

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER S No	DUE DTATE	SIGNATURE

1022

LENDING TEXT BOOK

॥ श्री. ॥

श्रीभोजराजसार्वभौमविरचितं

चम्पूरामायणम् ।

B-129

3217

लक्ष्मणसूरिविरचितं युद्धकाण्डम् ।

रामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितया व्याख्यया समेतम् ।

Price 2½ Rupees

THE
CHAMPŪ=RĀMĀYAṆA

OF

KING BHOJA (15 Kāṇḍas) and LIKSMAYA SŪRI (6th Kāṇḍa)

WITH THE COMMENTARY OF RĀMACHANDRA BUDHENDRA

PREVIOUS EDITION WAS EDITED BY
WĀSUDEV LAXMAN S'ĀSTRĪ PANS'ĪKAR,

Ninth Edition

RE-EDITED BY
NĀRĀYAN RĀM ACHĀRYA "KĀVYATĪRTH"

WITH CO-OPERATION OF THE ŚĀSTRIMĀNDALĀ

PUBLISHED

BY

PĀNDURANG JĀWAJĪ,

PROPRIETOR OF THE 'NIRNAYA SĀGAR PRESS,

BOMBAY

1939

[All rights reserved by the publisher]

Publisher - Pandurang Jawaji, } 'Nirnaya sagar' Press,
Printer - Ramchandra Yesu Shedge, } 26 28, Kolbhat Street, Bombay

श्रीभीमराजसार्वभौमविरचितं

चम्पूरामायणम् ।

लक्ष्मणसूरिविरचितं युद्धकाण्डम् ।

रामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितया व्याख्यया समेतम् ।

पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणात्मजवासुदेवशर्मणा पूर्वसंस्कृतस्यास्य

नवमं संस्करणम्

नारायण राम आचार्य, “काठ्यतीर्थ”

इत्यनेन शास्त्रिमण्डलसाहाय्येन
संशोधितम् ।

तच्च

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी इत्येतैः

स्त्रीये निर्णवसागरमुद्रणयन्त्रालये मुद्रापयित्वा

प्राकाश्यं नीतम् ।

शके १८६१, सन १९३९,

श्रीः ।

श्रीभोजराजविरचितं चम्पूरामायणम् ।

रामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितसाहित्यमञ्जूपा-
व्याख्यासमेतम् ।

बालकाण्डम् ।

गुरवे सर्वलोकानां भिषजे भवरोणिणाम् ।
निधये सर्वविद्यानां दक्षिणामूर्तये नमः ॥
शिमान् दाभयगुरोश्चरणस्मरणं नमः ।
उत्साहशक्तिज तेजस्तनोतु सुरपङ्कजे ॥
विघ्नेशविघ्नमार्तण्डचन्द्रे त्रेपेन्द्रमन्दितः ।
नमो गगपते तुभ्य ब्रह्मणा ब्रह्मणस्पते ॥

सीताकन्यलतान्वित दशरथाम्भोराशिच सोदरो-
दारस्कन्धमभीष्टद मुमनसा धेणीभिरामोदितम् ।
नित्यं स्वाश्रितनन्दन किमल्पश्रापञ्चशाखोज्ज्वल
श्रीरामामरभूरुह हृदि सदा सेवैऽधसत्तिद्धये ॥
मुधाकरमुधाकराच्छरदभास्वराभास्वरा-
द्वितममविपन्निवाङ्गणनसादरा सादरा ।
वित्तिविनवमोहनागमविशारदा शारदा
मयीयरसनाद्गणे नटतु सर्वदा सर्वदा ॥

यत्पादाभ्भोचरेण विबुधकविवरा प्राप्य सिद्धाञ्जन वा
प्रशाह्ये प्रमील्य पट्टतरतमसा प्राप्तवन्त्या निजाया ।
आसावोन्मेषमारानिधिमिव कविता प्रापुष्ट्यद्गुणार्था
निप्रन्यूह मुदाम्मान्त सुरवरजुत पातु हेरम्बदेव ॥
श्रीमास्तैल्लिङ्गदेशे स जयति विबुधधेणिघ्नेटीकोटी-
कोटीमाणिक्यभूतागणितगुणगणोऽखण्डपाण्डित्यशौण्ड ।
धीरं शाण्डिल्यगोत्रं सङ्कलविजुलाहादिसूक्तिप्रवीणो
वीणोदाहार्द्यमिद्याविवरणनिपुणो रामचन्द्रो बुधेन्द्र ॥

निल सध्रमजृम्भिता नटति यजिह्वाद्रणे भारती
जायन्ते कविपुगवासनुसृतो यद्वकनिर्वणनात् ।
भोजशोणिमुजाजामुना विरचितश्चम्पूप्रबन्धोऽधुना
व्याख्या तस्य करोमि मञ्जुलतरा साहित्यमञ्जुषिनाम् ॥
व्याजुवन्ति निबद्धगौरवभयाजैव स्फुट युक्तिभि
ये तेऽध्येतृजाप्रतारणपरा का नैपुणी वा तत ।
वैरम्या यचसा कवीशहृदय प्रत्यापयजन्वय-
द्वारैरहमिहाखिल प्रविवृणोऽभुक्तिज्जोऽभिमितम् ॥

अथ एतु तामवान्विचित्रसरमरवितास्त्पलतामञ्ज्यामीदिताशेषविबुधसमाप्तौऽ
नवयनिखिलविद्याभिज्ञ सर्वज्ञसाधैर्भौमो भोजनामा महाराज समस्तसद्गुणमणिगणभि
रामस्य तारकत्रह्मरूपिणस्तत्रभवत श्रीरामस्य चरितानुवर्णनं नि श्रेयसनिदानं निरान्तरे
निर्वर्ण्य 'काव्य यथासेऽर्थतृप्ते व्यवहारविदे शिवैतरक्षतये । सद्य परनिर्दृतये कान्ता
समिततयोपदेशयुजे ॥' इत्याद्यत्तारवचनप्रामाण्यात्, काव्यस्यानेकश्रेय साधनता
'कान्यालापाश्च वर्जयेत्' इति निषेधस्यासत्ताव्यविषयता च पश्यन्, सत्कल्याणपरायण
श्रीरामायण चम्पूप्रबन्धात्मना चिकीर्षुं, चिकीर्षितानं तरायपरिसमाप्तिप्रचयगमनलक्षण-
फलसाधनत्वात् 'आशीर्नमस्त्विया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुत्वम्' इत्याचार्यदण्डिवाक्या-
दाशीराय वतस्य प्रबन्धमुत्तलभणत्वाच्च तत्रादौ लक्ष्मीशब्दपूर्वकमादिप प्रयुक्ते—

लक्ष्मीं तनोतु नितैरामितरानपेक्ष-
मद्भिद्वय निगमशाखिशिराप्रवालम् ।
हैरम्यमम्बुरहडम्बरचौर्यनिग्र
विम्राड्भिमेदशतधारधुरधर न ॥ १ ॥

लक्ष्मीमिति । आदौ लक्ष्मीशब्दप्रयोगाद्गणगणादिशुद्धेरभ्युच्छ्रय । तदुक्तम्—
'देवतानाचका शब्दा ये च भद्रादिवाचका । ते सर्वे नैव निन्द्या स्युर्लिपितं
गणतोऽपि वा ॥' इति । नियमा वेदास्त एव शाखिते बृथा । 'दृशो महीरह
शापो' इत्यमर । ग्रीह्यादित्वादिनि । तेषां शिरा उपनिषद् । ता एव
शिखा अघ्राणीति छिष्टरूपम् । मौल्यश्च प्रतीयते । तासां प्रवाल नवपत्रम् ।
वेदान्तवेद्यमित्यथ । 'शिखा ज्वालाकेकिमोत्यो शिखा शाखाप्रमौलिषु' इति
वेजयती । 'प्रवालौ कङ्कीदण्डे विदुमे नवपत्रवे' इति शब्दाणवे । अम्बुनि रोह-
तीत्यम्बुरर पद्य तस्य यो डम्बर सोमाभ्यातिशयसरम्भस्तम्य चौर्येऽपहरणे ।
नाङ्गणादित्वात्प्यन् । निग्रमायत्तम् । अम्बुहृत्सौभाग्यापहारीत्यर्थ । 'अधीने
निग्र आयत्त' इत्यमर । अत एव सादृश्यपर्यवसागुपमा । डम्बरेत्य-
दम्यन्ते भीरवोऽनेनेति डम्बर । 'दमु उपशमे' । औणादिकत्वाद्भ्रमत्यय
शृपोदरादित्वाद्भवत्यथ । सुबोधिनीकारस्तु—'डम्ब विज्ञेये' इति वान्तो

। तुरस्तीत्याह । तन्मते डम्ब विज्ञेय रातीति डम्बर । 'आटम्बरोऽज्ञा सरम्भ' लम्बरशेषश्च । विहन्यन्त एभिरिति विप्रा प्रत्यूहा । 'विप्रोऽन्तराय प्रत्यूह' इत्यार । 'घञे कविधानम्' इति कप्रत्यय । त एवादय पर्वतास्तेषा मेदे विदामे शतधारधुरधर वज्राधुधसमानमारम् । अशेषभिन्नविनाशकमित्यथ । धूरेव धुरा । आप चैव ह्यन्तानाम्' इति वचनादाप् । ता वारयतीति धुरधरम् । 'सज्ञाया भृगु-गृञि-' इत्यादिनाप्रत्यय । 'वित्तनव्ययस्य' इति ह्रस्व । 'अर्द्धिपत्-' इत्यादिना मुमागम । हेरम्बस्येद हेरम्ब वैनायकम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । अद्धिद्वय चरणयुग्मम् । इतरेषु न विद्यतेऽप्येषा यस्मिन्वर्मणि तद्यथा भवति तत्रैतरानपेक्षम् । भजनीदान्तरनिरपेक्षमित्यर्थ । इद क्रियाविशेषणम् । यदाङ्घ्रिद्वयविशेषण तदा सहकार्यन्तरमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येणैव सफलमेव चनाभीक्षितदानममथमित्यर्थ । नितरामनिश्चयेन । 'क्वितिड्वयव-' इत्यादिना आम्प्रत्यय । नोऽन्नाक लक्ष्मीमशेषाभिलषितार्थवपत्ति तनोतु करोतु । सपादयत्वित्यर्थ । तनोते 'आशिपि ऋलोटी' इत्याशीरर्थे लट् । 'शोभासपत्तिपद्मासु लक्ष्मी धारिति कथ्यते' इति शाश्वत । अनाशीरलम्भार - 'आशीर्नामाभिलषितवस्तुन शान्त मतम्' इति लक्षणात् । अय चोच्चोपमारूपकविशेषाभ्या निलतण्डुल्वम्परस्परनेरपेक्षयात्ससृज्यने । तथा नितरामितरेत्यादिव्यञ्जनयुग्माना तमाररेफलकारादीना केवलाना चासदृदादृष्ट्या इत्यनुप्रास शब्दालङ्कार । तदुक्त विद्यानाथेन - 'एकद्विप्रमृतीना तु व्यञ्जनाना यदा भवेत् । आशुत्तिर्धन सदमे इत्यनुप्रास इष्यते ॥' इति । अयमेरालम्भार प्रायशो भोचराचोक्तिवतुसधेय । विशेष तु वक्ष्याम । आदां घुदेवनादस्य अन्तर्लघोस्तगणस्य प्रयोगान्द्युभलाभ सूच्यते । तदुक्तम् - 'तो धीरन्तर्लघु शुभ' इति । लकारस्य भुत्वाद्धीजप्रचवगमनसिद्धि । प्रायेणात्र द्राक्षापाक - 'द्राक्षापाक स कथितो बहिरन्त स्फुरद्रस' इति लक्षणात् । एतदादिश्लोकपद्यक वस ततिलकादृक्तम् - 'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ ग' इति केदारलक्षणात् ॥

इदानीं तावद् 'मङ्गलादीनि मङ्गलमभ्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रयन्ते' इत्यादि-भगवद्भाष्यकारवचन प्रमाणयन्, शिष्टाचारपरिप्राप्त निशिष्टदेवनात्राहायणमस्काररूप मङ्गल निबध्नानि—

उच्चैर्गतिर्जगति सिद्ध्यति धर्मतश्चे

त्तस्य प्रमा च वचनै कृतकेतरैश्चेत् ।

तेषा प्रकाशनदशा च महीसुरैश्चे-

त्तानन्तरेण निपतेत् क तु मत्प्रणाम ॥ २ ॥

उच्चैरिति । जगति । जगत्स्वित्यर्थ । उच्चैरुत्ता गतिर्गन्तव्यदेश । स्वर्गोद्युक्तस्थानमित्यर्थ । 'देशे प्राप्ये गति' इति वचयन्ती । धर्मतो ज्योतिष्टोमादिधर्मान् । पञ्चम्यालसि । तिष्ठति चेन्नपञ्चा भवति यदि । तिष्ठतीति पद सर्वत्र सन्ध्यते । तस्य धर्मस्य प्रमा यथार्थानुभवश्च । स्वर्गादिफलसाधनवहानमिति यावत् । प्रमाकरणप्रमाणमित्यत्र 'यथार्थानुभव प्रमा' इति प्रमाशब्दाद्यस्य तार्किकैरपवर्णितत्वात् । कृतकेतरैरुक्तिमैवचनै 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिचेदवाक्यं तिष्ठति

चेत् । ननु 'अस्य महतो भूतस्य नि क्षणितमेवैतद्यद्यवेदो यजुर्वेद सामवेद' इत्यादिवाक्याद्विदानामुत्पत्तिप्रवणत्कथमकृतत्वमिति चेत् 'अनादिनिधना नित्या बहु रष्टया स्वयम्भुवा । आदौ वेदमयी विद्या यत सर्वं प्रवर्तित ॥' इति श्रुतेः श्रुतिमूलक वगमात् । 'ऋच सामानि जज्ञिरे' इत्यादिषु हिरण्यगर्भे वेदाविर्भाव एव जनेरर्थः । एतत् 'शास्त्रयोनित्वात्' इति वेदान्तसूत्रव्याख्यानावसरे तत्रभवद्भिर्भाष्यज्ञैश्चैतन्न निवेचितं तत्रैवानुसंधेयमित्यलमत्र शास्त्रविचारेण । तेषामकृत्रिमवचनानां प्रकृत नदशा पाठतोऽर्थतश्च स्पृष्टीकरणप्रकारश्च । महीपुरं । ब्राह्मणैरित्यर्थः । 'सप्रनोऽपी द्विजात्सप्रान्मभूदेववाडवा' इत्यमरः । तानन्तरेण तान्महीपुरान्बिना । 'सन्त- रान्तरेण युक्तं' इति द्वितीया । मत्प्रणामो मन्वृत्तनमस्कार क नु कुत्र वा निपठेत्क- र्तेत । उक्तकमेण परमश्रेयोहेतूनां वेदविदा ब्राह्मणानामेव नमस्कार्यत्वात्तेषामेवाव नमस्कारो विधीयत इत्यर्थः । तथा च श्रुति - 'तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दिवे दिवे नमस्कुर्यात्' इति । ततो ब्राह्मणा एव नमस्कार्या इष्टदेवताश्च । तदुक्तं भगवत् श्रीकृष्णेन महाभारते—'द्विवाधीन जगत्सर्वं मन्त्राधीन तु देवतम् । ते मन्त्रा ब्राह्मणा धीना ब्राह्मणो मम देवतम् ॥' इति । अत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वादेष्टा पल्लवकारः । तदुक्तमेतन्नृत्याम्—'यत्र विशेषणभावः पूर्वं पूर्वं प्रति ननेणैव । भजति परपरमेयात्कृतिरेकावली कथिता ॥' इति ॥

इदानीं स्वचिकीर्षितनिबन्धस्य स्वरूपविरूपणद्वारा सहृदयानां प्ररोचनासुत्पादयन्, तदचनाश निजरसनाया प्रवृत्तिमाशास्त्रे—

गयानुबन्धरसमिश्रितपद्यसूक्ति-

हृद्या हि वाद्यकल्या कलितेव गीति ।

तस्माद्घातु कविमार्गजुपा सुखाय

चम्पूप्रबन्धरचना रसना मदीया ॥ ३ ॥

गद्येति । गयानुबन्धरसमिश्रितपद्यसूक्ति- इति । गयानामनुबन्धेनानुबन्धेण यो रस आस्तादस्तेन मिश्रिता मिलिता पद्य सूक्ति पदानां सम्यग्रचना । 'आस्तादो ब्रह्मणि रसे' इति शब्दाणवे । वाद्यकल्या वीणावेषुमृदङ्गादिवाद्यविषेण । 'कला शिल्पे विवृद्धौ' इति वचयन्ती । कलित- मिश्रिता गीतिर्गानविधेयं हृद्या मनोज्ञा हि । सहृदयहृदयाद्वादिनी खलिवत्यर्थः । तस्माद्- इत्यपद्यमिश्रितप्रबन्धस्य सर्वानन्दकरत्वाद्देतो । कवयन्ते रसोत्सितशब्दार्थसद्यटन- परया निरा कथयन्तीति कवयस्तन्मार्गजुपा तद्भक्तानुवर्तिनाम् । कवितारसामिज्ञाना- मित्यर्थः । सुखाय हृदयानुरञ्जनार्थं ममेव मदीया । 'उद्धाच्छ' इति छपल्य । रसना जिह्वा । चम्पूप्रबन्धरचना 'गद्यपद्यात्मकं काव्यं चम्पूरित्वभिधीयते' इत्युक्तप्रमाण- काव्यं चम्पूप्रबन्धस्तस्य रचना निर्माणं दधातु । मिश्रितप्रबन्धरचनाया मदीया रसना प्रवर्तयामित्यर्थः । चम्पूप्रबन्धरचितया गद्यपद्यात्मकं काव्यं करोमीति तात्पर्यम् ।

न पूर्ववाक्य उपमानोपमेयसाधारणधर्ममादृश्यप्रतिपादकानां चतुर्णां प्रयोगान्द्रोत
 । उपमाल्कार — 'स्रत सिद्धेन भिन्नेन समतेन च घमन । स्यादुपम्येन वर्मस्य
 न्य चेदेक्योपमा ॥' इति लक्षणात् । स च शब्देनानुप्राप्तेन च समृज्यते ॥

ननु वाल्मीकिरचितेनैव श्रीरामायणेन सकलजनसृष्टेर्नाशमानन्वात्तव पुन कोऽय
 जनप्रबन्धनिर्माणप्रयास इत्याशङ्क्य सोपपत्तिक तत्प्रणयने स्वस्वाधिकार तावद्दीयति—

वाल्मीकिगीतरघुपुंगवकीर्तिलेशै-
 स्तृप्तिं करोमि कथमप्यधुना बुधानाम् ।
 गङ्गाजलैर्भुवि भगीरथ्यतलन्धै
 किं तर्पणं न विदधाति नर पितृणाम् ॥ ४ ॥

। वाल्मीकीति । वल्मीकस्यापल वाल्मीकि । तदुच्य ब्रह्मवैवर्त—'अथा-
 ब्रवीन्नहातेजा ब्रह्मा लोकपितामह । वल्मीकप्रभवो यस्मात्तलान्द्वान्मीकिरित्यसौ ॥'
 'इति । 'अत इञ्' इतीन् । तेन गीता उपकर्णिता ये रघुपुगवकीर्तिलेशा । पुमानोरिव
 पुगवो वृषभध्रेष्ठ । 'श्रेष्ठोवाणा नु पुगवो' इति वेजयन्ती । 'गोरतद्धितलुकि' इति
 समासान्तग्रन्थ । रघुपुगवस्य रघुध्रेष्ठस्य कीर्तार्दानानादिगुणसमुद्भवाश्च समाख्याया
 देशा ल्वाह्ये । ब्रह्मलोकप्रतिदम्भ शतरोटिविस्तृतस्य श्रीरामचरितस्य चतुर्विंशति-
 सहस्रसख्यापरिमितप्रन्धेन श्रीरामायणेन कथित एव बर्णितवान्कीर्तिलेशैरित्युक्तमिच्छव
 गन्तव्यम् । अनुनेदानीं कथमपि महता यत्नेन । चम्पूप्रबन्धनिर्माणरूपेणेत्यथ ।
 'शातहेतुविविधायामप्यादिकथमव्ययम् । कथमादि तथाप्यन्त यत्ने गोरववाडयो ॥'
 इत्युत्पलनालायाम् । बुधानां तज्ज्ञानाम् । 'शातृचान्द्रिसुरा बुधा' इति शीरस्वामी ।
 तृप्तिं सत्तृष्टिं करोमि । अत्र दृष्टान्तमाह—भुवि भूलोके भगीरथेन राहा यत्नलन्धै
 प्रयत्नेनानीतै । अधनेधीयाधान्वैपणमनये कपिलावल्दग्धानां समराम्भजानां स्वर्लोक
 प्रापणाय दुश्चरतपश्चर्यादिवहुतरप्रयत्नेन विद्यन्मार्गाद्भुव प्रापितैरित्यथ । भगीरथप्रयत्न
 । उत्तरन वक्ष्यते । गङ्गाजलैर्मन्दाकिनीसलिलैर्नर पितृणां तर्पणं निवापाङ्गलिदानेन
 । सत्तृप्तिं न विदधाति न करोति किम् । करोत्येवेत्यथ । अतोऽहमप्येव करोमीति
 । भाव । अत्र वैदर्भ्येण दृष्टान्ताल्कार — 'अत्र वाक्यद्वये त्रिम्बप्रतित्रिम्बतयोन्यते'
 ' सामान्यधर्मो वाक्यत्रै स दृष्टान्तो नियचते ॥' इति लक्षणात् ॥

इत्य स्वस्य प्रथमकरणे योग्यतां प्रसाध्य सप्रति कथा प्रस्तौति—

वाचं निशम्य भगवान् सै तु नारदस्य
 प्राचेतस प्रवचसा प्रथम कवीनाम् ।
 माथ्यंदिनाय नियमाय महर्षिसेव्या
 पुण्यामवाप तमसा तमसा निहन्त्रीम् ॥ ५ ॥

वाचमिति । प्रवचसा प्रगभवचसा कवीना व्यासदिक्वीना प्रथम का
सकलविबुद्धगुरुरित्यर्थे । स प्रसिद्ध । अत्र न यच्छब्दापेक्षा । तदुक्तं क
प्रकाशे—‘प्रमान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यदुपादान नापेक्षते’ इति । नृप
उत्कर्षार्थे । अव्ययानामनेम्यर्थत्वान् । भगवान् । ‘उत्पत्ति निधन चैव भूतनाम
गतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्या च ॥ वाच्यो भगवानिति ॥’ इत्युक्तस्य
प्रचेतसोऽप्यत्र प्राचेतस्यो वात्मीकि । ‘तस्यापत्तम्’ इत्यण् । ‘...’
स्थान्मैत्रावरुणियथ स । वात्मीकिश्च’ इति विश्व । रमन्ते शरीरेन्द्रियविषयोप
तया विवेदनयेति नरा जीवास्तेषा सचन्धि नारमज्ञानं याति खण्डयति श्रीनारद
दिव्यनामसकीर्तनेनेति नारद । तदुक्तं नारदीये—‘गायन्तारायणस्या सवलो
भयापहाम् । नारदो नाशयञ्चेति नृणामज्ञानज तम ॥’ इति । अथवा ‘नरता
नर प्रोक्त परमात्मा सनातन’ इति नारदीयवचनात्तर परमात्मा तस्य सर्वा
नार परमात्मविषयकज्ञानं तद्दातुपदिशति परमनारणिकतया मुमुक्षुभ्य इ
नारद । तेनास्य श्रद्धेयवचनत्रयमुक्तमित्यवधेयम् । तस्य नारदस्य ब्रह्मनिर्णये
समागतस्य देवर्षिप्रवरस्य वाच निश्चयः । ‘को न्वस्मिन्स्वप्रत लोके’ इत्यादिति
प्रधानरूपोत्तरतया ‘मुने वक्षाम्यहं बुद्ध्वा तैर्युक्तं श्रूयता नर’ इत्यादिसंक्षि
वालरामायणोक्ता श्रीरामगुणवर्णनरूपा वाच श्रुत्वा । ‘गुरुमुखाच्छ्रोतव्यम्’ इ
न्यायेन सकल्लोकगुरोर्नारदस्य मुक्ताच्छ्रवणविधेर्विहितत्वादिति भावः । ‘निश्च
य्यतीति श्रवणे तथा निश्चयमप्यपि’ इति महामठ । ततो निश्चयव्यतिरेक रूपम्
अन्यथा निश्चयमप्येति स्यात् । अत एवाह वामन—‘निश्चयनिश्चयमप्यप्य
प्रकृतिभेदात्’ इति । ननु ‘उत्तमज्ञानारदो जह्ने दक्षोऽङ्गुष्ठाल्त्वयमुव’ इ
भागवतप्रसिद्ध हि नारदस्य ब्रह्मपुत्रत्वम् । तथाच—‘वात्नाकिरभवद्ब्रह्मा वा
वाक्तव्यं हृषिणी । चमरं रामचरितं पावनं चरितव्रत ॥’ इति स्वान्दे पार्व
प्रति परमेश्वरेणोक्तत्वाद्ब्रह्मलोकप्रसिद्धं शतकोटिप्रविस्त्रुतं रामचरितं भूलोक
वर्तिचानुवर्ण्यतापत्रयविमोचनार्थं सतिष्व रचयितुमुद्युक्तस्य परमकारणिकस्य ब्रह्म
एव भूमौ स्वाद्येन वात्मीकिरूपेणावतीर्णत्वादस्य प्रकृत्य नारदस्योपदेष्टृत्वं च कथमु
पद्यत इति चेत्, सत्यम् । मानुषलोके रूपान्तरेणावतीर्णस्य तस्य सप्रदायप्रवर्तनार्थं
मित्यमुपयुक्तत्वाच्चानुपपत्तिरित्येवमितिप्रपञ्चेन । मध्ये भवो माध्यदिनः । ‘मध्य
शब्दस्य मध्यदिनादेशो भयाश्रयप्रत्ययश्च स्यात्’ इति न्यासकारः । ‘मध्याह्नवार्त्ति
मध्यदिनशब्द एवोत्सादिषु पठित’ इत्यन्ये । तथा च—‘उत्सादिभ्योऽन्’
माध्यदिनाय नियमाय । माध्याह्निककिया कर्तुमित्यर्थः । महर्षिभिर्ऋषिप्रचरं
सेव्या स्नानसंयाचन्दनाद्यनुष्ठानार्थमाश्रयितुं योग्याम् । महर्षिलक्षणं तु—‘तप
शौचपरा दान्ता सत्यवाचो बहुश्रुता । वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञा ऋषयः परिकीर्तिता ॥
इति । उत । पुण्या पावनीम् । अत एव तमसामज्ञानानां निहन्त्रीं विनाशिनीम्
स्वसेवातत्पराणामशेषपापनिवर्तनेन ज्ञानप्रदात्रीमित्यर्थः । तमसा तमसानदीमवाप
रक्षणया तत्तारि प्रापेत्यर्थः । अत्र तमसा तमसामिति व्यञ्जनत्रितयस्यावृत्त्या वृत्त्यनुप्रास
शब्दालम्बः । लक्षणं तुक्तम् ॥

त्र कंचन ऋञ्चमिथुनादेक पञ्चशरविद्धमपि व्याधेनानुनिद्धं
यायतो वद्वानुरुम्पस्य भगवतो वाल्मीकेर्द्वेद्वेद्वानुविद्धोमयी
चेदेव नि ससार सरस्वती ॥

तत्रेति । तत्र तमसातीरे । पञ्च शरा यम्य तेन पञ्चशरेण न्मरेण विद्ध प्रहृ-
। काममोहितमिति यावत् । 'काम पञ्चशर न्मर' इत्यमर । पञ्चभि
विद्धमिति गम्यते । 'अरविन्दम'गोक् च चूत च नवमटिका । नीलोत्पल च
ते पञ्चबाणस्य सायना ॥' इत्यमर । तथाभूतमपि व्याधेन लुब्धकेन । निपादे-
। यावत् । 'व्याधो मृगवधाचीयो मृगयुर्कुञ्चश्च स' इत्यमर । अनु पश्चा-
। सप्रहृतम् । परमशोण्यतरमित्यर्थ । 'व्यय सप्रहारे' इति धातो कर्मणि क्त ।
मिथुनात्कौञ्ची च ऋञ्चश्च मोञ्चो वचविशेषा । 'शूद् मोञ्चोऽय वर वह'
मर । 'पुमान्निष्वा' इत्येकशेष । तयोर्मिथुनाद्द्वान् । तन्मिथुनादित्यर्थ ।
रारणे पञ्चमी । 'स्त्रीपुनो मिथुन द्वन्द्वम्' इत्यमर । कंचनक पुमास निष्वा
पद्यत । 'निर्वणन तु निष्वाय दर्शनालोम्नेमणम्' इत्यमर । अत एव
तानुकम्पम्योत्पन्नकरणस्य । मैत्री मुदिता करुणा उपेक्षा चेति चतस्रणा मह-
तदृष्टिचैव विद्धवैदनदर्शनस्य करुणोत्पादकत्वादिति भाव । 'हृषा दयातुकम्पा
त्' इत्यमर । भगवतो वान्माके । पदद्वय व्याख्यातम् । वदनमरविद्धमिवे-
रमितसमास । न तु वदनमेवारविन्दमिति रूपकमनास । तत्र सत्यरविन्दस्य
वान्येन तन्मान्सरस्वतीनि मरणायोगान् । छन्दोभग्यनुष्टुप्छन्दोनिन्द्या । 'द्वान्नि-
त्परानुष्टुव्' इति छांदसा । छन्द उवात्ताद्रूप्ये मयट् । 'टिङ्घणम्-' इत्यादिना
त् । द्वाचिदपूर्वव वक्ष्यमाणप्रकार सरस्वती वान् ससार निष्प्रयत्न विनेव निर्ण-
न । 'गीर्वाग्वाणी सरस्वती' इत्यमर । 'हृ गती' इति धातोर्लिट् ॥

तामेव सरस्वतीमाह—

मा निपाठ प्रतिष्ठा त्वमगम शाश्वती समा ।

यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमपधी काममोहितम् ॥ ६ ॥

मा निपादेति । हे निपाठ, त्व शाश्वती समा अनन्तसर्वन्तरान् । 'सर्वन्तरो
सरोऽब्दो हायनोऽब्दा 'रत्सना' इत्यमर । अलन्तसयोगे द्वितीया । प्रतिष्ठा
प्रति मा गमो मा प्राप्नुहि । त्रिप्रमेव क्रियस्त्वर्थ । गमेर्लुङि पुषादित्वाच्छेरहादेश
माहयोगे' इत्यङगमप्रतिषेधे वक्तव्येऽप्यार्पत्वात्तदभावप्रतिषेध । यद्यस्मात्क्रौञ्च-
धुनादेक काममोहित नाजतत्परमवधीर्हतवानसि । हन्तेलुङि हनो वधादेश ।
य शापत्वेन प्रवृत्त श्लोक । वामीनेर्महर्षेरीश्वरानुग्रहेण कृष्णकायाधसग्रहो
सुत । सप्रहृथायम्—मानिपाठ मा लक्ष्मीनिपीदति तिष्ठत्वस्मिन्निति मानिपाठ
स्त्रीनिवास श्रीराम, त्व शाश्वती समाश्चिरकाल प्रतिष्ठागमन । अखण्डितैश्वर्या-
न्दसपञ्चो विनीयी भवेत्यर्थ । यद्यत कारणान्क्रौञ्चमिथुनात् 'क्रुञ्च गतिर्घटित्या-
तीभावयो' इति धातो क्रुञ्चा राप्सी वैक्सी तस्या अपल काञ्चो राप्सो रावण ।

‘तस्यापत्यम्’ इत्यण् । तस्य पत्नी त्रैवी मन्दोदरी । अत्रापि पूर्वदेकशेष । तयो-
र्मिथुनादेक काममोहित लोकविद्विष्टकर्माण राजणमवधी । एतेन महर्षिणा वात्मीकिना
सप्रदायप्रवर्तकेन लक्ष्मीपतिरूपश्रीरामस्मरणरूप मन्त्रल काव्यादाववश्य कर्तव्याशीवेचन
कृतमित्यवगन्तव्यम् । इत्येव सरस्वती नि ससारेति पृथक् सवन्ध । श्लोकारयमेतदा-
नुष्टुभ वृत्तम्—‘पद्म लघु सवपु सप्तम द्विचतुर्थयो । गुरुपर च सवपामेतच्छ्रोत्रस्य
लक्षणम् ॥’ इति वचनात् । ‘मानिपाद प्रतिष्ठा त्वमगम्’ इत्यत्र ‘प्रतिष्ठा तु अम गम्’
इति च्छेद । न विद्यते मा यस्येति विग्रह । तस्य सनुद्धिर्हे अम निर्भाग्य । इति नारदणीये ॥

तदनु समयोचितकृत्य निर्वर्त्य स्वाधमं प्रति गतवति भगवति
वाल्मीकी ।

तदन्विति । तदनु ‘मा निपाद’ इत्यादिच्छन्दोनिबद्धवाङ्मि सरणान्तरम् ।
भगवति पूज्ये वाल्मीकी । समयोचित ॥ याहमलोचितम् । ‘समया शपथाचार
कालसिद्धातसविद’ इत्यमर । इत्य आनसप्याव रनादि कम निर्वर्त्य कृत्वा स्वाधम
स्नानिकेतन पणशाला प्रति गतवति प्रविष्टे सति ॥

तत किं प्रवृत्तमित्यत आह—

वाणीविलासमपरत्र कृतोपलम्भ-

मम्भोजभूरसहमान इवाविरामीत् ।

आभाति यत्कृतिरनेकविधप्रपञ्च-

व्याजेन्द्रजालविधिसाधकपिच्छिकेव ॥ ७ ॥

वाणीति । अम्भोज नारायणनाभिकमल तत्र भवतीत्यम्भोजभूर्भ्रंशा । तदुक्त
भागवते—‘यन्नामिजातादरवि दमोशाद्भ्राविरासीद्यत एष लोक’ इति । ‘अन्येभ्यो
ऽपि हृदयते’ इति क्विप् । अपरत्र पुरुषान्तरे वाल्मीकी कृतोपलम्भ विहितानुपज्ञम् ।
तत्रोपलम्भनानमित्यर्थ । वाण्या ‘मा निपाद’ इत्यादिवाच । सरस्वतीदेव्याश्चेति
गम्यते । विलास लीलामसहमानोऽमृष्यमाण इवाविरासीत्प्रादुरभूत् । निजपरिग्रहस्य
पुरयान्तरासक्ति मो वा सहेतेति भाव । वस्तुतस्तु परमसाहसिनतया महर्षेर्वात्मीके-
र्वाधविद्वक्त्रैश्चदर्शनानन्तरजनितशोभापनोदनार्थ निजज्ञया प्रथमतो नारदोक्तमेवार्थ
पुन स्वयमप्युपदेष्टु तन्ममज्ञ प्रत्यतोऽभूदिति तात्पर्यम् । युक्त चैतदित्याह—आभा-
तीति । यत्कृतिर्यस्याम्भोजभुव कृति क्रियाशक्ति कर्त्री । अनेकविधो देवतिर्यङ्मनुष्या-
दिभेदेन बहुप्रसरो य प्रपञ्च सर्ग स इति व्याजोऽपदेशो यस्य ॥ तथोक्तो य इन्द्र-
जालविधि । ‘अदेशकालपारोक्ष्य परोक्षस्यैव वस्तुन । यत्रौपवादिभिः सोऽयमैन्द्रजाल-
विधि स्मृत ॥’ इत्युक्तलक्षण । तस्य साधनपिच्छिकेव निष्पादकपिच्छिकेशेष इवा-
भाति प्रकाशते । अत एव तद्युक्त नौजहनन तद्दर्शनेन महर्षेरपि शोकोत्पादन तदपनो-
दनार्थ स्वस्याविर्भावश्चेति भाव । पिच्छिकेखत्र पिच्छेव पिच्छिका । स्वार्थे कप्प्रत्यय ।
वात्पूर्वस्येकारादेश । यद्यपि ‘पिच्छिकेर्हे नपुसके’ इत्यमर , तथाप्याचन्तोऽय पिच्छि-

शब्दो निघण्टुन्तरेषु मृग्य । अथवा महाकविप्रयोगदर्शनात्समाधेयम् । यथोक्त कृष्ण-
कर्णाभृतस्तवे मङ्गले—‘नवशिविपिञ्जालान्छितम्’ इति । तथा ज्ञानवासिष्ठे शम्भुरिको-
पारयाने—‘इत्युक्त्वा पिञ्जिका तेन भ्रामिता प्रमम मभा । नानाविरचनाबीज मायेव
परमामना ॥’ इति निरङ्कुशा खलु कवय सार्वभौमीना इत्यलमनिप्रमत्तेन । अत्र
पूर्ववाक्ये वाप्योर्वाच्यप्रतीयमानयो श्लेषमिति काच्यवसायमृग्यतिशयोक्तिर्निर्व्यूढा ।
असहमान इति जातिस्वभूपोत्प्रेक्षा । उत्तरवाक्ये तु प्रपञ्चे व्याजशब्देन तत्त्वमपहु-
त्येन्द्रजालत्वारोपणादपहवालकार । ‘छलादिज्ञन्दैरसत्त्वप्रतिपादनमपहुति’ इति
सर्वम्बसूत्रम् । तदुज्जीविता चेय पिञ्जिकेत्युपमा । सा चोचोत्प्रेक्षया परस्परनेरपेक्ष्या-
त्ससज्यते । वसन्तातिलसामृतम् । लक्षण तृप्तम् ॥

तत परमहर्षेण महर्षिणा विधिवद्भ्यर्चितं परमेष्ठी मध्यलो-
केऽपि स्ववृत्त प्रकाशयितुं क्लिप्तं भवन्तमेवोपतिष्ठमानयानया भारत्या
रामचरितं यथाश्रुतं व्याक्रियतामिति व्याहृत्यान्तरधात् ।

तत इति । तत प्रादुर्भावानन्तरम् । परमहर्षग । पितामहोऽयमेवभूते मायि
दययाविरभद्दहो कृत्वायतेति परमानन्दभरितेनेत्यथ । महर्षिणा ‘ऊर्ध्वरेतात्पस्युप्रो
नियताशी च सयमी । शापानुग्रहयो शक्त मलयसधो भवेत्पि ॥’ इत्युक्तलक्षण-
लङ्घितेन ऋषिप्रवरेण वाल्मीकिना । विधिवद्विपर्यम् । यथाशास्त्रमित्यर्थ । अभ्य-
र्चितोऽर्घ्यपाद्यासनादिभिः पूजित । परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी ब्रह्मा कर्ता । ‘परमे
स्थ किद्’ इति क्विन् । इतिप्रत्यय ओणादिश्च । ‘तत्पुरवे कृति बहुलम्’ इति सप्तम्या
अउक् । ‘स्थास्थिन्तृणाम्’ इति वक्तव्यात्पञ्चम । मचलोके भूलोकेऽपि । लो-
त्रयपक्षेऽप्यस्य मन्यत्वादिति भाव । अपिशब्दो लोकान्तरप्रयातिं द्योतयति ।
स्ववृत्तं निजचरित्रं प्रकाशयितुं प्रख्यापयितुम् । निरेखलीके । वस्तुतस्तु मच्छन्दादे-
वेति भाव । भवन्तं त्वामेव । अन्यव्यवच्छेदाधमेनकार । तवैव योग्यत्वादिति
भाव । एवमारोऽयं भारत्या वा संबध्यते । उपतिष्ठमानयानुवर्तमानयानया भवन्सु-
खाभिर्गतया भारत्या ‘मा निपाद—’द्वयादिमरखत्या । ईदृशरेव श्मेदैरित्यथ । राम
चरितं श्रीरामचरितम् । श्रुतमनतिक्रम्य यथाश्रुतम् । नारदमुखतः श्रुतमनतिक्रम-
णेनैवेत्यर्थ । ‘यथा सादृश्ययोग्यत्ववीप्सास्वार्थानतिक्रम’ इति शब्दार्णवे । व्याक्रियता
व्याख्यायतामित्येव व्याहृत्योक्त्वोपदिश्य । ‘व्याहार उक्तिर्लपितम्’ इत्यमरः । अन्तर-
धाददृश्योऽभूत् । अत्रेदं श्रीरामायणबालकाण्डवचनम्—‘मच्छन्दादेव ते ब्रह्मप्रवृत्तैश्च
सरस्वती । रामस्य चरितं कृत्वा कुरु त्वमृषिसत्तम ॥’ इत्यारभ्य ‘इत्युक्त्वा भगवा-
न्ब्रह्मा तत्रेवान्तरधीयत’ इत्यन्तम् ॥

अथ सरसिजयोनैराज्ञया रामवृत्तं

वरवदरसमानं प्रेक्ष्य दृष्ट्या प्रतीच्या ।

शुभमतनुतं कान्यं स्वादु रामायणारयं

मधुमयफणितीनां मार्गदर्शीं महर्षिं ॥ ८ ॥

अथेति । अथ ब्रह्मनिरोधानानन्तरम् । ‘मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकाव्यवधो अथ’

इत्यमर । मधुमयोऽमृतस्राविष्यस्तासा षण्णित्तीना रसालकारोऽसितशब्दार्थसंघटना विशेषाणाम् । मधुमयेत्यत्र 'त्रिया पुवत्-' इत्यादिना पुवद्भाव । मार्गं पद्धतिं दर्शयतीति ताच्छीत्येन कवीनामिति मार्गदर्शी । सक्लकविकुलगुरुरित्यर्थ । दृशेर्ष्यन्तात्ताच्छीत्ये णिनि । महाश्वासौ ऋषिश्च महर्षि । 'तपोनिर्धूतपाप्मानो याथातथ्यामिवायिन । वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञा ऋषयः परिकीर्तिता ॥' इत्युक्तलक्षण ऋषिधेष्ठो वाल्मीकि सरसिज योनि कारण यस्य तस्य व्रज्जण आज्ञया श्रीरामचरित व्याक्रियतामित्येव रूपनियोगेन हेतुना । रामवृत्त श्रीरामचरित प्रतीच्या दृष्ट्या योगदृष्ट्या । बदर्या फल बदरम् । 'फले लृक्' । फरे हस्ते यद्बदर तेन समान तनुत्यमित्यार्थो उपमा, क्रियाविशेषण वा । नि शेषमित्यर्थ । प्रेक्ष्य दृष्ट्वा । शुभ बकूणा श्रोतृणा च कल्याणरम् । स्वादु पाठनो गानतश्च मधुरम् । 'त्रिविष्टमधुरौ स्वादू' इत्यमर । रामन्यायन स्थान वणकत्वेनैरन्वयसज्ञा । रामायणमित्यारव्या यस्य तत्तयोक्तम् । 'पूर्वपदासंज्ञायामग' इति णत्वम् । उत्तरायणवत् । काव्य प्रमत्तमत्तनुताकरोत् । कवयते षण्यतीति कविस्तस्य कर्म काव्यम् । ब्राह्मणादित्वात्पञ्च । तस्य पङ्कजादिवद्भूटत्वात्सोऽसितशब्दार्थसंघटनात्मकमेव, न तु कर्ममात्रम् । तत्कान्य रचितवान् । तथा च श्रीरामायणे—'तत् पश्यति धर्मात्मा तत्सर्वं योगमास्थित । पुरा यत्तत्र निर्दुत्त पाणवामल्फ यथा ॥' इत्यारभ्य 'रघुवशस्य चरित चकार भगवानृषि' इत्यन्तम् । मालिनीवृत्तम्—'ननमयययुतेय मान्निनी भोगिलोत्रै' इति लक्षणम् ॥

तदनन्तरवृत्तान्तमाह—

एन प्रबन्ध प्रयोक्तुं कं समर्थं इति चिन्तामुपगतवति सति भगवति वाल्मीकी ।

एनमिति । भगवति वारभीकावेन प्रबन्ध श्रीरामायणारथमेतत्काव्यं प्रयोक्तुमध्यापयितुं पठितुं वा कं पुमान्समर्थाऽधिगरीलेवरूपा चिन्ता पर्यालोचनमुपगतवति सति ।

तत् किं जातमित्यत आह—

उपागतौ मिलितपरस्परौपमौ

बहुश्रुतौ श्रुतिमधुरस्वरान्वितौ ।

विचक्षणौ विविधनरेन्द्रलक्षणौ

कुशीलवौ कुशलवनामधारिणौ ॥ ९ ॥

उपागताविति । मिलिता सगता परस्परौपमान्योन्यसादृश्यं ययोस्तौ । यमलत्वात्परस्परतुल्यरूपावित्यर्थ । बहुश्रुतौ वेदवेदाङ्गदिसम्बन्धविव्याविशारदौ । 'शास्त्रश्रवणयोः श्रुतम्' इति विश्व । श्रुतिमधुरेण श्रवणानन्दकरेण स्वरेण श्रुत्यारब्धानुरणनलक्षणेनान्वितौ । श्राव्यमृष्टस्वरसपञ्जावित्यर्थ । स्वरलम्पणमुक्तं सगीतरत्नाकरे—'श्रुत्यनन्तरभावी य शब्दोऽनुरणनात्मक । रमाद्रज्यति श्रोतृचित्तं स स्वरचन्यते ॥' इति । विचक्षात् इति विचक्षणौ विद्वान्तौ । 'कर्तारि र्युट्' इति न्यासकार ।

‘असनयो प्रतिपेधो वक्तव्य’ इति चक्षिष्ठ रथानादेशामाव । विविधानि बहु प्रकराणि नरेन्द्रलक्षणाख्याजानुबाहुत्वादिराजचिह्नानि ययोस्ता । महाराजकुमारत्वान्महाभाग्यसूचकराजलम्पणलक्षिताविलथ । कुशो लवश्चेति नाम धारयत इति कुशलवनामधारिणौ । कुशलैश्च गर्भरूढमार्जनात्कुशलवाविरन्वर्थसज्ञाविलथ । उक्त च कालिदासेन—‘स तां कुशलवोन्मृष्टगर्भेदो तदाख्यया । कवि कुशलवावेव चकार किल नामत ॥’ कुशीलशै गायशै । पृषोदरादित्वात्माधु । उपागता । चिन्तासमकालमेव विशिष्टगुणसंपन्नौ मैथिलेशौ कुशलवौ । समीप प्राप्ताविलथ । ‘अव्याज्ञेपो भविष्यन्त्या कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम्’ इति भाव । अत्रोदात्ता नाम गुण । तद्रूप विद्यानाथेन—‘श्राव्यैविशेषणैयागो यत्र सा स्यादुदात्ता’ इति । ह्यचिरवृत्तम्—‘चतुर्ग्रहैरिह तचिराजभस्जगा’ इति लक्षणात् ॥

एतौ मुनि परिगृह्य स्वा कृत्तिमपाठयत् ।

एताविति । मुनिर्भननशीलो बाल्मीकि । मुनिलक्षण तु—‘निर्वित्त सर्वतत्त्वज्ञ कामकोऽविर्बन्धत । ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तस्तु यमृत्काष्ठनो मुनि ॥’ इति । एतौ कुशलवां परिगृह्य शिष्यत्वेन परिगृह्य स्वा खनीयाम् । ‘स्वो ज्ञातावाननि स्व निष्वातनीये स्वोऽस्त्रिया वने’ इत्यमर । कृत्ति श्रीरामायणाय प्रबन्धमपाठयदध्यापयामास । पठेर्ष्यन्तात् । ‘गतिषुद्धि-’ इत्यादिनाणि कर्तुं कर्मत्वम् ॥

तौ पुनरितस्ततो गायमानौ दृष्ट्वा राम प्रहृष्टमना स्वभयनमानीय भ्रातृभिः परिवृतौ निजचरितं गातुमन्वयुङ्क्त ।

ताविति । इत्यन्त । मत्र तत्र प्रदेश इत्यर्थ । गायमानौ गानेनैव श्रीरामायण पठन्तौ तौ कुशीलशो कर्म । पुन गन्दो बान्यालच्छरे । दृष्ट्वा । राम प्रहृष्टमना रूपगानसपत्तिभ्या सतुष्टान्त कर्ण सन्, स्वभयन निजमन्दिरमानीय मूले प्राप्य भ्रातृनिर्लक्षणादिभिः परिवृत परिवेष्टितो निजचरित स्वचरित्र गतु गानेन परिकर्तुमन्वयुङ्क्ताष्टच्छत् । प्रबन्धमेव पठतमिति नियोजितानित्यर्थ । ‘प्रक्षोऽनुयोग पृच्छा च’ इत्यमर ॥

ततश्च ।

तत इति । ततोऽनुयोगानन्तरम् । चक्षन्दो वक्ष्यमाणक्रियाया सवध्यते ॥

छन्दोमयीना निलयस्थ वाचामन्ते वसन्तौ मुनिपुगवस्य ।

एतौ कुमारौ रघुवीरवृत्तं यथाक्रम गातुमुपाक्रमेताम् ॥ १० ॥

छन्दोमयीनामिति । छन्दोमयीनामनुष्टुपादिछन्दोनिबद्धाना वाचाम् । निलयस्य । पद्यप्रपञ्चनिर्माणवातुर्यैकनिकेतनस्येत्यर्थ । ‘छन्द पथे च वेदे च’ इति विश्व । छन्द शब्दान्मयटि ङीप् । मुनिपुगवस्य मुनिभ्रेष्टस्य बाल्मीके । अन्ते वसन्ताव देवासिनां पिथ्यो । एतेनानयोरखण्डितवचनत्व सूच्यते । ‘छान्तान्तेवासिनौ शिष्ये’ इत्यमर । एतौ कुमारौ मैथिलेशौ कुशलवौ रघुवीरवृत्त श्रीरामचरित यथा

क्रमम् । रूपदेशानुसारेणैवेत्यर्थः । गातु गानेन पठितुमुपाङ्गमेतामुपक्रान्तवन्तौ । चशब्दोऽयमनुयोग समुच्चिनोति । एतेन प्रधानन्तरमेवाविल्म्बेन प्रारब्धगानयोरनयो धीरामस्य चान्योन्य दैववशात्स्वयमेवोत्पन्ना प्रातिरिति सूच्यते । इन्द्रोपेन्द्रामिश्रणादुपजातिवृत्तम् । 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादो यदीयादुपजातयस्ता ।' इति केदारणोक्तत्वात् ॥

उपक्रमप्रभारमेवाह—

अस्ति प्रशस्ता जनलोचनानामानन्दसदायिषु कोसलेषु ।

आज्ञासमुत्सारितदानवाना राज्ञामयोध्येति पुरी रघूणाम् ॥११॥

अस्तीति । जनलोचनानामानन्दसदायिषु । समस्तवस्तुसमृद्धतया समलजननयनानन्दस्त्रेधित्वर्थः । कोसलेषुत्तरकोसलेषु जनपदेषु । बहुवचनान्तैव देशविशेषस्य सज्ञा । प्रशस्ता प्रख्याता । आज्ञयैव समुत्सारिता निरस्ता दानवा येषां तेषाम् । चण्डशासनानामित्यर्थः । रघूणा रघुवशोद्भवानां राज्ञां प्रजानुरक्तानां नृपाणाम् । रघुशब्देन यदुशब्दवत्तदपत्ये लक्षणा । जनपदशब्दानामतद्वाज्ज्वाद्बहुषु कृगसंभवाद्भ्यु-राजसर्वा धनीत्यर्थः । योऽकुमक्षन्त्या अयोध्येत्यन्वयसज्ञा पुरी राजधान्यस्ति । इन्द्रवज्रावृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् । 'सधायिषु' इत्यपि पाठः । उवाचालम्कारः ॥

तामावसदशरथ सुरबन्दिनेन

सक्रन्दनेन विहितासनसविभागः ।

वृन्दारकारिविजये सुरलोकलब्ध-

मन्दारमात्यमधुवासितवासभूमि ॥ १२ ॥

तामिति । सुरबन्दिनेन सुरसेव्येन सक्रन्दनेनेन्द्रेण । 'सक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुरापाम्नेषवाहनः' इत्यमरः । विहित आसनसविभागो दत्तार्थासनः । इन्द्रस्यापि माननीय इत्यर्थः । तथा वृन्दारकारीणां दानवानां विजये सति । दानवेषु विजितेषु सत्त्वित्वर्थः । सुरलोके स्वर्गलक्ष्यानि परितोपात्सुरैर्दीयमानतया प्राप्तानि मन्दाराणां माला एव माल्यानि पारिजातकुमुदसज्जलेषां मधुना पुष्परसेन वासिता सुरमिता वासभूमिर्निवासस्थानं यस्य स तथोक्तः । भूलोकेऽपि स्वर्गसुरानुभावक इत्यर्थः । 'मधुमथे पुष्परसे' इत्यमरः । दशरथो राजा तामयोष्यामावसदधिष्वसति स्म । 'उपान्वध्यात्स्वस' इति कर्मत्वम् । तत्र वर्तमानो निजकार्यनिर्वाहकतया सुरे पूज्यमानधिरकाल साम्राज्यश्रियमनुभवभूवेत्यर्थः । अनुप्रासोऽलम्कारः । वसन्तात्तिलकावृत्तम् ॥

अथासिद्धनपत्यतया दृश्यमानमानसे पुत्रार्यं क्रतुमश्वमेध विधातुं मन्त्रिभिः संमन्त्रयमाणे दशरथे सुमन्त्र प्रदृष्टमता महर्षेरङ्गदेशसगतावग्रहनिग्रहशौण्डस्य विमण्डकसूनोरवश्यमृष्यभृङ्गस्य प्रसादात्प्रभवो भविता कुमारणामिति सनत्कुमारोदीरित पुरावृत्तमस्मै दशरथाय कथयामास ।

अथेति । अर्धान्तरमन्दिन्दशरयेऽनपत्ततयाऽपुत्रतया दूयमान परितप्यमानं मानस यस्य तस्मिन् । 'न ह्यपुत्रस्य लोकोऽस्ति तत्सर्वं पशवो विदुः' इति, 'अपुत्रस्य गतिर्नास्ति' इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । 'दून् परितापे' इति धातो कर्तरि शानच् । अत एव पुनात्रो नरकात्रायन्त इति पुनास्तदयम् । पुनलाभायमित्यथ । अथेन सह निरुपममामो सर्वलिङ्गता च वक्ष्या । अध्वमेव क्लृप्तमध्वमेधयाग त्रिधातु कर्तु मन्त्रिमि सम सचिवै साक मन्त्रयमाणे विचारयमाणे मति । तदा सुमन्त्र कुल क्रमागतो मन्त्रिप्रवर कर्ण । अङ्गदेशेऽङ्गराष्ट्रे सगन प्राप्तो योऽग्रहो वृष्टिप्रतिबन्ध । 'अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे' इत्यप्रत्यय । 'वृष्टिर्षं तद्विधातेऽवग्रहावग्रहो समौ' इत्यमर । तस्य निग्रहे निवर्तने शाण्डम्य दक्षस्य । निग्रहानुग्रहसमर्थस्येत्यथ । 'सप्तमो शाण्डै' इति सप्तम । विमण्डकभृनोविमण्डकारयमुनिपुत्रस्य श्यायशृङ्गस्य महधे प्रसादादनुग्रहान् । 'प्रभावात्' इति पाठे नामधेयान् । अवश्य निश्चित कुमाराणा पुनाणा प्रभव उत्पत्तिर्भविता भविष्यति । अनद्यतो ह्यु । दशरथ इति शेष । इत्येव सनत्कुमारेण परापरविदा ब्रह्ममानमपुत्रेणोदीरित ब्रह्ममभाया कथित पुरावृत्त पूर्ववृत्तान्तमत्से दशरथाय वनयामास । पूर्वमिच्छाकुमारध्वेन ब्रह्ममभा गतस्तत्र भूलोकराजप्रस्तावतत्परदेवै पृष्टेन सनत्कुमारेण त्रेमाल्यविदा कथितस्य दशरथवृत्तान्तस्य मनसि स्थितत्वात्तदानीमेत सर्वं निवेदयामासेत्यर्थं ॥

सोऽपि सुमन्त्रवचनाच्छान्ताधि शान्ताकुटुम्बिन सवन्धिन मुनिमानीय वसिष्ठादिष्टमध्वमेधाध्वर सरयूरोवसि विधाय तत्र पुत्रीया-मिष्टिं विधिवत्कर्तुमारभत ।

स इति । स दशरथोऽपि सुमन्त्रस्य वचनात्प्रायवाक्यादेतो शान्त धन गत आधि पुनाभावजातमनोभ्यथा यस्य स तथोक्त सन् । 'पुस्याभिर्नानसी व्यथा' इत्यमर । शान्ता नामाङ्गदेशाधीश्वरस्य पुत्री रोमपादानाप्रस्तनया तथा कुटुम्बिन कुटुम्बवन्तम् । शान्तात्रानिमित्त्यथ । अवग्रहनिवारणानन्तर पारितोषिकतया निजपुत्रिकाया दत्तत्वादिति भाव । अत एव सवन्धिन बन्धुम् । रोमपादस्य दशरथस्य च सौहार्दसबन्धसोदरभावस्य त्रिविधानत्वादिति भाव । मुनिं मननशीलमृष्यशृङ्गमानीय । स्वयमेवेति शेष । वसिष्ठेन निजकुलगुरणादिष्टमुपदिष्टमध्वमेधाध्वर सरयूरोवसि सरय्यास्थानशीतीरे । 'बूल रोवश्च तीर च' इत्यमर । विधाय विधिवोधितक्रमेण कृत्वा तत्र सरयूरोवस्थेव, न त्वध्वमेधे । 'न हि कमणि कर्मारम्भ' इति शास्त्रनिषेधात् । पुत्राण्यभिय पुत्रीया ताम् । पुत्रोत्पादनहेतुमित्यर्थं । 'वृद्धान्' इति छप्रत्यय । इष्टिं याग पुत्रकामेष्टिं विधितद्विध्यर्थम् । यथाशास्त्रमित्यर्थं । 'तदर्हम्' इति वतिप्रत्यय । कर्तुमारभतोपाकमत ॥

तदनु हविराहरणाय धरणौ कृतावतरणा सर्वे गीर्वाणगणा-
शैतमवप्रमुखाश्चतुर्मुखाय दशमुखैतापत्रीप्सोप्सेसङ्गोपणमावेद्य

तेन सह शरणमिति शार्ङ्गधन्वानं मन्वाना नानाविधप्रस्तुतस्तुतय
क्षीराम्बुराशिमासेदु ।

तदन्विति । तदन्वारम्भानन्तर एविराहरणाय हविर्भागानाहुतुं वरणौ कृताव-
तरणा भुव प्रत्यागता शतमसप्रमुखा इन्द्राद्या सवे गीर्वाणगणा देवगणाश्चतुर्मुखाय
ब्रह्मणे दानुखस्य रावणस्य प्रताप वीशदण्डज तेन । 'स प्रताप प्रभावश्च यत्तेन
वीशदण्डजम्' इत्यमर । स एव श्रीष्पोष्मा श्रीष्मर्तुजनितसतापस्तेन यत्सद्योपण
दाह । 'द्रुप दाहे' इति धातोर्ल्युट् । तदावेद्य विज्ञाप्य तेन सह चतुर्मुखेन सारम् ।
शृङ्गस्य विशार शार्ङ्ग धनुर्यस्य त शार्ङ्गधन्वान श्रीमहाविष्णुम् । 'धनुपश्च' इत्यनटा-
देश । तद्धितसमासत्वात् । शरण रक्षितारम् । 'शरण गृहरक्षिणो' इत्यमर । इति
मन्वाना अननुष्यमाना । शरणपदस्य कर्मत्वेऽपि निपातेनेति शब्देनामिहितत्वात्
द्वितीया । तिङाद्युपसरयानम्योपलक्षणत्वात् । यथाह वामन — 'निपातेनाप्यमिहिते
कर्मणि न कर्मविभक्ति परिगणनस्य प्रायिकत्वात्' इति । नानाविधा बहुप्रकारा
प्रस्तुतास्तानालोचिता स्तुतय स्तोत्राणि येषां ते तथोक्ता । यद्वा नानाविध यथा तथा
प्रस्तुता उपरान्ता स्तुतयो येषां ते तथोक्ता सन्त । क्षीराम्बुराशि क्षीराणवमासेदु ।
श्रीमहाविष्णो क्षीराब्धिशायित्वात्तत्तीर प्रापुरित्यर्थ । अम्बुराशिश्चक्ष्य हृद्यार्णवपर-
त्वानानार्थान्तरायोगापेक्षया रडिर्बलीयसीति भीमासमा । एवमुत्तरत्रापि शृण्व्यम् ।
'प्रदूळ विशरणगल्यवसादनेषु' इति धातोर्लिट् ।

अथ त्रिमि कुल्बेन श्रीमहाविष्णु वणयति—

सतापघ्नं सकलजगता शार्ङ्गचापाभिरामं
लक्ष्मीविद्युल्लसितमतसीगुच्छसच्छायकायम् ।
वैकुण्ठस्थ मुनिजनमनश्चातकाना शरण्यं
कारण्यापं त्रिदशपरिपत्कालमेव ददर्श ॥ १३ ॥

सतापघ्नमिति । सकलजगता समस्तलोकानां सताप तापत्रयजनित श्रीष्मा-
दिजनित च सज्वरं हन्ति नाशयतीति सतापघ्नम् । 'हो हन्ते -' इति कुत्वम् ।
शार्ङ्गमेव चापमिन्द्रधनुस्तेनाभिराम मनोज्ञम् । लक्ष्मीरेव विद्युत्सांदाभिनी तथा
लसित लसन्तम् । कर्तारि क । 'गतिबुद्धि-' इत्यादिसूत्रे चकाराद्धर्तमानाथ वात् ।
अतसी नाम क्षुमापरपर्यायो वृक्षविशेष । 'अतसी स्यादुमा क्षुमा' इत्यमर । तस्या
गुच्छस्य पुष्पस्तम्बस्य समाग्न छाया कान्तिर्यस्य तादृश कायो देहो बभूव तमित्यु-
पमा । 'छाया त्वनातपे कान्तौ' इति वैचयन्ती । 'समानस्य च्छन्दसि-' इत्यादि
सूत्रे समानस्येति योगविभागात्समास । छायादिषु समानशब्दस्य सभाव । मुनयो
मननशीलास्त एव 'जनास्येषां मनास्येव चातना पक्षिविशेषास्तेषां शरणे रक्षणे
साधु शरण्यम् । 'सर्वसहापतितमम्बु न चातमानाम्' इत्यादिना तेषां तदेकशरण
त्वादिति भाव । 'तत्र साधु' इति यत्प्रलय । अपा समूह आपम् । 'तस्य समूह'
इत्यण् । कारण्य दयैव आप यस्य तम् । अथवा कारण्यमेवापो यस्य ॥ कारण्यापम् ।

‘ऋम् —’ इत्यादिना समागन्त । विकुण्ठ एव वैकुण्ठे विष्णु । स्वार्थेऽणप्रत्यय । स इत्यारया यस्य त कालभेष नीलाम्बुद । त्रिदशपरिपद्मोन्नादिदेवसमाजो ददर्श । त्रिदशैत्यत्र तिष्ठो दशा अवस्था बाल्यत्रोवनकामाराणि जन्ममत्तावृद्धयो येषा ते । यद्वा त्रिदश परिमाणमेवामिति । ‘बहुव्राहो सरयेये’ इति डच् । अत्रोपमात्पकयोरनुप्रासस्य च परस्परनेरपेक्ष्यात्सृष्टि । एतदादिश्लोकत्रय मन्दाक्रान्तावृत्तम्—‘मन्दाक्रान्ता जलविपद्गोम्भो नतौ तो गुरु चेत्’ इति लक्षणात् ॥

क्षीराम्भोधेर्जठरममितो देहभासा प्ररोहै

कालोन्मीलत्कुचलयदलद्वैतमापादयन्तम् ।

आतन्व्यान भुजगशयने कामपि क्षौमगौरे

निद्रामुद्रा निखिलजगतीरक्षणे जागरूकाम् ॥ १४ ॥

क्षीरेति । पुनर्देहभासा निजशरीरकात्तीना प्ररोहैरङ्कुरै क्षाराम्भोधे क्षार समुद्रस्य । ‘रुधिर्योगमपहरति’ इति न्यायेन योगाद्देवलीयस्त्वादिनि भाव । जठरममित । मध्यप्रदेशस्य ममन्तादित्यथ । ‘सलिलममित’ इत्यपि पाठ । ‘अमित परित —’ इत्यादिना द्वितीया । काले चन्द्रोदयकाल उन्मीलन्ति विक्रमन्ति आनि कुचलयदलानि नीलोत्पलपत्राणि तैरद्वैतममेदम् । तन्नादयमित्यर्थ । आपादयन्त सपादयन्तम् । कालग्रहण दलानामम्लानन्वशोतनाथम् । निजदेहकान्तिच्छटाभि क्षीरार्णवस्य नीलवणता जनयन्तमित्यर्थ । एतेन श्रीमहाविष्णुदेहसेन्द्रनीलसादृश्य सूच्यते । तदुच्यम्—‘क्षीरमध्ये क्षिपेन्नील क्षार चेन्नीलता व्रजेत् । स इन्द्रनीलो विज्ञेय सर्वसौरयकर शुभ ॥’ इति राजशास्त्रवचनान् । अत एव क्षीरस्य स्वधवलमपरित्यागेना यनीलिमस्त्रीररणोक्तेस्तद्गुणालक्षार । ‘तद्गुण स्वगुणत्यागा दन्योत्कृष्टगुणाहति’ इति लक्षणात् । तथा क्षौमवृक्षलक्षणे चित्त इत्युपमा । ‘गारोऽरुणे चित्ते पीते’ इति विश्वामरो । भुजगायने शेषपर्नद्वे निखिलजगतीना सकललोसना रक्षणे पालनं जागरूका जाग्रतीम् । सावधानामित्यर्थ । ‘जागतकम्’ इत्युक्प्रत्यय । अत एव कामप्यनिवाच्याम् । लोकविलक्षणत्वादिति भाव । निद्रामुद्रा योगनिद्रावस्थामातन्वानमनुडुर्वाणम् । तनोते शानच् ॥

अथ वृत्तिहावतार वणयति—

प्रहादस्य द्यसनममित दैत्यवर्गस्य दम्भ

स्तम्भं वक्ष स्थलमपि रिपोर्योगपथेन मेचुम् ।

वद्धध्रुव पुरपवपुषा मिश्रिते विश्वदृष्टे

दंष्ट्रारोचिर्निशदभुवने रहसा सिंहवेपे ॥ १५ ॥

प्रहादस्येति । अमितमपार प्रहादस्य हिरण्यकशिपुतनयस्य निजभक्तप्रेमरस्य व्यसन समुद्रपातनसर्पदानादि तपितृवृत्तविपदम् । ‘व्यसन विपदि भ्रशे’ इत्यमर । तथा दैत्यवर्गस्य हिरण्यकशिपुमुखासुरनिकरस्य दम्भ मायाडम्बर स्तम्भमयोमयस्तम्भ च रिपोर्वक्ष स्थलमप्युर स्थलमपि । अपिशब्द समुच्चये । योगपथेनैकवारमेव ।

न तु कालक्रमेणेत्यर्थः । भेतु विदारयितु पुस्त्वपुषा नरशरीरेण मिश्रिते मिलिते अत एव विद्वद्वेऽत्याथर्वतया विश्वजनालोकिते दृष्टाणो दन्तविशेषाणा रोचिभिं कान्ति भिर्विशदानि शुभ्राणि भुवनानि कुक्षिस्थलेना यम्य तस्मिन्सिंहवेषे सिंहाकारे रहसा वेगेन बद्ध रद्ध विहितादरम् । नरसिंहरूपेणावतीर्णमित्यर्थः । ददर्शेति पूर्वेण संबन्धः । उक्तं च थाभागतते—‘मकप्रतिज्ञापरिपालनाय सर्वात्मताव्याप्तिविवर्तनाय । दैक्षेऽत्र क्षोदलनाय विष्णु स्तम्भाञ्चसिंहादृतिराविरासीत् ॥’ अत्र कमिन्स्य स्तम्भादिविदारणस्य योगपद्यासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥

नारायणाय नलिनायतलोचनाय
नामावशेषितमहाबलिवेभवाय ।

नानाचराचरविधायकजन्मदेश-

नाभीपुटाय पुरुषाय नमः परस्मै ॥ १६ ॥

नारायणायैति । नारायणाय परमात्मने । तदुक्तम्—‘नारायण परोऽथ्य कादण्डमव्यक्तसंभवः’ इति । यदा नरस्य सृष्टीनि नारायि तत्त्वानि तान्ययन स्थानं यम्य नारायणः । तदुक्तम्—‘नराज्जाताणि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः । तस्य तान्ययनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥’ इति । अथवा नारा आपोऽयनं यस्य तथा । ‘अत एवार्णवे तस्मिन्वत्तदस्यायनं गताः । नारास्ताः सृष्टिः नराणां तेन नारायणः स्मृतः ॥ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो यै नरसूत्रवः । तस्य तास्त्वयनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥’ इत्यादिना । नारा इत्यनाजदित्वात्सिद्ध आया वा ङप्भावः । तस्मै नारायणाय । नलिनायतलोचनेयः पुण्डरीकविद्यालाभाय । नाम्ना नाममात्रेणावशेषितमवशेषवत्कृतं महद्भूविष्टं बलिवंभवः वैरोचनी सपत्न्येन तस्मै । वामनावतारे शक्तिं पादेनामम्य पाताले निक्षिप्तवत्वे इत्यर्थः । नावा बहुप्रकारं अराचरं स्थानरजहमान्मन्त्रं जगत् । ‘बराचरं स्याज्जगति’ इति विश्वः । तस्य विधायकौ निर्माता ब्रह्मा तस्य जन्मदेशो जन्मस्थानं नाभीपुटं नाभीपदकोशं यस्य तस्मै परस्मै पुरुषाय परमपुरुषाय नमः । ‘नमः खल्लि-’ इत्यादिना चतुर्थी । तथा च धीभागतते—‘नतोऽस्म्यहं त्वाखिलहेतुभूतं नारायणं पुरुषमाद्यमव्ययम् । यन्नाभिनातादरनिन्दकोधाद्ब्रह्माविरासीचत एष लोकाः ॥’ इत्युक्तत्वात् । वसन्ततिलकादृतम् ॥

इति प्रणम्योत्थितानेतान्स्तुतिरवमुखरितहरिन्मुखाह्रिहयप्रमुखानखिलानेमरानरुणाएणतामरसविलासचोरैर्लोचनमैरीचिसतानैरानन्दयन्त्रविन्दलोचनं स्फुटमभापत ।

इतीति । इत्युक्तप्रसारेण प्रणम्य साष्टाङ्गप्रणामं कृत्वोत्थितानुत्थानं प्रातान्स्तुतिरवेस्तारतरस्तोत्रध्वनिभिर्मुखरितानि प्रतिध्वनिवशान्मुद्यरीकृतानि हरिता दिशा मुखानि प्रदेशा एव मुखाणि वदनानि येषां तान्तरिहयप्रमुखानिन्द्रादीन् । ‘जन्ममेवी हरिहयः’ इत्यमरः । एतान्पूर्वोक्तानखिलानेमरान्शेषसुरानरुणाएणमरुणप्रकारम् । अत्यन्तलोहितमित्यर्थः । ‘प्रसारे शुणवचनस्य’ इति द्विर्भावः । कर्मधारयबद्धावा-

त्सुपो लुक् । तादृश्यतामरस पद्य तस्य मिलासन्वोरै । तत्तुर्नोरित्त्वं । महाभाग्य-
लक्षणसपन्नम्यास्य रत्नान्तनयनन्वादिति भाव । तदुक्त सामुद्रिकशास्त्रे—‘पाणिपादतले
रुके नेत्रान्तौ च नखान्तरा । तालुजिह्वाघरोष्ठ च सप्तरक्त सुखी भवेत् ॥’ इति ।
लोचनमरीचिसतानैर्गण्डिप्रभापरम्पराभिरानन्दय सतोपयन् । अरविन्दलोचनो विष्णु ।
अरविन्दग्रहण दृष्टीना मुखनिमालनन्वद्योतनाथम् । स्फुट व्यक्तमभापतावोचत् ॥

अपि कुशलममर्त्या स्वागत साप्रत व
शमितदनुजदम्भा किं नु दम्भोलिकेलि ।
अपि धिपणमनीपानिमिता नीतिमार्गा-
स्त्रिदशनगरयोगक्षेमकृत्ये क्षमन्ते ॥ १७ ॥

अपीति । हे जमर्त्या इन्द्रादिदेवा, वो युष्माक कुशलमपि क्षेम किम् । ‘कुशल
क्षेममस्त्रियाम्’ इत्यमर । अपिशब्द प्रश्ने । तथा व साप्रतमिदानीं गोभनमागत
स्वागत सुखागमन किम् । कर्तारि क्त । दम्भोलिकेतिर्विज्ञायुवविलाम शमितो विदा-
रितो दनुजाना दानजाना दम्भ रूपटोपाजो यया मा तपोष्ठा किं नु । विध्वस्तशनवा
किमिच्छर्थ । तथा धिपणस्य बृहस्पतेमनीयया बुद्ध्या निर्मिता रचिता । ‘बृहस्पति
सुराचार्या गीष्पतिधियगो सुर’ इत्यमर । नीतिमार्गा नीतिमार्गपद्धतयस्त्रिदशनगर
स्यामरावल्या योगक्षेमकृत्ये सरक्षणकर्मणि क्षमन्तेऽपि ममर्त्या भवन्ति किम् । पूर्वव
दपि प्रश्ने । ‘गर्हाससुख्यप्रश्रद्धासभावनाम्पि’ इत्यमर । अलब्धलाभो योग,
लब्धम्य परिपालन क्षेममिति निवेक । मालिनीरुतम् । ‘कृत्ये’ इत्यपि पाठ ।
निष्पादनायेत्यर्थ ॥

एवं भगवत कुशलानुयोगपुर सरीममृतासारसरसा सरस्वतीमा
रुर्ष्य सपूर्णमनोरथाना सुमनसा ससत् पुंसे परस्मै विज्ञापयामास ।

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण कुशलानुयोगपुर मरी कुशलप्रश्नपूर्विकाम् । ‘पुरो
ऽप्रतोऽप्रेषु सत्’ इति ट्प्रत्यय । टित्त्वान्वाप् । ‘प्रश्नोऽनुयोग पृच्छा च’ इत्यमर ।
अमृतासारेणामृतधारासपातेन सरसा रचिराम् । ‘धारासपात आमार’ इत्यमर ।
भगवत ‘ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य वास श्रिय । ज्ञानवैराग्ययोश्चापि पण्णा वगा
भगो मन ॥’ इत्युक्तलक्षणपङ्कणैश्वर्यसपन्नस्य विष्णो सरस्वती वाणीमाकर्ष्य श्रुत्वा
सपूर्णमनोरथाना ‘यदर्थं वयमागतास्तदेव भगवानपि पृष्टवान् । अतोऽस्मन्कार्यं जात-
प्रायमेव’ इति परिपूर्णवाञ्छिताना सुमनसा ससन्सभा । ‘सुमन । पुष्यमाल्लो स्त्री
देवबुधयो पुमान्’ इति वृत्तयन्ती । ‘सभासमितिसमद’ इत्यमर । परस्मै पुंसे
परमपुरुषाय विष्णवे विज्ञापयामास विज्ञापितवती ॥

किमिति विज्ञापयामासेत्यत आह—

देव, कथमकुशलमाविर्भवेद्भयता कृतावलम्बानामस्माकम् ।

देवेति । हे देव योतमान स्वामिन्, भवता महामना कृतावलम्बानाम् । युष्म-
दधीनानामित्यर्थ । अस्माकमकुशलमश्नुम कथमाविर्भवेदुपयेत । नाविर्भवेदेवेत्यर्थ ।

तथोपि विचिद्विज्ञापनीयमस्तीत्याह—

नक्तु ।

किं त्विति । त्वा शरणं गत्वा पुरतोऽवस्थानमेवास्यकार्यसाधनम् । तथाप्यार्यति शयेन विचिदुच्यत इति भावः ॥

अस्ति प्रशस्तविभवैर्विबुधैरलङ्घ्या
लङ्घेति नाम रजनीचरराजधानी ।

माणिक्यमन्दिरभुवा महसा प्ररोहै-

स्तेजस्त्रयाय दिनदीपदशा दिशन्ती ॥ १८ ॥

अस्तीति । प्रशस्तविभवैः प्रख्यातवस्तुसंपन्नैरुपलक्षिता विबुधैरलङ्घ्या लङ्घितुम-
शक्या । देवानामप्यसाध्येत्यर्थः । माणिक्यमन्दिरभुवा मणिमयगृहप्रभवानाम् । 'तृती-
यादिषु भाषितपुष्क-' इति पुनर्द्वावादुवगदेशः । महसा तेजसाम् । 'तेजोवाम
महो विभा' इत्यमरः । प्ररोहैरङ्कुरैर्भेजसा भानुशीतभानुदृशानुरूपाणा धान्ना त्रयाय
दिनेऽह्नि यो धीपस्तस्य दशमवस्थाम् । निस्तेजस्कतामित्यर्थः । 'दशा वर्ताववस्थायाम्'
इति विश्वः । दिशन्ती । इत्यसवन्धेऽपि सन्धरूपातिशयोक्तिः । लङ्घेति नाम लङ्घेति
प्रतिष्ठा । लङ्घानाम्ना प्रसिद्धेत्यर्थः । रजनीचराणा राक्षसानां राजधानी नगरी पधान-
नगर्यस्ति । राजानो धीयन्तेऽस्यामिति राजधानी । 'करणाविकरणयोश्च' इत्यधिकर-
णार्थे ह्युट् । एतदादिश्लोचनुष्टयं वमन्ततिठकाट्टतम् । प्रशस्तो विभवो येषां तैरिति
विबुधविशेषणवै व्याख्यान्तरम् ।

एना पुराणनगरीं नगरीतिसाला

सालाभिरामभुजनिर्जितयक्षराज ।

हेलाभिभूतजगता रजनीचराणा

राजा चिरादवति रावणनामधेय ॥ १९ ॥

एनामिति । सालः सर्पदृक्षालाद्दभिरामेरायतत्वारिण्युणसुपक्षत्वात्तत्तुल्यैर्भुजे-
विशतिसरयाकनिजबाहुभिर्निर्जितो यक्षराजः शुबेरो येन स तथोक्तः । 'साले तु सर्प-
कादर्याश्चकणिका' इत्यमरः । विश्रवसोऽपत्यः रावणः । 'तम्पापत्यम्' इत्यण् । 'विश्र-
वसो विश्रवणरवणो' इति प्रकृते रवणादेशः । पौराणिकस्तु रावयतीति रावण इति
व्युत्पादयन्ति । तदुक्तमुत्तररामायणे—'यस्मात्त्रोकत्रयं चैतदावित भयमागतम् ।
तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना वीर भविष्यसि ॥' इति । रतेर्प्यन्तात्कर्तरे ह्युट् । रावण
इति नामधेयः यस्य स तथोक्तः । हेल्या विलासेन, अवज्ञया वा अभिभूतानि तिरस्कृ-
तानि जगन्ति यैस्तेषाम् । 'हेलावज्ञाविलासयो' इति विश्वः । रजनीचराणा राजा
चक्रवर्ती नगस्य पर्वतस्येव रीतिरकृतिर्यस्य स तयामभूत् सालः प्रान्तरो यस्यास्ताम् ।
गिरिदुर्गप्रायप्राकाराट्टत्वादतिदुर्गममित्यर्थः । 'प्राकारो वरणं सालः' इत्यमरः । एना
पूर्वोक्ता लङ्घानाम्ना प्रसिद्धा पुराणनगरीं पुरातनपुरीं चिराच्चिरकालमारभ्य । विभक्ति-
प्रतिरूपकमव्ययम् । अवति रक्षति । अनुप्रासः ॥

अथ द्वाभ्या तन्महिमान वर्णयति—

यद्वाहुराहुरसनायितशस्त्रधारा
दिकपालकीर्तिमयचन्द्रमस ग्रंसन्ति ।
यैद्वैरिणा रणमुखे शरणप्रदायी
नैवास्ति कश्चिद्मुमन्तकमन्तरेण ॥ २० ॥

यदिति । यस्य रावणस्य बाहवो विंशतिसस्याका मुनास्त एव राहवो विधुतु-
दास्तेषा रसनायिता रसनावदाचरिता शस्त्रधारा आयुधधेणय । रसनायितेभ्यः
आचारव्यवन्तात्कर्तारि क । दिक्पालानामिन्द्रादिदिगीश्वराणां कीर्तिमयो दशोरुप ।
ताद्रूप्ये मयद् । यश्चन्द्रमाश्चन्द्र । 'हिमाशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र' इत्यमर, तम् । प्रमन्ति
विलन्ति । रणरोविदोऽय रावणो निजगाहुवलेन दिक्पालान्निर्जित्वा तन्कीर्तिं उम्पती
त्यय । एकस्य चन्द्रस्यानेकराहुसमर्द्धे किमन्यथान्तर वक्ष्यमिति भाव । तथा यस्य
वैरिणा शत्रूणा रणमुखे रणाग्रे । अमुमेनमिति हस्तनिर्दश । अन्तकमन्तरेण यम
विना । 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया । कश्चि-कोऽपि देव शरणप्रदायी रक्षण-
तत्परो नास्त्येव । अन्यव्यवच्छेदाशयमेवकार । रणपरायणान्वैरिणो विजित्वा यमनय
नयतीत्यथ । रसनायितेभ्योऽन्वेषणोपात्तोपमा । सा चोक्तपक्षेण सङ्गीर्यते ॥

एतादृशसामर्थ्यं रावणस्य कुत आयातमित्यत आह—

अम्भोजसभवममु बहुभिस्तपोभि-
राराधयन्ध्वरमवाप परैर्दुरापम् ।
तस्माद्देशेपभुवनं निजशासनस्य
लक्ष्मीकरोति रजनीचरचक्रवर्ती ॥ २१ ॥

अम्भोजेति । अपकान्तत्वात्तुत्तरत्र तच्छब्दस्य विद्यमानत्वाच्चान् यच्छब्दोऽ-
ध्याहर्तव्य । यो रजनीचरचक्रवर्ती राभसमावभामो रावणो बहुभिरनेकस्यपोभि
पद्माभिमध्यमेकपादावस्थानादिस्त्वपोप्रतपध्वर्याभि । अमुमिति पुरोवर्तिनिदेश ।
अम्भोजसभवनं ब्रह्माणमारवयन्सभानयन्परैर्दुरापं दुर्लभम् । अनन्यमाधारणमित्यत्र ।
इषह मुष्टु- इत्यादिना स्वप्रत्यय । वर मुरामुरावध्यत्वस्त्वमवाप प्राप । पूवमिति
शेष । तस्मान्कारणादशेषभुवनम् । जशेषलोमानित्यर्थ । निजशासनस्य निजज्ञाया
लक्ष्मीकरोति विधयीकरोति । चण्डागमनोऽय निजज्ञानेनैवाशेषभुवनानि शास्तीत्यर्थ ।
अभूततद्भावे च्चि । 'अस्य च्चा' इति दीर्घ ॥

तत किमिलत आह—

तेन वय पराधीना इव भवाम ।

तेनेति । तेन रावणेन वय पराधीना परतन्त्रान्मन्वामिका इव भवाम ।
इदानीमिति शेष । वस्तुनस्तु मवन्परतन्त्रा एवेति इवशब्दाथ । 'परतन्त्र पराधीन
परवाचाथवानपि' इत्यमर ॥

पराधीनत्वमेव प्रतिपादयति—

तथा हि । सोऽयं कदाचित्क्रीडाघराधरमोरह्य सावरोधवधूजन
श्चरणाभ्या सचरेत् चेदागमिष्यत्याग इत्यनाविष्कृतातपो भयेन
भगवान्सहस्रभानुरपि सकुचितभानुरेव तत्सानूनि नून संश्रयते ।

तथा हीत्यादिना । सोऽयमिति । सोऽय रावण कदाचित्कस्मिंश्चित्समये ।
अवरोधवध एव जनस्तेन सह सावरोधवधूजन । अन्त पुरस्त्रीजनसहनर सन्नि-
त्यर्थ । 'शुद्धान्तधावरोधश्च' इत्यमर । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुवाहि ।
'धोपसर्वनस्य' इति सहभावस्य सत्वम् । क्रीडाघराधर क्रीडाशैलम् । दिवाविहारदे-
मित्यर्थ । तदुक्त भावप्रकाशे—'सरेत् पुलिन बेलाशान्तारारामभूधरा । कृता-
गृहाणि चित्राणि शय्या स्थललोचिता ॥ दिवाविहारदेगा सु' इति । आरह्या-
धिष्ठाय । चरणाभ्या यान विहाय पादाभ्या सचरेत् चेद्विहरेत् यदि । अगधरण-
तलसतापोत्यादन्रूपोऽपराध । 'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमर । आगमिष्यति
ममापतेत् । तथा सति दण्डन कुर्यादिति भाव । इति । मत्वेति शेष । 'इतिर्नव
गन्धमानाधत्वादप्रयोग प्रयोगे पौनरुक्त्यम्' इत्यालङ्कारिका । भयेनानाविष्कृता-
तपोऽप्रकटीकृतघोत । 'प्रगतो घोत आतप' इत्यमर । भगवान्पूज्य । अथवा
ऐश्वर्यादिपङ्कणसपन । मूर्तिनयमयत्वादिति भाव । सहस्र भानवो मरीचयो यस्य
सहस्रभानुरपि सूर्य सकुचितभानुरपसहस्रमरीचिरेव सन् । 'भानु करो मरीचि-
स्त्रीपुसयोर्दीधिति स्त्रियाम्' इत्यमर, तस्य क्रीडाघराधरस्य सानूनि प्रस्थान् ।
अथ प्रदेशानित्यर्थ । 'सु प्रस्थ सानुरस्त्रियाम्' इत्यमर । संश्रयते । साध्वनव-
शात्तत्र निलीय वसतीत्यर्थ । लोकत्रयप्रवाशकस्यापि भगवत किरणमालिन ईद-
श्यवस्येति महत्प्रशंसाशतमिति भाव । नूनमिति निश्चये न तुभ्रयायाम् । अत एव
सहस्रभानो सानुसमाश्रयेणासबन्धेऽपि तत्सबन्धाभिधानादसबन्धे सबन्धरूपाति-
शयोक्ति । एवमुत्तरत्र गद्यत्रयेऽप्यनिश्चयोक्तयनुप्राणाव्यूहौ ॥

एव सूर्यावस्थामुक्त्वा सप्रति चन्द्रावस्था निवेदयति—

एव मृगाङ्कोऽपि मृगयायासपरिश्रान्तिविश्रान्त्यै ससंभ्रमं नमज्ज-
नपरिवृत्ते मज्जनगृहाभिमुखे देशमुखे तत्रत्यविचित्रतरशातकुम्भ
स्तम्भाग्रप्रत्यग्रप्रत्युत्सस्फटिकशिलाशालभञ्जिकापुत्रकरतलकलितनि-
जोपलमयकलशमुखादच्छाच्छार्मविच्छिन्नधारामभ्युधारा निजकरा-
भिमर्शादापादयंस्तस्य प्रसादपिशुनाना शुनासीरचिरकाङ्क्षिताना
विशंतिविधवीक्षणाना क्षणमात्रं पात्र भवति ।

एव इति । एव मृगाङ्कश्लोऽपि । सल्लगेमशास्योदयतया श्लाघ्योऽपीति
भाव । मृगया आखेट । 'आखेटो मृगया स्त्रियाम्' इत्यमर । तत्र तथा वा आमान
खेदस्तेन या परिश्रान्ति खेदातिरेकानुभव परिश्रम । स्त्रिया किन् । तस्या

१ 'कदाचन' इति पाठः २ 'अधिरूढ' इति पाठः ३ 'तत्र इत सचरेत्' इति पाठः
४ 'समाश्रयते' इति पाठः ५ 'निर्जितसतमुखे दशमुखे' इति पाठः ६ 'अविच्छिन्नपा-
ताम्बुधारा' इति पाठः ७ 'विशंतिवीक्षणाना' इति पाठः

विश्रान्त्य विश्रमाथम् । तदपनोदनाथमित्यर्थः । 'श्रम मेदोऽध्वरत्वादेर्नात सेदादि-
भूमिहृत्' इति लक्षणात् । सप्तश्रम समाध्वस मन्वर यथा भवति तथा नमस्त्विर्नम-
स्त्वुवाणैर्नने पारित्यते परिवेष्टिते दशमुखे रावणे मञ्जनगृहाभिमुखे ज्ञानगृहमण्डपो
न्मुखे मति । तत्र मञ्जनगृहे भवास्तत्रत्या । अव्यथात्त्यम् । विचित्रतरा अत्यन्ता
श्चर्यकराथ ये शातकुम्भस्तम्भा हिरण्यगृहाधारदारविशेषा । 'हिरण्य हेम हाट-
कम् । तपनीय शातकुम्भम्' इत्यमर । तेषामग्रेपूपरिप्रदेशेषु प्रत्यम नूतन यथा
तथा । अत्र प्रत्यग्रहणमविलम्बेन निष्पद्योतनार्थम् । प्रत्युक्त कीलितो म
स्फटिनशिलासालभञ्जिप्रयुज्जथन्द्रान्तमणिप्रतिमाश्रेणित्तस्य करतलेषु कलिता सध-
टिता निचोपलमयाश्चद्रमणिविराराथ ये स्तम्भा कुम्भान्नेषा मुखात् । मुखाकार
विवरेभ्य इत्यर्थः । 'उपल प्रन्तरे मणा' इति विश्व । विहारार्थे मयद् । अच्छा
न्धामच्छप्रभाराम् । अनिनिर्मलमित्यर्थः । 'प्रसारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भावः ।
कमधारयवद्भावान्मुपो लुक् । अविच्छिन्नारामखण्डिनसपातम् । 'धारसपात
भ्रामर' इत्यमर । अम्बुधारा मल्लिधारा निचरराभिमर्शात्स्वरिणसपकादापा
दयन्मुत्पादयन् । तस्य रावणस्य प्रमादपिशुनानामनुग्रहमूचकाणां । 'क्षणेन
सूचक म्यात्पिशुनो टुर्न न्वल' इत्यमर । 'सु पजायाम्' इति गणव्यायाने ।
अत एव 'शु पूजायाम्' इति श्वपुर इति । शोभना नासीरा अप्रेमरा यस्य तेन
शुनासीरेण पुरदरेण चिरकाङ्क्षिताना चिरसाल्मारभ्याभिलषितानाम् । न तु प्राप्ता
नामित्यर्थः । एतेनात्यन्तदुर्लभं च सूच्यते । 'वृद्धत्वा शुनासीर' इत्यमर । विनाति
विधवीशणाना विश्रान्तिसरथाक्स्त्रणास्त्रावकीक्षणानाम् । न तु विद्यतामेवेति भावः ।
तथापि क्षणमात्रमस्यसालमेव पात्र योग्यो भवति । 'मात्र साल्यैऽवधारणे' ।
'योग्यभाजनयो पत्रम्' इति चामर । शुनासीरचिरकाङ्क्षितानामित्यनेन पात्रज्ञानस्य
कारागृहप्रवेगेन दुःखं अश्रवाक्येन मोचनं च सूचितं भवति ॥

अथ माहतायस्या विनापयति—

तेन पुलस्त्यनन्दनेन सकन्दननन्दनात्स्वमन्दिरोद्यानमानीतस्य
मन्दारप्रमुखस्य वृन्दारकतरुवृन्दस्य वन्दीकृतसुरसुन्दरीनयनेन्द्रीय-
रद्वेन्द्राच्च करारत्रिन्दकलितकनककलशाश्च मन्दोष्ण स्येन्दमानैरम्बु-
भिर्जम्बालितालतालस्य पचेलिमानामपि कुसुमाना पतनभयमाशङ्क-
माना पत्रमाना पैरिस्पन्दितुमपि प्रभवो न भवन्ति ।

तेनेति । पुलस्त्यनन्दनेन विश्रवस्य पुत्रेण तेन रावणेन सकन्दननन्दनादिन्द्रो
द्यानात् । उद्धत्येति शेषः । स्वमन्दिरोद्यानं निरगृहाराणामानीम्य प्रापितस्य ।
निनाशोक्त्वनिश्रया प्रवारोपितस्येत्यर्थः । तथा वन्दीकृता उपग्रहीकृता । कर-
गृहनिक्षिप्ता इत्यर्थः । 'प्रग्रहोपग्रहा वयाम्' इत्यमर । ताम् सुरसुन्दरीणां देवता

१ 'नन्दनवनाद्' इति पाठ २ 'द्वन्द्वात्करारवि' इत्येव ' इति पाठ ३ 'सन्दमान'
इति पाठ ४ 'सुतन परित्यन्दितु' इति पाठ
३ च० रा०

स्त्रीणा नयनेन्द्रीवरद्वन्द्वजेत्रोत्पल्युगलाच्च । करारविन्देषु तासामेव हस्तपद्मेषु कलितो
 य वनककलशो हिरण्मयनारिकुम्भस्तम्भाच्च । उभयत्रापि जातवैश्वचनम् । नय
 नारविन्दद्वन्द्वेभ्य वनककलशेभ्यश्चेत्यर्थं । तासामारामतरुमूलश्लेकव्यापारे नियो
 जितत्वादिति भावः । मन्दोष्णमीपदुष्ण यथा तथा स्यन्दमानं प्रक्षवद्भिरम्बुभिः ।
 वाष्पोदरे ककलशोदरैश्चैत्यर्थं । कलशोदरानां शीतलत्वेऽपि श्लोकानलसतप्तवाष्पो
 दस्मिधणान्मन्दोष्णमित्युक्तमित्यवगन्तव्यम् । जम्बालवत् कृतानि जम्बालितानि ।
 पङ्क्तिवृत्तानीत्यर्थः । 'तत्करोति—' इति ष्यन्तात्कर्मणि क्तः । तान्याल्लालानि जला-
 धारमूलपलयानि यस्य तस्य । 'निपद्वरस्तु जम्बाल' इति, 'स्यादाल्लालमावालम्'
 इति चामरः । मन्दारप्रमुखस्य वृन्दारवत्तरुन्दस्य पारिजातादिमुग्धनिकरस्य स्रज
 निधनाम् । स्वयमेव ष्यन्त इति पञ्चोत्थानि । पतनोन्मुखानीत्यर्थः । कर्मकर्तारि
 क्तेल्लिङ्गार्थः । तेषामपि कुमुमानां पतनभयमाशङ्कमाना अधः पतन्नुप्रेभमाणाः । तथा
 मतिः कुमुमानां पङ्कलेपमहापराधेन निगृह्येयादिति भावः । पवमाना मरुतः परिरुपन्दितु
 चल्तुमपि । किमुत यथेच्छं प्रिहर्तुमिति भावः । प्रभवः समर्था न भवन्ति ॥

अथाश्वक्वथा निवेदयति—

एतेऽपि पात्रका रुढिशङ्खावहा हुतवहारया बहन्तस्तद्गृहे गार्हप-
 त्यपुरोगा पौरोगवधुरदधते ।

एत इति । गार्हपत्य पुरोगोऽप्रेसरो येषां ते तयोक्ता एते परिदृश्यमाना
 पात्रका गार्हपत्याहवनीयदक्षिणान्वाहार्यावपगादिरूपाः अग्रयोऽपि । इटिग्ध-
 कर्णादिवदवयवार्थाभावेन समुदायप्रसिद्धिः । तदुक्तमाचार्ये—'असत्स्ववयवेषु
 योऽयत्राथ प्रयुज्यते । तत्रान यगतित्वेन समुदायः प्रसिध्यति ॥' इति । तच्छङ्खावहा
 तद्गोचरबुद्धिजननी हुतवहारया हुतवहाभिधानं बहन्तः सन्तः । पूर्वं हुतं यजमानो
 नोपहृत्यमानं हविर्षहर्तानि हुतवहा इति योगसिद्धेर्व्यारयातामेवेदानीं लोकविद्विष्ट
 कर्मणा रावणेनाध्वराणां विध्वंसितत्वाद्दविधामलाभेन तादृशशङ्खावहा दधाना
 इत्यर्थः । तद्गृहे रावणमन्दिरे पौरोगवधुरं महानसाध्यभाषिणारं दधते वारयन्ति ।
 'समानां रसत्रया तु पात्रस्थानमहानसे । पौरोगवहादव्यक्षः' इत्यमरः ॥

सर्पज्ञस्य भगवतः पुरम्भास्त्रिमवस्थान्तरं विज्ञापनीवमिति गमयन्ति—

किं बहुना ।

किं बहुनेत्यादिना । बहुभिः कालथापनसर्पैर्बाक्यैरलमित्यर्थः ॥

किंतु वक्तव्याशमेव विज्ञापयाम इत्यत आह—

स एष मौलुपादवमाननमागमिष्यतीत्यमन्वानस्तदितरेरेवध्यत्य
 चतुराननवराल्लब्ध्या समुद्धतः संप्रति सप्रहारसमाक्रान्तदिगन्तः
 दन्तावलदन्तकुन्तघ्नणकिणस्थपुटितवक्षःस्थलः स्थलकमलिनीं वन-

धारण इव रावणास्त्रिलोकीमभिभवन्भवदीयानित्यसाध्र जातु किञ्चि-
दपि जानातीति ।

स इति । स एष रावण । मानुषान् । मनुष्येभ्य इत्यर्थं । जातावेकवचनम् ।
अवमानन अवज्ञा । परिभव इति यावत् । 'रीढवमाननावज्ञावटेलनम्' इत्यमर ।
आगमिष्यति समापतेदित्येवमन्वानोऽनवबुध्यमान । तेषां तृणप्रायत्वादिति भाव ।
तदितर मुरामुरादिभिरवध्यत्वमहिंश्यन् चतुराननवरान्ब्रह्मा प्राप्य । अत एव समुद्रतो
द्वपाद्रिक्त सन् । सप्रतीदानीम् । सप्रह्वितेऽनेनेति सप्रहारो युद्धम् । 'सप्रहाराभिस-
पातकलिस्फोटसयुगा' इति सप्रामपर्यायेष्वमर । तत्र समाक्रान्ता समवहद्वा ये
दिगन्तदन्तावला ऐश्वर्यादिदिग्गजासेया दन्ता रदना एव बुन्ता प्रासान्नेर्यानि व्रणानि
क्षतानि तेर्ताता ये किणा शुष्कप्रथय । 'तृतीया तन्वृत-' इत्यादिना
समाम । ते स्थपुटित निम्नोन्नत वष स्थन्मुर म्थल यस्य तथोक्त सन् । अत एव
वनवारणो वनगण । वनप्रहण निर्जलन्वद्योतनाथम् । स्थन्मलिना स्थलप्रन्टपत्रिनी
मिव । श्रयाणा लोकाणा समाहारोन्निलोदी । 'तद्विद्यार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति
समाम । 'सरयापूर्वो द्विगु' इति द्विगुसन्ना । 'अधिकारोत्तरपदो द्विगु क्षियामिष्यते'
इति स्त्रीत्वम् । 'द्विगो' इति ङीप् । 'द्विगु-' इत्येकवचनम् । ता जगन्नयीमभिभव
शाकमन् । पीडयन्त्रित्यर्थं । अस्मान्भवदीयास्तावकीनान् । निप्रहातुप्रहसमधम्य भवत
स्यन्निवन इत्यर्थं । जातु कदाचिदपि किञ्चिदीपदपि न जानाति । सरल्लोककण्ठकेन
दर्पाधेन रावणेन स्वन्महिमैव न ज्ञायते । अस्माक तु का कथेति भाव । इति
विनापयामासेति पूर्वेण सप्तम्य ॥

तत किमत आह—

अथ भगवानारुण्यं गीर्वाणगणवाणीम् ।

अथेति । अथ विज्ञापनानन्तरम् । भगवान्निष्णु । भगवच्छब्दो ध्यारयात ।
गीर्वाणगणस्येन्द्रादिसुम्हस्य वाणीं वाचमाकर्ण्य श्रुत्वा ॥

किमकरोदित्यत आह—

इन्द्रनीलाचलोदञ्चिन्द्रिकाधवलस्मित ।

वाचमूचे सुधाधारा मधुरा मधुसूदन ॥ २२ ॥

इन्द्रनीलेति । मधु सूदयतीति मधुमूदनो विष्णु । कर्तारि ल्युट् । अत्र
मधुप्रहण मध्वादिमहादेवसहर्तुरस्य क्षियान्तावणवध इति द्योतयितुमित्यवगन्तव्यम् ।
इन्द्रनीलाचल इन्द्रनीलपरित । इन्द्रनीललक्षणमुक्त्वा । तत्रोदञ्चन्त्युत्सन्ती या
चन्द्रिका कौमुदी तद्द्वन्द्वल शुभ्र स्मित यस्य । स्मितपूर्वाभिमाषित्वात्कृतम दहास
सन् । यद्वा दुर्मता बोऽव रागसभावाद्दुष्टनिप्रहशिष्टपरिपालनदक्ष मा जातु न
ज्ञातीतीति सावहेलनमन्दहास सन्नित्यर्थ । अत्र मधुमूदनस्येन्द्रनीलसदृशाद्वाद्वासस्य
च शुभ्रत्वेन कनिममयसिद्धत्वादियसुफला । सुधाधाराममृतम्यन्दिनीमत एव मधुग
माधुर्यगुणयुक्ताम् । 'मधुर रसवद्वाचि स्वादुन्यपि मधुसूति । येन मायन्ति विबुधा

मधुनेव मधुवता ॥' इति वचनात् । वाचमूच उक्तवान् । श्लोकारम्भमेतदानुष्टुभ वृत्तम् ।
लक्षण तूक्तम् । इदमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

वाचमेव विवृणोति—

भवतामपराधविधायिनस्तस्य यातुधानस्य निधनमधुनैव विधातुं
शक्यम् ।

भवतामिति । हे देवा इत्यध्याहर्तव्यम् । भवता गुप्तात्मपराधविधायिन
उक्तरीत्या अपमर्तुणाम्य पूर्वोक्तस्य यातुधानस्य राक्षसस्य रावणस्य । 'यातुधान
पुण्यवन' इति राभसपर्यायेष्वमर । निवन विनाशमधुनेवेदानीमेव विधातुं कर्तुं
शक्यं युक्तम् ॥

तर्हीशनीमेव क्रियतामित्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाह—

किंतु सरसिजासनशासनमप्यमोघीकुर्वन्नुर्वोतले पुत्रीयत सुभ्राम
मित्रस्य दशरथस्य मनोरथमपि पूरयितुमाहृतमानुषवेप सन्नहमेव त
हंनिष्यामीति व्याहृत्यान्तरधात् ।

किंतु सरसिजेति । किंतु सरसिजासनस्य ब्रह्मण शासन सुरासुराव्यत्व-
रुपाज्ञानचनमपि । 'शासन राजदत्तोर्ग्या रेखाशास्त्रशान्तिपु' इति विश्व ।
अमोघीकुर्वन् । ब्रह्मणस्यान्यथाकरणानांचिल्यादिति भाव । अभूततद्भावे च्चि ।
'अस्य न्वा' इति दीर्घ । तयोवातले भूमण्डले । पुरानात्मन इच्छतीति पुत्रायन् ।
'सुप आसन क्यच्' इति क्यच् । 'सुपो वातु—' इत्यादिना सुञ्जि 'क्यन्चि च' इति
दीर्घ । तस्य । पुत्राधिन इत्यथ । सुभ्राममित्रस्य इन्द्रमखस्य । दैत्यविनाशनाखण्डित
बभवाभ्या तत्सुहृद इत्यर्थ । 'मित्र सुहृदि मित्रोऽकं' इति वैजयन्ती । दशरथस्य
राज्ञो मनोरथ वाञ्छितमपि पूरयितुं सफलीकृतुमाहृतमानुषवेपो गृहीतमानवाकार
सन् । अहमेव त रावण हनिष्यामि विनाशनिष्यामि । मदयस्य यस्यकम्यचिद्धननेऽ
सामर्थ्यादिति भाव । इत्येवप्रसारेण व्याहृत्योक्त्वाऽन्तरधात् अदर्शयोऽभूत् । 'व्याहार
उक्तिर्लपितम्' इत्यमर ॥

तत सा परिपदनिमिषाणामुन्मिषितहर्षा हृषीकेशादेशात्प्रशमित
तुर्दशानि निर्दशाननानि चतुर्दशभुवनानि बुद्ध्वा दुग्धसागराच्चिरगात् ।

तत इति । ततोऽन्तर्धानानन्तर सा पूवाक्का । न निमिष तीत्यनिमिषा । पचा-
द्यच् । 'अनिमिषाणाम्' इति वा पाठे न विद्यते निमिषा पक्षमपाता येषा तेषाम् ।
परिपदेवतासङ्घ । हृषामाण्य विषयेन्द्रियाण्यमीशो हृषावेश इन्द्रियस्वामी तस्य भग-
वत आदेशादहस्तेव त हनिष्यामीत्याज्ञावचनादेवोन्मिषितहर्षा समुत्पन्नानदा मती
चतुर्दशभुवनानि भृग्दिचतुर्दशसरयाम्बलेमन्निर्दशाननान्यरावणानि । तेष्वपि सचार-

॥ 'विधायित्तो यातुधानस्य तस्य' इति पाठ २ 'नधिष्यामि' इति पाठ ३ 'उक्त्वा'
इति पाठ ४ 'निमिषनवनाना' इति पाठ ५ 'हृषाणाम्' इति पाठ

सभनादिनि भाव । जत एष प्रसमिता प्रशान्ता दुर्गा दुरन्था गेया तानि तयोक्तानि बुद्धा । सत्प्रतिग्रस्य भगवतोऽरन्तविश्वमनीयवचन्वात प्रावगम्येत्थ । दुग्धमागरा-
त्सीराम्भोधे ममादानिरगान् निर्जगाम ॥

ततस्तानमरान्प्राह स पितामह ।

तत इति । ततो निर्गमनानन्तर पितामहो ज्ञा तानमगनिन्द्रादीन्प्राह स ब्रूते स्म । उवाचैत्यर्थ । 'लृ स्ये' इति भूतो लृ । 'ब्रुव पदानामादित आहो ब्रुव' इति णलन्देशो ब्रुव आहोदेशश्च ॥

तत्रेव षिट्गोति—

भवन्तस्तावद्वचतरिष्यतो लक्ष्मीसहायस्य साहाय्यार्थमप्सर प्रभृ-
तिषु युवतिषु धानराच्छभङ्गगोपुच्छनीलमुखवेशभृत प्रथितप्रभावा
प्रजा प्रजनयेयुरिति ।

भवन्त इति । हे देवा इत्यप्याहार । भग्नो यूय तावदिदानीमवतरिष्यतो दाशरपिरपेणोत्पन्नतो लक्ष्मीसहायस्य भ्रामहाविष्णो साहाय्यार्थं सहायकम कर्तुम् । 'गुणवचन-' इत्यादिना प्यन । अर्थन सह नित्यसमाम सर्वलिखता च वक्तव्या । अप्सरस स्वदया । 'स्त्रिया बहुष्वप्सरस स्वर्दया' इत्यमर । तप्रभृतिषु तन्नायासु युवतिषु गन्धवयक्षादिस्त्रासु । 'यूनमि' इति तिप्रत्यय । वानरा मर्कटा, अन्छभगा भङ्गा, गोपुच्छा गोलान्दूला, नीलमुखा वीघपुच्छाश्च मर्कटमेदास्तद्वेष नृतलद्रूमिनाधारिण । 'मर्कटो वानर कीशो वनोक्ता अथ भृशुके । नभान्छ भभृशुका' इति चामर । प्रथितप्रभावा जगद्धिरयातप्रतापा । प्रनायन्त इति प्रजा सतती । पुत्रानिलश्रै । 'प्रना म्यासतता जने' इत्यमर । 'उपनग च सहायाम्' इति इप्रत्यय । प्रजनयेयुरत्यादयेयुरिति । 'शेषे प्रथम' इति प्रथमपुरय । भवन्च्छब्दस्य युष्मदम्भानिरिफवेन शेषत्वादिति ॥

पुरैव फिल मम जृम्भारम्भे सभूतवाचाम्भवानिति ।

पुरेति । किंच पुरा पूर्वकाले । सृष्ट्यादावित्यर्थ । मम जृम्भारम्भे जृम्भणसमये । 'जृम्भ स्याद्विपु जृम्भणम्' इत्यमर । जाम्भवान्नाम भृशुकाधिपति । सभूतवान्किल उत्पन्न किल । सोऽयमिदानीं वर्तते । सहायकर्म करिष्यतीति भाव । इत्येवमाह स्मेति पूर्वाण सवध ॥

ततस्ते गीर्वाणास्तथाकुर्वन् ।

तत इति । ततो ब्रह्मनिदेशवचनानन्तर ते पूवाका गीर्वाणा इन्द्रादिदेवास्तथा-
कुर्वन् । अप्सर प्रभृतिषु युवतिषु पुत्राञ्जनयामासुरिलय ।

अथ वैतानाद्वैश्वानरान्नर प्राजापत्य सहेमपात्र कश्चिदुत्थाय
पुत्रीयते दशरथाय पायसममृतप्राय प्रायच्छत् ।

१ 'वानरगोपुच्छभृशुवेशभृता', 'वानरभृशुगोपुच्छवेशभृता' इति पाठौ २ 'पुरा खडु'
इति पाठ ३ 'सभूत' इति पाठ ४ 'दशरथाय पुत्रीयते' इति व्युत्क्रमेण पाठ

अथेति । अथान्तर मितान् वतु । पुत्रेष्टिरेति यावत् । त'प्रयोजनमस्य
वैतानिक । 'ऋतुविभारयोरस्ता बितानम्' इत्यमर । 'प्रयोजनम्' इति ठर् ।
तस्माद्द्वैधानरादमे सवाशात् । 'अग्निर्विधानरो वद्धि' इत्यमर । सहेमपात्र ।
हिरण्मयपात्रपाणिरेत्यर्थे । नश्चिददृष्टपूर्व । प्रजापते सनधी प्राज्ञपत्य । प्राज्ञपतिना
प्रेषित इति यावत् । 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाभ्य' इति ष्यप्रत्यय । पर
पुस्तकविशेष । उन्वाय निर्गल्य । पुनायते पुनानामन इच्छते । 'मुप आमन
क्यन्' । दशरथस्य रात्रे यजमानावाग्मृतप्रायममृत्तस्य पयसा ससृत्त पायस
परमाज्ञम् । 'परमाज्ञ तु पायसम्' इत्यमर । 'ससृत्त भक्षा' इत्यण् । प्रायच्छपुती
यमेतादिति दत्तवान् । 'पात्राभ्या-' इत्यादिना दाणो यच्छादेशः ॥

पायस तत्किमनरोदित्यत आह—

तत ,

कौसल्यायै प्रथममदिशद्भूपति पायसार्धं
प्रादाद्धै प्रणयमधुर केकयेन्द्रस्य पुत्र्यै ।
एते देव्यो तरलमनस पत्युरालोच्य भावं
स्वार्थाशाभ्या स्वयमकुरता पूर्णकामा सुमित्राम् ॥ २३ ॥

तत इति । कौसल्याया इति । तत पायसप्रदानानन्तर भूपतिर्दशरथ
कौसल्यस्य राज्ञोऽपत्य स्त्री कौसल्या । 'ट्टेन्कोसलादादन्वद्' इति ष्यङ्प्रत्यय ।
तस्यै कौसल्यायै अप्रमहिष्ये । 'यदक्षाप्' इति चाप् । 'कर्मणा यमभिप्रति न सप्र-
दानम्' इति सप्रदानत्वाच्चतुर्थी । प्रथममाद्य पायसस्यार्धं समविभागम् । 'पुत्र्यार्धोऽर्धं
समेऽर्धके' इत्यमर । अदिशत् दत्तवान् । केकयेन्द्रस्य केकयाधीश्वरस्य पुत्र्यै देव्ये
प्रणयेन प्रेम्णा मधुर माधुर्यगुणयुक्तम् । तस्या अत्यन्तप्रेमास्पदत्वादिति भावः ।
अर्धमनाशिष्टभाग प्रादाद्दत्तवान् । तत किं तत्राह—एते देव्यो कौसल्याकैकशा
तरलमनस सुमित्रायै पायसाशाप्रदानात्पार्श्वलचित्तस्य पत्यु भर्तुर्दशरथस्य । 'पति
समास एव' इति घिसत्ताऽभावः । 'स्वल्यात्परस्य' इति टस अन्तरस्योकार । भाव
कथं वा सुमित्रा लब्धपायसभागा भविष्यतीत्यभिप्रायमालोच्य । परबुद्धेरप्रत्यक्षम्या
न्मुखचिह्नैरनुनीयेत्यर्थः । स्वयं स्वे । उमे इत्यर्थः । स्वार्थाशाभ्या स्वयो स्वकीययो
राज्ञा दत्तयोरर्धयोरर्धांशाभ्यामर्धभाग्यभ्या सुमित्रा पूर्णकामा सफलमनोरथामकुरता
वृत्तवत्सौ । स्वार्धभागौ प्रत्येक साम्येन द्वेषा विभज्यैस्मेक भावमात्मार्थं निरिष्या
वशिष्टभागो सुमित्रायै ददतुरित्यर्थः । अयं च विभागो न रामायणसमतः । तत्र
चतोरर्धं कौसल्यायै अवशिष्टार्धार्धं सुमित्रायै, शिष्टार्धं केकये, शिष्टं पुन सुमित्रायै,
इत्यभिधानान् । किन्तु पुराणान्तरसवादो द्रष्टव्यः । उक्तं च नरसिंहसहितायाम्—
'ते पिण्डप्रादाने काले सुमित्रायै महीपति । पिण्डाभ्यामत्पमस्य तु स्वसपत्न्यै प्रथ-
च्छत ॥' इति । उक्तं च कालिदासेन—'अर्चित्वा तेन कोसल्या प्रिया केकय
वशजा । अतः समाविता ताभ्या सुमित्रामैच्छदीश्वर ॥ ते बहुज्ञस्य चित्तहे पठ्यौ

पत्युर्महीरित । चरोरर्धार्धभाग्याभा तामयोनयतामुमे ॥' इति । एवमन्यत्रापि मति विरोधे पुराणान्तरात्समाधातव्यम् । मन्दाग्रान्तावृत्तम् ॥

अनन्तरकृत्यमाह—

अवभृथेऽवसिते सरयूतटादय यथायथमुच्चलिते जने ।

दशरथ परिपूर्णमनोरथ पुरमगात्पुरहृतपुरोपमाम् ॥२४॥

अवभृथ इति । अग्रमृथे वीक्षान्तस्नानादिकृत्ये । 'वीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे' इत्यमर । अवसिते परिसमापिते सति । 'धोऽन्तरमणि' इति धातो र्मस्तरि क । अधानन्तर जने यज्ञार्थमागते जनममाजे सरयूतटायथायथ यथास्वम् । स्वटीयदे-
गमननिक्रम्येत्यथ । 'यथास्व तु यथायथम्' इत्यन्यथेष्वर । 'यथास्वे यथायथम्' इति निपातनाद्भिर्भावो नपुमकन्व च । 'ह्रस्वो नपुमके प्राणिपदिस्य' इति ह्रस्वत्वम् । उच्चलिते प्रस्थिते मति । स्वन्वितयतदेशान्प्रति गतगति सतीत्यथ । तथा दशरथो राजा परिपूर्णमनोरथ पुत्रश्रात्युपायगमान्सफ्त्राभिलाष सन् । उपनीयत इत्युपमा । 'आतथोपसर्गे' इत्यङ् । पुरुहृतपुरमुग्रमापमान यस्यान्ता पुरुहृतपुरोपमामिन्नगरीतुत्या पुरमयोध्यामगात्प्रविवेश । पुर भग्निष्ठ हृत्यते यज्ञो विवति पुरहृत इति विग्रह । हृतविलम्बितकृतम् । हृतविलम्बितमाह नभो भर्ग' इति लभणात् ॥

अथ तासा गर्भोत्पत्तिं प्रस्तौति—

अपाटवात्केवलमद्भकाना मनोज्ञकान्तेर्महिषीजनस्य ।

शनै शनै प्रोज्झितभूपणानि चकाशिरे दौहदलक्षणानि ॥२५॥

अपाटवादिति । मनोज्ञा गर्भाभिर्भावापूर्वापेक्षयायत्यन्तमनोहरा कान्तिर्लान्गय यस्य तस्य । कृताभिषेका रात्रपत्यो महिष्यन्ता एव जनस्य । कौमन्याकनेयी-
मुमित्राणामित्यर्थ । 'कृताभिषेका महिषा इत्यमर । अन्यन्यज्ञा यद्भकानि तेषा हस्ताद्य-
वयवानाम् । अन्तर्धे क । अन्यन्वमत्र कादरं गर्भिणीगरीगा तस्मभवादिति भाव । केवलमत्यन्तमपाटवात्पटुत्वाभावादेतो प्रोज्झितानि परित्यक्तानि भूपणानि बहुगात्रा-
भरणानि येषु तानि । तेषा स्वस्थानम्बिलसभवाद्भारायमाणत्वाच्चेति भाव । दौहदलक्ष-
णानि शरीरसादमुजगण्डिमृच्छाचूचुक्त्वादीनि गर्भचिह्नानि शनै शनै । दिनक्रमेणे-
त्यर्थ । वीप्साया द्विर्भाव । चकाशिरे । सुव्यक्तानि बभूवुरित्यर्थ । स्वहृदयेन गर्भहृद-
येन च द्विहृदया गर्भिणी । यथाह बाहद —'मातृजन्यस्य हृदय मानुष हृदयेन यत् ।
सबद्ध तेन गर्भिण्या नष्ट ध्रुवावमाननम् ॥' इति । तत्सन्नधिक्त्वाद्गर्भो दौहदमित्युच्यते ।
मा च तयोगादौहदिनी । तदुक्त सप्रहे—'द्विहृदया नारी दौहदिनीमाचक्षते' इति ।
उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

अयाग्रमहिष्या कौसन्याया प्राधान्येन मध्यगोरवरूप दौहदलक्षण वगयति—
मन्दमन्दमित्यादिभिस्त्रिभि बुल्केन—

मन्दमन्दमपयर्द्धलित्रया गाधताविषयनाभिगह्वरा ।

कोसलेन्द्रदुहितु शनेरभूमध्ययष्टिरपि दृष्टिगोचरा ॥२६॥

१ प्रोषित' इति पाठ २ 'दौहद' इति पाठ ३ 'अपयात्' इति पाठ ४ वलित्रयी' इति पाठ

मन्दमन्दमिति । मन्दमन्द मन्दप्रसारम् । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भाव । 'कर्मधारयानुत्तरपदेष्वपि' इति कर्मधारयवद्भावात्सुपो लोप । अपयदपगच्छद्वत्प्रना मध्यरेखाणां त्रयस्य सा तत्रोक्ता । 'वलिमध्यमरेखोभिनीणत्वमृहदारुषु' इति विश्व । गाधताया उक्तानवस्य । 'गाटता' इत्यपि पाठ । विषय गोचर नाभिगह्वर नाभिमुत्तरस्य सा । 'अत्र नाभिस्तु जन्त्वङ्गे यस्य सत्रा प्रमारिमा' इत्यमर । अत्र पूर्वविश्रान्तरोर्महाभात्यलक्षणत्वेन सामुद्रिकपाठोक्तोवन्नित्रयनाभिगह्वरयोरिदानीं गर्भगौरवादपगम इत्यवगन्तव्यम् । अत्र एव कोसलेन्द्रदुहितु कौसल्याया सवन्निवनी मध्ययष्टि-यष्टिस्त्वमभयमपि शन कालक्रमेण दृष्टिगोचरा चक्षुर्विषयाभूत् । अपिशब्दान्केयीसु-मित्रयोरपि मध्ययष्टि गमुञ्चीयते । अदमाद्वादिगर्भलक्षणे वाह्ये — 'क्षामता गरिमा कुशा मृच्छा छदिररोचन । जृम्भावसेक स्वलन रोमराज्या प्रकाशनम् ॥' इति । रजोद्धतावृत्तम् — 'राजराविह रजोद्धता रगा' इति लभणान् ॥

न्यग्रोधपत्रसमता क्रमशः प्रयाता-

मङ्गीचकार पुनरप्युदर कृशाङ्गा ।

जीवातवे दशमुखोरगपीडिताना

गर्भच्छलेन घसता प्रथमेन पुसा ॥ २७ ॥

न्यग्रोधेति । वृक्षानि वादर्शवस्थामापन्नान्यज्ञान्यवयवा यस्यान्तस्या वासथाया । 'अन्नगाननण्ठेभ्यश्च' इति वक्तव्यान्गीप् । उदर उक्षि । 'पिचण्डदुःखी जठरोदर तुन्दम्' इत्यमर । कमणो दिनक्रमेण प्रयातामपगता न्यग्रोधपत्रसमता वटपत्र-मादृश्यम् । 'वटपत्रसम आणामुदर पुनदावकम्' इति सामुद्रिके । 'न्यग्रोधो बहुपाद्दट' इत्यमर । दशमुखो रावण एव उरय सर्प । दशमुखवान्सर्पश्च प्रती-यते । तेन पीडिताना दुःखितानाम् । लोकानामिति शेष । जीवातवे जीवनौषधा-धम । रावण निहृष्ट तत्पीडिताञ्जावयितुमिच्छथ । 'जीवानु जीवनाधमम्' इत्यमर । गर्भच्छलेन कुक्षिस्थार्भनव्याजेन । 'गर्भोऽपवरकेऽन्तम्याग्रो कुक्षिस्थार्भके मत' । 'छल तु स्वल्पिते व्याजे' इति शब्दार्णवविश्वप्रसाधो । वमता तिष्ठता प्रथमेन पुसा-दिपुरुषेण विष्णुना हेतुना पुनर्भूयोऽप्यङ्गाचकार । पूर्वं महाभात्यलक्षणतया विद्यमाने वटपत्रसाम्ये निर्भरगर्भभारवशादिदानीमपगतेऽपि वटपत्रशापिन श्रीमहाविष्णोर्नि-वामत्वेन पुनस्तन्ताम्य वभारत्वथ । 'ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुत प्रतिज्ञातम्' इत्यमर । 'ऊर्यादिच्चिञ्चश्च' इत्यङ्गीशब्दस्य गतिसज्ञाया वातो प्राक्प्रयोग । विष्णोर्वटपत्रशापित्वमुक्त श्रीमहाभागवते तृतीयस्कन्धे उपलदेवहृतिसवादे—'स त्व मृतो मे जठरेण नाथ कथं नु यस्योदर एतदासीत् । विश्व युगान्ते वटपत्र एक शेते म् मावाशिञ्जुरद्विपान ॥' इति । अत्र च—'अम्मोघिशायी वटपत्र-शायी श्रीरद्रशायी रमता मनो मे' इति । अत्र दशमुखोरगेति रूपक गर्भच्छलेने-तन छलशब्देन नाथ गर्भं किंतु साक्षाद्वटपत्रशायीति गर्भस्यसत्यप्रतिपादनाच्छ

लादिशब्दैरसत्त्वप्रतिपादनलक्षणोऽपत्त्वमेद । तदुज्जाविता चेत् पुनरुत्पन्नसाम्य
भरणोत्प्रेक्षा । सा च व्यञ्जनाप्रयोगाद्गम्या । स चोक्तरूपकेण ससृज्यते । वमन्तति-
त्कारुत्तम् ॥

अपि च,

मध्य तनुत्वादनिभाव्यमानमाकाशमासीदसितायताक्ष्या ।

गर्भोदये विष्णुपद्रापदेशात्कार्श्यं विहायापि विहाय एव ॥ २८ ॥

[अपि च] मध्यमिति । अनिते आयते चाङ्गिणी यस्या सा । उत्पत्पत्रा
यनास्या कौसल्याया सवन्नि । बहुनाहौ मन्ध्यक्ष्णो स्वादात्पच । 'पित्रार-
दिभ्यश्च' इति ङीप् । मध्यमवल्ग्न [कर्तृ] 'मयम चावन्म च मयोऽब्दा'
इत्यमर । तनुत्वात्सूक्ष्मवादेतोरनिभाव्यमानमनायमानम् । अपरिदृश्यमान सदिति
भावत् । आकाशमासीदनाशच पनभूत् । पूरमिति शेष । तथा करिसमयनिद्व-
त्वादिति भाव । गर्भोदये गर्भोत्पत्तो सत्याम् । इगानीमिति शेष । कार्श्यमाकाशमा-
वनिमित्त मौक्ष्य विहाय स्वन्वापि विष्णोर्गर्भपेग विद्यमानस्य पद निष्णुपदम् ।
आकाश चेति प्रतीयते । तदपदेशान् तद्गयाजागृह्यपदेशान् विहाय आकाशमेवासीदिति
समन्थ ३ 'वियद्विष्णुपद वा तु पुन्यकाशविहायसी' इत्यमर । अत्र पूर्वाध मया-
काशयोर्भेदेऽपि तदेवासीदित्येतेभेदेऽभेदेऽभेदेऽप्यतिशयोक्ति । तथा च तन्नाम्य
गम्यत इत्यल्लकारेणाल्लकारध्वनि । उग्राव तु आकाशभवननिमित्तकार्श्यं विहायापि
तवासीदिति विरोध । स च निष्णुपदमिति श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयो-
क्त्यनुप्राणितापदेशशब्दापेक्षापह्नोर्जोवित इति सकर ॥

अत्र भ्राविष्णुगाविरभूदित्याह—

तत ,

उच्चस्थे ग्रहपञ्चके सुरगुरो सेन्द्रौ नमस्या तिथौ

लभ्ने कर्कटके पुनर्भस्युते मेघ गते पूषणि ।

निर्दग्धु निखिला पलाशसमिधो मेध्यादयोध्यारणे-

रानिर्भूतमभूतपूर्वमपर यत्किञ्चिदेक मह ॥ २९ ॥

तत इति, उच्चस्थ इति । तनो दाहृदत्पणप्रमाशानन्तर ग्रहाणा स्यादीना
पञ्चके उच्चेषु स्थानेषु निश्चिन्तुचस्थे । मुपि स्थ' इति क । सूर्यादारगुरुशुक्र
रानिषु पञ्चसु ग्रहेषु मेघादिस्वतुङ्गस्थानसगतेषु सत्त्वित्वथ । सुरगुरा वृत्स्पता सेन्द्रा-
दिबिन्दुयुक्ते सति । पूषणि सूर्ये । 'विभाषा विश्यो' इति विक्रयादणोपाभाव । मेघ
गते मेघराशिं प्रविष्टे सति । पुनर्भस्युते पुनर्भसुनत्रयुक्ते । नवाना पूरणी नवमी
तस्याम् । तत्सन्निव इत्यथ । 'तस्य पूरणे उद्' । 'नान्तादसररादेमद्' इति उटो
मडागम । टि वान्वाप । तिना दिने । अत्र तिपिशब्द पुलिङो प्राथ्य । यथाह

अमरगिंह — 'तदायास्त्रिभयो द्वयो' इति । कर्कटके कर्कटमनात्रि लभे रास्युद-
यकाले । 'राशीनामुदयो लग्नम्' इत्यमर । निखिला समस्ता । पल मासमश्र-
न्तीति पलाशा राक्षसास्त एव समिध, किंशुकममिधश्च । अरणिजन्यस्याग्नेनयत्ने-
पलाशसमिदाहकृत्वादिति भाव । निर्दग्धु विनाशयितु मस्मीर्तु च । मेध्यात् पवि-
त्रात् । अथवा मेध ऋतु, तदर्हादागयोभ्यादित्यथ । अयोध्येवारणिरग्निमन्थनदारु
विशेषस्तस्मात् । 'मध्यान्' इति पाठेऽयोप्यारणेर्मध्यात् । मध्यदेशादित्यर्थ ।
'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । 'धूपाग्र तमं निर्मन्थ्यदाहणि त्वरणिर्द्वयो' इत्यमर ।
अभूतपूर्वमविद्यमानत्वमटशम् । सजातीयमेदरहितमित्यथ । न वियते पर यस्मात्
दपरमद्वितीयम् । विजातीयमेदरहितमित्यर्थ । एत खगतमेदरहितमत एव यत्किं
चिन्निविद्यमेदरहिततयाऽनिर्वाच्य महस्तेज । पर ज्योतिरिति यावत् । ब्रह्मेत्यर्थ ।
'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुते । तदेव महोऽग्निरिति श्लिष्टरूपम् । आविर्भूत
स्वयमेवाभिष्यक्तम् । अभ्रदिति शेष । एतेनान्यवन्मानृसबन्धराहित्य सूच्यते । गर्भ-
वासात्किमन्यत्सर्वं प्रार्त्तस्तिन्मेव न पारमाथिकमिति भाव । उक्तगुण्युक्ते शुभदिने
श्रीरामादिमूर्तिचतुष्टयरूपेणायोप्याया परमात्मा श्रीविश्वराविरभूदिति फलिताय ।
अत्र समस्तवस्तुवर्तिश्लेषसकीर्णसावयवरूपनालमार । अत्रेदमनुसधेयम्—'अजट्टपम
मृगाङ्गनाडुलीरा क्षपवणिचा च दिवाऽरादितुङ्गा । दशशिखिमनुयुनतिधीन्द्रियाशक्तिन
वर्कविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचा ॥' सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेपादयो राशय श्लोकोक्ता
ऽमनिशिष्टा उच्चस्थानानि । स्वल्पदृष्टापेक्षया सतमस्थानानि ऽीचानि । अत्र उच्चेष्वपि
दशमादयो राशिःत्रिंशशा यथानममुषेषु परमोच्चा नीचेपु परमनीचा इति जातक
श्लोकार्थ । अत्राशस्त्रिशो भाग । यथाह नारद —'त्रिंशद्भागत्समं लग्नम्' इति ।
तेऽपि श्लोचस्था फलन्ति नास्तगा नापि नीचगा । तदुक्त राजमृगाङ्गे—'श्लोच-
पूर्णं स्वर्गोऽर्धं सुहृद्भिः पाद द्विद्विर्वाग्भुव खेचरेन्द्रा । नाचस्थायी चास्तगो वा न
किंचित्पादाभ्यून स्वप्तिरोणे ददाति ॥' तदित्यमाह ऋषि - उच्चस्थ इति । यस्य जन्म-
फाले पञ्चमचतस्रो भद्रा श्लोचस्था स देवतुल्यो भवतीति । तदुक्त कृष्णीये—'सुखिन
प्रकृष्टकार्या राजप्रतिहपनाश्च राजान । एतद्विनिचतुर्भिर्जायन्तेऽत पर दिव्या ॥'
इति । तदिदमाह—'ग्रहपञ्चक इति । यद्यपि 'उच्चस्थे ग्रहपञ्चके' इत्यनेनैव सूर्यस्य
श्लोचस्थानगतवोक्तं पुन 'मेघ गते पूषणि' इति पौनरक्त्यदृपण प्रसज्यते, तथापि
गोऽलीवर्दन्यायेन समाधेयमित्यलमितिप्रसङ्गेन । शार्दूलविक्रीडित इत्यम्—'सूर्यावर्मेस-
जस्तता सगुरव शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात् ॥

एष तावत्तारकब्रह्मणोऽनन्यत्वेनाविर्भावमुक्त्वा सप्रति लेखिःश्रीत्या प्रायिकम-
वतारमाह—

अपि च,

अथ रामाभिधानेन कवे सुरभयनिंर ।

अलक्षकार कारण्याद्द्रघूणामन्वय हरि ॥ ३० ॥

अपि चेति । अपि च । किं चेयर्थं ॥ अथेति ॥ अत्र मह प्रादुभावानन्तरम् । हरति भक्तजनदुरितानीति हरिर्विष्णु । रमन्ते योगिनोऽत्रेति राम । 'रमन्ते योगिनोऽनन्ते मदान्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनासौ परब्रह्माभिधीयते ॥' इति श्रुते । 'करणाधिकरणशेष' इत्यधिकरणाथ घञ् । स इत्यभिधानेन रामनाम्ना 'स्वैर्वाल्मीकिरेणो वाच सुरभीमनोज्ञा कुर्वन्पुरमयन् । सुरभीनरिष्यत्तिलयर्थं । 'मुग्धा' च मनोज्ञे च सुरभिर्वात्यलिङ्गवत्' इति विद् । 'तन्करोति-' इति षन्ता-त् शत्रादेश । वर्तमानव्यामीष्ये वर्तमानप्रत्यय । तन्न्तरमेव महान्विना बाल्मीकिना श्रीरामचरितस्य नियमेन वर्णयिष्यमाणत्वादिति भाव । कारुण्यान्करुणा-हेतो । 'कारुण्य कर्षणा घृणा' इत्यमर । करुणैव कारुण्यमिति विग्रह । स्वार्थे ष्यन् । रघूणामन्वय रघुवत्कामलचकारालङ्घनान्मपितवान् । प्रकाशितवानित्यर्थं । परमकार-णिकोऽय हरि श्रीरामरूपे गवतीर्न रघुवत्समनुजग्राहेत्यय । ज्येष्ठ श्रीराम कौमत्या-यानवनीति फलितार्थं । परमकारणिका किं न कुर्वन्तीति भाव । 'अल भूपण-पर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमर । एतदादिगोक्चनुष्टयमानुष्टुभ वृत्तम् ॥

अथ भरतादिकुमारत्रयोदयमाह—

तमेनमन्वजायन्त त्रयस्त्रेताम्रितेजस ।

अग्रजस्यानुकुर्वन्तस्तेल्लोकोत्तरैर्गुणै ॥ ३१ ॥

तमिति । त्रेताम्रितेजस आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाभिन्नय त्रेताम्रितम्य तेज इव तेनो येषां ते तथोक्ता । तेनस्त्विन इत्यथ । 'वर्चस' इति पाठेऽप्ययमेवाथ । उपमालङ्कार । 'अभिन्नयमिदं त्रेता' इत्यमर । त्रेतागन्धेनेवामिशब्दप्रतीते पुनर-मिशब्द करिकल्मष-कर्षावतस-वृत्तरीरादिपदवद्वगत्तव्य । एक एवामित्रीप्याहव-नीयादिरूपाणि इत प्राप्तवता । तदुक्तम्—'एक एवावमथ्यामिररन्वाधेयेन कर्मणा । ससृष्टतन्नामि रूपाणि ततस्त्रेतेति शब्दवते ॥' इति आवमथ्यामिरोपासनामि । क्वीन्व लोकात् । 'ल्लिङ्गमशिष्य लोमाश्रयवालिङ्गस्य' इति । पृषोदगादिवाद्गुणवत्त्वयेन इकार-स्थाने एकरे सति त्रेतेति रूपनिधि । तथा तेस्त । वीमाया द्विर्भाव । लोकोत्तर-ल्लोकोत्तरैः । लोकेष्वक्ताधारणेति यावत् । गुणैर्विद्यायिनयादिभिः त्रयादार्जगन्मी र्यादिभिर्वा । अग्रजस्य अग्रज राममित्यथ । 'कर्तृकर्मणो कृति-' इति कर्मणि षष्ठी । अथवा सब्रसामाये षष्ठी । भगवतो नारायणस्यानुकरोतीतिवत् । अनुकु-र्वन्तोऽनुवर्तमाना । तन्मन्त्रा इत्यथ । तदुक्तं दृष्ट्यात्र—'तद्वेत्स्वनुब्रूति तच्छीत तन्निषेधति । तस्य वातुकरोत्तति तद्वा सादृश्यवाचका ॥' इति । त्रय कुमारान्मेनमनु । तन्वामुष्य श्रीरामस्य पश्चादित्यर्थं । 'अनुलक्षणै' इति कर्मप्रवचनीय-त्वाद्वितीया । अजायन्त जाता ॥

भरतस्तेषु कैकेय्यास्तनयो विनयोज्ज्वल ।

अन्यौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राया कृतोदयौ ॥ ३२ ॥

भरत इति । तेषु त्रिषु कुमारेषु । केकयस्य राज्ञोऽपत्य स्त्री कैकेयी । 'तस्या पत्रम्' इत्यण् । 'केकयमिन्द्रयुप्रलशाना यदेरिय' इति यञ्चन्दस्येयादेशः । कैकेयाति तस्या विनयेन प्रश्रयेण विशिष्टनीतिसपत्या वा उज्ज्वल । विनयभूषण इत्यथ । भरतो नाम तनव । ज्ञात इति शेष । तथा लक्ष्मणश्चतुष्प्रनामानावन्त्या भरतापेक्षया इतरौ कुमारौ सुमित्राया वृतोदया समुत्पन्नौ ॥

एते वञ्चधिरे वीरा ब्रह्मक्षेमाय दीक्षिता ।

लोकानन्दमुकुन्दस्य चत्वार इव बाहव ॥ ३३ ॥

एत इति । ब्रह्मक्षेमाय ब्राह्मणपरिपालनं क्तुम् । 'त्रयस्य विप्र प्रजापति' इत्यमर । दीक्षिता सजातदीक्षा । वृतसकल्पा इत्यथ । 'तदस्य सजात तारकादिभ्य इतच्' इतीतच् । तारपादिरावृत्तिगण । चत्वार एते पूवाका वीरा दानदयाबुद्धेषु शरा श्रीरामलक्ष्मणभरतश्चतुष्प्र लोचानन्दो लोचाना भुवनानामानन्दकर कार्यकारण योरभेदोपचारात् । स चासौ मुकुन्दस्य । कमनीयत्वान्मुकुन्द इति विग्रह । तस्य चत्वारो बाहव उक्तविशेषणविशिष्टाश्चतुर्भुजा इव वञ्चधिरे गच्छिं गता । पूर्णोपमालम्भार ॥

अथ रामसविनाशनाटकस्य पूर्ववद्भूत विश्वामित्रागमन तावदाह—

अथ कदाचिदपरिमेयमायाभयानकयुद्धसमुद्धतदैत्यप्रलाघस्कन्द कादिशीकवृन्दारकानीकपरिवार्यमाणरथ पङ्क्तिरथस्तपश्चर्याजातानामाश्चर्याणामायतनं त्रिशङ्कुयाजिन भगवन्त पद्यप्रबन्धमिव दर्शितसर्गभेद प्राकृतव्याकरणमिव प्रकटितवर्णव्यत्यास बुधमिव सोमसुत कुशिरुसुतमेन्द्राक्षीत् ।

अथेति । अथानन्तर उदात्तस्त्रिंशद्विद्वि अपरिमेया अपरिमिता वा माया शाम्बरीविद्या । विचित्रकैपटवृत्तय इति यावत् । 'स्यान्माया शाम्बरी विद्या' इत्यमर । तामिर्भयानकानि भयकराणि । 'घोर भीम भयानकम्' इत्यमर । युद्धसमुद्धतानि युद्धोद्धतानि च यानि देवप्रबलानि देवसेनास्तेषामवस्कन्दाशकमणात्कान्ति-शीकेर्भयहृतेर्द्वन्द्वारानीनेर्देवसैन्यै परिवार्यमाणो निरीक्ष्य परिवेक्ष्यमाणो रथो यस्य तथोक्त । देवानामपि शरथ्य इत्यर्थः । अथवा परिपान्यमान सरस्यमाणो रथो यस्य स तथोक्त । एतदावत्तमस्मज्जीवनमिति मत्वा ते परिरक्षितस्वन्दन इत्यथ । 'कादिशीको भयद्रुत', 'वनीविनी बल सेय चक्र चानीकमस्त्रियाम्' इति चामर । पङ्क्तिरथो दशरथ । 'पङ्क्तिरथोऽपि दशमम्' इत्यमर । तपश्चर्याजाताना वसिष्ठ स्वर्षया ब्रह्मवत्सपादनार्थं विरचितत्रयोपशासादितपोनुष्ठानाञ्जनितानामाश्चर्याणामङ्क-तानामायतनमास्पदम् । कारणमित्यर्थः । चयस्त्रय 'मदमदचर-' इत्यादिना यक्य-तर्भावितत्प्यर्थः । त्रिशङ्कुर्नाम राजा हरिश्चन्द्रपिता त याजयति सदेहस्वर्गगमनार्थमिति

१ 'प्रनाक्षेमाय' इति पाठ २ 'लोकानन्दा मुकुन्दस्य' इति पाठ ३ 'प्रतिपात्यमान महारथ' इति पाठ ४ 'निशङ्क त्रिशङ्कु' इति पाठ ५ 'अद्राक्षीदप्राक्षीच' इति पाठ

त्रिशङ्कुयाजिनम् । यजतेर्ष्वन्तात्ताच्छील्ये णिनि । पञ्चप्रबन्धमिव श्रोत्रनिबद्धकाव्यमिव दक्षित गर्गमेद कथाविन्देद्रूप सृष्टतर च येन तम् । प्राकृतव्याकरणमिव प्रकटित प्रकाशितो वणव्यत्यासोऽक्षरव्यत्यय सत्रियत्वपरित्यागेन ब्राह्मणवर्णस्वीकार-रूपव्यत्यासश्च येन तम् । यथा 'आजित' इति सस्कृतपन्थ्य 'आजेविडप्प' इति कर्मणि विटप्पादेशो विडप्पन्तीति वणव्यत्यासामिवायिनी प्राकृतव्याकरणरीति । 'वणु द्विजादौ शृङ्गादो स्तुतो वणं ■ वाणरे' इत्यमर । बुधमिव सौम्यमिव सोममुत्त चन्द्र-स्तुत् सोमयाजिन च । सोम मुनोतीति सोमसुत् । क्विप् । भगवन्त पूज्य कुशिकमुत्त विश्वामित्रमद्राशीद्दर्शन । दशोर्लुङ् । 'इरितो वा' इति विकल्पादजभावपक्षे सिचि वृद्धि । 'न दश' इति निषेवात्कसादेशाभाव । सश्लेषसरीणमुपमात्रयम योन्यनैरपेक्ष्यात् सृष्टम् । त्रिशङ्कुयाजिनकथामुत्तरत्र वक्ष्यति ॥

तदनु यथाविधिंकृतसपर्येण मर्यादातीतमहिम्ना महितेन गाधेतर हृदयेन गाधिनन्दनेन सन्नपरिज्जाणार्थमित्थमभ्यर्थितोऽभूत् ।

तदन्विति । तदनु दर्शनानन्तरम् । विधिमनतिक्रम्य यथाविधि यथाशास्त्रम् । 'अव्ययम्-' इत्यादिनाव्ययाभानममाम । इत्ना दशरथेन विरचिता मपया अर्यपाद्या दिरूपा पूता यस्य तेन । 'पूजा नमम्यापचिति सपर्याचाहणा समा' इत्यमर । मर्यादातीतमहिम्नापरिमेयमाहात्म्येन महित पृजितस्त्वेन गाधेतरहृदयेन गम्भारचेतमा गाधिनन्दनेन विश्वामित्रेण सन्नपरिज्जाणार्थं यत्सरक्षणार्थम् । 'सन्नमान्छादने यज्ञे' इत्यमर । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण । 'इदमम्यमु' इति शसुप्रत्यय । अभ्यर्थितो याचितोऽभूत् । दशरथ इति शेष । 'याज्रायामभिमाने च प्राधना कथ्यते बुधे' इति केशव । 'अधमर्धयत्तेरथादाने याज्रावगेवयो' इति वचनाच्च ॥

प्रार्थनाप्रकारमाह—

राजन्, भवतस्तनयेन विनयाभिरामेण रामेण शौरासनमित्रेण सौमित्रिमात्रपरिजनेन क्रियमाणक्रतुरक्षो रक्षोदुरितमुत्तीर्य कृतान भृत्यो भवितुमभिलषामीति ।

राजन्निति । हे राजन्निति सरोधनम् । यतो रजनाद्राजा त्वमतोऽन्मद्गुदय रजनमपि करिष्यसीति विज्ञापयितुमित्यवगन्तव्यम् । भवतस्तनयेन पुत्ररूपेण । अब तीर्णनेत्यथ । विनय प्रथयस्तेनाभिरामेण रमणीयेन । एतेन यथोक्तकारित्व सूच्यते । शरासनमेव मित्र सहयस्य तेन । धनुर्मानमहायेनेत्यथ । सौमित्रिमात्र लक्ष्मण एव परिजानो मूलवग्ना यस्य तेन । अत्र मात्रशब्देन परिजनान्तरव्यवच्छेदकनास्यासहाय-शरत्व सूच्यते । एतभूतेन रामेण रक्ष सहननार्थं श्रीरामरूपेणवर्तीर्णेन त्रिष्णुना क्रियमाणा विधीयमाना क्रतुरक्षा यागपरिपालन यस्य तथोक्तं सन् । अहमिति शेष । रक्षोदुरित मुद्राहुनारीचादिराक्षमरूपविघ्न तन्वृत्तविघ्न वा । अथवा तद्विरचितयागदृषण-

१ 'प्रतिष्ठन्', 'परिगृहीत्' इति पाठौ २ 'महिम्ना गाधेतर' इति पाठ ३ 'अभ्यर्थित पाधिबोऽभूत्' इति पाठ ४ 'तव कुमारेण' इति पाठ ५ 'शरासनमात्रनिवेग' इति पाठ ४ च० रा०

लक्षणदुष्टतम् । 'अहो दुरितदुष्टतम्' इत्यमर । उत्तीर्य तीर्त्वा वृतावमृथोऽतिवर्ति
तदीधान्तो भवितुमभिलषामि वान्छामि । इत्येवप्रकारेण प्रार्थितोऽभदिति पूर्वेण
सबन्ध । 'दीधान्तोऽवमृथो यज्ञे' इत्यमर ॥

पतदारुण्यं कर्णपरपं महर्षिभाषितमतिमानुपुत्रवात्सल्यात्कौस
ल्याजानि सशल्यान्त करणोऽभूत् ।

पतदिति । वणपक्षमेतपूर्वोक्त महर्षे । 'उध्वरेतास्तपस्युग्रो नियताशी च
सयमी । शापानुग्रहयो ज्ञक्त सत्यसधो भवेदधि ॥' इत्युक्तलक्षणऋषिध्रेष्टस्य विधा
मित्रस्य भाषित 'धराम प्रेषणीय' इत्येवरूप वचनभाष्यं श्रुत्वा । महर्षिप्रहण
मनतिन्मणीयवचनत्वद्योतनायम् । 'भाषित वचन वच' इत्यमर । अतिमानुपु
त्रवात्सल्यादतिवेलपुत्रत्वेहादेतो । 'अतिवेलमृशाल्यर्थाणिमानोद्गाटनिर्भरम्' इत्यमर ।
सत्यान्त करणो विदीर्णहृदयोऽभूत् । तद्वचनस्य ज्ञान्प्रत्ययत्वादिति भाव । अत्र
मुनिवचने शाल्यत्वरूपणाद्गुणालकार ॥

ततस्तस्मिन्नुग्रहप्रकारैरैवार्थनिश्चये भगवति विश्वामित्रे दशरथस्त
पनकुलहितेन पुरोहितेनैवमभिहितोऽभूत् ।

तत इति । ततस्तदनन्तर तस्मिन्भगवति विश्वामित्रे बहुप्रवर्ष । 'अहमेव
नामिष्यामि योऽनु तै वृटयोधिभि । रामस्यास्य न पश्यामि मुनेऽह युद्धयोग्यतान् ॥
पश्चिर्द्वैपसहस्राणि जातस्य मम काशिक । यज्ञेनोपादितश्चाय न राम नेतुमर्हसि ॥'
इत्याद्युत्तानेकोपर्यैरित्यथ । अशयो निवारयितुमशक्यो निश्चय श्रीरामप्रेषणरूपो
यस्य तस्मिन्सति तदा दशरथस्तपनकुलस्य सूर्यवशस्य हितेन हितकारिणा । योगक्षेमा
नुसधानतत्परेणेत्यथ । अतोऽस्य वचनमवश्यमद्वीकरणीयमिति भाव । पुरोहितेन
वसिष्ठेनेव वक्ष्यमाणप्रशारेणाभिहितोऽनुगासितोऽभूत् ॥

तत्प्रशारमेवाह—

पर्याप्तभाग्याय भवानमुष्मै कुर्यात्सपर्यां कुशिकात्मजाय ।

निर्यातुधाना वसुधा विधातु निर्यातु राम सह लक्ष्मणेन ॥ ३४ ॥

पर्याप्तेति । हे राजश्रित्वाहार । भवान् पर्याप्त परिपूर्ण भाग्य प्रद्ववर्चन-
प्राप्तिरूप भागधेय यस्य तस्मै । एतेन तु नायव्रह्मवर्चनमधकस्य महात्मनो न
क्षिप्रप्यसाध्यमस्त्वानि सृज्यते । अत पूज्यायेति भाव । अमुष्मै कुशिकात्मजाय सपर्यां
श्रीरामप्रदानरूपा पूजा कुर्यात्करोतु । भवच्छब्दयोगे प्रथमपुरुष एव न सव्यमपुरुष
इति भाष्ये स्थितत्वात् । 'विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसप्रश्नप्रथनेषु लिङ्' । अत्र
वसुधा भुव निर्गता यातुधाना यस्यास्ता निर्यातुधानामराभसाम् । 'यातुधान पुण्यतनो
नैर्ऋतो यातुरक्षसी' इत्यमर । एव विधातु कर्तुं लक्ष्मणेन सह रामो निर्ऋतु
निर्गच्छतु । प्राप्तमाले लोद । श्रीरामस्य राभससहारायै निर्गन्तु काल प्राप्त इत्यर्थ ।
इन्द्रवज्रावृत्तम् । लालानुप्रास ॥

१ 'ध्वनिधमावप्य' इति पाठ २ प्रकारैरिति पाठ ३ 'अपरिहाय' इति पाठ .
४ 'पर्याप्तभाग्याय' इति पाठ

एवं वसिष्ठेन प्रतिष्ठापितधृतिर्दशरथ सुतप्रदानेन कुशिकसुतम-
नोरथमेव पूरयामास ।

एवमिति । एवमुक्तित्वा वसिष्ठेन प्रतिष्ठापिता पुनः सस्थापिता धृतिर्धैर्यं यस्य
स तथोक्त । 'धृतिर्योगान्तरे धैर्ये वारणाश्वत्थिषु' इति विश्व । दशरथ सुतप्रदानेन
श्रीरामसमर्पणेन कुशिकसुतमनोरथं विश्वामित्राभिलाषमेव पूरयामास सपत्नीचमार ।
न त्वप्रदानरूपं निजमनोरथमिषेवसागय ॥

योगेन लब्धो य पुत्रा ससारापेतचेतन्नाम् ।

नियोगेन पितु सोऽय राम कौशिकमन्वगात् ॥ ३५ ॥

योगेनेति । यो राम ससारापुत्रमित्रकलत्रबन्धुत्पादपेतं निवृत्तचेतो येषां
तेषां पुत्राम् । वीतरागाणां योगीश्वराणामित्यर्थः । योगेन लब्धो यानेन गम्यः ।
'ध्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यामितम्य' इति श्रुतेः । 'योगं सनह्नोपायध्यासासगति-
युक्तिषु' इत्यमरः । सोऽयं भाराम् पितुर्नियोगेन निदेशेन । नितरा योगेन चेति
गम्यते । कौशिकमन्वगादनुत्तमम् । लोमानुग्रहदयारूपं किं न विटम्बयन्तीति भावः ।
'इणो गा छटि' इति छटि गादेशः । एतद्गदिश्वेकत्रयमानुष्टुभ छन्दः ॥

तत्र सत्र परित्रातु विश्वामित्रो महामुनिः ।

सौमित्रिसहितं रामं नयन्नयमबोचत ॥ ३६ ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समयेऽयं महामुनिमुनिश्रेष्ठः । विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रः ।
'मित्रे चया' इति विश्वान्दस्य वीर्यदृष्टान्दसः । लोकेऽपि शिष्टप्रयोगात् । मन्त्र परित्रातु
यज्ञ परिपालयितुं सौमित्रिसहितं लम्बानुगतं रामं नयन्प्रापयन्बोचतौचवान् ॥

तदेवाह—

बलेन तपसा लब्धे बलेत्यतिबलेति च ।

विद्येते मयि काकुत्स्थ विद्ये ते वितरामि ते ॥ ३७ ॥

बलेनेति । क्वुदि श्यासे तिष्ठतीति क्वुत्स्थः । अत्रेऽत्र पौराणिकी कथा—पुरा
किल पुरातनो नाम साक्षाद्भगवतो विष्णोरशावतारः कश्चिदक्ष्वाको राजा देव सह
समयनश्चेन देवाभ्युत्पद्ये देवसहायार्थं महोत्तरूपधारिणो महेन्द्रस्य क्वुदि स्थित्वा
पिनाकिलीलया निशाचरकुलं निहृत्य क्वुत्स्थसंज्ञामलभतेति । तस्यापत्यं काकुत्स्थः ।
तस्य सवुद्धिर्देवो काकुत्स्थः आरामः । तपसा बलेन तपःशक्त्या । तपसाभिति बहुवचनं
विययोरसुलभयोनयाम् । लब्धे प्राप्ते बलेति अतिबलेति च नाम्ना प्रनिद्धे विये
मन्त्रौ मयि विद्येते वनेति । ते विद्ये ते तुभ्यं वितराम्युपदिशामीत्येवोचतेति
सुनयः । उपदिदेश चेति वाक्यशेषः । अत्र बलानिबले प्रकृत्य ब्रह्मनामलेऽभिहि-
तम्—'उत्साहबलयोर्वृद्धे परात्सहसिष्णुना । न बाधा क्षुन्विपासाभ्यां यतः सा
कथिता बला ॥ यतः परस्य स्मान्निवृत्तं दृष्ट्वान् कायकमणाम् । स्तोपाये च ह्यमोघन्व
भवेन्साऽतिबला मता ॥ इदं विगाह्य ज्ञातमात्रं तिद्धिंकरं चणाम् । विष्णुरेतद्ब्रह्म

स्मृत्वा जितवान्मुमुक्षुः ॥' इति । तथा रामायण लोके — 'क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम । बलमतिबला चैव पठत पथि राघव ॥' इति ।

अथ मुनी राममनोविद्यसार्थं कथा कथयितुमुपचरन्म इत्याह—

ततो गृहीतविद्यस्य दाशरथे प्रदेशमेक प्रदर्श्य भगवानित्थमकथयत् ।

तत इति । ततो गृहीते विद्ये बलातिबलकाल्ये येन तस्य दाशरथेर्दशरथेन दनम्यधीरामस्य । 'अत इन्' इतीन्द्रस्य । एक कमपि प्रदेश जनपद प्रदर्श्य दर्शयित्वा [भगवान्] इत्थमकथयत्ययामास ॥

तदेव विवृणोति—

अस्मिन्पुरा पुरभिद् परमेश्वरस्य
फालान्तरालनयनज्वलने मनोभू ।

सद्यः प्रपद्य शलभत्वममुञ्चदङ्गं

तस्मादमुं जनपद विदुरङ्गसङ्गम् ॥ ३८ ॥

अस्मिन्विति । पुरा पूर्वकालेऽस्मिन्प्रदेशे मनोभू मन्मथ पुरभिदक्षिणपुरान्तकम् । अस्यान्यानतरुव किमु वक्तव्यमिति भाव । परमेश्वरस्य त्र्यम्बरस्य फालान्तराले निटिलतटे यन्नयन तृतीय नेत्र तदेव ज्वलनोऽग्निः, तद्वलनो वा, तत्र सद्योऽविलम्बेन शलभत्व पतनभावम् । 'समौ पतद्दशलभो' इत्यमर । प्रपद्य प्राप्य । भस्मीभूत्वेत्यथ । अत्र शरीरममुञ्चयत्कवान् । 'शे मुचादीनाम्' इति मुमागम । तस्मात्कारणादमुं जनपद देशम् । अङ्ग इति सशा नामधेय यस्य त तद्योक्त विदुर्जानन्ति । पुराविद इति शेष । अङ्गमोचनमेवाङ्गशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं कृत्वा तथा कथयन्तीत्यथ । 'नीटजनपदो देशविषया तूपवर्तनम्' इत्यमर ॥

तदनु मानससर प्रसृता सरयूमतिक्रम्य क्षुभ्रवधप्रवृद्धबुद्धश्रव-
पङ्कक्षालनलब्धमलयोर्मलदकरुशानाम्नोर्जनपदयो सीञ्जि कृतपदयो
दाशरथ्यो पुनरप्येवमग्रवीत् ।

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं मानससर प्रसृता मानमारयमासारादुपपा सारयू नाम नदीमतिक्रम्य तीर्त्वा वृत्रवधेन वृत्रामुरहृत्या प्रवृद्धो गृद्धि गतो यो वृद्धध्रुवस इन्द्रस्य पङ्क पाप्मा स एव पङ्क ईदम इति श्लिष्टरूपम् । पङ्कोऽस्त्री कश्मेनमो' इति निघण्टु । तस्य आलनेन लब्धमलयो प्राप्तकित्विषयो । समान्तमालिन्ययोरिति यावत् । अत्र एव मलदकरुशानाम्नोर्मलद करुशयेति नाम यथोक्तयोर्जनपदयोर्देशविशेषयो सीञ्जि ईदन्तमुवि । दाशरथ्यो रामलक्ष्मणयो कृतपदयोर्विन्यस्तपादयो । प्रविष्टपादयो सतोरत्यर्थः । पुनर्भूयोऽप्येवमग्रवीदुवाच । मालिन्ययोगान्मलद, करुश क्षुत् कार्श वा तद्योगोन्कश इति सज्ञानिषय ॥

॥ परिगृहीत, 'प्रतिगृहीत' इति च पाठो २ 'एव प्रदेश' इति पाठ ३ 'मालान्तराल' इति मूलदीकयो' पाठ ४ 'लब्धमलदकरुशकनाम्नो' इति पाठ

यक्ष सुकेतुर्दुर्हिणप्रसादाह्वेमे सुता कामपि ताटकाख्याम् ।

सुन्द क्रिलैना परिणीय तस्या मारीचनीच जनयावभूव ॥ ३९ ॥

यक्ष इति । सुकेतुर्नाम यक्षो देव्योनिविशेष । 'विद्याधराप्यारोयक्षरशोगन्धर्व-
किंनरा' इत्यमर । दुर्हिणम्य तपसा ममाराकितम्य ब्रह्मण प्रसादारनुग्रहात् ।
'वानान्नयोनिर्दुर्हिण' इत्यमर । ताटकेत्यारया नाम यस्यास्ता कामपि वाचित्तुता
पुत्रिका लेभे प्राप । जनयामासेत्यत्र । अथ मुन्गे नाम कश्चिदक्ष एना ताटका
परिणीय उपयम्य । भार्यात्वेन परिगृह्यत्वर्थे । क्रिलेति वार्तायाम् । 'वार्तासभान्ययो
क्विल' इत्यमर । तस्या भार्याया ताटकाया मारीच इति नाच क्षुद्रम् । मारीचनामान
इत्यत्र तनयमित्यत्र । जनयावभूव उपाद्यामाम् ॥

तदनन्तरं वृत्तान्तमाह—

एकदा सुन्दे निहंते मारीच कुम्भसभवमभिभूय तस्य शापाड-
द्याप कोणपताम् । ताटकोप्यभूत्पुरपादिनी ।

एकदेति । एकदेकस्मिन्ममये सुन्दे निहते सति । अगस्त्येनेति शेष । मारीच
कुम्भसभवमगस्त्यम् । 'अगस्त्य कुम्भसभर' इत्यमर । अनिभय पितृव्य
जनितरोपात्तिरस्त्वत् तस्य कुम्भसभवस्य शापाकोणपता राभमन्वमवाप प्राप्तवान् ।
'राभस कोणप कव्यान्' इत्यमर । तथा ताटकापि पुरपादिनी नरमासमोजिनी
राक्षसभूत् । अत्रेदं रामायणवचनम्—'अगस्त्य परमकुदस्ताटकानामिगतवान् ।
पुरपादी महायक्षी विहृता विद्वानना । इदं रूपं विहाय त्वं दारुणं रूपमाप्नुहि ॥' इति ॥

तत्र किमित्याद्यावदयं त्वयेयं हन्तव्येत्याह—

सेयमन्जासनसिद्धसिन्धुर्गमहन्त्रप्रार्णात्मजेन सह जनपदविपदं
विदधाना ध्यापादनीया त्वयेति ।

सेति । अन्जासनस्य तप परितोपितस्य अश्रुणो वरात्मिदो निपन्न सिन्धुरा
गजास्तेषा सहस्रस्य प्राण परान्नो यस्या सा । ब्रह्मवरप्राप्तमहानल्लक्षपक्षेत्रम् ।
'सिन्धुर्गममन कुम्भी' इति गजपर्यायेष्वमर । अत एवात्मजेन सह जनपदविपदं
निजाश्रमदेगोपय्य विदधाना कुर्वाणा सेय ताटका त्वया ध्यापादनाया हन्तव्या
इत्येवमब्रवीदिति पूर्वेण संबन्धः ॥

रामस्तमाकर्ष्य स्त्रीवधशङ्कामकरोत् ।

राम इति । रामस्त विश्वामित्रोक्त ताटकावृत्तान्तमाकर्ष्य श्रुत्वा स्त्रीवधस्य
ताटकाहननस्य शङ्का भवमकरोत् वृत्तान्तम् ॥

स्त्राहृताया शक्तनिषिद्धत्वात्ताटकावधसंशय श्रीराममनसि मिश्रमान पूर्वदृष्टान्त-
वधनेन निरस्यति—किचेत्यादिना ।

१ 'एकदा तु सुन्दे' इति पाठ २ 'विनिहते' इति पाठ ३ 'कुम्भसभवमुनिमभिभूय'
इति पाठ ४ 'चामूय', 'अप्यासीय' इति च पाठौ ५ 'आनमसिद्ध' इति पाठः
६ 'प्राणा जनपद' इति पाठ ७ वाक्य चैतत्त्वचिच्च पठ्यते

किं च, वैरोचनीं मन्थरा वसुंधरापराधधुरधरां पुरदरेण निहतां जनार्दनकृतमर्दना च भार्गवजननीं प्रदर्श्य दाशरथेरमन्दा सुन्दवधू यधविचिकित्सामुत्सारयामास ।

किं चेति । यमनि वारयतीति वसुंधरा भूमि । 'सज्ञया मृतृञ्जि-' इत्यादिना सञ् । 'अरद्विपद्-' इत्यादिना मुमागम । तस्या अपराध उपद्रवाचरणरूपे धुरधरा समर्थाम् । तदुपद्रवाचरणतत्परामित्यर्थ । भूरेव धुरा ता वारयतीति पुरधराति विग्रह । प्रक्रिया तु पूर्वञ् । अतएव पुरदरेण पुर शत्रुपुगाणि वारयतीति पुरधर इन्द्र । 'पू सर्वयोर्दारिसहो' इति खब् । 'सचि हस्व' इत्युपवाहस्व । 'वाचयम पुरधरौ च' इति निपातनान्मुमागम । तेन निहता व्यापादिता वैरोचनीम् । विरोचनो नाम राक्षसस्तस्यापत्य स्त्री वैरोचनी ता विरोचनपुत्राम् । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्-' इत्यादिना ङीप् । विशेषणमेतर्न्वेकीदासीसदेहेनिट्ययम् । मन्थराम् । तथा जनार्दनेन जामदग्न्यरूपेण विष्णुना कृत विरचित मर्दन विदारणं यस्यास्ताम् । छिन्नशीर्षामित्यर्थ । भार्गवजननीं परशुराममातर रेणुजा च प्रदर्श्य दृष्टान्ततया निर्दिश्य दाशरथे श्रीरामम्यामन्दामनन्त्या सुन्दवधूवधविचिकित्सा ताटकावधगो चरसशयमुत्सारयामास निरस्तित्वात् । 'विचिरित्सा तु सशव' इत्यमर ॥

आश्रुत श्रुतघृत्तेन तेन सुन्दप्रियावध ।

तमेवान्ध्रवदत्तस्य चाप शिञ्जारवच्छलात् ॥ ४० ॥

आश्रुत इति । श्रुतघृत्तेन प्रख्यातचरित्रेण । अथवा श्रुत विश्रामिनमुखादा कणित कृत मन्थरावधादिपर्ववृत्तान्तो येन तेन तयोकेन । 'उत्त पद्ये चरित्रे त्रिष्वर्ताते दृढवर्तुले' इत्यमर । तेन श्रीरामेण सुन्दप्रियायाम्नाटकाया वध आश्रुतोऽङ्गीकृत । 'जरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुत प्रतिज्ञातम्' इत्यमर । अथ तस्य श्रीरामस्य चापो यनुरपि शिञ्जारवो गुणश्रुति स इति छल कपटस्तस्मात् ताटकावधमेवान्ध्रवदददु सल्लोकवान् । ताटकावधममनन्तरमेव उपाटकार चकारेत्यर्थ । 'मौवा ज्या शिञ्जिनी गुण' इत्यमर । अत्र छलशब्देन नाय शिञ्जारव कित्वनुवाद इत्यारवम्यामलत्वप्रतिपादनादपह्नवभेद । 'छलादिशब्देनासलत्वप्रतिपादनमपह्नव' इति सर्वसूत्रम् ॥

तदा ताटकावधभ्युज्जगामेत्याह—

तत्काले पिशिताशनाशपिशुना संध्येव काचिन्मुने-

रध्यान तरसा ररोध रुधिरक्षोदारुणा दारुणा ।

स्वाधीने हन्ने पुरीं विदधती मृत्यो स्वैकृत्यात्यय-

क्रीडत्किंकरसधसरुटमहाश्टङ्गाटका ताटका ॥ ४१ ॥

तत्काल इति । तत्काले शिञ्जारवसमये पिशित मासमश्नन्तीति पिशिताशा राक्षसास्त्रेया नाशस्य पिशुना सूचका । श्रीरामवध्याना राक्षसाना स्वय प्रथमत्वादिति भाव । अन्यत्र पिशिताशनानामशनस्य भोजनस्य पिशुना । सध्याया असुर-

भोजनशालेन प्रसिद्धत्वादिभिः भाव । 'स्पर्शनप सूचकं स्यापिगुणो दुर्जन
 गल' इत्यमर । अत्र जनुस्यष्टकच्छन्दयोरेव श्रियत्वाच्छन्दश्चेत् । रुधिरक्षोदेना-
 सूकपट्टेन । अन्यत्र रुधिरक्षोदवकुडुमरज इव । अम्णा रक्तवर्णा । एतत्र हिंस्रतया
 वीभत्सितत्वात्, अन्यत्र स्वाभायाचेति भाव । 'रुधिर कुडुमास्रतो' इत्युभयत्रापि
 विश्व । 'क्षोदो रजसि पेपणे' इति नानार्यरत्नमाला । दाम्गा भयकरी । एतत्र
 तथा भीषणासारत्वात्, अन्यत्र पिशाचादिसचाराचेति भाव । 'दारुण भीषण
 भीष्म घोर भीम भयानरम्' इत्यमर । तथा हने हिंसाकर्मणि म्वाधीने स्थायत्ते
 म्ति मृलो पुरीं यमपुरीम् । सयमिनीमिति यावत् । स्वेषा यन्मूल प्राणिमीडन-
 द्यापारस्तस्यात्पयेन विपर्ययेण काडङ्गिर्पयेऽथ विहरद्भिः किंकरसर्पैर्मदूतनिवहे
 स्रष्ट स्रुलम् । 'सप्रोदश्च कटच्' इति कटच् । महद्विपुल श्द्राटक चतुष्पथ
 यस्यास्ता तयोक्ता विदधती विदवाना । दधाते गतिरि 'उगितश्च' इति ङाप ।
 'नान्यस्ताऽऽनु' इति नुमभाव । 'श्द्राटकचतुष्पथे' इत्यमर । राचित्तादरा नाम
 रा रसी तरमा धलेन रहमा वा । 'तरसी जलरहसी' इत्यमर । सध्वेव सास्रध्वेव
 मुनेर्विधामिनस्त्राश्वान मार्गं हरोध निरद्धवनी । सयायानपि नैष्ठिकाना नामानि-
 ष्ठनिष्ठानियमनेन निरोधमर्तृत्वसमशदियमुपमा श्रेयसङ्गीर्णा । अन्यथाकरणे वा
 प्रत्ययापत्तेरिति भाव । शार्ङ्गविनादित वृत्तम् ॥

अथ दशरथे कर्णमविशत्ताटकागुण ।

यथा धनुर्गुणस्तूर्णं प्राविशत्तज्जिघासया ॥ ४२ ॥

अथेति । अथानन्तर ताटकाया गुण स्रष्ट । सिंहनाद इति यावत् । दश
 रथे श्रीरामस्य कर्णं श्रोत्रमविशत् । 'कणशब्दग्रहा श्रोत्रम्' इत्यमर । यथा येन
 प्रसारेण तस्यास्ताटकाया जिघासया हन्नुमिच्छया । हन्ते सजन्ताज्जियामप्रत्यये
 टाप् । धनुषश्चापस्य गुणो ज्या । मोर्षाति यावत् । तूर्णं क्षिप्र दशरथे कर्णं प्रावि-
 शत् । तथेति स्वयं । ताटवानिर्हादश्ववणममकालमेव श्रीरामो मोर्षाकाकणमाच-
 कर्षेत्पर्यं । अत एवासवन्धे स्ववन्धरूपानिशयोक्ति । 'गुणस्त्वाद्युतिगब्दादिज्येन्द्रि-
 यामुख्यतन्तुषु' इति वेत्तयन्ती । एतदादिपयत्रयमानुष्टुभ छन्द ॥

ततो भाविनि सत्रामे यद्भ्रदस्य ताटका ।

स्वंप्राणान् रामवाणस्य वीरपाणमकल्पयत् ॥ ४३ ॥

तत इति । ततश्चाटक भाविनि भविष्यति सत्रामे सुराहादिराक्षससहरणे
 यद्भ्रदस्य विहितादरस्य रामत्राणस्य स्वंप्राणान् स्वमीयप्राणवायून् वीरपाणमकल्पयन्क-
 ल्पितवती । वीरपाण नाम युद्धोपक्रमे उत्साहवर्धनार्थं वीरे कियमाण पानम् ।
 श्रीरामामोघराणविद्धा सती प्राणास्त्वानेत्तर्यं । 'वीरपाण नु कल्पान वृत्ते भाविनि
 वा रणे' इत्यमर । 'वा भावकरणयो' इति विक्रमात् ण्व्यम् । वीरपाण पान वीर-
 पाणमिति विग्रह । नान्दोऽप्यथ शब्दो वर्तते । पूर्ववदतिशयोक्ति ॥

१ 'यथा' इति पाठ २ 'तथा' इति पाठ ३ 'तूणमविशत्' इति पाठ ४ 'स्वप्राणे'
 इति पाठ ५ 'वीरपाणम्' इति पाठ

मुनिर्भृशाधोपज्ञानि ताटकामाथिने ददौ ।

अस्त्राणि जृम्भकादीनि जम्भशासनशासनात् ॥ ४४ ॥

मुनिरिति । मुनिविद्यामित्रो जम्भनामान राक्षस शास्तीति जम्भशासन इन्द्र ।
पतेरि ल्युट् । तस्य शासनात् 'महात्मने थारामायास्त्रमलाप देहि' इति नियोगाद्
तोर्भृशाधो नाम कथिदपिस्तस्योपज्ञायन्त इत्युपज्ञानि । 'आतधोपमगे' इति कर्मण्य
प्प्रत्यय । भृशाधोपज्ञानि । भृशाधेनादौ ज्ञातानीत्यथ । 'उपज्ञोपक्रमम्-' इत्यादिना
नपुराम्बम् । 'उपज्ञोपक्रमान्ताश्च तदादित्वप्रमाशनम्' इत्यमरश्च । जृम्भकमादियथा
तानि जृम्भकादीन्यस्त्राणि । अहमन्त्रानित्यथ । ताटका मप्राति हन्तीति ताटका
माथिने धीरामाय ददौ अदान् । उपदिदेशेत्यर्थः । 'कर्मणा यमभिपैति स सप्रदानम्'
इति सप्रदानत्याच्चतुर्थी । तद्गुणसविज्ञानो बहुव्राहि ॥

तत्र कचन विरिञ्चिलोरुप्रत्यादेश प्रदेश प्रदर्शयन्नवोचत ।

तत्रेति । तत्र कने विरिञ्चिलोरुम् ब्रह्मलोऽस्य प्रत्यादेशम् । प्रत्यादिश्यत इति
प्रत्यादेश इति विग्रहः । ब्रह्मलोऽस्यपमित्यर्थः । कचन कमपि प्रदेश विषय प्रदर्श
यन्निर्देशयन्नवोचत उक्तवार् । मुनिरिति शेषः ॥

तदेवाह—

प्रतिदिनमवदातैर्ब्रह्मभिर्ब्रह्मनिष्ठे

प्रशमितभवस्वेदे सादर सेव्यमाने ।

यलिनियमनहेतोर्वागमन काननेऽस्मि-

न्वलिनियमपर सन्ब्रह्मचारी चचार ॥ ४५ ॥

प्रतिदिनमिति । अवदातैः प्रसञ्चे । विषयवैराग्यसपन्नतया निर्मलान्तःकरणे
रित्यर्थः । अत एव ब्रह्मैव निष्ठा विश्रान्तिपद येषां तैः । अथवा ब्रह्मणि निष्ठा नियमो
येषां तैः । निदिध्यासनतत्पररित्यथ । अत एव प्रशमिता शान्ति गमिता भव-
स्वेदा सासारिकहेता येषां तैः । तापत्रयविनिर्मुक्तमित्यर्थः । ब्रह्मभिर्ब्रह्मनिष्ठेभिः ।
'ब्रह्मनिष्ठैर्महद्भिः' इति पाठे महद्भिर्महानुभावैः । ऋषिभिरित्यर्थः । प्रतिदिनम् ।
निरन्तरमिति यावत् । 'अव्यय विभक्ति-' इत्यादिनाव्ययीभावसमासः । सादर
सन्नेह सेव्यमानेऽभिष्टीयमाने [अस्मिन्कानने] पुष्यारण्ये वागमनो ब्रह्मचारी उपेन्द्र-
तयावतीर्णा मायाबहुविष्णुर्बलेरौचनेनियमनहेतोः । बलिबन्धनार्थमित्यर्थः । 'पृष्ठी
हेतुप्रयोगे' इति पृष्ठी । इष्टदेवतापूजोपहार बल्य, शौचसतोयतप स्नाध्यायेश्वरप्रणि-
धानानि नियमा, तत्परस्तदामक सन् । चचार । ब्रह्मचर्यनिष्ठापारतन्त्र्येण प्राव-
र्ततेत्यर्थः । 'बलि पूजोपहारे च करे देवान्तरेऽपि च' इति नानार्थरत्नमाला ।
एतदादिश्लोकत्रय मालिनीवृत्तम् ॥

अपहृतविवुघातेर्वागमनस्याजमूते

रखिलभुवनभिक्षोराश्रमानोकहानाम् ।

१ 'कृशाधो' इति पाठ २ 'प्रदेशमेक प्रदर्शयन्नवोचतुपचीयमानपरमहर्षो महर्षि'
इति पाठ ३ 'सेव्यमान' इति पाठ ४ अत्र 'अपि च' इत्यधिक पाठ ५ 'वागमन-
व्याजमूर्ते' इति पाठ

ततिरियमतिनीला व्याप्तदिग्ब्योमसीमा

स्वयमपि परिमातुं लोकमभ्युद्यतेव ॥ ४६ ॥

अपहृतेति । अपहृता निरस्ता विभुधानामिन्द्रादिवृदारव्यणामाति पीडा येन तस्य । 'अति पीडाधनुष्कोट्यो' इत्यमर । न जायत इत्यजो विष्णु । 'अन्ये न्योऽपि हृद्यते' इति टप्रत्यय । तन्मूर्ते । श्रीविष्णवतारस्यैत्रथ । अगिल्भुवन-भिक्षो । पादनयपरिमितभूतलनया । यात्रापदेशेन त्रिभुवनभिधातत्पगस्येत्प्रथ । 'सनाशसभिध उ' । वामनस्याश्रमे तपोवने येऽनोऽहो वृक्षा । अनस शकृत्स्यात् गति घृतीत्यनोक्त्वा इति विग्रह । 'जोक्त्वा कुट साल' इति वृ-भपर्यायेऽमर । तेषामिय परिहृद्यमाना अति तालान्तदश्यामलानारा तथा व्याप्ता आश्रिता दिग्ब्यो मसीमा दिशा व्योम्रथ सीमा पर्यन्तभुवो यथा । आरान्तदिङ्मनोऽन्तगल्वेना तिसमुन्नतेत्यथ । 'सीमसीमे स्त्रियामुभे' इत्यमर । नान्तपाठोऽसीमन इति नियेबाह्व स्त्रीत्वम् । इदं च विशेषणद्वय विभक्तिविपरिणामेन वामनेऽपि योज्यम् । तति श्रेणि । स्वयमपि लोकम् । त्रिभुवनमित्यर्थ । ज्ञातावेत्स्वन्नम् । परिमातुमित्य तावधारणेन परिच्छेत्तुमभ्युद्यता समुद्युक्तेव प्रतिभानि । पश्येति शेष । 'सम र्गजा पुष्यगुणा भवन्ति' इति न्यायेन त्रिभुवनपरिमातुम्नत्रभवतो वामनस्य महवान-वशात्तद्वत्स्वयमपि तथा वर्तुमुद्युक्तेव प्रतीयते इत्यर्थ । अत्रोन्नतगुणनिमित्ता अभ्युद्यत-त्वनातिस्वरपोत्प्रेम्ना व्यञ्जकमद्भावाद्वाच्या ॥

इति विविधरसाभि कौशिकव्याहृताभि

श्रुतिपथमधुराभि पावनीभि कथाभि ।

गलितगहनरुच्छ्र गच्छतोर्दाशरथ्यो

समकुचदिव सद्यस्तादृश मार्गद्वैर्घ्यम् ॥ ४७ ॥

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण विविधा बहुप्रकारा रसा आस्तादा वासा तात्पर्योक्ता-स्ताभि श्रुतीना पथा श्रुतिपत्रम् । 'रन्म् —' इत्यादिना समामान्त । तस्य मधुराभि । श्रवणानन्दनरीभिरित्यथ । पावनीभि पवित्राभि कौशिकव्याहृताभि विश्वामित्रकथिताभि कथाभिस्फारयानर्हेतुभि । 'चिन्तितपूजिस्त्रिभुव्विचक्ष्थ' इत्य टप्रत्यय । गतिहमपगत गहनरुच्छ्र काननसञ्चारजवितकृष्ट यस्मिन्कमणि तद्यथा भवति तथा । 'स्यान्वष्ट कृन्तुमाभीत्वम्' इत्यमर । गच्छतोर्दाशरथ्यो रामलक्ष्मण योस्तादृश तथाविवम् । अत्यधिकमित्यर्थ । 'तदादिषु दृशोऽनालोचने रथ' इति कन्प्रत्यय । 'आ सननाम्' इत्यान्वम् । मार्गद्वैर्घ्यं मार्गाथाम सद्य समदुर्चादिव सन्नोचमगमदिवेत्युत्प्रेम्ना । विश्वामित्रकथितमधुरतरकथाश्रवणकातृत्वात्स्फारयद्याद्वीथानपि मार्गो नेदीथानिव प्रत्यभादित्यथ ॥

तत सिद्धाश्रम प्रविश्य विश्वामित्र सन्नमारमत ।

तत इति । ततस्तदनन्तर विश्वामित्र सिद्धाश्रम निजतपोवन प्रविश्य सन्न-मारमत । ऋदुदीक्षितोऽभूदित्यथ ॥

तदनन्तरमन्तरिक्षान्तरालादापतन्तमन्तकानीकभयानकं तं पला
शगणमवलोक्य पलायमाना कैरगलितसमित्कुशाः
न्तेवासिनः ससभ्रममभिलषिताहवाय राघवाय न्यवेदयन् ।

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं सप्रारम्भान्तरमन्तरिक्षान्तरालभोविक्रदापत्
न्तमुपसर्गन्तमन्तकानीकभयानकं यमर्षिः रसेनाभयकरं तं प्रसिद्धं पलाशानां सुबाहुमारी
चादिराशमाना गणं समूहमवलोक्य दृष्ट्वा पलायमाना प्रदवमाणा । अतएव वरेभ्यं
गलितं हस्तं ममिन्दुद्यं ममिधं कुशा दर्भाश्च यज्ञिया येषां ते तथोक्ताः । 'अस्त्री कुश
पुत्रो दर्भः' इत्यमरः । 'जातिरप्राणिनाम्' इति द्वन्द्वेन बद्धावाद्बहुमाहिः । कुशिकं
सुता तेषां विधाभिन्नशिष्याः । अतः समीपे वमन्तीत्यन्तेवासिनः । 'छान्दो
वासिनो शिष्ये' इत्यमरः । 'शयवासगणेष्वशान्त्रत्' इत्यलुक् । अभिलषिताहवाय
समरोत्सुक्येत्यर्थः । राघवाय श्रीरामाय ससभ्रमं सोद्वेगं न्यवेदयन्व्यजिज्ञपन् ॥

निवेदनप्रकारमेवाह—

हृत्पात्रे शिखराणि तानि परितः क्षिप्त्वा हसित्वा क्रुधा

कृत्वा हस्तविघट्टनं तत इत स्थित्वा नदित्वा मुहुः ।

सिक्त्या क्ष्मासृजा सजान्त्रकृतया यद्वा कचान्धेचरा

न्दग्ध्याग्ने सदृशा दृशा त्रिशिचरा रन्धन्ति रन्ध्रं दिव ॥४८॥

हृत्वेति । अत्र शिखराणि गिरिशृङ्गाणि हत्वानीय तानि शिखराणि परितः
क्षिप्त्वा समन्ताद्विकीर्ये । तथा हसित्वाद्दृशाः कृत्वा । क्रुधा क्रोधेन । 'वोपक्रोधा-
मर्यरोपप्रतिष्ठा रुद्रकुधौ क्रिया' इत्यमरः । हस्तविघट्टनं करतलस्फालनं कृत्वा ।
तत इत स्थित्वा । समन्ताद्याप्येत्यर्थः । मुहुर्नदित्वा पुनः पुनरत्साहनाद्यं कृत्वा ।
क्ष्मा भेदिनीमसृजा रथेन सिक्त्याशब्दः । 'क्ष्मावनिर्मेदिनी मही', 'रथिरेऽसृग्लो-
हितासरक्तभतजशोणितम्' इति चामरः । तथाऽहृतया सजान्त्रकृतया मालया
कचाञ्छितोरहान्बद्धा सम्प्रथ्य । तन्नामे सदृशा अग्निज्वालाकल्पया दृशा त्रिज
दृष्ट्या । त्रै चरन्तीति श्लेचरा अन्तरिक्षचारिण्यधारणादयः । 'तत्पुरथे इति बहुवचनम्'
इत्यलुक् । तान्दग्ध्या सृताप्यं निशिचरा राक्षसा दिवो रन्ध्रं नभोऽन्तरालं रन्धन्त्या
वृण्वन्ति । आच्छादयन्तीत्यर्थः । एव न्यवेदयन्निति पूर्वेण सवन्धः । शार्दूल-
विक्राडितं वृत्तम् ॥

तत किं जातमित्यत आह—

तत्र,

तत्रेति । तत्र तस्मिन्ममये ॥

सक्रान्तवर्णान्तरगाविसूनो सपर्कपुण्यादिव रौमभद्रः ।

क्षान्त्रकमात्पिप्पलदण्डयोग्यं पलाशदण्डादृतपाणिरसीत् ॥ ४९ ॥

संक्रान्तेति । 'क्षणं हिंसायाम्' इति धातो सपदादिन्वात्किप् । 'गम्यादी-
नाम्-' इति वक्तव्यादनुनासिक्रलोपे नुगागमे च क्षदिति रूप निद्धम् । धतो नाशा-
त्रायत इति क्षत्र क्षत्रवणम् । 'मुपि-' इति योगविभागात्प्रत्यय । तस्य सबन्धी
क्षात्रस्तन्मात्क्रमान् । क्षत्रियकुलचारक्रमादित्यर्थः । पिप्पलदण्डयोग्योऽध्वत्तदण्डधा-
रणार्हः । उपनयनममये तथा विविविहितत्वादिनि भावः । पिप्पल कुञ्जराशनः ।
अध्वत्थे' इत्यमरः । रामभद्र श्रारामः । अन्यो वणो वर्णान्तरम् । 'अन्तरमवरा
शावधिपरिधानान्तरिधेदेत्तादर्थ्ये' इत्यमरः । 'मुष्पुषा' इति समासः । सन्तान्त
तपोबलासप्राप्त वर्णान्तरं प्राप्स्य यस्य स तत्रोक्तस्त्वस्य गाधिमूनोर्गाधिरापनन्दनस्य
विश्वामित्रस्य सपत्नेण सहवासेन यत्पुत्रं मुञ्चत तस्मादिवेति हेतुप्रेम्भा । पलाशादण्डे
किंशुकदण्डधारण आहत आदरवापाणिर्यस्य स तयोक्तः । प्राङ्गणस्य पलाशा-
दण्डधारणविधानान् । तस्य च 'ससर्गजा दौपयुगा भवन्ति' इति न्यायेन सभा-
वितत्वाच्चेति भावः । तथा पल माममक्षतीति पलाशा मारीचादिराक्षसास्त्रेषा
ण्डे शिक्षण आहतपाणिर्यस्यग्रहस्त आसीत् । विश्वामित्रशिष्यशान्नाङ्गानानन्तरमेव
राभमशिष्यव्यग्रहलोऽभूदित्यर्थः । आहतपाणिरित्यत्र यद्यपि पाणेरचेतनम्याहतत्व
चेतनधर्मो न योज्यते तथापि तद्वत्ता श्रारामेण महाभेदाध्ययमायादापचारिक
इत्यनगन्तव्यम् । ननु 'तेषा दण्डा पालाशो ब्राह्मणस्य, औटुम्बर क्षत्रियस्य, चैत्वो
वैदयस्य' इति पृथ्वाकारेण क्षत्रियस्योऽटुम्बरदण्डविधानान्तरं पितृलदण्डयोग्य इति
वेत्तुं कत्रमुपयुक्तमिति चेत्सत्यम् । 'पालाशात्रिचनोर्दण्डा ब्राह्मणस्य, न्यग्रोधचलद
ल्यो क्षत्रियस्य पीलुटुम्बरजोर्वि' इत्यादि स्मृत्यनुसारात्पिप्पलदण्डयोग्यत्वक-
थनं न निरुध्यत इत्यलमनिप्रसङ्गेन । अत्र पिप्पलदण्डयोग्योऽपि पलाशादण्डाहतपा-
णिरिति सर्वतो विरोधस्य राक्षसशिष्यणपरतया परिहृतत्वाद्बिरोधाभावालकारः ।
'अभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इभ्यते' इति लभ्यमान् । स चोक्तोप्रेक्षानुप्राणित
इति सक्तः । उपनानिहृतम् ॥

मारीचनीचमतिराहवमारचस्य

क्षिप्त क्षणेन रघुनायकसायकेन ।

मध्येपयोनिधि भयेन निमग्नमूर्ति-

वैषं पुपोप जलमानुपनिर्विशेषम् ॥ ५० ॥

मारीचेति । मारीच इति नीचमतिरपसदबुद्धी राक्षसः । महात्मना जगदेक
वारेण श्रारामेण सप्त योद्धुं न शक्यत इति सम्यग्बुद्धभावात्तान्चमतिन्चमवगन्त
व्यम् । आहृत्यते सन्नोऽस्मिन्नित्याहवो मुद्धम् । 'आच्छि युद्धे' इति ह्यतेरात्पूर्वात्-
प्रत्यये सप्रसारणम् । 'आहव सगरे यागे' इति विश्वः । तमारचस्य कृत्वा ।
'त्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेः । रघुनायकस्य सायकेन वायव्याश्वेण क्षणेन क्षणमा-
त्रेण । विमलप्रतिरूपमव्ययमेतत् । क्षिप्त प्रेरितः । मुनुक्त्वापणवदित्यर्थः । मध्ये-
पयोनिधि पयोनिधेमध्ये । 'पारे मध्ये यथा वा' इत्यव्ययीभावनमात्रम् । तसनि-
योगादेकारान्तत्वं मयशब्दस्य । भयेन प्रकाशसचारे पुनः प्रहरेदिनि भीत्या निम-
ग्नमूर्तिर्पलान्तरिहितशरीरं सन् जलानुषाजलानितमानुषवेद्यभिर्विशेषमविशेषम् ।

तत्कल्पमित्यर्थं । वेप भूमिषा पुपोप पोषितवान् । तद्रज्जलविमध्ये निमज्जति
दित्यर्थं । वसन्ततिरुमावृत्तम् ॥

सुवाहुराहवोन्मत्त कृत्त काकुत्स्थपत्त्रिणा ।

मुनीनामनभिप्रेत प्रेतेनायातियि कृत ॥ ५१ ॥

सुवाहुरिति । मुनीनामनभिप्रेतोऽसमत आहवोन्मत्तो मुद्धोन्मत्त सुवाहुरर्न
राक्षस काकुत्स्थपत्त्रिणा श्रीरामनाम्नेन । 'पत्त्रिणी शरपत्त्रिणी' इत्यमर । काकुत्स्थ
शब्दो व्याख्यात । कृत्तादिञञ सन् । 'कृती छेदने' इति धातो कमणि क्त
प्रेतेनायातियित्स्तरन्धु कृत । यमलोक प्रापित इत्यर्थ । 'प्रेतेनायातियीकृत
इति च्यन्तपाठेऽप्ययमेवाथ ॥

वशस्पृशा हृदयहारिफलान्वितेन

रामेरितेन सहसा सहमायकेन ।

क्षेहादितेन निरगादनुरागिणीष

प्राणायलिर्हृदयत पिशिताशनानाम् ॥ ५२ ॥

वशेति । वशस्पृशा वेषुसम्भवेन सत्कृतप्रसूतेन च । 'वस्य पृष्ठास्थिदेहोऽथ
काष्ठे वेणां कुले गुणे' इति विश्व । 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' । हृदयहारिफलान्विते
हृदयविदलनहारिवाणाप्रसूतेन मनोहरलामसगृहेन च । 'हृदय मानसोरमो', 'प
याणाप्रलामयो' इत्युभयत्रापि विश्वप्रकाशामरौ । क्षेहादितेन तेनादिकेहद्रव्यपरिशी
धितेन साहादपरिपूणेन च । 'क्षेरोऽस्त्री द्वहार्शयो' इति वंजयती । रामेरिते
श्रीरामप्रयुक्तेनाभिराम इत्युदीरितेन च । रामाभिरीरितेन रत्नैर्ब प्रेरितेन । मुन्द
रीणा स्वयमभिलषणीयेनेत्यम । 'मुन्दरी रमणी रामा' इत्यमर । सायकेन स
वाणेन सान्म् । प्राणनायकेनेति च गम्यते । पिशिताशाना हतशेषराक्षसान
प्राणायलि पञ्चप्राणधेनिहृदयतो हृत्प्रदेशान् । पञ्चम्याम्नासि । अनुरागिभ्यनुरागवर्त
युवनिरिव सहसा क्षीघ्रम् । 'स्वरादिपाठादव्ययत्क्म्' इति शकटायन । निरगात
निर्गम । श्रीरामशरत्ताडिता राक्षसान्तराक्षण प्राणस्तत्प्रजुरित्यर्थ । 'इणो गा लुकि'
इति ऋदि गादेश । अत्र प्राणायलिभिर्गमनसायकनिर्गमनयो कार्यकारणयोरसह
भावितो सहायकोके कार्यकारणपूर्वापर्यन्पर्ययरूपाविशयोक्त्युपपत्तिविनी सहोक्त
रलकार । 'सहापेनान्वयो यत्र भवेद्विज्ञयोक्ति । चरिपतोपम्यपर्यन्ता सा सहो-
त्तिरिहेष्यते ॥' इति लक्षणात् । सायकवनिर्गमेल्यौपम्यवत्पनया कारणगताशु
भावप्रतीतेयमत्सरि रहस्यम् । तत्र प्रस्तुतमायकविशेषणसाम्यादप्रस्तुतप्राणनायक-
प्रतीते समासोक्ति । 'विशेषणाना तोत्येन यत्र प्रस्तुतप्रतिनाम् । अप्रस्तुतम्य गम्यत्व
सा समासोक्तिरियते ॥' इति लक्षणात् । इदं चालभारद्वायमन्योन्यनैरथैश्वात्ससृष्ट
सदागिणीवेत्युपमासापेक्षितत्वात्तथा समीर्यत इति संक्षेप । वगत्तित्कावृत्तम् ।

१ 'प्रेतेनायातियीकृत' इति पाठ २ 'रघुनायकमायकेन' इति पाठ ३ 'क्षेहा
विद्रेन' इति पाठ ४ 'प्राणायली' इति पाठ

अथ निशिचरमांयाद्वीतवैतानविप्रो

मुनिरवभृयकृत्य विश्वदृष्ट समाप्य ।

अमनुत जयलक्ष्म्या राममाजौ समेत

यजनजनितमूर्त्या योक्तुमन्याजलक्ष्म्या ॥ ५३ ॥

अथेति । अधानन्तर मुनिविधामित्र । मथ्यत इति मायो मथनम् । कर्म
प्यण् । निशिचराणा राक्षसाना भायात्सहरणद्वेतोर्वीतवैतानविप्रो निरस्तयागीया-
न्तराय सन् । विश्वदृष्ट विश्वजनमनोहरम् । लोऽद्रोहि राक्षससहरणपूर्वकत्वालोको-
पकारकत्वाच्च सकलसमतमित्यर्थ । अवभृयकृत्य षीक्षान्तस्नानादिर्मम । 'शीक्षा
न्तोऽवभृयो यज्ञे' इत्यमर । समाप्य कृत्वा । आजो युद्धे । 'समित्याजिसमित्युध'
इत्यमर । जयलक्ष्म्या विनयश्रिया समेत सहित राम श्रीरामभद्र यजने जनक्यज्ञे
जनिता मूर्तिर्यस्यास्तया । तत्रावतीण्येत्यर्थ । अव्याजलक्ष्म्या सीतारूपिण्या
निजया श्रीदेव्या योक्तु सघटयितुममनुताडुष्यत । यागार्थं जनकेनादृतो भगवा-
न्विधामित्रस्तत्र धनुर्भङ्गपूर्वक विष्णुमूर्त्तं श्रीरामस्य सीतालक्ष्मीविवाहो भविष्यतीति
मनसि निश्चित्य लक्ष्मणानुगत श्रीराम नेतुमैच्छदित्यर्थ । अत्रेद पुराणवचनम्—
'राघवत्वेऽभवत्सीता स्निग्धी कृष्णचन्मनि । अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषान
पायिनी ॥' इति । मालिनीवृत्तम् ॥

तदनु मुनि श्रीराम प्रति निचवशकथा कथयितु प्रारभतेत्याह—

अथ मियिला प्रति प्रस्थित कौशिक कौकुत्स्थमित्थमकथयत् ।

अथेति । जयानन्तर मियिला जनकनगरीं प्रस्थित गन्तु प्रवृत्त कौशिको
विधामित्र कौकुत्स्थ भ्रातृप्रताप वक्ष्यमाणरीत्याऽकथयत् ॥

तदेव विवृणोति—

पुरा खलु कुशेशयासनजन्मा कुंशाभिधानो राजर्षि कुंशाम्ब-
प्रमुखेश्वतुर्भि कौशाम्बी-महोदय-धर्मारण्य-गिरिव्रजात्याना पुरीणा
र्षभेभि पुत्री यभूव ।

पुरेति । पुरा खलु पूर्वकाले । खलुशब्द किलार्थको वाक्पालकारे वा ।
कुशेशयासनात्कमलासनाद्भ्रातृणो जन्म यस्येति व्यधिकरणबहुव्रीहि । 'अवार्यो बहुव्रीहि
जन्माद्युत्तरपद' इति यामन । 'शतपत्र कुशेशयम्' इत्यमर । कुशाभिधान
कुशानामा राजर्षी राजोत्तम कौशाम्बीमहोदयो धर्मारण्य गिरिव्रजश्चेत्याख्या यासा
तामा पुरीणा पट्टणाना कर्तृभिरुद्देशकमेणैव निर्मातृभि कुशाम्ब प्रमुख आद्यो
येषा त कुशाम्बकुशानाभाघृतरजसवमुनामभिश्चतुर्भि कुमारै पुत्री पुत्रवान्वभूव ।
कुशाम्बादीश्चतुर पुत्रान्महापौरुषशालिनो जनयामासेत्यर्थ । तत्र कुशाम्बेन निर्वृत्ता

१ 'घाताच्छान्' इति पाठ २ 'निशामित्र' इति पाठ ३ 'कौकुत्स्थयो'
इति पाठ ४ 'कुशिकाभिधानो' इति पाठ ५ 'कुशानामकुशाम्ब' इति पाठ
६ 'कर्तृभिश्चतुर्भि' इति पाठ

कौशाम्बीलन्यर्धसञ्ज्ञा । 'तेन निर्वृतम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्-' इत्यादिना ङीप् ।
अन्यत्पुरत्रयमच्छिन्नामाद्धितमिलवयन्तव्यम् ॥

तत्र स्वपितामहस्य कुशनाभस्य वृत्तान्तमाह—

कुशनाभस्तु घृताच्या कन्याशतमजनयत् ।

कुशनाभ इति । कुशनाभस्तु । अवधारणार्थकं तुशब्दः । घृताच्यामप्सरसि
कन्याशतं शतसख्याकां कन्यकां अजनयदुत्पादयामास ॥

कन्यास्ता संनद्धयौवना कामयमान पवमान प्रत्याप्यानात्प्र
त्यापन्नमन्युरासामवयवेऽनार्जवमतनुत ।

कन्या इति । संनद्धयौवना संपूणतारुण्या कन्या कन्यसा कामयमानोऽभि
रूपमाणः । उद्यानविहारस्मय इति भावः । पवमानो वायुः । प्रत्याख्यानात् 'वस
पित्रधीना, तमभ्यर्धय' इति परिहाराद्धेतो प्रत्यापन्नमन्युरपन्नक्रोधं सन् । 'मन्युर्दैन्ये
कृतौ क्रुधि' इत्यमरः । आसा कुशनाभकन्यकानामवयवेऽनार्जव कौटिल्यमतनुत ।
वस्तुपाणिपादास्ताश्चकारेत्यर्थः । तथा श्रीरामायणे—'तासां तद्वचनं श्रुत्वा वायुः परम
क्षोपनः । प्रविश्य सर्वगात्राणि धमञ्ज भगवान्प्रभु ॥' इति ॥

अथ विदितवृत्तान्तेन कुशनाभेन तेन क्षमामेव प्रतिक्रिया मन्थ
मानेन चूलिसूनवे सौमदेयाय राज्ञे ब्रह्मदत्ताय दत्तास्ता प्रकृतिस्था
बभूवुः ।

अथेति । अथानन्तरं विदितो विज्ञापितो वृत्तान्तं कन्यसाङ्गवेकल्यापादनरूपो
यस्य तेन । तथा क्षमा क्षान्तिमेव । ननु क्रोधमित्येवकारार्थः । 'शित्ति-नान्त्यो क्षमा'
इत्यमरः । प्रतिक्रिया मन्थमानेन । धमेवानोचिता न तु क्रोध इति तूर्णोभूतेनेत्यर्थः ।
तेन कुशनाभेन चूलिसूनवे चूलिनामस्मृतिपुत्राय सौमदेयाय सौमदाख्यगर्भवाङ्मना-
सभूताय । चूलिना सौमदायामुपादितायेत्यर्थः । 'स्त्रीभ्यो टक्' इति उक् ।
ब्रह्मदत्ताय ब्रह्मदत्तनाम्ने राज्ञे दत्ता भार्यात्वेन प्रतिपादिता सत्प्रस्ता कन्यका
प्रकृतिस्थास्तत्प्रभावाद्यथापूर्वरूपा बभूवुः ॥

पुनरपि कुशनाभस्तु पुत्रीयर्णितु प्रसादाद्गाधसस्त्रान्गाधिस-
ज्ञानसत्तातपादानुदपादयत् ।

पुनरिति । कुशनाभस्तु पुनर्भूयोऽपि पुत्रीयन् पुत्रमात्मन इच्छन् । आनृण्यार्थं
मिति भावः । 'सुप्त आमन वयच्' । पितुः कुशस्य राज्ञः प्रसादादनुग्रहादसत्ता-
तपादानसत्पितरम् । गाधमित्यर्थः । उदपादयदुत्पादितवान् । 'तातस्तु जनक
पिता' इत्यमरः । तातपादानिति बहुवचनं पूजार्थं गौडपादानितिवन् ॥

२ 'कन्याशतं घृताच्याम्' इति पाठः २ 'कुशनाभेन क्षमामेव' इति पाठः
३ 'मन्थमानेन' इति पाठः ४ 'सौमदेयाय' इति पाठः ५ 'ब्रह्मदत्ता' इति पाठः
६ 'मित्प्रसादात्' इति पाठः ७ 'प्रसादादसत्तात' इति पाठः

इत्थ दाशरथि कौशिकोत्पत्तिकथानिशमननिरायामयामिनीयामानुबन्धो बन्धूकस्तंररुसुन्दरबन्धुरेण संघ्यारागेण प्राचीमुखेन शोणीकृतेन शोणाभिधानं दधानेन नदेन प्रवतितप्रत्यूपकृत्य कृतनियमेन मुनिना सह गङ्गामुपतिष्ठमानेन पथा प्रातिष्ठत ।

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकरेण दाशरथि श्रीराम कौशिकोत्पत्तिकथाया विधामित्रोदयोपारयानस्य निशमनेनाङ्गनेन निरायाम आयामग्रहित । अदीर्घ इति यावत् । यामिन्या निशायाम यामानुबन्ध प्रहरानुवृत्तिर्यस्य स तयोक्त । कथा श्रवणजनितकौतुहलपारवदयात्सङ्कुचितप्रतीयमानत्रियाम इत्यर्थ । 'द्वौ यामप्रहरो समौ' इत्यमर । तथा बन्धुस्त्ववक्त्रद्वन्द्वकृष्णगुण्णसुन्दर रमणीय सद्बन्धुर मनोह तेन संघ्यारागेण संघ्यारागवता । अरुणोदयवशात्प्रोहितायमानेनेत्यर्थ । 'बन्धुको बन्धुनीररु' इत्यमर । प्राचीमुखेन पूर्वोदभागेन [करौ] शोणीकृतेनानु रजितेन । स्वसावर्ण्यमासादितेनेत्यर्थ । अभूततद्भावे च्चि । 'अस्य च्चौ' इति दीर्घ । शोण इत्यभिधान नाम दधानेन धारयता । दधाते कर्तारि शानच् । नदेन कासारविशेषेण [करणेन] शोणारयणुष्यप्रवाहजलेनेत्यर्थ । प्रास्द्योतमो नत्र प्रलम्बस्रोतसो नदा नर्मदा विनेत्साहु । 'शोणम्नरल्पादपे । नदेऽभौ रक्तनरुणे रागे' इत्यभिधानात् । प्रवतितप्रत्यूपकृत्यो विहितप्रात स्नानसंभ्याबन्दनादिनित्यकर्मतन्त्र सन कृतनियमेन विरचितानुष्ठानेन मुनिना सह विधामित्रेण सारम् । 'साक सत्रा सम सह' इत्यमर । गङ्गा भागीरथीमुपतिष्ठमानेनानुसरता पथा । गङ्गाप्रापकमार्गेणेत्यर्थ । प्रातिष्ठत प्रावर्तत । 'समवप्रविभ्य स्थ' इत्यामनेपदम् । पथेत्त्र तृतीयाभिधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसरयानास्तृतीयोपपत्ति । समेन धावतीतिवत्त्रापि पथ करणत्वस्य प्रतीयमानत्वात्कर्तृकरणयोरेव तृतीयेति भाष्यकार । यथाह कालिदास — 'दृष्टिणेन प्रवृत्ता' इति । बन्धुकलवकमुन्दरेलत्रोपमा । शोणीकृतेनेत्यत्र नदस्य स्ननेर्मत्य विहाय प्राचीमुदरागरणोकेस्तद्गुणालार । 'तद्गुण खगुणत्वायादन्वोत्कृष्टगुणाद्धति' इति लक्षणात् ॥

आजानपावनक्षीरा वृषानन्दविधायिनीम् ।

श्रुतिप्रणथिनीं सोऽयमापगामाप गामिच ॥ ५४ ॥

आजानेति । सोऽय श्रीराम आजानपावन स्वभावशुद्ध क्षार नीर यस्यास्ताम् । 'शुद्ध भागीरथीरलम्' इति वचनादिति भाव । आजानशब्द स्वभावे स्तु । अथवा जनाना समूहो जानम् । 'तस्य समूह' इत्यण् । आ समन्तान् । बहिरभ्यन्तरे चेत्यर्थ । जान जनसमूह पावयति स्नानपानाभ्या पवित्रीकरोतीत्याजानपावन क्षीर यस्यान्ता तयोक्तम् । 'क्षीर स्थानीरदुग्धयो' इति रत्नमाला । तृपैर्यमनियमादिभि-

१ 'निशमनेन निरायामायामिनीमनुभूत' इति पाठ २ 'स्ववबन्धुरेण' इति पाठ
३ 'प्राचीमुखे शोणीकृते' इति पाठ ४ 'दधाने नद' इति पाठ ५ 'प्रत्यूपकृत्य' इति पाठ

धर्मैरे आनन्दन्त विदधातीति तृपानन्दविवायिनीम् । तीर्थविशेषज्ञाननियमादिकर्मण
 नि श्रेयसहेतुत्वेन शास्त्रप्रसिद्धैर्ब्रह्मानन्दकरीमित्यर्थ । यद्वा तृपणामानन्दमुत्पास विद
 धातीति तथोक्तम् । धर्मादिभिर्गुणैर्वरीमित्यर्थ । यद्वा तृपानानन्द च विदधातीति
 तथोक्तम् । समस्तधर्मनिबहणद्वारा निरतिशयानन्दानुसंधायिनीमित्यर्थ । 'तृप
 स्याद्वासवे धर्मे सौरभेये च शुद्धजे । पुराणिभेदयो शुद्धवा मृषिकश्रेष्ठयोरपि ॥' इति
 विश्व । 'सुदृते तृपमे तृप' इत्यमरश्च । श्रुतिप्रणयिनी श्रुतिपरिचिताम् । वेदप्रतिपा
 द्यामित्यर्थ । 'सितासिते सरिते यत्र सगये' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धत्वादिति भाव । 'प्रणय
 स्यात्परिचये यात्राया सौहृदेऽपि च' इति यादव । अथवा तरङ्गसगतधुमधुमच्च
 निभि श्रोत्रानन्दकरीमित्यर्थ । 'श्रुति श्रोत्रे तथाघ्राये वार्ताया श्रोत्रकर्मणि' इति
 विश्व । अपा समूह आपम् । सम्पत्तौऽण् । तेन गच्छतीत्यापगा । 'अयेष्वापि
 दृश्यते' इति उपप्रत्यय । उपपदसमास । ता भागीरथीम् । लक्षणया तत्कूलमित्यर्थ
 आप प्राप । ऋषमिव स्थिताम् । गा धेनुमिव स्थिताम् । धेनु कीदृशिवाम् । आजान
 पावनमात्मशुद्ध क्षीर दुग्ध यस्यास्ताम् । तृपस्य तृपभस्यानन्द विदधाति रतिप्रद
 त्वादिति तथोक्तम् । श्रुतिप्रणयिनी श्रुतिसूत्रीम् । तत्करपामित्यर्थ । 'चत्वारि वाक्परि
 मिता पदानि' इति श्रुत्या वेदवाचो धेनुत्वेन निरूपितत्वादिति भाव । तथा गा कामधेनु
 मिव स्थिताम् । कीदृशी कामधेनुम् । आजानपावनक्षीरामिति समानम् । तृपस्य शक्य
 'वास्तनो दृढहा तृपा' इत्यमर । विष्णोर्वा आनन्द विदधाति वाञ्छिताधदोग्दृत्वादिति
 तथोक्तम् । श्रुतिप्रणयिनीम् । 'स्वये लोके कामधुग्भयति' इत्यादिश्रुतिभिरुदाहरणीया-
 मित्यर्थ । तथा गा भुवमिव स्थिताम् । कीदृशी भुवम् । आजानपावनक्षीरान् ।
 मरुत्पुण्यतीर्थाधारामित्यर्थ । यद्वा आजानपावनानि स्वतः पवित्राणि क्षीराणि क्षीरत्वेन
 परिणतानि रत्नमहौपधिप्रभृतिवस्तुनि यस्यास्ताम् । 'ता क्षीरपरिणामिनी' इति
 विष्णुपुराणात् । पूर्वं गोरुपधारिण्यास्तस्यास्तथा दुग्धत्वादिति भाव । अनर्थे
 प्रमाण श्रूयते—'दुग्धा पुनर्दिव्यैर्वसुधरा । महौपधीष भास्वन्ति रजाणि विक्रियानि
 च । वत्सश्च हिमवानासीद्गोधा मेरुमहागिरि ॥' इति । रत्नौपधिप्रभृतीनामाजानपा
 वनत्व स्मृतिनिद्ध द्रष्टव्यम् । कामवर्षित्वाद्भूयो विष्णु । 'तेजो तृपो द्युतिवर सर्वशस्त्र
 मृता वर' इति सहस्रनामस्तोत्रे । तस्यानन्द विदधाति पत्नीत्वेनेति तथोक्तम् ।
 'विष्णुपत्नीं महीं देवीम्' इति श्रुते । श्रुतिप्रणयिनीम् । 'भेदिनी देवी वसुधरा' इत्यादि
 श्रुतिप्रतिपाद्यामित्यर्थ । तथा गा भारतीमिव स्थिताम् । कीदृशी भारतीम् । आजन्म
 शुद्धत्वादाजानपावना क्षीरसवणत्वात्क्षीर । 'अग्निर्माणवक' इत्यादिवज्रौणोऽय प्रयोग ।
 अथवा क्षीर क्षीरस्यार्थप्रस्था जस्तीति क्षीर । अर्द्धेऽर्द्धित्वान् अर्द्धप्रत्यय । अज्ञा-
 नपावना च क्षीरा च ताम् । 'स्त्रिया पुक्त्' इत्यादिनाजानपावनशब्दस्य पुक्त्
 श्राव । मुरश्रेष्ठत्वाद्धर्मस्वरूपत्वाद्वा तृपो ब्रह्म तस्यानन्द विदधाति पत्नीत्वेनेति
 तथोक्तम् । 'विरिञ्चिपत्नी कमलासनस्थिता सरस्वती शृङ्खलु वाचि मे सदा' इत्यादि-
 वचनादिति भाव । श्रुतिप्रणयिनीम् । श्रुतिलुपलक्षणम् । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणाग
 मादिरूपेण परिणतामित्यर्थ । 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे ऋतुमेदापिभेदयो । स्त्री तु
 स्यादिति मारुता भूमौ च सुरभावपि ॥' इति केशव । तदेवमुपगानेष्टुपमेये

चाथपञ्चवचनान् अधपञ्चवान्यविषयश्चित्रमेद । अत्र श्लेषस्य शुद्धविषयतयासम्भवेन
सर्वालकारबाधकत्वादुपमाप्रतिभोत्थापित प्रहृन्नाप्रहृतश्लेषोऽयमित्यल्लकारसर्वस्वकार ।
एव च पूर्णापमाया निविषयत्वप्रसङ्गान्द्वेषप्रतिभोत्थापितेषमुपमैवेत्यन्ये ॥

10229

अथ भार्गीरथीकथा श्रोतुःकामाय रामाय भगवानिदंभाषत ।

अथेति । अधानन्तर भार्गीरथीकथा मन्दाकिन्युत्पारयान श्रोतुमाशङ्कितु
कामोऽभिलाषो यस्य तस्मै । 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोप ।
धारामाय भगवान् । 'उत्पत्ति च विनाश च भतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्या
च स वाच्यो भगवानिति ॥' इत्युक्तलक्षणो विद्यामित्र इदं वक्ष्यमाणम् । गद्गावतरण
वर्णनपर वचनमित्यर्थः । अभाषत उक्तवान् ॥

अथ चतुर्विंशता श्लोकेरानुष्टुभेन छन्दसा मन्दाकिन्युत्पत्तिप्रकारं वर्णयितुमारभते—

पुरा मनोरमा नाम सुमेरोरभवत्सुता ।

गृहमेधी तथैवासीच्चक्रवर्ती धराभृताम् ॥ ५५ ॥

पुरेति । पुरा पूर्वं मनोरमा नाम । मनोरमेति प्रसिद्धेत्यर्थः । सुमेरो सुता
मेरुकन्यका । 'मेरु सुमेरुहेमाद्री रजमानु सुरालय' इत्यमरः । तथा मनोरमयेव
परिग्रहान्तरव्यवच्छेदाधमेवकारः । धराभृता चक्रवर्ती पवतसार्वभौमो हिमवान्गृह
मेधी गृहस्थ आसीत् । तामुपयेम इत्यर्थः । 'मेरु सगमे' इति धातोस्तान्छान्द्ये
गिति । गृहेषु सगमो गृहस्थ इत्यर्थः । अथवा 'प्रजापतिरधमेधमसृजत । यो
मेधायालभ्यते । आशासाना मेधपतिभ्या मेधम्' इत्यादिश्रुतौ दर्शनान्मेधशब्दो
यागवचनं यथा 'त्वमेव पितृमेध' इतिवत् । 'दारेष्वपि गृहा' इत्यमरः । गृहैः पश्या
सह मेधो यस्येति गृहमेधी । स्वधनीत्यादिवन्कर्मधारयादपि मत्वर्थीयप्रत्ययः ॥

कन्याद्वयममुप्यासीदेका मन्दाकिनी तयो ।

अन्या भगवती साक्षाच्चन्द्रचूडकुटुम्बिनी ॥ ५६ ॥

कन्येति । अमुप्य मनोरमाचानेर्हिभवत् कन्याद्वयमासीत् द्वे कन्ये समुत्पन्ने
इत्यर्थः । तयो कन्यकयोर्मध्य एका आद्या कन्या मन्दाकिनी इति नाम्ना प्रसिद्धा
ऽभूदित्यर्थः । अन्या द्वितीया कन्या साक्षाद्भगवती प्रत्यपरमेध्वरी । अतश्चन्द्र
चूडकुटुम्बिनी चन्द्रशेखरभार्या आसीदित्यर्थः । भविष्यदीश्वरपरिग्रहभिरायेणेत्य
सिद्धपदाभिधानेनोक्तमित्यवन्तव्यम् । 'भार्या जायाऽयं पुभृन्नि दारा स्वात्तु
कुटुम्बिनी' इत्यमरः ॥

ता नदीं विबुधा लब्ध्वा नारुलोकमनीनयन् ।

तपस्यन्ती गिरिगोरीं देवाय महते ददौ ॥ ५७ ॥

तामिति । विबुधा देवास्ता नदीं मदाकिना लब्ध्वा यात्रापूर्वकं हिमवन्नि
योगात्प्राप्य नास्त्र्येक खर्गलोऽम् । 'आमसे त्रिदिवे नाक्' इत्यमर । अनीनयन्
प्रापवामासु । अत एव खर्णवीति प्रसिद्धि । नयतेर्णो चङ्चुपघाहसोऽन्यास-
दीर्घश्च । नीवयोर्हरतेश्च द्विकर्मकत्व । तथा गिरिहिमवास्तपम्यन्तीं तपश्चरन्तीम् ।
इंधरपरिग्रहलाभायमेवेति भाव । 'कर्मणो रोमन्वतपोभ्या वर्तिचरो' इत्यङ्-
प्रत्यय । गौरी पार्वतीं महते देवाय महादेवाय ददौ भार्यात्वेन दत्तवान् । 'कमणा
यमभिंप्रति स सप्रदानम्' इति सप्रदानत्वान्वतुर्थी ॥

एवमन्ययोरुत्तान्त सक्षेपेणोक्त्वा तत्र बहुपेक्षितत्वान्मदाकिनीवृत्तान्तस्यादो तसु
पेक्ष्य सूचीकटाहन्यायेन गौरीवृत्तान्त तावदाह—शिवयोरित्यादिपक्षभि ।

शिवयोर्युञ्जतोर्वीर्यं दृष्ट्वा धान्या समर्पितम् ।

पावक प्रतिजग्राह दैवतैरनुनायित ॥ ५८ ॥

शिवयोरिति । शिवा च शिवश्च शिवौ तयो शिवयो पार्वतीपरमेश्वरयो ।
'पुमान्निद्रया' इत्येकशेष । युञ्जतोर्मिथुनकर्मतत्परयो सतो । धान्या भुवि सम-
र्पित निक्षिप्तम् । शिवेनैवेति शेष । पार्वतीगर्भसमुत्पत्त्यमानमहाभूतप्रसीतेर्देववीर्य
भुवि समुत्सृजेति प्रार्थितत्वादिति भाव । वीर्यं रेतो दृष्ट्वा दैवतैरिन्द्रादिभिर्देवैरनु-
नायितस्त्वमेव तद्गृहणेति याचित सन् । 'नाथु यात्रायाम्' इति धातो कर्मणि क्त
पावकोऽभि । प्रतिजग्राह स्वीकृतवान् ॥

अनपत्यार्नधामर्त्यान्यदुभार्या च मेदिनीम् ।

अकरोदम्बिकाक्रोधे पुत्रालाभसमुद्भव ॥ ५९ ॥

अनपत्यानिति । अयानन्तर पुत्रालाभसमुद्भव पुत्राप्राप्तिजनितोऽम्बिका-
क्रोध पार्वतीरोपोऽमर्त्यान्देवाननपत्यानपुत्रकास्तथा मेदिनीं भुव बहूना राज्ञा भार्या
चाकरोत् । कोपवशात्तथा शशापेत्यर्थ । तेषा स्वपुत्रलाभावघातकत्वादिति भाव ।
तथा रामायणे—'अथ शैलमुता राम त्रिदशानिदमनवीत् । समन्युरक्षप सर्वा-
न्क्रोधसरकलोचना ॥ यस्माज्जिवारिता चैव सगता पुत्रसाम्यया । अपत्य स्त्रेषु दारेषु
नोत्पादयितुमर्हथ ॥ एवमुक्त्वा सुरान्सर्वाञ्छाशप पृथिवीमपि । अक्नेऽनेकरूपा त्व
यदुभार्या भविव्यसि ॥' इति ॥

अथ सेनान्यमिच्छद्भिरुक् सत्रह्यभि सुरैः ।

वह्निरहाय जाह्वया न्यपिञ्चद्वीर्यमैश्वरम् ॥ ६० ॥

अथेति । अयानन्तर वह्निरभि । सेना नयतीति सेनानी सेनानायक । 'सेना-
नीरभिभूर्गृह' इत्यमर । नयते क्प् । ॥ सेनान्यमिच्छद्भि । तारकापुरसहाराय
मिति भाव । सत्रह्यभिर्नृणादिभि सुरैरुक्तो जाह्वव्यामेतत्पिषिवेति व्याहृत सन् ।
अहाय ज्ञाटिति । 'साग्यटिलजसाहाय द्राष्ट् मङ्क्षु सपदि हुते' इत्यमर । ऐश्वर-

नीध्वरस्य सवन्धि वीर्यं तेजो जहोरपत्य स्त्री जाह्ववी तस्या मन्दाकिन्या न्यषिञ्चन्
निक्षिप्तवान् ॥

सापि सप्तार्चिषा क्षिप्त तेजस्तद्वोढुंमक्षमा ।

हिमवत्प्रान्तकान्तारे श्रान्ता शरवणे जहौ ॥ ६१ ॥

सेति । सा जाह्वव्यपि सप्तार्चिषा वदिना । 'सप्तार्चिर्दमुना शुक्र' इत्यमर ।
क्षिप्त निक्षिप्त तदेध्वर तेजो वीर्यं वोढु चारयितुमक्षमाऽसमर्था । अत एव श्रान्ता
क्षिप्ता सती हिमवत्प्रान्तकान्तारे तुहिनमूधरानिकटकानने यन्धरवण शरप्रचुर वन
तत्र जहौ तस्याज । 'प्रनिरन्त शर-' इत्यादिना वनशरस्य गन्वम् ॥

तत्राभूत्कृत्तिकाप्रीत्यै षोढारुढमुखांम्बुजम् ।

तारकध्वान्तविध्वंसि सद्य पाप्मातुर मह ॥ ६२ ॥

तत्रेति । तत्र शरवणे कृत्तिकाया स्वन्यप्रदानार्थं देवं प्रेरिताना यणा मातृणा
प्रात्य परितोपार्थं षोढा यङ्क् प्रसरं । 'प्रकारवचने धाल' । आरूढानि प्रादुर्भू-
तानि मुखाम्बुजानि वक्त्रकमलानि यस्य तत्तयोक्तम् । तासांमवपन्देण स्वन्यग्रहणार्थं
गृहीतमुखपट्टमित्यर्थं । अत एव यणा मातृणामपत्य पाप्मातुरम् । 'पाप्मातुर
शक्तिधर' इत्यमर । 'मातुस्तस्ययासभद्रपूर्वाया' इत्यग्रस्य । उन्मत्तान्तदेश ।
तारकस्तारकातुर एव ध्वान्त तिमिर तद्विध्वंसयति नाशयतीति तारकध्वान्तविध्वंसि
महत्त्वेन । कुमारस्वामीत्यर्थं । अभूत् जातम् । 'तेजो धाम महो विभा' इत्यमर ।
रूपकालकार ॥

अथ वियद्गहावतरण प्रस्ताति—

त्रैविध्यं भ्रूयता वत्स सरितस्त्रिदिवौकसाम् ।

यथोक्तं हृदयमभ्रन्त्या देवताया इवाध्वरे ॥ ६३ ॥

त्रैविध्यमिति । हे वत्स श्राराम । आदरातिशयेन संबोधनमेतत् । त्रिदिव
स्वर्ग ओक् स्थान येषां ते त्रिदिवौकसो देवास्तेषां सरन्धिन्या सरित । मन्दा-
किन्या इत्यर्थं । अध्वरे यागे यथाक् शस्त्रविहितं दृश्यत इति हृदयमाज्यादिकमभ्रन्त्या
देवताया इव । अप्प्रावेत्यर्थं । त्रैविध्यं त्रिप्रकारत्वम् । मया कथ्यमानमिति शेष ।
भ्रूयतामाकर्ष्यताम् । जाह्ववनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरूपेण तस्यापि त्रैविध्यसम्भवादिनि
भाव । उपमालकार । एतेनात्म-तपावनादिगुणयुक्तश्राप्यताऽस्या सूच्यते ॥

तदेव विवृणोति—

पुरीमयोध्यामध्यास्त सावित्र सगरो नृप ।

केशिनीसुमतिभ्या च लङ्घितप्रथमाश्रम ॥ ६४ ॥

पुरीमिति । सावित्र सवितृवशोद्भवस्वया केशिनीसुमतिभ्या पत्नीभ्या लङ्घित-
प्रथमाश्रमोऽतिक्रान्तवद्भवत् । गृहीतगृहस्थाश्रम इत्यर्थ । सगरो नाम नृपो

राजाऽयोध्या पुरीमयोध्याख्या नगरीमध्यास्त अधिष्ठितवान् । 'अधिर्शीङ्स्थासा कम्' इति कर्मत्वम् ॥

स पुत्रीयन्सपत्नीकस्तपस्तेपे समा शतम् ।

भृगु प्रीतमनास्तस्मै ददौ दायादसंपदम् ॥ ६५ ॥

स इति । ॥ सगर पुत्रानात्मन इच्छन्पुत्रीयन् । 'सुप आत्मन क्यच्' इति ऋच् । सह पत्नीन्या सपत्नीऽ सन् । 'तेन सह—' इति तुल्ययोगे बहुव्रीहि । 'नदृ-तथ' इति कप् । शत समा शतसरयामन्वन्मरान् । 'सवत्मरो वन्मरोऽन्दो हाव नोऽन्नी शरत्समा' इत्यमर । 'कालाघ्नोरत्यन्तसयोगे' इति द्वितीया । तपस्तेपे । तपश्चरणतत्परोऽभूदित्यर्थ । भृगुर्महर्षिं प्रीतमनास्तपसा सत्तुष्टान्त करण सन् तस्मै सगराय दायादसपदं मुत्सपत्तिं ददौ दत्तवान् । दाया विमच्छद्रव्यमप्ताति दायाद इति विग्रह । 'दायादौ मुत्सपत्तिवो' इत्यमर ॥

पुनसपत्तिमेवाह—

असमञ्ज सुत लेभे वैदर्भीं केशिनीं तयो ।

पठि पुत्रसहस्राणा मुमतिश्च यवीयसी ॥ ६६ ॥

असमञ्जमिति । तयो रान्पुत्र्योमेव्ये विदर्भस्य राज्ञोऽपत्य स्त्री वैदर्भी । 'तन्या-पत्यम्' इत्यण् । 'टिङ्काणन्—' इत्यादिना ङीप् । केशिनी ज्येष्ठपत्न्यसमञ्ज नाम सुत लेभे प्राप । स्वमनोरथानुसारेणेति भाव । तथा यवीयसी कृतिष्ठा । युवचाब्दादीयमुनि 'स्थूलदूर—' इत्यादिना पूर्णगुणवणादिपरलोपौ । 'उगितथ' इति ङीप् । मुमतिश्च पुनसहस्राणा पठिम् । पठिसहस्रसख्याम्पुत्रानित्यर्थ । लेभे । पूर्वबद्भाव । तत् परितोषितेन मुनिर्नैकपुत्रपक्षं पठिसहस्रसख्याम्पुत्रपक्षं च निर्दिश्यानयो को वा पक्षोऽस्मिन् इति पृष्टे बहुपुत्रपोषणासमर्था केशिन्येकपुत्रमङ्गीचकार । अन्या त्वन्यमिति धीरामायणकथाऽनानुसंधेया ॥

असमञ्जसचारित्रमसमञ्जमेपोह्य स ।

आरब्धहृयमेघ सन्नमुञ्चत तुरगमम् ॥ ६७ ॥

असमञ्जसेति । स सगरोऽममञ्जसचारित्रं पौरजनोपश्रवकारित्वादसाधुचारित्र-मसमञ्जं केशिनीतनयमपोह्य त्यक्त्वा । गुणगृह्या एव महात्मानो ॥ पक्षपातिन इति भाष । वक्ष्यति च—'सिद्धार्यको महामान्यस्तत्परित्यागमव्रवीत् । सरयूपाति-तानेकप्रजामारणकारणान्' इति । आरब्धहृयमेघ उपकान्ताश्वमेघ सन् । तुरग-ममध्वमेधीयाश्वममुञ्चत त्यक्तवान् ॥

ऋव्यादवपुषा सोऽयमहारि हरिणा हय ।

ततस्त नष्टमन्वेष्टुं सौमतेया प्रतस्थिरे ॥ ६८ ॥

ऋव्यादेति । सोऽयं हयोऽश्वमेधीयाश्च ऋव्यादवपुषा राक्षसवेपधारिणा ।

‘राक्षस कौण्य ऋष्यात्’ इत्यमर । हरिणेद्रेण । ‘हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रम
रीचिषु’ इति शाधन । अहार्यपहत । स्वपदभ्रगमयादिति भाव । हरते कर्मीति
लृङ् । ‘भावकर्मणो’ इति चिष् । ‘चिणो लुक्’ इति लुक् । ततस्वदनन्तर नष्टमपहत
तमधमन्वेष्टु परिमार्गितु मुमत्वा अपत्यानि पुमास सामतेया षष्टिमहत्सख्याञ्च
मुमतिपुत्रा । ‘स्त्राभ्यो ढक्’ इति टक् । प्रतस्थिर प्रस्थिता । पित्राज्ञयेति भाव ।
‘समवप्रविभ्य स्थ’ इत्यामनेपदम् ॥

सर्वे सपर्वतामुर्वा खनन्त सगरात्मजा ।

चक्रुर्झरितध्वान्त नागलोक नखाशुभि ॥ ६९ ॥

सर्वे इति । सर्वे षष्टिसहस्रसख्याञ्च सगरात्मजा मगरपुत्रा सपर्वता सशला-
मुर्वा भुव खनन्तोऽवशरयन्त सन्त नखाशुभिर्नखमन्तिभिर्नागलोक पाताल जनरि-
तध्वान्त विध्वनितान्धकार चक्रुः । सर्वात्मप्युर्वा विचित्र तत्राध्वलाभाङ्गवैरेव
पातालपर्यन्त भुवमवदारयामासुरित्यथ । ‘अधोभुवनपाताल बन्सिद्य रसातलम् ।
नागलोक’ इत्यमर ॥

एते तपसा क्षीप्ते तम स्तोमप्रमाथिनि ।

कापिले ज्वलने वीरा लेभिरे शलभोपमाम् ॥ ७० ॥

त इति । एते वीरा सर्वे मगरकुमारान्नाम्ना ऋतनियमोपशामादिऋमणा क्षीप्ते
ज्वलिते अत एव तम भ्राम् अन्धकारपटल गाढानान च प्रकपण मथ्नाति नाशयतीति
तथोक्ते । तान्छान्ये णिनि । कापिले कपिलमहत्पिरूपेणावतीणस्य विष्णो स्रग्धिनि
ज्वलने कोपाम्ना शलभोपमा शलभसाहृदय लेभिरे प्राप्ता । कपटनाटकपटुना महे
न्द्रेण पाताले कपिलनिकटनिःस्रमध्व दृष्ट्वा ‘अध्यापहर्ताऽय लन्ध’ इति त बाधयन्त
मवे सगरकुमारा कोपानलेन भस्माकृता इत्यथ ॥

असमञ्जसुत पौत्रमशुमन्तमथाऋवीत् ।

सतिं हृत्वा समाधत्ता सप्ततन्तु भवानिति ॥ ७१ ॥

असमञ्जेति । अधानन्तर सगरोऽसमञ्जस्य केचिनीतनयस्य सुतमशुमन्तम-
शुमन्नामान पात्र प्रत्यारवीदुवाच । निमित्ति । भवान्प्रसिद्धमेधोधीयइय हत्वानीय ।
‘वाजिवाहार्बग धवहृदयसेन्धमस्रय’ इत्यमर । सप्तभिर्गायत्र्यादिभिर्दृष्टन्दोभिसान्यत
इति सप्ततन्तु । सप्त तन्तव सग्था यस्त्रेणि वा सप्ततन्तुरधमेधकतु । ‘सप्ततन्तुमख
न्तु’ इत्यमर । ‘सितनिगमि-’ इत्यादिना आणादिकस्तुमुन्प्रत्यय । त समाधत्ताम् ।
नमापयस्त्रित्यर्थ । अन्यथा महाननयो भूयादिति भाव । ‘क्षेपे प्रथम’ इति प्रथम ॥

सोऽपि गत्वा त्रिल तत्र दृष्ट्वा भसीरुतान्पितृन् ।

साश्रुस्तेभ्योऽर्जलिं दित्सुश्चरह्येमे तुरगमम् ॥ ७२ ॥

स इति । सोऽयमशुमानपि विल पातालपुरं गत्वा तत्र विष्टे भस्माहृतादि
ग्धान् । अभूततद्वात्रे च्चि । 'अम्यन्त्रं' इति दीर्घ । पितृन्पितृम्यानीयान्सौम
यान्दृष्ट्वा साशु वृत्तरोदासत्वा वेम्ब पितृभ्योऽञ्जलि तर्पणाञ्जलिं दित्सुर्दानुमि
सन् । ददाते सजन्तादुप्रलय । 'सनि भीमा-' इत्यादिना इसादेश । 'अन लोपं
भ्यामम्य' इत्यभ्यामलोप । चरन्पर्यटस्तरगममध्वमेधीयाद्य लेभे प्राप ॥

मातुलो गरुडस्तेपामेनं तत्रैवमप्रवीत् ।

गङ्गामिहानयायुष्मन्नैपामेया गति परा ॥ ७३ ॥

मातुल इति । तेषा सौमतेयाना मातुलो मातृभ्राता । 'मातृभ्राता तु मातुल'
इत्यमर । गरुडो गरुडान्तर पाताल एनमशुमन्त प्रत्येकमनेन प्रकरेणात्रवीत् ।
परमकारुणिकसत्त्वध्वसाच्च भागिनेयाना तरणोपायमुपदिदेशेत्यथ । तदेव विष्ट
णोति । हे आयुष्मन् इत्यादरादामन्वणम् । गङ्गा मन्दाकिनीमिह पाताल आनव
प्रापय । एषा गङ्गा एषा भस्माहृताना सौमतेयाना परा गति । परलोत्प्रापिकेत्यर्थ ।
तद्यतिरेकेण न कश्चित्तरणोपावोऽन्त्याति भाव ॥

ततस्तनयवृत्तान्तं श्रुत्वा लब्धतुरगम् ।

समाप्य सगर सत्र पुत्रशोकादिर्बं गत ॥ ७४ ॥

तत इति । ततस्तदनन्तर सगरो लब्धतुरगम् प्राप्ताध्वमेधीयाद्य सन् । अशु-
मतानीतत्वादिति भाव । तनयाना वृत्तान्तं विनाशवार्तां श्रुत्वा । अशुमन्मुखादिनि
शेष । 'वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्त' इत्यमर । सत्रमध्वमेधयाग समाप्य तिवर्षं पुनशोका-
त्पुननाशजनितशोकादिनोर्दिव स्वर्गं गत ॥

अथाशुमानयं राज्यं चिराय परिपालयन् ।

दिलीपे न्यस्तभूभारस्तपस्तेपे हिमालये ॥ ७५ ॥

अथेति । अथानन्तरमशुमा । राज्ञ कर्म राज्यम् । पुरोहितादित्वाद्यन्त्र-
ख्य । चिराय । चिरकालमित्यर्थ । 'चिरायचिररात्रायचिरस्याद्यात्रिर्यथा' इत्य-
मर । विभक्तिप्रतिरूपक्रमव्ययमेतत् । परिपालयन्स्वरभयन् । ततो दिलीपे दिलीप
नाम्नि स्वपुत्रे न्यस्तभूभारो निःश्रितभूषालनकृत्य सत् । हिमस्यात्य स्थानमिति
हिमालयस्तस्मिन्दिग्भवते तपस्तेपे । यद्वात्मा भूलोकावतरणार्थं तपश्चर्यात्तत्परोऽ-
भूदित्यर्थ । 'न भवति कुलपुत्रे सूर्यवदयो गृह्याय' इति स्वतुलाचारपर्यवर्तितमम्य तपो
न गङ्गानयन इति तात्पर्यम् ॥

दिलीपेऽपि दिवं याते श्रुत्वा वृत्तं भगीरथ ।

अमर्त्यसरित कर्तुं मेने मर्त्यतरगिणीम् ॥ ७६ ॥

दिलीप इति । दिलीपेऽपि दिवं याते स्वर्गं गते सति भगीरथो दिलीपपुत्रो
वृत्तम् । पितृतर्पणार्थं सचरन्तमशुमन्त प्रति गरुडेनोक्त वृत्तान्तमित्यर्थ । श्रुत्वा ।

अमर्त्यसरित सुरनदी मर्त्यतरुणिणीं मानुषनदा कर्तुं मेने । पितृतर्पणार्थं स्वर्गदीं
भुवमवतारयितुमुद्योतितवानित्यर्थं ॥

ततो गोरुर्णमासाद्य तपस्यति मगीरथे ।

देवो देवापगा वोढुमन्त्रमस्त दयानिधि ॥ ७७ ॥

तत इति । ततस्मदनन्तर मगीरथे गोरुर्णारयसिद्धज्ञेयमासाद्य तपस्यति
तपश्चरति सति । देवप्रनादार्थमिति भाव । 'वर्मणो रोमन्धतपोभ्या वर्तिचरो'
इति क्यच् । दया निरवधिपरदु खप्रहाणेच्छा तस्या निधि । दयासमुद्र इत्यर्थ ।
देवो गोरुर्णेश्वरो देवापगा सुरनदी वोढु शिरसा धारयितुमन्त्रमस्त भङ्गीकृतवान् ।
अनुदात्तात्वादिदप्रतिषेध ॥

अथ गङ्गावतरण कुल्केनाह—

अथ वीचीचयच्छन्नदिगन्तगगनान्तरा ।

शशाङ्कशङ्खसभिन्नतारामौक्तिकदन्तुरा ॥ ७८ ॥

अथेति । अथानन्तर वीचीचयस्तरगपरम्परामिदृच्छन्नमान्छादित दिगन्तगग-
नान्तर नभोऽन्तराल च यस्या सा । शशाङ्कश्चन्द्र एव शङ्खस्तेन सभिन्नानि सगतानि
तारा नक्षत्रान्येव मौक्तिकानि मुक्तामणयस्तेर्दन्तुरा व्याप्ता । 'दन्त उन्त उरच'
इत्युक्त् । 'नमनमृक्ष भ तारा' इत्यमर । रपकाल्कार ॥

तरगाकृष्टमार्तण्डतुरगायासितारणा ।

फेनच्छन्नस्यमातङ्गमार्गणन्यग्रवासया ॥ ७९ ॥

तरगेति । पुनस्तारगाकृष्टाऽमार्गप्रवर्तिता ये मार्तण्डतुरगा सूर्यरथाश्चास्तेरा-
यासित पुनर्निजमार्गप्रवर्तनकेशवान्कृतोऽरुण सूर्यसारथिर्यस्या सा । 'सूर्यसूतो-
ऽरुणोऽनूह' इत्यमर । तथा फेनैर्द्विष्ठीरमण्डलेऽरुण आन्छादितो य स्वमातङ्ग
रेरावतस्य मार्गणेऽन्वेषणे व्यग्र सभ्रान्तो वासवो यस्या सा । 'द्विष्ठीरोऽब्धिक्वफ
फेन' इत्यमरशेष । ऐरावतस्य शुभ्रत्वेन विविच्य ग्रहीतुमशक्यत्वादिनि भाव ।
अत एव सामान्यालम्भार । 'सामान्य गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरेऽन्ता' इति लक्षणान् ॥

आवि शाखाशिखोन्नेयनन्दनद्रुमकर्षणा ।

एकोदकनभोमार्गदिङ्खूढदिवसेश्वरा ॥ ८० ॥

आविरिति । पुनराविर्भूतामि प्रत्यक्षामि शाखामि पञ्चवपुष्पादिभिरभिन्द-
नकैरुनेयमनुमेय नन्दनद्रुमाणा मन्दारादिपुरदरोद्यानतम्ब्या कपण विलेखन यस्या
सा । अनुमानप्रसरस्तु—इय मन्दाकिन्याऽऽष्टनन्दनद्रुमा भवितुमर्हति । तत्पुष्प-
पञ्चक्रीलितत्वात् । या नैव सा नव, यथा गोदावरीति केवलव्यतिरेकी । अथवा
आविर्भूतामि शाखाशिखाभि शाखाग्रैरुनेयमभ्यूनीय नन्दनद्रुमाणा कपणमाक-
र्षण यस्या सा । प्रकाण्डाना जलनिमग्नत्वान् सल्लस्यमाणानिखामात्रोत्प्रेक्षणीय-
नन्दनद्रुमोत्पादिकेत्यर्थ । तथा एकोदक केवलजलाश्रुतो नभोमार्गो यस्या सा । अत

एव दिङ्मूढो दिग्भ्रान्तिमान्दिवसेधर सूर्वो यस्या सा तथोक्तेति ४
 पयोर्मिथो विशेषणविशेष्यभावविवक्षायाम् 'विशेषण विशेष्येण बहुलम्' इति समास.
 यद्वा—एकोदक केवलजलप्रस्थो यो नभोमार्गोऽस्मिन्दिङ्मूढो दिवसेधरो यस्या सा ।
 अथवा एकोदका जलप्रचुरा नभोमार्गो दिशश्च यया सा एकोदकनभोमार्गदिङ् ।
 अन एव मूढो मन्दरदिर्दिवसेधरो यया सा तथोक्तेति व्यस्तसमासो वा ॥

आवर्तगर्तसंभ्रान्तविमानप्लवविप्लवा ।

नीलजीमूतशेवालकृतरेखाहरित्छटा ॥ ८१ ॥

आवर्तंति । पुन —आवर्ता अम्भसा भ्रमास्त एव गर्ता प्रदरास्तेषु संभ्रान्ता
 परिभ्रमणा ये विमाना व्योमयानानि तेषा ष्वविप्लवा उन्मजननिमग्ने यस्या सा
 तथोक्ता । 'स्यादावर्तोऽम्भसा भ्रम' । 'व्योमयान विमानोऽस्त्री' इत्यपि चामर ।
 अथवा विमाना एव ष्वा उडुपानि तेषा विप्लवो विशिष्टशब्द यस्या सा । 'उडुप तु
 ष्व फोल' इत्यमर । तथा नीलजीमूत नीलमेषास्त एव शेवालानि तै इत्ता
 विरक्षिता रेखा श्रेण्यी येषा तानि तथोक्तानि हरित्छटानि दिङ्मूलानि यया सा
 तथोक्ता । निजवेगासहिष्णुतया मेषाना दिङ्मूलनित्याच्छ्रेणीभूतमेघवद्वृत्तदिगन्तैलथ ।
 'जलनीली तु सैवाल शैवाल' इत्यमर । जीवनम्य मूत पुटबन्धो जीमूत इति
 विग्रह । पृषोदरादित्वात्साधु । रपमालकार ॥

ज्वलेपमराकान्ता सुरलोकतरगिणी ।

पपात पार्वतीकान्तजटाकान्तारगह्वरे ॥ ८२ ॥

ज्वलेपेति । अक्तेपो गर्वं स एव भरो भारस्तेनानान्ताधिष्ठिता । मरीचवेगेभ्य
 नो वा सोढेति समुत्पन्नमहागर्वैलथ । 'अक्तेपस्तु गर्वं स्यात्तेपने दूषणेऽपि च' इति
 विश्व । सुरलोकरगिणी मन्दाकिनी पार्वतीकान्तस्य 'पूर्वदेर्जटाकान्तार जटाग्रह
 तस्य गह्वरे महाउहरे पपात । प्रावहदित्यथ । भारानान्तस्य पवन युक्तमेवेति भाव ॥

जलब्धनिर्गमा शभो कपर्दादमरापगा ।

दधौ दूर्वाशिखालग्नतुपारकणिकोपमाम् ॥ ८३ ॥

जलब्धेति । अमरापगा मन्दाकिनी शभो कपर्दादमरापगा । 'रपदोऽस्य
 जटाजूट' इत्यमर । जलब्धनिर्गमाऽप्राप्तगहि प्रसरा सती । तद्गर्वनिर्वापणद्वयसर-
 म्भेण शभुना तथावृत्त्यादिभि भाव । दूर्वाशिखाया दूर्वाग्ने लम्बा ससक्ता या तुपार-
 कणिका हिमविन्दुस्तदुपमा तत्सदृश्य दधौ घृतवती । तथावृत्तयाऽदृश्यतेऽर्थ ।
 कर्तुमर्तुमन्यपाकर्तुं समर्थस्य भगवत शभो किं दुष्करमिति भाव । 'तुपारस्तुहिन
 हिमम्' इत्यमर । उपमालकार ॥

अदृष्टा ता नदीं तत्र तुष्टाव परमेश्वरम् ।

भगीरथो विधे नौर्यात्परिद्वीणमनोरथ ॥ ८४ ॥

अद्वेषेति । भगीरथस्तत्र धूर्त्विजटागह्वरे ता नदीं मन्दाकिनीमहद्गुणवलोन्मथ
विधे क्रौर्याद्देवप्रानिङ्गन्यात्परिशीण प्रणथो मनोरथो गदावतरणरूपो यस्य स तथोक्त
सन् परमेश्वर महादेव तुष्टाव स्तुतवान् । गङ्गाया पुनर्नर्गमनाथमिति भावः ॥

गङ्गा सप्ताहृतिर्जाता न्यपतद्हरमूर्धनि ।

तेन स्तुत्या प्रसन्नेन क्षिता विन्दुसरस्यापि ॥ ८५ ॥

गङ्गेति । स्तुत्या भगीरथवृत्तस्तोत्रेण हेतुना प्रसन्नेन प्रसादमधिगतेन तेन
परमेश्वरेण क्षिता प्रेरिता गङ्गा सप्त आहृतय स्रोतासि यस्या सा तथोक्ता जाता
सती । एकधारासपातेन हिमवान् सहेतेति मत्वा सप्तमि प्रगाहे प्रवृत्ता सतीत्यर्थः ।
धरतीति धर पवत । हिमवानित्यर्थः । पचाद्यच् । 'अहार्यधरपर्यता' इत्यमरः ।
तस्य मूर्धनि शिखरे न्यपतन् प्रथम पपात । अथ विन्दुसरानि विन्दुसरोनामङ्गाना
रविशेषेऽपि न्यपतन् । अत्रेदं गमायणविरद्धम् । तत्र—'गङ्गनाच्छक्रशिरस्तातो
धरणिमाधिता' इत्येतावन्मात्रस्यैव कर्तृनाद्विमवन्मूर्ध्नि पातस्याङ्गनान् । तथा च
'न्यपतद्हरमूर्धनि' इति पदविभागं कृत्वा व्याख्यानेऽसागल्यर्षानरुत्तयदोपापत्तेः ।
अतो यथाश्रुतमेव युक्तमित्युपदयाम । निरोधपरिहागस्तु—'शिरः शर्वं स्वर्गात्सु
पतिशिरस्त शितिधरम्' इति भर्तृश्रिवचनान् पुराणान्तराच्चापि नेयमित्यलमतिप्रस-
ङ्गेन । 'गङ्गा सप्ताहृतिर्जाता न पर हरमूर्धनि' इति पाठे गङ्गा हरमूर्धनि पर सप्ताहृतिर्न-
जाना । अपि तु स्तुत्या प्रसन्नेन परमेश्वरेण विन्दुसरस्यापि क्षिता सती सप्ताहृति-
र्जाता । सप्ता जटायुक्ता आहृतिर्यस्या सा दयेकर, अन्यत्र तु सप्तप्रराग आहृतय
स्वरूपाणि यस्या सा तथोक्तेत्यर्थः । अल्कारस्तु विरोधाभासं श्लेषानुप्राणितः ।
एवमधरूपेण न कोऽपि दोष इति प्रतिभाति ॥

तासु प्राचीं गतास्तिस्त्रास्तिन्व प्राचेतसीं दिशम् ।

अन्या पितृक्रियोद्युक्तभगीरथपथानुगा ॥ ८६ ॥

तास्विति । तासु सप्तसु गङ्गासु तिष्ठो ह्यदिनाप्रभृतयो गङ्गा प्राचीं पूरदिशा
प्रति गता । तिष्ठ सुबभूव प्रभृतय प्राचेतसीं वारुणीं दिशम् । प्रतीचामित्यर्थः ।
गङ्गा । अन्या अनशिष्टा सप्तमी गङ्गा पितृक्रियाया पितृतर्पण उद्युक्तस्य भगीरथस्य ।
भगीरथस्य पत्न्या भगीरथपथ । 'ऋक्पूरुषू-' इत्यादिना समामान्तः । तमनुगच्छ
त्यनुमृत्य यातीति तथोक्ता । जातेति शेषः ॥

सैषा भगीरथी जहौ सत्रक्षेत्र समावृणोत् ।

ता स पीत्या तत शान्तो जहौ श्रोत्रेण वर्त्मना ॥ ८७ ॥

सेति । सैषा भगीरथी भगीरथस्यापत्य स्त्री गङ्गा जज्ञेर्मुने सत्रक्षेत्र यज्ञवाट
समावृणोत् समन्तादावृणवती । तत्र आवरणानन्तरं स जहुः गङ्गा पीया निपत्स-
त्रक्षेत्रावरणनितकपोलान्निपीय तत शान्तो भगीरथश्चनस्तुत्या प्रसन्नः सन् श्रोत्रेण
वर्मना श्रोत्ररूपेण मार्गेण जहौ तजान् ॥

तया तटिन्या जाह्नव्या प्रांपयत्रिदिव पितृन् ।
भगीरथ पुर प्राप परिपूर्णमनोरथ ॥ ८८ ॥

तयेति । भगीरथलाया जहोरपत्नेन जाह्नव्या । उचरीला तस्यापि जनकवादित्
निदग । तटिन्या गह्वया पितृन्कापिलानलमस्मीकृतान्मामतेयास्त्रिदिव स्वर्गं प्रापयन् ।
गङ्गा पाताल नात्ता भस्मीकृतान्पितृस्वयाश्रव्य तसस्मारजनितपुण्यात्स्वर्गलोकादिवा
स्तिनश्चारेत्यर्थ । आप्रोतेर्षन्तात्कतरि लङ् । 'गतिबुद्धि-' इत्यादिना अणिकर्तु
कर्मन्वम् । तत परिपूर्णमनोरथ सन् पुरीमयो या प्राप प्राप्त ॥

अथ दाशरथिराकण्ठितभार्गीरथीरुयस्ता सरित विलङ्घय विशाला
विलोन्नय पुरी कस्येयमिति गाधिनन्दनमपृच्छत् । सोऽप्येवमबोधत् ।

अयेति । अथान्तरमार्गिता विश्वामिनमुपाच्छ्रुता भार्गीरथ्या कथा उपा
रयात् येन न तयोक्तो दाशरथि श्रीरामस्ता सरित भार्गीरथीं विलङ्घय तीर्त्वा ततो
विशाला विशालारया पुरी विलोन्नय इय परिदृश्यमाना पुरी कस्य राज्ञ सबन्धिनी
स्येन गाधिनन्दन गाधितनय विश्वामिनमपृच्छत् पृष्टवान् । स गाधितनयोऽप्येव
वक्ष्यमाणप्रकारेणोचन्नुवन् ॥

तत्रेव विवृणोति—

पुग खलु सुरासुराणा सुधानिमित्त मिथोविरोधे प्रवृत्ते माया
त्रिध्वमोहिनीं त्रिध्वरूप प्रदर्श्य दैतेयनिधनं शतधारपाणिना कार
यामास ॥

पुरेति । पुरा सउ पूर्वकाले । खलुशब्दो वाच्यालसारे । 'निचे देवाक्यालकार-
जिज्ञासानुनये सउ इत्यमर । सुराश्चासुरश्च सुरासुरा । 'येषा च विरोध शाश्व-
तिर' इति नैत्रवद्भाव । येषा कार्यत एव विरोध, सोऽप्याप्रादिवन्न शाश्वतिक'
इत्याहु । अथवा सुरैः सगता असुरा इति मयूरव्यसकादित्वात्समास उत्तरपदलो
पश्च । न तु सुराश्चासुराथेति द्वन्द्व । तत्र हि 'येषा च विरोध शाश्वतिर' इत्ये-
कवद्भाव स्यात् । तेषा सुरासुराणा देवदानयाना सुधानिमित्तम् । सुधालाभाधमि
त्तम् । मिथोविरोधेऽन्योन्यवरे प्रवृत्ते प्रसक्ते सति । विध्वरूप पपञ्चस्वरूप ।
अथवा विश्वानि विश्वरक्षणतत्परणि रूपाणि मत्स्यकूर्माद्यन्तारा यस्य स विध्वरूप
श्रीमन्महाविष्णु । विश्वमोहिनीं जगमोहनजननीं मायाम् । योपिदाकृतमित्यर्थ ।
प्रदर्श्य दर्शयित्वा । अन्योयवैरदाख्यापादनेन दैतेयानिन्द्रेण चातत्रितु मायायो-
पिद्रूपेण स्वयमाविर्भूयेत्यर्थ । शतधारपाणिना इन्द्रेण । दैतेयविद्वलनसमर्थसाधन
सपत्न्योतनार्थं शतधारपाणिनेत्युक्तम् । शतधार पाणौ यस्येति विग्रह । 'प्रदर-
णायेभ्य परे निष्ठासप्तम्यो भवत' इति सप्तम्या परनिपात । दित्या अपत्यानि
पुमानो दैतेया । 'स्त्रीभ्यो ङर्' इति ङक् । तेषा निधन नाश कारयामास ।

न चैतत्प्राणिन्हस्तेन सर्पमारणम्, किंतु कपटनाटकसूत्रधारोऽथ निजमायाचित्र्यप्र
कटनाथमिन्ध वृत्तवानिलवगन्तव्यम् । 'हृकोरन्यतरस्याम्' इत्यणि वर्तु शतधारपाणे
कर्मत्वविन् पवात्करणत्वम् ॥

तत किं जातमित्त्राह—

तेषां जननी दितिरतिवेलमन्यु शतमन्युशासन कमपि पुत्र लब्धु-
कामा पयुर्मारीचस्य वचनात्कुशप्रवे सुचिर तपश्चचार ।

तेषामिति । तेषां दतेयानां जननी माता दितिरतिवेलमन्यु पुत्रविनाशात्समु-
त्पन्नोक्तस्येया अत एव शत मन्यव उक्तवो यस्य स शतमन्युस्त गाम्नि शिशताति
शतमन्युशासनम् । इन्द्रहृत्तारमित्यर्थः । अर्त्तंरि ल्युट् । 'मन्यु कोधे नर्ता दैन्ये'
इत्युभयत्रापि विश्वः । कमप्यनिर्वान्यजल पुत्र लब्धुशामा प्राप्तुकामा सती । 'तु
काममनमोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । पत्युर्भर्तुः । 'पति समास एन' इति
धिसज्ञाभावः । मारीचस्य मरीचित्रिष्यपुत्रस्य कश्यपस्य वचनादाज्ञावचनालुशास्त्रे
विशालायां पूर्वस्थाने तपोवने सुचिर बहुकाठ तपश्चचार । अतनियमोपवामादिन्प-
न्माचरणत परा बभूवेत्यर्थः ॥

तदन्विन्द्रोऽपि तत्प्रतिक्रिया चकारेत्प्राह—

ता कैतवेन शुश्रूषमाण शतधारपाणि पादकलितकृचकलापामा-
पन्ननिद्रामपित्रेति निर्वर्ण्याद्यगाहिततदीयजठर सप्तधा गर्भं निर्भिद्य
निर्जगाम ।

तामिति । शतधारपाणिर्ब्रह्महस्तः । एतच्च विशेषण भाविनार्योपयोगाधमिल्यव-
गन्तव्यम् । शतधारपाणिरिन्द्र ईतवेन सति रन्ध्रे गर्भं निभस्त्यामीति कपटेन तां दिति
शुश्रूषमाणान्तत्कालोचितेरुपचारः सेवमानः सः पादयोः पादस्थाने कलितो निक्षिप्त
कचकलापः केशपाशो यया ताम् । 'पाश पभश्च हस्तश्च कलापात्रा कचापरे'
इत्यमरः । तथेवापन्ननिद्रा प्राप्तस्वापाम् । शय्यायां शिरस्थाने पादां पादस्थाने
शिरः कृत्वा निद्राणामित्यर्थः । एतन्नालनिषिद्धमिति भावः । अत एव तामपवित्रा-
ऽसुचिरिति निर्वर्ण्याद्यलोक्यः । 'निर्वणनं तु निष्पानं दर्शनालोभनेक्षणम्' इत्यमरः ।
अवगाहिततदीयजठरं प्रविष्टदितिकुहूरं तन् गर्भं पिण्डं सप्तधा सप्तभिः प्रजारः ।
'प्रकारवचने भाल्' । निर्भिद्य विद्वार्यं निर्जगाम निर्गतः । जठरादिति शेषः ।
अपवित्रेत्पत्र अपवित्रामिति कर्मत्वे वक्तव्ये निपातेनेतिशब्देनाभिहितप्राज्ञ द्वितीयै-
त्युक्तम् । एवमुत्तरत्रापि दृष्टव्यम् ॥

दितिरपि विदिततनयवृत्तान्ता तान्यपि स्रण्डान्याखण्डलेन सप्तम-
स्त कारयित्वा त्रिविष्टप प्रविष्टा ।

दितिरिति । इन्द्रनिर्ममनानतराथगोऽयमपिशब्दः । विदितो ज्ञातस्तनयस्य

१ तेषां तु इति पाठ	२ 'अभ्युपगमन्यु' इति पाठ	३ 'मराचे' इति पाठ
४ 'कुशप्रवने' इति पाठ	५ 'शुश्रूषमाणः शक' इति पाठ	६ 'केश' इति पाठ
७ 'कदना' इति पाठ		

गर्भस्थस्य वृत्तान्तो विन्देदनरूपवार्ता यथा या तथोक्ता सती तानि सप्त सप्तसख्या
 बान्धपि रागडानि गर्भशकलान्याखण्डलेनेन्द्रेण सप्तमरुतो धाताभिमानिनीर्दवता
 आवहावीना सप्ताना मरुता स्थानपालानित्यर्थः । कारयित्वा तृतीय विष्टप स्व
 प्रविष्टा । आवहावीना नामानि—'आवह प्रवहैव सबन्धोद्वहस्तथा । विवहारुय
 परीवाह परावह इति न्मान् ॥ साते मारुतस्त्रन्धा महपिभिर्दाहृता । आवहो
 वर्तयेद्वायुनेघो माशुधिविद्युत ॥ वर्तयेप्रवह्यापि तत्र मार्तण्डमण्डलम् । सवह
 मारुतस्त्रन्धस्तथा शीताशुमण्डलम् ॥ वर्तयेदुद्रह्यापि तथा नक्षत्रमण्डलम् ।
 पञ्चमो विवहारयस्तु तथैव ग्रहमण्डलम् ॥ सप्तर्षिचक्र स्वर्गदा पृथ परिपूरुषथा ।
 परावहस्तथा वायुर्वर्तयेद्भुवमण्डलम् ॥' इति ॥

अस्तु तर्हि, तत किमेल्लागद्वय प्रत्यस्योत्तरमाह—

तत ,

अलम्बुपायामिद्वारोर्जात कश्चिन्महीपति ।

विशालेति स्वनाम्नात्र विशाला विदधे पुरीम् ॥ ८९ ॥

तत इति । तत्रो दिते स्वर्गप्रवेशानन्तरम् । अलम्बुपायामिति । इत्या
 नोर्युष्मद्दशकूटम्याद्राशोऽलम्बुमाया अलम्बुपायया निजभायाया जात उत्पन्न
 कश्चिन्महीपतिविशालो नाम राजा । अत्र कुशस्यै स्वस्य यत्राम विशाल इत्यभिधान
 तेनैव । अङ्घ्रिगामिति शेषः । अत्र एव विशालेति नाम्ना प्रसिद्धा विशाला विस्तृता
 पुरी निदधे निमने । 'वि शालच्छट्टुटची' इति शालन्प्रत्ययः । विशालनिर्मितत्वमेव
 विशालापदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यथ ॥

तदनु तद्भास्तन्येन सुमतिनाम्ना नृपतिना कृतातिथ्य संराजपुत्रो-
 भगवान्विश्वामित्रस्तत्र निशीथिनी नीत्वा मिथिलाप्रति प्रस्थित प्रतप-
 सामुत्तमस्य गौतमस्याश्रमं प्रदर्श्य तद्दारापुत्रका कथामित्यमरुथयत् ।

तदन्विति । तदनु विशालानगरीवृत्ता तत्रानन्तर भगवान्पुत्रो विश्वामित्र-
 स्तस्या विशालाया वसतीति तद्भास्तन्ये तत्र वमन् । 'वसेन्व्यत्तरंतिरि णिष्' इति
 कर्तरि लृट्प्रत्ययो वृद्धिश्च । तेन सुमतिरिति नाम यस्य तेन सुमतिनाम्ना नृपतिना
 राजा कृतातिथ्यो विहितानिधिसंभगे रात्रपुत्राभ्या रामलक्ष्मणाभ्या सह संराजपुत्र
 एव तत्र विशालाया निशीथिनी रात्रिम् । 'निशा निशीथिना रात्रि' इत्यमरः ।
 नात्वा गमयित्वा मिथिला विदेहनगरा प्रति प्रस्थित मन् प्रतपसामुत्तमस्य महात-
 पस्त्रिप्रवरस्य गौतमस्य सुनेराश्रमं तपोवनं प्रदर्श्य तस्य गौतमस्य द्वारा भार्गवस्य
 तस्यामनुपका तदनुपका कथामुपाख्यानमित्यमनेन प्रभारेणैकत्रयन्वयव्यापाम ॥

तदेव विवृणोति—

अत्रागमद्गौतमधर्मदाराननार्थजुष्टेन पथा महेन्द्र ।

सै च कुधा विवृणुषण नृपाण भार्यामहस्या च मुनिश्चकार ॥ ९० ॥

१ 'विशाळ स्तेन नाम्नात्र' इति पाठ २ 'संराजपुत्रो विश्वामित्र' इति पाठ-
 ३ 'कुदस्यतो' इति पाठ

अत्रेति । अत्राश्रमे महेन्द्रोऽनार्यजुष्टेनासाधुननाचरितेन पथा । कितवमार्गे-
नेत्यर्थ । गौतमस्य धर्मदारान्धर्मपत्नीमहत्याम् । 'दारा पुमि च भृशयेव' इत्य-
भिधानात् । अगमद्राम्यधर्मेण सुगतवान् । गमेल्लुङ् । पुपादिवाच्लेखदेस । न
मुनिर्गौतमश्च क्रुधाहल्याजारत्वचनितक्रोधेन वृषाण महेन्द्रम् । 'वासवो वृषा
इत्यमर । निर्दृपण विगताडकोशम् । 'मुणोऽण्डकोशो वृषण' इत्यमर । तथा
भार्गमहत्या चादद्याम् । पूर्वन्पपरित्यागेन पापाणभावमापञ्चामित्यथ । चकार
तथा शशाप । उपनातिवृत्तम् ॥

शापान्त कथयति—

वनमेतद्गते रामे शापान्मुक्ता भविष्यसि ।

इत्युन्त्वा गौतम पत्नीं हिमाद्रिं तपसे ययौ ॥ ९१ ॥

वनमिति । रामे श्रीरामचन्द्र एतद्वनमेतदरण्य गते प्राप्ते सति शापापापाण-
भावनिर्बन्धरुपांस्तुक्ता भविष्यसि । श्रीरामचन्द्रपदारविन्दरज कणस्पर्शादेव मन्त्रा-
पपरिप्राप्ता पापाणभावाकम्भा विहाय निचशरीर प्राप्स्यसीत्यर्थ । इत्यनेन प्रकारेण
गौतम पत्नीमहत्या प्रत्युन्त्वा तपसे तपश्चर्यार्थं हिमाद्रिं ययो प्राप ॥

इत्थं विदितवृत्तान्ते देवताना गणे तदा ।

पितृणा प्रभवाह्वेमे मेपस्य वृषण वृषा ॥ ९२ ॥

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण देवताना गणेऽग्रादिदेवमह्ने विदितवृत्ताते
गौतमशापादिन्द्रो निर्दृपणोऽभूदिति विज्ञातवृत्तान्ते सति तदा तस्मिन्समये वृषे-
पितृणा पितृदेवताना प्रभवा'माहा'म्यान्मेपस्य इतिवृत्तेन कल्पितस्येडकारयपशुविशेषस्य
वृषण लेने प्राप । मेपवृषण छिन्नवैतद्वृषणस्थाने योचयामासुरित्यर्थ । अत एव 'मेपवृषण
इद' इति लोक्वेदो प्रसिद्धि । 'मिन्द्रोरभोरणोर्णायुमेपवृषण्य एहवे' इत्यमर ॥

तदेनामेनसो मुक्ता प्रतिगृह्णातु गौतम ।

इति तस्याश्रम मेजे साक रामेण कौशिक ॥ ९३ ॥

तदिति । ततस्मात्कारणाद्गौतम एनसो महेन्द्रसभोगचनितपापांस्तुक्ताम् ।
युष्मत्पादरजोमहिश्रेति शेष । एनामहत्या प्रतिगृह्णातु पुन स्वाकरोतु । इति ।
उत्तरेवेति शेष । इतिर्नव गम्यमानार्थत्वादप्रयोग । प्रयोगे वा पौनरुक्त्यमित्या-
कारिण । कौशिको विश्वामित्रो रामेण साक तस्य गौतमस्याश्रम मेजे प्राप ॥

दुं खे सुखे च रज एव चभूव हेतु

स्तादृग्विधे महति गौतमधर्मपत्न्या ।

यस्माहुणेन रजसा विवृतिं गता सा

रामस्य पादरजसा प्रवृतिं प्रपेदे ॥ ९४ ॥

दुःख इति । तादृक्वधे तादृक्प्रमारे । अनिर्वान्य इत्यथ । महत्तनये च
 गौतमधर्मपत्र्या अहल्याया दुःखे पापाणावस्थानमितकेशे मुखे पूवरूपप्राप्तिचनिता
 नदे च विषये रज एव रजोगुणो रेणुश्च । एवकारोऽवधारणाथक । हेतु कारण
 यभूव । युत । यस्मात्कारणात् सा गौतमधर्मपत्र्या गुणेन गुणरूपेण रजसा । रजो
 गुणेनेत्यथ । मित्रुतिं गता पापाणाप्रस्थानिमार प्राप्ता । तथा रामस्य श्रीरामचन्द्रस्य
 पादरजसा चरणरेणुना प्रवृत्तिं पूररूप प्रपेदे । श्रीरामचन्द्रचरणारविन्दरज सपर्वात्पा
 पाणत्व विहाय निजावृत्तिं प्रापेत्यथ । 'रजो रजोगुणे रेणावार्तवे च' इति नानाधरत्र
 माला । रज इति केवलप्रवृत्तगोचर श्रेयात्कार । यद्यपि पूर्वमदृश्या चकारेत्युक्तम्,
 न तु पापाणावस्थाम्, तथा 'मित्रुतिं गता प्रवृत्तिं प्रपेदे' इत्यनेन पद्मपुराणोक्तपापाणा
 वस्था सूच्यते । तथा च पाद्ये—'सा ततस्तस्य रामस्य पादस्पर्शान्महात्मन । अभू
 स्तुरूपा वनिता समानान्ता महाशिला ॥' इति । गुरेनाप्युक्तम्—'क्षालयामि तव
 पादपङ्कज नाथ दारदृपदो किमन्तरम् । मानुपाकरणचृणमसि तै पादयोरिति क्या
 प्रथीयसी ॥' इति । महानाटकेऽप्युक्तम्—'शिला कम्प धत्ते शिव शिव विदुक्के
 कठिनतामहो नारी च्छायामयति वनितारूपमयते । वदत्येव रामे विकसितमुखी
 वचत्पुर स्थले वृत्त्वा यथा वचभरमुदस्थादपिवध ॥' इति । अन्यत्र गौतमेन च—
 'पदकमकरजोभिर्मुक्तपापाणदेहामभत यदहल्या गौतमो धर्मपत्नीम् । त्वयि चरति
 विशीलप्राणि विद्यादिपाद नति कति भवितारम्यापमा दारवत् ॥' इति वमन
 तिलसाहस्यम् ॥

तस्मिन्नहल्याया गौतमेन च कृतमातिथ्यं विश्वामित्र सराजपुत्र
 प्रतिगृह्य मिथिलोपकण्ठभुवि जनकयजनभयनमभजत ।

तस्मिन्निति । तस्मिन्नाश्रमे विश्वामित्रोऽहल्याया गौतमेन च कृतमातिथिसत्कार
 सराजपुत्र श्रीरामलक्ष्मणसहित न प्रतिगृह्य स्वीकृत्य मिथिलोपकण्ठभुवि विदेहनगरा
 न्तिरुप्रदेशे जनस्य यजनभवन यज्ञशालामभजत प्राविशत् । 'विदेहो मिथिलापुरी' ।
 'उपगच्छन्ति सभ्यर्णाभ्यम् अप्यभितोऽभ्ययम्' इति चामर ॥

तदनु जनकेन विधिवद्भ्यर्चिते तस्मिन्निमित्तकुलपुरोधा शतानन्दो
 रघुनन्दनमेवमभाषत ।

तदन्विति । तदनु यज्ञशालाप्रवेशानन्तर तस्मिन्निध्वामित्रेन जनकेन राज्ञा विधि
 बद्धिध्यहम् । यथाशास्त्रमिलथं । 'तदहम्' इति वतिप्रत्यय । अभ्यर्चिते पूजिते
 सति निर्मिर्नाम राजा विदेहाना कूटस्थस्तत्कुलपुरोवात्मद्वयशपारम्पर्यागतपुरोहित ।
 पुरस्तादेव राज्ञो हित घत्ते पुरोधा इति विग्रह । 'पुरोधास्तु पुरोहित' इत्यमर ।
 शतानन्दो गौतमपुत्रो मुनी रघुनन्दन श्रीराम प्रत्येव वक्ष्यमाणप्रकारेणाभाषताबोचत् ।
 विश्वामित्रमाहात्म्य वजुमुपचक्रामेत्यर्थं ॥

तदेव विवृणोति—

तिष्ठन्क्षत्रार्हवृत्तौ मुनिरगमदसात्राश्रम ब्रह्ममू-
 रातिथ्य तत्र लब्धा निरवधि सुग्मे प्राभवादित्यवेत्य ।

सौ तेन प्रार्थिताभूत्तदनु मुनिवरे नाभ्युपेते चैक्यं

क्रोशन्तीं ता तथैव प्रचुरवलज्जुपा कादिशीको बभूव ॥ ९५ ॥

तिष्ठति । अभावमिति हस्तनिर्देश । मुनिमननशीलो विश्वामित्र क्षत्रार्ह-
 वृत्ता क्षत्रवर्णयोग्यव्यापारे । 'क्षत्रार्हः' इति पाठे क्षत्रधर्मयोग्यव्यापारे तिष्ठन्व-
 र्तमान मन् । पुरेति शेष । ब्रह्ममूर्खनिष्ठम्याश्रम तपोवनमगमन्प्राप । आखेट-
 क्यत्रागामिति शेष । अथ तत्राश्रमे निरवधि निमर्यादम् । पट्टोपेत चतुर्विध-
 मृष्टानपानादिमृद्धतया निर्जन्तुमज्ञान्यमित्यथ । आतिथ्यमतिमित्तकार लब्धा
 प्राप्य । वसिष्ठवृत्तमिति शेष । तत सुग्मे कामधेनो । 'सुरभिर्गवि च क्रियाम्'
 इत्यमर । प्राभवान्सामर्थ्यादित्येवमवेत्य ज्ञात्वा सा सुरभिस्तेन विश्वामित्रेण प्रार्थिता
 मत्पामिय वीर्यतामिति वसिष्ठमुद्दिश्य याचिताभन् । तदनु याञ्चानन्तरं मुनिवरे
 मुनिध्रेष्ठे वसिष्ठे नाभ्युपेते । धेनु दातुमनङ्गीकृतवति सर्तीत्यथ । ननधस्य नशब्दस्य
 सुप्तुपेति म्मास । क्रोशन्तीमार्तम्बर कुर्वतीं ता धेनु चक्रप उलात्कारेण नीतवान् ।
 तत प्रचुरवलज्जुपालन्तबलिष्ठया तथा धेन्वव कादिशीको भयद्रुतो बभूव । महान्-
 सपनकामधेनुविदलितचतुरद्वबल सन्पगमितोऽभूदित्यथ । 'कादिशीको भयद्रुत'
 इत्यमर । तत्रैवेत्यत्र एवकारो वसिष्ठव्यक्तेदाधक । रात्रा तपोवलेन न वन इति
 सैनोपेक्षितवादिति भाव । तदुक्त श्रीरामायणे किष्किन्धानांके—'दुर्लभस्य च धमस्य
 जावितस्य शुभस्य च । रात्रानो वानरधेष्ट प्रदातारो न सशय ॥ तां हि स्यान्न
 चाक्रोशेन्नालिपेन्नाश्रिय वदेन् । देवा मानुषरूपेण चरन्त्येते महीतले ॥' इति । स्रग्धरावृ-
 त्तम् । तदुक्त वेदारेण—'अभ्रैर्नाना प्रयेग त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा रीर्तितैयम्' इति ॥

एवमतोऽपि पुनर्युद्धाधमेव प्रवृत्त इत्याह—

बहुशस्तद्वलचकितस्य तपोउलाधिगतविविधायुधनिगमस्य भूयो-
 ऽपि सुरभिनिमित्तं समारब्धसमरस्य दिव्यास्त्रपरम्परा ब्रह्मदण्डेन
 निरन्धन्नरन्धतीजानिरवतस्ये ।

बहुश इति । बहुशो बहुप्रसारम् । 'बद्धन्पार्थान्छस्कारकादन्यतरस्याम्' इति
 शम् प्रत्यय । तस्या कामधेनोर्बलान्छक्तेश्चकितस्य मयसभ्रान्तस्य । 'चकित भय-
 सभ्रम' इत्यभिधानात् । तपसा तपोवलेनाधिगता प्राप्ता विविधा बहुप्रकाराश्चायुध-
 निगमा धनुर्वेदाद्यस्त्रविद्या येन तस्य अनएव सुरभिनिमित्तं कामधेनुप्राप्त्यर्थं भय पुनरपि
 समारब्धसमरसोपक्रान्तयुद्धस्य । विश्वामित्रस्येति शेष । दिव्यास्त्रपरम्परामा-

१ 'सुग्मि' इति पाठः २ 'सोऽनेन प्रार्थितोऽभूत्' इति पाठः ३ 'चक्रपन्' इति पाठः ।
 ४ 'सुरभिनिमित्तं भूयोऽपि' इति व्युत्क्रमेण पाठः

नुपात्रध्रेणि ब्रह्मदण्डेन ऽह्वतेजोमयेन दण्डेन निरुन्धश्चिवारयन् । मोषीकुर्वन्निवय ।
अरुन्धत्वेव जाया यस्याऽरुन्धतीजानिर्निष्ठ । 'जायाया निष्' इति निष्ठा ।
अवतस्थ औन्मुख्येन स्थितवान् । 'समनप्रविभ्य म्य' इत्याननेपदम् ॥

ततोऽयं जातव्यलीक क्षोत्रात्तेजस पर ब्राह्ममेव महो महीय
इति निश्चित्य तत्सिद्धये दक्षिणस्या दिशि तीव्रतर तपश्चचार ।

तत इति । तत्सिद्धयन्तरमय विश्वामित्रो जातव्यलीक क्षत्रियबले समुप-
प्रीति सत् । 'अलीक त्वत्रियेऽवृते' इत्यमर । अथवा उपपदु ख । 'अलीक-
त्रिये दु खे' इति वैयन्तो । अन एव क्षात्राक्षत्रसंबन्धिनस्तेनसो बलान् । 'तेन
प्रभावे हीतो च बले' इत्यमर । परमत्तन्त्र त्राघ त्रसुनन्धि महन्तेज एव महान्
महत्तरम् । प्रशस्तमिति यावन् । इति निश्चित्य निर्धार्य । तथा श्रीरामायणे—
'धिगल क्षत्रियगल ब्रह्मतेजोबल बलम् । एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वाङ्गाणि हतानि मे ॥'
इति । तत्सिद्धये ब्रह्मतेज प्राप्त्यर्थं त्रिगन्धा दिशि तीव्रतरमनुप तपश्चचार ।
घोरतरतपोनिष्ठोऽभूदित्यर्थं ॥

अथ सात्रिन् क्षत्रियस्त्रिंशद्भु सशरीर स्वर्गसिद्धिमभ्यर्थयमानो
यसिष्टेन प्रत्याख्यातस्तस्य पुत्रैर्महोदयादिभिर्निर्बन्धकृपितैर्दत्तचण्डा-
लमायस्तमेन शरणमभजत ।

अथेति । अधानन्तर मात्रिन् सवितृषशोद्धव । क्षत्रिय क्षत्रकुलप्रसूत ।
'क्षत्राद्' इति घप्रत्यय । विशेषणद्वयेनापि शरीतापरित्यायत्व सूच्यते । त्रिंशद्भु
गजा सशरीर शरीरमहित सन्नेव स्वर्गसिद्धिं स्वर्लोकप्राप्तिमभ्यर्थयमान । सशरीर
एवाह स्वर्गं यास्यामीति याचमान सञ्चिद्यथ । यसिष्टेन गुरुणा प्रत्याख्यात
सशरीरस्वर्गगमनमहाकथमिति निराहृत । तथा निर्बन्धकृपितैर्युष्माभिरपि गुरुपुत्रै-
रह सशरीर एव स्वर्गं प्रापणीय इति पुन पुनर्यात्रानिर्बन्धजनितोपद्रवसजातकोपै-
र्महोदय आदिर्यपा तैस्तस्य वसिष्ठस्य पुत्रैर्दत्तचण्डालभावो यम्य ॥ तयोत् ।
चण्डालो भवेति शप्त सञ्चिद्यथ । तमेन विश्वामित्र तपस्यन्त शरणमभजत ।
तत्प्रतिपत्तयाय मा स्वर्गं प्रापयिष्यतीति शरणगतोऽभूदित्यर्थं ॥

तत रिमत आह—

असावपि तन्मनोरथपरिपूर्ये क्रतुमेक प्राक्रमत ।

असाविति । अगो विश्वामित्रोऽपि तस्य त्रिंशद्भुर्मनोरथपरिपूर्ये । सशरीरस्वर्ग-
प्राप्तिरूपमनोरथ परिपूरयितुमित्यर्थ । एक क्रतु प्राक्रमत । क्वचिद्याग प्रारब्धवानित्यर्थं ॥

तत्र समागतेषु ब्राह्मणेषु ब्रह्मण्यया त्रिंशद्भुर्जागतान्वसिष्ठपुत्रानयं
शापेन श्वभक्षकानकरोत् ।

१ 'क्षत्रतेजस' इति पाठ २ 'प्रापयमानो' इति पाठ ३ 'पूर्ये' इति पाठ-
४ 'कर्तुं प्राक्रमत' इति पाठ ५ 'त्रिंशद्भुवनेऽनागतान्' इति पाठ

तत्रेति । त्रिगङ्गो सबन्धिनि तत्र तस्मिन्त्रा ब्राह्मणेपु ब्रह्मर्षिषु समागतेषु
विश्वामित्रभयादुपागतेषु सन्तु त्रिगङ्गोर्दृष्टान् । 'जुगुप्साविराम-' इत्यादिना पत्रमी ।
जुगुप्साया । शरान्तर प्रविष्टो जातिभ्रष्टोऽस्मपरिपन्थिन शरण गतश्चण्डालोऽय
प्रजमान क्षत्रियश्च यानस्त्वस्मात्तत्र गमनसनुचितमित्युपक्रमन सञ्ज्ञेनेत्यथ ।
अनागतानसप्राप्तावत्तिष्ठत्य पुनानय विश्वामित्र गापेन श्वभ नमानकरोत् । यतोऽस्म
दुपमान्तयाग प्रताप्यथा न म्मागतान्त्व इमे वत्तिष्ठत्य पुना श्वभभसा भवन्त्विति
गदापेत्यथ ॥

तत फलुभुजा यगोऽपि स्वर्गादनवतीणे ।

तत इति । ततन्वदनन्तरम् । ऋतु भुञ्जत इति ऋतुभुज , तेषामिन्द्रादिदेवाना
बग सङ्घेऽपि स्वर्गादनवतागे जुगुप्सयवानवनरति । हविर्भागाग्रहातुस्मति नेप ॥

अयं महात्मा तपस प्रभावादारोपयामास विष त्रिशङ्कुम् ।

नीलाम्बर निहुतराजशेष वपनिशीवादिशेषेषम् ॥ ९६ ॥

अयमिति । महामा महानुभावोऽय विश्वामित्रन्तपस प्रभावात्तप मामर्ष्या-
त्रिशङ्कु दिव स्वर्गमारोपयामामारोपितवान् । रह्येर्भन्तादि । 'रह्ये पोऽन्यतरस्मात्'
इति प्रकार । 'गतिजुद्धि-' इत्यादिनाणिर्त्तुंगा कम वम । क्रीडा त्रिशङ्कुम् ।
मालमम्बर वासो व्योम च यस्य तम् । एकत्र चण्डालावृति शरित्कालिय । अन्यत्र
मेघावरणनितान्धकारावृत्तवान् । 'अम्बर वामनि व्योम्नि' इति विद् । तथा
निहुत आन्डादिनो रात्रवेपो तृपनेप य चप्रकाशश्च यस्य तम् । 'रात्रा प्रभौ
तृपे चन्द्रे यज्ञे क्षत्रियगान्यो' इति विश्व । अत एव वपनिशीवाप्राग्दक्ष
रार्धरात्रादिशेषो विनोपरहितो शेषो यस्य तम् । अर्गगत्रतुन्याद्यरमित्यर्थ ।
'क्षिया प्राग्दक्ष क्षिया भृष्टि वप्या' इति, 'अर्धरात्रनिशीवा द्वौ' इति चामर ।
श्रेयाल्लार । इन्द्रवप्राग्दक्षम् ॥

तत ,

उपातयत्स्वर्गमुपाश्रयन्त सजातमन्यु शतमन्युरेनम् ।

ततोऽवलम्ब्यास्य नियोगशङ्कु लेभे त्रिशङ्कुगंगने प्रतिष्ठाम् ॥ ९७ ॥

तत । उपातयदिति । ततस्तदनन्तर शत मन्यव ऋतवो यस्य शतमन्यु
रिन्द्र सजातमन्युश्चण्डाल किमिति स्वर्गमारोपितवानिति समुपनकोऽ सन् ।
'मन्युर्द्वये मलौ कुत्रि' इत्यमर । स्वर्गमुपाश्रयन्त प्रद्विषन्तमेव त्रिशङ्कुमुपातयत्प्रत-
यामास । ततोऽनन्तर त्रिशङ्कु । पतमान इति शेष । अयं महामनो विश्वामित्रस्य
नियोगाद्दक्ष त्वमत्र विष्टेलागृह्यातलम्बनयष्टिविशेषमवलम्ब्यावष्टभ्य गगने प्रतिष्ठा
मिति लेभे प्राप । एतन्नियोगावलम्बेनान्तरिक्षे स्थितोऽभूदित्यर्थ । महामान कि
वा कर्तुं न शक्नुवतीति भाव । उपानिष्ठाम् ॥

ततो गीर्वाणगणप्रार्थनया परित्यक्तभुवनान्तरनिर्माणकर्मणं तत्र तपःप्रत्यूह प्रत्युद्भूत इति पश्चिमाया दिशि पुष्करे पुष्कलं तपश्चरन्त ममुर्मन्त्रीपयज्ञपुत्रिनाशप्रायश्चित्तार्थं ब्रह्माभिर्गोभिः क्रीत्वा नरपुत्रा नीयमानस्तावदचीरस्य मध्यमपुत्र शुन शेष शरणमयाचत ।

तत इति । ततस्त्रिंशद्द्वोर्गणप्रतिष्ठपनानन्तर गीर्वाणगणप्रार्थनया पुरदरादि-
 ष्टन्दारसदृशयात्रया परित्यक्त विस्मृत भुवनान्तरनिर्माणकर्म स्वर्गान्तररचनं च कर्म
 येन तम् । तत्र दक्षिणस्या दिशि । तपःप्रत्यूह तपोविभ्र । 'वित्रोऽन्तराय प्रत्यूह'
 इत्यनर । प्रत्युद्भूत सन्तत इति पश्चिमाया दिशि पुष्करे तीर्थविशेषे पुष्कल
 समग्र तपश्चरन्तमसु विश्वामित्रमन्त्रीपयस्य महाराजस्य यज्ञपुत्रिनाशे निमित्ते
 प्रायश्चित्तार्थम् । प्रायश्चित्त नाम प्रारब्धकर्मलोपचनितरुरितनिराकरणाथमवदयकृतं
 व्यसर्गविशेष, तदर्थं ब्रह्माभिरनेराभि । जनसरयाराभिरित्यर्थ । 'शेतो गुणव-
 चनान्' इति ङीप् । गोभिर्भूयभूताभिः काचा गृहीत्वा नरपुत्रा नीयमान ।
 तप्रायश्चित्तस्य नरपशोर्निर्वर्त्यत्वेन विधिवोचितत्वादिति भाव । तावन्तानी-
 नृचीरस्य नृचीरनाश कर्मविद्वांस्राज्ञस्य शुन शेष शुन शेषनामा । शुन इव
 शेषो यस्येति विग्रह । 'शेषपुच्छलाङ्गुलेषु' इत्युक् । मध्यमपुत्र शुन पुच्छ
 शुनोलाङ्गुल इत्याद्यनृतीयपुत्रापेक्षया मयमोऽय पुत्र । मध्ये भवो मध्यम ।
 'म'यान्म' इति मप्रलय । पिता ज्येष्ठमन्त्रिण्येन माता चाह कनीयमम् । विष्वा-
 मध्यम मन्ये राजपुत्र नवल माम् ॥' इति धारामायणे तेनवोक्तत्वात् । शरण
 मयाचत । आपतोऽहम्, मप्राणसरम्भण बुर्विति प्राथितवानित्यर्थ । ननु ऋची
 कोऽय श्राद्धेण, तदर्थं स्वदग्दोदरपूरणाय पदर्थं स्वपुत्रदानरूप पाप हतवान् ।
 किञ्च 'जात्मा च पुत्रनामासि' इति श्रुते पुत्रम्यात्मरूपत्वात् महन्तृत्वदोषप्रमदा-
 चेति चेत्, सत्यम् । बुभुक्षितस्यास्य तादृशिवेकश्चन्वत्वात् । उक्त च—'द्वजेत्सुधार्ता
 महिलापि पुत्र भुङ्क्ते धुधार्ता भुङ्क्ते स्वमण्डम् । बुभुक्षित किं न करोति पाप
 जीणा नरा नष्टगुणा (निष्करण) भवन्ति ॥' अन्यच्च—'जस्य दग्दोदरस्यार्थं किं न
 कुर्वन्त्यनाप्रतम्' इति अतस्तथा वृत्तवानित्यलमितिप्रमदनेन ॥

तत किं वृत्तान्मुनिरित्यत आह—

अथ भगवान्निजतनयप्रतिनिमयेन रक्षितुमेनमुन्मुख पराङ्मुखेभ्यस्ते
 भ्यो हविष्यन्दादिभ्यः शपेन चसिष्ठपुत्रदशा दरजा गायाद्वयप्रीताभ्या
 मिन्द्रोपेन्द्राभ्यामैमन्त्रीपं शुन शेष च परिपूर्णमनोरथो कारयामास ।

अयमिति । अयमिति पुरोवर्तिनि निदेश । भगवान् 'उत्पत्ति च विपत्ति च
 इत्युक्तलक्षणो विश्वामित्रो निजतनयप्रतिनिमयेन स्वपुत्रप्रत्यर्पणेन च शुन शेष रक्षितुं
 पालयितुमुन्मुख । 'मर्वाणामसमृद्धस्य ह्यधयेधस्य यत्फलम् । तफलं लभते ब्रह्मे

रक्षिते शरणागते ॥' इति शरणागतरूपे महापुत्रवर्णानिजतनयार्पणेनाप्येन
पशुभावननिर्वन्धामोचयितुं कृतनिश्चय इत्यर्थः । पराङ्मुखेभ्यो विनिमयानङ्गीकारेण
प्रतिवृत्तेभ्यो हविष्यन् आदिवेषा नेभ्यो हविष्यन्प्रमुखेभ्यस्तेभ्यो निजताप्येभ्य
ज्ञापेन वनिष्ठतुनदश धूमधमवस्थां दत्त्वा । वसिष्ठतनया द्वे श्वमासभोजिनो
भवन्त्विति गन्तापेत्य । 'दत्त्वा वर्नाववस्थायाम्' इति विश्वः । गाथाद्वयप्राताभ्या
गाययोरि श्रोत्रेन्द्रप्रसादमृक्तविश्वेन्द्रश्रीद्वयेन पुन शेषीतेन प्राताभ्यां सनुष्टाभ्या-
मिन्द्रोपेन्द्राभ्यां यागाविश्वान्देवताभ्यामम्भरीष पुन श्लेष च जुभा पारपूर्णमनोरथो
सपूर्णभिलाषा करयामाम् । इन्द्रोपेन्द्रसतोपोत्पात्नपूरक यज्ञस्य साङ्गत्वात्पारनेनाम्भ-
रीषमनोरथ प्राणपरित्राणेन पुन शेषमनोरथ च पूरयामासेत्यर्थः ॥

ततस्तपस्यन्तमेन मेनकासङ्गतस्तपोभक्षिचिरमङ्गीचकार ।

तत इति । ततश्चान्तर नपस्यन्त तप कर्षणम् । तपोनिष्पत्तयः । एन
विश्वामित्र मेनकाया मेनकाशया आसरय मदन मदान् । पञ्चम्यास्तमि । तपो-
नक्षत्रपोवित्र कर्ता । चिर बहुमालमज्ञाचकार अनुमन्तार । मेनकासभोगतापनेन
चिरनात्मप परिलक्षनियनोऽभदित्यः ॥

पश्चात्पश्चात्तापाभिभूतोऽयमुत्तरे भूभृति कौशिकीतीरे धोर
तपश्चचार ।

पश्चादिति । पश्चात्तदनन्तरमय विश्वामित्र पश्चात्तापेन क्रमेतदसदाचरितमङ्गी-
कृतमित्यनुतापेनाभिभूत आकान्त मनुष्यर उत्तरमिन् भूमिनि हिमत्रपवते । 'पूर्वा-
दिभ्यो ऽवन्तो वा' इति विकल्पान्मिन्नादेनाभावः । काशिक्यास्तत्रत्याया स्वभतीन्या
पद्यास्तारे धोरमस्तुत्र तपश्चचार । तथा च श्रारामायणे—'कौशिकी परमोढारा
प्रवृत्ता च महानदी । दिव्यगुणोदरा रम्या हिमवन्तनुपाश्रिता । लोकस्य हितकाम्यार्थं
प्रवृत्ता भगिना नन ॥' इति श्रागम प्रति स्तनवोचम् ॥

तत्र जम्भारिप्रहिता रम्भा शैली मनेति शब्दा पूर्वस्या दिशि निर-
स्तनि श्वास तपश्चरत्यमुष्मिन्नुष्मणा तपोभेदद्विभ्रितामरसखस्ताम-
रसाम्न सन्निधाय जितेन्द्रियत्वाद्ब्रह्मर्षिरसि वसिष्ठोऽप्यत्र व्याहरन्तु
मचन्तमित्यभाषत ।

तत्रेति । तत्र तन्मिन्भवते जम्भारिणा जम्भारयदलद्वेषिषेन्द्रेण प्रहिता
तपोविश्रान्तं प्रेषिता रम्भामसराम् । श्रिया बहुष्वप्सरस स्वर्देया ज्वशी-
नुता । घृताचा मेनका रम्भा ज्वशी च निलोत्तमा ॥' इत्यमरः । गन्ता शिल्प-
रूपा भवेति शब्दः । ज्ञापेन पाशणावस्थां दत्त्वेत्यर्थः । पूर्वस्या दिशि प्राच्या
गिर्यानि श्वास निरद्वयणसचार तथा तथा । रेवत्पूरककुम्भरत्नलक्षणप्राणायामस-
हितमित्यर्थः । अमुष्मिन्विश्वामित्रे तपश्चरती महोप्रतपोनिष्ठापरन्तरे सति तपोभेद-
पोत्पवद्भेष्मणा सतापननन्वालयोद्विभ्रिता बिह्वलिता ये अमरा देवासेया सखा

तगख । भयसप्राप्ताखिलगीर्वाणसरित् सचिन्त्य । 'रागाह् तखिभ्यश्च'
तामरमासनो ब्रह्मा सजिघास सचिहितो भूत्वा जितेन्द्रियत्वाद्विषयप्रवृत्तिप्रतिरो
शिक्षितेन्द्रियग्रामत्वाद्देतो ब्रह्मर्षिर्गमि जात । बगिष्टोऽपि त्वत्प्रतिपक्ष्यपि भवन्तं
ब्रह्मपिरसीति व्याहरतु वदतु । मदतुग्रहेणेति शेष । तथैव तव मनसि विर
शति भाव । इतीत्यमभापत ॥

तत किं तत्राह—

असौ वसिष्ठनिर्देशाद्ब्रह्मर्षित्वमविन्दत ।

यथोपनयसस्काराद्विजन्मा ब्रह्मवर्चसम् ॥ ९८ ॥

असाविति । अमौ विश्वामित्रो वसिष्ठस्य निर्देशान्निष्पन्नाद्ब्रह्मर्षिवम् । द्वे जन्म
उपत्तिरर्मभ्या यस्य स द्विजन्मा ब्राह्मण उपनयनसस्कारादुपनयनरूपसस्काराद्ब्र
ह्मवर्चस यथा ब्रह्मतेज इवाविदत्तालभत । 'ब्रह्मस्विभ्या वर्चस' इत्यप्रत्यय । अ
यथाशब्द इवार्थः । 'इयवद्वायथाशब्दा' इति दण्ड्याचार्यानुशासनात् । अत एवोपमा

इति जनरूपुरोध श्लाघितो गाधिसूनु

सह नृपतनयाभ्या शर्वरीं तत्र नीत्वा ।

विधिषददिशर्ष्यं पुष्पदर्भाग्रभं

सरसिजद्विताय ज्योतिषे छान्दसाय ॥ ९९ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण जनकस्य पुरोधसा पुगेहितेन ज्ञानानन्देन श्लाघित
प्रशसितो गाधिसूनुर्विश्वामित्रो नृपतनयाभ्या सह श्रीरामलक्ष्मणाभ्या साक त-
मज्ञशालया शर्वरीं रात्रि नीत्वा गमयित्वा सरसिजद्विताय पद्मबाधवाय छान्द
साय छन्दोमयाय । सध्याप्रयेऽपि ऋमेण ऋगादिवेदत्रयमयावेति भाव । तत्रा
श्रुति —'ऋग्भि पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह । सामवेदेना
न्तमये महीयते' इति । ज्योतिषे सूर्याय पुष्पदर्भाग्रभं पुष्पदर्भाद्गुरमिश्रम् । तथाभ
तस्यैव शास्त्रचोदितत्वादिति भाव । उच्य च ज्ञानासिधे—'दृष्टार्ष्यं कीणजुम्
प्रणम्याशु प्रदक्षिणै । विष्णुमाह द्विजो वाक्यैरम्भोदस्मिन् चातक ॥' इति । अघार्
पूजार्थं जलमर्ष्यं जलाञ्जलि । 'पादार्पण्वा च' इति कप्रत्यय । 'मृत्ये पूजानिवा
वघ' 'षट् तु त्रिष्वर्षमर्षाघं' इति चामर । विधिवद्विध्वर्षम् । यथाशास्त्रमित्यर्थ ।
'तदर्षम्' इति कतिप्रत्यय । अदिशन् वक्तवान् । अत्र श्रुति —'तदुह वा एते ब्रह्म
वादिन पूर्वाभिमुग्ना च याथा गावश्चागिगञ्जिता आप ऊर्षं विक्षिपन्ति । ता एता
आपो वज्राभूत्वा तानि रसाग्नि मन्देऽगुणे द्वीपे प्रक्षिपन्ति' इति । मालिनीवृत्तम् ॥

तदनु जनकराजधानी रामलक्ष्मणनिरीक्षणकौतुकादनवरतपतितेन
विकचकुवलयनिचयोपचीयमानमेचरुमैरीचिमलिस्तुचेन पौरनारी
लोचनरोचिषा कवचितनरपतिपथा निश्वामित्र प्रविश्य दशरथ
तनयाविदेमभापत ।

१ दर्भाग्रभं इति पाठ २ 'पातितेन' इति पाठ ३ 'मराचिरीचिमलि' इति पाठ
४ 'पौरनारीजनविलोचन' इति पाठ ५ 'इत्यम्' इति पाठ

तदन्विति । तदनु अर्थप्रदानानन्तरं विधामित्रं रामलक्ष्मणयोः कर्मणो निरीक्षणसौतुमाद्विलोकनकौतुहलद्वेतो । 'वातुहल वातुक च कुतुक च कुतुहलम्' इत्यमरः । अनवरतपतितेन निरन्तरप्रसृतेन विचचतुषलयाणामुफुनीलोत्पलानां निचयेन समूहेनोपचीयमाना प्रवर्धमाना या मेचकमरीचि श्यामलकान्ति । 'कृष्णे नीलातितदयामकालदयामलमेचका' इत्यमरः । तस्या मलिभ्लुचेन पाटचरेण । तिरस्करणेनेति यावत् । तद्वच्चालरणेनेत्यथ । अत एवोपमा । 'प्रनिरोधिपरास्वन्दिपाटचरमलिभ्लुचा' इत्यमरः । पारनारीणां पुरसुन्दरीणां लोचनरोचिषा नयनकान्त्या ष्वचित्तु सबलितो नरपते पत्न्या नरपतिपथो राजमागो यन्थास्ताम् । 'ऋक्म् -' इत्यादिना समामान्तः । रापानो घीयन्तेऽयामिति रापधानी । जनकस्य रापधानी जननरापधानी मिथिलानगरी ताम् । 'करणाधिकरणयोश्च' इत्याधिकरणार्थे ल्युट् प्रत्ययः । प्रविश्य । दक्षार्थतनयं धागमलक्ष्मणौ प्रतीद वचनमभाषणम् ॥

तदेवाह—

अस्या खलु नगर्यामारब्धयज्ञस्य राहो जनकस्य भागधेयात्सीता-
नामधेयभाजनमजीजनत्कन्यारत्नं रत्नगर्भा भगवती ।

अस्यामिति । अस्यां नगर्यां मिथिलायाम् । रातुसब्दं प्रतिधापनः । भगवती पूज्या । रत्नानि मणयो गभ यस्या सा रत्नगर्भा भू । तथा । 'जगती रत्नगर्भा च' इत्यमरः । आरब्धयज्ञस्य उपनान्तमयनस्य राज्ञः । हलमुत्कर्षणेन यज्ञभूमिं शोभयत इत्यर्थः । भागधेयान् आन्याद्वेतो । 'देव दिष्ट भागधेय भागव स्त्रा नियतिविधि' इत्यमरः । सीता लाङ्गल्पद्वितिस्रजन्वन्वात्सीतेत्यन्वथसज्ञः । 'सीता लाङ्गल्पद्विति' इत्यमरः । सीतेति नामधेयस्य नाम्नो भाषणं पाठम् । 'नामन्पभागेभ्य स्वार्थे धेयो बल्य' इत्युभयत्रापि धेयप्रत्ययः, कन्यारत्नम् । धेया कन्यकामित्यर्थः । अतीत-
नन् जनयामास । रत्नगर्भानाम्ना रत्नवनं युक्तमेवेति भावः । जनेणो चतुपधाया हन्वोऽन्यामसीदथ । 'रत्न धेष्टे मणावपि ऽति मिथः । 'जात्रो जातो यदृष्टे तद्व्रमिति कथ्यते' इत्यभिधानात् ॥

अस्या पुन किमपरमाहाभ्यम् ।

अस्या इति । अस्यां पुनर्मिथिलानगर्यां अपरमितोऽन्यन्मारात्म्यं महानुभाववक्ति वानीयमस्ति । न किञ्चिदन्वित्यर्थः ॥

यत —

देव्या यस्या वसनमुदधि पीठिका हाटफाट्टि-

हारं सिन्धु सगरतनयस्वर्गमार्गैरुवन्धु ।

क्रीडाशैल प्रथमपुरूपकोडदृष्टा च तस्या

सीतामातुर्जगति मिथिला सूतिकागेहमाह ॥ १०० ॥

यतो यस्मात् कारणान् ॥ देव्या इति । यस्या देव्या मृदेव्या उदकानि

१ 'तस्या पुन' इति पाठः २ 'त पर किमपि' इति पाठः ३ 'कुत' इति पाठः
४ 'यस्या पृथ्या' इति पाठः ५ 'परमपुर' इति पाठः
७ च० रा०

धीय तेऽन्मिन्नियुदधि समुद्र । 'उदरम्योद सज्ञायाम्' इत्युदकशब्दस्योदादेश
 वसन वस्त्रम् । तथा हाटमादि स्वर्णचल । 'स्वर्णं सुवर्णं कनक हिरण्य हेम हाट
 कम्' । अरप पीठ पीठी नैव पीठिकोपवेशनपीठम् । गीरादिवान्दीप् । तत्र स्वां
 व । 'केऽण' इति ह्रस्व । तथा सगरतनयाना वपिलानलद्रग्धाना स्वर्गमार्ग एव
 वधुसुर्यमुहूर् । स्वर्लोत्प्रापिकेत्यर्थ । सिन्धु मरिच । मन्दाकिनीति यावत्
 हारो मुत्तान्ताप । 'दिशे नदविशेषेऽब्धां सिन्धुर्ना मरिचि क्षियाम्' इत्यमर
 तथा प्रथमपुरुष पुराणपुरुषो विष्णु स चासौ क्रोडो वराहश्च तस्य दष्टा दन्तवि
 शेषश्च क्रीडाशैलो विहारचल । सर्वत्राभूदिति शेष । तस्या सीतामातु
 सीताजनन्या भूदेव्या जगति । जगत्स्वत्पर्यं । मिथिला परिच्छिन्नतया वर्तमान
 मिथिलानगरीं सृतिरागेह सृतिरागेहमाहुर्भवन्ति । यत एवमपरिमेयानुभावाय
 भूदेव्या मिथिला सृतिरागेह कथयन्ति, अतोऽस्या माहात्म्य किमन्यद्वक्तव्यमस्ती
 त्यर्थ । 'श्रुव पञ्चानाम्-' इत्यादिना णलदेश । श्रुव आहादेशश्च । अत्रो
 द्यादिपुपरञ्जनेन वमनन्वादिरूपणात्समस्तवस्तुवर्तपरमाल्लार । 'आरोपवि-
 षयस्य म्यादतिरोहितरूपिण । उपरञ्जकारोप्यमाण तद्रूपं मतम् ॥' इति
 लक्षणात् । तत्र तथापीयस्या मिथिलाया सागराम्बरादिमत्तया महीयस्या
 भूदेव्या आधेयन्वकथनादभिरप्रमेदोऽल्लार । तदुक्तम्—'आधाराधेयोरानु-
 प्यभावोऽधिको मत' इति । अथ चोक्तहपमानुप्रायित इति चक्र । मन्दाका
 न्तावृत्तम् ॥

तत्र सीताविवाहार्थमर्षेरपि दुष्करम् ।

जनक कल्पयामास धनुरारोपणं पणम् ॥ १०१ ॥

तत्रेति । तत्र मिथिलाया सीतोत्पत्तिमये जनको राना पिता च । 'तातस्तु
 जनक पिता' इत्यमर । सीताया विवाहार्थमर्षेरिन्द्रादिभिरपि । किमुतान्दरिति
 भाव । दुष्कर कर्तुमशक्यम् । 'ईयद्दु सुप्त- इत्यादिना ग्लत्प्रत्यय । वनुषो हरको-
 दण्डस्यारोपणमवनमन पण मूच्य त्पयामास । यो वा को वा इद वनुरारोपयति
 तन्मा इय कथा वीयते न त्वन्यस्मा इति प्रतिज्ञातवानित्यथ । इत्थमभापतेति
 पूर्वेण सवध । 'पणो धूतादिपूत्सृष्टे नृतां मूच्ये धनेऽपि च' इत्यमर ॥

ततो महर्षिर्जनकस्य राज्ञ सभा सुधर्मासदृशीं प्रपेदे ।

तौ चापनुश्चापविलोकूलौ संचापकौ कोसलराजपुत्रौ ॥ १०२ ॥

तत इति । तत सीतावृत्तान्तप्रधानन्तर महर्षिविधामिन । ऋषिलक्षणमु
 क्तम् । सुधर्मासदृश देवसभासमाम् । 'म्यासुग्मा देवगभा' इत्यमर । जनक-
 रात्रस्य नमामाभ्यान प्रपेदे प्राप । तथा चापविलोकूलौ वनुर्दग्निजालमौ ।
 'लोटुपो लोलुभो लोले लम्पटो लालम्पश्च स' इति यादव । कुत । चापाम्ना
 मह संचापकौ धन्विना । इति धनुर्विद्याविशारद्व सून्यते । 'तेन सह-' इत्या

दिना बहुव्राहि । 'शेषाद्विभाषा' इति कप्रत्यय । तो कोसलराजपुत्री रामलक्ष्मणो च । एतेन महादुर्लभान्वादिस्वल्पगुणसंपत्तिं सून्यते । आपनु प्राप्तवन्तौ । उपजातिवृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥

तत्र विधिवदभ्यर्चितं कथितदशरथतनयवृत्तान्तं कौशिकं कौशिकप्रमुखैरमरैरस्मत्कुलमहत्तरे देवराते निक्षिप्तं विशेषतः सीता-शुल्कार्थं मया रक्षितमिदमिति जनकेन प्रदर्शितस्य चापस्यारोपणाय राममादिदेश ।

तत्रेति । तत्र सभायां पुत्रवशसभूतवाकाशिको विद्यामित्रः । 'दशवशसभू-तन्वात्कौशिकं रघुनन्दनं' इति श्रीरामायणे । विधिवद्यथाशास्त्रमभ्यर्चितं पूजितं । राहेति शेषः । तथा कथित उपवर्णितो दशरथतनयस्य वृत्तान्तो वशप्रशमादिवृत्तियेन स तत्रोक्तः सन् । 'धानां प्रवृत्तिवृत्तान्तं' इत्यमरः । तथा काशिकप्रमुखेन हेमादिभिर-मरः । 'मरैन्द्रगुणगुल्फकव्यालप्राहिषु कौशिकः' इत्यमरः । अस्मत्कुलमहत्तरेऽस्मद्वश-श्रेष्ठे देवराते राशि निक्षिप्तं विद्यस्य विशेषतो विशेषायामनेन सीतायां शुल्कार्थं विवाह-मून्यापन् । तदारोपणस्य च सीताप्रदानमून्यत्वादिनिर्भावः । 'शुन्वोऽस्त्रीं स्त्रीधनेऽपि च' इत्यमरः । मया रक्षितं गुणमिदम् । धनुरिति शेषः । इत्युक्त्वा इतिर्नैव गम्यमा-नाधत्वादप्रयोगः । जनकेन प्रदर्शितस्य चापस्यारोपणयावनमनाय राममादिदेशाज्ञापया-माम् । नन्वीश्वरेण धनुर्देवराते न्यासभूततया निक्षिप्तमिति रामायणार्थां श्रूयते । अत्रे-न्द्रादिभिरिति कथमेतत्सगच्छत इति चेत्, स देवेभ्यो धनुषि दित्सिते तदानीमेते दधे सन्निकर्षं गत्वा स्वयं प्रहीतुं भीतरम्मदर्थऽस्य देवरातस्य ढहीति प्रार्थितं सन् तस्य हस्ते दत्तवानिति न कोऽपि विरोधः ॥

तत —

रामे बाहुबलं विवृण्वति धनुर्वशे गुणारोपण

मां भूत्केवलमात्मना तिलकिते वशेऽपि वैकर्तने ।

आकृष्टं नितरा तदेव न परं सीतामनोऽपि द्रुत

भङ्गस्तस्य न केवलं क्षितिभुजा दोस्तम्भदम्भस्य च ॥ १०३ ॥

तत आदेशानन्तरम् ॥ राम इति । रामे बाहुबलं निरभुजनलं विवृण्वति प्रकटयति सति धनुर्वशे केवलं धनूरुपवेणुदण्ड एव गुणारोपणं मांवायोजनं शौर्या-वर्षणं च मां भूनासीत् । अत्र माजे ननयत्वान् 'माटि लुट्' इति लुटासीरर्थ-त्वावकाशः । कित्वात्मना खेन तिलकिते सजातिलके । अलङ्कृते इत्यर्थः । अत्र स्वस्यावतीर्णत्वादिति भावः । 'तदस्य सजातं तारकादिभ्यः -' इत्यातन्प्रत्ययः । तारकादिराकृतिगणः । वर्तने विवर्तनसम्बन्धनि वशे सूर्यकुलेऽपि । 'वशो वेणौ कुलेऽपि च' इति विश्वः । गुणारोपणमभूदिति विगेषस्य शौर्यादिगुणसमर्पणमभूदिति परिहाराद्विरोधाभासोऽलङ्कारः । इतरवशेने राजभिर्धनुषोऽनारोपितत्वात्सूर्यवशावनसेन

श्रारामेणारोपितत्वादिति तद्वशस्य महती प्रतिष्ठा सपादितेत्यर्थः । 'मौर्व्यां द्रव्याधिते सत्त्व'गौर्यस'थादिके गुण' इत्युभयत्राप्यमरः । किञ्च तद्धनुरेव नितरामतिशयेन कृष्टमा भूत्, किन्तु परमत्यन्तं ह्यनं शीघ्रं सीतामनोऽप्याकृष्टमभूत् । धनुराकषणस्यैव तन्मनःसमाश्रयणहेतुत्वादिति भावः । तथा तस्य केवलं धनुष एव भद्रो विमेशो मा भूत् । किन्तु शक्तिभुजा दो स्वप्नदम्भस्य दोर्दण्डैर्वतवत्रलङ्घ्यस्य च । दम्भस्तु कैतवे कके' इति विश्वः । मज्ञोऽभूत् । मम वनुरेष्टा रात्रानो निर्वापितनिजमुज्ज्वलं बभूवुरित्यर्थः । शार्दूलविहीडितं वृत्तम् ॥

रामारुपेणभद्रकार्मुकभुवा ध्वानेन रोदोर्दधा

दत्तक्षत्रयश सितच्छन्दकुले जीमूतनादायितम् ।

धीरधीप्रथमप्रवेशसमये पुण्याहधोपायितं

सीताया किल मानसे परिणये माङ्गल्यतूर्यायितम् ॥ १०४ ॥

रामेति । रामारुपेण धीरामस्तुंशरणेन भद्रं विदन्ति यत्कार्मुकं तन्माङ्गल्यं वतीति तथोक्तम् । तथा रोदसीं यावाभूमौ रणदि आरुणोतीति रोदोर्दधा । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति ङिप् । सप्तव्यापिनेत्यर्थः । 'यावाभूमौ च रोदसी' इत्यमरः । ध्वानेन ध्वनिना कर्त्रा दत्ता मद्रोद्रीक्षा ये क्षत्रा क्षत्रिया । अत्र जातिवाचिना क्षत्रशब्देन तज्जन्या क्षत्रिया लक्ष्यन्ते । तेषां यश एव सितच्छन्दकुलहमश्रेणीति रूपम् । तन्मिन्विषये । 'हस्तास्तु श्वेतयस्तु' इत्यमरः । जावनस्य जलस्य मूतं पुटवधो जीमूतो मेषः । 'मूतं बन्धने' पृषोदरादित्वान्माधुः । 'जीमूती मेषपवती' इत्यभिधानान् । जीमूतनादेन जलदगजितेनेवाचरितं जीमूतनादायितम् । तस्य तद्विचारकत्वादिति भावः । 'कर्तुं न्यङ् सलोपश्च' । ततो भावे क । 'अहृन्मार्गधातुष्योर्दीर्घ' इति दीर्घः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । तथा वीरधियो वीरलक्ष्म्या प्रथमप्रवेशसमये प्रथमप्रवेशकाले । 'समया क्षपथाचारकालसिद्धान्तसंविद' इत्यमरः । पुण्याहधोषेण स्वस्तिवाचनरत्नेषवाचरितं पुण्याहधोपायितम् । पुण्यं च तदहश्च पुण्याहमिति विशेषणसमासः । 'रात्राह स्वस्तिभ्यष्टच्' इति टच् । 'पुण्यमुदिनाभ्यामह ङाबता' इति ङीवन्वम् । तथा सीताया मेधित्या मानसे । मनसि प्रवर्तमान इत्यर्थः । परिणये निवाहविषये माङ्गल्यतूर्येण मादृत्यार्थं तूर्यध्वनिनेवाचरितं माङ्गल्यतूर्यायितम् । किलेति सभावनायाम् । 'वार्तासभाव्ययो किल' इत्यमरः । उपोपमालम्भः । वृत्तं पूर्ववत् ॥

नैव कठिनकर्पणत्रुटितचापजन्मा क्षणा-

द्विशा द्विरर्दीकृतैः कृतहरित्पतिस्वागतः ।

जगद्गमणकौतुकोच्चलितरामकीर्त्यङ्गना-

प्रयाणपटहृष्वनिं प्रथयति स्म तारध्वनिः ॥ १०५ ॥

नय इति । कठिनकर्पणाट्टाकषणगद्देशोऽत्रुटितो भद्रो यथापम्बस्माज्जन्म यस्य स

तथोक्त । इति व्यधिकरणप्रवृत्ति । 'अवर्ज्यो बहुव्राह्मिर्व्यधिकरणो जन्नायुत्तर-
पट' इति वामन । अणान्तिशीघ्र दिग् द्विरदघात्तद्विग्वर्धोकारहेतुभि । न्यम-
यननिर्तरेवेति भाव । कृतो विहितो हरित्पनिस्वागतो दिगीश्वरकर्तृकगोभनागम-
नप्रश्नो यस्य ॥ तथोक्त । अतिशेनेन दिगन्तयापीत्यर्थ । नवोऽभयपूर्वस्तारध्वनि-
ह्वयनि । जगद्रमणकतुकात्रोक्सचारसौत्त्यादेनो । उच्चलिता प्रवृत्ता गनम्य
कीतिरवाङ्गनेति रूपकम् । तस्या प्रयाणपटह्वयनि यात्रारम्भे मेरीभाकार प्रथयति
स प्रकटयति न्य । नाद्रयमवापेत्यर्थ । अत्र धनुर्भङ्गनितध्वना पटह्वयनिन्वा-
रोपणाद्रूपमालम्बर । तथान्यनिष्ठेषु घातृतेष्वन्यकर्तृकस्वागतन्वहपणाद्यधिकरणरूप-
मित्यनयोत्तरपेत्स्यात्सृष्टि । पृथ्वीवृत्तम् । 'जसां जमयला वसुप्रहयतिश्च प्र'वी
शुट' इति लक्षणात् ॥

तत्र दशरथ सीतापरिणयकृतनिश्चयजनकप्रहितदूताहृत पुरोहि-
ताभ्युपगमान्मिथिलामुपागमत् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्मये दशरथ सीतापरिणये सीताविवाहे कृतनिश्चयेन
विहितनिर्णयेन । 'ममा निषयनिधया' इत्यमर । जनकेन प्रहिता प्रेषिता ये दूता
प्रेष्यान्नेराहृत सन् पुरोहिताभ्युपगमाद्रविश्राप्तीकारात् । 'जज्ञीकागभ्युपगम-' इत्य-
मर । मिथिलामुपागमत् ॥

तमेव दशरथ वणयति—

यत्कीर्तिस्तिलकायते सुरवधसगीतगोष्ठीमुखे

येनाथ पितृमान्पुमान्प्रमुमती येनैव राजन्वती ।

इन्द्र सगरसकटेपु निजहौ धीरस्य यस्योर्भमुख-

प्रेहृत्यस्यन्दनकेतनाम्परदशासदनाहुर्वशाम् ॥ १०६ ॥

यदिति । यस्य दशरथस्य कीर्तिर्दानशान्नाद्भवा समारथा सुरवधूना देवता-
स्त्राणा सगीतगोष्ठी सगीतप्रस्तावन्मया मुख प्रारम्भ । स एव मुख वक्षसिति श्लिष्ट
रूपम् । तस्मिन् । 'मुख प्रशाने प्रारम्भे वक्षे' इति नानार्थरक्षमाला । तिलका-
यते तिलको भूषणविशेषश्च स इवाचरति । सुरवधूनामपि गेयान्तरापेक्षया प्रथमत
एव वर्गनयोग्यो भवतीत्यर्थ । 'कर्तु क्यङ् मलोपश्च' इति क्यङ्, 'अङ्गमाब्धधानु-
कयोर्दीप' इति दीर्घ । 'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विनोपकम् । द्वितीय च तुरीय
च न स्त्रियाम्' इत्यमर । तथा येन दशरथेन आद्य पुनरापुराणपुरुषो विष्णु पिता-
स्यास्तीति पितृमान् । अभुदिति शेष । श्रीरामरूपेणस्य तद्भर्मसभनत्वादिति भाव ।
एतेनास्य महाभाग्यसंपत्ति सूच्यते । येन दशरथेन । नान्येनेत्येवकाराद्य । वसुमती
पृथिवी सुराजा अस्या जस्तीति राजन्वती सुराज्ञी अभूत् । 'सुराज्ञि देशे राजन्वान्'
इत्यमर । 'राजन्वान्भाराज्ये' इति निपातनान्ताधु 'उगितश्च' इति षीप् । तथा यस्य

१ 'तत्र सीता' इति पाठ २ 'नियम' इति पाठ ३ 'उपागमदशरथ' इति पाठ
४ 'मुख' इति पाठ

वीरस्य दशरथस्योन्मुज्जनाभिमुज्ज यथा तथा प्रेङ्खन्सो वायुवशात्प्रलन्स्यो या म्यन्तके-
ननाम्परदशा रथनिन्दक चतुपताकाचलानि नाम्ना सर्गानासम्प्रदर्शनादेती । 'वर्ष-
वम्प्राशुसरोषु दशा' इति रत्नमाला । इन्दुर्नातीन्द्र । 'इदि परमं धर्मै' । परमधर्म
सपत्न पाम्यात्मन । 'उपेन्द्र-' इत्यादिना जौणादिको ग्रन्थस्य । सारसप्तपु-
त्रेषामुत्पत्तिसम्बन्धेषु । 'अथ प्रतिनाविसर्पिदापन्त्यु सगर' इत्यमर । दुर्गशा दुर्गवस्था
विनहा तत्प्राज । इन्द्रस्याप्याश्रम्यर्षाक्ष्य इति भाव । सोऽयं दशरथो मिथिलना-
मदिनि पूर्वेण सवन्ध । तिलसायन इत्यत्र लुप्तोपमा । या चोक्तपक्षेण सद्गते ।
शाङ्खलविक्रीडित इत्यम् ॥

जनक स्वकनीयासमाजुहाव कुशाघ्नजम् ।

हत्वा युधि सुधन्वानं साकाश्ये स्थापितं पुरे ॥ १०७ ॥

जनक इति । जनसो राजा मन्व्य कनीयासम् । अनुजमित्यर्थ । 'जघन्थजे-
स्तु कनिष्ठपवीयोऽवरजातुजा' इत्यमर । 'युनापयो कनन्यतरम्याम्' इति विद-
ग्धात्प्रनाडेन । तथा युधि युद्धे सुधन्वान नाम राजान हत्वा साकाश्ये साका-
श्वारचे पुरे सुधन्वपक्षेण स्थापित प्रतिष्ठित कुशाघ्नमातुराव । तत्पुत्रोरपि विवाह
महीन्मव कर्तुमाकारयामामेत्यर्थ ॥

**तदनु ताभ्यामभ्यर्चितं सपुरोहितो दशरथस्तत्र पुत्राणा गोदान-
मङ्गलं निर्वर्तयामास ।**

तदन्विति । तदनु तत्पश्चात् ताभ्या जनस्तुत्राभ्यामभ्यर्चितो तत्रार्हं
पूजित सपुरोहित सवसिष्ठो दशरथस्तत्र तस्मिन्मन्त्रे पुत्राणा श्रीरामादीना चतुर्णां
कुमारणा गोदानमेव मङ्गल निर्वर्तयामास । विवाहरीमादत्वेन हृतानित्यर्थ ।
'गर्नादिले कर्त्तव्यं क्रतुमेवपिमेदयो । स्त्री तु स्यादिति भारत्या भूना च सुरभा-
वपि । नृत्त्रियो स्वर्गवज्राम्शुरदिमदग्वाणलोमसु ॥' इति केशव । गावो लोमानि केशा
वीर्यन्ते सन्त्यन्ते इति व्युत्पत्त्या गोदान नाम ब्राह्मण्यदीना पोटशादिषु वषेषु कर्तव्य
केशान्ताखन कर्मोच्यते । तदुक्त मटना—'किञ्चान्त पोटशो वषे प्रादगम्य रिधीयते ।
राजन्यबन्धोर्द्वाविंशो वैदयस्य व्यधिके तत ॥' इति । 'वेदानधील वेदो वा वेद वापि
सपाकमम् । अविष्टतमज्ञचरौ गृहस्थाधननापतेत् ॥' इति ॥

जग्राह जनकात्सीता तातादेशेन राघवः ।

आम्नापशासनेनार्चो यजमानादिवानल ॥ १०८ ॥

जग्राहेति । रघोर्गोत्रापत्य पुमान्राघव श्रीरामन्तानस्य पितुर्दशरथस्यादेशेन
ज्ञया । 'तातस्तु जनक पितृ' इत्यमर । जनकाहातु सीतामनली हुताग्नेन आम्ना-
पशासनेन श्रुतिचोदनया यजमानाद्यजनशीलाद्गृहस्थान् । यजतेन्नाग्नीष्ये ज्ञानच् ।
'आने मुक्' इति मुगायम । अर्चो होमादिनाक्रियामिव जग्राह गृहीतवान् । परिणीतदा-
नित्यर्थ । विम्बप्रतिविम्बभावेनोपमालकार ॥

आश्चर्यमेतत् ।

आश्चर्यमेतत् । एतद्भुतम् ॥

किं तदित्याह—

गुणमनिमिषचापे कचिदारोप्य सीता

कुशिरुतनयवान्यादग्रहीडाममद्र ।

तदनु तदनुजन्मा मैथिलेन्द्रस्य चित्ते

निहितवदुगुण सञ्चूर्मिला लक्ष्मणोऽपि ॥ १०९ ॥

गुणमिति । राममद्र धीरम । अत्र भ्रूणव्यवहारप्रयोग मन्त्रयान्त्रिकत्वत्प-
त्वाद्दिवाहन्मैथिलीति वाच्येऽवगन्तव्यम् । 'श्व प्रेयस शिव मद्र कन्याण मङ्गल
गुणम्' इत्यमर । कुशिरुतनयवाक्याद्दिवाभिनयनचनान् । न निमिषन्तीत्यनिमिषा
देवा । पचायत् । तेषा चापे । मृत्वापिज्ञेपगाहं इति भार । कचिदेरु गुण
मार्वाम् । विद्यादिप्रेकनम गुण घेति गम्यते । आरोप्य निमित्त्य सीतामग्रहीत-
वान् । तदनु सीताग्रहणानन्तर तस्य धीरामस्य अत्र पश्चाज्जन्म यन्यानुजन्मा लक्ष्म-
णोऽपि मैथिलेन्द्रस्य चित्तस्य चित्ते । अमूर्ते वाग्निज्ञेपगानहऽपीति भार । निहिता
परवोग विनव निहिता वहवोऽनेके गुणा निजाविननायो मौढ्यश्च येन स तत्रोक्त
मन् । कुमिला जज्ञम्यारसा कन्यामग्रहीन् । उक्तीत्या धीरामस्य सीताग्रहण-
शुक्रम् । लक्ष्मणस्योर्मिलाग्रहणमेवाश्चर्यमिति न । तुगरोपहरचारोपगान्मानुषवीर्य-
वता निरीक्ष्य जनन धारामाय सीता वार्यगुण दश । वीर्यविनयादिमन्त्रमहृणस-
पन्नतया योग्यतामालोच्य लक्ष्मणयोर्मिलामिति परमार्थं । नात्र व्युत्क्रमविवाहलौक्ये ।
भिमोडरचात्तेषाम् । 'पितृव्यपुत्रमापन्नरनारीमुतेषु च । विवाहोपनयादा च न
भवेन्सा हि दूषणी ॥' 'गुणोऽप्रधाने रूपान् मौढ्यां सूदे वृकोदरे । न्तम्भसत्त्वादि
सध्यादिविद्यारिपिनयादिषु ॥' इति विश्व । अत्रोपमानान्द्वीरामानुषमेतस्य लक्ष्मण
न्यादिप्रयत्नातेर्गतिरेकालवार । 'उपमानाप्रदन्त्यस्य व्यतिरेक स उच्यते' इति
लक्षणात् । स चोक्तश्रेयानुप्राणित इति सवर । मालिनीउत्तमम् ॥

ततो भरतशत्रुघ्नौ कुशध्वजनियोगत ।

माण्डवीश्रुतकीर्तिभ्यामभूता गृहमेधिना ॥ ११० ॥

तत इति । ततो रामलक्ष्मणविवाहानन्तर भरतशत्रुघ्नौ कुशध्वजस्य जनमानुजस्य
नियोगतो निदेशात् । पञ्चम्यास्तुति । 'नियोजिता' इति पाठे कुशध्वजेन नियो-
जिता 'मदीय कन्याद्वय यथायोग्य प्रतिगृह्यता'मिति नियोजिता सन्तो । माण्ड
वीश्रुतकीर्तिभ्या गृहमेधिना गृह्यावभूताम् । माण्डवीश्रुतकीर्त्यारये कुशध्वजपुत्री ।
क्रमेण भरतशत्रुघ्नौ परिणीतवन्तावित्यर्थं । गृहैदारम्भिते समन्तेते इति गृहमेधिना
'दारेष्वपि गृहा' इत्यमर । 'जाया च गृहिणी गृहा' इति हलशुषध । 'भेद सगमे'
इति धातोर्णिनि ॥

अथ दशरथ तनयै सह वृत्तविवाहैर्निदेहेभ्य प्रतिनिवर्तमान

१ 'स्वतनयै' इति पाठ

सर्वतसमयसमुज्जृम्भितहृत्तहृदुं सहरोपं मीपणदुर्वारपराक्रम भव
 यगंगयेसर्वरूपपरभ्रमधाराधीनरुधिरधाराकल्पितपितृतर्पणं दर्पं
 तामग्रेसरमुग्रप्रतापिन तप समुचितबलकलवसानमपि वासनावशा
 नतिपरिमुषितयुद्धश्रद्ध मध्येमार्गं भार्गव मुनिं राममद्राक्षीत् ।

अथेति । अत्र तनयविवाहानन्तर द्वापरस्य हृत्तविनाहिनहितपरिणमं । नरोऽत्र
 सुगन्तित्तरथं । तनयं सह गमादिभि मास विदेहेत्यो चनपदेभ्यः । 'पञ्चमी विभक्तं
 इति पञ्चमा । प्रतिनिवर्तमानो निजराजधानीं प्रत्यावर्तमान् सन् । सुवर्तसमय
 प्रलयकाले । 'सर्वतं प्रलय स्य' इत्यमरः । समुज्जृम्भितो जाज्वल्यमानो यो हृत्
 बहोऽग्निस्तद्गुं सह सोऽमुमशययो रोपो यस्य तम् । अत एव मीपणो भयत्रो दुर्गं
 निवारितुमशक्यथ पराक्रमो भुञ्जत यस्य तम् । मीपणेऽत्र 'मीस्थोहेतुभये' इति
 पुर । तथा क्षत्रयगम्य क्षत्रियनिबन्धस्य 'वर्षमवकपाहसारनिरामसां या परश्वपधान
 द्वयो बुठार स्वापिति परश्वध परश्वध' इत्यमरः । तन्धीना तदापत्ता । तन्धि
 प्यादितेति शनत् । या रुधिरधारा रक्तप्रवाहस्य सन्धितमनुष्ठित पितृतर्पणं येन त
 नयोक्तम् । सप्रतिज्ञ त्रि सप्तस्य क्षत्रियान्निजकुष्ठारेण निहत्य तदीयराधिरणं पितृ
 निवापाञ्जलिं हृत्तवन्तमित्यर्थं । सर्वरूपेऽत्र 'मनेरूलाभ्रकरीपेषु-' इति सचप्रत्ययः ।
 'अरुष्टिपद्-' इत्यादिना सुमागमः । दर्पं शार्थादिनदत्तङ्गानमप्रेतरम् । आगमने
 इतमित्यर्थं । उग्रप्रतापिन्म् । आज्ञान्प्रतिज्ञादण्डाभ्यां प्रचण्डप्रतापमित्यर्थं ।
 यद्यपि 'न कर्मधारयान्मनुप्' इति रमंधारयान्मन्त्वर्थायप्रत्ययो नोपपद्यते, तथा
 प्तनुद्गेगन्तरत्वा मवंधनी मवंधेस्त्रीत्यादिवन्त्वर्थमपि श्लिष्येऽट् । तथा तप समुचित
 तपश्चर्चानुबूल कञ्चल ऋभत्वदनिमित्तकञ्च चन्ववमाच्छान्त्वणम् । 'यम आच्छादने'
 इति यातो ज्ञानच् । तथापि वामनावशांमत्रियक्षेत्रसञ्जनवगादनतिपरिमुषिता
 अत्यन्तानपहृता युद्धश्रद्धा युद्धदरो यस्य तम् । इदं ब्राह्मिदं क्षात्रं क्षापापि
 शारादपि' इति वचनादिति भावः । मुनिं मन्वन्शीलं सृष्टवन्तोद्भव भार्गव राम
 ज्ञानदम्भ मध्येमार्गम् । 'पारे मये पठ्या वा' इत्यन्वयीभावः । तस्मिन्योगात्
 कारान्तत्वं च मध्यगच्छस्य । अद्राक्षीदुष्टवान् । दृष्टेर्लङि 'इरितो वा' इति विक्रान्त्
 अकभाषपक्षे सिचि वृद्धिः । 'न दृश' इति क्तादेशाभावः ॥

अप्राक्षीच्च तन्निरीक्षणादेव प्रक्षीणहर्षोऽपि महर्षिभि सह विधाय
 सपर्योमार्गंशील, कुशलमिति ।

अप्राक्षीदिति । तस्य मार्गवस्य निरीक्षणदेव । न तु व्यापारादिलेवकारार्थं ।
 प्रीणहर्षोऽपि निहतानन्दोऽपि महर्षिभि सह वसिष्ठादिमहर्षिभि साक सपर्यो

१ 'हृत्तमित्युपमानान्तरद्ध' सुवर्त' इति पाठ २ 'दुसहरोपमीपणम्' इति पाठ
 ३ 'पतिकल्पिन' इति पाठ ४ 'समुदयप्रतापम्' इति पाठ ५ 'वस्त्वन्मदवमन
 पन्मानम्' इति पाठ ६ 'भार्गवमुनिमन्विष्टरामभद्रम्' इति पाठ ७ 'समम्' इति पाठ
 ८ 'आपशी' कुशलमन्ववुद्ध' इति पाठ

रूजाम् । 'पूना नमस्यापचिति सपर्यार्चार्हणा समा' इत्यमर । विधाय कृत्वा । अवश्यकर्तव्यत्वात्कालोचितत्वाच्चेति भाव । हे आर्यशील मत्स्रभावसपत्नेति भय-
भक्तिभ्यामामत्रगम् । कुशलमिति वाचु । इत्यप्राशात्पृष्टवान् । 'ब्राह्मण कुशल
पृच्छे' क्षत्रज धुमनामयम्' इति स्मरणान् । दर्शनसमुच्चयाथसशब्द । 'प्रश्नोऽनुशो-
पृच्छा च' इत्यमर ॥

तत किमिच्छत आह—

अथ दशरथगार्गी तामशृण्वन्प्रसन्ना
शृणुपतिरिदमूचे प्रेञ्चित रामभद्रम् ।
अवजिगमिपुरास जीर्णचापात्तकीर्ते
रविदितपरशोस्ते दोमेद् कामुकेऽस्मिन् ॥ १११ ॥

अथेति । अथ कुशलप्रश्नानन्तर शृणुपतिर्भागवतम् प्रसन्ना प्रमादगुणसपत्नाम् ।
श्राव्यामित्यर्थ । ता पूत्राणां दशरथस्य चाणीमशृण्वन्नादरादनाकणयन् प्रश्नित
प्राश्नोऽयमिति विनयप्रह्व रामभद्रं प्रति इह वचनमूच उक्त्वान् । किं तद्वचनमत
आह—अविदितेति । जीर्णचापेन शिथिलहरचापारोपणेन हेतुना आत्तनीत सप्राम
यशम् इति सावहेलन्वचनम् । तथा अविदितपरशोरज्ञातनिजानुप्रभावस्येति भयो
'लोदनवचनम् । येन परशुना त्रि मत्कृत्व क्षत्रिया विचारिता इति भाव । ते तव
दोमेद् भुजदर्पमस्मिन्वचनवे कामुके । कर्मणे प्रभवतीति कामुकम् । 'कर्मण उच्यते' इति
उच्यते प्रत्यय । तन्निगवजिगमिपुरासमभवम् । गमे सङ्गन्तादुप्रत्यय ।
शिथिलहरचापस्य किं नमनेन भजेन वा, मदीयचापारोपणेन त्वदीयभुजबलं शत्रु
निच्छान्तरनुषावतित्यर्थ । मालिनीरुगम् ॥

तत श्रागम किमचापादित्यत आह—

जाटाय तत्त्वगुणमाशु विधाय तत्र
संधाय चाणमैत्रधार्यं तपोधनत्वम् ।
तैर्जीवितस्य दयमानमना मनीषी
सभूतघोरसमराद्धिरराम राम ॥ ११२ ॥

आट्टायेति । मनस ईषा मनीषा त्ववेकसपन्न । शक्यत्वादिन्वात्परम्पम् ।
ब्राह्मणादिन्वन्मत्वर्थे इति । राममद्भागवत्कामुक्रमादाय गृहीत्वा आशु शीघ्रं सगुण
रस्य विधाय कृत्वा । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुण' इत्यमर । तत्र कामुके चाण
'शेर' सधाय योजयित्वा । ततस्तपोधनत्वमवधार्य । अथ तपस्वा ब्राह्मणोऽवश्य इति
निधायैत्यर्थ । अत एव तज्जावितम्य । भागवतरामप्राणधारण प्रतीत्यर्थं । 'कर्मणो
वृत्ति' इति कर्मणि षष्ठा । दयमानं तान्छीत्येन दयातत्परं मनो यस्य स तथोक्त

सन् । सभूतघोरममरात्समुपस्थितदारुणरणाद्विरराम विरतोऽभूत् । 'सुगुप्साविराम'
इत्यादिना पद्यमी । उच्यते चापारोपणाद्याडम्बरमेव कृतवान् । 'न ब्राह्मण
हन्तव्य' इति न्यायेन युद्धं न कृतवानित्यर्थः । नहि युक्तायुक्तविचारतत्परा विवेकिन
निजभुवनमेव पश्यन्तीति भावः । वमन्ततिल्लमाहृतम् ।

किञ्च,

तावुभौ च भृगुवशसभवो चापदण्डजमदग्निसभवौ ।

प्रह्वभावमवलम्ब्य केवल राघवार्पितगुणौ बभूवतु ॥ ११३ ॥

किञ्चेति चार्थः ॥ तानिति । भृगुवशौ भृगुमुनिवेषु सभवः कारणं ययोस्तौ ।
तज्जन्यावित्यर्थः । यद्वा भृगुवशे शैलप्रपातजवेगं भृगुमुनिपुरे च सभवः उत्पत्तिर्य
योस्तौ । 'भृगुदेव्यगुरो धर्मा जमदग्निप्रपातयो' इति नानाथरत्नमाला । तां पूर्वोक्तायुर्मा
चापदण्डजमदग्निसभवां धनुर्व्यष्टिचामदग्न्यां केवलमन्तः प्रह्वभावमपरोपणताप्रयुक्त
नम्रत्व विनयावनतत्वं चावलम्ब्य राघवोऽर्पितो निशितो गुणो मूर्धा साधुत्व च
ययोस्तौ । यद्वा राघवोऽर्पितो गुणः पराक्रमः सत्त्वगुणश्च याभ्यां तां बभूवतु । एकत्र
स्वारोपस्य महापराक्रमसूचनात्, अन्यत्र विश्ववतारत्वेन तत्र सत्त्वगुणमनर्पणाच्चेति
भावः । अत्र चापदण्डजमदग्निसभवयोः केवलप्रवृत्तयोरेव प्रह्वभावावलम्बनरूपसमा
नधर्मेणैवमय्य गम्यमानत्वात्केवलप्रवृत्तयोचरत्वानुत्ययोगितात्कारः । 'प्रस्तुताना
तथान्येना केवलं तुल्यधमतः । आप्त्य गम्यते यत्र सा मता तु ययोगिता ॥' इति
लक्षणात् । स चोक्तशेषेण सकीर्यते । रथोद्धतावृत्तम्—'राघवविह रथोद्धता लगा'
इति लक्षणात् ॥

युगपत्प्राप्तगुणयोश्चापभार्गवरामयो ।

ऋजुता वक्रता प्राप वक्रतापि तथार्जवम् ॥ ११४ ॥

युगपदिति । युगपदेकदा प्राप्तो गुणो मौवा साधुः च ययोस्त्वयोधापभार्ग
वरामयो । 'चापभार्गवयोस्तयो' इति च पाठः । ऋजुता आर्जव वक्रता नम्रत्व
मापः । तथा वक्रता वार्तित्यमार्जव प्रापः । 'आप्रोतेर्लुक्' इति पुषादित्वात्कलेरदा
देवा । सज्यत्वाद्ऋजुधापो नम्रोऽभवत् । तादृग्धनुर्नमनदभमिममह किं कर्तुं शक्नो
मीत्यहकारः परित्यज्य साधुवप्रहणादको भार्गवः ऋजुरासीदिति वाच्यार्थः । अत्र
प्राप्तगुणपदाद्यस्य विशेषणमाला ऋजुतावक्रतयोरितरेतरभावप्राप्तिं प्रति हेतुत्वात्पदार्थं
हेतुक् काव्यलिङ्गमलकारः । 'हेतोर्वाच्यपदाद्यत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति लक्षणात् ।
तथा धनुर्गुणप्राप्त्यनन्तरकालीनत्वेऽपि भार्गवगुणप्राप्ते युगपदित्येककालीनत्वोक्त्य
तदसंबन्धेऽपि संबन्धाभिधानादसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिः । सा च स्वतः सिद्ध
कविप्रोदोक्तिसिद्धकार्यकारणपूर्वाप्यविपर्ययनिबन्धनेति रहस्यम् । तथा ऋजुता वक्रता
चार्जव प्रापेति स्फुरतो विरोधस्योक्तरीत्या समावानाद्विरोधाभासश्चेति सक्तरः ॥

ततस्तत्क्षणममोघेन राघव शरेण भार्गवस्य स्वर्गतिं ररोध ।

तत इति । ततस्तदनन्तर राघवगन्तव्ये तस्मिन्नेव क्षणे । अत्र तस्योपे
द्वितीया । अमोघेनाव्यर्थेन अरेण मार्गवस्य भृगुनन्दनस्य रामस्य स्वर्गति स्वर्लोक
गमन शोध । वभजेत्यर्थ । 'स्वरच्यन स्वर्गनाम्-' इत्यमर । 'दिशोपयगमे गति'
इति वेत्तवन्ती ॥

स्थाने हि तत् ।

स्थाने हि तत् तद्रतिनिरोधन स्थाने हि युक्त सखु । 'युक्ते द्वे साप्रत स्थाने' इत्यमर ॥

तन्वयमित्यत आह—

नूनं जनेन पुरुषे महति प्रयुक्त-
माग पर तदनु रूपफलं प्रसूते ।
कृत्वा रघूद्वहगते क्षणमन्तराय
यद्गार्गव परगतेर्विहतिं प्रपेदे ॥ ११५ ॥

नूनमिति । जनेन महति पुरुषे महानुभावे । विषये प्रयुक्त कृत्वा मागोऽपराध ।
'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमर । परमस्यन्त तस्यागसोऽनुरूपमनुगुण फल प्रसूते
जनयति । नूनमिति वस्तुविचारत्वात्पानमुपेक्षालंकार । कुत । यद्यस्मान्कारणा
द्गार्गव । उद्वहतीत्युद्वह रघूणांमुद्वहो रघूद्वहो रघुनन्दन । 'तस्यास्तु तोनापस्य च
प्रमवोद्वहनदना' इति बोध । 'नन्दिप्रहि-' इत्यादिना पचाग्रच । तस्य गतो विषये
क्षण क्षणमात्रमन्तरायम् । विप्रनिरोधमिति यावत् । कृत्वा परगते स्वर्लोकप्राप्तेर्विहतिं
हानिं प्रपेदे प्राप । ऐहिनामुष्मिन्गलोरन्वतरविन्देष्टेष्ट पृष्ट सखिहलोन्वचारताप
येणामुष्मिन्गतिनिरोधमेवादीच्यतार भार्गव । अतन्निरोधमेव श्रारामश्चकारेत्यथ ।
विशेषेण सामान्यममथनन्पोऽवान्तरन्यामालंकार । 'सामान्यनिरोधकार्यकारणभावाभ्या
निर्दिष्टप्रकृतममथनमर्थान्तरन्यास' इति सर्वस्वमूनम् ॥

अथ सन्तान्तया जामदग्नयशक्तिसपदा सपन्न पन्नपरिवृद्धमोगभु-
जाभिगमं राममप्रिरलमालिङ्ग्य भूर्भुवुपात्राय दशरथ परिस्रयेत् परि-
सरे परिस्रन्त्या सरयूसरितानुनिद्धामयोध्या दारकान्सदारान्सादरम
चलोकयन्तीना पौरपुरघ्नीणा नीरैन्घ्नितगवाक्षै कलाक्षै सौन्दर्यरञ्जि-
तर्तापिन्धे पिन्धेछापत्रायमाणधवलातपत्र प्रविवेश ।

अथेति । अत्र जामदग्नयस्य परलोभगतिविह्वलनन्तर दशरथ सन्तान्तया प्रति-
फलितया । जमदग्नेरपत्य पुमाजामदग्नय । 'गर्गादिभ्यो यन्' । तस्य भार्गवरामस्य
शक्तिसपदा मामर्त्सपत्या सपन्न समृद्धम् । अत्रारादवतारान्तरसकृत्प्रणयिमा-

१ 'अविरलपुत्रकन्' इति पाठ २ 'सपरिस्रयेत्' इति पाठ ३ 'नीरघ्न' इति पाठ
४ 'तापिन्धे' इति पाठ ५ 'पिन्धेछापत्रा' इति पाठ

त्सप्रतिपन्नवैष्णवतेज परिपूणमित्यर्थं । परिवृहतीति परिवृढ प्रभु । वृहेर्वा क्ता
 कप्रत्यय । ते 'प्रभौ परिवृढ' इति नसरहसारयोलेपो निष्ठातकारस्य ढत्वः ।
 निपाल्यते । पत्रगपरिवृढस्य भुजगेद्रस्य भोग कायमत्करपाभ्या भुजाभ्यामभि
 राम मनोहरम् । 'भोग सुखे रुयादिभृतावहेथ पणनाययो' इत्यमर । रा
 श्रीरामभद्रमविरलं गाढमालिङ्गवाश्लिष्य तथा मूर्ध्नि शिरस्युपाग्रायाग्राण कृत्वा
 वृन्द्यनिर्गम पुत्र पिता शिरसि जिघ्रतीति शास्त्राचारप्रसिद्धिः । परिव्रज्या पट्टण
 यल्यासारेण निर्यातयलाधारदुर्गविशेषेणेवेत्युत्प्रेषा । परिसरे पर्यन्तभुवि । 'पय
 न्तभू परिसर' इत्यमर । परिसरन्त्या प्रवहन्त्या सरयुनारिता सरयवाख्यया नशा
 नुषिद्धामावेष्टिनामयोध्या निजरापधानी सदारान्सवधूमन्दारकाञ्छीरामादिकुमा
 रान्मादर सन्नेहमबलोक्यतीना पौरपुरन्ध्रीणा सबन्धिभिस्तथा नीरन्ध्रितगवाक्षान
 रन्तरगवाक्षमार्गं । 'घातायन गवाक्ष' इत्यमर । सौन्दर्यवञ्चिततापिच्छे माभा
 न्यनिर्णिततमालकुमुदै । तत्सदृशरित्यर्थं । अन एवोपमालकार । 'कालस्कन्ध
 म्माल स्यात्तापिच्छ' इत्यमर । तापिच्छस्य पुष्प तापिच्छम् । 'पुष्पमूले'
 बहुलम्' इति उक् । कटाक्षे अपाङ्गावलोकनं । यद्वा । 'यद्गतगन्तविश्रान्तिवेचि ये
 विवर्तनम् । तारकाया कलाभिज्ञास्त कटाक्ष प्रचक्षते ॥' इत्युक्तलभणै । पिच्छातप
 र्भर्मयच्छन्न तद्रदाचरतीति पिच्छातपनापमाणम् । 'पिच्छवर्हे नपुसके' इत्यमर
 पिच्छातपनशब्दादाचारस्य क्यटन्ताह्ण्ट शान्तवेश । 'आने मुक्' इति मुगागम् ।
 तथाभूत धवलातपन श्वेतच्छन्न यस्य स तथोक्त सन् । प्रविवेश प्रविष्टवान् ।
 अजातपनस्य स्वधवल्लिमपरित्यागेन कटाक्षनीलिमस्वारणतोकेनद्रुणालसार । तेन
 चोपोपमानिरुद्धेन धवलातपनस्य पिच्छातपनत्वमुपप्रेक्ष्यत इति त्रयाणां सकर ॥

लज्जावशादविशदस्मरविक्रियाभि-

स्ताभिर्धधुभिरतिवेलमवाप्तसौप्त्यान् ।

इक्ष्वाकुनाथतनयान्प्रथमो रसाना

तारण्ययोगचतुरश्रतुर. सिषेवे ॥ ११६ ॥

लज्जेति । लज्जावशात् लज्जायमत्वाद्धेतो । त्रयापारतन्व्यादित्यर्थं । 'वश आयत
 ताया च' इत्यमर । अविशदा अस्फुटा स्मरविक्रिया मन्मथचेष्टा यासा ताभि ।
 एतेन मुग्धावस्था सूच्यते । 'उदयचौवना मुग्धा लज्जाविजितमन्मथा' इति लम्
 णात् । ताभिर्धधुभि सीतादिभिर्नवोडाभि । 'वपुर्नायनवोटयो' इति विश्व ।
 अतिवेलमलधमनासगारयान्प्राप्तानन्दाश्चतुरश्रतु सख्यामानिश्चातुनाथस्य दशरथस्य
 तनयान्श्रीगमादीन्कुमारास्ताम्ययोगे यौवनसगतिदशाय चतुरो निपुण । विनो
 दकर इति यावत् । 'योग सनहनोपाथयानसगनियुक्तिषु' इत्यमर । रसाना नवानां
 प्रथम शृङ्गाररस सिषेवे मेवितवान् । मवधुमना तरुणानां चतुर्णां रात्रकुमा
 राणां धीरामादीनां सभोगशृङ्गार प्रवृत्त इत्यर्थं । नवरसास्त्वल्कारशास्त्र उक्ता —

‘शृङ्गारवारकृष्णारौद्रहासभयानका । वीमन्सद्भुतशान्ताया रसा पूर्वेरुदाहृता ॥’ इति । तत्र शृङ्गारो द्विविध —सभोगो विप्रलम्भश्चेति । तदुक्तं शृङ्गारतिलके— ‘सभोगो विप्रलम्भश्च द्विधा शृङ्गार इष्यते । सयुक्तयोस्तु सभोगो विप्रलम्भो विमुक्तयो ॥ विप्रलम्भश्चतुर्धात्र वर्धते रसकोविदे । पूर्वानुसंगगनाख्यप्रवामे कृष्णात्मना ॥ प्रागसंगतयोर्यूनोराय स्यादुत्तरे त्रय । स्यु प्रागसंगतयोरेव तत्र पूर्वानुरक्षणम् ॥’ इति । अत्र समवायिकारणवेनालम्बनयोर्नात्रिकानायकयो समागमान्मा रतिस्थायी सभोशृङ्गार । रतिर्नाम सभोगविषय इच्छाविशेष । तदुक्तम्—‘यूनोरभ्योन्यविषया म्यायिनीच्छ रति स्मृता’ इति । सभोगश्च यूनोरभ्योन्यानन्दजनक दर्शनान्निहनादि कर्म । तदुक्तं भावप्रकाशे—‘कामोपचारसभूत काम स्त्रीपुंसयो सुखम् । सुखमानन्दसमेद परस्परविमर्दञ्च ॥ उपचारस्त्यानन्दकारक कर्म कथ्यते ॥’ इति । तद्विषय इच्छाविशेष स्पृहापरपर्याय प्रमोदामकमनोवृत्तिनिशेषो रतिरित्यप । तदुक्तम्—‘सपमैश्वर्यसुखनोरशेषगुणयुक्तयो । नवयौवनयो स्नाभ्रप्रहृत्स्यो क्लिष्टरूपयो ॥ नारीपुरुषयोस्तुन्यपरस्परविभावना । स्पृहाद्वया वित्तवृत्ती रतिरित्यभिधीयते ॥’ इत्यल्पातिप्रसङ्गेन । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

विद्ययेव श्रयीदृष्ट्या दर्भपत्राप्रधी सुधी ।

राजपुङ्गवा तथा राम प्रपेदे प्रीतिमुत्तमाम् ॥ ११७ ॥

विद्ययेति । दर्भपत्राप्रधी । निश्चितबुद्धिरिति यावत् । सुधीविद्वान् [कर्ता] । विशेषणद्वयमेतद्भामेऽपि योज्यम् । श्रयी त्रिवेदी । ‘इति वेगद्वयद्वयी’ इत्यमर । तस्या दृष्ट्या पर्यालोचनेन या विद्या ज्ञान तयेव रामस्तत्रा राजपुङ्गवा जानन्त्या । ‘मुनोऽप्रराजभोजमेकभ्यो दुहितु पुनश्चकव्य’ इति इहितृशब्दस्य पुनरादेश । उत्तमा प्रीतिं परमानन्द प्रपेदे प्राप । उपमालकार ॥

अथ कति काव्यवर्णनमाख्यानपूर्वकं काण्डममार्तिं कथयति—

इति श्रीविदर्भगजविरचिते चम्पूरामायणे बालकाण्ड समाप्तम् ।

इतीत्यादि । इतिशब्द परिसमाप्ता । विदर्भणा जनपदाना राजा विदर्भराजो भोजस्तेन विरचिते प्रणीते इति कविनामकथनम् । ‘गद्यपद्यामक काव्य चम्पूरित्यभिधीयते’ इत्युक्तलक्षणं चम्पू तथाभूतं रामस्यायन चरितं वृत्तं चम्पूरामायणं तस्मिन्निति काव्यवर्णयति कथनम् । श्लिष्टं स्पष्टम् ॥

इति श्रीमत्परमयोगी द्रष्टव्यमानसेन्दीवरसदोहामन्दानन्दलाभाभिनन्दितरशुनन्दनचरणारवि दमकरन्दास्त्रादनकन्दलितसारखतेनाखण्डतप प्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डलेश्वरशाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावनस्य वचनान्वयसुधापारावारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवतारान्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारमर्ज्ञसावभौमस्य कोदण्डपण्डितवर्यस्य तनूजेन गङ्गाशिविकागर्भरत्नाकरमुखाकरेण श्रीरामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचिताया चम्पूरामायणव्याख्याया साहित्यमञ्जूषिकासमाख्याया बालकाण्ड समाप्तम् ॥

रामचन्द्रार्पिता रामचन्द्रपदार्पिता ।

बालकाण्डस्य सम्पूर्णा व्याख्या मञ्जूषिकाभिधा ॥

अयोध्याकाण्डम् ।

गच्छता दशरथेन निर्वृतिं भूभुजामसुलभा भुजायलात् ।
मातुलस्य नगरे युधाजिते स्थापितौ भरतलक्ष्मणानुजौ ॥१॥

गच्छतेति । भुजाबलाग्निभुजशके । 'बल शक्तौ बलासुरे' इति शाब्द ।
भुजशब्दप्रयत्नोऽप्यस्ति । 'त्रैताया रघुनायकस्य महितरयाता भुजाया यथा' इति
प्रयोगश्च । भूभुजा राज्ञामसुलभा दुर्लभाम् । अनन्यसाधारणामिति भाव । निर्गु-
हुराम् । 'निर्वाण निर्गृति सुभम्' इति पर्याय । गच्छता प्राप्तवता । अनुभवतेति
यावत् । गुणवत्पुत्रत्वेन निजभुजबलस्य साफल्यसिद्धेरिति भाव । दशरथेन । भर-
तलक्ष्मणानुजौ भरतशत्रुघ्नौ । शत्रुघ्नस्य रामानुजत्वेऽपि नैयत्येन भरतानुजत्वम्,
लक्ष्मणस्य च श्रीरामानुजत्वमित्युभयस्यापि स्वतः सिद्धत्वादिति भाव । युधाजितौ
युधाजिदाम्नौ मातुलस्य मातृभ्रातु । तयोरेवेति भाव । 'मातृभ्राता तु मातुल'
इत्यमर । नगरे केरुयस्य पुरेऽधमेघपुरे वा स्थापितौ प्रतिष्ठापितौ । दौहित्रदिह
क्षोर्द्वस्य केरुयस्याज्ञया तदानयनार्यमुपागतवति युधाजिति राजा तनयौ प्रेषित
वानित्यर्थ । श्रीरामायणेऽयोध्याकाण्डप्रारम्भे 'गच्छता मातुलकुलम्' इत्याद्यप्ये
प्रथमतः प्रयुक्तं 'गच्छता' इति पदं वार्त्ताकिना, तदेतद्भोजेनात्रापि मङ्गलान्तरात्
चमत्कारकारितया वा प्रयुक्तमित्यनुसंधेयम् । एवमुत्तरत्रापि तत्तत्काण्डाद्यप्येव तत्त-
त्काण्डादौ प्रयुक्तमित्यवगन्तव्यम् । रयोद्धतावृत्तम्—'धनराविह रयोद्धता लगौ'
इति लक्षणात् ।

तदनन्तरं राजा श्रीरामाभिषेकं कर्तुमुद्युक्तवानित्याह—

अथ दशरथ पुत्र राम स्वतस्त्रिजगत्पतिं
स्वविषयमहीमात्रे कर्तुं पतिं विदधे मतिम् ।
भुवनभरणे कल्प कल्याणभूधरमादरा-
त्स्वगृहपटलीधुर्यस्तम्भं विधातुमना इव ॥ २ ॥

अथेति । अथ भरतशत्रुघ्नयोर्मातुलनगरप्रतिष्ठापनानन्तरं दशरथ स्वतः स्वभा-
वादेव । त्रयाणां जगतां समाहारश्चिन्तितः । 'तद्वितार्थे—' इत्यादिना द्विगु । तस्य
पतिं त्रिलोकाधीश्वरं पुत्रं निषभाग्योदयात्युत्तररूपेणावतीर्थं रामम् । श्रीरामनामाङ्कित
विष्णुमित्यर्थः । स्वविषया स्वस्य परिपात्यत्वेन गोचरा या मही भूस्तन्मात्रे । तावत्या
मतामित्यर्थः । 'मात्रं कास्त्र्येऽवधारणे' इत्यमरः । पतिं कर्तुं मतिं विदधे । निर्धा-
रितवानित्यर्थः । अर्थनिर्धारणं मतिरिति तज्ज्ञा । कथंभूत इव । भुवनभरणे त्रिलो-
कोद्बहने । 'भुवनं सन्तिले लोके' इत्यजय । कैल्य समर्थं कल्याणभूधरं स्वर्गाचलम् ।
'कल्याणमक्षये स्वर्गे कल्याणं मङ्गलेऽपि च' इति विश्वः । आदराच्छ्लाघ्योऽयमि-
त्यासक्ते स्वगृहपटलीं निजगृहनिवह । गौरादित्यान्वीप् । तस्या धुरं वहतीति धुर्यो
धुरंधरः । 'धुरो यदृकौ' इति यत्प्रत्ययः । स चासौ स्तम्भश्च तं विधातुमना इव
कर्तुंकाम इवेत्युत्प्रेक्षा । 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । श्रीरामस्य

परिमितमहीपतिकरणनिर्धारण सुमेरोर्गृहधारदारुविशेषकरणनिर्धारणप्रायमिवेत्तु प्रे
क्षार्थं । तथा च विनिष्टमतिविधानगेहस्तम्भनिवानयोर्वाक्यार्थयोर्निदिष्टस्त्रासभ-
वात्साहचर्यलक्षणायामत्रभवद्वस्तुसन्ध्याक्याथवृत्तिर्निर्दनामेदो व्यज्यन् इत्यल्लकारे-
पालकारध्वनि । स चायं दृश्यन्तो ध्वनितो वाच्यभेदेन प्रतिविम्बकरणाक्षेपे तस्यो-
त्पानात् । अत्र तु वाक्यार्थे 'वाक्याथसमारोपाद्वाक्यैकवाच्यताया तथा भाव' इत्य-
लकारमर्बस्वकार । हरिणीवृत्तम्—'भवति हरिणी न्साँ भ्रौ स्तो गो रसाम्भुधिवि
श्रुपं' इति लक्षणात् ॥

तदनन्तरमसौ समस्य मन्त्रिभि सह पौरवृद्धान्वृद्धश्रव पुरोधस
संमाम्समाह्वय समादिदेश ।

तदिति । तदनन्तर मतिविधानानन्तरम् । असौ दक्षरथो मन्त्रिभि । मुमञ्चप्र-
मुखैरमाले सहेत्यथ । सहायविवश्याया तृतीया । अतएव 'किनापि महशब्देन
भवति' इति काशिका । समस्य सम्यगालोच्य वृद्धश्रव पुरोधा पुरुहूतपुरोहितो
वृहस्पतिस्त समान् । त्रिद्याबुध्यादिभिर्गुणैस्तन्कल्पानित्यर्थं । उपमाल्लकार । पुरे
भवा पोरस्ते च ते वृद्धश्च तान्वयोवृद्धान्विप्रा समाह्वयामध्य समादिदेश । उक्त-
वानित्यर्थं ॥

समादेशप्रकारमेव विवृणोति—

विदितमेव हि भवता शिषतातिमेष मतिं दधाना सुपथां संब-
रमाणा प्राणिना द्यमानमानसा मानधना यज्ञं समार्जनजागरूका
जनोपतापसमार्जनतत्परा परा निर्धृतिमुपेत्य देवभूयं गता सर्वे न
पूर्वपुरुषा इति ।

विदितमिति । शिषतातिं शिवकरीम् । कल्याणीमेवेत्यर्थं । 'शिवताति-
शिवकर' इत्यनर । मतिं बुद्धिं दधाना धारयन्त । न तु कदाचिदप्याघ्रातदुर्बुद्धि-
गन्धा । सुपथा नीतिशालोक्तभागण सचरमाणा प्रवृत्तिपरा । न तु पथवर्तिन ।
पथे यत्र 'पथो विभागा' इति विकल्पात्समासान्तभाव । तृतीयाविधानं 'प्रह्ला-
दिभ्य उपसरयानम्' इति तृतीयापत्तिरित्याद्युक्तं प्राक् । तथा प्राणिना द्यमानमा-
नसा । सकलभूतदयापूर्णचित्ता इत्यर्थं । न तु कठिनहृदया । प्राणिनामिति 'कर्तृ-
कर्मणो कृति' इति कर्मणि षष्ठी । मानधना मानैकचित्ता । न तु यथाकथञ्चि प्राण-
परायणा । यज्ञं समार्जनजागरूका कार्तिसपादनसाधना । न तु केवलार्जन-
तत्परा । 'जागर्तेरूक' इत्युक्तप्रत्यय । जनोपतापसमार्जनतत्परा निरुपधिपरदुःख-
प्रहाणेच्छापरतन्त्रा । न तूपेशातत्परा । इत्यभूता नोऽस्माकम् । इदानीन्तनाभिप्राय-
सभावनया न इति बहुवचनम् । सर्वे निखिला पूर्वपुरुषा इत्याहुः प्रमृत्तय पुरातननु-
पाला परा निर्धृतिं परमसुखमुपेत्य देवभूय देवत्वम् । भुवो भावे क्यप् । गता

प्राप्ता । इत्येतदुक्तं भवन्ना विदितमेव । भवद्विज्ञातमेवेत्यर्थः । न तु मया शापनी-
यम् । तथापि वफज्यार्थसगत्यर्थं ज्ञापितमित्येवकारार्थः । 'मतिबुद्धि—' इत्यादिना
वर्तमानार्थे क । 'कस्य च वर्तमाने' इति पठ्यते । विशेषणभिप्रायगर्भत्वान्परिकर-
लकारः । 'साभिप्रायविशेषण परिकर' इति लक्षणात् ॥

तस्मादस्माभिरपि तेषां मनीषामनुसरमाणेरेतावन्तं कालं परिपा-
लिताः किल सकलाः प्रजाः ।

तस्मादिति । तस्मात्स्वकारणात्तेषामस्मत्पूर्वपुरुषाणां सबन्दिनीं मनीषां बुद्धिम् ।
'बुद्धिमनीषा धिपणा' इत्यमरः । 'सरणिम्' इति पाठे पठतिम् । मार्गमित्यर्थः ।
अनुसरमाणैरनुवर्तमानैः । 'अवश्यं पितुराचारः' इति न्यायेन शिवतातिबुद्धिधारणा
दिवेशिशिष्टेनैव प्रवर्तमानैरित्यर्थः । अत्रास्या मनीषायाः अन्यत्रासभ्यतात्सदृशी मनी-
षामिति सादृश्याक्षेपादसम्बद्धस्तुरूपो निदर्शनात्स्वकारः । अस्माभिरप्येतावन्तं
कालम् । बहुकालमित्यर्थः । 'कालात्वनोरत्यन्तसयोगे' इति द्वितीया । सकलाः
प्रजाः परिपालिताः किल । नीतिशास्त्रानुसारेण सुरक्षिताः खलु । 'वार्तासमाव्ययो-
किल' इत्यमरः ॥

न तु वार्तामात्रमेव, किन्तु भवन्तोऽप्यत्र प्रमाणमित्याह—

प्रमाणमत्र परिपालनक्रियामिमा मदीयामनुभवन्तो ननु भवन्त एव ।

प्रमाणमिति । अत्राम्भिस्य इमा प्रवर्तमाना मदीया परिपालनक्रिया प्रजास-
रक्षणकृत्यमनुभवन्तः प्रत्यक्षमनुसन्धानाः भवन्तो यूपमेव प्रमाणं ननु । साक्षिण-
स्वरित्यर्थः । किं प्रमाणान्तरोपन्यासेनेतेवकारार्थः । नन्वित्यामन्त्रणे वा ॥

अस्तु तर्हि, ततः किं तत्राह—

भवतामभ्युपगमाना निगमाना प्रतीपगामिनी पदवीं न प्रत्येति-
सल्लु लोकरुस्तदस्ति किञ्चिदभ्यर्थनीयम् ।

भवतामिति । भवतामभ्युपगमानाम् । भवद्विरज्ञीकृतानामित्यर्थः । 'अज्ञी-
काराभ्युपगम—' इत्यमरः । निगमाना नीतिशास्त्राणां प्रतीपगामिनीं प्रतिबुद्धवर्तिना
पदवीं मार्गं लोको जनः । कश्चिदपीति शेषः । न प्रत्येति नानुवर्तते सल्लु । युष्मद्
पदिष्टनीतिमार्गमेवानुसरतीत्यर्थः । तस्मात्स्वकारणार्थिचित्प्रयोननमभ्यर्थनीयं आच-
नीयम् । द्रव्यमित्येति यावत् । अस्ति ॥

किं तदभ्यर्थनीयमित्याह—

मम सुरनरगीतव्यातिभिर्हेतिभिर्वा
दिवि भुवि च समानप्रक्रमैर्विक्रमैर्वा ।

नियतमपरिहार्या या जग सा मदङ्गे

विकचकमलपण्डे चन्द्रिकेवाविरासीत् ॥ ३ ॥

ममेति । सुरनरगीतख्यातिभिर्देवमानुषाभिष्टुतप्रतिष्ठैर्हेतिभिः सुधैर्वा । 'हेतिर्ज्वालशुभ्रयुधम्' इति वैनयन्ती । 'हेति शस्त्रेऽपि वृद्धियो' इति केशवश्च । तथा दिवि भुवि च स्वर्गमर्त्यलोकयो समानप्रक्रमस्तुल्यप्रकार । लोकद्वयेऽपि प्रतिहतप्रसारैरेत्यथ । विक्रमै पराक्रमैर्वा या जग पलितादिरुषा जीर्णवस्था । 'पलित जरसा शौक्य केशादा विद्यसा जग' इत्यमर । नियत निश्चितमपरिहार्या परिहर्तुमशक्या । आनुधक्षत्त्या वा दुष्परिहरेत्यथ । सा जग मदङ्गे मरीच्यशरीरे विकचकमलपण्डे प्रफुल्लाम्बुनकदम्बे चन्द्रिका कौमुदीवाविरासीत् प्रादुरभूत् । यथा चन्द्रिका कमलसकोचम्लानतारिहेतुन्तया मरीचयाङ्गसरोचादिहेतुर्जग समुत्पन्नाऽभूदित्यथ । 'मृगाल विसमन्नादिनन्दम्बे षण्डमल्लियाम्' इत्यमर । 'चन्द्रिका कौमुदी ज्योष्ठा' इति चामर । उपमालकार । मालिनोदितम् ॥

तत किमिलत आह—

तस्मात्समस्तक्षत्रवर्गगर्वपाटनपरिष्टधारापरश्वघभरणभीषणनेप-
भार्गवभङ्गावपरिच्छिन्नतरशौर्यशालिनि सौजन्यभाजने जनानुरागनि-
लये निर्मत्सरे वत्सले वत्सेऽम्मिन्विश्वभरभार चिरकालधार्यमाण
मौर्यरजुमत सन्नतार्य विश्रान्तिसुखमनुभवितुमभिलषामीति ।

तस्मादिति । तस्माज्जराविर्भावाद्देतो समस्तक्षत्रवर्गस्य कार्तवीर्याद्यशेषक्षनि यनिवहस्य गर्वपाटनेनाहकारविदलनेन वरिष्ठोष्ठरा । महत्तरेति यावत् । 'प्रिय-
म्यिर—' इत्यादिनोरसन्दम्य वरादेण । तादृशी धारा यस्य स तथोक्त परश्वन
उठारस्तस्य मरणेन धारणेन भीषणो भयकरो वैपो नेपथ्य यस्य स तथोक्तस्य
भार्गवस्य जामदग्न्यस्य भङ्गेन गवनिर्वापणेनापरिच्छिन्नतरमतिगम्भीर यच्छौर्यं तेन
शालान् आनीक्ष्येनेति तथोक्ते । 'बहलमानीक्ष्ये' इति णिनि । सौजन्यभाजने
सुखमनुभवितुमभिलषामीति जनानुरागविलये सकलप्राणिलोकप्रेमास्पदे निमत्सरे परोर्कर्पा-
सहन मन्मरस्तद्रहिते । अनसूय इत्यर्थ । वत्सले सर्वत क्षिण्ये । वत्स जेह सोऽ-
स्यास्ताति वत्सल । 'क्षिण्यस्तु वत्सल' इत्यमर । 'वत्सासाभ्या कामवले' इति
लप्रलय । अस्मिन्वत्स एतादृशसत्सद्गुणसंपन्ने श्रीरामे । चिरकालमारभ्य धार्य-
माणमूढ्यमानम् । विश्व त्रिभुवति विश्वभर । 'सज्ञाया मृतृवृजि—' इत्यादिना खच्छ-
लये सुभागम् । विद्वभरभारमशेषभूपरिपालनव्यापारस्मार्थस्वन्नभवद्विरजुमतन्तपो-
धनाश्रयार्थमनुज्ञात सन् अवतार्य निवेदय । निद्रिप्येत्यर्थ । विश्रान्तिसुखमलण्डवि-
श्रमानन्दमनुभवितुमनुसधातुमभिलषामीच्छामीति । एवमादिदेशेति पूर्वेषु सवन्ध ॥

१ 'सण्डे' इति पाठ २ 'पटुधारा इति पाठ ३ 'मत्समे च' इति पाठ .
४ 'आथैरमालै' इति पाठ

तत किं जातमित्यत आह—

तत प्रावृषेण्यपयोवाहव्यूहस्तनितेनादाकर्णनसमुदीर्णनिरतिशया
हादसंसर्गनिरगलनिर्गलत्केकालापिन कलापिन इव जना प्रमद्
भैवकलकलरवमुखरितहरिन्मुखा चभूवु ॥

तत इति । तत आदेशानन्तरं प्रावृषि भव प्रावृषेण्यो वार्षिक । 'प्रावृष एष' इति एण्यप्रत्यय । तादृशो य पयोवाहव्यूहो जलधरपटलस्तस्य स्तनित गर्जितमेव नादो ध्वनि । 'स्तनित गर्जित मेघनिर्घाणे रसित्वादि च' इत्यमर । तस्याकर्णनेन श्रवणेन समुदीर्ण । समुपन्न इत्यर्थ । गौणार्थत्वादग्राभ्यस्य प्रत्युतोत्कर्षावहमेव । यथाह दण्डी—'निष्ठभूतोद्गीणवान्तादिगौणवृत्तिव्यपथयम् । अतिमुन्दरमन्यत्र ग्राभ्य कक्षा विपादते ॥' इति । तथाभूतो यो निरतिशयाहाद परमानन्दस्तस्य ससंगे णावेशेन निरगलमप्रतिषन्ध यथा तथा निर्गलन्त्यो निर्गच्छन्त्यो या केका खवा प्यस्ता आलपन्ति ताच्छीत्येन कूजतीति तयोक्ता । के मूर्ध्नि कायति ध्वनयतीति विग्रह । 'केका वाणी मयूरस्य' इत्यमर । कलापिनो वार्हिणो मयूरा इवेत्युपमा । जना श्रोतार प्रमदभवो हर्षतमुत्पन्न । 'प्रमदसमदा हर्षे' इत्यप्रत्ययान्तो निपात । य कलकलरव कोलाहलध्वनि । 'कोलाहल कलकल' इत्यमर । तेन मुखरितानि मुखरीकृतानि । वाचालीकृतानीत्यर्थ । 'तत्करोति—' इति ष्यन्तात्कर्मणि क् । तानि हरितो दिङ्गुयानि दिग्गन्तराणि तान्येव मुक्त्वानि वदनानि येषां ते तथोक्ता बभूवुरिति लिट्प्रपञ्चमुक्तोपमया सकीर्यते । श्रीरामाभिषेकवार्ताश्रवणजनितानन्दादिशयोऽसितकोलाहलेनाशेषदिग्गन्तरालानि प्रतिध्वनिं चक्रुरित्यर्थ ॥

आनन्दवाप्पविसरो वदने प्रजाना-

माविर्बभूव मकरन्द इधारविन्दे ।

रामस्य कान्तिमभिषेकदिने भवित्री

प्रक्षाल्य चक्षुरिय वीक्षितुमादरेण ॥ ४ ॥

आनन्देति । आनन्दवाप्पविसर आनन्दाश्रुपूर प्रजाना जनाना वदने मुखे ऽरविन्दे पद्मे मकरन्द पुष्परस इवेत्युपमा । आविर्बभूव प्रादुरासीत् । 'मकरन्द पुष्परस' इत्यमर । किं कर्तुमिव । अभिषेकदिने पञ्चमिषेकदिवसे भवित्री भाविना रामस्य कान्ति शोभाविशेषम्, चक्षु नेत्राणीत्यर्थ, प्रक्षाल्य सशोभ्यादरेण प्रेम्णा वीक्षितुं द्रष्टुमिवेति फलोत्प्रेक्षा । यथा लोके चक्षु प्रक्षालनपूर्वकं द्रष्टव्य वस्तु पश्यन्ति तथात्रापि जना विशिष्टश्रीरामशरीरकान्तिं द्रष्टुकामाश्चक्षु प्रक्षालयितुमिवा-
नन्दाश्रूणि प्रवर्तयामाशुरित्यर्थ । उत्प्रेक्षा । उक्तालङ्कारयोरन्योन्यनैरपेक्ष्यात्सृष्टि ।
वसन्ततिलकाटुतम् ।

राजापि तेषा सपत्स्यमानमहोत्सवोत्सुकजनसमर्दजनिष्यमाण

१ 'निमदाकर्णन' इति पाठ २ 'निसवतिर्गलनिर्गलत्केका' इति पाठ ३ 'भरभव' इति पाठ ४ 'न्यने' इति पाठ

रजोराजिपातपरिजिहीर्षयेव रोमाञ्चप्रपञ्चेन कञ्चुकिताङ्गाना प्रमा
णातीता प्रीतिं प्रपञ्चाना हर्षप्रकर्षेण द्विगुणीकृतमानन्दमन्तर्निर्मय
सुमन्त्रप्रमुखान्मन्त्रिमुत्थानेवमाचरथौ ।

राजेति । राजा दशरथोऽपि सपत्समान प्रत्यासन्नतया सभविष्यमाणो यो
नहोरसवो हृषोपादकधोरामपद्यभिपेक्षरूपस्यापार । उक्तं च भावप्रकाशे—‘उत्सृते
हर्षमिलेव उन्मथ परिकीर्णिते’ इति । तेनोमुक्तं कालाश्रमन्वल्क्षणैत्सुक्यसपत्ना ।
‘प्रसितोमुक्तभ्या-’ इत्यादिना तृतीयासमास । ये जनास्तेषा समर्देन सभ्रमेण
जनिष्यमाण उत्पत्स्यमानो यो रजोराजिपातो धूलिनिउरन्मपतन तस्य परिजिहीर्षया
परिहरणेच्छयेवेति हेतू प्रेक्षा । ‘उत्पन्नस्य प्रतीकारदनयस्योत्पत्तिप्रतिबन्ध एव वरम्’
इति न्यायेन प्रागेव रत्न सभ्रपपरिहरणोपायचिकीर्षयेवेत्युत्प्रेक्षार्थम् परिपूर्वात् हरते
मन्त्रान्त्रियानप्रत्यये ङाप् । रोमाञ्चप्रपञ्चो रोमहर्षणव्याप्त्या ‘रोमाञ्चो रोमहर्षणम्’
इत्यमरः, कञ्चुकितानि कञ्चुकवकृतानि । निर्मितानीत्यर्थः । तान्यङ्गानि तेषा तेषाम् ।
कञ्चुकवाब्दात् ‘तत्करोति-’ इति ध्वन्त्यत्कर्मणि क । ततः प्रमाणातीता प्रीतिमप-
रिच्छितानन्द प्रपञ्चाना तेषा जनाना हर्षप्रकर्षेण । इष्टलाभजन्यो मन प्रसादो हर्ष
न्तस्य प्रकर्षेणातिशयेन हेतुना । द्वौ गुणावाहृती यस्य स द्विगुणः । ‘गुणस्त्वावृत्ति-
शब्दादिर्ग्येन्द्रियानुरागनतन्तुषु’ इति वेजय ती । द्विगुणीकृतो द्विरावृत्तः । पूर्वव कर्मणि
ङ् । तमानन्दमिष्टानुष्ठानसुभवजन्यसुखम् । राज्याभिपेक्ष्य प्रजाहर्षमूलकात्तदुप-
वृहितानन्दातिरेकमित्यर्थः । अन्तर्निर्मयान्तरङ्गे निरुद्धः । सुमन्त्रप्रमुखान्द्रुमन्त्रा-
दी मन्त्रिमुत्थानमालप्रवरान्प्रति एव वक्ष्यमाणप्रकारेण आचरथौ । उवाचेत्यर्थः ।
अत्र प्रतिहर्षानन्दशब्दाना वृत्तिमेदान्नेदोऽपनेय ॥

आचरानप्रकारमेवाह—

अस्नाननाश्रिततपोवनभूमिभाग-

नुन्मुच्य मार्गपरिपालनजागरूकान् ।

अम्लानमौग्ध्यमचिराद्बलम्य राम

मेवंविध कथमुदेति जनानुराग ॥ ५ ॥

अस्नानिति । अनाश्रितोऽनविष्टितस्तपोवनभूमिभाग पुण्यारण्यभूषदेशो वैस्ता-
स्त गोचात् । अस्नीकृतवानप्रम्याश्रमानित्यर्थः । किं च मार्गेण नीतिशास्त्रपद्धत्या परि-
पालने प्रचासुरक्षणे जागरूकान्सावधानान् । विशेषगद्वयेनाप्यपरित्याज्यत्वं सूच्यते ।
एवविधानप्यस्नानम् । बहुवचनमत्रामसभावनया अमालाभिप्रायेण वा दृश्यम् ।
नुन्मुच्य उक्त्वा । अम्लानमशीण मौग्ध्यं मुग्धभावो यस्य तम् । अनतिप्रौढमि-
त्यर्थः । निजगत्यते सकलकार्यधुरधरस्य श्रीरामस्य तत्त्वतोऽलन्तप्रौढिमस्यपक्षभावे-
ऽप्यादराविशयादित्य निर्दिष्टमित्यनुसंधेयम् । राममचिरात्प्रमेत्वावलम्ब्याधित्य ।
एवविध इत्यभूतप्रकारः । अनिर्वाच्य इति यावत् । जनानुराग प्रचाभिलाषविशेष

कथं कुनो वोदेत्युत्पद्यते । एतदाश्चर्यमित्यथ । मन प्रवृत्ते परतन्त्रा एव प्रजा न सस्तवपरतन्त्रा इति भावः । एतच्च 'अन्यत्र जयमन्विच्छेत्युनादिच्छेपरामवम्' इति न्यायेन राज्ञोऽभिमतमेवेति रहस्यम् । वसन्ततिलकघट्टतम् ॥

तेऽपि नियमितनिजमनोरथाय दशरथाय सविनयमेव व्यजिज्ञपन् ।

त इति । ते सुमन्त्रप्रमुखा मन्त्रिणोऽपि नियमितो निर्धारितो निज स्वकीयं मनोरथं श्रीरामाभिषेककरणरूपो यस्य तस्मै । यद्वा नियमितं प्रजानुरागस्य श्रीराम प्रवृत्तत्वात्सङ्कोचितो निजमनोरथो राज्याभिलाषो यस्य । दशरथाय सविनयं सप्रश्रयया तथा एव वक्ष्यमाणरीत्या व्यजिज्ञपन् विज्ञापयामासु ॥

विज्ञापनमेवाह—

देवे स्थितेऽपि तनय तव राममद्र

लोक स्वयं भजतु नाम किमत्र धिप्रम् ।

चन्द्र विना तदुपलम्भनहेतुभूत

क्षीरोद्दमाश्रयति किं तृपितश्चकोर* ॥ ६ ॥

देव इति । देवे राक्षि स्वयि । 'देव सुरे घने राक्षि' इति विश्वः । स्थिते प्रजा परिपालनदक्षतया वर्तमाने सत्यपि लोको जगत्पतय तनय राममद्र स्वयं चोदयिनैव भजतु सेवताम् । समाश्रयत्वित्यर्थः । नामेति सभावनायाम् । अनास्तिज्ञे किं चित्रमाश्चर्यम् । न किञ्चिदपीत्यर्थः । कुत एतदित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—चन्द्रमिति । तृपितः पिपासितश्चकोरश्चन्द्रिकापायी पक्षिविशेषः । 'चनोरश्चन्द्रिकापायी इत्युक्तत्वात् । चन्द्र विना । चन्द्र विहायेत्यर्थः । 'पृथग्विना—' इत्यादिना विकल्पा द्वितीया । तदुपलम्भनस्य चन्द्रोत्पत्तेर्हेतुभूत कारणभूत क्षीराण्युदकानि यस्य । क्षीरोद् क्षीरसमुद्रम् । 'उदकस्योद् सञ्ज्ञायाम्' इत्युदकशब्दस्योदादेशः । आश्रयति सेनते किम् । नाश्रयत्येवेत्यर्थः । अत एव तत्र चित्रमिति वैधर्म्येण दृष्टान्तालङ्कारः 'क्षिम्बानुविम्बन्यायेन निर्देष्टो धर्मधर्मिणो । दृष्टान्तालङ्कृतिज्ञया भिन्नवाक्यमाश्रयथा ॥' इति विद्याचक्रवर्तिलक्षणात् । वृत्त पूर्ववत् ॥

तदनन्तरं तत्त्वरे तत्परस्तत्त्वविदा वैरिष्ठस्य वसिष्ठस्य शासनाद्भिषेकोपकरणाहरणाय सामात्यं पौरवर्गं ।

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं राममन्त्रिसमापणानन्तरकाले तत्त्वविदायागमरहस्यवेत्तृणां वैरिष्ठस्य श्रेष्ठस्य वसिष्ठस्य महर्षेः शासनादाज्ञावचनादभिषेकोपकरणात्पुण्यवीर्यपरिपूरितकनकमल्लक्ष्ममद्रासनच्छत्रचामरादिराज्याभिषेकस्य वनानामाहरणाय । तान्याहर्तुमित्यर्थः । तत्पर आसक्तं सन् । 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः । सामात्यो मन्त्रिसहितः पौरवर्गो नागरिकसमूहस्त्वल्पे लघु चकार ॥

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

आह्वय राम विनयाभिराममात्रि प्रमोद प्रभुरेवमृचे ।

तवोत्तमाङ्गे मुकुट विधातुमहाय तित्प्ये दिवसे यतित्प्ये ॥ ७ ॥

आह्वयेति । प्रभुर्दशरथो विनयेन प्रत्येगाभिराम रमणीय राममाह्वयावि प्र-
मोद ममुत्पन्नानन्द सन् एव वक्ष्यमाणप्रकारेण उचे उक्तवान् । तदेवाह—अहाय
इत तित्प्ये । पुष्यनक्षत्र इत्यर्थः । 'पुष्ये तु ति यतित्प्या' इत्यमरः । 'पुष्य सर्वार्थ
साधक' इति शास्त्रात्मककार्यसिद्धिमाघकत्वेन प्रशस्तत्वादिति भावः । दिवसे ।
श्व एवेत्यथ । तथा रामायणे दशरथवचनम्—'श्व एव पुष्यो भविता श्वोऽभिपि
श्वतु मे सुत' इति । तवोत्तमाङ्गे शिरसि । 'उत्तमाङ्ग शिर शीर्षम्' इत्यमरः ।
मुकुट महाराज्यलक्षण कनककोटीर विधातु निक्षेप्तु यतित्प्ये यत्न करित्प्ये । स्वाभा
विकरास्त्राभ्या जनितभेदेन द्विविधस्यापि विनयस्य त्रयि विद्यमानत्वाद्भ्रजान ला
करिष्यामीत्यथ । अत्र कामन्दक—'विनयप्रग्रहान्भूले कुर्वति वृषति सुतान् ।
अविनीतदुमार हि कुलमागु विदीर्यते ॥ विनीतमौरस पुन यौवराज्येऽभिपेचयेत् ॥'
इत्युचे इति सवन्धः । उपनातिरुत्तम् ॥

अथ दशरथमनोरथ कौसल्यायै निवेद्य स्वभवनमुपागतस्य रामस्य
भगवान्घसिष्ठ सजातकौतुक कौतुकमङ्गल निर्वर्तयामास ।

अथेति । अथानन्तर दशरथस्य मनोरथ सूर्धाभिषेककरणसकल्य कौसल्यायै
निजजनस्यै निवेद्य विज्ञाप्य स्वभवन निजमन्दिरमुपागतस्य प्रविष्टस्य श्रीरामस्य
भगवान्पूजयो वसिष्ठ सजातकौतुक । इदानीं खन्वह कृताय इत्यथ । यत श्रीर
माभिषेकप्रक्रियानुवर्तनतात्पर्येण स्वभवातीति समुपनहर्ष सन् कौतुक हस्तसूत्रबन्ध-
नरूप मङ्गल मङ्गलाचारे निर्वर्तयामास । चकारेत्यथ । श्लोणीपापिप्रहोत्सवेऽवरन-
कतव्यत्वेन शास्त्रनोभितत्वादिति भावः । 'कौतुक मणले हर्षे हस्तसूत्रे कुत्ले'
इत्युभयत्रापि शाश्वत ॥

आपूरयन्मङ्गलतूर्यघोषैराशाघशावल्लभकर्णतालान् ।

उज्जृम्भित कोऽपि गिरामभूमिरन्मस्तक पौरजनप्रमोद ॥८॥

आपूरयन्निति । मङ्गलतूर्यघोषमदलाधवाद्यध्वनिभिराशासु दिक्षु ये वशाना
करिणीना वट्प्रभास्त्रेया दिग्गनाना कणतालान्कर्णसंघटनजनितध्वनीन् । 'वशा छा
करिणी वन्ध्या' इत्यमरः । आपूरयन्निन्तारयन् । कोऽयमभूत्पूर्वं । अत एव गिराम-
भूमि वाचामगोचरः । इयत्तयोदन्तया वक्तुमशक्य इत्यथ । उन्मस्तक उन्मत्तरिरा ।
महानित्यर्थः । अथवा उज्ज्वलितशिरस्कः । अतिप्रभूत इत्यर्थः । पौरजनाना प्रमोद
आनन्द उज्जृम्भितः । उत्कटोऽभूदित्यर्थः । अत्र तूर्यघोषाणा दिग्गजकणतालपूरणा-
सर्वेभ्योऽपि तस्यवन्धाभिधानादस्यवन्धे सबन्धरूपातिशयोक्तिः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

तत्र,

तत्रेति । तत्र तस्मिन्प्रमोदोऽज्जृम्भणममय इत्यर्थः ।

यामेवाहुर्निशिचरकुलोन्मूलने मूलहेतुं

यस्याश्चित्तं प्रकृतिकुटिल गात्रमित्रं बभूव ।

अम्भोजिन्या, शिशिरसंरस, कासरीवाच्छमम्भ,

कैकेय्या, सा हृदयमदयं मन्थरा निर्ममन्ध ॥ ९ ॥

यामेवेति । या मन्थराम् । एवकारोऽन्यव्यवच्छेदार्थकः । निशिचरणा रावण
दिराससाना कुलोन्मूलने वचनाशने गणविष्वसने वा । 'सजातीयगणे गेहे गोत्रेऽ
कथित उलम्' इति विश्व । मूलहेतु आद्यकारणमाहुर्भुवते । जना इति शेष
'शुव पशाना-' इत्यादिना णलदेशो शुव आह्लादेशश्च । तदुर्वाधाद्विपरीतबुद्ध
कैकेय्या वन प्रमाजिते तत सीतापहरणे सति श्रीरामेण रावणादिसंहारस्य प्रवृत्तल
दिति भावः । तथा प्रकृत्या कुटिल स्वभावेन बभूव । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यान
इति तृतीयासमासः । यस्या मन्थरायाश्चित्तं गात्रमित्रं तस्या एव शरीरसदृश बभूव
यथा तद्गान स्वभाववक्त्रं तथा चित्तमप्यासीदित्यर्थः । 'आसरसदृशी प्रज्ञा' इति
वचनान्प्रायेण प्रज्ञाया आकारसदृशलनियमादिति भावः । सा मन्थरा मन्थरामि
धाना कैकेयीगृहवासिनी । कासरी वनमहिषीव । 'उलायो महिषो बाहद्विपत्कासरसै
रिभा' इत्यमरः । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति वीप् । शिशिर च तसरस
मधुरं चेति विशेषणयोरपि मिथोविशेषणविशेष्यभावविवक्षायाम् 'विशेषण विशेष्येण
बहुलम्' इति समासः । अच्छ निर्मलम् । एतद्विशेषणद्वयं हृदयेऽपि योज्यम्
अम्भोजिन्या सरस्या अम्भ इव कैकेय्या हृदयमदयं दयारहितं यथा तथा निममन्ध
आलोचयामासः । तथा तन्मनः श्रीरामाभिपेकविधातप्रवणं स्यात्तथा निश्चितगात्र
मित्रैरेव वान्यै प्रलोभयामासेत्यर्थः । मनोवाक्यायकममु कुटिलयास्त्रसा किं वप
नाटयितुमशक्यमिति भावः । पूर्णापमालकारः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥

अलघुचलितज्ञान्नावातनिष्पेपद्दोषा

दशनिरिव कठोर शीतलाम्भोदपद्मौ ।

अपहतजनसौख्यान्मन्थराभेदवान्या-

दपि भरतजनन्या हन्त दौर्जन्यमासीत् ॥ १० ॥

अलघ्विति । अलघ्वमन्दं चलितं प्रवृत्तो यो ज्ञान्नावातो ष्वनिविशेषः ।
सूक्ष्माम्बुवर्षमिश्रितो महामारुतस्त्रेण यो निष्पेप सघर्षणं स एव दोषस्तस्माद्धेतोः ।
'ज्ञान्ना ष्वनिविशेषे स्यादपि सूक्ष्माम्बुवर्षणे' इति नानार्थरत्नमाला । शीतलाम्भोद
पद्मौ शिशिरजलदपटले कठोरस्त्रीक्ष्णोऽशनिर्दम्भोक्तिरिव । अपहत विष्वसित जनाया
सौख्यं श्रीरामाभिपेकमहोत्सवजनितानन्दो येन तस्मान्मन्थराया भेदवाक्यात् ।
'राजेदानीं श्रीरामाभिपेकमुद्युक्तं, ततस्त्व श्रीरामस्य प्रमाजन भरतस्याभिपेकं
पूर्वदत्तवरद्वयेनाभ्यर्चय, अन्यथा महाननर्थं स्यात्' इत्युपजापवचनादित्यर्थः । 'भेदो
पजापौ' इत्यमरः । भरतजनन्या भरतस्य मातरि कैकेय्यामपि दौर्जन्यं श्रीरामाभि

पेनविधातस्वरूपमसाधुत्वमासीत् । प्रादुरभूदित्यर्थः । भरतजनन्यामित्यनेन भरते सौजन्यं सुप्रसिद्धमेव, तथा च तज्जनन्यामपि तथात्वमुपपद्यते । कारणगुणपूर्वकत्वात्कार्यगुणानाम् । अतः सौजन्ययुक्त्यामप्यस्या दौर्जन्यमासीदिति विरोधसूचकोऽयम्पिशब्दः । एतेन मन्थराया वचनस्य तादृक्कित्तिघोत्पादकपाटवः सूच्यते । हन्तेति विषादे । 'हन्त ह्येऽनुकम्पाया वाञ्छारम्भविषादयो' इत्यमरः । अलकारस्तु पूर्ववत् । मालिनीवृत्तम् । तथा श्रीरामायणे कैकेया प्रति मन्थरावाक्यम्—'तव देवासुरैर्युद्धे सह राजर्षिभिः पतिः । अगच्छत्त्वामुपादाय देवराजस्य साह्यवृत् ॥' इत्यारभ्य 'तौ वरौ याच भर्तारः भरतस्याभिषेचनम् । प्रप्रापन च रामस्य ल वर्याणि चतुर्दश ॥' इत्यन्तम् ॥

ततः कैकेयी निमकरोदित्याशङ्कयामाह—

सैषा मन्थराभिधानपिशाचिकावेशपरवशनिजाशया पूर्वं दण्डकैः
यैजयन्तपुरथास्तव्यशम्भुरासुरसगरसगतवेदनापनोदनार्थमात्मने
वितीर्णं वराय दशरथाय वरद्वयं न्यवेदयत् ।

सेति । मन्थरेणभिधानं नाम यस्या सा तयोष्ठा या पिशाचिका महाभूतप्रह । स्वार्थे क । 'केऽण' इति ह्रस्वः । तस्या आवेशेनावहेन । आत्मनेनेति यावत् । परवशः । परतत्र । विवेकशून्य इति यावत् । निजाशयः स्वकीयान्तःकरणं यस्याः सा तयोष्ठा । सैषा कैकेया पूर्वं पूर्वकाले दण्डके वने वैजयन्तमिति यत्पुरं तद्वास्तव्यस्त्रं वमन् । 'वसेत्स्वयं कर्तारिणिष्व' इति कर्त्तरि तन्व्यत्प्रत्ययो वृद्धिश्च । यः शम्भुरासुरः शम्भुराजो महादलस्तस्य सगरे युद्धे सगता प्राप्ता या वेदनामुरशङ्कतिजनितलेदः । वेदेऽपि वेदना' इत्यमरः । तदपनोदनं तन्निवारणमर्थं प्रयोजनं यस्य तत् । तत्समावितमित्यर्थः । 'अर्थोऽभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । आत्मने स्वस्वैः वितीर्णम् । तादृशप्रसक्त्यापसार्यं तत्रत्यगधाया निवर्तितत्वात्पारितोषिकतया दत्तमित्यर्थः । वरयोर्द्वयम् । द्वौ वरावित्यर्थः । 'देवाहुते वर श्रेष्ठे' इत्यमरः । वराय भ्रं दशरथाय । 'त्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति सप्रदानत्वाच्चतुर्थी । न्यवेदयत् ज्ञापयामास । तथा रामायणे—'स्वराजन्पुरावृत्तं तन्निदेवामुरे रणे । तत्र चाप्याक्यच्छतुस्त्रं जीविमतरा ॥ तत्र चापि मया देव यत्नं समभिरक्षितं । जाप्रत्वा यतमानायास्तनो मे प्रददौ वरो ॥ तौ तु दत्तौ वरौ देव निक्षेप मृगयाम्यहम् । तवैव पृथिवीपालः समाशे सत्यसगरः ॥' इति ॥

विज्ञापितस्य वरद्वयस्य विनियोगप्रकारमेवाह—

तयोरैकस्य सरम्भो भरतस्याभिषेचनम् ।

अन्यस्य वन्यवृत्त्यैव वने रामस्य वर्तनम् ॥ ११ ॥

तयोरिति । तयोर्वरयोर्मध्यं एकस्य सरम्भः । सवृत्तिरिति यावत् । भरतस्याभिषेचनं राज्याभिषेकः । अन्यस्य वरस्य सरम्भो वन्यवृत्त्या मुनिवृत्त्या । जटावलकल-

धारणकन्दमूलफलाद्यनरूपव्यापारेणेत्यर्थ । उपजापनुद्विजनमृत्त्यन्तरव्यवच्छेदात्
मेवमार । रामस्य वने दण्डकावने वर्तनं वृत्ति । अवस्थानमिति यावत् । पूर्वं सा-
न्येन दत्तौ वरविदां भरताभिषेकरामविवाहानरूपेण दातव्याविद्युज्वतीत्यर्थ
तथा च रामायणम्—‘नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रित । चाद्यजिन-
धारी रामो भवतु तापस । भरतो भक्त्यामय यौवराज्यमकण्ठकम् ॥’ इति ॥

तदानीं किं जातमित्याह—

तस्मिन्क्षणे वरयुग चिरंततताम्र-

नाराचवेधपरप भवसी विदार्य ।

सत्यप्रहाणचकितस्य नृपस्य काम-

मूरीचकार हृदये पुटपाकरीतिम् ॥ १७ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्क्षणे तरुच्छेदे । ‘निर्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवदो-
क्षण’ इत्यमर । चिरं चिरकालं ततोऽग्निसत्तम । अत एव ताम्रो रक्तवर्णो वं
नाराचं शालाशकारन्तीक्षणशस्त्रविशेषस्तस्य वैव सप्रहारमद्बृत्परुप कठोरम् । दुःसा-
मिति यावत् । वरयुगं कर्तुं । सत्यस्य सूदृतमापिलस्य प्रहाणं प्रच्युति । ‘कृत्यव-
इति णत्वम् । तस्माच्चरितस्य भयसभ्रान्तस्य नृपस्य राज्ञो दशरथस्य भवसी विदा-
श्रोत्रे विभिद्य । वाद्येन्द्रियद्वारा अन्तरिन्द्रियस्यार्थग्राहकत्वादिति भावः । ‘कर्णशब्दप्र-
श्रोत्रं श्रुति स्त्री भवणं भव’ इत्यमर । हृदये तस्यैव मानसे पुटपाकरीतिं मूषिक-
सपुटमध्ये सुवर्णादिकं निगूढं निक्षिप्याग्निना सतापनं पुटपाकस्तस्य रीतिम् । तस्य
दृशीं परिपाटीमित्यर्थः । अत एव निदर्शना । कामवत्यन्तमूरीचकार अनीचकार
‘प्रतिश्रुतस्याश्रवणेऽग्रहणे वा सत्यविप्रबो भवेत्’ इति श्रुत्या गृहीतत्वाच्च तप्तनाराच-
दुःसाह वरयुगद्वारभूतधवनविदाहपूर्वकं राज्ञोऽन्तरङ्गं प्रविश्य तं निरुच्छेदं तापस-
मासेत्यर्थः । ‘ऊरीकृतमुरीकृतमग्नीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्’ इत्यमरः । ‘ऊर्णादिध्वज-
चक्षुः’ इति गतिस्त्रयायाम् ‘कुगतिप्रादय’ इति समासः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तन्नयविरहवार्तामात्रसंतप्यमाना

दथ दशरथचित्ताधेतना निर्जगाम ।

द्वदहुतवहरोचिर्ज्वाल्या लेह्यमाना

ज्जटिति गहनगुल्मादुज्जिहाना मृगीष ॥ १३ ॥

तन्नयेति । अथानन्तरं तन्नयविरहवार्तामात्रेण आरामविरहदृष्टान्ताकर्णनेनै-
सतप्यमानाद्दह्यमानात् । विरह एव सति किं भविष्यति वा न ज्ञायत इति मात्रज्ञ-
वदार्थः । दशरथस्य चित्ताद्दयात् । ‘ध्रुवमपायेऽपादानम्’ इत्यपादानत्वात्पञ्चमी-
चेतना सज्ञा जीवनशक्तिर्द्वदहुतवहस्य वनवहे रोचिर्ज्वाल्या दासिश्चिख्या रोचि-
ज्जालया वा । ‘वने च वनवहो च दवो दाव इतीरित’ इति शाश्वतः । लेह्यमानात्
आस्वादमानादिति यावत् । गहनगुल्मात्कानाकुञ्जादुज्जिहाना निर्गमनशीला
‘ओहाह् गतौ’ इति घातो ज्ञानच् । मृगी सुरङ्गीव । ‘जातेरस्त्रीविपयादयोपधात-

ति हीप् । मटित्यञ्जमा । 'द्राग्वटित्त्वञ्जसाहाय' इत्यमर । निर्जगाम निरगात् । श्रीरामविरहवर्तां श्रुत्वातिमात्रपुत्रवत्मलो राक्षसपदि मूर्च्छामगच्छदित्यर्थ । पूणापमालकार । मालिनीवृत्तम् ॥

अथ दशरथ कथमपि लब्धसज्ञ कैकेयीमभापत ।

अथेति । अथ चेतनानिर्गमनानन्तर दशरथ कथमपि कृच्छ्रेण लब्धसज्ञ प्राप्तचेतन सन् कैकेयीं प्रतीद वचनमभापत अवाचत ॥

तत्प्रकारमेवाह—

राम काममुपाश्रयिष्यति वनं त्यक्त्वा धृत कौतुक
लोकस्पर्श्यति कौतुक चिरधृत तस्याभिपेके कथम् ।
धर्मापायभयेन वत्सविरह वक्ष्यामि वक्ष्यामि किं
यावत्कल्पमकीर्तिरार्तिजननी आयेत जाये तव ॥ १४ ॥

राम इति । रामो धृत राज्याभिषेकाङ्गत्वेनामुक्त कौतुक ह्लासून त्यक्त्वा लील-
येव विसृज्य राममन्यन्तम् । अप्रतिवधमित्यर्थ । वनमुपाश्रयिष्यति प्रवेक्ष्यति ।
धर्माचारतत्परत्वाद्नायामेनेव प्रप्रजिष्यतीत्यर्थ । तथा लोको जनन्तम्य श्रीरामस्या-
भिपेके विषये चिरधृत चिरकालमारभ्य समृत्त कौतुक हर्षं कथं कथंचित्स्पर्श्यति ।
दुस्त्यजमप्यतिकृच्छ्रेण विह्वङ्गनीत्यर्थ । तथा धमस्याङ्गीकृतपरिपालनरूपमुदृतस्यापा-
यौद्धिनाशाग्रद्वय तेन वन्सविरह रामवियोग वक्ष्यामि धारयिष्यामि । अहमिति शेष ।
'वह प्रापणे' इत्यस्माद्धातोर्लृट् । किं प्रतिवचन वक्ष्याम्यालपिष्यामि । वस्तुमवकाशा-
भावादिति भाव । अत्र 'वद व्यक्ताया वान्धि' इत्यस्माद्धातोर्लृट् । अथवा वक्ष्यामि
वक्ष्यामीति वहनार्थे द्विरुचोऽय गब्द । पुन पुनर्धारयिष्यामीत्यर्थ । 'चापले द्वे
भवन' इति द्विगुक्ति । 'सभ्रमेग प्रप्रतिश्वापल्म्' इति काशिरा । अतिदुःसहपुत्र-
विरहवेदनाजनितोद्वेगान्सभ्रम । किन्तु हे जाये हे भार्ये, तव यावत्कल्पम् । क्पा
न्तर्पर्यन्तमित्यर्थ । 'यावद्ववारणे इत्ययमीभाव । आतिजननी पीडाकरी ।
मममेदिनीति यावन् । 'आति पीडाधनुष्कोट्यो' इत्यमर । अकीर्ति धारामा-
भिषेकविघ्नाचरणनन्याऽपरयातिर्नायेत प्रादुर्भवेत् । जनेर्लृटि लृप् । यथा तथा
शास्त्रात् निर्वाहो भविष्यति, जायान्वेन सभावितायास्तत्रैव महाननध । 'सभावितस्य
चानीर्त्तरणादतिरिच्यते' इति गीताया भगवन्नोक्तवादिनि भाव । दुस्त्यनुप्रास ।
शार्दूलविन्नीडिन वृत्तम् ॥

वत्स कठोरहृदये नयनाभिराम

राम विना न खलु तिष्ठति जीवितं मे ।

धातुर्गलादुपयमस्त्वयि जानपूर्वं

कैकेयि मामुपयमं नयतीति मन्ये ॥ १५ ॥

वन्समिति । हे कठोरहृदये मठिनचित्ते, यत् स्वप्नेऽपि दुःसह श्रीरामविरह

साक्षात्त्व बोधयसि, अतस्त्वद्दृढयस्य कठोरत्व किं वक्तव्यमिलेतत्सबोधनम् । नयन
गिराम नेनानन्दरर वत्स बाल तनयम् । विरहामहिष्णुत्वयोतनार्थमेतद्विशेषणद्वयम् ।
'वन्मो ना कुटजे वर्षे तर्णके तनयारिके' इति वैजयन्ती । राम विना । रा
विहायेलथे । 'पृथग्विना-' इत्यादिना पद्यम्यभावपक्षे द्वितीया । मे मम जीवित
जीवन न तिष्ठति स्तु । मुनिश्रित मरिष्यामीलयं । अत हे कैकेयि, अत्र यद्यपि
भार्यानामप्रहण शास्त्रनिषिद्ध तथापि भार्येय चण्डीति व्यवहृतं युज्यत इत्येवमाभिहित-
मित्यवधेयम् । धातुर्वेदाद्विधिभलात्त्वयि विषये पूर्वं जानो जानपूर्वं । 'सुप्पुपा' इति
समास । उपयमो विवाह । यमसामीप्य च घन्यते । 'विवाहोपयमौ समौ' इत्यमर ।
मा यमस्यान्तरस्य समीप उपयमम् । 'अव्यय विभक्ति-' इत्यादिनाप्ययीभाव ।
नयति प्रापयतीत्येव मन्ये बुध्यामि । उपयमस्योपयमप्रापकृत्व युक्तम् । अतो ममाप्येव
मरणमुपयुज्यत इत्यर्थे । श्लोके लक्षणवतीना वन्यकाना परिणयो भर्तृजीवनाय
भवति, ईदृगवलक्षणदुर्भगायास्तव परिणयस्तु मम मरणाय भवतीति भाव ।
घसन्ततिलगारुतम् ॥

तदनु निजमनोरथैकपरिपूरणे कृतादरा कैकेयी सोपहासमवादीत् ।

तदन्विति । तदनु दशरथभाषणानन्तरं निजमनोरथैकस्य भरताभिषेचनराम
प्रमाणरूपस्वाभिलाषस्यैव परिपूरणे निष्पादने । अत्र मनोरथैकशब्दो शिवभागवत-
वन्ममास । अथवा एकपरिपूरणे मुख्यपरिपूरणे । 'एके मुख्यान्वयेवला' इत्यमर ।
कृतादरा विहितास्मा कैकेयी सोपहास सोऽप्युत्तमवादीत्वाच्च । 'सोऽप्युत्तम तु सोऽप्रास
सोपहारा समास्य' इति तत्सुच ॥

उक्तप्रसरमेव पारेष्टुणोति—

सत्यविप्रवमपत्यसंगत सगत भृशमपश्यतस्तव ।

जाश्रुतस्य विफलत्वमस्ति चेदा श्रुतस्य रचितोऽयमञ्जलि ॥ १६

सत्येति । अपत्यसगत पुनमोहादेतो । पद्यम्यास्तासि । सगत प्राप्त सत्यविप्र
सत्यत्राक्यप्रत्युति भृशमत्यन्तमपश्यतोऽनालोचयत । ईषदप्यननुसदधत इत्यथ
तवाश्रुतस्य वरद्वय दास्यामाति प्रतिज्ञातवचनस्य । 'अज्ञातमाश्रुत प्रतिज्ञातम
इत्यमर । विफलत्व नैष्क्यमस्ति चेत् । तत्रनिश्रुत विफल भवति यदीत्य
आ इत्युपहासे विसर्गान्तो निपात । श्रुतस्य 'सत्य वद, धर्म चर, स्वाध्यायान्म
प्रमद', 'अज्ञीकृत मुवृतिन परिपालयन्ति' इत्यादि धर्मशास्त्रस्य । 'श्रुत शास्त्राव
धृतयो' इत्यमर । अयमञ्जलि प्रणाम । 'ता युतावञ्जलि पुमान्' इत्यमर । रचिते
विहित । 'शासनाच्छास्त्रम्' इति व्युत्पत्त्या दुरध्वप्रश्रुतिप्रतिषेधकत्वेन प्रसिद्ध शास्त्रम्
ईदृगनाञ्जल्यापि भवनो यद्येव प्रश्रुति स्यात्तर्ह्यविचित्करत्वात् नमस्करोमीत्यथ
'तस्मान्छास्त्र प्रमाण ते कार्याभ्यव्यवस्थितौ' इत्यादि भगवद्वचनाच्छास्त्रमनुसरता

त्वया प्रतिश्रुतनिर्वाहोऽवश्य कर्तव्य । नान्यथा श्रेय इति तात्पर्यम् । भक्तिश्रद्धादर-
बन्धुरान्त करणतया विधीयमानो नमस्कार प्रसिद्ध । तत्रोपहासादावपि नमस्कार
सम्भवति । तथा प्रयुक्त पूर्वे—‘विदुर्द्वन्द्वतरङ्गिताप्रमरणि कर्ता शिरोविटुक
-र्मेति क्रमशिक्षितान्वयमला ये केऽपि तेभ्योऽञ्जलि । ये तु ग्रन्थसहस्रशाणकपणत्रु-
ञ्चन्कल्हेगिरामुणसे क्वथन्ति विह्वणरविस्तेष्वेव सन्धयति ॥’ इति । रथोद्धता
वृत्तम्—‘रात्रराविह रथोद्धता रगा’ इति ल गणान् ॥

प्रतिश्रुतमवश्य कर्तव्यमिति पुरातनराजवृत्तान्त दृष्टान्तवति—

किं नागतस्ते श्रवसो सकाशमरिंदम सत्यगिरा पुरोग ।

श्येनामिपीभूतकपोतपोतजीवातवे शस्त्रनिवृत्तगात्र ॥ १७ ॥

किमित्यादिना । सत्यगिरा पुरोग सत्यसंध्याप्रगण्य । अत एवानामिपमामिप
सपथमानामामिपीभूतम् । अभूतनाश्रवे च्चि । ‘कुगनिप्रादय’ इति समास ।
श्येनस्य श्येनभूमिकाधारिण इन्द्रम्यामिपीभूतो मासखण्डीभूत । ‘पिक्षित तरस मास
पल्ल ऋष्यमामिपम्’ इत्यमर । यद्वा भोग्यवस्तुभूत । ‘आमिप भोग्यवस्तुनि’ इति
केशव । य कपोतपोत कपोतडिम्भचेपधारी यम । ‘पोत पाकोऽर्भरो डिम्भ’
इत्यमर । तस्य जीवातवे जीवनापधार्यम् । तमुपजीवयितुमित्यर्थ । ‘जीवातुपाव
तोपधम्’ इत्यमर । ‘तादर्थ्ये चतुर्था वक्तव्या’ । शस्त्रनिवृत्तगात्र खड्गविदलित-
गरीर । अरीन्दमयतीत्यरिंदम शिविचक्रवर्त्तपरनामा त्वद्वश्यो महाराज ।
सज्ञाया मृनुवृजि—’ इत्यादिना स्वच् । ‘अरद्विपन्—’ इत्यादिना नुमागम । ते तव
श्रवसो सकाश श्रोत्रपथ नागत किम् । त्वया न श्रुत किमित्यर्थ । श्रुतश्चेत्कथ-
नेव वक्ष्यसीति भाव ।—पुरा किलेन्द्रयमा शिविसत्यसंधताया विषदमानां तत्परी-
नार्थं श्येनम्पोतौ भूत्वा तत्र सकेतपूर्वकं श्येनेनोपहृतत्वमामनो नाटयन्कपोतो
शगदीक्षित शिवि शरणं गमाम । सोऽपि श्येनेन ‘मदामिपीभूतोऽय देय’ इति
वृष्ट शरणागतपरित्यागे दोषम्भरणात्तत्परिमाणस्वशरीरभासपिण्डदानेनैव मोचयितु
काम कपोत तुलायामारोप्य स्वमासशस्त्रदाने कतवेन भारायमाणकपोतविप्रलब्ध
प्रतिगामङ्गभयादगोपशरीर निवृत्तवान्—इति पौराणिकी कथानानुसंधेया । पठन्ति
चानेन श्लोकम्—‘कणस्त्वच शिविर्मांस प्राणान् जीमूतवाहन । ददं दधीचिरम्यीनि
किमदेय महाभनाम् ॥’ इति सुपजानि ॥

ननु ‘बहूनामनुग्रहो न्याय्य’ इति श्लोकप्रसिद्धि, एकेन दृष्टान्तेन किं चरितायतेत्याह—
किंच,

किंचेति । नेत्र एवाय दृष्टान्त, किन्तु राजान्तरमपि विद्यत इत्यथ ।

तमेवाह—

अभ्यर्च्य कस्मैचिदुपाश्रिताय वितीर्य विप्राय विलोचने स्वे ।

आपूरयत्कश्चिदलकंसज्ञ प्राज्ञ प्रतिज्ञा प्रथितप्रभाव ॥ १८ ॥

अभ्यर्च्येति । प्रज्ञ एव प्राज्ञ । ‘धीरो मनीषी ज्ञ प्राज्ञ’ इत्यमर । प्रज्ञादि-

स्वात्स्वार्थेऽणप्रत्यय । अथवा प्रज्ञास्थास्तीति प्राज्ञ । 'प्रज्ञाभ्रद्वाचाभ्यो ण' इति णप्रत्यय । प्रथितप्रभाव प्रख्याततेजा । 'स प्रताप प्रभावश्च यत्तेज कोशदण्डजम्' इत्यमर । अलर्कसङ्गोऽलर्कनामा कश्चिद्राजा । 'सज्ञा नामानि गवश्या च नाया रवे क्षियाम्' इति विश्व । उपाश्रिताय नेत्रयाचनाधमतिविभावेन सर्गपमाश्रितायेत्यर्थ । कस्मैनिदज्ञातकुलगोत्राय न तु परिचिताय विशेष प्रापयतां विप्राय ब्राह्मणाय वैदेवद्वारणाय । 'कर्मणा यमभिप्रैति स सप्रदानम्' इति सप्रदानत्वाच्चतुर्था । अभ्यन्र्थे पूजयित्वा । न त्ववज्ञायेत्यर्थ । अन्यथा 'असत्तमवज्ञात ततामसमुदाहृतम्' इति गीताया भगवदुक्तरीत्या प्रत्यापनीयता स्वार्थिभाव । स्त्रे स्त्रीये । 'स्त्रो भ्रातावात्मनि स्त्र त्रिप्यात्मीये' इत्यमर । बिलोचने नेत्रे द्वितीयाद्विबचनमेतत् । न तु यत्किञ्चिदुगित्यर्थ । त्रितीर्थं दत्त्वा प्रतिज्ञा सत्यसवनामापूरयन् परिपूरयामास । समर्थितवानित्यर्थ । सत्सधतानिर्वाहेण कीर्तिसपादनतपरा राजानो नात्मद्वेष गगयन्तीति भाव । तत्र तु नवविबद्धेऽपि, तस्मादाशु परिपालनीयमिति श्लेऽनद्वयस्य तात्पर्यम् । उक्त पूर्ववत् । 'शेव्य श्येनकपोता' स्वमास पशुणे ददा । अलर्कश्रुपी दत्त्वा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥' तथा च— 'सश्रुत्य शैव्य श्येनाय न्वा तनु जगतीपति । प्रदाय पशुणे राजा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ तथा ह्यलर्कन्तेजस्वी ब्राह्मणे वैदपारगे । याचमाने स्वके नेत्रे उद्धृत्याविमना ददा ॥' इत्येतच्छ्लोकद्वयस्यापि मूलम् ॥

यद्येनमाश्रुतो न परिपाल्येत तर्हि सत्यसवसमानसः शर्मण्येऽपानय समापतेरित्याह—

असुरसमरवेलाजातयाधावसाने

धरयुगमदिशस्त्व प्रीतिपूर्वं तथा मे ।

अशियिलगुणवन्धा मत्यसधा नरेन्द्रा

जललिपिरिति काम सगिरन्ता गिर ताम् ॥ १९ ॥

असुरेति । असुरसमरवेलाया शम्बरासुरयुद्धसमये जाता समुपन्ना या वाचाऽसुरशस्त्रहतजनितवेदना तथा अवसानेऽन्ते । सप्रामादन्यत्रापसरणेन तद्वाचाया निवर्तितत्वादिनि भाव । त्व यथा गिरा वाचा मे मद्वा वरयोर्युग युगलम् । 'युगम् तु युगल युगम्' इत्यमर । प्रीतिपूर्वं वाचानिर्वर्तनजनितपरितोषपूर्वकं यथा तथाऽदिशो दत्तवानसि । पारितोषिकतया वरद्वयं दास्यामीति या गिरमुक्तवानसीति भाव । ता गिरमशियिलेऽखिच्छिन्नो गुणमघो दानदाक्षिण्यादिगुणानुवृत्तिर्यथा ते सद्गुणसपादनदृढीकरणतपरा इत्यर्थ । 'सधा विधा प्रतिज्ञायाम्' इत्यमर । नरेन्द्रा राजान । 'नरेन्द्र पार्विवे राज्ञि विषवेयेऽपि च स्मृत' इति धेनयती । ता गिर जललिपिरिति जलाक्षरविद्यासरूपेति । 'लिखिताक्षरविद्यासे लिपिलिखिते स्त्रियौ' इत्यमर । काममत्तन्त सगिरन्ता आल्पन्ताम् । सभावनाया लोद । दशरथवचन जललिपिवदप्रतिष्ठितमिति सत्यसधत्त गर्हणं सभविष्यतीत्यर्थ । सत्सधनरेत्रवि रचिताद्वाक्यप्रतिष्ठमद्गप्रयुक्तगर्हणादय को वाऽनर्थपदायोऽस्ति सभावितानामिति

भाव । जललिपे कमवेऽपि निपातेनाभिहितवान्न द्वितीयेत्युक्तम् । अत्र गिरो जललिपिन्वरपणाद्रूपमालकार । मालिनीवृत्तम् ॥

किं यदुना,

किं यदुनेति । किंयदुना मन्मनोरथापरिपूरणे स्वस्या मरण निश्चितमिच्छाह—

मत्स्योद्या गिरमिह निर्वहम्ब मा घा
सन्मान भुवि न सहेय राममातु ।
सस्थास्ये विपमुपभुज्य पश्यतस्ते
सनाह त्यजसि न चेतप्रवर्तमानम् ॥ २० ॥

सत्येति । गिर वरुण शस्याभोल्लेवरूपा वाच सत्येनोद्येति सत्योद्या यथा री वान्याम् । 'वद मुपि कयाच' इति क्यप् । 'उपपदम्—' इति समास । इहेदानीं निर्वहस्य समथयस्व वा उत मा वा मा निर्वहस्य । मत्स्योद्या मृषोद्या वा कुट्ट्वेत्तथ । नात्र ममाभिनिवेश इति भाव । किंतु भुवि लोके गममातु कौसत्याया सन्मान राममातृवप्रयुक्तमन्कार न सहेय न श्मिष्ये । सोढु न शक्नुयामित्यर्थ । महर्लिङ् । राममन्मानस्य मद्यत्रेऽपि मपक्षामन्मानस्य देन्यावहत्वेन तु महत्त्वादिति भाव । अत्र प्रवर्तमान सपश्यमान सनाह रामाभिषेकसभ्रम न त्यजति चेत् न विसृजसि यदि ते तव पश्यत सत । पश्यन्त त्वामनाल्लेल्यर्थ । 'पष्टी चानादरे' इति पष्टी । विपमुपभुज्य गरलमन्भवहृत् । 'स्वेऽस्तु गरल विपम्' इत्यमर । सस्थास्ये मरिष्ये । हीनजीवनादत्र मरणमेवेति भाव । 'सस्थाधारे स्थिनौ मृतौ' इत्यमर । 'समवप्र विभ्य स्य' इत्यामनेपदम् । अत्र रामायणश्लोक — 'तप्रतिश्रुत्व धर्मेण न चेहाम्यसि मे वरम् । अथव हि प्रहास्यामि नीविन त्वद्विमानिता ॥ अह हि विपमयेव पीत्वापि हि तवाप्रः । पश्यतस्ते मरिष्यामि रामो यद्यभिषिन्त्यते ॥' इति । प्रहर्षिणीयम्—'श्रौ श्रो गच्छित्तयति प्रहर्षिणीयम्' इति लक्षणम् ॥

एववादिनीमेना भूयोऽपि भूपतिरवदत् ।

एवमिति । एववादिनीमेना केकेयी भूय पुनरपि भूपतिर्दशरथोऽवदत् उवाच ॥ तदेवाह—

अयि कठिनहृदये, किंमुमुक्तलोकमर्यादया दयापेतया त्वयेति ।

अयीति । कठिनहृदये कठिनचित्ते । पुन पुनरनुनयेऽपि भार्दवाभावाद्बृदय-
स्येद् सवोधनम् । उन्मुक्ता परिलक्ता लोकमर्यादा सतीपतिन्यायरूपा यथा तथा । समतिक्रान्तकुलवर्त्ममाचारयेल्यथ । दयापेतया दयाहीनया । क्रूरयेति यावत् । त्वया किम्, कुम्भितवचन वक्तुमनुचितमित्यर्थ । 'कुन्माप्रशवितर्केष्वक्षेपे किंशब्द इष्यते' इति शाश्वत ॥

अनर्पानिवाह—

नैवाभवस्त्वमिह शीलवतीषु गण्या

नैवाभजत्पितृमता गणना स राम ।

नैवापमात्मजसुखान्यहमप्यनार्ये

नैवापमम्बु भरतेन न मे प्रदेयम् ॥ २१ ॥

नेति । हे अनाये दु शीले, अत एव त्वमिह लोके शीलवतीषु सङ्कृतिषुप्राप्तु
साप्त्वीष्वित्यथ । 'शील स्वभावे सङ्कृते' इत्यमर । गण्या गणनीया नैवामं
नैवास्ति । भुवो लङ् । परोपनापेऽप्यामन श्रेयोऽभावेन 'भञ्जितेऽपि लज्जने व्याधि
निवृत्त' । 'व्रतभ्रंशे सुखाप्राप्ति' इत्यादिबहुभयभ्रंशस्तीत्यर्थ । तथा स राम
पितृमता जीवत्पितृकृपा राजन्याना मध्ये गणना सस्या नैवाभजत् प्राप्नोत्
पिशाचिकयेव त्वया कान्तस्य ममाकिञ्चिन्करत्वात्पितृकर्तव्यामिषेकादिमन्मानासि
शेरिति भाव । तथाहमप्यात्मनैर्यानि सुखानि तानि नवापम् । वार्धके पुनरुक्तो
पचारादिजनितसंख्यानानि नैव प्रापवमित्यथ । रामप्रवाजनेन महादुःखपूर्वकमरण
स्यावश्यभावेत्यादिति भाव । सर्वत्रैवमरुतोऽवधारणार्थक । आप्नोतेऽङ् । पुष्यादित्वा
कलेरणदेश । तथा भरतेन मे भद्रम् । निवाप पितृतर्पणम् । 'पितृदान निवाप
स्यान्' इत्यमर । तस्य सबन्धि नैवापम् । सबन्धार्थेऽण् । अम्बूदक न प्रदेय
दातव्यम् । भरतस्यार्थत्वेऽप्यनार्यायास्तव दुर्भगगर्भसुभूतत्वात् । 'सद्वापान्यपि
सस्यानि टुप्येयु क्षेत्रदोषन' इति न्यायेनायोग्यतया ममोर्ध्वदैहिक्रिया न कर्त
व्येत्यर्थ । भवन्मरणभयाद्रामे प्रवाजिते आत्मनोऽपि मरण सुनिश्चितमेवेति
भाव । अत्र परेतस्य निवापोदकमिष्टमेव । तथापि न देयमिति निषेधितत्वाद्निष्ट
विधेरिवेष्टनिषेधस्याप्यनुपपद्यमानतया आभासवातेन निजमरणमात्रिष्यत इत्या
क्षेपालमर । उक्त च विद्यानायेन—'समानार्थतयानिष्टविष्याभासोऽप्याक्षेप इत्यु
पगम्यते । यथा चेष्टनिषेधस्याप्यनुपपद्यमानतया आभासवम्, तथानिष्टविधेर
प्यनुपपद्यमानतया आभासत्वम्' इति । रामामिषेकविधातेऽपि पुत्रस्य राज्यलाभ
स्यादिति लोभेन शीलवतीगण्यत्वाभावाद्यनर्थाङ्गीकारत्वेऽपि स्वस्य वैधव्य स्वपुत्रस्य
पितृकर्माचरणानर्हत्वं चेत्यैहिकामुष्मिकविरद्मनर्थद्वय स्यादिति वा मत्वा,
अस्मादभिनिवेशाद्विरता भविष्यतीति मत्वाऽनेन राह्य भरतनिवापाम्बुदाननिषेधो
पन्यासेन निजनिधन सूचितमिति परमरहस्यम् । अत्र रामायणश्लोक—'राम
कारयितव्यो मे मृतस्य सलिलक्रियाम् । सपुत्रया त्वया नैव कर्तव्या सलिल
क्रिया ॥' इति । यद्वा भरतेन नैवापमम्बु मे न प्रदेयमिति वाङ् । प्रदेयमेवेत्यर्थ ।
रामप्रवचनोत्तरक्षणमेव निजमरणस्यावश्यभावेत्वात्तत्साक्षिध्याभावेन भरत एव
ममोर्ध्वदैहिक्रियाचरणत्परो भविष्यतीति भाव । वसन्ततिल्कावृत्तम् ॥

वक्तव्यान्तरं विद्यत इत्याह—

किं च,

वासस्त्यचा भवतु किञ्चन तारवीणां

छायाद्रुमाश्च भवनानि भवन्तु धन्या ।

कैकेयि तस्य शयनानि कथं भवेयु-

स्त्वचेतसोऽपि कठिनानि शिलातलानि ॥ २२ ॥

किं च । वास इति । हे कैकेयि, तस्य रामस्य । दिव्याम्बुधारिण इति भावः । तारवीणा तरसबन्धिनीनाम् । सन्धार्येऽण् । 'टिड्ढाणन-' इत्यादिना ङीप् । त्वचा सबन्धि किञ्चन किञ्चिद् । बन्लादिकमित्यथ । 'त्वक्त्री वक् वक्लम्बिज्याम्' इत्यमरः । चासौ वक्ल भवतु । तथा धन्या श्रीरामस्य निवाम-
त्वेन सफलजन्मानदद्यायाप्रधाना हुमा वृम्भादद्याहुमा नमेरुतरव । शाकपा-
रिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः । 'छायावृषो नमेद स्यात्' इति शब्दाणव ।
नीरन्ध्रद्रुमा वा भवनानि गृहाणि भवन्तु । दिव्यभवनसचारिण इति भावः । किंतु
त्वचेतसन्तव हृदयादपि कठिनानि कठोरानि । त्वचेत एवातिकठिन, ततोऽप्यतिक-
ठिनचे तेषा योग्यता किं वक्तव्येति भावः । शिलातलानि शिलाप्रदेशा शय-
नानि दद्यात् कथं भवेयुः । वक्लच्छायाहुमेरव्याक्थषिदेव यात्रा भविष्यति ।
किंतु शिरीषपुष्पाधिकमौडुमार्यसपन्नशरीरस्य हसत्स्निहातल्पस्वापोचितस्य कठिन-
तरशिलातलान्येव शयनानि भवितु नार्हन्तीत्यथ । एतदेव मम हृदय निवृत्त-
तीति भावः । वृत्त तु पूर्ववद् । रामस्य भावीनि भवनानि शिलातलानि त्वचेत-
सोऽपि कठिनानि कथं भवेयुः । त्वचेतम कठिनतराणि नैव । किंतु त्वचेत शिला-
तलममकठिनमिति ध्वयते ॥

एव भर्त्रा भर्त्सिताप्यार्द्रचित्ता नाभूदेपा मन्यराश्रान्तवृत्ति ।

राकाचन्द्रे राजमानेऽप्येराधं वीरच्छजा चन्द्रकान्तम्यलीव ॥ २३ ॥

एवमिति । एकमुक्तीत्या भर्त्सिता तान्छान्वेनेति भर्त्रा तेन प्राणेश्वरेण
दशरथेन । 'मृन्स्ताच्छास्ये' इत्यङ् । भर्त्सितापवादितापि । 'भर्त्सन त्वपवादनम्'
इत्यमरः । मन्यरया पिशाचकल्पयाश्रान्ताच्छजा । निहुता इति यावत् । वृत्ति
सद्वर्तन यस्या सा । 'श्रुतिवर्तनजीवने' इत्यमरः । एषा कैकेयी राकाचन्द्रे पूर्णि
माचन्द्रे । 'पूण राका निशाकरे' इत्यमरः । अबाध भेषावरणादिप्रतिबन्धरहित
यथा तथा राजमाने प्रकाशमाने मत्पि वीरच्छजा स्तान्छादिता । 'स्ता प्रता-
मिनी वीरत्' इत्यमरः । चन्द्रकान्तम्यली चन्द्रकान्तमणिभूमिरेव । 'जानपद-'
इत्यादिना अहृत्रिमार्थे ङीप् । आर्द्रचित्ता श्लेहार्द्रहृदया । रामाभिषेकविषादाग्निनि
वेदापराङ्मुखीति यावत् । नाभूजासीत् । नहि दुष्टाश्रान्ता प्रयत्नेनापि प्रकृति
प्रतिपद्यन्त इति भावः । अत्र माणो ननथञ्चान्माहि लुको नासीर्यन्वावकाण ।

अत्र सति भर्त्सितन्वसारणे चित्तस्यार्द्रिभावरूपसार्थानुदयाद्विशेषोक्तिरलकार । 'तन्म
मध्यामनुपत्तिर्बिम्बेपोकिर्निषयते' इति लक्षणम् । तथा मथरामान्तश्रुतिरु
विशेषणगत्या चित्तार्द्रिभावाभाव प्रति हेतुत्वाभाव्यलिङ्गमलमार । तथा च क
मात्मश्लेषेन उपमेति त्राणामन्वोन्यसापेक्षितत्वात्सकर । शालिनीवृत्तम्
'शालिनुक्ता म्त्तौ तर्गा गोऽन्धिलेकै' इति लक्षणम् ॥

तदनु मुहूर्तमात्रमपि राममुखावलोकनसुखमनुबुभूषुर्दशर
कुमारमानयेति सुमन्त्रमादिदेश ।

तदन्विति । तदनु कैकेयीचित्तस्यानाशभावान्तरम् । मुहूर्तमात्र क्षण
षट्तिराद्यमपि वा । समनन्तर श्रीरामविरहस्यावश्यभावित्वादिति भाव । एते
कैकेया अनिरपेक्षनिश्चयत्व अधर्मशीरो राज्ञो रामप्रव्रजनविनिश्चित्व च सूत्र
इत्यवगन्तव्यम् । 'मुहूर्तमपरात्वे म्याद्धटिनाद्धितवेऽपि च' इति विश्व । राम
स्वावलोकनेन यत्सुरमान दम्नदनुबुभूषुरनुभवितुमिच्छु । श्रीराम दिदृशु सधि
स्वर्ध । भुन सजन्तान् 'सनासामनिध उ' । दशरथ कुमार राममानय समी
प्रापयेति सुमन्त्र नाम मन्त्रिणमादिदेश आज्ञापयामास ॥

तेन सत्वर राजभवन प्रवेशितो राम कृतप्रणाम पितरमयथा
भूतमुखविक्रासमारादालक्ष्य चक्रितं किमिदमिति कैकेयीमन्वयुङ्क्त

तेनेति । तेन सुमन्त्रेण सत्वरमविलम्बितम् । राज्ञो विलम्बामहिष्णुत्वादि
भाव । 'सत्वर चपल तूर्णमविलम्बितमाशु च' इत्यमर । राजभवन दशरथ
प्रवेशित सन् । विशेष्यं तात्पर्यमिति क्व । राम कृतप्रणाम कृताभिवादन स
अयथाभूत पृथग्भूत पूर्वापेक्षया विलम्बो मुनविनासो वक्ष्यश्रीर्यस्य त पितर दश
रथ आरात् समीपे । 'आराद्दूरसमीपयो' इत्यमर । आलक्ष्य दृष्ट्वा चकितो भयत
भ्रान्त सन् । इद राज्ञो मुखविग्रमराहिल्य किम् । कुतो वा जातमित्यर्थे । इत्ये
कैकेयीमन्वयुङ्क्त अष्टच्छत् । 'प्रश्नोऽनुयोग मृच्छा च' इत्यमर ॥

सापि पापाशया प्रत्यवादीत् ।

सेति । तत पापाशया पापाभिप्राया । दु स्रपेति यावत् । 'आशय स्वाद
मिप्राये मानसाधारयोगपि' इति विश्व । सा कैकेय्यपि प्रत्यवादीत्यनुवाच । श्रीर
मप्रश्नस्योत्तरे ददावित्यथ । ददेर्लुङि सिचि श्रुद्धि ॥

तदेव विदुषोति—

वत्स, प्रतिश्रुतवरद्वयनिर्वहणे निपुणेतरस्तातस्ते सप्रति सानुश
यस्तनयवात्सल्यात्सत्यव्यत्यासत्रासाच्च गाढमंगाधे शोरुसगरे
निमज्जतीति ।

वत्सेति । हे वत्स राम, ते तव तात पिता । 'तातस्तु जनक पिता' इत्यमर ।

१ 'अनुबुभूषु कुमारम्' इति पाठ २ 'प्रवेशितस्तव' इति पाठ ३ 'विलास'
इति पाठ ४ 'चकितमति' इति पाठ ५ 'अगाधशोक' इति पाठ

सप्रतीदाना प्रतिश्रुत पूर्वं प्रतिज्ञान यद्वरद्वय तस्य निवहणे समधने । वरद्वय समनन्तर
 स्यमेव परिहरिष्यति । निपुण प्रवाणन्मसादितर । अममथ सखिलय । 'प्रवाणे
 निपुणाभिज्ञविनिष्णातशिक्षिता' इत्यमर । अत एव सातुशय समन सताप मन् ।
 'रत्रे शन्देऽथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयो' इत्यमर । तनये त्वयि वान्सन्धात् श्लेढात् ।
 'श्रीमान्निर्गन्धस्तु वमल' इत्यमर । तया सत्पत्न्यत्वात् भरताभिषेकाकरणप्रयुक्त-
 सत्वविपर्यासन्नाप्रामाण्यवाच हेतोरगाधे गम्भीरे । दुम्नर इत्यथ । गोकर्मागरे
 तु साणवे गाड मृशम् । जसभावितोन्मज्जनमित्यथ । 'प्रगाड मृशकृच्छयो' इत्यमर ।
 निमज्जति निमग्नो भवतीत्येव प्रत्यवादीदिति पूर्वण सन्ध ॥

किं तद्वरद्वयमित्याशङ्क्यामात्—

वरद्वय तावत्तव मुनिवृत्त्यैव धने वर्तनमवनेरवन भरतस्येति ।

धरेति । वरद्वय वरयुगलम् । तावच्छब्देऽवधारणात् । 'यावतावच्च साकन्ये-
 ऽवर्गं मानेऽन्वारेण' इत्यमर । तव भवते मुनिवृत्त्या तापसवृत्त्यव । एकारो
 मेदबुद्धिजनकवृत्त्यन्तरव्यवच्छेदशयक । वने दण्डकावने वर्तनं चतुर्दशवन्मरामस्थानम् ।
 तथा भरतस्यावनेरवन भूरक्षण च । 'अव रक्षणे' । क्तरि ल्युट् । तव धनवाम एको
 वर, भरतस्य भूपरिपालनमपर इत्यथ । इति वाक्यसमाप्ति । अत्रा इति च प्रत्यवा
 दीदिति सन्ध । यद्वा इति वरद्वय तावद्वरद्वय खन्विलन्वय ॥

रामस्तदाकर्ण्य प्रमुदितहृदय कृताञ्जलिरेनो प्रति व्यजिज्ञपत् ।

राम इति । रामम्वरद्वयमाकर्ण्य सविशेष श्रुत्वा प्रमुदितहृदयो धीरोदात्ततया
 विकारमन्त सन्नम्य सतुष्टान्त करण सन् । धीरोदात्तलक्षणं तु—'महामत्स्योऽति-
 गम्भीर कृपावानविकल्पन । सुवर्गाचल्पदारो धीरोदात्त मुसमत ॥' इति । एतेन
 धैर्यमुक्तम् । 'मनसो निविशरत्नं यथं सन्वपि हेतुषु' इति रसिका । अत एव
 कृताञ्जलिविरचितकरसपुट । भक्तिविनयविधेयतालभणमेतन् । एता केकेया प्रति
 व्यजिज्ञपद्विज्ञापयामास ॥

तदेनाह—

भीतो भूभरत किमग्र भरत किञ्च बनापावना

अस्तोऽह सगरान्त्रयायककुदस्तात तुन शोचति ।

दिव्याया सरितो निजापम्परणालुध्वीं प्रतिजामिमा

मागभ्यार्मभिपूरयिष्यति न चेत्पुत्री कथ स्यादयम् ॥ २४ ॥

भीत इति । हे अम्ब मान । 'अम्ना माताऽथ बाला स्यात्' इत्यमर ।
 १. अम्बाधनयोर्हस्त' इति ह्रस्व । अत्र सापन्नमातृवेऽपि साप्रतिकविरोधावरणत
 स्परत्नेऽपि भर्तृप्रानिकृत्यपरायणवेऽपि स्वय निविकारत्वादेवमामञ्जितवानित्यवग
 न्तव्यम् । भरतस्वपुत्रो भूभरतो भूभारान् । न तु यथा भूभारान् । 'धन्व्यास्तसि',

१ 'वन्यवृत्त्यैव' इति पाठ २ 'भरतस्य चेभि' इति पाठ ३ 'पना व्यजिज्ञपत्' इति
 पाठ ४ 'इह पूरयिष्यति' इति पाठ

‘भीत्रार्थानां भयहेतुः’ इत्यपादानन्वापदनी । मीतो भयविभान्तं किन् । न नत एवेत्यर्थं । तथाह राम । पवयतीति पावनात्यवित्रताहेतो । न तु नैरर्थक्यापादात् । ‘पूह् पवने’ । कर्तारं ल्युट् । वनात्पोवनान् । पूर्वपञ्चमी । त्रन्तो मीतं किन् । त्रन्त्य एवेत्यर्थं । ‘चतुर्दशं दरखासो मीतिर्मां साध्वस भयम्’ इत्यमर । अत्र सगरस्य सगरचक्रवर्तिनोऽन्ववायस्य कुलस्य कुन्द श्रेष्ठ । अथवा सारान्ववायस्य राज्ञा श्रेष्ठ । ‘वोऽन्ववाय सनान’ इति वक्ष्यार्थाप्येवमर । ‘ककुद्दत्त्कुदौ श्रेष्ठं दृषात्ते राजलक्ष्मिणि’ इति विश्वप्रच्यस । अत्र सारान्ववायग्रहण सर्वेऽपि सगरकुल्ये भूत्वा भगीरथादयो राजानो दुस्तरप्रतिज्ञापाठवारपारीण्य एव, अतस्तत्कुलश्रेष्ठस्यैव कप्रतिज्ञाकुल्यावनरण क्रियदिति सूचनायमित्यनन्तव्यम् । अतोऽन्वपिता महेशपुत्र जनको दशरथ कुनो हेतो शोचति खिद्यति । न कुनोऽपि शोचितव्यमित्यथ । शोचन्करणयोर्हभयोरप्यन्यतरस्याभावादिनि भाव । तत्रुत इत्याद्यद्वाह—दिवि नद्य दिव्या तस्यां सरितो वियद्गङ्गाया निवापररणापितृतर्पणाज्जलिविधानात् । अस्तत्पूर्वमहाराजभगीरथकर्तृत्वादिति भाव । ‘निवाप पितृतर्पणम्’ इत्यमर । तर्षी मयाम् । न ततोऽप्याधेयं वेत्यथ । ‘बोतो गुणवचनान्’ इति षीप् । इमा प्रतिवा वरद्वयहरणाम् । अदमन्मत्तान् । आवाभ्यां च चाह चावाभ्यां साधनभूताभ्याम् । भरतेन मया चेत्यर्थं । ‘त्यदादीनि सर्वेनितम्’ इति सर्वप्रहणादत्यदादिना भरतेन सहास्यदत्तदादिन्वादेकशेष । ‘युवावौ द्विवचने’ इत्यावादेश । ‘युष्मदस्लदोरनैरे’ इत्यकारोऽन्तादेशः । नाभिपूरयिष्यति चेन्न निर्वहियति चेत् । कथं कुत पुत्रो प्रदानपुनवान् । प्रदासायामिनि । स्याद्भवेत् । न म्यादेव । पुनान्नो नरकाश्रयत इति श्युपत्या अनन्यसाधारणनिरयोद्धरणैक्युत्पन्नाया पुत्राणामस्माक जनने बहुश्रेष्ठभागे नोऽस्य राज्ञोऽस्मत्पूर्वराजस्य निर्व्यूहप्रतिज्ञापेक्षया अन्वतरया अन्या निर्वहणभावे कुतो वा न पुनःप्रदवाच्यता । कुनो वाय पुनकन्म्यात् । तस्मादावाभ्यानेतदज्ञाक्रियते तातेनापि न शोचितव्यमित्यथ । शार्दूलविकारितम् ॥

वनभुवि तनुमात्रत्राणमाज्ञापितं मे

सकलभुवनमार स्थापितो वत्समूर्ध्नि ।

तदिह सुकरतायामाधयोस्तर्किताया

मयि पतति गरीयानस्य ते पक्षपात ॥ २५ ॥

वनेति । हे अम्ब, मे मद्य वनभुवि कान्तारसीभिः तनुमात्रस्य भानकदेहस्य कस्यैव त्राण रक्षणम् । अल्पभारभरणमित्यर्थं । आज्ञापितमादिष्टम् । ममैतत्सुकर-मिति भावः । किंतु वल्गो बाल । भारोद्धतसमर्थं इति यावत् । तस्य भरतस्य स्वगर्भसम्भूतस्य मूर्ध्नि शिरसि सकलभुवनमारोऽश्रेयभूभारं गुरुतरत्वाद्बुधैर्ह इत्यथ । स्थापितो निश्चिह्नः । ‘भुवनं विष्टपे लोके सल्लिटेऽपि वियत्सपि’ इति विश्व । ततस्तस्मात्कारणादिहास्मिन्कार्यद्वये विषये । आवयो । भरतस्य मम चेत्यर्थः । सुकरताया सौकर्यं तर्कितायामालोचिताया सत्या गरीयान्युद्धर । गुरुद्वन्द्वारी यमुनि ‘प्रियन्धिर—’ इत्यादिना गुरोर्गणदेशः । ते तत्र पक्षपात आदरो मयि पठति

सरणि । स्वतनये भरते सपत्नीनन्दने मयि चादरानादराभ्या मुखामुखसपादक
ज्यामिपेकवनवामविधानार्थं प्रयत्नं कृतं, सोऽयं विचार्यमाणे विपरीतो जातः ।
ततस्तदेतद्गुरुकरणप्रवृत्तौ मर्कटभावयायप्रायं मुखार्थं च दन्तलेपे वातोद्रेकप्रसङ्गकस्य
चाभूदित्यथ । अत एव विषमालंकार — 'विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् ।
रूपघटना सा स्याद्विषमालंकारवृत्तिस्त्रिंशः ॥' इति रक्षणान् । मालिनीवृत्तम् ।

आम्ना तावद्युक्तिरचना । मुनिश्चितं वक्तव्यान्तरमस्तात्याह—

किं च,

तात स्वधाचा व्यवहृत्य हृद्य घत्साभिपेकोत्सधमङ्गल मे ।
प्रणामसङ्गस्य मयार्पितस्य किं पूर्णपात्रस्य न पात्रमासीत् ॥ २६ ॥

किं चेति । तत्प्रसारमेवाह—तात इति । तातोऽम्भतिता स्वधाचा समु-
लोच्चारितेन नियोगवचनेनैव न भवद्बचने भरताभिपेकमभिनन्दयतो मम स्ववच-
नेन चेत्किमु वक्तव्यमिति भावः । हृद्य मनोहरं वत्सस्योभवोरप्युपलक्षनीयस्य भर-
तस्याभिपेको मूर्धाभिपेकः स एवोत्सवः । 'उत्सृते हर्षमित्येष उत्सवः परिकीर्तितः'
इत्युक्तलक्षणं स एव मङ्गलं कन्याणं मे मया व्यवहृत्योक्त्वा । कथयित्वेति यावन् ।
'याहार उक्लिपितम्' इत्यमरः । मयार्पितस्य दत्तस्य प्रणामसङ्गस्य नमस्कारा-
रयस्य पूणपात्रस्योत्सवादिषु देयनस्तुनः पात्रं योग्यो नासीत्किं न जातः किमिति
पात्रं । तातेन भरताभिपेकः कियत इति वक्तव्यम् । मया चाद्रीकारपूर्वकं
नमस्कर्तव्यं चेत्प्रथमं सत्प्रसधस्य स्वस्य स्वमुन्वोच्चारणे न सकोचः । ततो
नि सकोचं वदत्विति तात्पर्यम् । 'उन्मवादिषु वदेयं पूणपात्रं तदुन्मये' इत्यभिद्युक्ता ।
'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः । अत्र नासीत्किमिति काङ्क्षा राज्ञो योग्यतापादनद्वारा
रामस्य भरताद्रीकरणमाक्षिप्यत इति गुणीभूतव्यङ्ग्यम् । तदुक्तम्—'अगूढनपरस्याद-
वात्यसिञ्ज्यङ्गमस्फुटम् । सदिरवनृत्यप्राधान्ये काङ्क्षितममुन्दरम् ॥' इति ।
वृत्तमुपनाति ॥

तत्क्षणमशनिहत इव पश्यतः, सर्वतः परीतद्वयदहन इव वनस्पति
दिवस्पतिपदभ्रशनिधुर इव नहुषः पपात नि सङ्गः पङ्क्तिरथ ।

तत्क्षण इति । तस्मिन्नेव क्षणे । रामस्य भरताभिपेकाङ्क्षाप्रसरणसमय इत्यर्थः ।
अत्यन्तमयोगे द्वितीया । पङ्क्तिरथो दशरथः । 'पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमम्' इत्य-
मरः । अग्निहतो वज्रविदारितः पवत इव । सर्वतः समन्तात्परीतद्वयदहनो व्याप्त-
श्चाग्निवनम्पतिर्दृश इव । 'वनम्पतिर्दृशमात्रे विना पुण्यं फलद्वये' इति विश्वः ।
दिवः स्वर्गस्य पतिर्दिवस्पतिरिन्द्रः । 'गतमन्युर्दिवस्पतिः' इतीन्द्रपर्यायेष्वमरः ।
'पथ्या पतिपुत्रः' इत्यादिना अत्रुक्तिः उच्छदिन्वादिसर्वनीयस्य मत्वम् । तस्य
पदाङ्गशेन प्रच्युत्वा विधुरो विश्लिष्टः । 'विधुरः पश्यते स्थात्कष्टविश्लिष्टधोरपि'
इति वैनयती । नहुषो त्रयानिपितेव नि सङ्गो विचेननः सन् पपातः । रामविरहा-

सहिष्णुवा मुमूर्च्छैलथ ।—पुरा ऋल नहुप कुतश्चित्पुण्योदयात्स्वर्गे इन्द्रव प्रा
तत्र विजाहमारहुमारप्रकोपितेन कुम्भसभवेन भुक्तो भवेति शप्त स्वर्गपदात्प्रयु
मुवि पपात—इति पौराणिकी कथा । वक्ष्यति चारण्यगण्डे । उपमालकार ॥

ततः सा पितृनिदेशमाचरेति राममादिदेश ।

तत इति । ततस्तदनंतरं सा कैकेयी पितुर्दशरथस्य निदेशमाज्ञाभावर विधेयां
राममादिदेश आज्ञापयामास ॥

ततो राम स्मिरार्पादिलयत आह—

स एष —

मातुराज्ञा वहन्मूर्धा मालामिथ महायशा ।

वनाय रामो वज्राज जगतामवनाय च ॥ २७ ॥

स इति । योऽयं कैकेयाज्ञप्त स एष महायशा कीर्तिसंपन्नो रामो मातु
कैकेया आत्मा वनवासाय व्रजेलेवरूपशासन माला पुष्पस्तनमिव मूर्धा वहन्
शिरसा धारयन्निस्त्रादगोक्ति । वनाय । दण्डकावन प्रतीत्यर्थं । 'क्रिया-र्योपपद-
इत्यादिना चतुर्थी । तथा जगतामवनाय जगद्भ्रमणाय च वज्राज जगाम । वनं प्र
गनुमैच्छदित्यर्थं । वनवासे दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनाभ्या लोकनिर्वाहस्य ज्ञयमा
नवाजगतामवनायेत्युक्तमित्यवगतव्यम् । उपमालकार ॥

असौ समासाद्य सद्य कौसल्यासदनमभिषेकप्रतिबन्ध कैकेयी
निर्यन्धमान्मनश्च वनवास प्रणामानन्तर तस्यै न्यवेदयत् ।

असाविति । असौ राम सद्योऽविलम्बेन कौसल्यासदनं निजमानुगृह्य समा
साद्य प्रविश्याभिषेकस्य निवाराज्याभिषेकस्य प्रतिबन्धमन्तरायभूतं कैकेया निर्वन्ध
चरुदम् । वरद्वयाख्यपाद्येन राजानं निर्वन्ध्य भरतस्याभिषेकप्रवर्तनरूपाभिनियोगे
मित्यर्थः । तथा आत्मनो वनवासं च प्रणामानन्तरं नमस्कारानन्तरकाले तस्य कौस
ल्यायै न्यवेदयत् । वधितवानित्यर्थः ॥

सैतदारुण्यं विदीर्णहृदया विपदिग्धमुखशिलीमुखविद्धश्रवणयु
गलेव सहसा निपत्य विललाप ।

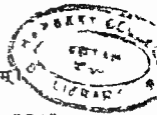
सैतदिति । सा कौसल्या एतद्रामवनवासप्रचनमारुण्यं श्रुत्वा विदीर्णहृदया
विदन्तितान्तरङ्गा सती । तस्य वज्रप्रहारप्रायत्वादिति भावः । शिली शन्य मुखे
यस्य शिलीमुखम् । विपदिग्धं विपद्विपितं मुखमग्रभागो यस्य स तथोक्तं यं शिली
मुखो वाणः । 'मुखं स्यादग्रभागेऽपि', 'अलिबाणो शिलीमुखो' इत्युभयत्राप्यमरः ।
तेन विद्धं सप्रहृतं श्रवणयुगलं वणयुगमं यस्यां सा तथोक्तेवेत्युपप्रेक्षा । तथा चेतद्
चनस्य विशिष्टगणवदन्तदु सहस्रं सून्यते । सहसा स्त्रीघ्नम् । 'स्वरादिपाठादव्यय

१ 'निदेशविचारमन्त्रिणम्', 'निदेशमन्त्रिणम्' इति पाठः २ 'समासाद्य कौसल्या'
इति पाठः ३ 'एतत्' इति पाठः ४ 'भूत्या निपत्य' इति पाठः

त्वम्' इति शकटायन । निपल भुवि पवित्वा । स्थातुमभवत्यत्वादिति भाव । विल्लाप परिदेवनवती बभूव । 'विलाप परिदेवनम्' इत्यमर ॥

तदेवाह—

रेखारथाङ्गसरसीरुहशङ्खचिह्ने
क्षेमकरे तव करे जगता त्रयाणाम् ।
कान्तारकन्दखनन रचयेति नून-
मानद्भवान्प्रतिसर भगवान्त्वसिष्ठ ॥ २८ ॥

रेखेति । रेखा एव रथाङ्गानि चक्राणि च सरसीरुहाणि च शङ्खाश्च । रथाङ्गाश-
काररेखा इत्यर्थ । ते चिह्नानि यस्य तस्मिन् । सामुद्रिकशास्त्रोक्तमहाभाग्यसंपत्तिसूच-
कतया तादृशलक्षणलक्षित इत्यर्थ । त्रयाणां जगता भूर्भुव स्वर्लोकानां स्वर्गमर्त्यपाता-
लानां वा । उपलक्षणमेतत् । अशेषलोकानामित्यर्थ । क्षेम करोतीति क्षेमकरे शुभ-
करे । 'क्षेमप्रियमत्रेऽन्व' इति एवम् । 'अगद्विपद्-' इत्यादिना मुमागम । तव करे
हस्ते । 'बलिहस्ताशव करा' इत्यमर । कान्तारे अरण्ये कन्दानामभ्यवहारोचितानां
मूलविशेषाणां खननमवधारणम् । 'कान्तार वभं दुर्गमम्' इत्यमर । रचय विधेहि ।
जावनोपायार्थमिति भाव । इति मत्वेति शेष । भगवान् । 'उत्पत्तिं च विनाश च
भूतानानागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्या च स वाच्यो भगवानिति ॥' इत्युक्तलक्षणो
चक्षुःश्रुतिप्रतिसर हस्तमूनमानद्भवान्निन्दवान्जन्म् । अपथा कथमेव भवेदिति भाव ।
'ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिमरोऽस्त्रियाम्' इत्यमर । अत्र राज्याभिषेकाङ्गत्वेनामुत्पन्न-
प्रतिमरन्त्य कन्दत्वननायत्वेनोपेतत्वात्प्रेक्षा । सा च नूनमिति व्यजकमद्भावाद्वाच्या ।
'यत्रान्यधर्मसन्धाद् यत्वेनोपकीर्तितम् । प्रहृत हि भवेत्प्राज्ञान्तामुप्रेक्षा प्रचक्षते ॥'
इति लक्षणम् ॥

अत्रान्तरे रामाभिषेकविधातममहमानो विरुदाभिमानो लक्ष्मणम्नावद्वच इत्याह—
तत्र सौमित्रिरतिमानप्रवृद्धमन्यु शतमन्युसमानमेवमग्रजमकथयत् ।

तत्रेति । तत्र वासन्नाविलापममये । सुमित्राया अपत्य सौमित्रिर्लक्ष्मण ।
'बद्धादिभ्यश्च' इतीदृशप्रत्यय । अतिमानप्रवृद्धमन्यु धारानवनशसकथाया धोतुमसक-
त्वादलन्तप्रवृद्धकोप सन् शतमन्युसमान भोगध्वर्यादिसपत्या इन्द्रतुल्यमित्युपमा ।
अग्रजं ज्येष्ठभ्रातरं श्रीरामं प्रखेन वक्ष्यमाणरीत्याऽकथयन् अवोचन् ॥

सप्रकारमेव विदुषोति—

जायं, अकार्यमिदं लोकागर्हणार्होया कैकेय्या वैचसा रजसा जरसा
ये समानान्तस्वान्ततया कृत्यावृत्त्यविवेकमूकस्य राज्ञ प्रज्ञाशैथिल्या
नि सृतेन ध्वसा सत्यस्य राज्यमटवीपर्यटनं विधातुम् ।

१ 'न कायन्' इति पाठ २ 'लोकागर्हणाया' इति पाठ ३ 'वचसा जरसा'
इति पाठ

आर्येति । हे आर्य पूज्य, इदमेतदमार्यमयुक्तम् । तन्तन्नोपपद्यत इत्यथ । किमिदमित्यत आह—लोकेति । लोकगर्हणाह्या ईदृगमार्यकरणशीलत्वालोकेति न्याया । 'कुत्सा निन्दा च गर्हणे' इत्यमर । वैज्या वचसा विप्रलापेन रचसा रचं गुणेन च । 'रनो रजोगुणे वृत्तं परागर्तवयोरपि' इति शाश्वत । जरसा वार्धका स्थया च । 'जराया जरसन्यतरस्याम्' इति जराशब्दस्य जरमादेश । समाक्रान्तस्त्वान तथा समभिभूतात् करणतया हेतुना । 'खान्त हन्मानस मन' इत्यमर । कृत्याकृत विवेकमून्य कार्यामार्यविवेकशून्यस्य । उक्तात्रितयमप्य एकैकमप्यनर्थाय भवति, मेल तु किमु वक्तव्यमिति भाव । राज्ञ प्रज्ञाशैथिल्याद्बुद्धिमान्धात्रि सृतेन वचसा निर्गन्तानार्थम्वास्येन राज्य प्रणापरिपालनात्मक राजकृत्य सत्यज्य विहाय । अटवीपर्यट्ट मरण्यसचार विबलु कर्तुम् । असार्यमिति पूर्वेण संबन्ध ॥

ननु भनतु यथा तथा वा, श्रेयस्सामेन पुना गुरनिदेशोऽवश्य कर्तव्य, अय निषेधस्मरणादित्याशङ्क्य तत्र युक्तिं षक्ति—

किं तु, तुभ्यमनभ्यर्थमानाय प्रथममेव पित्रा प्रदत्ता ननु पृथिवी ।

किं त्रिति । किं तु । तत निमुच्यते चेदित्यर्थ । अनभ्यर्थमानाय अयाचमानाय पुन पुनर्यात्रानिर्वन्धेनानुपदनमारिण इत्यर्थ । अनभ्यर्थमानायैव दत्त पुनर्न प्राप्यम् । अनभ्यर्थमानाय चेत्त्रिमु वक्तव्यमिति भाव । 'अत्रेमेऽर्थयत्तेरर्था याचेर्यात्वारो वने' इति वचनात् । तुभ्य भवते । 'कर्मणा यमभिप्रति स सप्रदानम्' इति सप्रदानत्वाच्चतुर्थं पित्रा पृथिवी भू प्रदत्ता ननु त्रितीर्णा रातु । अत प्रगृहीताया पुनरग्रहणेन तवार्ति प्रतिग्रहपरित्यागदोष । तस्यापि न चय दत्तापहरणदोष । तस्मादुभयतारत्वात्त्वत् पुनरवश्य पृथ्वी प्राप्तेति तात्पर्यम् ॥

ननु तत्रापि न ममाय धर्मं पुरपार्थव्याहनिहेतुत्वादिति न मन्तव्यम् । 'क्षत्रियम परो धर्मं प्रजानामेव पालनम्' इति मनुवचनात् । वस्तुतो धर्ममार्गभ्रशोऽपि सम्यक्प्रणापालनतत्परम् पुरपम्य मोक्षसाधकत्वादित्याह—

क्षत्रधर्मोऽपि धर्म्यात्पय प्रमाद्यापि वर्णाधमरक्षणत समीचीन प्रायेण पुरप मिश्रेयसे नियोजयेत् ।

क्षत्रेति । समीचीन समय क्षत्रधर्मं क्षत्रियकुलचारोऽपि । वस्तुत्वभावाव धारणाधर्मोऽयमपिशब्द । धर्मादनपेतो धर्म्य । 'धमपथ्यधन्यायादनपेते' इति यत्प्रत्यय । तस्मात्पथो मार्गात् । 'जुगुप्साविराम—' इत्यादिना पञ्चमी । प्रमाद्यापि प्रमाद प्राप्यापि । धर्ममार्गान्वहितो भूवापीत्यर्थ । वर्णा ब्राह्मणादय, आधम ब्रह्मचर्यादय, तेषा रक्षणत परिपालनाद्धेतो प्रायेण भूया । 'प्राधो भूयन्तगमने' इत्यमर । पुरपम् । नितरा श्रेयो निश्रेयसम् । 'अचतुर—' इत्यादिना सूत्रेणान्प्रत्ययान्तो निपातित । तस्मिन्मकल्पपुरपार्थाध्यक्षे नियोजयेत्प्रवर्तयेत् । मोक्षाधिकारिण उर्यादित्यथ । उतश्चित्कारणाद्धममार्गप्रमादेन वेगुष्येऽपि स्वधर्मत्वात्सम्यक्प्रजापरि

पालनात्मकस्य क्षत्रधर्मस्य मुनिनोचिताटवीपर्यटनरूपपरधर्मानुष्ठानापेक्षया श्रेष्ठ-
त्वान्छेयस्करत्व सम्भवति । 'श्रियान्स्वधर्मो विगुण परधर्मात्स्वनुष्ठिानान् । स्वधर्मे
निधन श्रेय परधर्मो भयावह ॥' इति भगवद्ब्रह्मवैवर्तपुराणस्य भावः ॥

अथ देवमन्त्राद्वेनेनापि पौरुषस्य पुरुपाद्यसमर्थनसामर्थ्यसम्बन्धप्रधर्मेनिर्वाहः
पुरपत्नार एव समाश्रयणीय इत्याह—

नियतं नियतियत्नमत्तिलङ्घ्य पौरुषमेव धीरस्य पुरुपार्थान्समर्पयेत् ।

नियतमिति । पुरुषस्य व्रम पौरुष्य पुष्पकार एव । 'पौरुष्य पुरुषस्योक्ते भावे
धर्मणि तेनस्ति' इति विश्व । युवादित्वाद्धण । अवधारणात्प्रत्ययभेदकार । नियत
निश्चितं यथा तथा । नियतियत्नं दैवमन्त्रम् । 'नियतिनियमे दैवे' इति विश्व । अति-
लङ्घ्य अतिक्रम्य । धीरस्य धैर्यशालिन पुंसः पुरुपार्थान्धर्माद्यमानमोक्षचतुर्विधपुरु-
पार्थान्समर्थयेष्विबहेत् । स्वशक्त्या पौरुषनिर्वाहस्यैव पुरुपार्थलभो नन्वन्यस्य । अतः
पुरपत्नार एव समाश्रयणीय इति भावः ॥

इयं स्वमतमुपन्यस्य तस्य फलितमाह—

मा भूत्स्वत्पदपद्मयोररणिमा कान्तारसञ्चारत

पाणो पाटलिमा मनाःप्रसरतु ज्यारुर्पणादेव मे ।

कैकेयीपरिभूततातवचने नम्रो भवान्मा स भू-

त्किञ्चिन्मामरुमार्यं शौर्यजलधे नम्र धनुर्वर्तताम् ॥ २९ ॥

मा भूदिति । हे आर्य पूज्य, शौर्यजलधे । अपारमूर्खस्यपत्न्यस्य । त्वपदप-
द्मयोभयस्वरणारविन्दयोः कान्तारसञ्चारतोऽरुण्यसञ्चारादरणिमा आरुण्यम् । लोहित-
मिति यावत् । 'वर्णदृढादिभ्य ष्यञ्' इति चकारादिमविच । मा भूत् मास्तु । 'माडि
लुच्' इत्यादिपि लुच् । किन्तु ज्याकषणा-मौर्ख्याकर्षणान् । 'मावी ज्या शिञ्जिनी
शुण' इत्यमरः । मे मम पाणी हस्त एव पाटलिमा रणिमा । 'धितरक्तस्तु पाटल'
इत्यमरः । पूनवदिमनिच् । मनागीपत्प्रसरतु प्रवतताम् । तया भवान्कन्याया परिभू-
तस्य विमोहितस्य तातस्य पितुवचा विषये नम्र प्रह्व । विषेय इति यावत् । मा स
भूत् । मा भूयादित्यर्थः । कृष्णवचनस्यानादरणीयत्वादिति भावः । 'सोसरे लड च'
इति चकारादाशौर्ये लुच् । 'न माह्वयोगे' इत्यद्रतिषेधः । 'शेषे प्रथम' इति प्रथ-
मपुरपत्नम् । किन्तु विधिदीपन्मामक मदीयम् । 'तवन्ममत्तवेकवचने' इति मम-
त्तादेव । धनुर्वर्त सन् वर्तताम् । चापरतश्चस्य पितुर्वचननियन्त्रिततया कान्तारसञ्चा-
रतपरो मा भव । किन्तु मोर्ख्याकर्षणपूर्वम् मदीयं धनुरायस्य बाणप्रयोगेण त्रार्याकर्ष-
णविधुरममिन्नभूत पितर हनिष्यामीत्यर्थः । तथा च रामायणे—'श्रोत्साहितोऽयं
कन्या सतुष्टो यदि न पिता । अमिन्नभूतो नि गद्गु वध्यता वयतामिति ॥' तथा
स्मृतेश्च—'शुरोरुप्यवलितस्य कार्याधर्ममनानत । जन्मप्रतिपन्नस्य कर्म भवति

शासनम् ॥' इति । लक्ष्मणो धीरोद्धतत्वादित्यमुक्तानिलनुसंधेयम् । लक्षणं तु—
'दर्पोत्थाधर्यभूयिष्ठध्वण्डवृत्तिर्विद्भवन । मायावी सुलभक्रोध स धीरोद्धत उच्यते ॥'
इति । अत्र साम्प्रैरुत्वेन प्राप्तयो श्रीरामपादपद्महस्तास्त्रिमपाटलिप्रो श्रीरामपादप
द्मादणिमान चटोगेक्त्या वर्णयित्वा पाणौ नियमनादेर परिसंख्यालक्षणम् । तथो-
त्तरार्धे श्रीरामधनुर्नम्रत्वयो प्राप्तयो श्रीरामनम्रं वर्णयित्वा धनुषि नियमनादपर
इति तयोर्वापेक्षितत्वात्प्रकर । 'एभ्य वस्तुन प्राप्तानेकत्रैकदा वरा । एकत्र
नियम सा हि परिसंख्या निगद्यते ॥' इति लक्षणम् ॥

एवमाचक्षाण लक्ष्मण राम सान्त्वयन्नेवावोचत् ।

एवमिति । एवमुक्तरीत्या आचक्षाण वदन्तम् । 'वद व्यक्ताया वाचि' इत्यस्मा
द्वातो शानच् । लक्ष्मण राम सान्त्वयन्सामवाहैरुपलालयन्नेव । 'सामसान्त्वयन्सुमे
समे' इत्यमर । अवोचत् ॥

तत्प्रसरनेवाह—

यत्स, सवितृवशजाताना पितृनिदेश एव देशिक सर्वकर्मसु ।

यत्सेति । हे वत्स, लक्ष्मणेत्यादरेणामन्त्रगम् । सवितृवशजाताना सूर्यवशोद्भ
वाना राज्ञा पितृनिदेश पितृनियोग एव सर्वकर्मसु सस्त्वन्वयैषु देशिक आचार्य ।
उपदेशेति यावत् । सूर्यवशोद्भवा सर्व पितुराज्ञापरिपालनतपरा एवेत्यर्थ । अत्रो-
नास्मान्मिद विरुद्धमिति भाव ॥

न केवलमस्मान्मिय मर्वादा, किंतु पूर्वपामन्येपामपीत्याह—

यहव खलु पितृनिदेशगौरवाद्गोहत्यामपि मातृवधमपि तारुण्य
विनिमयमपि कण्डुरुैणुकैयपूरप्रभृतय कुर्वाणा निर्विचारमाचारव-
तामप्रण्या इति गण्यन्ते ।

यहव इति । कण्डुनाम महपि । रेणुनाया अपत्य रेणुकैयो जामदग्न्यो राम ।
'त्रीभ्यो टक्' । पूर्यपातिन दन । प्रभृतिग्रहणात्सगरपुत्रादय । कण्डुश्च रेणुकैयश्च
पूरश्चेति द्वन्द्व । ते प्रभृतिरादियथा ते तथोक्ता । बहवोऽनेके पून महात्मान पितृ-
निदेशे पिनाज्ञाया गौरवादावरातिशयात् गोहत्यामपि । न तु यस्वनम्यपिजन्तोर्ह
स्याम् । 'हनस्त च' इति हन्तेर्भावे कथप् । तत्परधान्तादेश्च । खान् लोरात् ।
तथा मातृवधमपि । न तु यस्या कस्याश्चित्त्रिवो वधम् । तथा तारुण्यस्य योव-
नस्य विनिमयो बुद्धिपूर्वपरिवृत्तिममपि । न तु यम्यस्यचिद्भवसो विनिमयम् ।
अत्यन्ताकृत्यविनियोजक एव पितृनिदेशो न लक्षनीय, इत्यत्रलक्षनवासविनियो-
जरस्तु कि वक्तव्यमित्यपिशब्दत्रयार्थ । निर्विचार विचाररहित यथा तथा धर्मशास्त्र-
निषिद्ध गोहत्यादिमहापातक कथकारं कर्तुमुपयुक्त स्यादिति अज्ञाशून्यमित्यर्थ ।
कुर्वाणा आचरितवन्त । वक्ष्येतेस्तान्छील्ये शानच् । तेनाचरणेनाचारवता सदाना
रसपञ्चानाम् । अत्र नयन्तीत्यप्रण्या श्रेय । 'सत्सुद्विष—' इत्यादिना क्तिप् । 'अप्र

ग्रामाभ्या नयतेषां वक्तव्य' इति णत्वम् । इत्येव गण्यन्ते सरयावन्ते । प्रशस्यते स्तत्त्वित्त्वर्थं । पितृनिदेशं शुस्मबुवतामीदृगकार्यकरणमेव प्रासाहेतुरभूत्, किमुत वनवासादिकार्यकरणमिति भावः ॥

उक्तमर्थं विगमयति—

तस्मादवश्यं वश्य एव पितुरवगाटे गहनमिति ।

तस्मादिति । यस्मात्पितृनियोगोऽवश्यमनुष्ठेयसम्पत्कारणादित्यथ । अवश्यं निश्चितं पितुर्वश्ये वग गत एव सन् । न तु विमत इत्येवकार्थं । 'वशं गतं' इति यत्प्रत्ययः । गहनमरण्यमवगाहे प्रविशेत्त्वचोचतेति पूर्वणं स्वार्थं । अत्र रामायणम्—'ऋषिणा च पितुर्वाक्यं कुर्वता व्रतचारिणा । गेहंता कण्डुना धर्मं जानतापि विपश्चिता ॥ जामदग्नेन रामेण रेणुका जननी स्वयम् । कृता परपुनारण्ये पितुर्वचनकारणान् ॥ अस्माकं नु कुले पूर्वं सपरस्याहया पितुः । खनन्नि सागरैर्भूमिमवात् सुमहान्बध ॥' इति । पूरस्तु न रामायणे सङ्गृहीतः । तस्यैव कथा महाभारतादौ रचिता—पूर्वं पुनःपवगादग्ममरसप्राप्तदुःसहनरामभारनिहलेन पित्रा ययातिना निद्रुक् पूरः स्वतारुण्यं तस्मिन् दत्त्वा तस्मिन् स्वयं गृहीतवानिति । अत्र गोहत्याधुहित्त्वमेव सङ्गृहीतानामुद्देशात्कामपरमाना यत्रासत्पालसार—'उद्दिश्याना पश्याना पूर्वं पश्चाद्यथाममम् । उद्देशो नु भवेद्यत्र तद्यथासत्यमुच्यते ॥' इति लक्षणान् ॥

तत्र विस्तृतपुत्रव्याप्तस्या कौसल्या तेन सह गन्तुमभिलषन्ती हृतप्रणामेन रामेण सविनयमेवमभिहिता ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्मये विस्तृतपुत्रव्याप्त्या समविकृपुत्रज्ञेया कौसल्या तेन सह पुत्रेण साह गन्तुम् । वनं प्रतीक्षि शोच । अभिलषन्ती कामयमाना सती । हृतप्रणामेन विहितमस्मद्वारेण रामेण सविनयं सप्रत्ययमेव वक्ष्यमाणरीत्याभिहितौक्तम् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

कान्तारभाजि मयि केरुयराजपुत्र्या-

कार्कश्यमन्वूलितया वूलितस्य वाचा ॥

तातस्य शोकदहनग्लपित शरीर

मातस्त्वया न तु कदाचिदुपेक्षणीयम् ॥ ३० ॥

कान्तारेति । हे मात, मयि कान्तारभाजि अरण्य गते सति । केरुयराज-पुत्र्या क्षत्रियतनयाया । अतः सात्र युक्तमेव वरिष्यतीति भावः । कार्कश्येन अर्थेण । 'कार्कशं कठिनं क्रूरम्' इत्यमरः । कन्दलितवोत्पन्नया वाचा । शब्दधाराकल्पयित्वा । दलितस्य विदारितस्य । पीडितस्येत्यर्थः । तातस्यास्मात्पितुः स्वान्धे शोकदहनग्लपितं मद्द्विरहजनितशोकानलेन पीडितम् । सतप्रमितिं यावत् । शरीरं त्वया कदाचित्प्रेक्षणमात्रमपि नोपेक्षणीयं नानादरणीयम् । नुरवधारणाधिकं । किंतु

तत्तत्कलोचितोपचारे सदा परिनोपणीयमित्यर्थं । वाक्शस्त्रविदलनमेव दुःसहम्,
तत्रापि शोभनलसतापशेक्तिमु वक्तव्यम् । नखत्रयोपरि मुमलाघातप्रायत्वादिति
भावः । मयैकेनैव वनं प्रति गम्यते । पतिदेवनाया त्वया तु तदुपचारतान्पर्येण
एव स्थातव्यमिति भावः । वयं ततित्त्वद्वृतम् ॥

ततः सा तनयस्य म्वस्त्ययनाय समस्तदेवताकीर्तनपुरं सरीमा
शिपमाचचक्षे ।

तत इति । क्लान्तदन्तरं सा कौसल्या तनयस्य रामस्य स्वस्त्ययनाय । माङ्ग-
ल्यमुपादनायमित्यर्थः । समस्तदेवताकीर्तनपुरं सरोमिन्द्रादिसकलदेवनास्तुतिपूर्वकम् ।
'पुरोऽप्रतोऽप्रेषु सर्गं' इति टप्रत्यये टिष्ठाणन्- इत्यादिना ङीप् । आशि-
पमाचचक्षे उवाच । 'यन्मङ्गलं सद्दृष्ट्वाहं सर्वदेवनमस्मृत्ये । इदमनाहो समभवन्ते
भवन्तु मङ्गलम् ॥' इत्यावाहीर्वाद् चभरेत्यर्थः ॥

तदनु रामस्तामभिवन्द्य निष्क्रान्तं प्रक्रान्तनेपथ्याया सीतायाः
प्रासादमाससाद् ।

तदन्विति । तदवाशीरक्तयनं तरं रामस्य कौसल्यामभिवन्द्य नमस्कृत्य निष्क्रान्तं
मातृगृहाद्विनिर्गतं सन् प्रक्रान्तमारब्धनेपथ्यमभिवेगेचितवेषो यस्यान्तस्या सीताया
प्रासादं सदनमामसाद् विवेक्ष ॥

ततः धीरामं निमग्नोदित्साह—

कल्याणवादसुखिता सहसैव कान्ता

कान्तारचारकथया क्लृपीचकार ।

अम्भोदनादमुदिता विपिने मयूरीं

सत्रासयन्निव धनुर्ध्वनिना पुलिन्द ॥ ३१ ॥

कल्याणेति । कल्याणवादेन राज्वाभिषेकमङ्गलकथनेन सुखिता सनातसुखाम् ।
तारकादित्वादितच् । ता कान्ता श्रिततमा सीता कान्तारचारकथयारभ्यसंचारवार्तया
विपिनेऽम्भोदनादेन जलदग्नितेन मुदितामानन्दिताम् । मह्यमतिशयेन रौत्तीनि
मयूरीं मयूरगङ्गनाम् । पृषोदरादिन्वात्साधुः । 'जातेरस्त्राविपशान्-' इति ङीप् । धनुर्ध्व-
निना धनुष्कारेण पुलिन्दो व्याध इव सत्रासथन्मीपयन्सहस्रा मय एव क्लृपीचकार
सक्षोभयमानः । वैकेयीवचननिश्चितेन राज्ञा विद्युक्तोऽहं वनं प्रति गमिष्यामी-
त्येव रूपवचनेन विमनीचकारेत्यर्थः । उपप्लवङ्गः । नाग नीचोपमाशब्दा घमप्राधाया-
वचनेनैव तथात्वोपपत्तेः । किंत्वत्र सत्रामनमात्र एव कविविधान्ति । अन्यथाति
प्रमज्ञादित्यलम् । उक्तं पूर्ववत् ॥

ततः निमग्नो आह—

अयमेनामैनुगेऽनुमुपक्रान्तामकथयत् ।

अयमिति । अथ श्रीरामोऽनुगन्तुमनुसर्तुमुपनान्ता वृत्तादरामेन सीता प्रत्य-
कथयदबोचन् ॥

तदेवाह—

प्रिये जनकनन्दिनि प्रकृतिपेशलामीदृशां

कथं ग्लपयितु सहे तव शिरीषमृद्धीं तनूम् ।

गृहीतहरिणीगणत्रिकविसारिनानाशिरा-

क्षतक्षरितशोणितारुणवृकानने कानने ॥ ३२ ॥

प्रिय इति । प्रीयातीति प्रिया । 'इगुपथ-' इत्यादिना कप्रत्यय । अमारात-
त्वाद्वाप् । हे प्रिये जनकनन्दिनि जनकानुपुत्रि । 'इत्तरयुटो बहुलम्' इति बहुलप्र-
हणसान्ध्यात् 'द्यादित्वा'युट्प्रत्यय । टित्वाऽन्दीप् । एतत्सबोवनद्वय कान्तारसचारा-
नर्हताद्योतनार्थम् । प्रहृत्या पेशला चारतराम् । 'चारी दक्षे च पैत्रल' इत्यमर ।
अत एव शिरीषमृद्धीं शिरीषपुष्पवन्मृदुलामीदृशीमित्यभूताम् । सुवोपचारोचितामि-
त्यथ । तव तनू शरीरम् । गृहीत दष्ट यद्हरिणीगणत्रिक कुरदविकुरम्नत्रिकप्रदेश ।
वृसोऽहि जिघृक्षितन्तोत्रिकप्रदेशमेव प्रथम गृह्णातीति प्रसिद्धिः । 'पृष्टवगाधरे
त्रिम्' इत्यमर । तत्र विसारिण्यो नि सरन्त्यो नानाशिरा नानाविधनाम्ब्य । 'नाडी
नु धमति शिरा' इत्यमर । तान्योऽभ्यन्तमविच्छिन्न यथा तथा । यद्वा नासा क्षतेभ्यो
प्रणेभ्यश्च क्षरित परिधुत यन्छोणितमसृक्तेनारुणानि वृक्षणांमांहामृगागामानानानि
यन्मिन्मिन् । हिंस्रप्रचुरतयात्यन्तभयकर इत्यर्थः । 'कोकम्बीरामृगो वृक्' इत्य-
मर । काननेऽटव्या रल्पयितु परिहृणयितु कथं सहे कृतो वा मृष्ये । न कथञ्चिदपि
नह इत्यर्थः । एवमकथयदिति प्रवेण सवन्ध । पृथ्वावृत्तम् । लक्षण तूष्णम् ॥

तदनु नानानिघप्रयत्नेनाप्यनुन्मिपदनुजिगमिपाशैविल्याया मैथि-
ल्या लक्ष्मणेऽप्यनवसितानुगमनव्यवसाये वासिष्ठाय सुयज्ञाय भूपण-
मशेष नागसहस्रेण सह शत्रुजयाद्वय मातुलदत्तं मत्तहस्तिनम-
गस्त्यकौशिकाभ्या च महार्घाणि रत्नानि वितीर्य तदनु निर्जरारिधीर्य-
सुपी धनुपी निरपायश्राणकर्मणी धर्मणी निर्मर्यादशिलीमुखकृतालु-
पङ्गौ निपङ्गौ निर्वर्तितवीरपाणौ कृपाणौ वरुणेन जनकसदृशि दत्तमे-
तत्समस्तमायुधजातमादाय मामनुगच्छेति सोमित्रिमन्वप्रहीत् ।

तदन्विति । तदनु तदनन्तर मैथिल्या जानम्या नानाविधेन हितबुद्ध्या खड्ग-
वचोमयेन । तदभिधीयते—'सदा सुख न जानामि दुःखमेव सदा वनम्' इत्यादि-
रामायणोक्तप्रकरेणापि प्रयत्नेन । बहुप्रकारैरप्युपकारैरित्यर्थः । अनुन्मिपदनुदय-

१ 'क्षति' इति पाठ २ 'प्रयत्नशतेन' इति पाठ ३ 'नतुल मातुलदत्त हस्तिनम्'
इति पाठ ४ 'महाहाणि च रत्नानि वितीर्य निर्जरारिषि' इति पाठ ५ 'नवमादाय'
इति पाठ

दनुजिगमिपाशैथिल्यमनुगमनेच्छादीर्घत्व यस्यास्तस्याम् । अनिष्टानुसरणेच्छाया
 सत्यामित्यर्थः । तथा लक्ष्मणेऽप्यनवसितानुगमनव्यवसायेऽनिवतितानुयात्रोद्योगे सति
 अनवसितेत्यत्र 'योऽन्तकमणि' इति घातो कर्मकर्तारि क्त । ततो नन्समास
 ततो वासिष्ठाय वसिष्ठपुत्राय । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । सुयज्ञाय सुयज्ञनाम्न आचार्यः
 याशेय भूषण भूषणजातम् । वनररत्नमयकेयूराद्बदकुण्डलाद्यशेषभूषणानीत्यथ । शत्रु
 ख्यतीति शत्रुजय । 'सज्ञाया मृतृष्टुजि-' इत्यादिना सञ्प्रत्ययः । 'अर्द्धद्वयत्-
 इत्यादिना मुमागम । स इत्याह्वयो यम्य तम् । शत्रुजयनाम्ना प्रसिद्धमित्यर्थः । मानु
 छेन दत्त मत्तहस्तिन मत्तेभ च नागसहस्रेण सह गजसहस्रेण सारम् । 'घ्रा
 भ्राद्विगजा नागा' इति वैजयंती । वितीर्य दत्त्वा । तथागस्त्यनाशिकभ्या कुम्भ
 सभरविश्वामित्राभ्या च महार्घाण्यमूल्यानि । 'मूल्ये पूजाविधावर्ध' इत्यमर
 रत्नानि मणिकाम्यनादीनि श्रेष्ठवस्तुनि च । 'रत्न श्रेष्ठे मणावपि' इति विश्व
 वितीर्य तदनु निर्जरारीणा देवद्विपा दैत्याना वीर्यं प्रभाव सामर्थ्यं वा मुष्णतोऽप
 हरत इति तथोक्ते । 'अमरा निर्जरा देवा', 'वीर्यं शुक्ले प्रभावे च तेज सामर्थ्यं
 योरपि' इत्यमरशाश्वती । धनुषी च निरपाय निरातङ्ग प्राणकर्म रक्षणकृत्य ययोक्ते
 तथोक्ते वर्मणी कश्चुके । 'तनुन्न वर्मं कञ्चरम्' इत्यमरः । तथा निभर्यादा असह्येया दे
 शिलीनुखा बाणास्तै इतोऽनुपन्नोऽनुब धो ययोक्ते । अक्षयसायनावित्यर्थः । निपन्न
 तूणीरी च । 'तूणोपासक्तूणीरनिपक्ता इपुधिर्दयो' इत्यमरः । निर्बर्तित निष्पादित वीर
 पाण रणसमाप्त्यनन्तरकर्तव्यमधुपान याभ्या तौ । शत्रुसंहारकावित्यथ । 'वीरपाण ह
 यत्पान वृत्ते भाविनि वा रणे' इत्यमरः । कृपाणौ खण्डो चेल्लेतत्पमस्तम् । 'नपुसरम्
 नपुसकेन-' इत्येकशेषः । जनकमदसि जनकयज्ञसभाया वरणेन मे मद्य दत्तमायुः
 जातमन्नकलापमादाय शृहीत्वा मामनुगन्तानुसरेति सौमित्रि लक्ष्मणमन्वग्रहीदनुगृही
 तान् । आनापितवानित्यर्थः । तथा च श्रीरामायणम्—'ये च राज्ञो वदौ दिव्ये
 महती वरुण स्वयम् । जनकस्य महायज्ञे धनुषी ते प्रदर्शय ॥ उभे च क्वचं दिव्ये
 तूणी चाक्षयसायनौ । आदित्वाविव तौ चोमौ खण्डौ हेमपरिष्कृतौ ॥ सत्कृत्य निहित
 सर्वमेतदार्यस्य सन्नानि । स त्वमायुधमादाय शिप्रमाव्रज लक्ष्मण ॥' इति । अत्रके
 च्यारयातार किञ्चिदाशङ्क समादधु । तत्प्रकारस्तु—ननु जनकयज्ञे धनुषादिप्रदा
 नस्याश्रवणात्कथमप्रसिद्धे तदनुवाद क्रियते । सत्यमेतत् । भगवतो बाल्मीकेरिय
 शैली प्रस्तुतार्यप्रतिपादनापारवद्याद्यत्र वक्तव्यमर्थं तत्रानुक्त्योत्तरत्र केनचिद्भाजेन
 प्रसिद्धमनुवदतीति । तथा बालकाण्डे नामिहित मणिव घनम् 'मणिरत्नमिदं दत्त
 वैदेधे श्वशुरेण मे' इति सु-दरकाण्डेऽभिहितवान्, अयो-याकाण्डे वक्तव्यं काकासुरवृत्तान्-
 त्तम् 'स पित्रा च परित्यक्तो य शुरैश्च महर्षिभि' इत्यादि सु-दरकाण्ड उक्तवानिति ।
 अतस्तदनुस्मारिणा तत्रभवता भोजेणपि तथैवोक्तत्वाच्च विरोध इति मन्तव्यम् ॥

तत विमित्यन्त आह—

सीतापि निजाभरणजातं सुयज्ञपत्न्यै न्यैदात् ।

मीतापीति । चार्थोऽपिशब्द । निजामरणत्वात् रत्नकेयूररत्नदरशनादिस्वकीय-
भूषणकलाप सुयज्ञस्य फल्ये भार्यायै न्यदात् दत्तवती । महाप्रभो श्रीरामस्याचार्यसभावन
तत्पद्म्या सीतायास्तत्पत्नीसभावन च युक्तमित्यर्थ ॥

तत् सौमित्रिरपि स्वाधीनेन धनेन कचित्कौसल्याश्रितमुपाध्या-
यमतोपयत् ।

तत् इति । तत् सौमित्रिर्लक्ष्मणोऽपि स्वाधीनेन स्वायत्तेन । 'अधीनो नित्र
आयत्त' इत्यमर । धनेन रत्नराजनादिरूपेण द्रव्येण कौसल्याश्रितम् । कौसल्याया
प्रत्येकं पुरोहितमित्यर्थ । कचित्तेतिरियाचार्यमुपाध्यायं ब्राह्मणमतोपयत् । स्वकीय-
द्रव्यप्रदानेन सभावयामासेत्यर्थ । एतेन सामित्रेर्निजजनन्यपेक्षया कौसल्यायानेवा-
त्यन्तादर सून्यते ॥

तत्र सङ्कुटुम्बाय त्रिजटाभिधानाय निर्धनाय द्विजातये स्वहस्त-
निक्षिप्तदण्डपतितदेशात्परिगु गोधनं च कपिशलादिभ्यो द्विजाति-
भ्यश्च रघुपतिर्वित्तानि विविधानि विततार ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये रघुपतिः सङ्कुटुम्बाय कुटुम्बसहिताय । पत्नीपुत्र-
सहितायेत्यर्थ । त्रिजट इत्यभिधानं नामधेयं यस्य तस्मै निर्धनायोन्मृष्टताये कस्य-
चिद्विजातये । स्वहस्तेन त्रिजटहस्तेन निक्षिप्तं परिक्षिप्तं । दण्डेन यावत्तावदवाप्ससीति
ब्राह्मणानां गोप्रहणचापन्यप्रदर्शनार्थमुदीरितश्रीरामवचनवशात्प्रेरितो यो दण्डस्तस्य
पतितदेशं न एवावधिर्मर्यादा यम्यं तथोक्तम् । तावदेशस्थमित्यर्थ । गोधनं गोत्रजं
च । 'गोटुलं तु गोधनं स्याद्गवां व्रजे' इत्यमर । तथा कपिशले नाम ब्राह्मण
आदिर्धेया ते तथोक्तास्तेभ्यो द्विजातिभ्यः कठकलापमाणवरादिभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च विवि-
धानि नानाहृपाणि वित्तानि गोरलाम्बरयानादीनि द्रव्याणि । 'द्रव्यं वित्तं स्वापतेयम्'
इत्यमर । विततार विधाणितवान् । 'विधाणनं वितरणम्' इत्यमर ॥

ततस्ते पौरनारीणां निश्चाम्नश्चानिलचलद्धरकिसल्यानार्मस्र-
सलिलासारेण शोकापावकेन च धूपि मनासि च सिफत्वा दग्ध्वा
च निपिद्धपरिजनानुगमनतया प्रकाशितप्रज्ञाससिद्धान्तां शुद्धान्ता-
न्निश्चरुम् ।

तत् इति । ततो विधाणनानन्तरम् । ते सीतारामलक्ष्मण । निश्चाम्नश्च
श्चानिले सञ्चनिमहामास्तैश्चलन्ति वञ्चमानान्यधरकिसल्यान्प्रोष्ठपम्बुवा यासां
तान्नयोक्तान्तासां पौरनारीणां धूपि मनासि च । अस्रसलिलासारेणाश्रुपलधारा-

- १ 'सौमित्रिरपि स्वधनेन' इति पाठ २ 'त्रिजटाभिधाय द्विजातये' इति पाठ-
३ 'स्वहस्तनिक्षिप्तदण्डदेशा' इति पाठ ४ 'काम्पित्यादिभ्यो' इति पाठ-
५ 'विश्वासान्निश्चाम्नश्चानिल' इति पाठ ६ 'अश्रु' इति पाठ ७ 'सिद्धान्ता' इति पाठ-

सपातेन । 'असमश्रुणि शोणिते' इति विश्व । शोःपावकेन शोःदहनेन सिक्त्वाद्वाङ्मूल
दग्ध्वा सताप्य च । बपूष्यसमलिलासारेण सिक्त्वा मनासि शोःपावकेन दग्ध्वा चति
यथाक्रममन्वयाद्यथासंख्यालकार । तयोद्वेले विषादमुत्पाद्येत्यर्थः । निषिद्धपरिचयानुगम
नतयैकान्तिकत्वाच्चिवारितमृत्स्यानुयायतया हेतुना प्रकाशित प्रकटीकृत प्रवामसिद्धान्तो
वनवासनिश्चयो वैस्तयोक्त्य सन्न शुद्धान्तादन्न पुराभिध्वम्मुनिर्जगम् ॥

तत्र,

सीता पुरा गगनचारिमिरप्यदृष्टा

मा भूदियं सकलमानवनेत्रपात्रम् ।

इत्याकलय्य नियत पिदधे विधाता

धाप्योदयेन नयनानि शरीरभाजाम् ॥ ३३ ॥

तत्रेति । तत्र निर्गमनसमये ॥ सीतेति । सीता पुरा पूर्वं गगनचारिमिरपि
वेचरैरपि । किमुतान्धैरेति भावः । अदृष्टाऽनवलोकित्वा । महाराजपरिमृत्त्वादिति
भावः । इय सीता सकलमानवनेत्रपात्र समस्तजनहृद्गोचरा मा भून्मास्तु । 'मादि
शुक्' इत्यादिनाशीरर्थे ऽङ् । 'न माइयोगे' इत्यदप्रतिषेधः । इत्येवमानल्य निचार्य
विधत्त इति विधाता युक्त्यायुक्तसाधनतत्परो ब्रह्मा धाप्योदयेनाश्रुत्पादनेन शरीरभाजाम्
प्राणिना नयनानि नेत्रानि पिदधे आच्छादितवान् । नियत निश्चितमित्युपेक्षायाम् ।
श्रीरामप्रवासमसहमाना मानवा सोद्वेग हरदुरेत्यर्थः । 'अपिधानतिरोधानपिधाना-
च्छादनानि च' इत्यमरः । 'बद्धि भाशुरिहोपमवाप्नोरपमर्गयो' इत्यपेरकारलोपः ॥

ततः,

रुद्रापि यान्तमनुगच्छति मैथिली मा

वत्सो जहति न कदाचन लक्ष्मणोऽपि ।

इत्येतयोरनुगति प्रतिबोधय गन्तु

भूयोऽपि राजभवन प्रविवेश राम ॥ ३४ ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरम् । रुद्रेति । मैथिली सीता रुद्रा बहुप्रयत्नेन निगदि-
तापि यान्त वन प्रति गच्छन्तम् । याते शतृप्रलय । मामनुगच्छत्यनुसरति ।
तथा वत्सोऽनुजो लक्ष्मणोऽपि कदाचन क्षणमात्रमपि मा न त्यजति । 'सोऽप्यनु-
गच्छतीत्यर्थः' इत्यनेन प्रसारेणेतयो सीतालक्ष्मणयोरनुगतिमुद्याना प्रतिबोध
विज्ञाप्य । दशरथावेति शेषः । गन्तु वन प्रति यातु रामो मूय पुनरपि राजसदन
दशरथगृह प्रविवेश । सर्वत्र तदाज्ञाया एव प्राधान्यादिति भावः ॥

तस्मिन्सुमन्त्रेण विज्ञाप्य प्रैवर्शिते भूपतिभूताविष्ट इव विष्टरात्रिपत्य
सदार सदारचितपरिदेवनो वनोत्कण्ठा स्वयमप्यकरोत् ।

तस्मिन्निति । तस्मिन्श्रीरामे सुमन्त्रेण मन्त्रिवृद्धेन विज्ञाप्य रामोऽयं भवदर्शनार्थं
ममागत इति विज्ञापनं कृत्वा । इत्यभूत् यवहारस्य राजधर्मत्वादिति भावः । प्रदर्शिते
दृग्गोचरीकृते सति भूपती राज्ञा भूताविष्ट पिशाचामन्त इव । 'भूत क्षमादौ पिशा-
चादौ न्याय्ये सलोपमानयो' इति विश्व । विष्टरादाननात् । 'वृत्तासनयोविष्टर' इति
निपातनात् 'भुवमपायेऽपादानम्' इत्यपादानत्वत्यञ्चमी । निपल्ल शोक्वेगस्य सोढुमरा-
क्षयत्वान्मूढ्या भुवि पतित्वेत्यर्थः । सदा अविच्छिन्नम् । क्रियाविशेषणमेतत् । रवि-
त्परिदेवन कृतविलास सन् । सदार कौमन्यासहित स्वयमपि वनोत्कण्ठा वनवासो-
सुखम् । 'वनोत्कण्ठमतिम्' इति पाठे वनवासोत्सुका बुद्धिम् । अकरोत् ॥

तदा सुमन्त्र कैकेयीमग्रवीत् ।

तद्वेति । तदा तस्मिन्ममये सुमन्त्र कैकेयीमग्रवीदवोचत् ॥

तप्रकारमेवाह—

देवि, विरम रामाभिषेकसमुन्मिपिताहादाङ्कुराग्रहादाग्रहात् ।

वेतीति । हे देवि कैकेयि, रामाभिषेकेऽग्रीरामराज्याभिषेकोन्मयेन सम्यगन्तसे-
केन च समुन्मिपित समुन्मन्नो य आहादाङ्कुर आनन्दरुन्वल् इति रूपकम् । तस्याग्र-
हाप्रतिबन्धकादाग्रहादग्निनिवेनात् । 'जुगुप्साविराम—' इत्यादिना पञ्चना । विरम
विरता भव । तादृगाग्रह परित्यजेत्यर्थः । 'व्याश्परिभ्य'—इति परस्मैपदम् ॥

पुनश्चमया दौ शील्यपरित्यागार्थं तन्मानृगोचरमितिहासमाह—

पुरा खलु वरदप्रसादाद्भगवत्सकलप्राणिभाषणतया पर्यङ्कपर्यन्तपरि-
सरत्पिपीलिकालापे छतहास तव पितर हसनकारणं पृष्ट्वा तद्विवरणं
परतुर्मरणकरमित्यथेत्यापि भूयसो निर्बन्धात्कुपितेन राजावज्ञानाया
मातुस्ते विधा मानुकुर्वाथा इति ।

पुरेति । पुरा पूर्वकाले । खलुशब्दो वाक्यालङ्कारे । वरदस्य वरप्रदातु सम्यक्-
योगिन प्रसादादनुग्रहाद्वगनमरुत्प्राणिभाषणतया विज्ञातमकल्पन्तुवचनतरा हेतुना
पर्यङ्कपर्यन्ते शयनममीषे परिसरन्तीना प्रमर्शन्तीना पिपीलिनाना भूविबरसचारिसूक्ष्म-
चन्तुविशेषाणामालापे भाषणे विषये वृत्तहास निमित्ते अज्ञानवन्तव समालपन्तीति
हमित्यन्त तव पितर केकय हसनकारणं हसहेतु पृष्ट्वा । केनापि हेतुनाय हसतीति
जिनामनातुयुज्येत्यर्थः । तद्विवरणं हसनकारणकथनं पश्युर्भर्तुंमरणकारणमित्येत्य-
ज्ञावापि । तद्वचनादेवेति भावः । भूयसो बहुलात् । 'बहोर्लोपो भू च बहो' इति
भूरादेशो वलोर्लोपश्च । निर्बन्धाप्रयामकरणत्वेनो कुपितेन कुन्धेन राजा केकयेनावज्ञा-
नाया अवमानितायान्ते तव मातुर्विधा प्रकारम् । 'विधा विधा प्रकारे च' इत्यमरः ।
मानुकुर्वाथा । मानुकुर्वाप्येत्यर्थः । भर्तृप्रतिकूलाचरणेन मानुषाद्विगर्हणीया मा भरित्वर्थः ।
करोतेलिति आयात् । इत्यन्वीदिनि पूर्वेषु सन्ध ॥

मुमन्त्रवचनं श्रुत्वा सा क्रिमरापीदित्यत आह—

तत ,

कृतासमञ्जनिर्यास सगर केकयात्मजा ।

निर्देशनत्वे निर्दिश्य निरवध्राञ्जिज पतिम् ॥ ३५ ॥

तत इति । केकयात्मजा कैकेयी । कृतो विहितोऽसमञ्जनात् पुत्रस्य निर्यास पा-
स्यागो येन तम् । असमञ्जस्यपुत्रत्वाग्निमिलय । सगर रावान निर्देशनत्वे दृष्टा
न्तत्वे निर्दिश्य । सगरत्वमपि पुत्र परित्यजेति निरूप्येत्यर्थः । निप पति स्वभर्ता
निरवध्राञ्जिरुत्तर चगरेत्यर्थः ॥

अत्रान्तरे कैकेयीवचनमसहमानं कश्चिदमात्रवृद्ध प्रत्यबोवदित्याह—

तत्र,

सिद्धार्थको महामात्यस्तत्परित्यागमवधीत् ।

सरयूप्रातितानेकप्रजामरणकारणात् ॥ ३६ ॥

तत्रेति । तत्र कैकेयीनिर्गन्धर्वाक्यसमये सिद्धार्थकं सिद्धार्थकनामा महामात्य
मुमन्त्रादन्योऽमात्यप्रवर अमा सह भवतीत्यमात्य । शुभाशुभनार्येषु सदा सह वर्तत
इत्यमात्य । 'अव्ययात्त्यप्' । सरयूप्रातिताना सरयूनरीनिजितानामनेकप्रजाना बहून्
नाना मरणमेव कारणं निमित्तं तस्मात् । तत्परित्यागं तस्यासमञ्जस्य त्यागं समचरु
सन्तसद्गुणामिरामस्य तु परित्यागं कथं समञ्जस इति भावः ॥

इत्थं बहूपालम्भेऽप्यवार्थनिश्चयामवबुध्य राजा राममेवमुवाचेत्याह—

अथ दशरथेन राम सपरिच्छद एव गच्छेति निर्दिष्टं केवलं खनि-
त्रपिटकेषु बल्कलयुगलं च प्रार्थयत् ।

अथेति । अयामालोक्यनन्तरं दशरथेन राम सपरिच्छदं सपरिवारं सर्वेषु
गच्छं ब्रजेत्येव निर्दिष्टो नियुक्तः सन् । परिच्छद्यतेऽनेनेति परिच्छद इति विग्रहः ।
'पुत्रि सहाया च प्रायेण' इति घटपत्रयः । 'घटपसर्गस्य' इति हस्तः । खनित्रपि-
टकेषु खनित्रमवधारणं खननमावयनम् । कुहालादिकमित्यर्थः । पिटकं बन्दमूलफलाद्या
हरणयोग्यं कण्डोलः । तौ केवलं तानेव । 'खनित्रमप्रदारणे', 'कण्डोलपिटके' इति
चामरः । केवलशब्दस्त्ववधारणार्थकः । तथा बल्कलयुगलं बन्धनयुग्मं च ।
प्रार्थयतायाचतः । त्यक्तसदस्य मम परिच्छदेन कार्यं किम्, अपि तु मुनिजनोचि-
बन्धनखनित्रपिटकमात्रमेव दातव्यमिति प्रार्थितवानित्यर्थः ॥

अत्रान्तरे श्रीरामविवागनदीशिता कैकेयी विलम्बसहिष्णुतया हुनन्तरं बल्कलाया
जहारेत्याह—

सुखोचिताना सुव्यक्तदिव्यलावण्यसपदाम् ।

त्रयाणामपि कैकेयी बल्कलादीन्युपाहरत् ॥ ३७ ॥

सुखोचितानामिति । वैश्वी सुखोचिताना मुखार्हाणा मुख्यक स्फुट यथा तथा दिवि भव दिव्य श्रेष्ठम् । 'तत्र भव' इति भवाथ व प्रत्यय । लक्ष्य शरीर-सौन्दर्यादि चपत्क्ष्मीश्च येषां ते तयोक्तास्तेषाम् । सत्त्वगुणसंपन्नानामित्यथ । त्रयाणां सीतागमलक्ष्मणानामपि । नैकस्यैव धारामस्येत्पि शब्दार्थः । वक्त्रालानि चौराभ्युपाहरत् । परिदद्वमिति प्रादादिति भावः ॥

अथ रघुकुलनाथो मध्यमान्प्रानियोगा-

हुणवति परिधाने मङ्गलाहं निराशः ।

अधिकुचतटवलज्जानकीप्राप्पसेका-

दपगतस्वरभाव घस्कल पर्यधत्त ॥ ३८ ॥

अथेति । अथ वक्त्रालरणानंतरं रघुकुलनाथो रघुवशश्रेष्ठ धाराम । मध्ये भवा मध्यमा । 'म'यान्म' इति मप्रत्यय । सा च मा अम्बा च तस्या मध्यमा-म्याया कैकेया नियोगात्प्रावसान् । मङ्गलाहं गज्याभिषेकन्याणोषिते गुणवति मारुवादिगुणसंपन्ने तन्नुविनिमित्ते वा परिवानेऽर्जुने । 'अन्तरीयोपसव्यानपरिधानान्यधा'पुके' इत्यमरः । गिगशो नि स्पृष्ट सन् । अधिकुचतटेऽभिदुचतटम् । विभक्त्यर्थेऽयपीभावः । तत्र वगन्त इवन्तो ये जानकीप्रायां सीतानेनाम्भूनि ते सेकान् । कठिनतरजुचतटपनोत्पननाद्राप्पविना तत्र सङ्गमणादिति भावः । एतेन जानक्या भर्तुरत्यन्तमाशङ्क्य वक्त्रधारणासहिष्णुत्वं च सूच्यते । 'वापो नेनाभ्युभययो' इत्यभिधानात् । अपगतः स्वरभावः कर्कश्य यत्वं तत्प्राप्तमारुवम् । सधारणानुकूलमित्यथ । वक्त्र पर्यधत्त परिभूतवान् । अत्र केचित्—राज्ञः कैकेयी तृतीयैव महिषी । मयमाशङ्कप्रयोगस्तु मध्यमाउन्दोव प्रसिद्धवान्, ननु मध्येभवत्वात् अर्जुनस्य कुन्तीमुत्तममध्यमप्रयोगवदिति वदन्ति । तदेतद्विचाररमणीयम् । धक वधप्रयामत्वात्किञ्चिज्जपामादिप्रयोगाणामेव तादृशमाधानत्वात् । किंतु स्वर्गपाता-लयोमध्यभवत्वाद्भूलोकस्य यथा मयमलोकप्रयोगः तथा कौमत्यामुभिनयोन्येभवत्त्वान्मथमेयमिति युक्तमुपदशाम । एतदभिप्रायेणैव सवनो भोनोऽपि मध्यमान्या नियोगादिति प्रयुक्तमित्यल्ल प्रमत्तानुप्रसक्त्या । मालिनीवृत्तम् ॥

तत्र चित्रायन्त सर्वे निप्रिकारवदनलक्ष्मीकमिक्ष्वातुजुलाध्यक्षम-ध्यक्षयन्तस्तेषामेव शोभशङ्कुकीलितमानसानामाननेषु पारम्पर्येणा स्फुरद्विकारः ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्काले धारामत्रक्त्रधारणममये । सर्वे अशेषा ये जना-पिनीयन्त आश्चर्यं कुर्वन्त । 'नमोवरीचधिप्रट क्यच्' इत्यत्र 'चिप्रइ आश्चय' इति क्यचः । निर्विकारा धीरोदात्तत्वात्निप्रिकारा निप्राररहिता प्रगल्भा लक्ष्मीमुखशोभा यस्य तम् । शैथिल्यं कप्रत्ययः । उद्भातुकुलाभ्यभमिद्वातुकुलश्रेष्ठ धारामम् । अयश्च प्रत्ययः कुचन्तोऽयश्चयन्तः । पदयन्त इत्यर्थः । अयनशब्दात्करोतेत्यन्तात् शत्रोदेशः । शोभ एव शङ्कुस्तेन शोभयन्त कीलितमानमाना विद्वहदयाना तेषामेव

१ 'तत्र ये' इति पाठ २ 'सवीलिन' इति पाठ

जनानामाननेषु सुयेषु । 'मानसेषु' इति गाढे हृदयेषु । 'चित्तं तु चेतो हृदयं खान्तं हृन्नातस मन' इत्यमर । पारम्पर्येणाविच्छेदेन । विकारो बवर्ण्यं वैकल्यं च अस्फुरत् । वक्त्वस्मान् श्रीरामं दृष्ट्वा सर्वे जना विवर्णवदना विक्लमानसाश्च बभूवुरित्यथ । निविकारदर्शनेन विकारोत्पत्तिश्चित्रमिति भावः ॥

तदानीं सर्वसाधारण्याद्विष्टस्योत्पन्नं विकारमन्यथा योषयति—

किं तु,

सचक्कले दाशरथौ विपादादामीलितक्षो यद्भूद्वसिष्ठ ।

तदेव जातकरणं महर्षे ककुत्स्थयाथार्थविलोकनस्य ॥ ३९ ॥

किं त्विति । तदेवाह—सचक्कल इति । दाशरथां श्रीरामे । 'अत इत्' मवक्कले । द्रुमत्वमिषारवासोवारिणे समीपार्थं । विपादात्खेदाद्वसिष्ठ आमीलितक्षो द्रष्टुमशक्तनयेषु मीलितनयन । 'बहुशोर्ह्यं सक्थयङ्गो न्वाङ्गापञ्' । अभूदिति यत्तन्मीलितक्षत्वमेव महर्षे ऋषिश्रेष्ठस्य वसिष्ठस्य । ककुत्स्थयाथार्थविलोकनस्य श्रीरामतत्त्वदर्शनस्य । भावे क् । करणं साधनं जातम् । आमीलितनयनानामुपीषणं तत्त्वावमर्शसंभवप्रसिद्धे । महर्षेरमुष्यामीलितनयनत्वं तारुण्यवशं श्रीरामस्य तत्त्वावमर्शस्येनोपनारयमभूदित्यर्थं । तत्त्वानुसंधानसमये सयमितान्धेनमीलितनयननयोगशास्त्रसिद्धम् । केवलमीलने निद्रा स्यात् केवलोमीलने विषयदर्शनेन चिद्विक्षेप स्यादिति । अत्र विपाददृष्टमीलनस्य तत्त्वानुसंधानमपरत्वेनोत्प्रेरणादुत्प्रेरणात्प्रेरणाप्रयोगाद्भ्रमा । वृत्तमुपजाति ॥

अत्र एव न व्ययितोऽभूदित्याह—

अस्य पीताम्बरत्यागे किं जाता विक्रियाऽपुनः ।

इति प्रत्यग्दृशा श्रेष्ठो वसिष्ठो नातिविच्यथे ॥ ४० ॥

अस्येति । अस्य श्रीरामस्य पीताम्बरत्यागे काञ्चनाम्बरवितरणे सति । पीताम्बरं हरकत्वा चक्कलं दधाने सतीत्यथ । अपुनः अपूर्वा । पीताम्बरधारणसमयेऽनुपलभ्यमानेत्यथ । पूर्वाधवाचिनो निपातात्पुराणस्येति शब्दात्संज्ञायाः । विकारो विक्रिया जाता उत्पन्ना विक्रिः । न जातेवेत्यथ । स्वतो निविक्रियाणामलकारानलकारयोरकचित्करत्वादिति भावः । इत्यालोन्वेति शेषः । प्रत्यग्दृशामन्तर्मुखात् । ज्ञानिनामित्यर्थं । श्रेष्ठः प्रशस्तः । 'प्रशस्तस्य श्र' इति धादेशः । वसिष्ठो नातिविच्यथेऽत्यन्तव्यथा न प्राप । लौकिकानुसृत्या निविच्यथा प्रापयेत्यतिसन्दाय । पीताम्बरं त्यक्त्वा वक्कलं धृत्या भ्रामस्य वाद्याभ्यन्तरपिण्डराहिलेन विगुह्यचित्स्वभावमुसं गद्यं न श्रुशोचैत्यथ । उक्त्वा च ज्ञान्वाशिष्ठे—'यो नित्यमप्याममथो नित्यमन्तर्मुसं सुखी । नित्यं चिदनुसंधानं यं न शोक्न वाभ्यवे ॥' इति ॥

सोऽयं मेघिलीवक्कलधारणमरणदरुणसारधिकुलगुरुः ।

स इति । सोऽयं अरण्यारविडुलगुरुः । अरण्योऽनूहः सारविर्गम्यारणसारधि

सूर्ये । 'सूरसूतोऽरुणोऽनुर' इत्यमर । तस्य कुल चशस्तस्य गुरुराचार्या वसिष्ठ ।
मैथिलीवृक्षधारणमरण न्यवारयत् । अस्या मुद्गमार्थं राजकुमार्था नेदृग्वसन-
धारणयोग्यमिति निवारितवानित्यर्थ । रुषेरुडि 'रुधादिभ्य श्रम्' इति श्रम् ।
'श्रसोरलोप' इत्यकारलोपे सशोगान्तलोप । 'रपाभ्या' इत्यादिना ण्वन्म । अत्र
लक्ष्मणवृक्षधारणावनेऽपि श्रारामस्य तद्धारणवचनान्सीतायाश्च तन्निषेधात्मोऽपि
वृत्तवानेवेत्यनुसंधेयम् ॥

तत्र प्रयाणाय प्रणिपतन्ती क्षुपामांश्छिप्य प्रस्रुतपुत्रवात्सल्या
कौसल्या चाप्पगद्गदमवदत् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये प्रयाणाय वनवासयान्त्रार्थं प्रणिपतन्ता नमस्कृत्वा
क्षुपा श्रीरामवधू सीताम् । 'समा क्षुपाजनीवध्व' इत्यमर । आश्लिष्यन्तिद्वय ।
प्रस्रुत समुत्पन्न पुत्रे धाराम इव वात्सल्य ज्ञेयो यस्या सा तत्रोक्ता । क्षुपायामपि
सुतनिविशेषे केरवतीत्यथ । कौसल्या चाप्पगद्गदमविररुष्ट वचनमवदत् अवोचत् ॥

तत्रप्रकारमेव विदुषोनि—

धर्मे निदाघकिरणस्य करै रुठोरे

कान्तारमध्यपदवीषु नखपचासु ।

त्वा वीक्ष्य स्वस्थुलपदा वनदेवताभि

निन्दिष्यते नियतमेव निमेषहानि ॥ ४१ ॥

धर्म इति । धर्मे प्राप्तता निदाघकिरणस्योष्णाशो रुठोरेन्तार्थे करे किरण ।
नखान्पचन्ति सतापयन्तीनि नखपचास्तासु । 'मिततले च' इति गचि मुमागम ।
कान्तारमध्यपदवापु गहनातरालमार्गेषु स्वस्थुलपदा परिस्त्रलितपादविन्यासाम् ।
पदवीनामल्यन्तसतप्तत्वापरिच्छिष्टसचारामित्यथ । त्वा वीक्ष्य दृष्ट्वा वनदेवताभि ।
वनाभिमानिनीभिर्दवनाभिरित्यथ । निमेषहानि स्वरीयनिर्निमेषत्र निन्दितते
गदित्यथ एव । निमेषत्वादस्माभिरीदृष्टुमारीपरिच्छेदाविच्छिद्यदर्शनचनितसतापो-
ऽनुभूयते । सनिमेषत्वे तु नेव स्वादि कष्ट वृत्ताना निमेत-कृतमित्युपालम्ब्यत इत्यर्थ ।
नियतमित्युपेक्षायाम् । वमन्तितल्कावृत्तम् ॥

जय मैथिलीनाथ सलक्ष्मण सप्रदक्षिण राजान जननीजन च
प्रणम्य प्रतिपिद्धप्रतिहारचक्रो निश्चक्राम ।

अथेति । अयानन्तर मैथिलीनाथ सीतापति श्रीराम । मैथिलीप्रहण तथा च
महित सन्निधि सूचनाधम् । सलक्ष्मणो लक्ष्मणसद्वित सन् । सप्रदक्षिणम् । प्रद-
क्षिणप्रक्रमपूर्वकमित्यर्थ । राजान दक्षारथम् । जनन्य एव जनस्त च । कौसल्यादि-
जननीश्चेत्यथ । प्रणम्य नमस्कृत्य प्रतिपिद्धप्रतिहारचक्रो निवारितद्वा स्थनिवह सन् ।
अनुमरतो द्वारपालकञ्चिवारयञ्जित्यथ । निश्चक्राम निर्जगाम । अन्त पुरारिति
शेष । 'द्वारे द्वा स्वे प्रतीहार' इत्यमर ॥

तत किमिलत आह—

रयोऽपि दशरथाज्ञापस्तत्रेण सुमन्त्रेण द्वारि समानीत ।

रय इति । दशरथाज्ञापस्तत्रेण । रामप्रयाणार्थं रथमानयेति दशरथनियुक्तेनेत्यथ सुमन्त्रेण रथो द्वारि द्वारप्रदेशे समानीत संप्रापित । 'धीं द्वार्वारं प्रतीहार' इत्यमर ।

तदानीमौत्सुवयात्प्रथम सीतैव रथमाररोहेत्याह—

प्रारब्धयात्रस्य रघूद्बहस्य प्रागेव सीता रथमाररोह ।

आनीलरथ्य रथमाररुक्षोरहा प्रभोरप्रसरी प्रमेध ॥ ४२ ॥

प्रारब्धेति । सीता प्रारब्धयात्रस्य प्रशान्तप्रयाणस्य । वन प्रति जिगमिपो-
रित्यर्थ । रघूद्बहस्य रघुनन्दनस्याग्रमरी सर्ती । इदं च वाक्यान्तरस्थमप्यन्वयमौक्-
र्याधमत्रानुपजनीयम् । अथवा 'अन्याराहितरतं-' इत्यादिना पञ्चमी स्यात् ।
प्रान्प्रथममेव रथमाररोहारूढवती । नयमिव । रथ वहतीति रथ्या 'तद्बहति रथ-
युग-' इति यत्प्रत्यय । आनीला ईपञ्जीला । हरिद्वर्णा इत्यथ । रथ्या रथवोण
रोऽधा यम्य त रथमाररुक्षोरारोदुमिच्छे । रथे सजन्ताटुप्रत्यय । अहा प्रभोरह-
र्षते सूर्यस्याग्रे सरतीत्यग्रमरी पुर सर्ती । 'पुरोऽग्रनोऽग्रेषु मते' इति टप्रत्यय ।
दित्वान्नीप् । प्रभा धीतिरिवेति श्रौती पूषोपमा । तथा च सीतारामयोरुत्पन्तावि-
भूतरूप वस्तु व्यज्यत इत्यलकारेण वस्तुष्वनि । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

दाशरथी च रथमाररुहत् ।

दाशरथी इति । दाशरथी रामलक्ष्मणो च त रथमाररुहत् हटवन्तां ॥

यथा यथा राघवराजधानी विहाय सीता विपिनोत्सुकाभूत् ।

तथा तथाऽजायत यातुकामा लङ्का विना राक्षसराजलक्ष्मी ॥ ४३ ॥

यथेति । सीता यथा यथा येन येन प्रकारेण । वीष्मथा द्विर्भाव । राघव-
राजधानीमचोष्या विहाय त्यक्त्वा विपिनोत्सुका वनवासोत्पठिताभूत् । तथा तथा
तेन तेन प्रकारेण । पूर्ववाद्भिभाव । रामसराजलक्ष्मी रावणसाम्राज्यधी । लङ्का
विना । विहायेत्यर्थ । 'पृथग्विना-' इत्यादिना पाठिकठितीया । यातु कामो यस्या
सा यातुकामा गन्तुमना । 'तु काममनभोरपि' इति तुमुनो मरारलोप । अतावत्
जाता । तद्वनवासमूलत्वात्तदपसरणस्येति भाव । वृत्तमुपजाति ॥

आवालवृद्धमनुगच्छति रामभद्र

मेपा पुरी तदिह मा खलु निर्गुणा स्याम् ।

इत्यादरादिव धरा बहुधा विनाय

धूलिच्छलान्निजतनुं तमनु प्रवस्थे ॥ ४४ ॥

आवालेति । एषा पुरी अयोध्या । बालाद्यं वृद्धाद्यं बालवृद्धास्तानभिव्याप्या-

बालवृद्धम् । अभिविधाव्यवयीभाव । राममद्र प्रयान्त श्रीराममनुगच्छलनुसृत्य
गच्छति तत्तन्मान्कारणादिह जगत्सह निर्गुणननुमरणाद्गुणहीना मा भ्या खलु न भवेय
किमिति वातु । स्याभेवेत्यर्थ । भक्त्या गौरवेण मङ्गधर्मेण वा महदनुसरणस्य
ऋतेव्यवादिनि भाव । इति मत्वेति शेष । धरा भू । आदरात्प्रेमवशाच्चिजतनु
'स्वनीयमूर्ति धूलिच्छलद्रज्जोव्यानाद्बहुधा विधाय बहुप्रकृर कृत्वा । तमनु । श्रीरामस्य
पथादित्यर्थ । 'पथात्माहृद्ययोगनु' इत्यमर । 'अनुलम्पणे' इति कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति द्वितीया । 'पुरत' इति पाठे तस्य पुरस्तात्प्रतस्थे
जगामेति क्रियास्वरूपोत्प्रेम्भा वाच्या व्यञ्जनसद्भावात् । सा च धूलिच्छलादिति
छलशब्देनात्मत्वप्रतिपादनरूपापह्नवोच्चारितेति सङ्ग । 'समवप्रविभ्य स्थ' इत्या-
त्मनेपदम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

नृपसुखविमुखेन स्वेन काप्तेन साक

बुधितरि विधिपाकात्काननाय प्रजन्त्याम् ।

अद्भुशलमिति मत्वा नूनमहाय धात्री

परिजनमुखवाप्य पासुभि पर्यहर्षात् ॥ ४५ ॥

नृपेति । नृपसुखविमुखेन, राजभोगविरक्तेन स्वेन स्वकीयेन काप्तेन साक प्राण
नाथेन श्रीरामेण सह । 'जीवितेश प्राणनाथ कान्तो रमणवर्भा' इति प्रतापमा-
र्तण्ड । बुधितरि स्वपुत्रिकाया विधिपाकाहवविपर्यासा-ज्ञाननाय वनाय । 'क्रियाधो-
पपदम्य च कर्मणि स्थानिन' इति चतुर्था । प्रजन्त्या गच्छन्त्या मत्याम् । धात्री
वसुमती जननी च । 'धात्री जनन्यामल्कीनमुमत्युपमातृपु' इति विश्वप्रकाश ।
अद्भुशलममद्भुलमिति मत्वा परिजनमुखेषु मूलजनवदनेषु यो वाप्यो नेनान्म्वहाय
द्राक्पासुभि परागै पर्यहर्षापरिहतवती । परिपूर्वाद्दरतेल्लुकि निचि वृद्धि । नून-
मित्युपेक्षायाम् । मालिनीरुतम् ॥

रामानुसाररंसनिर्गतपौरवर्गा

सस्थानमात्रगृहचत्वरराजमार्गा ।

निर्मुक्तभोगभुजगत्वगिव क्षणेन

लक्ष्मी बभूव रघुपुगवराजधानी ॥ ४६ ॥

रामेति । रामस्यानुमरणे यो रसो रागस्तेन निर्गत पौरवर्गा पुरजननिवहो
चस्या सा । 'गुणे रागे द्वे रम' इत्यमर । अत एव सस्थानमात्रा अवस्थित्ये
वावशिष्टा । न तु तत्तदनुगुणसभ्रमोज्ज्वलिता इत्यय । ते गृहाश्चत्वरारण्यहणानि
राजमार्गाश्च यस्या सा । 'अङ्गण चत्वरजिर' इत्यमर । रघुपुगवाना राजधानी
प्रधाननगरी । 'प्रधाननगरी राज्ञा राजधानीति कथ्यते' इति प्रतापमार्तण्ड ।
निर्मुक्तो भोग कायो यथा सा तयोक्ता या भुजगत्वङ्गिर्मोक्षपट्टिका सेव क्षणेन लक्ष्मी
नि सारा । श्रुयेति यावत् । बभूव । 'भोग सुखे ख्यादिभृतावहेथ पणक्षययो'
इत्यमर । उपमालकार । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

अथ दशरथ सान्तःपुरजन. पुराधिर्गत्य गत्यन्तराभावात्तमेव राम सुचिरमालोक्यन्नलोकपथमतिक्रान्ते सुमन्त्राक्रान्तस्यन्दने रघुनन्दने स्पन्दमानवाप्पप्रवाहो मोहमुपगम्य भूम्या पपात ।

अथेति । अथ श्रीरामनिर्गमनानन्तरं दशरथ सान्तःपुरजन रावरोवबधू-
सन् । पुरादयोऽध्यानगराधिर्गत् । गम्यत इति गतिर्पतव्यदेश । अन्या गतिर्गल्य-
न्तरम् । 'मुष्पुपा-' इति समाग । तस्याभावादसम्भवात् । 'दोपायगमे गति'
इति वैजयन्ती । त राममेव सुचिरं बहुकालमालोक्यन् । ततः सुमन्त्रेण सारथिना
नान्तोऽभिहितं स्पन्दनो रथो यस्य तस्मिन् । 'शताहं स्पन्दनो रथ' इत्यमरः ।
रघुनन्दने । आलोच्यपथ दर्शनमार्गम् । 'आलोकां दर्शनयोर्ता' इत्यमरः । 'ऋक्पू-'
इत्यादिना सामासात् । अतिक्रान्तेऽर्ताल गते सति । स्पन्दमानवाप्पप्रवाहो विगल-
दशुपूर सन् । मोह मूर्च्छामुपगम्य भूम्या पपात ॥

ततः किं जातमित्यत आह—

ततः परिजनकृताश्वासालुब्धसशाय राज्ञे कौसल्यासदनमरोचत ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं परिजनं सेवजनं कृतो निहितो य आश्वानो
मूर्च्छामुपगमोचितोपचारस्तस्मादेतो लब्धसशाय पुनः प्राप्तचेतनाथ राज्ञे दशरथाय
'रुन्युर्वाणा प्रीयमाण' इति चतुर्थी । कोसल्याया सदनं गृहमरोचत निवामार्हतयेष्ट
नन् । तद्गृहं प्रविशेदेष्वथ । एतेन राज्ञे पूर्वं केकेयीगृहमेव नियतनिवास इति सूच्यते ।

ततः श्रीरामवृत्तान्तमाह—

अथ दशरथिरहमहमिकया समूर्च्छन्महाजनौघदुरवगाहतया
मन्दायमानस्यन्दनवेग सकलजनविवेककोरुनद् मुकुलयन्मोहतमस-
तमसातटमुपागमत् । चरमगिरितटमपि सहस्रदीधिति ।

अथेति । दशरथि श्रीरामोऽपि । अयोध्या प्रति श्रेष्ठोऽहमित्यभिमानोऽहमह-
मिका । 'अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्कार' इत्यमरः । अहमिति
विभक्तिप्रतिरूपरुमव्यय निपातितम् । तस्य वीष्याया द्विरपि सशया कप्रत्ययः ।
तथा । अहप्रथमिकनेत्यर्थः । मूर्च्छन्समित्यन् यो महाजनौघो बहुजनसघत्वेन
दुरवगाहतया दुष्प्रवेशतया मन्दायमानो मन्दीभवन् स्पन्दनवेगो यस्य स तथोक्तः
सन् मोहस्तम इव मोह इव तमज्युपमितसमासः । तेन मोहान्धकारेण । मन्त्राना-
नामशेषजनानां विवेककोरुनद् रक्तोत्पलमिव स इव कोरुनदम् । 'रक्तोत्पल-
कोरुनदम्' इत्यमरः । मुकुलय-सकोचयन् । विशेषणमेतत्सर्वेऽपि योज्यम् । तमसा
नाम तदी तस्यास्तटमुपागमन् प्राप । तथा सहस्रदीधिति सुखोऽपि चरमगिरितट-
मस्ताचलनूटम् । अगमदिति सन्धः । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्दाशरथिसहस्रदीधिल्यो-

१ 'जवलोक्तयन्' इति पाठ २ 'स्यन्दमान' इति पाठ ३ 'अथ' इति नास्ति क्वचिद्
४ 'दाशरथिरपि' इति पाठ ५ 'क्षित्तरम्' इति पाठ

सुन्दर्यचित्ति समानधर्मैर्णौपम्यस्य गम्यत्वाद्दीपकम् । 'प्रस्तुताप्रस्तुताना च सामान्ये तु न्यधर्मत । षोपम्य गम्यते यत्र दीपकं तन्निगद्यते ॥' इति लभणात् । तत्रोपमया सकीर्षणे ॥

आवि प्रलापमटवीं भजतो जनस्य
काकुत्स्थपादविरहासहमानसस्य ।
आस्तीर्णपर्णेशयनान्यभवन्गृहाणि
मूलस्थलानि तमसातटभूरहाणाम् ॥ ४७ ॥

आविरिति । आवि प्रलापमाविर्भवपरिदेवन यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा । अटवीं भजत प्रविशत । काकुत्स्थपादविरहस्य श्रीरामचरणारविन्दवियोगस्य न सहत इत्यसहिष्णु । पचाद्यच् । तन्मानस यस्य तस्य । आन्तीर्णान्यास्तृतानि यानि पर्णानि तान्येव शयनानि शय्या येषां तानि तमसातटभूरहाणा तमसानदीतीररहतरुणा मृद्-स्थलानि मूलप्रदेशा गृहाणि मन्दिराण्यभवन् । तेषु विशप्रमुदितार्थं । यद्यपि 'गृहा पुत्ति च भूयेव' इत्यमर, तथापि नपुमकत्वे इविरैव प्रमाणम् । अत्र मूलस्थलेषु गृहत्वरूपगाद्रूपकालकार ॥

अथ निशीथे दाशरथि सुमन्त्रेण समन्वयं वञ्चितजनसहतिरति-
विनतानन्दनेन स्यन्दनेन वेदश्रुतिगोमतीनिष्यन्दिकानामनदीत्रयपरि-
ष्केतामिक्ष्वाकवे मनुना दत्ता वसुमतीमतीत्य विविधवनगहनवीरसृ-
गपटलपिहितरथतुरगरुरमुद्रया पदव्या गङ्गातरङ्गसगतमूल गगन-
गङ्गालिङ्गितशृङ्ग शृङ्गवेगपुरालकारमिङ्गुदीपादपमुपागमत् ।

अथेति । अधानन्तर दाशरथि श्रीरामो निशीथेऽर्धरात्रे । 'अर्धरात्रनिशीथो द्वौ' इत्यमर । सुमन्त्रेण मह समन्वयं निद्राणानिमान्पागन्विलोभ्य गमिष्यामीत्यालोच्य वञ्चितजनसहति प्रतारितातुगतपारवर्गं सन् । विनतानन्दनमतिकान्तोऽतिविनतानन्द-नस्तेन । वनतैयाधिक्रवनेत्यथ । 'अत्राद्यं क्रान्ताद्यर्थं द्वितीयया' इति सनाम । स्यन्दनेन रथेन करणेन । वेदश्रुतिश्च गोमती च निष्यन्दिका चेति नामानि यस्य तत्त-थोक यन्नदीत्रय तेन परिष्कृतम् । वेदश्रुतिगोमतीनिष्यन्दिकारयाभिन्तिसभिर्नदीभिर्भू-यितामित्यर्थं । 'सपर्युपेभ्य करोतो भूपणे' इति मुद्रागम । तथा इक्ष्वाकवे राज्ञे मनुना पित्रा वैवस्वतमनुना दत्ता वसुमती भूमिम् । बोगलदेशमित्यथ । अतात्स आक्रम्य । एतेनास्य राज्यलक्ष्म्या तृणीकार सून्यते । विविधानि नानाप्रकाराणि वनानि सचारयोग्यानि गहनानि तु प्रवेगान्यरण्यानि तेषु वारधा लताना तृणाना च पटलेन जालेन पिहितान्छादिता । अनुपलभ्यमानेति यावत् । रथतुरगरुरमुद्रा रथाध्वरुर-न्योसो यस्या तथा पदव्या मार्गेण । तृतीयाविधाने प्रहृत्यादिभ्य उपसखयानात्तृतीयो-पपानि । गङ्गाया भूतलबाहिःया मन्दाकिन्यास्तरङ्गैस्त्वमिभि सगत मूल यस्य तम् । गङ्गातीररहमित्यर्थं । एतेनास्यन्तपवित्रता सून्यते । तथा गगनगङ्गायाः सगदयालिङ्गि-

तमाश्लिष्टं शृङ्गमप्रभागो यस्य तम् । इत्यौन्नत्यातिशयोक्तिः । शृङ्गवैशपुरस्य गुहनगरस्या-
च्छ्वारभूतमाभरणभूतम् । शोभावहमित्यर्थः । इहुदीपादप तापमत्तस्मुपागमन् । तन्मूल-
प्रदेशमशिथ्रयदित्यर्थः । 'इहुदी तापसतर' इत्यमरः ॥

तंत ,

तव इति । ततस्त्वदनन्तरम् ॥

दृष्ट्वा राममनेकजन्मरचितैर्दृश्यं शुभैः कर्मभिः

श्रुत्वा मातृवरद्वयादुपगता वृत्तिं च वैखानसीम् ।

अत्युज्ज्वलितहर्षशोकजनितैर्बाष्पैर्निपादाधिप

शीताशीतगुणान्वितैरविरलैः सपृक्तवक्रोऽभवत् ॥ ४८ ॥

दृष्ट्वेति । निपादा वनगोचरजात्यन्तरास्तेषामधिपो राजा शुहः । अनेकजन्म-
रचितैः । जन्मान्तरसहस्राचरितैरित्यर्थः । शुभैः कर्मभिर्व्रतनियमोपवासादिसकृत्कृतैः
तुभिर्दृश्यं साक्षात्करणीयम् । राम दृष्ट्वा । तथा मातुः वैकेय्या वरद्वयापूर्वोष्णा
द्वरयुग्माद्धेतोः उपगता प्राप्ताम् । वैखानसाना वानप्रस्थाना सबन्धिनी वैखानसीम्
'तस्यैवम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणन्-' इत्यादिना ङीप् । वृत्तिं च । जटाबल्लधारणरन्द
मूलाद्यशनवनवासव्यापार चेत्यथ । 'वैखानसो वनेवासी वानप्रस्थश्च तापस' इति
यादव । श्रुत्वा । अत्युज्ज्वलितहर्षशोकजनितैः । श्रीरामदर्शनाद्धर्षः, वनवासध्वषणान्छोक इति विवेकः । अत एव शीता
शीतगुणाभ्यां शीतोष्णगुणाभ्यामन्विनी समवेतौ । हर्षजत्वाच्छीतगुणान्वितत्वम्,
शोकजत्वादशीतगुणान्वितत्वमिति विवेकः । अविरलैः साद्रैर्बाष्पैरश्रुभिः सपृक्त-
वरः । परिच्छिन्नवदनोऽभवत् । श्रीरामदर्शनवनवासः प्रवणजनितान् ददिविपादाभ्यां
शीताशीतगुणान्वितान्यश्रूयवर्तयदित्यर्थः । अत एव यथारममन्वयात्तन्मापरनामा यथा
सख्यालसः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

सोऽयं प्रियसुहृत्समामाद्य शुहः कृताञ्जलिरञ्जसा रघुनाथमनुना-
थितवान् ।

स इति । सोऽयं प्रियसुहृत्प्रियमित्रम्, 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयो' इति निपातः ।
शुहः समासाद्य समीपमागत्य कृताञ्जलिर्विचित्ररसपुटः सन् । विनयलक्षणमेतन् ।
अञ्जसा याथार्थ्येन । न त्वौपचारिकतयेत्यर्थः । 'तत्त्वे त्वद्वाञ्जसि द्वयम्' इत्यमरः ।
रघुनाथः श्रीराममनुनाथितवान् याचितवान् । प्रार्थितवानित्यर्थः । 'नाधुः याज्जायाम्'
इति घातो ऋवतुप्रत्ययः ॥

तत्प्रकारमेव विवरीष्यन्नादौ तावत्सविनयमाविष्करोति—

देव, पितृनियोगप्रवणान्तं करणमपि भवन्तं विश्वापयितुर्मैत्रजानं
पदरीतिर्भारती मा मुखरयति ।

— १ 'तत्र' इति पाठः २ 'प्रिय' इति नास्ति कश्चित् ३ 'विष्वापितुम्' इति पाठः
४ 'अज्ञात' इति पाठः

देवेति । हे देव स्वामिन्, पितृनियोगप्रवण पित्राज्ञापरतन्त्रमन्त करण यस्य त
तथोक्तमपि । अनिर्वार्यनिश्चयमपीत्यर्थं । भवन्त प्रति विज्ञापयितुं वक्तव्यार्थं कथयि-
तुमज्ञानामविवेकिना जानपदाना जनपदवाहिना प्रवृत्तीना रीति शैली यस्या सा
न्योक्ता । पामरसाधारणीत्यर्थं । भारती मरुत्वती मा मुखरयति । मुख वागस्या-
स्तीति मुखरो निरन्तरभाषो । 'नन्वेमुन्मुञ्चेभ्यो रो वक्तव्य' इति रप्रत्यय । 'दुर्मुन्वे
मुखरावद्भुक्तौ' इत्यमर । तत 'तत्करोति-' इति ष्यन्ताऽट । मुखरीकरोति ।
व्याहारयतीत्यथ । अतो विज्ञापयामीति भावः ॥

सप्रति यद्विज्ञापनीयं तदाह—

अस्त्येतदनिर्वार्यवीर्योद्भटभैटदुर्गवर्गयुक्तमनुपकमोग्यजातमन्थर
मन्थराहृदयतोदावहमस्मदीयं राज्यम् ।

अस्तीति । अनिर्वार्यवीर्योद्भटा अनतिक्रमणीयपराक्रमोजृम्भिता भटा वीरा
योधा यस्मिन्स तथोक्तो यो दुर्गवर्गो गिरिदुर्गादिगुप्तिस्थाननिवहन्वेन युक्त सगतम् ।
दुर्गैस्त्र दुर्गेन गम्यतेऽत्रेति विग्रहः । सुदुरोरधिकरणे च' इति गमेर्ङ । इत्यभूत-
स्येव च राक्षानाश्रयणीयत्वादिति भावः । तथाह मनु — 'धनुर्दुर्गं महीदुर्गमन्दुर्गं
वार्शनेन च । नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समाश्रित्य वसेद्वृष ॥' इति । तथानुपकमनपायि
यद्भोग्यजातं स्रक्चन्दनादिभोगार्हवस्तुविशेषमृद्धित्वेन मन्थर निर्भरम् । परिपूर्ण-
मैल्यर्थं । एवभूतसैवोपादेयत्वादिति भावः । तथा मन्थराया सुष्मद्राज्याभिषेक-
विधातकारिण्या कैकेयीदास्या हृदयतोदावह मनोव्यथाकरम् । एतद्विषटने तस्या
अनधिकारादिति भावः । अस्मदीयमस्म'सवन्धि । 'लदादीनि च' इति वृद्धसज्ञाया
वृद्धाच्छ । एतद्राज्यम् । अयं देश इत्यर्थं । अस्मि वतसे ॥

अस्तु, प्रस्तुते किं तत्राह—

तैदेतदनिदप्रथमप्रवृत्त परिगृह्य किञ्चिदनुगृह्य च परिजनयोग्यभा
ग्यभाजनममुं जनममुञ्चन्नेव तातादेशे देशेऽस्मिन्विस्मयनीयानुभाव-
मुनिवृन्दं मन्दाकिनीसदर्शनेन मन्दायमानजननीजनवियोगदुर्दशाश्च
तुर्दशदशरथकथिता समा समापयतु भवानिति ।

तदिति । हे राम, भवान् । इदं प्रथमं यस्य तत् इदंप्रथमम्, तन्न भवतीत्यनिद-
प्रथमम् । अनूतनमैल्यर्थं । प्रवृत्तं व्यापारो यस्य तत्तथोक्तम् । पूर्वं यदाकदाचिद-
पीद्व्यहारात्तापरिपान्तित्वादिति भावः । एतत्पूर्वोक्तप्रकारमेन्द्रराज्यं । परिगृह्य
स्वीकृत्य । तथा अमुं जनम् । मामित्यथ । परिजनस्य मूलवर्गस्य योग्यमहं यद्भाग्य
मागधेय तस्य भाजनं पात्रम् । किञ्चिदीपत् । पूर्णानुग्रहस्थानहृत्वादिति विनयोक्तिः ।
धनुगृह्य । मूलत्वेन नियुज्येत्यर्थं । तथा तातादेशम् । मुनिवृत्त्या वनमाश्रयेत्येव-
रूपं पितृनियोगमित्यर्थं । स्वयममुञ्चन्परित्यजन्नेव । विस्मयनीय आश्चर्यकरोऽनुभाव

१ 'रप्रकरणे खमुखकुपेभ्य उपसख्यानम्' इति कौमु० २ 'मटवगदुर्गयुक्तम्' इति पाठः

३ 'तद्विदमनिशम्' इति पाठः ४ 'च' इति नास्ति तच्चिद् ५ 'योग्यभाजनम्' इति पाठः

६ 'तातादेशेन' इति पाठः

स्तप सामर्थ्यं यस्य सत्तादृशं मुनिवृन्दं यस्मिंस्तस्मिन् । गङ्गातीरत्वेनात्यन्तपुण्यक्षेत्र-
त्वातिरन्तरमहातपोनिष्ठनिवहाधिष्ठित इत्यथ । एतेन सहवासयोग्यसपत्न्यतया निवा-
सार्हता सूच्यते । अस्मिन्देष्टे जनपदे । मन्दाकिनीसदर्शनेन हेतुना मन्दायमाना
मन्दीभवन्ती जननीजनविरहदुर्दशा मातृवर्गविश्लेषजनितविषादो यस्य स तथोक्तः
सन् । लोकजननीत्वाद्विज्ञाया इति भावः । एतेन मातृणामत्यन्तपवित्रता सूच्यते ।
दशरथेन कथिता निर्दिष्टाश्चतुर्दशसख्याका समा वत्सरान्समापयन्तिवाहवतु ।
इत्यनुनायितवानिति पूर्वेण सन्धः । सपूर्वादाप्रोतेर्णिचि प्रार्थनाया लोड् । श्लेषे
प्रथमः । 'सवत्सरो वत्सरोऽब्दो ह्ययनोऽग्नी शरत्समा' इत्यमरः ॥

तस्मिन्नित्यं प्रार्थनाभाजि सख्यौ प्रत्याचरयो रामभद्र प्रियोक्त्या ।
मातुर्वाक्याद्बल्कलेनाधृत मे गात्र क्षात्रप्रक्रिया नार्हतीति ॥ ४९ ॥

तस्मिन्निति । सख्यौ मित्रे तस्मिन्गुह इत्यमनेन प्रकारेण प्रार्थनाभाजि प्रायना
कुर्वति सति रामभद्र प्रियोक्त्या प्रियवचनेन । अन्यथा तस्य मनःक्लेशः स्यादिति
भावः । प्रत्याचर्यौ प्रत्याख्यातवान् । तत्प्रार्थना निराकृतवानित्यर्थः । किमिति ।
मातुर्वाक्यात्कैरेयीनियोगवचनात् । अत्र मातृग्रहणं पितुर्निर्दोषत्वप्रकाशनायम् ।
बल्कलेनाधृतम् । मुनिवेषधारीत्यर्थः । मे मम गात्रं शरीरम् । क्षात्रप्रक्रिया क्षत्रियो-
चितप्रसारम् । राजवेषमित्यर्थः । प्रार्थनुमिति शेषः । नार्हति । योग्यं न भवतीत्यर्थः ।
'शुद्धीतं न परित्यजेत्' इति न्यायाद्गृहीतपरित्यागस्यानुचितत्वादिति भावः । ५०.
प्रत्याचरयाविति पूर्वेण सन्धः । शाङ्गिनीधृतम् ॥

ततस्तु तदनुरोधेन रोधस्तरोरधस्तात्सुमन्त्रनियन्त्रितरंध्ये दाशर-
थयोरातिथ्य समधुपर्कं कर्तुमिव मन्दमन्दमरविन्द्वृन्दस्यन्दमानम
करन्दविन्दुसंदोहवाहिनि वाहिनीतरङ्गमरति वाति काननगमनाव-
स्था काकुत्स्थस्य प्रेक्षितुमक्षमायामिव क्षमाभूति चरमे तिरोहिताया-
महामधिदेवताया सध्या चरमा राम समाप्य तस्या तरुमूळभुवि
लक्ष्मणकल्पितं पर्णतल्पमभजत् ।

तत इति । ततः प्रत्याख्यानानन्तरं तदनुरोधेन गुणवर्तनेन रोधस्तरो ।
गङ्गानदीतटवृहस्पतः कस्यचिद्वसत्येत्यर्थः । अथस्यादध प्रदेशे सुमन्त्रे नियन्त्रितरंध्ये
नियमितरथाधे सति दाशरथ्यो रामलक्ष्मणयोः । मधुपर्कः मधुगुडादिमधुप्रदार्थ-
मिश्रितं पूज्यानां देयद्रव्यं तेन सह समधुपर्कम् । आतिथ्यमतिथिसत्कारं कर्तुमिवेति
फलोत्प्रेक्षा । अरविन्दवृन्दोदादञ्जषण्डात्स्यन्दमानं प्रसवन्तं मन्दमन्दविन्दुसंदोहं पुष्प-
रसशीकरनिउद्भवं बहतीति तथोक्ते वाहिनीतरङ्गमरति गङ्गातरङ्गमारुते मन्दमन्द
मन्दप्रकारम् । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भावः । कर्मधारयसद्भावात्सुपो लुक् । एतेन
शैल्यमान्यसौरभ्यम्पत्तिरुच्यते । वाति प्रसरति सति । वाते शतृप्रत्ययः । 'बहति' इति
पाठे बहति प्रवर्तमाने सति । तदा काकुत्स्थस्य श्रीरामस्य । अत्रैकवचनग्रहणं तस्यैव

प्राधान्यादित्यवगन्तव्यम् । वाननममनावस्थामरुण्ययात्रादुर्दशा प्रक्षिप्तुं द्रष्टुमक्षमाया-
मसहमानायामिवेत्युत्प्रेक्षा । अहमधिदेवतायाम् । अहं पतो चरमे क्षमाभृतस्ताचले ।
'अस्तन्तु चरमक्षमाभृत' इत्यमर । तिरोहितायामन्तर्हिताया सत्याम् । सूर्येऽस्त गते
ऋतीत्यर्थः । रामधरमा पश्चिमा सध्यामुपास्य । सायसध्यावन्दनं कृत्वेत्यर्थः । तस्या
पूर्वाक्षाया तरुमूलभुवीङ्गुलीशुभाध प्रदेशे लक्ष्मणेन कल्पित रचित पर्णतल्प पणमय
शायाम् । 'तल्प शय्यादृदारेषु' इत्यमर । भगवत्प्रापत् । तत्र सविवेशेत्यर्थः ।
अत्र सकललोकवन्द्यमानचरणारविन्दस्यापि भगवत श्रीरामस्य सध्यावन्दनाचरण
लोके सप्रदायप्रवर्तनाथमित्यवगन्तव्यम् । तदुक्तं भगवता गीतासु—'यद्यदाचरति
श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥' इति । अथवा 'अह-
रह सध्यामुपासीत' इत्यादिसकलशास्त्राभिज्ञस्य समस्तधर्माचरणतत्परस्य लीलाविप्र-
ह्वारिण श्रीरामस्यायुरारोग्यादिसकलश्रेय प्रदत्वात्सध्यावन्दनं युक्तमेवेति द्रष्टव्यम् ।
तथा च महाभारते—'पितामहं पितृ-सृष्ट्वा भूर्तिं तामुन्ससर्ज ह । सा प्रातः साय-
नागल्य सध्याहणेन वर्तते । एता सध्या यतात्मानो ये तु दीर्घमुपासते । वीर्घायुषो
भविष्यन्ति नीहण पाण्डुनन्दन ॥' इति ॥

रामे विदेहसुतया तरुमूलसङ्घ

मन्त पुर विशति लक्ष्मणसौविदल्लम् ।

निधाय त नियमितामितराप्पवृष्टि

निद्रा निरस्य निपसाद् निपादनाथ ॥ ५० ॥

राम इति । रामे विदेहसुतया वदेत्या । सहैत्यर्थः । अत्र सहार्थाप्रयोगेऽपि
तदर्थगन्धतायाम् 'वृद्धो यूना-' इति सूत्रादेव प्रयोगात्सहार्थानामप्रयोगेऽपि 'सह
युक्तेऽप्रधाने' इति सहार्थे तृतीया । लक्ष्मण एव सौविदल्लं कञ्जुकी दोवारिको
यस्य तद्व । सौमिनिष्ठतरुसङ्घमित्यर्थः । 'सौविदल्लं कञ्जुक्त्वि' इत्यमर । तरुमूल
उक्षाध प्रदेश इति सङ्घा यस्य तम् । तद्रूपमित्यर्थः । अन्त पुरं शुद्धान्तं विशति
प्रविष्टवति सति । निपादनायो गृहस्त तथाभूतं भूतलशाश्विनं श्रीरामं निपायं दृष्ट्वा ।
'निर्गणनं ॥ निधाय दर्शनालोकनेऽणम्' इत्यमर । नियमितान्तर्निरद्धामितथाप
वृष्टिरविच्छिन्नाश्रुसपातो येन स तथोक्तं सन् । श्रीरामदुर्दशादर्शनेन कश्चिन्माल
हृन्तोदन इत्यर्थः । निद्रा निरस्य त्यक्त्वा निपसाद् । लक्ष्मणसलापतात्पर्येण जाग्रदे
तत्रोपविष्टवानित्यर्थः । वसन्ततिष्कानृत्तम् ॥

व्यतीताया विभावर्यामैर्यग्निं मरीचिमालाहारिणि पूर्वोर्वाधर-
मूर्ध्नि विरचितजटावन्धौ सह सीतया दाशरथी भार्गीरथीकञ्जुम-
गच्छताम् ।

व्यतीतायामिति । विभावयां रजन्त्याम् । 'विभावरीतमस्त्रिभौ रजना यामिनी
तमी' इत्यमर । व्यतीताया प्रभाताया सत्याम् । पूर्वोर्वाधरमूर्ध्निर्द्युदयाचलशिखरे ।
'उदय पूर्वपर्वत' इत्यमर । अर्यग्निं सूर्ये मरीचिमालाहारिणि तेन पुञ्जधारिणि ।
अभ्युदिते सतीत्यर्थः । दाशरथी रामलक्ष्मणौ । विरचितो विहितो जटाना बन्धो

वटवृक्षक्षीरैर्ग्रथन याभ्या तौ । सीतया सह भागीरथीकच्छ गङ्गातीरमगच्छता प्राप्त-
वन्तौ । 'जलप्रायमनूप स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविध' इत्यमर ॥

• तत्र राम प्रहृष्टचेता सीतामाचष्ट ।

तत्रेति । तत्र भागीरथीकच्छे राम प्रहृष्टचेतास्तद्दर्शनेनात्यन्तसंतुष्टान्त करणे
सन् । सीतामाचष्ट अवाचत् ॥

तदेवाह—

मेध्याश्वमार्गपरिमार्गणसंभवस्य

दिव्यौषधिं कपिलकोपमहाज्वरस्य ।

तातानुतर्पणपचेलिमभागधेया

भागीरथीं भगवतीं शरण भजाम ॥ ५१ ॥

मेध्येति । मेध्य पवित्र । यद्वा 'प्रजापतिरथमसजत यो मेवायालभ्यते ।
आशासानामेधपतिभ्या मेधम्' इत्यादि श्रुतौ दर्शनान्मेधशब्दो यागशब्दन । यथा
'त्वमेव पितृमेध' इतिवत् । 'मेध क्तौ धिया मेधा' इति विश्वश्च । तथा च मेधे
साधु मेध्य । 'तत्र साधु' इति यत्प्रत्यय । अथवा मेधाहो मेध्य । 'तद्दर्हम्' इति
यत्प्रत्यय । स चासावश्वश्च । अश्वमेधीयाश्च इत्यर्थः । तस्य मार्गपरिमार्गणे वर्त्मा
न्वेपणे संभव उत्पत्तिर्यस्य तस्य कपिलकोपमहाज्वरस्य कपिलमुनिकोधरूपमहामुषस्य
दिव्यौषधिसाधारणीषधीभूताम् । तदुपशान्तिकरीमित्यर्थः । तथा तातानुतर्पण-
स्मरूपपितृसतर्पणेन पचेलिम परिपक्व भागधेय भाग्य यस्यास्ताम् । परोपकारवर-
णोपयोगितयैव जन्मसाफल्यसंभवादिति भावः । पचेलिमेत्यत्र 'कर्मकर्त्तरि केलिर्म-
र्वाच्य' इति केलिमर्प्रत्ययः । भगवतीं पूज्या भागीरथीं गङ्गा शरण भजाम प्राप्तुम् ।
यतोऽस्मत्सुलभहृत्तरेण भागीरथेनेन्द्रपरिमुषिताश्वमेधीयाश्वान्वेपणसमये कपिलान
लक्ष्मणा पितृणा स्वर्लोकप्रापणायान्तारिता कार्यसिद्धिं कृतवती, अतो भागीरथी
नाम्नेयं व्यवहियते । तस्मादन्माकमपि शरणागताना कार्यसिद्धिं करिष्यतीति तद्भजन
शुक्तमेवेति भावः । स्पष्टोऽत्र रूपकालशरः । वसन्तविलकावृत्तम् ॥

तदनन्तरं राम सान्त्ववचननिवारितसुमन्त्रं ससौमित्रिर्मङ्गलानि
प्रार्थयमानया तथा मैथिल्या सह गुहेनानीता नावमाररोह ।

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं भागीरथीभजनानन्तरं राम सान्त्ववचने प्रियो
किमिरेव निवारितः । त्वं पुनरयोध्यां प्रति याहीति निवारितं सुमन्त्रो येन स
तथोक्तः । अत्र सान्त्वग्रहणं तन्मनः खेदनिरासार्थमित्यवगन्तव्यम् । ससौमित्रिं मल-
क्ष्मणं सन् । मङ्गलानि । 'पुत्रो दशरथस्याय महाराजस्य धीमतः । निदेशं पालय-
त्वेन गङ्गे लदभिरक्षितः ॥' इत्यादिश्रीरामायणोक्तकल्याणानीतरर्थः । प्रार्थयमानया
याचमानया । 'याज्ञायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैः' इत्यभिधानात् । तथा
नुसतया मैथिल्या सह जानक्या साकम् । गुहेन आनीताम् । मृत्वद्वारा प्रापितामित्यर्थः ।
नावं तरीमाररोहात्प्रिष्ठतवान् । 'स्त्रिया नान्तरण्णित्स्तरि' इत्यमरः ॥

स एष निषिध्य निपादाग्निपतेरनुगमनमपि तूर्णमेव विंतीर्णसुर-
सरित्पूर सपूर्णसस्ये वत्साभिधाने जनपदे कृतपदश्चैललक्ष्यवेधन-
चतुरश्वतुरो मृगाग्निहत्य कुञ्चिद्वनस्पतिमूले निशामनैपीत् ।

स इति । यो नाकमारोह स एष रामो निपादाग्निपतेर्गुह्यापि । मुमन्त्रानुस-
रणनिषेधममुच्यार्थकोऽयमपि चन्द । अनुगमनमनुसरण निषिध्य त्वया सम्यग्भक्ति
प्रदर्शिता, अतस्त्वमत्रैव वनेति निवार्य । तूर्णं शिप्रमेव । विलम्बेऽन्तराय स्यादिति
भयादिति भाव । विंतीर्णसुरसरि-पूरो विलङ्घितगद्गाप्रवाह मन् । 'निंतीर्ण' इति च
पाठ । सपूर्णसस्ये । व्रीथादिसकलमस्यममृद्ध इत्यर्थ । वत्स इत्यभिधानमारया यस्य
तन्मिजनपदे देशे । 'नीदृजनपदो देशनिपथी' इत्यमर । कृतपद । प्रविष्ट इत्यर्थ ।
चल्लक्ष्यवेधनचतुरश्वलक्षरव्यसप्रहारनिपुण । अत एव चतुरश्वतु सख्याकान्मृ-
गान्वराहादीन् निहत्य प्रहृत्य । क्षत्रधर्मत्वेनानिषिद्धत्वादिति भाव । कुञ्चिद्वनस्पति-
द्वनस्पतिमूले शृभाभ प्रदेशे निशा रात्रिमनषीन् व्यगमयत् । 'मस्याभिधान' इति
श्रमादिक पाठ । उक्त च धारामायणे—'तत्र समृद्धान्शुभसम्यशालिन क्षणेन वसा-
न्मुदिनानुपागमन् । तौ तत्र हवा चतुरो महामृगा बराहमृश्य पृषत महास्त्रम् ॥' इत्यादि ॥

अन्येद्युर्धन्येन पथा प्रयाजास्ते प्रयागे प्रेतायमानहोमधूमप्राग्भार
भरद्वाजाश्रम श्रयन्तश्चाभिवन्द्य तममन्दहर्ष महर्षिंमनेनादिष्टवर्त्मना
वैकर्तनीपूरोपप्लवं प्लवेन वैणवेन निस्तीर्य शमधनजनसनिधानशमि-
तशोभवसकलमरुचरित्रविचित्र चित्रकूटाचलमभजन् ।

अन्येद्युरिति । अन्येद्यु अन्यग्निन्दिने । 'सद्य -' इत्यादिना निपातितमव्ययम्
'अद्यानाह्वयं पूवऽधीत्यादां पूर्वोत्तरापरात् । तत्रापरान्यायतरेतरात्पूर्वेषुपरादय ॥'
इत्यमर । ते सीतारामलक्ष्मणा । वने भवो वन्यत्वेन पथारण्यवर्त्मना प्रयाता
प्रस्थिता सन्त प्रयागे प्रयागालये पुण्यक्षेत्रे प्रतायमानो व्यामुनात् । तनोतेर्यकि-
ल्लट शानचि मुमागम । 'तनोतेर्यकि' इत्यनुनासिकस्य वैकल्पिकोऽकार । होमधूम-
प्राग्भारो होमधूममदूतो यन्मिलन । हव्यगन्धिधूमानुमेयमित्यर्थ । प्राग्भारशब्द
समुद्धे ह्य । भरद्वाजाश्रम भरद्वाजास्यमहर्षेणपोवन श्रयन्त आश्रयन्त मन्त ।
अमन्दहर्ष निजागमनादमन्दो हर्ष आनन्दो यस्य त महर्षिसृष्टिश्रेष्ठ त भरद्वाजम-
भिवन्द्य नमस्कृत्य च । राम स्वय तारक्यद्वाणि क्षत्रियरूपेणावतीर्णत्वात् । 'यद्गदा-
चरति श्रेष्ठ' इत्यादिस्मरणाभ्रियमर्थादा प्रवर्तितवानिति सूचितम् । अनेन मह-
र्षिणादिष्ट यद्गर्भ चित्रकूटमार्गस्तेन । विकर्तनस्य सूर्यस्याप्य श्री वैकर्तनी यमुना
नदी । 'तस्यापचम्' लण् । 'टिड्वाणन्-' इत्यादिना ङीप् । तस्या पूर प्रवाह

१ 'अवतीर्णसरित्पार' इति पाठ २ 'चल्लक्ष्य' इति पाठ ३ 'प्रभाते' इति पाठ
४ 'प्रतीनमान प्राग्भार' इति पाठ ५ 'भारद्वाजाश्रममाश्रयन्त' इति पाठ ६ 'महर्षि-
जनेन' इति पाठ ७ 'शयवमत्तचारित्रम्' इति पाठ ८ 'चरित्र विचित्रम्' 'सत्त्वचारित्र'
इति पाठौ ९ 'चित्रकूटमचलन्' इति पाठ १० 'जमबन्त' इति पाठ
१२ च० रा०

एवोपप्लव आपत्तम् । मार्गिरोधकत्वादिति भाव । 'कालिन्दी सूर्यतनया यमुना
शमनस्वसा' इत्यमर । वैणवेन वेणुमयेन श्नेनोडुपेन । 'उडुप तु ऋ कोल'
इत्यमर । तिस्तीर्य तीर्त्वा । शमो वैराग्यादिना निर्विचारचित्तत्व स एव धन येषा ते
शमधना महर्षयस्त एव जनास्तेषा सुनिधानेन सानिध्येन शमितान्रावणि प्रशान्त-
वैराणि यानि सखलमत्त्वानि गोव्याघ्रादिस्मस्तबन्तवस्तेषा चरिणेणान्योन्यसाहचर्य-
रूपेण विचित्रमाश्चर्यम् । निर्वैरदेशत्वाविवासाहर्मिलर्थ । चित्रकूट नामाचल
पर्यंतमभयप्रापु ॥

अनुजरचितपर्णांगारहृद्यासु माद्य-
त्परभृतगेलचञ्चत्पञ्चमैरञ्जितासु ।
जनकदुहितृयोगाज्जातसाकेतसौर्य
श्चिरमरमत रामश्चित्रकूटस्थलीपु ॥ ५२ ॥

अनुजेति । अनुजरचितपर्णांगारहृद्यासु सोमिनिर्मितपणशालामनोररासु ।
तथा माद्यत्परभृताना मत्सोमिलाना म्तेषु क्ण्डकुहरेषु चञ्चन्त प्रसरन्तो ये
पञ्चमा स्वरविशेषास्तै । 'पिङ् कूचति पञ्चमम्' इत्यभिधानात् । 'वनप्रिय परभृत
कोटिल पिङ्' इत्यमर । अञ्जितासु मनोररासु 'अधे पूजायाम्' इति इडा-
गम् । चित्रकूटस्य स्थलीष्वट्टिमभूमिपु । 'जानपद-' इत्यादिना ट्टिमभाधे ङीस् ।
रामो जनकदुहितृयोगाज्जातसाकेतसौर्यदेवो । 'योग सनहनोपाय' यानसगतियुक्तिः
इत्यमर । जातसुपञ्च माकेतेऽयोध्याया यत्पौरुषमान इत्यमरस्य सौर्य यस्य स
तथोक्त सञ्जिति निदर्शनात्कार । चिर बहुशालम्, अरमताञ्जीटत । 'साकेत
स्यादयोध्याया कोसलान्दिनी तथा' इति यादव ॥

अथ मा वनवासनैरैस्यादपि नाम राम समाक्येदिति प्रत्याशया
परतन्त्र सुमन्त्र कानिचिदहानि गुहसकाशे नीत्या निराशस्तत
प्रतिनिवृत्तो निवृत्तोत्सवामयोध्यामासाद्य निर्दाशरथिरयं समागत
इति शोकातिरेकानुरपोरजनजनितदीनाकन्दमन्दीभूतनेमिधोपाद्
वन्द्य रगाद्दशरथं प्रयाणोन्मुखप्राण प्राणसीत् ।

अथेति । अथ चित्रकूटभवनानन्तर वनवासे क्लेशसृष्टिष्ठे वनसन्तारे नेरस्या-
द्वेपादपि नाम । अस्मत्सद्ववासानुरागाभावेऽपीत्यपि शब्दार्थ । नामेति सभावना-
याम् । 'नाम प्राप्ताश्रयसभाव्यकुत्साभ्युपगमेषु च' इति विश्व । रामो मा समा-
ह्वयेदाकारयेदित्येवभूतया प्रत्याश्रया प्रत्यागह्वया परतन्त्र पराधीन । तादृगशा-
वद सञ्जित्यर्थ । सुमन्त्रो गुहसकाशे गुहनिक्टे कानिचिदहानि । द्विनाणि निर्दा-

१ 'कुल' इति पाठ २ 'रञ्जितासु' इति पाठ ३ 'वैरसाव' इति पाठ ४ 'नाम'
इति नास्ति भवित ५ 'प्रत्याश्रयो' इति पाठ ६ 'निर्दाशरथि' इति शोकाति
रेकात्पौर' इति पाठ ७ 'नेमी' इति पाठ

नीत्यर्थं । तथाच रामायणम्—‘तत सायाह्नमनये तृतीयेऽहनि सारथि’ इति । नीत्वा गमयित्वा ततस्तदनन्तरं निराण । दृढप्रतिज्ञस्य कुतो नैरस्य कुत पुनराह्वानमित्यागारहितं सन् । प्रतिनिवृत्तं प्रत्यावृत्तं । निवृत्तोत्सवाम् । निरानन्दा-
‘मित्यर्थं । अयोध्यामासाद्य प्राप्य । निर्दाशरथिर्दाशरथिरहितं पुनरयं समागत इति हेतोर्यं शोकातिरेको विषादातिशयस्तेनातुरर्विह्वले पौरजनैर्जनित उत्पादितो यो वीनाकन्द आर्तघोषस्तेन मन्वीभूतोऽन्तर्हितो नेमिघोषश्चक्रधाराध्वनिर्यस्य तस्मादित्याकन्दान्दातिशयोक्तिः । ‘चक्रधारा प्रधिर्नेमि’ इत्यमरः । रथादवरह्य । प्रयाणो-
न्मुखा उत्क्रमणोद्युक्ता प्राणा यस्य तम् । पुत्रवियोगवेदनासहिष्णुवेनासन्नमरण-
मित्यर्थं । दशरथं प्राणस्तीरप्रणतवान् । नमोर्लुङ् । ‘यमरमनमाता सक्च’ इति सगागमः । चकारादिङागमश्च । ‘इट् इटि’ इति सिचो लुक् । ‘नेटि’ इति प्रति-
वेधाद्दृष्ट्यभावः । ‘अङ्भ्यामव्यवायेऽपि’ इति णत्वम् ॥

एतद्दर्शनेन निस्सहो दशरथः कौसल्यासुमित्राभ्यां समावासितः कथं प्रयातः रामेण कथं कथितं मैथिल्या किञ्चित् सौमित्रिरिति मुहुर्मुहुर्शुक्रुण्ठितकण्ठं सुमन्त्रमन्वयुङ्क्त ।

एतदिति । एतद्दर्शनेन । सुमन्त्रस्य केवलम्यालोचनेनेत्यर्थः । निस्सहो विचे-
तनः । मूर्च्छित इति यावन् । अथ कौसल्यासुमित्राभ्याम् । ईर्ष्याया अनभिमत-
‘तया बहिर्भूतत्वादिति भावः । समावासितः । यथा ससङ्गं स्यात्तथोपलालित-
सन्निवृत्तः । दशरथः । रामेण कथं केन प्रकारेण प्रयातः प्रस्थितम् । भावे क्तः ।
न तु दुःखेन प्रयातः निमित्तः । तथा मैथिल्या कथं कथां रीत्या कथितमुक्तम् ।
न तु निर्वेदेन कथितं निमित्तम् । तथा सौमित्रिः किञ्चित् कथंभूतव्यापारः । अनु-
वर्तनतत्परो वा उत न वेत्यर्थः । इत्येव मुहुर्मुहुः पुनः पुनः । वीष्माया द्विरिति ।
अश्रुजुगिठतरुण्डो क्षण्णद्गदवचनं सन् । सुमन्त्रमन्वयुङ्क्त अपृच्छन् । ‘प्रश्नोऽनुयोग-
पृच्छ च’ इत्यमरः ॥

सोऽपि राज्ञे व्यजिज्ञपत् ।

स इति । स सुमन्त्रोऽपि राज्ञे दशरथाय व्यजिज्ञपत् विशापितवान् ॥

तत्प्रहारमेवाह—

देव, कथं ब्रवीमि । कठिनहृदयोऽहम् ।

देवेति । हे देव राजन्, कथं कुतो वा ब्रवीमि कथयामि । प्रत्युत्तरमिति शेषः । कुतः । यतोऽहं कठिनहृदयो निर्देयचित्तः । अरण्ये रामं विहाय पुनरागत-
त्वात्तस्य तादृश्यानाकथनव्यालोचरसनत्वाच्चेति भावः ॥

एवमात्मानं विनिन्द्य सप्रति प्रश्नत्रयस्य क्रमेणोत्तरमाह—

सेवारसानुगतपौरमनोरथस्य

दूरे रथस्य च सुतौ तव वर्तमानौ ।

भूत्वा विदेहदुहितुर्नवसौविदलौ

भागीरथीतटवने पथिकावभूताम् ॥ ५३ ॥

सेवेति । हे देव, तव सुतौ त्वत्पुत्रौ रामलक्ष्मणौ सेवारसेन भजनानुरागेणानुगता अनुसृता ये पौरा पुरवासिनो जनास्तेषा मनोरथस्यानुवर्तनरूपाभिलाषस्य तथा रथस्य स्यन्दनस्य च दूरे विप्रमये वर्तमानौ । तममातीरे निद्राणाना पौराणां निद्रावृत्ताच्च वनवासतत्पराणामस्माक किमनेन रथेनेति परित्यक्तत्वाच्चेति भाव । भागीरथीतटे यद्वन तत्र विदेहदुहितुर्वेदेष्ट्या नवसौविदलौ नूतनरुद्रादिभिरभूत्वा । तत्परिरक्षणतत्परौ सभूयेत्यर्थः । एतत्सौविदलस्येद प्रथमत्वाज्जागरूकत्वद्योतनाय त्वाप्तवत्वे द्रष्टव्यम् । पन्यान गच्छत इति पथिको । पादधारिणाविति यावत् । 'पथ प्थन्' इति प्थन्प्रत्ययः । अभूताम् । अत्र पूर्वार्धे मनोरथरथयो क्वैवलप्रकृतयोर्दूरीकृतत्वानुरथयोर्गौप्यस्य गम्यमानत्वात्क्वैवलप्रकृतगोचरा तुल्यनो गित् । उक्तार्धे तु दाशरथ्योर्नवसौविदलरूपणाद्रूपमालकार इत्यनयोर्न्योन्यनैरपेक्षयात् ससृष्टि । वसततिलमावृत्तम् ॥

वक्तव्यान्तरमप्यस्तीत्याह—

किं च,

देव त्वत्तनयस्य कुन्तलभर क्षीरै स्वधेनूद्भवै

सेकुं नालमरुन्धतीपतिरभूत्तस्याभिषेकोत्सवे ।

सिक्तो हन्त स एष मैथिलसुतावाप्पोदकोत्पादकै-

न्यप्रोधक्षरितैर्जटा रचयितु क्षीरैर्निपादाहृतै ॥ ५४ ॥

किं चेति । तदेवाह—देवेति । हे देव, अरुन्धतीपतिर्वसिष्ठोऽभिषेकोत्सवं राज्याभिषेकमहोत्सवे तस्य त्वत्तनयस्य युष्मत्पुत्रस्य रामस्य कुन्तलभर चिकुरनिउदम्बम् । 'चिकुर कुन्तलो गाल' इत्यमर । स्वधेनूद्भवै स्वस्य या घेनु कामधेनुस्तदुद्भवैस्तत्सभूतै । अत्यन्तश्लाघ्यैरित्यर्थः । क्षीरै सेकुमाशीकृतुम् । तदानीं गोक्षाराभिषेकस्य शास्त्रविहितत्वादिति भावः । सक्तो नाभूत् । वक्तव्यापत्तिभयादिति भावः । अलमिति 'पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु' इत्यनेन तुमुन् । 'अल भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः । ॥ एष कुन्तलभरो मैथिलसुताया सीताया वाप्पोदकोत्पादकैरश्रुजलोत्पत्तिहेतुभिर्निपादाहृतैर्गुहपरिजनानीतन्यप्रोधक्षरितैर्बटशुशुब्धैः । 'न्यप्रोधो बहुपादद' इत्यमरः । क्षीरैर्जटा रचयितु प्रययितु सिक्त आशीकृत । हवेति सेदे । अनारुन्धतीपते कामधेनुक्षीराभिषेकशक्तत्वेऽपि तदशक्तत्वेके सवन्धेऽसबन्धरूपातिशयोक्तिः । तथा च कुन्तलभरस्य तादृशमणीयम् व्यज्यत इत्यलक्षरेण वस्तुष्वनि । शार्दूलविनीडितं वृत्तम् ॥

तस्या विदेहदुहितु पदयोर्न्येपु

लाक्षा विनाप्यरुषिमा सहसा वभूव ।

वन्ये पथि प्रियतमेन सह व्रजन्त्या

वैवर्ण्यमाविरभवत् कदापि वक्त्रे ॥ ५५ ॥

१. तस्या इति । वन्ये पथि कान्तारभागे प्रियतमेन भर्त्रा श्रीरामेण सह व्रजन्त्या । व्रजन्त्यान्त्या विदेहदुहितुवदेत्या पदयोश्चरणयोर्नखेषु लाक्षा विनापि । अलक्ष-
कद्रव्याभावेऽपीत्यर्थं । 'पृथग्विना-' इत्यादिना द्वितीया । अरुणिमा लीहिलम् ।
'वर्णहटादिभ्य एभ्य' इति चकारादिमनिच् । सहसा शीघ्रं वभूव प्रादुर्भूव ।
एवमेव ललाटगणनखेष्वारुण्यनरुण्यसचारेणाविरभूदित्यर्थं । वक्त्रे मुञ्चे तु कदापि
कदाचिदपि वैवर्ण्यं कान्तिहेन्य नाविरमन्त प्रादुरभूत् । पूर्ववदेव व्रजन्शोभतेत्यर्थं ।
प्रियतमसाहचर्यादिति भावः । तद्वचनं तु किमपि न श्रुतमिति वाक्यशेषः । अत्र
रुणात्प्रकारेण विनाप्यरुणिमा रूपकार्योत्पत्तिश्च नाद्विभावनालभारः । तथा कान्तार-
सचाररूपकारणमङ्गावेऽपि वैवर्ण्यरूपकार्यानुत्पत्तिश्च नाद्विसेपोक्तिरित्यनयो परस्पर-
नेरपेक्ष्यात्सद्यो स्पष्टा । वसन्तनिलकावृत्तम् ॥

सीतापते किमलये परिकल्प्य तल्पं

सचार्यं सत्त्वदमनाय निशासु दृष्टिम् ।

धन्वी तदङ्घ्रिभङ्गनादिव पुण्यलभ्या-

दस्वप्न एव वनवर्त्मनि लक्ष्मणोऽभूत् ॥ ५६ ॥

सीतेति । धन्वी धनुर्धरः । ब्राह्मादित्वादिनि । लक्ष्मणो वनवर्त्मनि कान्तार-
रामार्गे निशासु रात्रिषु सीतापते । सीतासमेतस्य श्रीरामस्येत्यथ । किमलये पद्मवै-
स्तप शय्या परिकल्प्य निर्माय । मुखशय्यार्थमिति भावः । तथा सत्त्वदमनाय ।
दुष्टजन्तुन्दमयितुमित्यर्थं । 'भक्तवत्सला तु जन्तुषु' इत्यमरः । दृष्टिं सचार्यं
दिशु प्रसार्य । पुण्यलभ्यात्पुण्यैर्नतोपवासादिसुहृत्विशेषैर्लभ्यात्प्राप्यात्तदङ्घ्रिभङ्गनात्स्य
श्रीरामस्याङ्घ्रिभङ्गनाचरणसेवाया इवेति हेतुप्रेम्भा । अस्वप्नो निनिद्रः । जागरूक एवेति
यावत् । देवश्चेति गम्यते । एवकारः क्षणमात्रनिद्रासम्भ्रममपि व्यवच्छिनत्ति ।
अभूत् जातः । महात्मनस्तत्र भवनं श्रीरामस्य पादसेवाया देवभूयप्रापकत्वादिति भावः ।
अस्वप्न इत्यत्र अभिगमाया प्रस्तुतेऽगोचरत्वादेव विषयशब्दशक्तिमूले ध्वनिः । ॥
चोप्रेभानिर्वाहकत्वाद्वाच्यसिद्धयन्तम् ॥

एव सुमन्त्रनिवेदितपुत्रचरित्रश्चरमगिरिशिखरजुषि निगमयपुषि
ज्योतिषि हृदयलग्नशोकशल्या कौसल्या समाश्वस्य नरपतिरित्यम-
कथयत् ।

एवमिति । एवमुक्तीत्या सुमन्त्रेण निवेदितं विज्ञापितं पुत्रयो रामलक्ष्मणयो-
श्चरित्रं व्यापारो यस्य स तयोक्तः । सुमन्त्रमुखादाकर्णितपुत्रश्रुपावृत्तान्त इत्यर्थः ।
नरपतिर्दशरथो निगमयपुषि त्रयीतनां ज्योतिषि सूये चरमगिरिशिखरजुषि अस्वा-
चलकूटभाजि । अस्तगतो सतीत्यर्थः । हृदयलग्न शोक एव धन्यं शङ्कर्यसास्ताम् ।

दुरन्तशोभान्तान्त ररणाभितर्कं । कौसल्या समाधास्य तत्कलोचितैवचर्नस्पलायेव
वक्ष्यमाणरीत्यारथयदवोचत् ॥

तत्प्रसारमेवाह—

पुरा खलु सरयूरोधसि विविधतरनिवहपिहितदिवस्पतौ मृगया
स्पृहया कमपि समयमगमम् ।

पुरेति । पुरा पूर्वगळे । खलुशब्दो वाक्यालकारे । विविधतरनिवहेन नाना
विधशृङ्खलादोहेन पिहितदिवस्पतौ छादितसूये । सरयुतेजसोऽप्यनवशाशब्द इति
तरुणा सान्द्रत्वातिशयोक्तिः । सरयूरोधसि सरयूनदीतीरे मृगयास्पृहया खेदकेच्छया
ह्यपि समयम् । कर्मिन्धित्काल इत्यर्थः । 'समया शपथाचारकालसिद्धान्तसन्निधे'
इत्यमरः । 'कालवनोरखन्तसंयोगे' इति द्वितीया । अगमम् अगच्छम् ॥

तत्र किमत आह—

तत्र,

तत्रेति । तत्र सरयूरोधसि ॥

तोयादानसंज्ञावपुष्करगजभ्रान्त्या तपस्वी मया

विद्ध कश्चन शब्दवेधनविदा पाथः सरय्यां हरन् ।

तत्पित्रोर्जरदन्धयोरनुमृतिं कर्तुं चित्तिं चिन्वतो

शापो मय्यपतद्गवानपि सुतप्रेम्णा प्रणश्येदिति ॥५७॥ १-

तोयेति । तोयादानेनोदग्रहणेन सन्नाद् सबृहित पुष्कर गुण्डाम यस्य १
तथोक्तो यो गन् स इति भ्रान्त्या भ्रमेण । 'पुष्करं करिहस्ताग्रे शयभाण्डमुखे जले
इत्यमरः । शब्दवेधनविदा शब्दानुसारेण । तस्यसप्रहारमित्येतेत्यर्थः । मया सरय्व
नद्या पाथ उदकम् । 'कन्धमुदक पाथ' इत्यमरः । हरम्पितृर्थं कमण्डलुना सशब्द
सगृह्णन्कश्चन तपस्वी मुनिपुत्र शरेण विद्ध सप्रहत । तत्र किमत आह—
तदिति । जरन्तौ जराजीणां तो च तौ अन्धौ च तयोः । 'जराजीणा जरन्नपि
इत्यमरः । विशेषणयोरपि मिथोविशेषणविशेष्यभावविवक्षायाम् 'विशेषण विशेष्येण
बहुलम्' इति समासः । अत एवानुमृतिं पुनरनुसृत्य मरणं कर्तुं चित्तिमभिरीक्षन्नाष्ट
सचय चिन्वतो प्रार्थयतो । न चात्रात्मघातदोषः । 'अनुष्ठानात्मधस्य वानप्रस्थस्य
जीर्यतः । मृगमिजलसपातैर्भरणं प्रविधीयते ॥' इति स्मरणात् । तस्य तत्रस्त्रिन
पितोर्मातापित्रोः । 'पिता मात्रा' इत्येकशेषः । शापो गयि अपतत् पपात । अर्गाजिता-
शानेवदिति भावः । किमिति । भवास्त्यमपि सुतप्रेम्णा पुत्रमेहेन प्रणश्येद् मियादिति ।
'शेषे प्रथम' इति प्रथमः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

शरविद्धस्तपस्वी किं जात इत्यत आह—

अह वैश्यस्य शूद्राया जातस्तस्मान्न सभवेत् ।

ब्रह्महृत्येति मामुक्त्वा स्वर्गतो दुर्गतो मुनि ॥ ५८ ॥

१ 'विवसति वेतसति मृगया' इति पाठ २ 'निदान' इति पाठ ३ 'सरय्या हरन्'
इति पाठ ४ 'चित्ति' इति पाठ

अहमिति । अह वैश्यस्य वणिज शूद्रया शूद्रवातीयाह्वनायाम् । 'शूद्रा तज्जाति-
रङ्गना' इत्यमरः । 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जाति' इत्युक्तञ्च ङीप् । जात करण ।
न तावद्द्वैश्योऽप्यम्भारयः । 'वैश्यान्करण शूद्रायाम्' इति याज्ञवल्क्यः । 'शूद्रावि-
शोस्तु करण' इत्यमरश्च । तस्मात्कारणाद्ब्रह्महा न सभवेत् । कुनो ब्रह्महत्येति भावः ।
इति मा प्रत्युक्त्वा दुर्गत नारसप्रहारदुरवस्थाकान्ती मुनि स्वर्गत स्वर्गे गतः ।
'स्वरव्यय स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालना' इत्यमरः । तथा च श्रीरामायणे—'ब्रह्म-
हत्यादृष्ट पाप हृदयादपनीयताम् । न द्विजातिरह राघव मा भूते मनसो व्यथा ॥
शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो जानपदाधिप ॥' इति ॥

तद्वद्व्यं वद्व्य एवासि मृत्योरिति स्मृतिपथगतयाम एव विररामः ।

तदिति । तस्मान्मुनिशापकारणादवद्व्य निश्चित मृत्योरन्तकस्य वद्व्यो वद्व्य गत
एवाम्नि । नात्र सदेह इत्येवकारार्थः । इत्युक्तञ्चेति शेषः । स्मृतिपथगत स्मरणगोचरो
रामो यस्य स तयोक्त सजेव । राममनुशोचन्नेत्यर्थः । विरराम निर्वचनोऽभूत् ।
कण्ठगतप्राणोऽभूदित्यर्थः । 'व्याप्त्यन्त्यो रम' इति परस्मैपदम् ॥

मुनिशापकृतोत्पत्तिर्विपत्तिर्निष्प्रतिक्रिया ।

ततो दशरथायाशु दिदेश दशमीं दशाम् ॥ ५९ ॥

मुनीति । ततो विररामान्तर मुनिशापेनोक्तरूपेण ततोत्पत्तिर्यस्या सा तयोक्ता ।
मुनिशापजनितैत्यर्थः । निष्प्रतिक्रिया प्रतिक्रियारहिता । उपायान्तरैरपरिहार्यैत्यर्थः ।
विपत्तिरापत् । दशरथाय । दशाना पूरणी दशमी । 'तस्य पूरणे ङद' इति ङदः ।
'नान्नादसरचावेर्मद' इति ङटो मडागमः । 'दिङ्गणन्-' इत्यादिना ङीप् । ता
दशमीं दशा मरणाज्या दिदेश दत्तवती । अमोपमुनिशापागुमारैर्गैवाय ममारैत्यर्थः ।
मन्मथावम्यास्तस्या दशमत्वादिथ निर्दिष्टः । तदुक्तम्—'दह्मन सप्तसकस्यो जागर
दशाना रति । हीत्यागोन्मादमृन्तान्ता इत्यनन्तदशा दश ॥' इति दशरूपके ॥

नाकान्तस्त्रिदिव परै सुमनसा कान्ता न वन्दीकृता

नाकीर्णं पुरदृष्टशाम्भनधरै साकेतवाह्याङ्गणम् ।

नादिष्टा सचित्राश्च भूतलपरित्राणाय यद्यप्यसौ

नाकं शोकप्रशादगाहशरथो नास्था वहन्वाहने ॥ ६० ॥

नेति । अत्र यद्यपीति पद सर्वत्रानुवच्यते । यद्यपि विचार्यमाणे परे-
त्रानुभिक्षिदिव स्वर्गो नाकान्तो नास्त्रन्दितः । तथा यद्यपि सुमनसा देवतायाम् ।
'सुमना पुष्पमाल्यो षी देवतुषयो पुमान्' इति वैच्यन्ती । कान्ता न वन्दी-
कृता नोपशृहीता । शत्रुभिरिति शेषः । 'प्रप्रहोषप्रहो वन्द्याम्' इत्यमरः । तथा
यद्यपि पुरदृष्टशाम्भनधरैरेन्द्राङ्गाकरैर्दूते साकेतनागाङ्गानयोध्यापुरवहिशन्वरम् ।

‘स्यात्साकेतमयोप्यायाम्’ इत्यमर । नाकीर्णं न सरीर्णम् । इन्द्राज्ञया निनाहानार्थं मागनैर्देवदूतैर्न सकुलमित्यर्थः । तथा यद्यपि भूतलपरिग्राणाय भूमण्डलसरक्षणार्थं सचिवा मन्त्रिणो नादिष्टा नाशता । राज्ञो देशान्तरगमने भूभारम्य सचिवेषु निक्षिप्तत्वादिति भावः । तथापीति शेषः । असौ दशरथ शोभशात्पुत्रविरहजनितशोकायत्तत्वाद् द्वेतो । ‘वा गायत्ततायां च’ इत्यमर । याहने रथ आम्थात्मादरं न बहन् गृह्णेव । वाहन विहायैवेत्यर्थः । नाफ स्वर्गम् । ‘आकाशे रिदिवे नाक’ इत्यमर । अगात् प्राप । पूर्वं त्रिदिनस्य परानमादिनिमित्तसमवे तत्र गच्छति । इदानीं तु तादृष्टिमित्ताभावेऽपि तत्रागादित्याद्यर्थमित्यर्थः । अत एव विभावनात्कार । पुनश्चोमातुरतया स्थूलशरीर विहाय सूक्ष्मशरीरेण म्यर्क अगमेति तात्पर्यम् । शार्दूलवित्रीडित इत्तम् ॥

अथ दशरथप्रशंसामासलै कैकेयीनिन्दारुन्दलितै रामगुणकीर्तनगुणितैरवरोधवधूजनपरिदेवनारचैर्मुखरितेषु दिवसुखेषु ।

अथेति । अथ राज्ञ स्वान्तरगमनानन्तर दशरथस्य प्रशंसया । ‘महाराजोऽथ सत्यसथ स्वर्लोक गत’ इत्याद्युपश्लेषेन मासलै प्रचुरे । तद्भूविष्टैरित्यर्थः । त्विष्मादित्वान्मत्वर्थायो लक्षप्रत्ययः । कैकेया निदया ‘पापिष्ठयानया रामे प्रवाजिते तद्विरहशोकातुरो राजा फाल्गुन गत’ इत्यादियर्हणेन रुन्दलितै समुद्रूतै रामस्य गुणकीर्तनेन ‘गुर्नाज्ञापरतन्त्र सत्यधर्मपरायणोऽथ मुनिव्रतचारी वन गत’ इत्यादिसहस्रवर्णनेन गुणितैरावर्तितैरवरोधवधूजनपरिदेवनारचैरन्त पुरस्त्रीपतविलापानन्दैर्दि-
वसुखेषु हरिदत्तरालेषु । वदोषु चेति शक्यते । मुखरितेषु वाचालितेषु । प्रति वीतितेषु सतिस्त्वित्यर्थः ॥

तत किं जातमित्यत आह—

अभूद्राजकम्लानसद्गणं गगनाङ्गणम् ।

आलोक्येव तदा शान्तमशेष च महीतलम् ॥ ६१ ॥

अभूदिति । तदा तस्मिन्समये । न विद्यते राज्ञ चन्द्रो यस्य स तथोक्तः । कृष्णपक्षरात्रित्वाच्चन्द्ररहित इत्यर्थः । शैथिल्य कप्प्रत्ययः । अत एव म्लानस्तेजोहीनसद्गणो नक्षत्रमण्डल यस्य तत्तथोक्त गगनाङ्गणं नभःस्थलमात्रेणैव दृष्ट्वेवेलुत्प्रेक्षा । अशेष कृत्स्न महीतल भूमण्डल च । अराजको दशरथरहितः । अत एव म्लानसद्गण साधुजननिवहो यस्य तत्तथोक्तं सच्छान्तं स्तिमितमभूत् । ‘वा दान्त-’ इत्यादिना निपातः । चन्द्रराहित्येन गगनं यथा तेजोहीननक्षत्रकं भवति, तथा दशरथमहाराजराहित्येन भूतलमपि स्वल्पसाधुजनमभूदित्यर्थः । ‘राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे क्षत्रे धत्रियशक्यो’ इति विद्यः । ‘सन्सत्ये विदुषि श्रेष्ठे साधौ भवति च त्रिषु । सत्कीर्णसूक्ष्मे’ इति नानाथरत्नमालायाम् । अनोत्प्रेक्षाश्लेषयो सापेक्षत्वात्संकरः ॥

तत प्रभाते वसिष्ठवचसा संचिवास्तैलद्रोण्यां निक्षिप्य क्षितिप-
तेस्तनु क्षिप्रमेव भरतमकथितदशरथकथा एव जानयतेति दूतान्के-
कयेषु प्रेषयामासु ।

तत इति । तत परिदेवनानन्तर प्रभाते प्रात काले सचिवा मन्त्रिण । 'मन्त्री
धीसचिवोऽमात्र' इत्यमर । वसिष्ठस्य वचसा भरतागमनपर्यन्तमेतच्छरीर रक्ष-
न्त्विति नियोगवचनेन क्षितिपते परेतस्य दशरथस्य तनु कलेवर तल्लोण्या तैलपूरी-
तकाष्ठाम्बुवाहिन्या निक्षिप्य । उच्छ्रूयत्वादिना वैरूप्याभावाधमिति भाव । 'क्षेत्री
काष्ठाम्बुवाहिनी' इत्यमर । अकथितदशरथकथा अनिबेदितदशरथवृत्तान्ता सन्त
एव । अन्यथा कर्णविघातापत्तेरिति भाव । भरत क्षिप्रमविलम्बितमेवानयत
प्रापयतेति । आदिश्येति शेष । दूतान् सदेगहादिषु केकयेषु देशेषु प्रेषयामासु
प्रहितवन्त । 'स्यान्सदेशहरो दूत' इत्यमर ॥

तेऽपि जितपत्रनजयनर्षाजिसक्वोचितपथास्तुरगपतिपुरे दुं स्वप्न-
दूयमानमानस भरतमभिवन्द्य गुरनिर्धोग व्यजिज्ञपन् ।

तेऽपीति । तेऽपि दूताश्च जितपत्रना पवनाविक्रवंगा जवना जवशीलाश्च ।
'शुचङ्गन्म-' इत्यादिना युञ् । ये वाजिनोऽश्वस्ते सरोचित सक्वोच प्रापित इव
ज्या येषां ते तद्योक्ता सन्त । तादृगश्ववेगवशात्सङ्कुचितनगा प्रदीपमानमार्गदैर्या
इत्यर्थ । तुरगपतेरश्वपते केकयस्य पुरे पश्येते दु मन्त्रेण स्वपितुर्दुर्वस्थाद्यत्सिन्नेन
दूयमान परितप्यमान मानस यस्य ॥ तादृश भरतमभिवन्द्य नमस्कृत्य गुरोर्वत्तिष्ठत्य
नियोग क्षीघ्रमागन्तव्यमित्येवरपामाना व्यजिज्ञपन्विज्ञापयामासु ॥

सोऽय मातामहेन युधाजिता चानुज्ञात कतिपर्यरेव दिनैरनि-
मित्तसपातेन सातङ्क साकेतमाससाद् ।

सोऽयमिति । सोऽय भरतो मातामहेन मातु पित्रा केकयेन युधाजिता
मातुलेन चानुज्ञात कतिपर्यरेव दिने केचिदेवाहोभि । मातुल्लघ्टनिर्गमनदिनमा-
रभ्याष्टमे दिन इत्यर्थ । तथा रामायणे—'अय मे सातमी रात्रिश्च्युतस्यार्थकवेश्मन'
इति केकेरी प्रति भरतवचनम् । अनिमित्तसपातेन दुर्निमित्तपरम्परया सातङ्क-
समयसम्भन सन् सक्वैतनयोध्यामाससाद् प्राप ॥

जतिचकितमति पुरैः पश्यन्पुरमयथापुरचारपौरवर्गम् ।

न्यविदात भरत परीतदूत पितृमवन पितृज्ञाननादनूनम् ॥ ६२ ॥

अतीति । परीतदूत परिवेष्टितदूतो भरत । पुराभावमनतिक्रम्य यथापुर

१ 'सचिवा' इति नास्ति कश्चिद् २ 'नरपति निक्षिप्य क्षिप्रमेव' इति पाठ ३ 'रथनेव'
इति पाठ ४ 'जवनहय' इति पाठ ५ 'दुस्वप्नदूयमान' ६ 'दुस्वप्नदशरथदूय' इति पाठो-
६ 'निदेशम्' इति पाठ ७ 'अनिमित्तसम्भनत्वान्वाद्' इति पाठ ८ 'पितृमवने
पितृज्ञाननादनूने' इति पाठ

यथापूर्वम् । यथावैडम्ब्ययीमाव । 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । 'हन्वो नपुंसके प्रातिपदिन्स्य' इति ह्रस्वत्वम् । तत्र भवतीत्यथापुरम् । तत्र चारशब्देन 'सुप्तुषा-' इति समास । अथवापुरश्चार प्रचार परिपाटी यस्य स तथोक्त । पौराण्य चार आचार प्रवृत्तिर्यस्य तस्मिन्स तथोक्तम् । श्रीरामवनवासरात्रिपत्तिभ्या विपणानन सकुलमित्यर्थ । पुरमयोष्या पुरा निरुट एव पश्यन्नक्त्रोक्तम् । 'भात्प्रग्न्धे विराटोवे' निकट्टागामिके पुरा' इत्यमर । अत एवातिचक्रितमतिरह्यन्तभयसध्रातान्त ऋण सन् । पितृकाननान्छुशानादन्नमन्यून भूतानोशभूयिष्ठत्वात्तत्त्वपम् । पितुर्दशरथस्य भवन गृह न्यविशत प्रविष्टवान् । 'श्मशान स्थात्पितृवनम्' इत्यमर । पुष्पिताप्रावृत्तम् । 'अयुजि नयुगरेफतो यमरो युजि च नञौ जरगाश्च पुष्पिताप्रा' इति लक्षणात् ॥

स पितरमनवेक्ष्य तत्र मातु सदनगत प्रणिपत्य तामपृच्छत् ।
क नु मम गतवान्पितेति सेषा परपतर भरताय वाचमूचे ॥ ६३ ॥

स इति । स भरतश्च भवने पितर दशरथमनवेक्ष्यादृष्ट्वा मातु वैकेय्या सदनगतो गृह प्रविष्ट सन् ता मातर प्रणिपत्य गुरजनादरतत्परत्वात्तत्त्वमम पिता दशरथ क नु कुन गतवानित्यपृच्छत्पृष्टवान् । अथ सेषा वैकेयी भरताय । भरत प्रतीत्यर्थ । 'त्रियाग्रहणमपि वर्तव्यम्' इति सप्रधानत्वाच्चतुर्थी । परपतरम् अत्यन्तमणोक्तेर यथा तथा वाचमूचे उक्तवती । वृत्त पूर्ववत् ॥

तत्प्रसारमेवाह—

वनचर इव साक मेधिलीलक्ष्मणाभ्या
पितृविधिमभिरोद्धुं प्रस्थितो रामभद्र ।
तदनु तथ पिताभूत्कालघर्मानुयात-

स्त्वमनुभव यद्येच्छ नि सपत्ना धरित्रीम् ॥ ६४ ॥

वनचर इति । रामभद्रो मैथिलीलक्ष्मणाभ्या साक पितृविधिं पितृनियोगमभिरोद्धुमनुवर्तितु वनचरो मुनिरिव प्रस्थितो गत । मुनिवेषधारी मत् त्व गच्छेति विनाशत सन् अरण्य गत इत्यर्थ । तदनु तदनन्तरमसौ तत्र पिता दशरथ कालघर्म मरणमनुयातोऽनुगत । मृत इत्यर्थ । 'स्वात्मवता मत्वर्म' इत्यादि मृतिपर्यायेष्वमर । अतस्त्व नि सपत्ना निष्कम्पसा धरित्रीं यद्येच्छ स्वच्छन्दमनुभव । परिपालयेत्यर्थ । मालिनीवृत्तम् ॥

मयूरीव महानाग केरुया केरुयात्मजा ।

भारत्या भरत चके परिश्रुमितमानसम् ॥ ६५ ॥

मयूरीति । केरुयात्मजा वैकेयी भारत्या उक्तरूपया वाचा भरतम् । मयूरी वर्हिणी । 'जातेरस्त्रीविषयादवोपधात्' इति वाप् । केरुया स्ववाण्या । 'वेका वाणी मयूरस्य' इत्यमर । महानाग महाभुजस्मिव परिश्रुमितमानसं क्षुब्धहृदय चके ।

‘मयूरो बर्हिणो बर्हि नीलकण्ठो भुजङ्गमुख’ इत्यभिवानात् । मयूरास्त्रद्विरोधित्वादिति भावः । पूर्णोपमालकारः ॥

तदनु भरतश्चिरतर विलप्य विलुप्यमानविवेकः कैकेयीमकथयत् ।

तदन्विति । तदनु कैकेयीवचनानन्तर भरतश्चिरतर बहुकाल विलप्य । पितृ-
प्राप्तुद्देशेन परिदेवनं कृत्वेत्यर्थः । विलुप्यमानो लोपः प्राप्नुवन्विवेको यस्य स तथोक्तः ।
पितृमरणप्राप्तप्रजनध्रवणलुप्तबुद्धिस्फुरणतया कर्तव्यामृतव्यविचारविधुर इत्यर्थः ।
कैकेयीमकथयत् अवोचत् ॥

तदेव विवृणोति—

परिणतिपरुषाणा पाम्पना संनिपाता-

न्न हि भवति चतुर्णां सा त्वमस्माकमम्ना ।

तदिह तनयकव्यं सलपिप्यन्ति कामं

श्रुतिपुटरचितानेरुवा सवित्रीमकीर्ते ॥ ६६ ॥

परिणतीति । हे कैकेयि, परिणतिपरुषाणा पर्यन्तदुर्दशानुसंशयकानां पाम्प-
नामेवविधपापानाम् । ‘अञ्जी पद्म पुमान्पाप्मा’ इत्यमरः । संनिपातात्सङ्घादितो ।
सा तथाभूता त्वं चतुर्णां श्रीरामादीनामस्माकं अम्बा माता न भवति हि न जायसे
इत्यर्थः । ईदृक् पापिष्ठा त्वमस्माकमम्बा भवितुं नार्हसीत्यर्थः । तत्तन्मारकारणात् ।
इहाम्निश्लोके तनयकव्यं पुत्रकव्यं स्त्रियं । तथाभूतानामेव परिणानसम्भवादिति
भावः । त्वां श्रुतिपुटयो श्रोत्रगोल्कयो रचिता विहितार्तिं पीडा यया सा तथोक्ता
तस्याः । श्रोतृणामत्यन्तखेदकारिण्या इत्यर्थः । अतीर्तुंकीर्तं सवित्रीमम्ना काममत्यन्तं
सलपिप्यन्ति । पापाचारेण क्रमेणदृष्टमकरोत् । यतो दुर्निशारापनीर्तिमूलमभूदित्य-
न्योन्यसभाषणं करिष्यन्तीत्यर्थः । ‘सलपो भाषणं मिथं’ इत्यमरः । ‘संभावितम्य
चाकीर्तिमरणादनिरिन्यते’ इति भगवद्बचनादिति भावः । अत्र कैकेया निजमानुष-
मपदुदासीर्तिमानुषान्यारोपादपहवभेदः । एतदादिश्लोचचतुष्टयं मालिनीवृणम् ॥

तदनु तन्मुखादाकृष्टदृष्टिरनुजमिदमवादीत् ।

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं तन्मुखान् कैकेयीवदनादाकृष्टाऽपमारिता दृष्टिर्यस्य
स तथोक्तः । ईदृगपमारकारिण्यां मुखं किमवलोम्नीयमिति जुगुप्सया तदपनीतचक्षुः
संनित्यर्थः । अनुजं शत्रुघ्नं प्रतीदं वचनमवादीत् अवोचत् ॥

तदेव विवृणोति—

अरिरल्मिनवशं दग्धुमाथित्य ताप

जनमनसि क्रिरन्त्या हन्त सत्या भवत्याम् ।

अनुसवनमपापैर्देवता पूज्यमाना

वहति कथमिदानीमाश्रयाशाभिधानम् ॥ ६७ ॥

अविरलमिति । भातीति भवत्या पूज्यायाम् । 'भातेऽवतु' इत्यादिद्वे
 टवतुप्रत्यय । 'उगितश्च' इति ङीप् । सत्या साध्व्याम् । अम्य वैवेम्यामिति सोऽ-
 ष्ठनोक्ति । 'सती साध्वी पतिव्रता' इत्यमर । अविरलम् । सान्द्रवृद्धमिति यावत् ।
 'अविकलम्' इति पाठे वैमन्यरहितम् । अन्तमिलयर्थ । इनवदा सूर्यवदा वेपुवन्
 च गम्यते । दग्धु नाशयितु मन्वीकृतुं च । आश्रित्वाश्रिष्टाय । जनाना मनसि
 हृदये ताप सतापमौष्य च निरन्त्या विशिषन्त्याम् । प्रवर्तयन्त्या सत्यामिलयर्थ ।
 यदाविनाशमारिष्यास्तस्या सज्जनमन सतापहेतुत्वादिति भाव । सवनेष्वनुसवनम् ।
 प्रातरादिसवनप्रयेऽपीत्यर्थ । विभक्त्यर्थेऽप्ययीभाव । अपापं मुहृतिनिर्यन्मनै
 पूज्यमाना देवता । यावत् इत्यर्थ । इदानीमस्मिन्नवमर आश्रय कष्टयुभ्यादिकम्
 भातीत्याश्रयात् स इत्यभिधान नामधेव कथं वहति प्राप्नोति । न बोद्धव्यमिलय ।
 सति प्रतिपक्षे स्वप्रतिश्रया अनिर्वाहकत्वादिति भाव । 'आश्रयाशो बृहद्वात इच्छाद्
 पावनोऽनल' इत्यमर । हन्त अप्रच्युनात्मन्प्रत्यये प्रच्युति सपादितवतीति खेद
 इत्यय । अत्रोपमेयम्याभिन्त्यकथनापेक्षयोपमानस्य पावनम्याश्रयात्ताभिधानवाहनाक्षेपा-
 त्रतीपालकार । 'यत्रोपमानम्याक्षेप कैमयकथेन कथ्यते । यद्वोपमेयभावोऽत्र प्रती-
 स्यादल्लहति ॥' इति लक्षणम् ॥

पुनपीडनमतिष्ठ सहस्र सकारणमिति दर्शयितुमितिहासमाह—

अविरतकृपितान्त वत्समालोक्य धेनो

रपि समजशताना मातुरस्य बभूव ।

तदिह तनयशोक सतरेदेकपुत्रा

कथय कथमिदानीं कोसलेन्द्रस्य पुत्री ॥ ६८ ॥

अविरतेति । अविरताविच्छिन्ना । मध्याह्नपर्यन्तमिति यावत् । तथा
 कृपणेन तान्त ग्लान विन्न वत्स । तनयौ । बलीवर्दावित्यय । जातावेकवच
 स्ववश्यत्वाद्दत्सत्वेन निर्देश । 'वमो ना कुटजे क्वे सणके तनयादिके' इति
 यन्ती । आलोक्य दृष्ट्वा । सम तु य जायन्त इति सम्या पुनान्तेषा शताना
 मातु । अनेकपुत्रजनन्या अपील्यर्थ । धेनो कामधेनो । गगनम्याशा इति शेष ।
 अस्ममश्रु बभूव । तनयकेशजनितगोकवशाद्भूदितवतीत्यर्थ । 'रोदन चास्ममश्रु च'
 इत्यमर । ततन्मस्मात्कारणदेर श्राराम पुत्रो यस्या न तथोकैस्पुत्रा कोसले-
 न्द्रस्य पुत्री कामन्या । इहास्मिनेर इदानीं तनयशोक पुनविरहजनितशोकम् ।
 अतिदुस्तरमिति भाव । कथं केनोपायेन सतरेत् तरेत् शक्यम् । न केनापि सतरेदे-
 वेत्यर्थ । कथय ब्रूहीति रिपादाभिनयवचनम् । बहुपुत्रसपत्न्यापि स्वर्गेऽनिवास्तिन्यपि
 कामधेनुरपि सांभ्रादनात्मजम्यापि वन्मस्य क्लेशसहमाना शोचितवती । एवभूता
 वासत्या शोचिष्कृतीनि किमु वक्तव्यमिलयर्थ । तथा श्रीरामायणम्—'यस्या पुत्र
 सहस्राणि सापि शोचति कामधुक् । किं पुनर्यो मीना राम कौमत्या वतेशिष्यति ॥
 एकपुत्रा च साध्वी च विवसेय त्वया वृत्ता ॥' इति । अत्र नमधेन्वपेक्षयामाराशा

कौसल्याया' शोकसतारणाशक्त्यस्य कैमुलन्यायेन कथितत्वादर्थोपतिरलङ्कार ।
'एकस्य वस्तुनो भावाद्यत्र वस्तुन्यया पठेत् । कैमुलन्यायत सा स्यादर्थापतिरल-
ङ्किया ॥' इति लक्षणात् ॥

अपिबदियममन्त्रे कालयोगान्नरेन्द्रे

वरयुगरसनाभ्या प्राणवायु तदीयम् ।

अपनगरममुप्या वर्तन युक्तरूप

पितृवनवसुमत्या कापि बल्मीकवत्याम् ॥ ६९ ॥

अपिबदिति । इय कैकेयी मुनगी च प्रतीयते । नरेन्द्रे राज्ञि दशरथे विप-
वद्य च । 'नरेन्द्रो धार्तिके राज्ञि विषवैद्ये च कथ्यते' इति विश्व । कालयोगात् काल-
वशात् । न विद्यते मन्त्र उपायचिन्तन भुजगस्तम्भनमन्त्रश्च यस्य तस्मिन्मन्त्रे ।
पूर्वं मन्त्रसप्तश्लोकेऽपि कालवशात्तद्विहीने सतीत्यर्थं । वरयुगमेव रसने ताभ्या तथीय
नरेन्द्रसबन्धिनम् । 'त्यदादीनि च' इति वृद्धशशाया 'वृद्धाच्छ' इति छप्रत्यय ।
प्राणवायुमपिबत् पीतवती । वरयुगापदेशेन नरेन्द्र निहतवतीत्यर्थं । 'पात्राभ्या-'
इत्यादिना पिबादेश । अतोऽमुप्या कैकेया । नगरादपद्यत् अपनगरम् । अयोध्या-
नगर वर्णयित्वात्यर्थं । 'अपपरिवहिरश्च पश्या' इत्यव्ययीभावसमाप्त । 'अव्य-
यीभावश्च' इति नपुंसकत्वम् । बल्मीकवत्या भुजगीनिवासोचितवामल्लप्रजुरायाम् ।
'वामल्लरश्च नाञ्जश्च बल्मीक पुनपुंसकम्' इत्यमर । कापि कस्याचित्पितृवनवसुमत्या
इमशानभुवि वर्तनमवस्थान युक्तरूप प्राद्यस्येन युक्तम् । 'प्रशसाया रूपम्' । ईदृक्कू-
रसमाचारेय नगराभिर्वासनीयेत्यर्थ । अत्र वरयुगे रसनालरूपणात्कैकेया भुजगी-
त्वप्रतीते श्लेषसङ्कीर्णकदेशवर्तिनं सावयवरूपकम् । यया पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थं
अति हेतुसाद्वाक्यार्थहेतुक वाच्यलिङ्गमित्यनयोर्जातिभावेन सकर ॥

एषा निकृष्टप्रतिरात्मगुणोचितेषु

घंशेषु सत्सु बहुधा पिशिताशनानाम् ।

माकन्दशालिनि घने विपवह्वरीव

हा हन्त केकयकुले कथमाविरासीत् ॥ ७० ॥

एषेति । निकृष्टमतिर्नञ्जुद्धिरेषा कैकेयी आत्मगुणोचितेषु निजदुर्गुणानुगुणेषु
पिशिताशनाना राक्षसाना वशेषु बहुधा बहुप्रकारेण सत्सु विद्यमानेषु सत्सु । माक-
न्दैश्वत्तवृक्षौ शाल्वेऽभीक्ष्णमिति माकन्दशाली । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति गिति ।
तस्मिन्वन उद्याने विपवह्वरी विपमञ्जरीव । 'बह्वरी मञ्जरी समे' इत्यमर । केकयस्य
राज्ञ कुले । सकल्लोकच्छाप्ये महाराजवश इत्यर्थ । कथ कुत आविपसीदुदिताभूत् ।
तादृक्प्रहारराजकुलेऽस्या उपतिरनुचितेत्यर्थं । उपमालङ्कार । वसन्तदिल्कावृत्तम् ॥

जननीतिविहीना मे जननीति स धर्मवित् ।

निरयाघ्निरयाह्वीरो निरयादिव सानुज ॥ ७१ ॥

जननीतीति । वीरो देयदानादिषु वीर्यशाली धर्मविदमह स भरतो मे मम

पननी माता जनाना नीत्या मर्यादया विहीनेति । उक्तेति शेष । सानुन ।
ससत्रुम सन्नित्यर्थ । निरयात् । रलयोरभेदात्त्रिलयात् । कैकेयीगृहाभिरयात्र
कादिव । 'स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गति त्रियाम्' इत्यमर । निरयात् निरगात् ।
नि पूर्वादयगतामिति घातोर्लङ् । उपमानुप्रासयो सद्यष्टि ॥

तत्र सामास्य सैमुपेत्य पत्युश्चैताधिरोहणमभिलपन्ती कौसल्या
भरत शपथशतैर्निवार्य वसिष्ठादिष्टेन पथा दशरथाय सदा याग
शीलाय यायजूकाभिप्रेत प्रेतकृत्यर्मकरोत् ।

तत्रेति । तत्र तन्मिन्समये भरत मामात्त्र समन्निर्वा सन् समुपेत्य समी-
पमागत् । कौसल्याया इति शेष । पत्युर्भर्तुर्दशरथस्य चिताधिरोहणमनुगमनम-
भिलपन्ती कामयमानाम् । 'आर्ताते मुदिते दृष्ट्या प्रोषिते मलिना कृशा । मृते
म्रियेन या नारी सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥' इति स्मृत्या तस्य पतिव्रताधमलाविति
भाव । कौसल्या शपथशतैः । 'कृता श्लाघानुना बुद्धिर्मा भूतस्य कदाचन । सत्य
सध सता श्रेष्ठो यस्यागोऽनुमते गत ॥' इत्यादिश्रीरामायणोक्तानेकशपथैरित्यथ ।
निवार्य चिताधिरोहणाभिनिवेशान्निर्वर्त्य । वसिष्ठेन निरकुलचार्येण महर्षिणादिष्टेन
पथान्श्रेष्ठिमार्गेण सदा यागशीलाय दशरथाय । यायजूकोऽध्वनेधादिनहुयज्ञकर्ता ।
'इज्याशीलो यायजूक' इत्यमर । 'यत्र नपदशा यत्' इति यजुर्वेदोक्तान्तादूकप्रत्यय ।
तस्याभिप्रेतमभिमत प्रेतकृत्य दहनादिमृतसंस्कारमकरोत् । 'मृत प्रेत पराशु' इति
इति वैचयन्ती ॥

तत किं जातमित्यत आह—

ताते पितृवन याते यातु भ्रातृघन तथा ।

भरत प्रार्थयामास प्राञ्जलि प्रकृती कृती ॥ ७२ ॥

तात इति । कृतमनेन इति कृती कुशल । कृतकृत्य इत्यर्थ । 'इष्टादिभ्यश्च' इती-
न्द्रप्रत्यय । भरतस्ताते पितरि दशरथे पितृवन श्मशान याते गते सति । परलो-
कागामिनि मतीत्यर्थ । तथा तेन प्रकारेण स्वयं भ्रातृघनम् । श्रीरामाधिष्ठित दण्ड-
कावनमित्यर्थ । यातु गन्तु प्राञ्जलि कृताञ्जलि सन् । 'कुगतिप्रादय' इति सनाम ।
प्रकृतीरमात्यान् । 'प्रकृति सहजे योनावमात्ये परमात्मनि' इति विश्व । प्रार्थयामास
याचितवान् ॥

तदनन्तरवृत्तान्तमाह—

अथ ताभ्यां सुमित्राकौसल्याभ्यामन्त पुरजनेन च साकमनुनीतो
भरतो भवनमभजत ।

अथेति । भरतोऽनुनीतो वसिष्ठसुमन्त्रादिभिः प्रार्थित सन् । ताभ्यां मातृत्वेन

१ 'तत' इति पाठ २ समुपेत्य' इति नास्ति क्वचित् ३ 'चितारोहणम्' इति पाठ
४ 'अधिष्ठितेन' इति पाठ ५ 'सदा यागशीलाय' इति नास्ति क्वचित् ६ 'प्रेतकृत्यम
शेषम्' इति पाठ ७ 'अथ' इति नास्ति क्वचित् ८ 'सह भरत' इति पाठ

प्रसिद्धाभ्या कौसल्यासुमित्राभ्याम् । कैकेय्या अनादराभिभूतत्वादिति भाव । तथा-
न्त पुरजनेनान्येन राजाघरोधवभूजनेन च साक भवन गृहममजत प्रविवेश ॥

अथ यथाविधिविहितौर्ध्वदैहिकं गमितचतुर्दशदिवस दिवसक-
कुलहितेन पुरोहितेन नगरवृद्धै सार्धममात्या समुपेत्य मुकुटस्य
भरणाय प्रार्थयामासु ।

अथेति । अथ गृहप्रवेशानन्तरम् । विधिमनतिक्रम्य यथाविधि यथाशास्त्रम् ।
'यथामाहृदये' इत्यव्ययीभाव । ऊर्ध्वदैहोद्भवमौर्ध्वदैहिक परलोकक्रियाम् । 'मृतार्थं
तदहर्दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम्' इत्यमर । 'ऊर्ध्वदैहाच्च' इति वक्तव्याट्टक् । अनु-
शातिकादेराकृतिगणलाजुभयपदवृद्धि । विहितमाचरितमौर्ध्वदैहिक येन त तथोक्तम् ।
गमिता नीताश्चतुर्दशसख्याका दिवसा येन त भरतम् । अमा सह वसन्तीत्यमात्या
मन्त्रिण । 'अव्ययात्प' । दिवसकरकुलहितेन पुरोहितेन वसिष्ठेन तथा नगरे
पट्टणे ये वृद्धा ज्ञानवृद्धा वयोवृद्धास्तैश्च सार्धं समुपेत्य समीपमागत्य मुकुटस्य राज-
चिह्नस्य षोडीरस्य भरणाय प्रार्थयामासुर्याश्रितवन्त । मूर्धाभिपिच्छो भूत्वा भुव
परिपालयेत्यनुनीतवन्त इत्यथ । ननु 'क्षत्रियस्य षोडशाहानि' इति षोडशाहाशौ-
चसद्भावात्कथं चतुर्दशदिवसमित्युच्यत इति चेत्सत्यम् । 'क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वक-
मनिरत शुचि' इत्यादिविशेषशास्त्रानुसारेण दशाहेनाशौचनिवृत्तौ द्वादशेऽहनि
'^१ १५ कृतवानिति मन्तव्यम् । चतुर्दशदिवसमिति तु वास्तवत्वादविरोध । तथा च
रामायणे—'ततो दशाहेऽपि गते कृतशौचो नृपालमज । द्वादशेऽहनि सप्राप्ते
श्राद्धनर्माण्यकारयत् ॥' तथा—'तत प्रभातसमये दिवसेऽथ चतुर्दशे । समेत्य
राजकर्तारो भरत वाक्यमब्रुवन् ॥' इति । 'तत प्रभातसमये दिवसेऽथ त्रयोदशे ।
दिल्लाप महाबाहुर्भरत शोकमूर्च्छित ॥' इति त्रयोदशेऽहनि भरतस्य शोकविह्वलत्वेन
प्रमाथयितुमयुक्त्वात् 'दिवसेऽथ चतुर्दशे' इति श्रीरामायण उक्तम् । अत्र तु गमि-
तचतुर्दशदिवसमित्यनेन चतुर्दशस्याप्यहो गमितत्वात्पञ्चदशेऽहत्यायात् । तथा च
श्रीरामायणविरोध इति चेत्, तर्हि यद्यपि विरोधो दुर्वार, तथापि यथाकथञ्चित्पा-
म्यन्यायेन चतुर्दशदिवस एव परिणमयितव्यम् । यद्वा गमित इत्यत्र वर्तमानात्
कप्रत्यये क्रियमाणे गमितो गम्यमान । नीयमान इति यावत् । चतुर्दशदिवसो येन
तमिति चतुर्दशदिवस एव पर्यवस्यति तदा न कोऽपि विरोध इत्यल्पप्रसङ्गेन ॥

ततस्तान्निर्यध्नत सोऽयं प्रत्यवादीत् ।

तत इति । तत प्रार्थनानन्तर निर्वध्नतो मुकुटभरणार्थं निर्वन्ध कुर्वतस्तान-
मात्यान् प्रत्यवादीत् उवाच ॥

तदेवाह—

यहुभिरिह किमुकैस्त्यक्तसौमित्रिवृत्ति-

मुकुटमपि वहेय युष्मदाज्ञा हि पूज्या ।

१ 'दितकरैर्नगरवृद्धै' इति पाठ

२ 'मुकुटाभरणाय भरत प्राथयामासु' इति पाठ

३ वृद्धि' इति पाठ

४ 'अथ' इति पाठ

मम परमवकाशः पर्णशालानुकूल

कचिदपि विपुलाया नास्ति चेदण्डकायाम् ॥ ७३ ॥

यद्बुभिरिति । इहेदानीं बहुभिरनेकै उचैरुचिभि । भावे क । किम् । :
 कचिदपीत्यर्थं । गृया कालशेषावहत्वादिति भावः । किंतु लक्षा विपुला
 लक्ष्मणस्य वृत्तिवर्तन श्रीरामकैकर्यरूपेण येन स तथोक्तः सन् । मुकुटमपि बह्वेय धार
 येयम् । राज्याधिपत्यमन्त्रीकुर्यामित्यर्थः । अपिशब्दः सभावनायाम् । कुत । युष्मा
 कमाप्ताना भवतामाज्ञा नियोगः पूज्या हि माननीया यस्तु । अवश्यकर्तव्येत्यर्थः ।
 कथं चेद्विपुलाया विस्तृताया दण्डकाया कचिद्विपुलायामपि मम पर्णशालानुकूल
 पर्णशालानिर्माणानुगुणः । तावन्मात्र इत्यर्थः । अवकाशोऽन्तरं परमत्यन्त नास्ति
 चेत् । तथा बह्वेयमिति सबन्धः । अतो लक्ष्मणवच्छ्रीरामकैकर्यतत्परैरेव नमा भूयते
 किं मुकुटभरणादरेषेति तात्पर्यम् ॥

इत्युक्त्वा श्रीरामसेवोत्सुकमना निश्चक्राम ।

इतीति । इत्यनेन प्रकारेणोक्त्वा श्रीरामसेवोत्सुकः श्रीरामकैकर्योत्कण्ठित मन
 धितः यस्य स तथोक्तः सन्निश्चक्राम निर्णयम् । गृहादिति श्लेषः ॥

तत्र,

तत्रेति । तत्र तस्मिन्भरतनिर्गमनसमये ॥

अनुपधि रचयित्वा सत्पथे पासुलत्वं

सुजननयनसौरयप्रातिकूल्यं च कृत्वा ।

नरपतिगृहमध्यात्तूर्णमुदूर्णमाना

कुटिलगतिरदस्थान्मन्थरा नाम वात्या ॥ ७४ ॥

अनुपधीति । अनुपधि अकपटम् । अगूढमिति यावत् । क्रियाविशेषणमेतत् ।
 'कपटोऽन्वी ध्याजदम्भोपधव' इत्यमरः । सत्पथे श्रीरामाभिषेकाचरणरूपसाधुमार्गे ।
 अन्यत्र सता नक्षत्राणां पन्थात्स्मिन्नाकाशे । शक्य -' इत्यादिना समासान्तः ।
 पासवो दोषा अस्या सन्तीति पासुला । 'लैरिणी पासुला च स्यात्' इत्यमरः ।
 सिद्धादित्वात्प्रत्ययः । तस्या भावस्तत्त्वम् । तद्विघातकरणरूपदोषकारित्वमित्यर्थः ।
 'क्षतलोर्गुणवचनस्य' इति पुत्रज्ञावो वक्तव्यः । अन्यत्र पासवः । परागा अस्य सन्तीति
 पासुलत्वं । रचयित्वा प्रकटयित्वासाद्य च । अत एव सुजननयनसौरयप्राति-
 सज्जननेत्रोत्सवविघातम्, अन्यत्र सुपुजनानां नयनसौर्यस्य नेत्रसुखस्थिते प्राति-
 कूल्यं विरोधः च कृत्वा । उदूर्णमाना परिभ्रममाणा । एकत्रीन्मत्तत्वात्, अन्यत्र
 स्वभरणाच्चेति भावः । कुटिलगतिर्वैकगतिः । एकत्र कुञ्जत्वात्, अत्र तादृक्चक्र-
 चङ्गमणशीलत्वाच्चेति भावः । मन्थरा नाम मन्थरेति प्रसिद्धा वात्या वातसंहतिः ।
 'पाशादिभ्यो य' इति वत्प्रत्ययः । नरपतिगृहमध्यात् राजभवनान्तरात् । तूर्णं क्षिप्र
 उदस्थादुत्थितवती । निर्गतवतीत्यर्थः । 'उदोऽूर्ध्वकर्माणि' इत्येतस्य प्रयुदाहरण

मेतत् । अत्र प्रकृताप्रकृतगत श्रेपालकार । 'प्रकृताप्रकृतोभयगतमुक्त चेच्छब्द-
मानसाधर्म्यम् । श्रेपोऽय श्लिष्टत्वं सर्वत्रायद्वयेनान्त्य ॥' इति लक्षणात् ॥

केशहस्तं स्वहस्तेन गृहीत्वा तद्वधोद्यतम् ।

कौसल्या चारयामास क्रुद्धं रामानुजानुजम् ॥ ७१ ॥

केशहस्तमिति । ततस्वदनन्तरं क्रुद्धं तद्दर्शनात्कोपोद्विक्रमत् एव स्वहस्तेन
निजकरेण केशहस्तं मन्यरावेशकलापम् । 'पाशं पक्षश्च हस्तश्च कलापार्या कचा-
स्तरे' इत्यमरः । गृहीत्वा तस्या मन्यराया वधे उद्यतमुद्युक्तम् । ईदृश्यापिष्टाया वधे
न क्रीडत्यादौषं प्रसज्येतेति तद्विध्वंसने विहिताप्रहमिल्यर्थः । रामानुजस्य भरतस्य
लक्ष्मणस्य वानुजं शत्रुघ्नं कौसल्या चारयामास । किमनेन क्षुरदासीनिप्रहेणेति
तन्निर्वन्धाभिनिवेशान्निवारितवतीत्यर्थः । एतेनास्या साध्वीजनोचितदयासौशील्यादि-
गुणसंपत्तिं सूचितेति मन्तव्यम् ॥

तत्र सान्तं पुर एव पुराभिर्गत्य शिल्पिवर्गसमीकृतसरणिर्भरत
पुरतं प्रसृतनरगजरथतुरगचरणक्षुण्णक्षोणीतलसमुत्कीर्णं रेणुनि
क्रुद्धेण जम्बालयभ्रम्बरगङ्गा गङ्गा च सुमन्त्रभणितगुणनिबहगुहा-
नुमत्या निस्तीर्य दूरादेवाध्रमद्वारे निवेशितबलभारो भरद्वाजाभिव-
न्दनमकरोत् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये भरतः सान्तं पुर एव कौसल्यावन्तं पुरस्त्रीमहितं
सन्नेव शिल्पिवर्गेण खनकवर्धकीवृक्षतक्षकीप्रसुप्तशित्पिनिबहनेन समीकृता गतंपायाण-
गुन्मादिनिरसनेन ऋजूकृता सरणिर्माणो यस्य स तथोक्तं सन् । पुरतः पुरस्तात्प्रसृ-
तानां प्रवृत्तानां नराणां गणानां रथानां तुरगाणां च चरणैः पदे क्षुण्णमवधारितं
परिक्षोणीतलं तस्मात्समुत्कीर्णं समुच्चितेन रेणुनिक्रुद्धेण पाशुभरेणाम्बरगङ्गामा-
काशगङ्गा जम्बालयभ्रम्बालवती कुर्वन् । पश्चिम्यभ्रिलसम्बन्धे सबन्धरूपातिशयोक्तिः ।
'निपद्भरस्तु जम्बाल पद्भोऽस्त्री गादकर्दमौ' इत्यमरः । जम्बाशब्दात् 'तन्करोति-'
इति प्यन्ताद्भट्टं क्षत्रदेशः । तथा सुमन्त्रेण भणितो वर्णितो गुणनिबह
सौशील्यसौहार्दादिसद्गुणसंपत्तिर्यस्य तथोक्तस्य गुहस्य निपादनायस्यानुमत्याङ्गीकारेण
गङ्गा भूतलवाहिनी च निस्तीर्य तीर्त्वा । अस्माभिः क्रियमाणमतिथिसत्कारं परिगृह्य
पुनर्गन्तव्यमिति प्रार्थयमानं गुहं मान्दवचनैः प्रमाद्यः । तदनुमत्या तेन सहैव गङ्गा
सतीर्यत्यर्थः । दूरात्पुरत एव विप्रकृष्टदेश एव । महर्षेरमर्पादयमयादिति भावः ।
'दूरान्तिकाधर्म्यो द्वितीया च' इति चकारापञ्चमी । आध्रमद्वारे तपोवनप्रतिहार-
प्रदेशे निवेशितबलभारं सम्थापितसेनानिबहं सन् । महर्ष्याध्रमपीडामयात्कोशादेव
'रेवृष्टसैन्य' इत्यर्थः । तथा श्रीरामायणम्—'भरद्वाजाध्रमं दृष्ट्वा कोशादेव नरर्षभ ।
बलं सर्वमवस्थाप्य जगाम सपुरोहितः ॥' इति । अथ भरद्वाजस्य मुनेरभिवन्दनं
पादबन्दनमकरोत् ॥

सोऽयं प्रीतमना मुनिर्भरद्वाजो भरतं जननीजनमपि प्रत्येकमालोक्य
सेनामप्याहूय यथोचितमातिथ्यमकुरुत ।

स इति । सोऽय मुनिर्मननशीलो भरद्वाज प्रीतमनास्तदागमनात्सनुग्रान्त
करण सन् । भरत जननीजनमपि कौसल्यादिभरतमातृजन च प्रत्येक विरिक्तम्
लोक्य । दयादृष्ट्या अनुगृह्येत्यर्थं । सेना भरतचमूप्याहूय आनीयतामित सेनेति
भरतमाज्ञाप्य । तद्भृत्यमुखेनाकारयित्वेत्यर्थं । यथोचित यथार्हमातिथ्यमतिथिम
त्कारमकुरुत कृतवान् ॥

तत्प्रकारमेव वणयति—

तथातिथ्य चक्रे भरतउलभाजा तनुभृतां

भरद्वाज सोऽयं भ्रुकुटिभटकैल्पाखिलसुर ।

तपस्तस्या घोर दिवि सुमनसस्तत्फलभुजो

यथा तेषा तोय क्षणमभिलषेयुर्मुनिकृतम् ॥ ७६ ॥

तथेति । भ्रुकुट्या भ्रमन्नमात्रेणैव हेतुना । ईषदसमाप्ता भटा भटकल्पा ।
किंकरप्राया इति यावत् । 'ईषदसमाप्तौ कल्पन्देश्यदेशीयर' इति कल्पप्रलय ।
तेऽखिलसुरा अखिलदेवा यस्य स तयोक्त । लोकत्रयेऽप्यस्यासाध्य न किञ्चिदस्तीरि
भाव । अत एव सोऽय भरद्वाज । भरतस्य उलभाजा चमूचराणाम् । 'भ्रु
णिव' । तनुभृता शरीरिणा तथा तेन प्रकारेणातिथ्यमभ्यजनज्ञानवासोयन्धमाल्या
त्कारमृष्टाशपानाशयितिसत्कार चने चकार । 'अतिथेर्ज्य' इति तादर्थ्ये ज्यप्रलय ।
कथ चकारेत्यत आह—घोर दुष्कर तपो व्रतोपवासादिरप तस्या कृत्वा सुमनसो
देवा सन्त । अत एव दिवि स्वर्गे तत्फलभुजस्तस्य तपस फलभुजो रम्भासभोगा
दिफलभोक्तार पुरुषा मुनिकृत भरद्वाजेन विहित तेषा भरतचमूचराणा तोयमानन्द
क्षण क्षणमान यथाभिलषेयुः । क्षणमानमपीदृक्परितोपोऽस्माक सभवेद्यदि तर्हि
कृतार्था भवेमेति यथा वान्धेयुस्तथा चकारेत्यर्थं । सर्वेऽपि चमूचरा मुनिवृत्ताति
थ्यवशात्स्वर्गसुखादप्यधिक सुखमनुभवभूमुरित्यर्थं । अत्र स्वर्गिणा तत्परितोपणा
भिलाषणासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेद । शिखरिणी वृत्तम् । रसै
रुद्रैरिच्छा यमनमभलाय शिखरिणी' इति लक्षणात् ॥

इति तद्दिनं दिनशतकल्पं तत्र नीत्वा मुनेर्निदेशेन सर्वे चित्रकूट-
वनोद्देशमविशन् ।

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण । तद्दिनं मुनिदर्शनदिनं दिनशतकल्पम् । श्रीराम-
दर्शनोत्सुक्याद्बहुदिनतुल्यमित्यर्थं । तत्र भरद्वाजाश्रमे नीत्वा यमयित्वा । अथ मुनेः
निदेशेन भरद्वाजाश्रया सर्वे भरतादयश्चित्रकूटस्य पर्वतस्य वनोद्देशं वनप्रदेशमविशन्
प्रविष्टवन्त ॥

१ 'मुनिभरत तज्जननी' इति पाठ २ 'अस्याहूय' इति पाठ ३ कल्पा '(=वश्या)
इति पाठ ४ 'दिन दिन' इति पाठ ५ 'सर्वेऽपि' इति पाठ

तत्र सन्यस्तसैन्यस्तत इतो गुहेन सह राममन्विष्यन्हृद्यगन्धिना
गन्धवहेन धूमगन्धेन च दूरादेव विभाव्यमानमचलमृगगणमदृश्यरू-
पाभिर्वनदेवताभिरवकीर्यमाणबलिकुसुममैशेषपिशिताशनपिशाचो-
च्चाटनमन्त्रायमाणलक्ष्मणचापजोषथरणसमुचितसामीप्यप्रदेशं नूत-
नपरिकल्पितपर्णशालावास्तव्यवैखानसकुटुम्भिर्निविरीसभूभागमनो-
कहशाखात्रलम्बमानवल्कलाजिनमभैरतरशाखापचितैरभिनवपल्लव-
भङ्गशबलैरभ्यरचरपतिपृतनागणकरकिसलयविमुक्तैरविरले कुसुम-
निकरैरभ्यर्च्यमानजानकीनिवासतरमूलवेदिकमालक्ष्यमाणखड्गका-
र्तुकनिपङ्गमतिथिजनसपर्यापर्युत्सुकसौमित्रिसमाहृतकन्दमूलफलक-
ल्पितैकदेशमविनाभूतजनकदुहितृचरणनलिनविन्यासमपहसितसा-
केतरामणीयक रामाश्रमं भरत ससभ्रममभजत ।

तत्रेति । भरतस्त्रय वनोद्देश एव सन्यस्तसैन्यस्त्यक्तानीक सन् । श्रीरामम-
नस्यन्यथाप्रतीत्यनुदयार्थमिति भाव । तथा गुहेन सह गहनमार्गवेदिना निपादाधि-
पेन साक तत इत प्रदेशे राममन्विष्यन्मृगयन् । ह्ययत इति हृद्यमाज्यादि तद्ग-
न्धोऽभ्यास्तीति तथोक्तेन हृद्यगन्धिना गन्धवहेन वायुना धूमगन्धेन होमधूमसौ-
रभ्येण च दूराद्विप्रकृष्टदेश एव विभाव्यमानमनुमीयमानमचला निर्भयदेशलादप-
रायमाना मृगगणा हरिणादिमृगयुवा यस्मिंस्तम् । अदृश्यरूपाभिरन्तर्हिताकाराभि-
र्वनदेवताभिवनाभिनानिनीभिर्देवताभिरवकीर्यमाणानि विविप्यमाणानि बलिकुसु-
मानि पूजोपहारपुष्पाणि यस्मिंस्तम् । वनदेवतानामप्यर्चनीयमित्यर्थ । 'करोपहारयो-
पुलि बलि' इत्यमर । अशेषा समस्ता ये पिशिताशना ऋष्यादास्त एव पिशाचा
भूतप्रहविशेषान्तेषामुच्चाटनमन्त्रवदाचरञ्जुच्चाटनमन्त्रायमाणो यो लक्ष्मणचापघोष
सौमित्रिधनुष्टकारस्तच्छ्रवणस्य तदाकर्णनस्य समुचितो योरस्य सामीप्यप्रदेश प्रान्त-
भूमिर्यस्य तम् । निरन्तरलक्ष्मणचापघोषधुमधुमायमानसमीपदेशमित्यर्थ । नूतनप-
रिकल्पिता श्रीरामसहवासेन कृताथल सपादयितु प्रत्यप्र निर्मिता पर्णशालास्तासु
वसन्तीति वास्तव्या वसन्त । 'वसेस्तव्यत्कर्तरे णिच्' इति कर्तरे तव्यत्प्रत्ययो
कृदिथ । वैखानसास्त्रपोविशेषलब्धसज्ञास्त्रापसविशेषा । यद्वा ब्रह्मणो नखजाता
वैखानसा । 'ये नखजास्ते बखानसा' इति श्रुते । यद्वा रिखनममुनिना प्रोक्त
सूत्रमधिकृत्य तन्मार्गानुसारिणो वैखानसा । नूतनपरिकल्पितपर्णशालावास्तव्याश्च
ते वैखानसकुटुम्बिनो वानप्रस्थसासारिकाश्च तैनिविरीसो निविडो भूभागो भूप्रदेशो
यस्य तम् । 'निविड निविरीस च दृढ बाट प्रचलते' इति वक्ष्यन्ती । 'नेर्विडञ्चि-
रीसघो' इति निशब्दाद्विरीसचप्रत्यय । 'निविडित' इति पाठे स्पष्टोऽर्थ । अनोक्त-

१ 'होमधूमेन' इति पाठ २ 'अचपलमृग' इति पाठ ३ 'अशेषित' इति पाठ
४ 'नीनिविडित' इति पाठ ५ 'जमु तरु' इति पाठ ६ 'शास्त्रारचिद्रे अन्वर' इति
पाठ ७ 'सेना' इति पाठ ८ 'इव नवपल्लवमङ्गशबलै' इति पाठ ९ 'सानेतन्'
इति पाठ

हाना वृक्षाणां शाखास्वल्म्बमानानि ससमानानि सस्थानकानि बल्कलानि चौरव-
सनान्यजिनानि कृष्णाजिनानि च यस्मिंस्तम् । तथा मरतरुशाखाभ्यः कल्पवृक्षशाखा-
भ्योऽपचितैर्लनैरभिनवपद्मवमद्भ्रश्वलैर्वाल्प्रवालशकलमिश्रणकर्तुरवर्णैः । 'चित्र किर्मा
रकल्मापशवलेताश्च कर्बुरे' इत्यमर । अम्बरचरपते सिद्धगन्धर्वादिलेखे च राधीश्वर
स्येन्द्रस्य यः घृतनागण सैन्यनिवहस्तस्य करत्रिसलयविमुक्तैः पाणिपल्लवविकीर्णै-
विरलैः सान्द्रैः कुसुमनिभैः पुष्पनिकुम्भैरभ्यर्च्यमाना सपूज्यमाना जानकीनिवास
तरुमूलवेदिका सीतानिकेतनवृक्षाद्य प्रदेशवितर्दिका यस्मिंस्तम् । 'स्याद्वितर्दिसु
वेदिसः' इत्यमर । आलक्ष्यमाण परिदृश्यमान लङ्कार्मुकनिपद्म यस्मिंस्तम् । अति
धिजनानां सपर्याया पर्युत्सुकेन प्रोत्साहेन सौमित्रिणा समाहृतैरनीतैः कन्दमूलफलै-
कल्पित ससृष्ट एकदेशे यस्य तम् । कन्दा बर्तुलमूलपिण्डा मूलानि दीर्घाकाराणि
इति विवेक । अविनाभ्यां निरन्तरानुवृत्ता जनकदुहितृचरणनलिनविन्यासा जानकी-
पादपद्ममुद्रा यस्मिंस्तम् । अपहसित परिहसितम् । धिक्कृतमिति यावत् । साकेतराम-
णीयकमयोध्यापुरसौभाग्य येन तम् । 'योपघातुरूपोत्तमाद्रुज्' रामाश्रम । श्रीरामनि-
वामस्थान सभ्रमेण सुतोषनितवेगेन सहित यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा सप्त
अनममजत प्राप । अत्र साकेतरामणीयकस्यापहसितत्वासुबन्धेऽपि तस्य बन्धोत्ते-
रतिशयोक्तिमेद ॥

अथाघासं शान्तेरकृतसुकृतानामसुलभं

नवाम्भोदश्याम नलिननयन बल्कलधरम् ।

जटाजूटापीडं भुजगपतिभोगोपमभुजं

ददर्श श्रीमन्त विपिनभुवि सीतासहचरम् ॥ ७७ ॥

अथेति । अथाश्रमभजनान्तरं शान्तेरावास शमिकनिकेतनम् । अकृतसुकृत
नामनाचरितपुण्यकर्मणा जनानामसुलभं दुष्प्रापम् । नवाम्भोदश्याम नीलनेत्रकोम-
लाङ्गम् । नलिननयन पुण्डरीकक्षम् । बल्कलधर बल्कलवृक्षधारिणम् । जटाजूट
एवापीडं शेखरो यस्य तम् । 'शिखास्वापीडशेखरी' इत्यमर । भुजगपतेरादिशेषस्य
भोग कथं स एवोपमा सादृश्यं ययोस्तौ तादृशौ भुजौ यस्य तम् । वृत्तायतपी-
वरबाहुमित्यर्थः । श्रीमन्त सहजशोभासपक्षम् । नित्ययोगे मनुषु । सीतासहचर
जानकीसमेत श्रीराम विपिनभुवि कान्तारसीमि ददर्श । एतदादि शिखरिणी वृत्तम् ॥

ततस्तस्योपान्ते जनकयजनाधीनजननां

वचन्दे वैदेहीं रजनिकररेखामिव नवाम् ।

अरण्यानां पुण्यात्पदकमलमुद्रापरिचया-

दयोध्यासघ्नीचीमविकलमवस्थां विदधतीम् ॥ ७८ ॥

तत इति । तत श्रीरामदर्शनान्तरं तस्य श्रीरामस्योपान्ते पार्श्वदेशे नवा
मूतना रजनिकररेखा चन्द्रकलामिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा । मूलोक्तगतायाश्चन्द्रकलाया
अप्रसिद्धत्वात्तोपमा । जनकस्य राज्ञो यजनाधीनं यज्ञायत जननं जन्म यस्यास्ताम् ।

हलमुखदृष्टजनक्यज्ञेयसमुत्पन्नमित्यर्थं । 'अधीनो निद्र आयत्त' इत्यमर । तथा पुण्यात्यवित्रात्यदकमलमुद्रापरिचयात्रिपदादपञ्चविन्याससंस्थानादेतो । अरण्याना विपिनानाम् । 'अटव्यरप्य विपिनम्' इत्यमर । अविच्छेद दृढ यथा तथा । अयोध्या-सत्रीचीमयोध्यासहचरीम् । तल्पदृशीमित्यर्थं । अत एवोपमालकार । अवस्था दना विदधतीम् । सपादयतीमित्यर्थं । यत्र निजसचारस्वैवायोध्यापुरसत्रय-चारित्वादिति भाव । दधते शतरि 'उगितश्च' इति ङीप् । 'नाभ्यस्ताच्छतु' इति नुमभाव । वैदेहीं जानकी ववन्दे नमश्चकार । श्रीरामस्य दर्शन सीतायाश्च धन्दनमिति नैतच्चोद्यमुद्रावनीयम् । श्रीरामापेक्षयापि तत्पत्न्या परमपतित्रताया तस्यामेवात्यन्तादरसम्भावदिति भाव । सत्रीचीयत्र सहाश्रतीति सप्राची । 'ऋत्विक्-इत्यादिना किन्प्रत्यय । 'सहस्य सध्रि' इति महचन्दस्य सध्यादेश्च । 'अनिदिना-' इत्यादिना नकारलोप । 'अच' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घ । अशते 'उगितश्च' इति ङीप् । उक्तालकारयो परस्परनैरपेक्ष्यात्सद्यष्टि ॥

स्वत सिद्धं यस्मिन्नितरदुरवाप विजयते

सुमित्रापुत्रत्वादपि जगति रामानुजपदम् ।

यदीयाक्षिद्वन्द्वप्रतिनिधि भवेदम्बुजयुग

निशीथे निर्निद्र यदि तमपि साक्षादकृत स ॥ ७९ ॥

स्वत सिद्धमिति । इतरदुरवाप भ्रान्तारदुष्प्रापम् । भिन्नोदरदुर्लभमित्यर्थं । रामानुज इति पद शब्दो यस्मिन्नङ्गमणे । सुमित्रापुत्रत्वात् । सापन्नमातृनितलेन भिन्नोदरत्वादपीत्यर्थः । कौसल्यागर्भसंभूतत्वाभावेऽपीत्यपिशब्दार्थः । तथात्रे रामानुजपद स्वत सिद्धत्वाविवाद एवेति भाव । यत्रा सुमित्राया आपुनत्वादीपत्पुनत्वादस्य सुमित्रागर्भसंभूतत्वमानमेव । पुत्रलाभफलस्य तु कौसल्यागामिचादिति भाव । अत्रापिरेवधारणार्थक । अथवा सुमित्रमकृत्रिममुद्भूत् । आपुनमीपपुन । पुनकल्प इत्यर्थं । 'पितृसमो ज्येष्ठ' इति न्यायस्यात्रैव प्रसिद्धत्वादिति भाव । सुमित्रासा आपुत्रत्वेति विशेषणसमास । तस्य भावस्वरत्वात् । अन्यसैतादृशत्वाभावादित्यपिशब्दार्थः । यत्रा सुमित्रापुनचात्सुमित्रापुनत्व विहायेत्यर्थः । 'त्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च' इति पञ्चमी । अत्रापिरेवकारार्थक । स्वत सिद्ध निर्वर्गसिद्ध सत् जगति लोके विजयते सर्वो कर्मण्य वतते । 'पुण्यैर्यशो लभ्यते' इति न्यायादिति भाव । 'विपराभ्या जे' इत्यात्मनेपदम् । तथा अम्बुजयुगमरविन्दयुग्मम् । कर्तृ । निशीथे-ऽर्धरात्रे । 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमर । निर्निद्र यदि प्रकुरुष्वेत् । यस्य लक्ष्मणस्य सवन्धि यरीयम् । तच्च तदक्षिद्वन्द्व नेत्रयुगल च तस्य प्रतिनिध्युपमान भवेत्स्यात् । आस्योपमान किञ्चित्पदयाम इति भाव । एतेन लक्ष्मणस्य सर्वेन निशराहित सूच्य-ते । त लक्ष्मणमपि भरत सागादकृत प्रत्यशीचकार । अपदयदित्यर्थः । करोतेर्लुङि सिच कित्वाञ्च गुण । 'इत्यादत्वात्' इति सलोप । अत्राम्बुजयुगस्य निर्निद्रनिशीथत्वासम्बन्धेऽपि तस्य भावनाया सम्बन्धक्यनादतिशयोक्ति । तदेतत् 'पुण्य प्रवालोपहित यदि स्यात्' इत्याद्युदाहृत्यालकारसर्वस्वकार स्पष्टीचकार ॥

तदनन्तरं मरुपथे पृथुतरग्रीष्मोष्मणि दैवात्कृतोपलम्भमम्भोरह
तटाकं सुधासारपूरिताप भूरिताप सत्पुष्प इव कृष्णसार, संरभस
समुपेत्य पादयोर्निपत्य चिर रुदन्द्रशरथकथा कथयित्वा मैथिली
सहिताय सलक्ष्मणाय रामाय शोऋमूर्च्छां प्रायच्छत् ।

तदनन्तरमिति । अत्र राम भरत इति च पदद्वयमध्याहर्तव्यम् । तदनन्तरं
श्रीरामसीतालक्ष्मणदर्शनानन्तरम् । पृथुतरोऽख्यन्तबहुलो ग्रीष्मोष्मा ग्रीष्मर्तुनित-
सतापो यस्मिन्स्मिन् । दुः सहसतापकारिणीत्यर्थः । मरुपथ उपरन्ध्रत्वमिति ।
निर्जलदेश इति यावत् । 'ऋक्पू -' इत्यादिना समासान्तः । दैवाद्भाग्यवशात् ।
'दैव दिष्ट भागधेय भाग्यम्' इत्यमरः । कृतोपलम्भम् । उपलब्धिं प्राप्तमित्यर्थः ।
सुधाया अमृतस्य सार इव सार उच्छ्रिताया यासा ता पूरिता परिपूर्णाश्च । कर्तरे
क । आपो यस्मिन्स्मिन् । अमृतप्रायपय परिपूर्णमित्यर्थः । 'ऋक्पू -' इत्यादिना
समासान्तः । अम्भोरहतटाक पद्मसरोविशेषम् । भूरितापो बहुलसताप । अत एव
सत्पुष्प पिपासादुर कृष्णमारो हरिणविशेष इवेत्युपमा । भरत सरभस सवेग
यथा तथा । 'रभसो वेगहर्षयो' इत्यमरः । राम समुपेत्य प्राप्य पादयोर्निपत्य चिर
रुदन्द्रोदन कुर्वन्दशरथस्य कथा परलोकयात्रारूपा वार्ता कथयित्वा मैथिलीसहिताय
सलक्ष्मणाय च रामाय शोवेन या मूर्च्छां ता प्रायच्छत् दत्तवान् । भरतमुखाद्दशरथप
रलोकयात्रा श्रुत्वा सीतारामलक्ष्मणा शोकवशान्मूर्च्छां प्रापुरित्यर्थः । 'प्राप्राप्मा -'
इत्यादिना दाणो वच्छादेशः ॥

तत किमिष्यत आह—

बेलोल्लङ्घनमेतेषा शोकोदन्वति तन्वति ।

अगस्त्यायितमेतस्मिन्वसिष्ठेनारमवेदिता ॥ ८० ॥

बेलेति । एतेषा श्रीरामादीना सबन्धिन्वेतस्मिन्पूर्वोक्ते । शोक उदन्वानिवेत्यु-
पमितसमासः । अगस्त्यायिनमित्युपमालिङ्गात् । तस्मिन् शोकोदन्वति दुःखसागरे ।
'उदन्वानुदधौ च' इति निपातनात्साधु । बेलोल्लङ्घन कूलातिवर्तनं मर्यादातिक्रमण
च । 'अभ्यम्बुविकृतौ बेल काल्मर्यादयोरपि' इत्यमरः । तन्वति कुर्वति । उद्वेले
सतीत्यर्थः । आत्मवेदिना आत्मतत्त्वज्ञेन । शोकापनयरोषिदेनेत्यर्थः । वसिष्ठेन
महार्थिणा । अगस्त्येनेवाचरितमगस्त्यायितम् । कुम्भसम्भवोऽम्भोधिमिव वसिष्ठस्त-
दीयशोकसरम्भ सम्मितवानित्यर्थः । 'कर्तुं क्यच् सलोपश्च' इति कश्च । 'अकृ-
त्सावंधातुकयोर्दीर्घ' इति दीर्घः । ततो भावे क । उपमालङ्कारः ॥

तत प्रतिपद्य सन्नामजुज्ञया गुरोरभरससिति विरचितसमुचित
निवापकृत्य प्रणिपत्य राम प्रतिनिवर्तयितुं भरतं प्रोवर्तत ।

- १ प्रथिनन्तरं इति पाठ २ 'वारा' इति पाठ ३ 'सरभसमुपेत्य' इति पाठ
४ 'निपत्य पादयोश्चिरतर' इति पाठ ५ 'कथामपि' इति पाठ ६ धनपूर्वं 'जननीजनोऽपि
तत्र निपत्य सुचिरमरोदीप्य' इति कश्चित् ७ 'प्रपय' इति पाठ ८ 'रामसकृतप्रवचयितुम्'
इति पाठ ९ 'प्राथयत्' इति पाठ

तत इति । ततस्तदनन्तरं सज्ञा चेतना प्रतिपद्य प्राप्य । प्रतिबुध्येत्यर्थं । 'सज्ञा नामनि गाय या चेतनाया रविल्लियाम्' इति विश्व । गुरोरनुज्ञया वसिष्ठनिदेशेना-
मरसारिति गन्नाया विरचितमारचित समुचित न्याय्य तत्कालोचित ॥ निवा-
यकृत्य पितृतर्पणकर्म येन तम् । 'इदं भुङ्क्ष्व महाराज प्रीतो यदशना वयम् ।
यदन्नं पुरुषो भुङ्क्ष्वे तदन्नास्तस्य देवता ॥' इति श्रीरामायणोक्तरीत्या तदानीं सभ
वद्भिः पदार्थैर्निर्वर्तितपितृयज्ञमित्यर्थं । राम प्रणिपत्य नमस्कृत्य भरत प्रतिनिवर्त-
यितुं वनवासात्प्रत्यावर्तयितुं प्रवर्तत प्रवृत्तोऽभूत् । श्रीराम प्रतिनिवर्तनार्थं विज्ञाप-
यितुमुपाक्रमतेत्यर्थं ॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति—

विकर्तनकुलस्य यदनुकुलं गुणगणस्य यदनुगुणं यशोरूपस्य यद-
नुरूपं समाचारस्य यत्समुचितं प्राचीनभाग्यस्य यद्योग्यं लोकगर्ह-
णाय यदनर्हं श्रुतस्य वा यत्सदृशं तादृशमाशयं प्रकाशयन्ती भरतो-
पज्ञा विज्ञापना ।

विकर्तनेति । तत्रानुकूलादिशब्दानां प्रायशन्नावदेकार्थकत्वम् । तथापि
किञ्चिद्याख्यायते—विकर्तनकुलस्यार्कवशस्य । 'विकर्तनार्कमार्तण्ड-' इत्यमरः ।
यद्यादृगिति सर्वत्र यच्छब्दार्थं । अनुकूलं समतम् । गुणगणस्य विशाविन-
यादिसंपत्तेर्यदनुगुणमनुवृत्तम् । यशोरूपस्य प्रशस्तयज्ञसः । 'प्रशसाया रूपम्' ।
'प्रशसावचनैश्च' इति समासः । यदनु रूपमर्हम् । समाचारस्य मन्यगाचारस्य यत्समु-
चितं न्याय्यम् । प्राचीनभाग्यस्य पुरातनपुण्यस्य यद्योग्यं युक्तम् । लोकगर्हणाय
लोकापवादाय यदनर्हमयोग्यम् । लोकनिन्दानिवर्तकं यादमित्यर्थः । श्रुतस्य शास्त्रस्य
यत्सदृशं समानम् । अविद्वद्धमित्यर्थः । 'श्रुतं शास्त्रावदृत्तयो' इत्यमरः । तादृशं तादृ-
कप्रकारमेव । विधेयप्राधान्यात्पुलिङ्गनिर्देशः । आशयमभिप्रायम् । 'आशयं स्याद-
भिप्राये मानमाधारयोरपि' इति विश्वः । प्रकाशयन्ती प्रकटयन्ती विज्ञापना प्राधान्या
भरतस्य । उपशयत इत्युपज्ञा । भरतेनैवादी ज्ञातेत्यर्थः । 'आतद्योपसगे' इति कर्म-
ण्यग्रस्य । कर्तरि पष्ठपा समासे 'उपज्ञोपक्रमम्-' इत्यादिना नपुसकत्वेऽपि
विधेयप्राधान्यात्स्त्रीलिङ्गता । 'उपज्ञोपक्रमाणाश्च तदादित्प्रकाशनम्' इत्यमरः ।
महाकुलीनत्वादिगुणसंपन्नस्य यथा युक्तं स्यात्तथा भरतो विज्ञापितवानिति फलि-
त्यर्थः । श्रीरामप्रतिनिवर्तनार्थमन्यसाधारणीं विज्ञापनां कृतवानिति तात्पर्यम् ॥

तत किं जातमित्यत आह—

तत्क्षणं क्षणप्रभाभङ्गुरलक्ष्मीसमावेशलक्ष्मणि क्षोणीपतिशतधृतो-
न्निहिते मुकुटे विधटिताशं सादरं प्रणिपत्य मा पादुकाभ्यां परिष्कुरुतं

युवामिति रंघुवरचरणौ स्वयमेव प्रार्थ्य प्रतिश्रयितुं स्थण्डिलशायि-
चरणमिव यभार भरतस्योत्तमाङ्गम् ।

तत्क्षणमिति । तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षणम् । 'अत्यन्तसयोगे द्वितीया' । क्षण
प्रभा द्युतिर्यस्या सा क्षणप्रभा विद्युत्तद्भद्रज्जुरा मङ्गशीला । अतिचञ्चलेत्यर्थः ।
मासमिदो घुरच्' । तस्या लक्ष्म्या राज्यश्रिय समावेशस्य सप्राप्तेर्लक्ष्मणि विहे ।
तथा क्षोणीपतिशतैरनेकक्षोणीपतिभिर्भृत च तदुज्जित च स्वक चेति ज्ञातानुलिप्तव
त्पूर्वकालसमासः । तस्मिन् । विशेषणद्वयेनापि हेयत्व सूच्यते । मुकुटे कोटीरे विष
टिताश व्यक्तस्पृह भरतस्योत्तमाङ्ग शिरः । 'उत्तमाङ्ग शिरः शीर्षम्' इत्यमरः । अत
एव सादर सगौरव प्रणिपत्य नमस्कृत्य युवा पादुकाभ्या भवदीयाभ्या परिष्कृत
मामलकुण्डलम् । नहि मे तद्यतिरेकेण मुकुटमलङ्कार इति भावः । 'सपर्युपेभ्य
करोती भूषणे' इति मुद्रः । करोतेर्लोप्स्यमपुरुषद्विवचनम् । इत्येव रघुवरचरणौ रघु
नायकपादौ स्वयमेवोत्तमाङ्गमेव प्रार्थ्य याचयित्वा प्रतिश्रयितुं निःप्रार्थनामङ्गी-
कर्तुम् । 'अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधय' इत्यमरः । स्थण्डिले भूतले शेते व्रत
वशादिति स्थण्डिलशायी । 'य स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशायी' इत्यमरः ।
'स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते' इति णिनि । तस्य चचरणमाचरण स्थण्डिलशायिल्लरं
तद्भारैवेत्युत्प्रेक्षा । यथा कश्चिद्गती खेटदेवताया यावदनुग्रहमध शयने व्रतनिय
मादितात्पर्येणावतिष्ठते, तथा भरतस्योत्तमाङ्गमपि श्रीरामचरणानिकटे पादुकाङ्गान्
रूपानुग्रहपर्यन्त निपत्यातिष्ठदित्युत्प्रेक्षार्थः ॥

तत श्रीराम निमज्जरोदित्यत आह—

त्वंया मया च कर्तव्य सत्यवाच पितुर्विधिः ।

इति प्रत्यादिशद्रामो भारतीमपि भारतीम् ॥ ८१ ॥

त्वयेति । सत्यवाच सत्यवचनस्य पितुर्दशरथस्य विधिः । चतुर्दशवत्सरावधि-
कभूपरिपालनवनासयोग इत्यर्थः । त्वया मया च । पुत्राभ्यामावाभ्यामित्यर्थः ।
कर्तव्योऽनद्य विधेयः । अन्यथा दोषस्मरणादिति भावः । इत्युक्तेति शेषः । भारती
भरतस्यवन्धिनीमपि भारतीं प्रार्थनावाच राम प्रत्यादिशत् पत्याख्यातवान्, पुत्रस्य
पित्राज्ञोद्भूतमनुचितमतोऽवश्य मया नियतकाल वन वस्तव्यम्, त्वया च पुत्राप
रिपालनतत्परेण भवितव्यमिति निराकृतवानित्यर्थः । तादृक्विनयादिमद्गुणसंपन्नस्य
भरतस्यैव प्रार्थना प्रत्याख्यातवान् । निमुतान्यस्येति किं वक्तव्यमस्य सत्यप्रतिज्ञापरि-
पालकत्वमपीत्यादिशब्दात् ॥

अथ किं तत्राह—

तत्र जावालिप्रार्थनायामपि व्यर्यायाम् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये ॥ जावालीति । अत्र रामायणम्—'आश्वासयन्त

१ चरणद्वयम्' इति पाठ २ 'परिचरितुं' इति पाठ ३ 'चरितम्' इति पाठ
४ एतत्पूर्वम् 'तयाहि' इति कश्चित् ५ 'कृतव्यम्' इति पाठ ६ 'पितुर्वच' इति पाठ
७ 'तत्र' इति नास्ति कश्चित्

भरतं जानातिर्ब्राह्मणोत्तम । उवाच राम धर्मज्ञ धर्मापेनमिदं वच ॥ साधु राघव
माभते बुद्धिरेव निरथमा । प्राकृतस्य वरस्येव ह्यार्थबुद्धेस्तपस्विन ॥ क कस्य पुर्यो
वन्धु रिमात कस्य केनचिन् । यदेको जायते जन्तुरेक एव विनश्यति ॥ तस्मा-
)न्माता पिता चेति राम सज्येत यो नर । उमत्त इति विज्ञेयो नास्ति कश्चिद्दि
'कस्यचिन् ॥' इत्येवभूताया जावालेमहर्षे प्रार्थनाया यात्रायामपि व्यर्थायामनज्ञाहृताया
सत्याम् । जानातिवचनेऽपि निराकृते मतीत्यथ । महोपरपि वचनं नाज्ञीकृतम् ।
विमुक्त्यायस्येत्पिशब्दाथ । भरतप्राथनानज्ञीकारगमुचयाथको वा ॥

भरतस्तदनु प्रार्थ्यं ह्येमे लाभविदा घर ।

काकुत्स्थपादुकारार महार्घं मुकुटद्वयम् ॥ ८२ ॥

भरत इति । तदनु जानातिप्राथनानन्तरम् । लाभविदामत्रिकफलप्राप्तिव्यव-
हारपरिश्रानुषांगम् । विदेहानार्थान्त्सपदादिन्वाङ्किप् । वर ध्रेष्ठ । 'देवाद्भूते वर ध्रेष्ठ'
इत्यमर । भरत प्रार्थ्यं 'अविन्द्यायपादाभ्या पादुके ह्येमभयिते । एते हि
सर्वलोकस्य योगक्षेम विधायक ॥' इति रामायणोक्तरीत्या याचयित्वा । काकुत्स्थस्य
श्रीरामस्य पादुकारार महार्घमभ्युच्यम् । 'मूल्ये पूजाविद्यार्घ' इत्यमर । मुकुटद्वय
कोटीरयुगलं ह्येमे प्राप । निभेतेनापनर्पावहेन राजलक्षणमोटीरेणेति परिहृत्योत्कर्षावह
मन्मालकारोत्तम पादुकाद्वयं स्वीकृतवानित्यथ । यमिष्ठ ज्येष्ठ परिव्राज्य राज्यपरि-
पालनमप्रज्यमिति मन्वा तदीयपादुकाद्वयपुरस्कारेण राज्यं कर्तुं तद्वयं सगृहीतवानिति
भाव । अत्र लाभविद्वरपदाथस्य विशेषणमत्या मुकुटद्वयप्राप्तिपदार्थहेतुत्वात्परिहारहेतुक
काव्यत्रिंशत्सुदाहृतम् इति लभणान् ॥

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

स एष सानुज प्रायात्रयोध्या भ्रातृशासनात् ।

अटवीं पितृसदेशाययौ राम सलक्ष्मण ॥ ८३ ॥

स इति । स एष भरत सानुज सञ्जुग्न सन् भ्रातृगामनाङ्गीरामनियोगा-
दयोध्या प्रायात् प्राप । तथा राम सलक्ष्मण सन् पितृसदेशान्पितृगामनादटवीं
दण्डशरण्य यथा । यथा श्रीरामस्य पित्राज्ञा परिपालनत्वेन गरिष्ठा तथा भरतस्य
श्रात्राज्ञेत्यर्थ । एतेन भरतस्य पित्राज्ञापेक्षयापि आत्राज्ञेन गरीरसीति सूच्यते ॥

निलङ्घय त्रिनिधान्देशान्भरतो धृतवल्कल ।

विषयं स्वमुपाश्रित्य त्रिषये विमुक्तोऽभवत् ॥ ८४ ॥

निलङ्घयेति । भरतो धृतवल्कल सन् । ज्येष्ठे यमिष्ठे कल्कधारिणि सति
मेम समीचीनप्रधारणमनुचितमिति परिधृतवल्कलमन इत्यर्थ । विविधाज्ञाना-
विधादेशान् । भरद्वाजाश्रमादिप्रदेशाञ्जनपदान्वा । निलङ्घय अतिव्रम्य । तत स्व
स्वकीय विषय कोसलदेशमुपाश्रित्य त्रिषये राजाई भोगे विमुक्तो विराम्योऽभवत् ।

आनृव कन्दमूलफलद्वारेण शरीरयानातत्परोऽभूदित्यर्थः । अत्राय ध्वनि — भरतो नाम कश्चन मुनिर्विघासिर्यञ्जनुष्यादिरूपेण बहुप्रसारन् । दिश्यन्त इति देशान् शरीराणि विलङ्घये । तत्तत्कर्मानुसारेण तत्तच्छरीरोपाध्यवच्छिन्नतया यावत्कर्मानुभव स्थित्वा तत्तत्कर्मक्षये तानि सर्वाण्यतिगम्येत्यर्थः । वृन्वल्कलधरमशरीरावच्छिन्नदशाया वैराग्याद्बल्ललघारी सन् । ख खहृदयानाशान्तमध्वविषय ज्ञेयतया निदिष्ट चिदानन्दात्मक ब्रह्मोपात्रित कुतश्चिद्भाग्योदयाद्ब्रह्मणोचर कृत्वा विषये तुच्छे सासारिन्मुखे विमुक्तो विरक्तोऽभवत् । अनाभिधाया प्रकृतार्थीयन्नगादप्रकृत मुनिगोचरशब्दमूलोऽय ध्वनिरिति सन्नेप ॥

ततश्चायं यावदायस्य प्रत्यागमन तावदयोध्या नाध्यास्ये । तस्मिन्नयधिमतिरुम्य चिरायति यंदि सद्य एवाथयाशमाधिर्यापि प्राणा श्रन्दधिप्यामीति नन्दिग्रामसज्ञमाथममशिश्रयत् ।

तत इति । ततलदनन्तरमय भरत । यावद्यावपर्यन्तमार्यस्य श्रीरामस्य प्रत्यागमन तावत्तावपर्यन्तमयोध्या नगरीं नाध्यास्ये नाधितिष्ठामि । 'अधिक्षीद्-म्यासा कर्म' इति कर्मन्वम् । सति वनवासिनि ज्येष्ठे तत्र राज्यं कर्तुमनर्हत्वादिति भावः । तथा तस्मिन्श्रीरामेऽनर्थं चतुर्भ्रवल्परालम्ब्यार्थान्तिनम्योत्कृष्टय चि-यति यदि । शीघ्रं नायाति चेदित्यर्थः । सखोऽविलम्बेनैवाथयमश्रातीत्याश्रयाशनन माधिर्यापि प्राणाश्रन्दधिप्यामि सतोपधिप्यामि । तदनंतरधिरहम्यामिप्रवेशादने लन्तु महत्वादिति भावः । प्राणपरितोपकोपानन्तरालन्ताभावमूचकोऽयमर्था शब्दः । इति प्रतिज्ञायति शेषः । नन्दिग्राम इति सज्ञा नामधेयं यस्य तमाश्र निवासमशिश्रयदाधितवान् । तत्रार्थपादुभयो राज्याभिषेकं कृत्वा तन्परतभ्रतं राज्यं परिपालयन्तिप्रदिलथ । श्रयतेर्लुं 'णिधिदुसुन्व कर्तैरि चर्' इति चङ् 'चङि' इति द्वित्वम् । ननु 'अमुर्था नाम ते लोका अधेन तमसावृता । तार प्रेलाभिगन्ठन्ति ये के चात्महनो जना ॥' इति श्रुतेरामहत्तूणा महानर्थभ्रणोदमशास्त्ररहस्याभिज्ञोऽय भरत कथमाश्रयाशाश्रयणरूपप्रतिज्ञा कृतवानिति चेत् सत्यमेव कथयति भगवती श्रुतिः । तथाप्यातुरस्य भरतस्यात्यन्तसोभ्रात्रप्रदर्शनाथ करवादित्य प्रनिज्ञेति वेदितव्यम् ॥

दाशरथिरपि शमधनजनकथितनिशिचरगणरंचितरुदनपरिहरणाय गहनजठरमवजगाहे ।

दाशरथिरिति । दाशरथि शारामोऽपि शमवनजनेमहर्षिभिः कथितं निवेदितं निशिचरगणरंचितं राक्षसनिवहृष्टं यत्कदनमाश्रमोपहृष्टरूपं तस्य परिहरणाय निरसं नार्थम् । महोपद्रवकारिराक्षससहरणेन महर्षीन्वम्या कर्तुमिच्छर्थः । गहनजठरं कान्तं रान्तरालमवजगाहे प्रविवेश ॥

१ 'यदि' इति नास्ति कश्चित् २ 'प्राणानपि निदिध्यामीति' इति पाठः ३ 'रचिन' इति नास्ति कश्चित्

विस्तीर्णाक्षैविपिनहरिणैर्जातभीतिप्ररोहे-

दर्भग्रासेऽप्यकृतरुचिभि सस्पृह रीक्ष्यमाण ।

राम प्राप्य प्रकृतिमहित स्थानमत्रेर्मह्यं-

र्जग्राहास्य प्रमुदितधिय प्रेमपर्या सपर्याम् ॥ ८५ ॥

विस्तीर्णति । रामो बीतोऽपगतो भीतिप्ररोहो भयाभिर्भावो येषां ते । प्रस-
न्नत्वादिगुणदर्शनजनितविरहम्भादनुपपन्नभयैरित्यर्थः । अत एव विस्तार्णान्यात्सुस्थान-
द्विस्तारितान्यक्षीणि येषां ते । 'बहुव्राहो सत्रव्यङ्गो खाद्रात्पञ्च' । तथा दर्भग्रा-
ग्रासे क्वलेऽप्यकृतरुचिभिरविहितादरे । श्रीरामदिव्यमूर्तिदर्शनव्यामनाभिनन्देहया-
त्रायामन्यासक्तिगहितमित्यर्थः । विपिनहरिणग्रप्यमृगविशेष सस्पृह साभिलाष
यथा तथा वीक्ष्यमाणोऽक्लोक्यमान सन् । श्रुति भव पद्मभनप्रमुखानामप्यगोचरो
भगवासीतालक्ष्मणोपेत श्रीराम पद्मपरे गद्गाप्रवाहवदस्माकं पुरत प्रादुरासीदिति
सन्तुष्टगन्मोहनदिव्यमङ्गलविग्रहदर्शनानन्दविच्छेदभयेन निमेयरहितनत्रविंशतिट्टमृगा-
दिभिरपि सविस्मय परिदृश्यमान इत्यर्थः । निरधामेवाय बिलोम्नीय, किमुतान्ये-
षामिति भावः । प्रकृत्या स्वभावेन महित पूज्यमत्रैरजिनाप्रो मह्यं स्थान प्राप्य-
प्रमुदितप्रियोऽस्य मह्यं सभन्विनी प्रमपर्यां प्रीतिपूर्विका सपर्यामितिपूजा जग्राह
स्वीकृतवान् । यथाहर्तिथिसत्काराचरणतरपरेण महर्षिणा यावदुत्साह सभाविता
पूजा गृहीतवानित्यर्थः । 'पूजा नमस्यागचिति सपर्यार्वाहणा समा' इत्यमरः ।
सकललोत्पूज्यम्यास्य भगवतो रघुनन्दनस्य महर्षिपूज्यत्व युक्तमेवेति भावः ॥

तत किमत आह—

सीतामप्यनसूयाभिधानास्य पत्नी स्वभूपणैरतोषयत् ।

सीतामिति । अनसूयैरभिधानमाख्या यस्या सा तथोक्ता तस्य महर्षैरे-
पत्नी भार्या सीता श्रीरामधमपत्नीमपि स्वभूपणे स्वकीयात्काररतोषयदमोदयत् ।
षड्रमाल्यादिदानेन सभावायामासेत्यर्थः । साध्वामणे साध्वीमणितोषण युक्तमिति
भावः । तथा रामायणम्—'इदं दिव्यं वरं मूल्यं वषट्माभरणानि च । अङ्गरागं च
वेदेहि महार्हं च निरेपनम् ॥ मया दत्तमिदं सीते तव गात्राणि शोभय ॥' इति ॥

खण्डनाय यमुधावधूमन पुण्डरीकतुहिनत्विषा द्विषाम् ।

दण्डकाजनमवाप राघवश्चण्डभानुरिव भेद्यमण्डलम् ॥ ८६ ॥

इति विदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणेऽयोध्याकाण्ड समाप्तः ।

खण्डनायेति । राघवो खुबजोद्धव श्रीराम वगुणव वपूर्भार्या । तस्त्वनस्तस्य
श्रीमहाविष्णुवेन भूपतिवादिनि भावः । तस्या मन एव पुण्डरीकं सितान्मोजम् ।
'पुण्डरीकं सितान्मोजम्' इत्यमरः । तस्य तुहिनत्विषा हिमकराणाम् । चन्द्रा-
णामिति यावत् । चन्द्रवत्तदुत्सन्निरमनहेतुभूतानामित्यर्थः । अधर्माचरणतत्प-
रत्वेन मन सतापञ्चरित्वादिति भावः । न चानेकचन्द्रग्रहण दोषाय । विशेष्य-

बाहुल्येनोपचरितत्वात्स्युक्त विद्यानाथेन—‘प्रोद्यन्मुक्तौघताराप्ररपरिवृत्तस्वर्गं ब्रूवन्न
चन्द्रा’ इति । द्विषा राक्षसाना खण्डनाय सदृशार्थम् । वस्तुत स्वयं दुष्टराधाम
शिक्षणाथमवतीर्णत्वात्तेषां चावश्यमुपलब्धनीयाया वसुधास्तपनिचभार्याया मानसो
ह्यननिरमनदृश्यगारे वाचेति भावः । चण्डभानु सूर्यो मेघमण्डलमभ्रदृशमेत
दण्डकावनमवाप । तत्समीपं जगामेत्यर्थम् । रूपमोपमयो ससृष्टे स्पष्टा । शब्दानु
प्राप्तस्तु चमन्वारमारितया सप्रदायं प्रद्विवीतमनया च श्रारामायणयोध्याकाण्डान्तिम
श्लोकतुरीयपादान्तिमोपमामत्राप्यने प्रयुक्तान्तिमनुसंधेयम् । तथा च श्रारामायणम्—
‘इतीव तै प्राञ्जलिमिस्तपस्त्रिमिद्वै तृणस्यस्वयन परतत । वन समार्यं प्रविशेत्
राधव सन्मण सूर्यं इन्द्रमण्डलम् ॥’ इति । रघोदत्ता दृष्टम् । ‘राक्षसविह
रथोदत्ता रणौ’ इति लक्षणात् ॥

इति धामत्परमयोनिन्दितृन्दमानमेन्द्रिन्द्रसदोऽमन्तानदलाभाभिनन्दितरतुनन्द
नचरणारविन्दमरन्दास्वादनकन्दन्तिमरस्वतेनारण्डतप प्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डलेधर-
द्याण्डिल्यमहासुनिमोत्रावतमस्य वचनान्वयमुधापारावारपारितातस्य धन्वन्तर्यवतारा
न्तरस्याशुर्वदप्रसुग्रनिखिलविशामारसरेज्ञमावंभोमस्य कोण्डोपण्डितवर्षस्य तनूचेन
गङ्गाम्बिन्नगर्भरत्नारसुधासरेण श्रीगन्धर्वबुधेन्द्रेण विरचिताया चम्पूरामायण्या
रथाया साहित्यमङ्गुषिसमाख्यायामथोद्याराण्ड समाप्त ॥

रामचन्द्रायरचिता रामचन्द्रपदापिता ।

अयोध्याकाण्डस्य आर्या पूर्णा मङ्गुषिकाभिधा ॥

अरण्यकाण्डम् ।

प्रविश्य त्रिपिनं महत्तदनु मैथिलीबलमो

महाबलसमन्वितश्चलितनीलशैलच्छत्रि ।

निशाचरदवानलप्रशमन विधातु शरै-

श्चचार सशरासन सुरपथे तडित्वानिध ॥ १ ॥

प्रविश्येति । तदनु दण्डराजनसमीपप्राप्त्यनन्तर महाबलसमन्वित । अप्रमेय पराक्रमशालीत्यर्थं । एतेनाविसृजादितया सत्त्वराक्षमशिक्षणद्वयं सूच्यते । अन्यत्र महाबलो वायुभेन समन्वित । तत्रैरित इत्यर्थं । चलितस्य सचलतो नील-शैलस्येद्रनीलाचलस्य च्छत्रिविरेव च्छत्रिर्यस्य स तथोक्त । मामान्यमेतत् । एतेनारन्ता-श्वर्यकरत्व महोक्तस्य च सूच्यते । मैथिलीबलम सीतापति श्रीरामो महद्विपुल विपिन दण्डमारण्य प्रविश्य शरैर्बाणेर्नारेथ । 'शरो दप्याद्यप्रकारे बाणे काण्डे तृणान्तरे । शर तु नीरे' इति नानाधरजमाला । निशाचरा राक्षसा दवानला धनवह्य इवेत्युप मिनसमाम । तडित्वानिवेति स्पष्टोपमान्निदान् । तेषां प्रशमन विनाशनमुपशमन च विधातु कर्तुं मशरामनो धनुर्धर मन् । अन्यत्र सेत्रचाप । सुरपथ आकाशे । 'ऋक् -' इत्यादिना समामान्त । तडितोऽस्य सन्तीति तडित्वान्मेघ इव । 'तमो मन्वर्थे' इति भसगाया पदकार्यं (एकार १) न भवति । किंतु ज्ञयो मनुषो यकारस्य वकार । 'तमो मन्वर्थे' इति भसगायामेकसृजाधिकारेणापदन्वाद्य जश्चम् । चचार । विजहारेत्यथ । अत्रोत्तरार्धे श्लेषानुप्राणितोऽयमुपमालंकार स्पष्ट । चलितनीलशैलेत्यत्र नीलशैलस्य चलनास्रभवादियमभतोपमेत्याचार्यदण्डप्रभृतयो वभणु । अत्र एवाप्रतिद्वस्योपमान वायोगाटु प्रेक्षेत्याधुनिसालकारिका सर्वे वणमन्ति । पञ्चदशान्पूर्वं यदि विवन्ता तर्दक्षोपमेत्तलम् । पृथ्वीवृणम् । लघणमुक्तम् । अत्र धीरा-मायणारण्यनाण्डाद्यपधाद्यपद प्रयुक्तमित्यवगन्तव्यम् । तत्र 'प्रविश्य तु महारण्यम्' इति ॥

तदनु कैण्डिलवरशुण्डालरूपो लरूपणविपरिमितोमितविटपसालपण्ड-
निर्यातनिर्यासगन्धानप्यासगन्धान्विदधानैरौदृतिगैन्धैरनुमीयमानान-
धिनाभूनजलाशयानाश्रमभागानभितश्चरतोरतिथ्यैःशमितमार्गश्रमयो
रामलक्ष्मणयोरध्यान ररोध विराधाभिधानो यातुधान ।

तदन्विति । कण्डूनाम नखाद्युत्पेक्षनापनेयस्वप्रयोगविशेष । सा एयामस्तीति कण्डूना । सिन्धुदिन्वाल्च । शुण्डास्तुण्डा एषा सन्तीति शुण्डाला । 'प्राणिस्थादातो

१ 'तन' इति पाठ २ 'कण्डूलापनवनपटुशुण्डाल' इति पाठ ३ 'मिगानमिनिविट-
मिटप' इति पाठ ४ 'श्चाटुति' इति पाठ ५ 'गधैभूमस्तोमै' इति पाठ ६ 'शमिन',
'प्रशमिन' इति पाठौ ७ 'दाशरथ्यो' इति पाठ ८ 'तरमा ररोध', 'सहमा ररोध'
इति पाठौ

लनन्यतरस्याम्' इति मत्वर्थो लनप्रत्यय । रेफान्तपदे 'कुटीशमीशुण्डभ्यो र' इति रप्रत्यय । कण्डूला ये वरशुण्डालम्बोला मत्तेभगण्डस्थलानि तेषां कण्ठेन सपर्शनेन विपमिता विशन्लीकृता अमिता असख्याताश्च विट्पा शाखा यस्य स तथोक्त । 'विट्प पन्वे पिङ्गे विसारे स्वम्मन्नाख्यो' इति निध । तादृशो य सालगण्ड सर्जन्तरनिवहस्तम्माभिर्यातो निर्यतो निर्यासगन्धो मज्जाविशेषामोदो येषां ते तथोक्ता नन्यात्तगंधान्पुन स्वीकृतामोदान् । अभिभूतामोदानिति गम्यते । विदधानै । निर्यासगंधविधुरत्वेऽपि पुन स्वाभिव्यात्या बहुलतरगन्धसपन्नाजुर्वाणैरिलथ । 'मां तु सर्पमादर्याध्वग्णस सम्यसवर' । 'आत्तगंधोऽभिभूत स्यात्' इति चानर आहुतिगन्धेर्ह्ययमानहृषिराद्यामोदहेतुभि । 'गंधो गंधस आमोदे लेशे सगंधगवयो' इति विध । अनुमीयमानानभ्युद्यमानान् । इरादेवेति शेष । इमे नन्याध्रमा भवितुमर्हन्ति आहुतिगन्धवत्त्वात्सप्रतिपन्नाध्रमवदित्पुनमिति विपरीत्यमाणा नित्यर्थ । अविनाभूता सर्वत प्रतिपन्ना जलाक्षया हृश येषु तान् । ध्रमहारिण इत्यर्थ । आध्रमभागानभितलपोवनाना समतान् । 'अभित परित -' इत्यादिना द्वितीया । धरतो संचारतत्परयोरातिथ्येन मुनिविरचितानिविस्कारेण । 'अतिथेर्म' इति ष्यप्रत्यय । शमित शान्ति गमितो मार्गधमोऽध्वगमनप्रयुक्तखेदो ययोस्तयो । 'ध्रम खेदोऽध्वरत्यादे' इति लक्षणम् । रामलक्ष्मणयोर्दाक्षरथ्योरध्वान मार्गम् । विराध इत्यभिधान नाम यस्य स तथोक्तो यातुघानो रामसो ररोध निरुद्धवान् । 'यातुघान पुण्यजन्ते नर्कतो यातुरक्षसी' इत्यमर ॥

स एष रोपभीषणघेषस्त्रिशिखशिखात्तंसितविविधमृगशरशतद्वय शतहृदातनय सीतामपजहार । व्याजहार च दाशरथी ।

स इति । रोपेण सहजामपेण भीषणो भयङ्गरो घेषो यस्य स तथोक्त । नन्यादित्वात्पुद्ग । त्रिशिखशिखया त्रिशलाश्रेणावतसितानि प्रोतानि निविधमृगशरशतहृदायानि शतसख्याकसिंहादिनानाविधमृगभृत्शरीरवन् प्रवेशा यस्य स तथोक्त सन्, भक्षणार्थं शलाप्रप्रोतसिंहायनेऽमृगनिबह इत्यर्थ । तथा रामायणम्—'त्रान्सिहाश्च तुरो व्याघ्रान्द्वौ दृशो पृषता दश । सविषाण वसादिग्ध गनस्य च शिरो महत् ॥ अवमज्यागसे श्रे निनदन्त महास्वनम्' इति । शतहृदायान्तनय एष सोऽय विराध । सीतामपजहार अपहृतवान् । दाशरथी रामलक्ष्मणौ प्रति व्याजहार उवाच । 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमर ॥

व्याहारप्रकारमेवाह—

कौ युवा युवानौ, कुतस्त्यौ, वामाचारवत्प्रतिभाति वामाचार । चीर वपुषि, जटा शिरसि, करे च चण्डकोदण्ड (कायमारुल्प' ; कचन कल्पलतारुल्पेयमनल्पाभरणा तरुणीति ।

१ 'गीपगखिलोकी' इति पाठ २ 'शिखरावतसित' इति पाठ ३ 'शत' इति पाठ ४ 'प्रतिभाति मे' इति पाठ

काविति । युवानौ तरुणौ युवा भवतौ को । कम्मिन्वशे जाताविलस्य । कुत
 वस्मादेशादागतौ कुतस्त्यौ । 'अयथात्यप्' । वा युवयो । 'युष्मदस्मदो पृष्टीच-
 तुर्थीद्वितीयाम्थयोर्वा नाभे' इति वामादेश । आचार प्रवृत्तिर्वाग्माचारवद्भाचारवत् ।
 अतिरम्याचारवदिति परमाथ । 'वामस्तु वक्रो रम्ये स्थान्मव्ये वानस्थितेऽपि च'
 इति शब्दाण्ये । 'तेन तुल्य क्रिया चेद्वति' इति वक्तिप्रत्यय । प्रतिभाति परिस्फुरति ।
 कुत । वपुषि देहे चौर वक्त्रम् । शिरसि जटा । करे च चण्ट प्रकाशमान
 कोदण्डो धनुर्न्यस्य स तथोक्त । अय परिहृद्यमान आकपो अटाव क्लृष्टारचापासिधा
 रणत्पो वेद । 'आमल्पवेपौ नेपथ्यम्' इत्यभिधानात् । इ । कल्पलताम्या कल्प-
 वनीमट्टी । सकलमनोरथपूरणीत्यथ । 'इपदममातो कल्पन्देश्यदेशीयर' इति
 रूपप्रत्यय । अनपाभरणा मकलभरणभवितेयमेश तरुणी मुट्टी । इचन मुनि
 वेषधारणस्त्रीमाहचर्ययोरखन्तविरुद्धत्वादिति भाव । इति व्याजहारेति स्वथ ॥

दाशरथिरपि कथितनिजान्वयो विराधाङ्के वेपमाना विदेहदुहितर
 विलोक्य सकोप सौमित्रिणा साक रक्षोवक्षसि शिर्षीमुखाभिश्चखान ।

दाशरथिरिति । दाशरथि श्रीरामोऽपि कथित उक्तो निजान्वयो निजवशो
 येन स तथोक्त सन् । इदमनुवगप्रभवचादिनिजकथा कथयित्वेत्यथ । विराध
 स्याद्दे । कटिप्रदेश इति यावत् । वेपमाना भयसम्भ्रान्ततया कम्पमाना विदेहदुहितर
 'विदेहा विलोक्य । अत एव सकोप सामर्थ्य सौमित्रिणा साक रक्षणेन सह रक्षो
 वक्षसि विराधोर स्थले । शिर्षा शस्य मुने येया ते शिर्षीमुखा याणास्तान्निचपान
 निखातितवान् । मत्प्रभिर्वाण रक्षोवक्षो विदारशामानेत्यथ । 'यनुया ज्यागुगवता
 सप्तबाणान्मुमोच ह' इति श्रीरामायणे । 'अलिनाणा शिर्षमुपो' इत्यमर ॥

तत किं तत्राह—

विशिखे विशिखे तस्मिन्विधातृवरवर्मणि ।

सीता विशिष्य चिक्षेप शूल रक्षो रघूद्वहे ॥ २ ॥

विशिख इति । विधातृवरो व्रजवर एव कर्म कत्रुक यस्य तस्मिन् । अभेद्यस्वच
 इत्यथ । 'तनुत्र कर्म दशनम्' इत्यमर । अत एव तस्मिन्विराधे विषये विशिखे ।
 रामशणेभित्तर्य । आतावेकवचनम् । अत एव शिर्षीमुष्मानिति न बहुवचनविरोध ।
 विगता शिखा अप्राप्ति यस्य तस्मिन् । अक्किचित्करेषु सत्स्वित्तर्य । रक्षो विराध ।
 सीता विशिष्य विहाय रघूद्वरे रघुनायने विषये शूल चिक्षेप प्रयुयोज ॥

तदनु शूलमखण्डयदञ्जसा शितशिखं रघुनायकसायक ।
 -नियतमेव विराधविरोधिना हृदयशूलमपि त्रिदिवौकसाम् ॥ ३ ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तर रघुनायकस्य सायरो बाण शितशिख तौष्णाथ

१ 'विदेहरान' इति पाठ २ 'निष्पान' इति पाठ ३ एतत्पूर्वम् तत्र इति पाठ
 कचिद् ४ 'तत्र' इति पाठ ५ 'निशिष्य' इति पाठ

शल विराधप्रयुक्त त्रिशम्भसा शीघ्रमखण्डयदच्छिनत् । तथा विराधविरोधिनाम् ।
विराधोपद्रुतानामित्यर्थः । त्रिदिव स्वर्ग ओम् स्थान वेपा वेपा देवाना नियत
नित्यानुस्यूतम् । एवमारस्वयोग्यवन्देदार्थम् । हृदयगल हन्तूलमप्यखण्डयत् ।
श्रारामनाणरतण्डित विराधशल निरीक्ष्य देवा विनाशान्त रग्णा वभूवुरित्यर्थः । अ-
द्वयो शृणो प्रहनयोरेव षण्डनत्रिशारूपमाभ्यादोपम्यस्य गम्यमानत्वात्वेकप्रकृत
गोचरा तु ययोगिता । हुनविलम्बितम् । 'हुनविलम्बितमाह नभौ भयै' इति लघात् ॥

विराधोऽपि कृधा सरभसमभिपत्य स्फुन्धे निधाय रामलक्ष्मणौ
गतिनिरोधापराधपरिहाराय हिमकराहिमकरो प्रस्थे घटम्बिन्ध्य इव
प्रतस्थे ।

विराध इति । विराधोऽपि कृधा शलखण्डनजनितक्रोधेन सरभस सवेगम् ।
'रभसो वेगहृषयो' इति विश्वः । अभिपत्याभ्युपगम्य । गतिनिरोधापराधपरिहाराय
निनागमनप्रतिषेधनिराकरणार्थं रामलक्ष्मणौ स्फुन्धे । असयोरित्यर्थः । निवायारोप्य
हिमकराहिमकरौ चन्द्रमूया प्रस्थे मान्दो । 'सु प्रस्थ सातुरक्षियाम्' इत्यमरः ।
बहन्धारयमाणो विन्ध्यो विन्ध्याचल इव प्रतस्थे चचालः । 'समवप्रविभ्य स्थ'
इत्यामनेपणम् । अत्र विन्ध्यस्य मेरुस्पर्शया चन्द्रसूर्यगतिनिरोधकान्त्यसम्भवेऽपि
प्रस्थानासम्भवादुपेक्षा ॥

रामस्तत्र विराधघोषुक्त सौमिश्रमेवमभिदधे ।

राम इति । तत्र तस्मिन्समये रामो विराधस्य वधे हिंसायामुद्युक्त सन्नद्ध सौमि-
श्रिमभिदध उवाच ॥

तदेवाह—

या तु न पदवी सैषा यातुनञ्चास्य लक्ष्मण ।

यातुकाम तयैवेदं यातु काम न हन्यताम् ॥ ८ ॥

येति । ऐ लक्ष्मण, या तु येव । युञ्जन्तववधारणार्थम् । नोऽस्मान् सन्नधिर्न
पदवी मार्गः । अस्मद्विगमिषिता पदवात्यर्थः । मैषैवान्य यातुनो राभसस्य पदवी ।
'नर्द्धतो यातुराक्षी' इत्यमरः । अस्त्येव । किं तत्राह—इदं रक्षस्तया पदव्यैव । यातु
रामो यस्य तथातुगाम यन्तुगामम् । 'तु काममनसोरपि' इति तुमुतो मकारलोपः ।
अतः काम यथेन्द्र यातु गच्छतु । यातेलेट् । न हन्यतां न वध्यताम् । दुर्गमेऽस्मि-
न्नात्तारमार्गेऽस्मद्वहनतात्पयणोपकारत्वाद्य न हन्तव्य इत्यर्थः । नह्यन्माभिरस्मात्सु-
द्रक्ष-श्रीटकाङ्कतव्यम् । किंतु स्निपयोद्वहनेन सुयत्त्वानन्तरमसु निहन्व । अतो
यथेन्द्र गच्छतित्यर्थः । एतेनास्यात्तन्तवैयसपति सूच्यते । 'भनसो निर्विकारत्व वैयु'
सस्वपि हेतुः' इति रसिकः । अत्र धारामस्य कान्तारमुखसंचारे कान्तालीयन्याये
नान्यव्याधस्य रक्षोवहनस्य कारणत्वप्रयत्ना समाधिरलकारः । 'व्यरणान्तरयोगात्कार्यस्य
सुस्तरत्व समाधि' इति सूत्रम् ॥

अयि कवलय माममू विमुञ्चेत्यतिकरणं रदतीमवेक्ष्य सीताम् ।

जरमरचयतामुभावासिभ्या पिशितभुज भुजभारहीनमेनम् ॥ २ ॥

१ अयीति । अयि हे राक्षस, मा कवलय भयम् । अमू रामलक्ष्मणौ विमुञ्च
'लन । 'शे मुचादीनाम्' इति लुम् । इत्युक् वेति शेष । स्वापेक्षयापि तयोरत्यन्तप्रे
मातिगद्यन्म्य सभरादिनि भाव । अतिरम्णमतिदीन रदता रोदन दुर्वाणा सीता
मवेक्ष्य दृष्ट्वा । उभौ रामलक्ष्मणौ । अर त्रिप्रम् । 'लुपु त्रिप्रमर हुतम्' इत्यमर ।
अस्तिभ्या खडाभ्यामेन पिशितभुज कयाद् विराधम् । भुजावैत्र भार्गवेन हीन रहि-
त्नरचयताम् अजुदताम् । लक्ष्मण मयवाहु रामो दक्षिण च चिन्टेदेख्यौ । तथा
श्रीरामायणम्—'तस्य रोद्रस्य मामिति सय बाहु बभञ्ज ह । रामोऽपि दक्षिण
बाहु तरसा तस्य रक्षम् ॥' इति । पुष्पिताम्रा वृत्तम् । 'अजुजि ननुगरेफनो यकारे
जुजि च नचा जरगाश्च पुष्पिताम्रा' इति लक्षणात् ॥

ततस्तीक्ष्णतरप्रहरणगवाक्षितवक्षसा रक्षसा न परित्यक्तेषु प्राणेषु
पराक्रमविषयपराक्रमौ प्राक्रमेतामेतौ तदङ्गगलितरधिरधारासेकेन
खननक्षमाया काननक्षमाया राक्षसशरोचितमंबटमतिप्रिशङ्कटमु
त्पादयितुम् ।

१ तत इति । ततो भुक्तेदानन्तर तीक्ष्णतरप्रहरणेन गटतरप्रहारेण तवभव
तृत गवाक्षित छिद्रितम् । 'तन्करोति—' इति ष्यतात्कमणि क् । वभ उर स्थल
यस्य तेन तथोक्तेन । शैथिल्य कपो वभाधिकृत्वाञ्च कप् । तेन रक्षसा विराधेन
प्राणेषु न परित्यक्तेषु ससु । तस्मिन् मृते सतीत्यर्थ । खननस्य नाब्दस्य 'मुप्सुपा'
इति समाप्तम् । एतौ रामलक्ष्मणौ पराक्रमस्य भुजबलम्याविषयोऽगोचर पराक्रम
काठिन्य यस्या सा तस्याम् । अशक्यायामित्यर्थ । तथा तस्य विराधस्याज्ञेन्योऽव-
यवेभ्यो गलितया परिलक्षन्त्या रधिरधारया रक्तप्रवाहेण य सेक भाष्टवस्तेन खनन
क्षमायामवदारणयोग्याया काननक्षमाना कान्तारङ्गित्वाम् । 'क्षितिभान्स्यो क्षमा
जुक्ते क्षम शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमर । राक्षसशत्रुस्य राक्षसजुष्णपम्योचितमनुरूपम् ।
'यादृशा तादृशी गति' इति वचनादिति भाव । राक्षसाना प्रेताना गतप्रक्षेपणस्य
वर्मत्वादिनि भाव । तेनैवोक्त श्रीरामायणे श्रीराम प्रति—'रक्षसा गतमरवानामेष
यम सनातन । अष्टे ये निधीयन्ते तेषा लोका सनातना ॥' इति । अतिविशङ्कट
मलन्तविशालम् । 'विशङ्कट पृथु बृहद्विशाल पृथुल महत्' इत्यमर । अवट गर्तम् ।
'गर्तावटो भुवि श्वभ्रे' इत्यमर । उत्पादयितु रचयितु प्राक्रमेतामुपमान्तवन्तो ॥

तदक्षणमेव क्षणदाचरोऽपि सजातप्रत्यमिज्ञो रामाय व्यजिज्ञपत् ।

तदक्षणमेवेति । तत्क्षणमेव तस्मिन्नेव क्षणे । गर्तरचनासमय एवेत्यर्थः ।

‘अत्यन्तसयोगे द्वितीया’ । धगदाचरो विराधोऽपि सञ्जाता स्मृत्यारुढा प्रत्यभिज्ञा
पूर्वानुभूतस्वतृप्तान्तपरामशो यस्य तथोक्तं सन् । रामाय व्यजिज्ञपद्विज्ञापयामास ।
निजतृप्तान्तमिति शेषः । ‘क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्’ इति सप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

तत्पकारमेव विवृणोति—

आत्मनो गन्धर्वकुलसभव रम्भापरिरम्भणारम्भसम्भं तच्छ्रुव
कुपितयैश्रवणदत्ता रक्षोरुपिणीं शापव्यापदं तस्यास्तथाविध
सान च ।

आत्मन इति । आत्मन स्वयेति सर्वत्र सव यते । गन्धर्वाणां देवयोनि
विशेषाणां देवगायत्राणां कुले वशे सभवमुपपत्तिम् । तथा रम्भाया वैश्रवणशुपाया
परिरम्भणारम्भसरम्भमालिङ्गनोद्योगसभ्रम च । तथा तच्छ्रुवणेन रम्भापरिरम्भणा
रम्भसरम्भारम्भेन कुपित क्रुद्धो वैश्रवण कुपेरस्तेनेव दत्तानतिसृष्ट्याम् । विश्रव
सोऽपत्य वैश्रवण इति विग्रहः । ‘तस्यापत्यम्’ इत्यण् । ‘विश्रवमनो विश्रवणरवणौ’
इति प्रकृतविश्रवणदेशः । ‘किंनरेशो वैश्रवण’ इत्यमरः । रक्षोरुपिणीम् । रामस्य
रूपदायिनीमित्यर्थः । शापव्यापदं शापरूपमहाविपत्तिं च । तस्यां शापव्यापदस्य
तथाविधं तादृक्पत्नारम् । वनवासचारतत्परेण रामेण श्वभ्रप्रक्षेपणरूपमित्यर्थः ॥
अनसानन्तं च । व्यजिज्ञपदिति सव च । अत्रेदं रामायणवचनम्—‘अभिशापद्विज्ञापयामास’
घोरां प्रविष्टो रामसीं तनुम् । तुम्भुर्नाम गन्धर्व शप्तो वैश्रवणेन ह ॥ प्रसाधमानश्च
मया सोऽनवीना महायशाः । यदा दाशरथी रामस्त्वा वधिष्यति सद्युगे ॥ तदा
प्रकृतिमापन्नो भवास्वर्गं गमिष्यति । इति वैश्रवणो रामा रम्भासकमुवाच ह ॥’ इति ॥

रक्षोवध प्रकृत इत्ययमेव शस्त्रे-

स्वर्गाय गायकपदं गमितो विराधः ।

नागालयाय वपुरस्य वदेद्वितीय

श्वभ्रे तदक्षिपदिपुप्रहत स राम ॥ ६ ॥

रक्ष इति । रक्षोवधो राक्षससंहारः प्रकृतं प्रकान्तः । रामेणेति शेषः । इति ।
एतद्वचनमित्यर्थः । गायकपदं गन्धर्वस्थानं गमितं प्रापितोऽयं विराध एव स्वर्गाय ।
स्वर्गलोकेऽस्मिन् इत्यर्थः शस्त्रेण । स्वर्गलोकेऽस्मिन्नु दृष्ट्वा देवाः प्रकान्तो राक्षसवधः
इति जानीयुरित्यर्थः । तथास्य विराधस्य वपुर्मृतशरीरं कर्तुं नागालयाय । पाताललोका
सिन्धु इत्यर्थः । ‘अधोभुवनपाताल बलिस्तदा रमातलम् । नागलोक’ इत्यमरः ।
रक्षोवधः प्रकृत इति वदेत्प्रयेत् । भूलोके तु प्रसिद्धमेवेति भावः । इति । मत्वेति
शेषः । ॥ रामः श्वभ्रनिर्वाणे प्रहतं प्रययणं हतं तद्विराधवपुः श्वभ्रे गतं दक्षिपत्
क्षिपवानिवेत्युप्रेक्षाः । पातालपर्यन्तगम्भीरे गते तद्वपुनिपातितवानित्यर्थः ॥

तदनु नाकलोकभजनाय पुरहृतेन समाहृतस्य भगवत शरभङ्ग-
स्याश्रमपद रघुपतिरभजत ।

तदन्विति । तदनु विराधप्रधानन्तर रघुपति श्रीरामो नागेश्वरभजनाय स्वर्ग-
भूतिवामार्थं पुरहृतेनेद्रेण समाहृतस्य । तावत् तप फलिनम्, अतः स्वर्गे भजेत्या-
कारितम्येव । समस्तमुनिजनमभिलषणीयमानिध्येनेद्रेण स्वयं समाहृतत्वान्नि-
तम्य माहात्म्य कथनीयमिति भावः । भगवत पूज्यस्य शरभङ्गस्य शरभङ्गनाम्नो
मुनेराश्रमपद तपोवनम्याननभजत प्राप ॥

तत्र,

दशशतनयनेऽपि वीक्ष्यमाणे दशरथपुत्रसिपेविपैव जाता ।

मनसिजशरभङ्गकारिवृत्तेर्मनसि मुने शरभङ्गनामभाज ॥ ७ ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन् ॥ दशेति । दशशतानि नयनानि यस्य तस्मिन्नेहवादे
वीक्ष्यमाणे दृश्यमाने सत्यपि । अल्पव्यर्दाने देवेद्रे दृष्टे सत्यपीत्यपिगवादाव ।
मनसि जशराणां मन्मथबाणानां भङ्गं करोत्विति तद्भङ्गसारिणी वृत्तिवतन यस्य तत्रो-
क्तस्य । जितेन्द्रियस्येत्यथ । भङ्गसारीत्यत्र 'स्त्रिया पुवत्' इत्यादिना पुवद्भावात् ।
शरभङ्ग इति नाम भवतीति तथोक्तस्य मुने । 'विदुतः सर्वतत्त्वज्ञानकोशादि-
वर्णितः । ध्यानव्यो निश्चिद्यो नातस्तुत्यमृत्काशने मुनिः ॥' इत्युक्तलक्षणस्य शर-
भङ्गमुनेर्मनसि दशरथपुत्रसिपेविपैव श्रीरामभजनेऽव । सेवते सन्नन्तास्त्रियाम-
प्रत्यये टाप् । जाता संसृजता । निरतिशयनिर्मलनिजानन्दस्वरूपस्य भक्तजनपारि-
चात्म्य भगवत श्रीरामस्य भजनानन्दं दिहाय स्वर्गे न किमपि भोक्तव्यमस्ति,
अतस्तसेवा कृत्वा स्वर्गकामागमिष्यामीतीदं प्रेषितवानित्यर्थः । अत एवेन्द्रवान्ना
मुहुरापि श्रीरामभजनमस्य युक्तमिति भावः । पुष्पिताम्रा उक्तम् ॥

स मुनिराश्रमस्य काकुत्स्थमातिशयेन समाराध्य तत्सानिध्याच्छुद्धा
मन्त्रपूतामाहुतिमिवात्मतनु जतनूपमणि तनूनपाति पातयित्वा शाश्वत
पद समाधितवान् ।

स इति । स मुनि शरभङ्गः । आश्रमे तिष्ठतीत्याश्रमस्यम् । निजभाजनवशा
दाश्रम प्रत्यागतमित्यथ । 'सुपि म्' इति कप्प्रत्ययः । काकुत्स्थ ककुत्स्थावये-
ऽवतीर्णं श्रीराममानिष्येनातिशयेन समाराध्य सम्यक्पूजयिवा । तस्य धारा-
मस्य सानिध्यात् । सन्निधानेन शुद्धा पवित्रामात्मतनु निजसरीर मन्त्रेण ऊरुजु-
सामादिना मन्त्रवादेन पूता पवित्रामाहुतिमाज्याहुतिमिवेशुष्मा । अतनुरमन्द-
उष्मा यस्य तस्मिन् । नाज्वल्यमान इत्यथ । तनूनपाति ज्ञानवेदनि । 'जातवेदा-
स्त्वनूनपात्' इत्यमरः । पातयिवा निश्चिद्यः । शाश्वत पद अमर्याद समाधितवान् ।
मुक्तोऽभूदित्यर्थः । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यातितव्य'
इत्यादिश्रुत्या परमात्मपश्रीरामदर्शनस्य मोक्षहेतुवान्मुक्तिर्युक्तवेति भावः । 'वृद्ध

शोचन्त्रिधा लुप्त प्रत्याख्याभिपदिष्य । आत्मान घातयेद्यस्तु मृगमय्यशनाम्बुभि ॥
इति वचनाच्छरभद्रस्य न्याय्य एवाग्निप्रवेश इति मन्तव्यम् ॥

ततस्तीक्ष्णतपस सुतीक्ष्णस्य निदेशेन देशात्तस्मादुच्चलित सखिल-
निधिपानसभावितजीवनाभापशङ्कया शरणाश्रयणाय लम्बमाननीला-
म्बुदकुट्टुम्बसदेहापहेन नानानोरुहनिवहेन पिहिताभोगमगस्त्याधम
राम ससभ्रममासमाद् । अकथयच्च मैथिलीम् ।

तत इति । तत शरभद्रभोक्षानन्तर रामस्तीक्ष्ण निश्चित तपो व्रतोपवामादिरप
यस्य तयोक्तस्य सुतीक्ष्णस्य मुनेनिदेशेनाज्ञया । एतेन सुतीक्ष्णसदर्शनमपि कृतमिति
सूचितम् । तस्माद्देशात्सुतीक्ष्णाध्रमप्रदेशात् 'पद्ममी विभक्ते' इति पद्ममी । उच्चलित
प्रस्थित मन् । सन्निधनिधिपानेन समुद्रध्वमेनेन सभाविता सप्रतिपन्ना या तवनाभाव
गद्गर्जावनस्योद्गम्य । जीविकायाश्चेति गम्यते । अभावज्ञात्तद्भावोत्प्रेषा तथा हेतुना ।
शरणाश्रयणात् । शरणं गन्तुमित्यर्थ । लम्बमान क्षसमान यत्नीलाम्बुदकुट्टुस्य नीलमे
घनिदुग्धम् । तदिति सदेहापहेन सशवप्रदेन नानानोरुहनिवहेन नानाविधवृक्षपत्रेण
पिहिताभोगमान्छादिनदेवाविस्तारम् । 'ब्रष्टि भागुरिष्टोपमहाप्योरपसर्गयो' इत्यपेर
शरलोप । 'अधिधाननिरोधानपिधानाच्छादनानि च' इत्यमर । अगस्त्यमुनेराध्रम
ससभ्रममासमाद् प्राप ॥ अकथयदिति । मैथिलीं प्रलयययदुक्तवाक् । मनोविनोदा
नमारज्यायिना कथयितुमारब्धवानिति भाव । अनानोरुहनिवहमिषिष्टनीलाम्बुदकु
ट्टवत्सोत्प्रेक्षणात्सदेहोच्चाविनी गुणनिमित्ता जातिस्वरूपोत्प्रेक्षेति स्मर । सदेहशब्दस्य
श्रान्तिपरत्वेन श्रान्तिमदल्कार इति विवेक ॥

कथनप्रकारमेवाह चतुभि —

तस्येदमाध्रमपदं सरसीरहाक्षि

सरयाविहीनमहिमेकनिकेतनस्य ।

भर्ता समस्तसरिता कुपितस्य यस्य

हस्तारविन्दमरुन्दशामवाप ॥ ८ ॥

तस्येत्यादिना । हे सरसीरहाक्षि पद्मलोचने मैथिलि, इदमेतत्परिदृश्यमा
सरयाविहीनमहिमेकनिकेतनस्यागणनीयमाहात्म्यमुपयनित्यस्य तस्य मुनेराध्रमपदमा
ध्रमस्थानम् । यत्तदोनित्यसवघातच्छब्दस्य यच्छब्दापेक्षायामाह—समस्तसरिता भर्ता
समुद्र कुपितस्य क्रुद्धस्य यस्य मुनेरगस्त्यस्य हस्म एवारविन्द तत्र मरुददत्ता पुष्प
रमाप्रस्थामवाप । ईदृक्काहात्म्यसपन्नोऽय मुनिरिति भाव । रूपमालम्बनम् । तथा परि
च्छिन्ने मुनिहस्तेऽपरिच्छिन्नसमुद्रस्याधेयत्वकृपनादविमप्रभेदोऽलम्बनम् । 'आधाराधेय
योरातुत्पन्नाभावेऽपि नो मत' इति लम्बणात् ॥ वम तनिलमावृणम् ॥

१ 'सुतीक्ष्ण' इति पाठ २ 'निदेशात्' इति पाठ ३ 'राम ससभ्रमम्' इति नास्ति
कचिद् ४ 'सरसीरहाक्षा' इति पाठ

इह समदगजेन्द्रन्यस्तहस्तातिभारा-
त्पथि नियमितशास्य सल्लकीवृक्ष एव ।
अभिनयति निकाम सगतोच्छ्रायहानि-
मुनिवरकरपाताद्भुग्नविन्ध्याद्रिमुद्राम् ॥ ९ ॥

इहेति । इहास्मिपय्याश्रममागं समदगजेन्द्रेण मत्तमहामतज्ञेन न्यस्तो विश्र-
मार्थं पन्वभमणार्थं वा निक्षिप्तो यो हस्तो निजगुण्ड ॥ एवातिभारो भारतिशय
स्तसाद्धेतो । नियमितशास्यो भुग्नशश्व । अत एव निरममल्यन्त सगता प्राप्ता
उच्छ्रायहानिरौच्यत्प्रभतो यस्य स तथोक्त । उच्छ्राय श्राय उच्छ्राय । घनतेनो-
पमर्गस्य समानोपसृष्टाद्भ्रूवत्प्रत्यय । 'श्रिणीमुखोऽनुपसर्गे' इति निश्चयान् । एषोऽय
परिदृश्यमान । सन्नी चासो वृक्षथेति विशेषणमास । गजभक्ष्यारयवृभविशेष ।
अत्र वृक्षशब्दस्य सामान्यवाचकत्वात्तत्र पौनस्स्य चूतवृक्ष इत्यादिवन् । 'गन्धिनी
गजभक्ष्या तु मुनह्य मुरभीरसा । महेरणा कुदुहनी सन्नी इदिनीति च ॥'
इत्यमर । 'सन्नी स्याद्गन्धिनी' इति ह्यनुबन्ध । मुनिवरन्यागस्त्यस्य महामुने
करपाताद्धस्तेन नियमनाद्धेतो । भुग्नस्यावनतस्य विन्ध्याद्रेमुद्रा परिपाटीमभिनयति
नाटयत्यनुसरोति । प्रकटयतीत्यर्थ । एतन्मुनिनियमितविन्ध्याद्रिमुद्रादुक्त्वात्प्रमेतन्मुया
श्रमस्थवृक्षस्य युक्तमिति भव । पुरा त्रि मेस्सर्वाया प्रवर्धमान सूर्यमार्गविरोधिन
विन्ध्याचल निदगान्ध्याप्रितोऽगस्त्य स्वहस्तेन नियमितनानिति पाराणिनी कथा ।
अत्राभिनयते साहस्यपर्वकमानाहुपमा । तथा मुद्रामित्यत्र तत्सदृशी मुद्रामिति साहस्य-
स्वापेक्षादसभयद्वस्तुसंयन्धरूपो निदर्शनालङ्कार इत्यनयो ससृष्टि । भालिनीवृत्तम् ॥

तस्मिन्महापथधिया वदन विगाह्य
निर्गन्तुमक्षमतया जठरे लुठङ्घ्रि ।
वन्धैर्गजैरजगरा पिशिताशनेभ्यो
वातापिदानवदशामुपदेशयन्ति ॥ १० ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्नाश्रमेऽनगरास्तिष्ठित्मापरनामानो महान्ना सर्पविशेषा ।
वर्तार । 'तिलित्प स्यादन्वरे' इत्यमर । महापथधिया महामार्ग इति ध्रान्त्वा ।
अत एव भ्रान्तिमदत्तमर । वदन निचक्वकुहर विगाह्य प्रविश्य । निर्गन्तु पुनरा-
गन्तुमक्षमतयाम्मर्थतया । सक्त्वदिति भाव । जठरे बुधियोल्के लुठङ्घ्रिवतमानं-
चनेमवेर्वन्धैर्गन पिशिताशनेभ्य ऋव्यादेभ्य । वातापिदानवदशा वातापिनामक-
दानवावध्यामुपदेशयन्त्युपदेश कारयन्ति । उपमा । उपपूर्वादिशतेर्भ्यन्ताद् । पूर्व-
मेभ्यु महात्मनोऽगस्त्यस्योदरे वातापिनामा दानव एवमेव परिलुठङ्घ्रीणोऽभून् ।
अतो युष्माभि वतवाचरणेन भवितव्यमिति बोधयन्तीत्यर्थ । अनोकार्थासन्धेऽपि
तत्सन्धरथनादतिशयोक्तिभेद । स च पूर्वोक्तभ्रान्तिमता सापेक्षितत्वात्सङ्कीर्णते ।

अत्र श्रीरामायणरचनम्—‘अगस्त्योऽपि तथा देवैः प्रार्थितोऽयं महर्षिभिः ।
अनुभूय किल श्राद्धे मक्षितं स महासुर ॥’ इति । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

आश्चर्यान्तरमपि विद्यत इत्याह—

किंच,

चुलुकगतसमुद्रास्वादाने कुम्भयोने
रितरकरनिरस्ता मक्षिकोत्साररीत्या ।
गगनगतिविहीना ये घना पल्वलान्ते
विपिनमहिषवेपैः केवलं ते बलन्ते ॥ ११ ॥

किंचेति । चुलुकेति । ये घना मेघाश्चुलुङ्गतसमुद्रस्य दक्षिणरतलस्थमागर
स्वास्वादाने । पानमय इत्यर्थः । मक्षिकोत्साररीत्या मक्षिकानिराकरणप्रक्रियया
कुम्भयोनेरगस्त्यस्य । ‘अगस्त्य कुम्भसम्भव’ इत्यमरः । इतरकरेण सव्यहस्तेन
निरस्ता निरावृता । जाता इति शेषः । ते घना गगनगतिविहीना निराकरणजनि
तदार्न्त्यान्नभोमार्गसंचरणसामर्थ्यरहिता सन्तः । पल्वलांतेऽपसरोमध्ये । ‘वेशन्त
पल्वलं चारुपसर’ इत्यमरः । विपिनमहिषवेपेररभ्यलुलायभूमिकाभिः केवलमस्यन्त
बलन्ते सचलन्ते । वन्यमहिषव्याजेन परिलुठन्तीत्यर्थः । अत्र वैशशब्देन महिषवन्
पहुल्य विशिष्टघनवप्रतिपादान्तापह्नोत्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्याः । मालिनीवृत्तम् ॥

एष विपिनविलोऽनविस्मितमतिस्तदुदजनिकटमासाद्य राम
क्षिप्यैः प्रवेशितः सकललोफवन्द्यमानचरणारविन्दमरैर्विन्दसमभमिव
वृन्दारकैर्मुनिवृन्दारकैश्च परिवृत्तः कोपहुकारनिरहकाराय नहुषाय
भुजगभावदूषिताय दत्तभुजगभावाय खगगतिनिरोधकैः सव्यैः पुण्ययो
दुरवगाहमहावनयोर्विन्ध्यशैलसिन्धुराजयोगंधतागाधतातस्करकरो-
दरसुवराजातवेदोयिरचितवातापिदानवायैलेपलोपं लोपामुद्राधलुभ
सकलसरिद्वल्लभनि शोषीकरणयाडवर्वाडाडवप्रशस्तमपास्तसमस्ताश
मप्युपगतदक्षिणाश धृपैकतानजन्मानमपि कुम्भजन्मानं भगवन्तम
गस्त्यमपश्यत् ।

एषमिति । एवमुक्तप्रसारेण विपिनविलोऽनेन तपोवनदर्शनेन विस्मिता विस्मय
प्राप्ता मनिर्यम्य स तपोको रामस्तस्यागस्त्यस्य मुनेरुद्वानिर्दृष्टं पर्णशालाभ्यर्णम् ।
‘पर्णशालोत्तोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः । आसाद्य प्राग्यः । क्षिप्यैर्मुन्यन्तेवासीभिः श्रीरा-
मोऽयं मुनिसद्वर्तनामक्षितया समागतमत्स्ये निवेदयन्त्विति लक्ष्मणवाक्येन मुनये
निवेद्य तदनुमत्ता पुनरागनैरित्यर्थः । प्रवेशितो मुनिसमीपं प्रापितः सन् । सकल-

१ ‘तत्र’ इति पाठ २ ‘चुलुक’ इति पाठ ३ ‘अरविन्दमभमिव वृन्दारकवृन्दै’ इति
पाठ ४ दत्तभुजगभावाय मतिनिरोध’ इति पाठ ५ ‘नस्य’ इति पाठ ६ ‘उदरजातजातवेदो
जिगवातापि’ इति पाठ ७ ‘लेप’ इति पाठ ८ ‘ब्राह्मणश्रेष्ठम्’ इति पाठ

लोकेनाशेषभुवनम्यजनेन नन्दमाने नमस्कृत्यमाणे चरणारविन्दे पादपद्मे यम्य तम् ।
 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमर । नन्दारमैदेवस्त्वा मुनिन्दारकेर्मुनिमुख्यैश्च परिहृत
 परिवेष्टितम् । सकलमुनिसेव्यमेल्यर्थ । 'वृन्दारका देवतानि पुक्ति वा देवता स्त्रियाम्',
 'वृन्दारकौ स्त्रियाम्' इत्युभयत्राप्यमर । अत एवारविन्दसंभव ब्रह्माणामिव स्थित-
 मित्युपमा । तथा कोपहुवारेण निजरोषजनितहुमारेण निर्गतोऽन्तरो यम्य तस्मै ।
 भुजगभावेन शचीविटभावेन दूषितायावलिताय नहुषाय यथातिजननाय राक्षे दत्तो
 भुजगभाव सर्पत्व येन तस्मै । 'भुजङ्गो विटसर्पयो' इत्युभयत्राप्यभिधानात् । पुरा
 किल नहुषो रात्रा कुतश्चित्युष्यवशात्सरोर स्वर्गं प्राप्य तत्रैव सन् शचीचारणार्थं
 यानमधिरुह्य गच्छन्साहकार सर्पं सर्पेति भगवत्तमाक्षिप्य कोपहुकारकारिणा तेन
 सर्पो भवेति शप्त इति पाराणिसा राजा कथयन्ति । ये गच्छतीति खगा पक्षिण-
 स्तेषामपि गतिनिरोधे गमनप्रतिषेधे कथ्य समर्थं वेपुष्य विनालत्व ययोस्तयोर्दुर-
 वगाह दुष्प्रबन्ध महावन महानाननमगाधजल च ययोस्तयो । 'वने सलिलकानने'
 इत्युभयत्राप्यमर । विन्ध्यशैलतिष्ठुराचयोर्विन्ध्याचलममुद्रयो सवन्विन्द्यो ये गाध-
 तागाधते शोभलगाग्भीर्ये तयोन्स्तरमबलोपक करोदर करो हन्त उन्त इक्षिष्व
 यस्य तं तथोक्तम् । करतलनियमितविन्ध्यात्क्षिनिष्ठसमुद्रत्वाच्चेति भाव ।
 अन्नाधारणनामर्ध्वैरनिकेतनमित्यर्थ । अत्र विन्ध्यस्य गाधता समुद्रम्यागाधतेति च
 'वधाकममन्वयाद्दनेत्यत्र श्लेषसमुद्रो यथासुरयोऽलकार । तथोदरजातनेद्रमा जाठरा-
 म्भिना विरचितो निहितो वातापिदानशब्देषलोपो वातापिनामकाननवर्गनिर्धारण येन
 त तथोक्तम् । 'अबलेपस्तु गर्नं स्यात्पने दपणेऽपि च' इति विश्व । लोपामुद्राया
 बन्ध दधितम् । 'भन्नावरणिरस्वेव लोपामुद्रा मधमिणी' इत्यमर । 'बन्धो दधिते-
 ऽध्यक्षे' इति विश्व । सकलानामशेषाणा सरिता नवीना बन्ध पनि समुद्रस्तस्य
 नि शेषाकरणे निरवशेषतापादने वाडव वडवानलम् । पूर्वं निजोदरस्य सामर्ध्यवग-
 नम्, इदानीं स्वस्येति न पोनरन्तम् । अत्र मुनौ वाडववत्पणाद्रूपकम् । तेन
 प्रसिद्ध वडवानलस्यैतच्छेषमिदं पूर्ववत्स्वरूप वस्तु व्यज्यते । वाडवप्रदास्तु प्राग्गोत-
 मम् । 'वाडवो वडवानल', 'आश्रमोऽश्री द्विन्नात्यप्रनन्मभूदेववाडवा' इति चामर ।
 अपान्तसमन्ताश्च निरन्ताशेषनृप्यमप्युपगतदक्षिणाश्च प्राप्तदक्षिणात्पद्रव्यानिनृप्यमिति
 विरोध, अधिष्ठितयाम्यदिशमिति परिहाराद्विरोधाभासोऽलकार । 'आशा दिगतिनृ-
 प्ययो' इत्युभयत्रापि चैनयन्ती । उक्तं च ब्रह्माण्डपुराणे—'अगस्त्यो दक्षिणामाशा
 माध्रित्य नभसि स्थित । वरणम्यात्मनो योगी विन्ध्यवातापिगर्दन ॥' इति । तथा
 वृषैकानान मुहूर्तेऽयान जन्म यस्य तम् । सकलधर्मनिकेतनावतारतया महानुभाव-
 मित्यर्थ । नृपभायत्तजन्मानमेति च प्रनीयते । तथापि कुम्भवन्मान क्षुद्रकुम्भोद्भव-
 मिति विरोध । उवशीर्दना प्रकृतस्य स्मिनावरणतेनस कुम्भे निश्चितत्वात्तस्य
 वत्वेनाम्य वस्तुगत्वा परिहारात्पूर्ववदङ्कार । माहात्म्ये तावन्नोत्पत्तिस्थान प्रयोजक-
 मिति भाव । भगवन्तं पद्भुणैश्वर्यसपत्नमगस्त्यमपदयत् । 'मुहूर्ते नृपमे वृष',
 'एकतानोऽनयदृष्टिरेकप्रकायनावपि' इति चामर ॥

तत श्रीराम किमकार्षिदित्याद्यज्ञाह—

प्रभामिधाकौ तमसा निहन्त्रीं ब्राह्मी दधान नियमेन लक्ष्मीम् ।

तपोनिधिं शौर्यनिधिं प्रसन्नं स्वनाम सकीर्त्य ननाम राम ॥ ११ ॥

प्रभामिति । आर्गमर्कसवन्धिनीं प्रभा दीप्तिमिव तममामज्ञाननितमोहानाम-
न्धकाराणां च निहन्त्रीं विध्वंसगारिणीम् । 'वर्तृकर्मणो वृत्ति' इति कर्मणि पठ्ठी । ब्राह्मीं
लक्ष्मीं ब्रह्मतेजो नियमेन नैयत्येन निष्ठापारतन्त्र्येण समेतुशाद्यागन्तुससाधननिष्पाद्य
कर्मविशेषेण वा हेतुना । दधानं धारयन्तम् । 'नियमस्तु स यत्कर्म नित्यमागन्तुसाध-
नम्' इत्यमरः । तपसो ब्रतोपवासादिनाहितमेध्याशनरूपस्य निधिं निधानमगस्त्य शौर्यं
निधिर्महाशौर्यसपन्नं ॥ प्रसन्नो निर्मलान्तःकरण इति च । विशेषणद्वयेन दुष्टनिग्रहशीत्यनु-
ग्रहसामर्थ्यात् । राम स्वनाम सकीर्त्य ननाम । 'श्रीरामवर्माह भो अभिवाद्ये' इति
निजनामोच्चारणपूर्वकं नमस्कारेत्यर्थः । ज्यायसा नमस्कारे तथा शास्त्राचारमिति
भावः । 'अभिवादात्परविशो ज्यायसमभिवाद्यन् । अदौनामाहमस्मीति ह्यनाम
परिकीर्तयेत् ॥' इति मनुस्मरणम् । अत्र श्लेषसंज्ञिकापमाः वृत्तमुपजातिः ॥

तत परमहर्षेण महर्षिणा प्रणीताभिराशीर्भि सह सुरशासनशरा-
सन सरसिजासनात्त्र सौत्रामणं तूणीरयुग्मं रन्ममयकोशं सङ्गं च
प्रैतिगृह्य तदाशया गोदावरीतटनिरुद्धप्रकृतिता पञ्चवटीमसेवत ।

तत इति । ततो नमस्कारानन्तरम् । राम इत्यध्याहारः । परमहर्षणः । साम्नात्पर-
ब्रह्मणोऽयं श्रीरामो महर्षिणापदेशेनागत्य स्वयं प्रत्यक्षोऽभूत्कृतनमस्कारधाम्भूदित्युपमा
मन्दानन्तुन्दिछान्तं फरणेनेत्यर्थः । महर्षिणाऽगस्त्येन । प्रणीताभिः स्वयं महर्षित्वात्तरु-
च प्रतीत्या राजपुत्रत्वाच्च विरचिताभिराशीर्भिः सहोशीर्वादे साकम् । सुरशासनशरा-
सन वैष्णवचापम् । सरसिजासनात्त्र ब्रह्मणम् । सुनाम्न इत् सौत्रामणगेन्द्रं तूणीरयु-
ग्ममक्षयसायकयूगयुगलम् । तथा रन्ममयकोशं हिरण्यपिधानं सङ्गं च प्रैतिगृह्य
स्वीकृत्य । 'कोशोऽन्वीं कुञ्जले खड्गपिघातोऽर्थोऽवदिव्ययो' इत्यमरः । तदाशया
तस्यागस्त्यस्य निदेशेन गोदावरीतटनिकटे रोषसमीपे प्रकृतिता प्रसिद्धाम् । पञ्चाना-
वटानां समाहारः पञ्चवटीताम् । तदुपलक्षितत्वात्तदाशय्या प्रख्यातं क्वचिदाश्रममित्यर्थः ।
असेवत निवासाश्रमभजतः । पञ्चवटीत्यत्र 'तद्धितार्थे—' इत्यादिना समासः । 'सख्यापूर्वो
द्विगुः' इति द्विगुसंज्ञा । 'अमारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्ट' इति स्त्रीत्वम् ।
'द्विगो' इति षीप् ॥

तत्र विस्तृतपक्षद्वन्द्वमप्यप्रतिर्द्वन्द्वं शौर्यावस्थाप्रेत्ययं कृतापरोक्ष-
मिव तादर्यं महामहीध्रकल्पं गृध्रराजमद्राक्षीत् ॥

तत्रेति । तत्र पञ्चवट्या श्रीरामो विस्तृतं विशालं पक्षद्वन्द्वं गरुडयुग्मं यत्नं तम् ।

‘पक्ष पार्श्वगह्वस्ताध्यमहायन्त्रभित्तिषु’ इति यादव । अप्रतिद्वन्द्वमविद्यमानप्रतिभ-
टम् । जगदेस्वारमित्यत्र । अत्र शौर्याम्भाया महाशौर्यमर्यादाया प्रत्ययमधी-
नम् । लोकोत्तरशौर्यसीमानमित्यर्थः । ‘प्रत्ययोऽधीनसपथज्ञानविधासहेतुषु’ इत्य-
मर । ‘अप्रतिद्वन्द्वशौर्यावस्थप्रत्ययम्’ इति पाठेऽप्रतिद्वन्द्व्याया निरूपमाया शौर्याव-
स्थाया प्रत्यय वृत्तमपरोक्षमपरोक्षता येन त प्रत्यक्ष तादर्थ्यं गच्छमिन्न स्थितमित्यु-
पमा । ‘गह्वरान्गह्वरस्तादर्थ्यं’ इत्यमर । महा धरतीति महीध्र । मूलविभुजादि
त्वात्प्रत्ययः । यथाह वामन — ‘महीध्रदयो मूलविभुजादा तथा दर्शनात्’ इति ।
महामहीध्ररूप महापरोक्षमपिभम् । ईषदममाप्तो कल्पप्रत्ययः । पृथ्वाणा राजान
पृथ्वराज जटानुषम् । ‘राजाह सग्विभ्यष्टच्’ इति टच् । अद्राधीदपश्यन् । दशोर्लुटि
तिचि वृद्धिः ॥

पानेन हीनजलमन्धिमपास्य नून

भेनाक एष मुनिमाभ्रयतीति जाताम् ।

शङ्कामिमा रघुपते कथितात्मवश-

स्वत्तातमिन्नमहमित्यहरजटायु ॥ १३ ॥

पानेनेति । एषोऽत्र भेनाक पर्यत । सिद्धनृत्तनिर्देशोऽत्र तथा प्रतीयमान
त्वादित्यवगन्तव्यम् । पानेन मुनिर्नृत्तपानकियया हेतुना हीनजल जलरहितम् ।
‘श्लेषप्रायमित्यत्र । अर्द्धं समुद्रमपास्य त्रक्त्वा । पूर्वं पथन्ठेदोद्यनपुरदरभयात्तत्र
निलीयमानत्वादिति भावः । यथाह नालिदाम — ‘भेनाकमम्भोनिर्निन्दसौरपम्’
इति । मुनिमगस्तम् । आभ्रयत्यनुमरति । स्वाश्रयभङ्गकारिण स्वस्याश्रयणीवत्वादिति
भावः । नूनमित्युपेक्षायाम् । श्लेषप्रकारेण जानामुपक्षामिमा रघुपते श्रीरामस्य
शङ्का वितर्कम् । ‘शङ्का वितर्कभययो’ इति शाश्वत । जटायु कथितात्मवशो विन-
ताया कश्यपाजातस्याकृम्य गच्छाप्रत्ययं तनयोऽह श्येनीगर्भसम्भव सपातेरनुज
इयाद्युपवर्णितनिर्वाक्यवृत्तान्तं सन् । जह स्वत्तातम्य दशरथस्य मित्रं सुहृन् ।
‘मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्ह’ इति विद्व । इत्युक्त्वेति शेषः । अहरत्परिहृतवान् । श्रीराम-
मुक्तसदेहरहितमकार्षीदित्यत्र । तथा रामायणम् — ‘द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु गच्छो
ऽरण्य एव च । तम्भाज्जातोऽहमरण्यान्तपाविश्व ममाग्रतः । जटानुरिति मा विद्धि
श्येनीपुत्रमर्हिदम् ॥’ इति । अत्र कपिसमतत्सादृश्यान्महोत्सवे जटायुपि भेनाकसदेहो
दयात्तस्य च तेनैव परिहृतवान्निश्चयात् सदेहोत्सारः । अत्र शङ्काशब्दस्य भ्रान्ति
प्रसव्ये भ्रान्तिमदलसारः । स चोत्प्रेषयाज्ञेन सूकीर्यते । वमन्ततिलकावृत्तम् ॥

रामस्तु दशरथमिव त पश्यन् काश्यपसभूत सपातेरनुजमनुजर-
चितपर्णशाल पञ्चवत्स्या कचित्काल गमयामास ।

राम इति । रामस्तु रामोऽपि काश्यपसभूतम् । काश्यपपौत्रमित्यर्थः । सपाते-
रनुजं त जटायुप दशरथमिव पश्यन्पितुरितिमुहृत्वात्तमिव बहुगम्यमानं सन् ।

अयेत्यादिना । अथ पञ्चव्या क्रियत्कालयापनानंतरम् । कदाचित्कस्मिंश्चि-
त्समये । शरत्कालावमान इत्यर्थः । हेम तसमय समुपनृम्भतेत्यन्वयः । कीदृशो
हेमन्तममय इत्याशङ्क्या तमेव विशिनष्टि—उपचीयमान प्रवर्धमान । चिनोते
कर्मणि शानच् । मनोभववैभवो मन्मथप्रभाव कामोत्सवो वा यस्मिन्स तथोक्तः ।
उदापरुवादिनि भावः । पावेन पत्रावस्थया कपिशः पिशङ्गो या फल्गुमर्जर्य
शालिविशेषकणिशकुन्तान्तासा पुत्र कद्म्वकं पिञ्जरीभूत केशरप्रपञ्चो व्रीहिक्षेत्र-
विन्तागे यस्मिन्स तथोक्तः । तत्र तेषा पचेलिमत्वसभनत्वादिति भावः । अपिञ्जर
पिञ्जर उपशमान पिञ्जरीभूतः । अभूततद्भावे च्चि । 'अम्य न्वा' इति दीर्घः ।
'कुगतिप्रादय' इति समासः । 'शालय कल्माद्याश्च', 'कणिश सत्यमञ्जरी' इति
चामरः । पञ्चषण्णम्य मारमहावीरम्य रणप्रपाणे जेनयानाप्रारम्भ उचितमनुरूप
यद्वीरपाण वीराणाभवदयनर्तम्य मधुपानम् । तेषा तत्राचारादिति भावः । 'वीरपाण
तु यपान वृत्ते भाविनि वा रणे' इत्यमरः । 'तेन तुल्य तद्वति' तद्वितगतार्था
उपमा । 'तेन तुल्य निशा चेद्वति' इति वक्तिप्रत्ययः । 'तद्वितक्षामप्रविभक्ति'
इत्यव्ययसङ्गाः । पत्रपुटानि तद्वपलाशसपुटानि तान्येव पानाणि चपका इति रूपकम् ।
तेषु दृश्य सत्त्व्यमाणोऽवदयायनिन्दुसदोहो नीहारशीकरनिकुरम्न यन्मिन्म
तथोक्तः । 'अवदयायस्तु नाहारस्तुपारस्तुहिन हिमम्' इत्यमरः । तथा च द्रानपे
चन्द्रिभया निरानन्दता प्रीतिराहित्य चन्दनानुलेपने पद्वीरचर्चाया निर्लेखनता
निरपेक्षताम् । चन्द्रशालानि शिरोरुहे । 'चन्द्रशाला शिरोरुहम्' इत्यमरः ।
निरागतामसिलापराहित्यम् । चन्द्रोपलस्यले चन्द्रान्तमणिदृष्टिमे । 'उपल प्रन्तरे
मणौ' इति विद् । निराम्यतामामफिरहितत्वम् । वातायनसेवने गवाक्षमार्गानु-
वर्तने । 'वातायन गवाक्ष स्यात्' इत्यमरः । निरमुक्तनामपरिनोपताम् । वापीना
शीघ्ररागा कूपानामुदपानानां चोपकण्ठेऽन्तिकसुखारे विस्तृकण्ठता निरुत्साताम् ।
वासरावनने सायरात्रेऽनादरनामतत्परताम् । वारिनिहारे जलनीडया निराकृष्टता
नि स्पृहत्वम् । उत्पलमालया कुम्भयदाश्रयुपेक्ष्यतामुदासीनताम् । उपवनभवन
उद्यानवनसेवनेऽप्युद्विग्नता निरत्साहताम् । जनानां जनयच्छुत्पादयन् । कालान्तरोपयो-
गिना चन्द्रातपादिशीतलोपनाराणां तदानीमनुपयुक्तबेनानपेक्षत्वात्तेषु निरानन्दत्वा-
दिजनक इत्यर्थः । अत्र चन्द्रातपनिगनन्दत्वादीनां केवलप्रकृतानामेवोत्सादनक्रिया-
रूपधर्मस्य धेनौपम्यस्य गन्धमानत्वात्केव उपकृतगोवरा तुल्ययोगिता । तदुक्तम्—
'प्रस्तुतानां तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गन्धते यत्र सा स्मृता तुल्य-
योगिता ॥' इति लक्षणात् । तथा—गम्भीरस्तुपारवातादिदुष्प्रवेशगम्भीर्ययुक्त-
आभोगो विस्वारे यम्य तथोक्तं यद्गर्भगृहमावागागारम् । 'गर्भागार वासगृहम्'
इत्यमरः । तस्य च घन नीरन्ध्रं यथा तथा इष्टकमी रचिता या भित्ति कुत्रम् ।
तस्याश्च शीतनाधानिवर्तकं बेनोपयोगित्वादिति भावः । 'भित्ति स्त्री कुञ्जमेहकम्'
इत्यमरः । 'इष्टवेपीकमालानां चिततूलभारिषु' इति ह्रस्वः । अश्लङ्गोऽतनुः ।
सुघटित इति याक् । तस्य तिरस्करिणीपटलस्य प्रतिसीरानिकरस्य । 'श्लक्ष्णं दध्र
कुश तनु', 'प्रतिसीरा ज्वनिना स्यातिरस्करिणी च सा' इति चामरः । 'निरसोऽ

न्यतरस्याम्' इति नत्वम् । शशस्य मृगविशेषस्योदरे कुक्षिप्रदेशे यानि रोमानि
 क्रोमलतनून्हाणि तन्निर्मितं यन्मृदुस्मलम् । अथवा तद्वन्मृदु यत्कम्बलं सुखसं
 स्पर्शकम्बलं तस्य च । 'हीनं नेव वितीर्यते प्रियतमंरालिङ्गनं कम्बलम्' इति
 चारचर्यावचनादिति भावः । काल्याणरभूमस्य कृष्णाणरभूमस्य च । काश्मीरद्वाराण
 कुङ्कुमविलेपनस्य । 'काश्मीरपङ्केन कृतप्रलेपो हैमन्तमानाशु निहन्ति दोषान्' इति
 तस्य दोषनिवर्तकत्वेन तदानीमपेक्षितत्वादिति भावः । 'कुङ्कुमं घुस्यण पुष्य प्रो
 रोहितचन्दनम् । काश्मीरजन्म विद्वद्भिः कालेय जाङ्गलं स्मृतम् ॥' इति हलायुज
 तिजुमाज्ञारैर्धूमरहिताज्ञारैर्भरितं पूर्णं हसन्तिशायध्रमद्वारशकटीरूपमत्र तस्य च
 'अज्ञारधानिशज्ञारशकृष्यपि हसन्त्वपि' इतिरामर । निर्धूमग्रहणं नेनयोरनुद्वेगकृ
 ष्यमित्यवगन्तव्यम् । सुभगं कुञ्जराणेन सुभगकरो भाग्यकरः । गर्भगारापीन
 शोत्रज्ञेयानिवर्तकत्वेनोपयोगि वात्तजन्मसत्तासाक्षात्प्रत्यक्षपादक इत्यर्थः । 'आज्यमुभ
 गस्थूलपलितनमान्धप्रियेषु न्ययेष्वन्नां कृत्वा करणे रयुर्' इति रयुप्रत्यय
 'अर्द्धिपद्-' इत्यादिना मुमागमः । अप्रापि पूर्ववद्गर्भहृत्वापीना प्रहृतानाने
 सांभारवत्याभरूपधर्मसंज्ञेनोपम्यस्य गम्यमानवाकेत्प्रकृतयोचरा तुल्यशोभिना
 तथा रेणुशुणायमाना रेणुशुणवदाचरन्तः । अतिसुहृत्कारा इत्यर्थः । आचारन्व
 न्ताण्डं शानजादेशः । तादृशा ये तुपारा नाहारास्त एव ब्रूल्य परागा इति
 रूपकम् । ताभिर्धूसरा मुमा कामरा दिवसा यस्य स तथोक्तः । सरसीरहा
 दानपावसो दानाग्नि तुपारतुषानलेन तद्भ्रमस्त्वत्वादिति भावः । 'घने च पनकं
 च दको दाक्ष्यं वध्यते' इति शाश्वतः । तुहिनेन अणितानि अणवदृशानि
 स्फुटितानीत्यर्थः । अणञ्चन्दात्करोतेर्ण्यतान्त्वमणि कः । तादृशानि यानि लालि
 याना पण्यव्रीणामवरदलायधरोष्ठपञ्चानि तेषां दूरीकृतं दूरतोऽपस्त दशद्व
 दत्ततत्रिया यस्मिन्स तथोक्तः । स्वतः स्फुटितानां दशकृत्वात्तद्वत्त्वादिति भावः
 'वशकृत्वा-' इति पाठे दूरीकृतं दूरतः परित्तं वशकृत्वा वेणुनाशक्तिया यस्मिन्
 स्फुटितानामधराणां वेणुपूरणासमयत्वादिति भावः । कुल्वधूजनाधरपुटानां दशद्व
 ल्यानीचिरागासिकाग्रहणं द्रष्टव्यम् । 'नर्तकीलासिके समे' इत्यमरः । प्रक्षीणतार
 ष्यपण्याङ्गनाङ्गवद्भवेत्यावयववदित्युपमाः । प्रयातसौभाग्योऽप्यातरामणीयस्य प्रपास
 शिवेश पानीयशालिकासस्थानं यस्मिन्स तथोक्तः । विटानां पाषाणां चानपेक्षित
 त्वात्प्रमाथनाभावेन दृक्षपण्याङ्गनाङ्गनां प्रपासशिवेशानां चापगतारामणीयस्य द्रष्ट
 व्यम् । 'प्रपा पानीयशालिका' इत्यमरः । घनर्थे कविधानम् । तालवृत्तानां व्यञ्ज
 नाना विश्रान्तिशाले विश्रमसमयः । शीघ्यर्तावितस्ततो व्याजूननचनितानन्दसंभवा
 दिति भावः । 'व्यञ्जनं तालवृत्तकम्' इतिरामरः । कामिनीनां तरुणीनां स्तनभर
 कुचमार एव गिरिदुर्गसीमा गिरिदुर्गस्थानं तत्र निर्भयं निरातङ्गं यथा तथा निर्दोषं
 निगूढतया प्रवर्तमानो निदाघभाव ऊष्मत्व यस्मिन्स तथोक्तः । तदानीं कामि
 नीकुचभरेभ्यस्तौष्ण्यस्य विद्यमानवान् । द्यमुप्रेक्षागम्या रूपकसकीर्णाः । एते
 हेमतनिदाघयोर्नतृजेतव्यभावो ध्वज्यते । 'निदाघो शीघ्यकाले स्वाटुष्णस्वेदाम्बु
 गोरपि' । 'भावः सतास्वभावाभिप्रयच्छेष्टात्मजन्मसु' इति विश्वप्रकाशमणैः ।

दिवाभीतनातस्य दिवा वह्नि भयशीलस्य घूकनिकरस्यापि । 'दिवान्ध कौशिको घूक' इत्यमर । अनतिभयकर । मन्दप्रकाशलाचीपद्म्यकर सूर्यो यम्भिन्म । 'मेघार्तिभयेषु वृत्' इति खचि 'अरर्द्धिषद्-' इत्यादिना मुमागम । चकोरनिकर-
 श्चापि चन्द्रिकापायिपक्षिविशेषेपनिवहस्यापि । 'चकोरश्चन्द्रिकापायी' इत्यभिधानात् ।
 अनतिक्षेमकरो नीहारावरणेन मन्दरदिमन्वाशीपत्तृप्तिकर सुधाकरधन्द्रो यस्मिन्स ।
 'क्षेमप्रियमद्रेष्व' इति खचि मुमागम । कादम्बकदम्बस्यापि कलहसनिबुद्धम्ब-
 स्यापि । 'कादम्ब कलहस स्यात्' इत्यमर । अनतिप्रियकरा पद्मोगमहन्त्या-
 वीपप्रियजनना कमलाकरा सरासि यम्भिन्म । प्रियकरैस्त्वन्न पूर्ववन्वक्ष्यप्रत्ययमुमा-
 गमौ । तथा करयुगलस्य हस्तयुग्मस्य म्स्तिक स्तस्त्रिकाकार सन्निवेशविशेषो व्यत्या
 सस्थापकस्तस्त्रिकशब्दायस्तद्रूपो यो बन्ध स कृत शीतवाधानिवर्तकवसनम्ब-
 लाथाच्छादनाभावादुरसि विरचितो येन न तथोक्त । शीतवाधया व्यस्तहस्ता-
 च्छादितोरस्थल इत्यर्थ । तस्य भावस्तथा तथा हेतुना । गीहारातश्चा तुहिनोपद्रवा
 या शङ्का नीतिलया । 'शङ्का बितर्कभययो' इति याएव । हृदयकमल हृत्पत्र
 गोपायन्त रक्तन्तमिवेषुप्रेक्षा । 'गुपू रूपावच्छिपण्णिपनिभ्य आय' इत्यायप्रत्यय ।
 दन्ता एव वीणा वल्लकी वाद्यविशेष । शैल्यनितकम्पवशेन ध्वननशीलत्वाद्भ्रान्त
 निरन्तर यो दन्तवीणाज्यापारश्चलनरपनियाविशेषस्तेन वेपमानाधरपुटतया कम्प
 मानाधरोष्ठतया हेतुना शीतिनाया शैल्यवाधया पिशाचिकायाश्च निर्हरणाय ता
 निरोकर्तुम् । उच्चाटयितु चेत्यर्थ । निपुण समर्थ मन्त्ररप मन्त्रोच्चारण कुर्वन्मिति वेत्यु
 प्रेक्षा । अविरलपुलकपाल्या सा द्रोमाद्यप्रपञ्चेन कथलित ग्रन्थम् । आच्छादितमिति
 यावत् । क्लेशर शरीर यस्य तत्तया हेतुना । सकलणेन दयाउना विधिना ब्रह्मणा वितीर्ण
 दत्त यद्रोमकम्बल तनूरुहरूपकम्बल तेन ऋताङ्गरक्ष निरचितान्नसगोपनमिव स्थितमि-
 त्युप्रेक्षाणा विच्छिन्ना ससृष्टि । भिक्षामदन्त भिक्षाचरणतत्पर दुर्गतर्गं दरिद्रसमूहम् ।
 'दरिद्रो दुर्गतोऽपि स' इत्यमर । निर्धृगा निष्करणा । 'कारुण्य करुणा घृणा' इत्यमर ।
 कमल लीलापद्मस्य अस्तीति कमला लक्ष्मी । जर्षाआद्यच्छप्रत्यय । 'लक्ष्मी पद्मा
 लना पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया' इत्यमर । नालोकिनवती न दृष्टवती । करणाकटा-
 क्षवीक्षणेन तस्य घन्यता नापादिनवतीत्यर्थ । नजर्थस्य नक्षब्दस्य मुप्सुपेति घनास ।
 अथवा आलोकिनवती न भवतीत्यर्थ । 'अन्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति
 भाष्यकारवचनाद्भवन्तीति लट् पूर्वाचार्याणा सज्ञा । इति मन्वेति शेष । तस्यै कम
 लायै । तस्या कमलायामित्यर्थ । 'क्रुधदुहेर्ष्यास्यार्याणा य प्रति क्रोध' इति
 चतुर्थी । सासूय सेर्ष्य सन्निवेशुप्रेक्षा । सपत्रकोश सपर्णकुञ्जल, सनाहनाप्यात्र
 च । 'पत्र वाहनपर्णयो', 'कोशोऽस्त्री कुञ्जले खषपिधानेऽर्षाघदिव्ययो' इति विश्वा-
 नरौ । तस्या इद तदीय कमलासवन्धि । यदावासतामरस निवासपद्मेरुहम् । 'पद्मे-
 रुह तामरमम्' इत्यमर । तद्दिनापान्विवमयन् । तत्रस्थाया कमलाया प्रतीका-
 रस्य दुष्करवेन तदीयावासतामरमप्रतीकारक्यनात्प्रत्यनीकालकार । तदुक्तम्—
 'बलिन प्रतिपक्षस्य प्रतीकारे सुदुष्करे । यस्तदीयतिरस्कार प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥'
 इति । सा चोकोप्रेक्षोजीवितेति सकर । सपत्रकोशमिति श्लेषस्तु विशेष । तथा

गगनमेव मतङ्गज कुञ्जर । 'मतङ्गो गजो नाग कुञ्जरो वारण करी' इत्यमर । तस्य करपुष्करेण हस्ताप्रेणोद्विष्यत उरिक्षिप्तो य शीकरनिकरो जलविन्दुसदोहस्ता कारैस्तद्रूपै । इति रूपकसन्निर्णताद्रूप्योत्प्रेषागम्या । 'पुष्करं करिहस्ताप्रे वायभाण्ड मुखे जले' इत्यमर । अत्र पुष्करशब्देनैव करप्रतीते पुन करप्रहण करलब्धकर्णावतसादिवद्द्रव्यम् । अतिपरुषस्मरशरतापेनालन्तकठोरमन्मथत्राणकृतसज्वरेण प्रसप्तसतप्त यद्गगनमेवाङ्गना तस्या अङ्ग शरीर तस्मान्धवन्तसस्रवमाणो य खेदो धर्माभ्युक्कण गणस्तत्सदृक्षैस्तत्सदृशैरित्युत्प्रेषा । अमृतोपमा । गगनस्याद्दखेदयोरप्रसिद्धत्वादित्युक्त 'प्राब् सट्शे क्त' इति कसादेश । अमूर्तस्य गगनस्यैव स्मरशरसतप्तत्वं किमुतान्यस्येत्याश्वर्यमिति भाव । अक्षीणहिमप्रकरेरेविच्छिन्नतुपारासारैरध्वगान्त करणानि पान्यहृदयानि सीमन्तयन्विदारयन् । हेमन्तसमयो हेमन्तकाल समुद्भूत म्भत विजृम्भितोऽभूत् ॥

यत्र फान्ता न पश्यन्ति ह्यान्ता विरहवह्निना ।

निशावसानवेला च वेला च व्यसनाम्बुधे ॥ १४ ॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन् हेयन्ते विरहवह्निना प्रियवियोगाग्निना ह्यान्ता निपीडिता कान्ता ह्नियो निशावसानवेला रजनीविरामभाल व्यसनाम्बुधेर्दुःखसागरस्य वेला कूल च न पश्यन्ति । दुःखविरहवेदनावशात्तयोस्तथानवधिकवेन प्रतीयमानत्वादिति भाव । 'अभ्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि' इत्यमर । अत्र बेलयोरुभयोरपि प्रकृतयोरैवादर्शनक्रियारूपधर्मसाम्येनौपम्यस्य सम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्य योगिता ॥

तत्र पर्णशालामध्यमध्यासीन लक्ष्मणाग्रजमुपससाद् शूर्पणखा ।

तत्रेति । तत्र हेमन्ते । शूर्प शोणितभाजनम् । 'नखि विदूषये' इति भातो । शूर्पेण शोणितभाजनेन यज्ञादिसत्क्रिया नखीयति दूषयतीति शूर्पणखा । यद्वा शूर्पाकाराणि नखानि यस्या सा शूर्पणखा नाम राक्षसी रावणसखा । 'पूरुपदात्सज्ञाणमग' इति णत्वम् । 'नखमुत्वात्सज्ञायाम्' इति न दीप् । पर्णशालामध्यम् । तमध्य इत्यर्थ । 'अभिशीद्व्थासा कर्म' इति कर्मत्वम् । अध्यासीतमधिष्ठितम् । 'ईदास' इतीकार । लक्ष्मणाग्रज राममुपससाद् प्राप । कामातुरतयेति भाव । भाविकार्यकरणदक्षत्वाल्लक्ष्मणप्रहण द्रष्टव्यम् ॥

तस्मिन्नुजृम्भितोष्णस्तनतट्टयिताहीनसहारकाले

काले प्रालेयधाराकवचितगगनाभोगादिकचक्रवाले ।

कामान्धा राक्षसी सा पतिमतिमतनोन्मैयिलीप्राणनाथे

लक्ष्मीलीलारविन्दे नवपिशितधिय तन्वती दयेनिकेव ॥ १५ ॥

तस्मिन्निति । प्रलयादागत प्रालेयम् । 'तत आगत' इत्यण् । 'केकयमिन्दुप्रलयाना यादेरिय' इति यशब्दस्योदेश । प्रालेयधाराभिर्नीहारासारै कवचित

व्यावेष्टितो गगनाभोगो गगनविस्वारो दिक्चक्रवाल दिङ्मण्डल च येन तस्मिन्त्वयोके ।
 'चक्रवाल तु मण्डलम्' इत्यमर । अत एवोद्भूतोऽपि प्रवृद्धोऽपि स्तनतट कुचम-
 ण्डल यासां ताभिर्दयिताभिर्वधुभिर्हाना विहीना वियुक्ता । विरहिण इत्यर्थः । तेषां
 स्रग्पुरकाले प्रलयकाले । अथवा तेषां सहारे सहरणक्रियायां काले कृतान्तरूपे ।
 'कृतान्तानेहसो काल' इत्यमर । 'हसन्तीं च हसन्तीं च हसन्तीं वामलोचनाम् ।
 हेमन्ते ये न सेवन्ते ते नरा देववञ्चिता ॥' इति वचनाद्विरहिजनमारक इत्यर्थः ।
 तस्मिन्काले हेमन्तसमये । कामेनाम्बा विवेन्दृष्टिशून्येत्यर्थः । सा पूर्वोक्ता राक्षसी
 शूर्पणखा । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीप् । लक्ष्म्या लीलारविन्दे विहार
 पद्मे, लीलया कर्तव्यतमले वा । नवपिशितधिय नूतनमासजुद्धिं तन्वती कुर्वती ।
 तादृग्भ्रातं प्राप्नुवतीत्यर्थः । 'पिशित तरस मासम्' इत्यमर । नवग्रहण जिघृक्षो
 स्यादनापमित्यवगन्तव्यम् । श्येनेकेव श्येनाङ्गनेव । वर्तमानेति शेषः । श्येनो गृध्र
 जातीयः कपिजलादिभुक्षगग्राही पक्षिविशेषः । 'जातेरस्त्री-' इत्यादिना ङीप् ।
 तत स्वार्थे क । 'केण' इति ह्रस्वः । मैथिलप्राणनाथे सीतावल्ग्वे श्रीरामे । एते-
 नास्य सभोगार्थं ह्यन्तरात्यन्ताभावः सूच्यते । पतिमतिं पतिरयं मे भूयादिति
 बुद्धिमत्तनोदकरोत् । पतित्वेनावृणोदित्यर्थः । श्येनिना लीलारविन्दे मासजुद्धिमिव
 शूर्पणखा श्रीरामे प्रियतमजुद्धिं चकारेत्यर्थः । अथवा राक्षसी श्येनिका लक्ष्मीलीला-
 रविन्दे पिशितधियमिव मैथिलीप्राणनाथे पतिमतिं तन्वती निदधाना सती अत
 नोत् । वरणमिति शेषः । ख मे पतिर्भवेति श्रीरामनङ्गणेदित्यर्थः । उपमालकारः ।
 ॥ चारविन्दे श्येनिनाया पिशितभ्रान्त्युदयस्थनाङ्गान्तिमताङ्गेन सकीर्यते । स्रग्ध-
 रावृत्तम् । लक्षणं तृकम् ॥

ततस्तेन जानकीजानिरिति जानीहि जनमिमं ममानुजमतिमनु
 जयैलमयालमयलावियुक्तं युक्तमाश्रयितुं तत्रेति रामेण प्रत्याप्याता
 सौमित्रिमुपेत्य यथामनीपितमभापत ।

तत इति । तत पतिचेन वरणान्तरम् । इममेव जनम् । मामित्यर्थः । तस्या-
 षण्डितमहिमाविशयद्योतनायमिदंशब्देन निर्देशः । जानकी जनकमहाराजपुत्री
 जाया यस्य जानकीतानि सीतापति । 'जायया निङ्' इति निजदेशः । ईदृक्षां
 भाग्यशालिनी महाकुलप्रसूतेय सन्निहिता मम भार्या, निसर्गतोऽहं चैकपत्नीप्रतशील,
 तस्मान्मम त्वद्वरणमयुचमिति भावः । इति जानीहि । जानकीपतिमवबुध्यस्विति प्रा-
 तीतिकोऽर्थः । परमार्थस्तु दशरथनन्दनरूपेण जननाञ्जनम् । दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपाल-
 नार्थं रानपुनल्लेनावतीण इत्यर्थः । इमं मा जानीहि । सीतारूपिण्या लक्ष्म्या पति
 श्रीमहाविष्णुः । तथा च राक्षससहर्तुर्विष्णोर्न राक्षसीवरणं युक्तमिति भावः । इति
 जानीहि । तत विमिल्याशङ्काह—'गुरुणापि समं हास्यं वर्तव्यं कुटिलं विना'
 इत्यादिन्यायेन । आतृविषयमपि परिहासं प्रयोनय रामो लक्ष्मणविषयत्वेन प्रवृत्त्या-
 भासप्रत्यायकैस्वात्पर्येण निवृत्तिप्रतिपादकैः शिष्टशब्दैः, प्रलोभनार्थमुत्तरमनुभापते—

मनेत्यादिना । ममानुज सोदरम् । नतु य कचन । सौशील्यसौन्दर्यादिभिर्मनुज्य
 मिल्यर्थ । मनुजानतिमान्तमतिमनुजम् । 'अत्यादय ऋन्तादर्थे द्वितीया' इति
 समास । तद्भुजबल यस्य तम् । अमानुपनाहुपराक्रमशालिनमित्यर्थ । अबल
 तरुणम् । रतिक्षममिति यावत् । अबलावियुक्तमनूढभार्यमभिहितभार्य वा ।
 भार्यापेक्षिणमित्यर्थ । सा च त्वमेव भविष्यसीति भाव । ईदृश लक्ष्मणमाश्रयि
 भार्यात्वेनानुवर्तितु तव युक्तमनुरूपमिति परिहासानुकूल प्रातीतिकोऽर्थ । अन्तर
 शयस्तु—ममानुज वर्गशीलत्वादिना मत्तम ब्रह्मचारिणमित्यर्थ । अतिमनुज पुरु
 षोत्तमो विष्णुरिति यावत् । तस्येव भुजबल यस्य तम् । विष्णुतुल्यपराक्रममित्यर्थ
 बालोऽविवेकी न भवतीत्यबालत्वम् । विवेकिनमित्यर्थ । अबलावियुक्त परदारपरि
 ग्रहादिशून्यम् । एकपत्नीव्रतमित्यर्थ । आश्रयितु युक्तमिति वाङ् । न युक्तमित्यर्थ
 इत्यनेन प्रकारेण रामेण प्रत्याख्याता प्रत्युक्ता निराकृता वा सा शूर्पणखा सौमित्रि-
 मुपेक्ष । तात्पर्यानभिजनया धीरामवचन स्नानुकूलमेव मन्वाना मन्दबुद्धिरिय
 लक्ष्मणसमीप गल्लेख्य । भीषितमनतिव्यय ययामनीपितम् । यावदभिलाष
 मित्यर्थ । अभाषत मा परिगृह्णणेत्यवोचत् । 'यथासादृश्ये' इत्यव्ययीभाव । 'यथा
 सादृश्यबीप्साधपदार्थानतिरुत्तिषु' इत्यभिवानान् ॥

तत किं जातमित्यत आह—

तेनापि भद्रे ! तस्यार्यस्य दासोऽहं दासभार्यापदमनार्यं नन्वार्याया
 कुलजातायास्तस्मात्तमेव भजेथा ।

तेनेति । भद्रे हे कल्याणि, आर्यस्य श्रेष्ठस्य तस्य धीरामस्य यस्त्वया प्रथमवृत्त-
 स्तस्याह दासो मृत्यु । अत कुलजाताया सत्कुलप्रसूताया । आर्याया इति यावत् ।
 नार्या वध्वा । 'नारी सीमन्तिनी वधू' इत्यमर । दासभार्यापद मृत्युभार्यास्था
 नम् । तथाभूतत्वमित्यर्थ । 'पद् व्यवहितप्राणस्थानलक्ष्माङ्गिबस्तुषु' इत्यमर । अनार्य
 नन्वयुक्त खल्ल । दासभार्या भूत्वा दासीभाव गन्तुमसाप्रतमित्यर्थ । तस्मात्क्षर
 णात्तमार्यं धीराममेव भजेथा प्राप्नुया । आर्याया आर्यभजन युक्तमित्यक्षरार्थ । वा
 स्तवार्थस्तु विरुद्धलक्षणया अपहवेन हे अमङ्गले कुनवासरे । अमङ्गले मङ्गलशब्दप्रयो
 गवत्, । 'अभद्रे जाते सर्वभद्र जातम्' इत्यादिप्रयोगवद्दृष्टव्यम् । आर्यस्य श्रेष्ठस्य
 श्रीरामस्य भार्या त्वमेव भविष्यसीति भव । ईदृश लक्ष्मणमाश्रयितु भार्यात्वेनानु
 वर्तितु तव युक्तमनुरूपमिति परिहासानुकूल प्रातीतिकोऽर्थ । सवयुपवसावभौमस्य
 तस्य प्रसिद्धस्य धीरामस्य श्रीमहाविष्णुरूपिणोऽहं दासो भक्त । श्रीविष्णुरूपधराम
 भक्तत्वेनालन्तपावन इत्यर्थ । अत कुलकान्ताया भवत्या नार्या दासस्य श्रीविष्णु
 भक्तस्य भार्याया यत्पद तद्भरणमयुक्तम् । शून्यान्दोलिङ्गरोहणवाञ्छितवदित्यर्थ ।
 तस्मात्त विष्णुरूप राममेव भजेथा शरण गच्छे । यत ईदृगपकारिणी त्व मुक्ता
 भविष्यसीत्यर्थ ॥

अंकुरसखा भयानककाननसचाराचतुरा विहाय वैदेहीं तत्रभवती-
मेवासौ परिग्रहीष्यतीति लक्ष्मणेनाभिहिता वीतमति सा तदीयं
वचनमनुमतमनुत ।

अकुरेति । जघ 'गुरुणापि मम ह्यस्यम्' इत्यादिन्यायेन लक्ष्मण श्रीरामे सीता-
यामपि परिहास प्रयुक्तः । किन्तु अकुरसत्त्वामहद्विचितामन एव भयानके भयदरे
कानने सचाराचतुरा सचारणासक्ताम् । यद्वा सचारेणाचतुरा विद्वलाम् । वनवास
प्रतिबन्धभूतामित्यर्थः । वैदेहीं विदेहराजपुत्रीम् । न तु सदेहराजपुत्रीम् । अत एव
कृष्णाङ्गमित्यर्थः । 'अनुदरा कन्या, अलवणा ययागू' इत्यादिभाष्यकारवचनादी-
पदधवाचिनजनकोऽथ विसृष्टः । निपातनाव्ययानामनेनाथत्वाद्दिदेशब्दोऽथ रा-
विशेषण राजपुत्राविशेषण वा । त्व तु नोक्तत्रयविशेषणविशिष्टेति भावः । ईदृशीं सीता-
मपहाय त्यक्त्वा । तत्रभवतीं त्वामेव । पूज्यामित्यर्थः । 'इतराभ्योऽपि दृश्यते' इति
प्रातिद्वितीयस्य प्रत्ययः । 'मुसुपा' इति समासः । 'उगितश्च' इति ङीप् । 'त्रिषु तत्र-
ननान्पूज्यन्तैवानभयानपि' इति यादवः । असां श्रीराम परिग्रहीष्यति स्वाकृष्य-
तीति प्रातीतिङोऽर्थः । अस्तुतस्तु अकुरसत्त्वा प्रसन्नहृदया विशिष्टकाननसचारेणा
चतुरा पीडिताम् । मुकुमारीमित्यर्थः । यद्वा तसचारमीरमित्यर्थः । मीरत्वस्यैव
शुल्कीधमनादिति भावः । विदेहराजपुत्रा जनकमहाराजकन्यका महाकुलप्रमृता
विशिष्टदेहराजपुत्रीम् । अतएव तत्रभवतीं बहुमाननीया सीताम् । एतादृशमकृ-
तुणसपक्षान्नेनापरित्यागाहामित्यर्थः । विहाय कठोरहृदया कुन्वभूधर्मपरित्यागेनात-
तायितया काननसचाराचतुरा राभसीत्वेनाकुलपातां विद्वनाकारा च । अत एव
तत्रभवतीं निरद्वल-भणनयाऽपूज्या परित्यागार्हां त्वा परिग्रह्यतीति काटुः । न
परिग्रहीष्ययेवेत्यर्थः । इत्येवप्रकारेण तेन लक्ष्मणेनाभिहिता प्रत्युक्ता सती । वीत-
मति परिहानादानभिन्नया नष्टबुद्धि सा शूर्पणखा तदीय लक्ष्मणोक्त वचनमनुमत
मनुकूलमनुतापुत्रायत । नन वानमतिपदारम्य विशेषणगत्या मननशब्दार्थं प्रति
हेतुन्वात्पदाशहेतुर्न काव्यलिङ्गमलकारः ॥

तत सा किमकरोदित्तत आह—

दशरथात्मजयुग्मनिरीक्षणक्षणसमाकुलबुद्धिरिय वधौ ।

उभयकूलर्मस्यितशाद्वलभ्रमगतागतखिन्नगतीशाम् ॥ १६ ॥

दशरथेति । दशरथामन्वयुग्मस्य रामलक्ष्मणयोर्निरीक्षणस्यनेन दर्शनोत्पन्नेन
सनाकुला मनुभ्रमा बुद्धिर्यस्या सा । अन्यो क्वन भ्रवागीति दोलायमानसालसे-
त्यर्थः । 'निर्व्यापारस्थितां कालविनोद्योत्मवयो क्षण' इत्यमरः । इय शूर्पणखा । उने
च ते कूले च उभयकूले । अत्र 'उभाटुदातो निलाम्' इति पृथक्सूत्रप्रहणादेव
नियचे सिद्धे पुनर्नित्यन्वप्रहणमामर्थ्यादृतिविषय उभयान्दन्धान उभयशब्दप्रयोग एव

१ 'अमस' इति पाठ २ 'विदित्ति हितमिति तदीय' इति पाठ ३ 'वचनमनुत'
इति पाठ ४ 'समुत्थित' इति पाठ

क्रोधात्सीताप्रहणेच्छयाभ्युद्रच्छतीमित्यथ । 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मग्र लोप । अमुल्भो दुर्लभो यो विषय श्रीरामसभोगरूपार्थस्तस्य प्रार्थनाया तत्प्राप्तियात्रायामुद्दामो बहुल कामोऽभिलष्यो यस्यात्नाम् । मूर्खतमालम्बन्तालम्ब्यलभाकाङ्क्षीमित्यथ । 'कामोऽभिलाषस्तपश्च' इत्यमर । अत्र एवानार्या दुर्बुद्धिमती ता पूर्वोक्ता-दशमुखमग्निना रावणानुत्ता सौमित्रिर्लम्बण । तत्र पाणौ यम्य स शत्रुपाणि खड्ग हस्त सन् । 'सप्तम्युपमान-' इत्यादिना बहुमीहि । 'प्रहरणाभ्य पर तिष्ठा सप्तम्यौ भवन' इति वक्तव्यान्पाणिशब्दस्य परनिपात । निवार्य निरय । अल्पवस्तुवाङ्म-विशेष काम, तदभावान्मन प्रज्वलन क्रोध, तदामहानामहमधिकोऽहमविर इत्यन्योन्य प्रति योऽभिमानोऽसाहमहमिह । 'अहमहमिका तु सा स्मात्परस्पर या भवत्यहकार' इत्यमर । अहमिति विभक्तिप्रतिष्पन्मन्वय निपातितम् । तस्य वीप्साया द्विराके । सज्ञाया नन्प्रत्यय पृषोदरादिवाचिति मुभृतिचद्र । तथा अहमहमिन्या हेतुना प्रेङ्गता परिलुताम् । नाम्बविवरयो सञ्चितत्वेन सङ्घट्वादिभि भाव । आयताना दीर्घाणाम् । तस्या शर्षणखाया धासानिलाना निश्वासमात्तना तरसा बलेन रहसा वा । 'तरसी बलरहसी' इत्यभिवानात् । मार्गस्य विस्तारद्वय विस्तारनिशामङ्कुरत दृढवान् । सञ्चितमार्गे तद्विस्तारद्वयस्य युक्तत्वादिति भाव । श्रीरामाज्ञया खड्गेन तन्पासिना च्छिन्देदत्यथ । तस्यास्तैव प्रायश्चित्तत्वादिति भाव । एतेन कण्ठेदोऽपि लक्ष्यते । तत्र च श्रीरामायणम्—'इत्युक्त्वा लक्ष्मणस्तस्या कुबो रामस्य पश्यत । उद्धृत सन्न च्छिन्देद र्णनास महाबल ॥' इति । अत्र नासिर्च्छेदनरूपकारणप्रस्तुतेनैव मार्गान्ताररूपस्वरूपेण गम्यन् इति पर्यायोक्तिरलङ्कार । 'कारण गम्यते यत्र प्रस्तुतात्कार्यवर्णनान् । प्रस्तुतत्वेन सम्बन्ध तत्पर्यायोक्तिरित्यते ॥' इति लक्षणार् ॥

ततस्तस्या निकृत्तरुर्णनासिन्हाया कनीयस्या परिभव वदने वचने च दृष्टा श्रुत्या च जनस्थानवर्ती समरमुखमुखर खरश्चतुर्दशसहस्रसखाकशाख चतुर्दशाभ्यक्षरक्षित रक्षोयल रामलक्ष्मणो जिघृक्षु प्रेषयामास ।

तत इति । ततस्तदनन्तरम् । जनस्थान नाम दण्डमारण्यमध्यभ्रमदेशस्तत्र वदितु शीलमस्यास्तीति जनस्थानवर्ती । तद्विषय इत्यथ । तान्छील्ये णिनिप्रत्यय । समरमुखे रणाग्रे मुखर सिंहनादादम्बरतपर । रणशर इत्यर्थ । खरो नाम राक्षसाविपति । निकृत्त छिन्न कणनासिक यस्यान्तरम्यान्घाभूत्याया कनीयस्या अनुनाशास्त्रास्या शर्षणखाया परिभव कणनासिच्छेदनरूप मद्ग वदने वचने च दृष्टा श्रुत्या च । वदने दृष्टा वचने श्रुत्या इति यथाक्रमवशात्तत्रासालङ्कार । तदनन्तरमेव शर्षणखाया तत्समीप गत्वा प्रत्यक्ष खमुखान् प्रदर्श्य श्रीरामलक्ष्मणत्रयाया कथितत्वादिति भाव । वचन इत्यत्र अपादाने वक्तव्येऽप्यधिरणविवभाया सप्तमी । रामलक्ष्मणा जिघृक्षुर्प्रहीतुमिच्छु सन् । ग्रहे सम्बन्धादुपत्यय । चतुर्दश-

महत्सरायाका शाला व्यूहा यस्य तत्तयोक्तम् । म्व चतुर्दशसहस्रसरायाकराधमा-
विपनिव्वादेकैरमहत्सकतिपतैरेन्व्यूमित्यर्थं । अत एव चतुर्दशाध्यक्षैश्चतुर्दशसरायाक-
मेनानत्यक्षै ररित परिपालितम् । एकैकव्यूहस्थैरेनान्यकेन भाष्येनैवैरिति भाव ।
अश्वेनल रामसमन्य प्रेय्यामास ग्रहितवान् ॥

अथ दशरथिर्निरीक्ष्य दिक्षु रक्षोगणमुपसर्पन्तमपसर्पभूतया शूर्प-
णखया दैर्शितसरणिर्मरणिरेव मन्थनान्पूर्वमनाविष्टृततेज प्रसर
सीतारक्षणे लक्ष्मणमादिश्य यातुधानवध तथाविधर्मकरोत् ।

अथेति । उधानन्तर दशरथि श्रीराम । अपसर्पभूतया । चरामयावस्थान
प्राप्तयेत्यर्थं । 'अपसर्पश्चर स्पश' । 'युक्ते स्मादाश्रुते भत प्राण्यतीते समे त्रिषु'
इति चामर । शूर्पणखया दक्षिता निवेदिता सरणिर्मगा यम्य तम् । अत एवोपस-
र्पन्त समीप प्रत्यागच्छन्त रक्षोगण राक्षसमेव्य निरीक्ष्य । मन्थनात्पूर्वमरणिरमि-
निमथनशक्तिं । 'युष्मात् तमे निर्मथ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयो' इत्यमर । अनारिष्ट-
तोऽप्रकटितत्वेज प्रसर प्रभावस्फूर्तिरगलप्रकाशय यम्य म । निर्मन्थनदारुणमि-
क्ष्णिरगूडप्रताप इत्यर्थ । अपसर्पणीयस्युपमा । 'तेचोऽन्ते प्रभावैऽहि ज्योतिष्यन्विधि
रेतसि' इति वच्यती । लक्ष्मण सीतारक्षण अपदिश्यात्ताप्य । स्वयमसहाय्यत्वा
शादन्सकृते क्षुणा रक्षणीयवाचेति भाव । तथापि र तादृक्प्रसर यातुधानवध
रामसहस्रारमन्गेत् । 'यातुधान पुण्यजन' इत्यमर ॥

कीदृक्विध गक्षसवधमन्रोदिरत आह—

यथा तपोधननिधनकरकरनिकुरम्यमिद् परपभाषणस्पृहयालुर्ता-
लुजातमिद् परदारनिरीक्षणनिरपग्रपनेत्रवृन्दमिद् तापसायसथचार-
णचतुर चरणयुगलमिदमिति निशिततरनिजशरशंकलीकृतनिशिच-
रशरीरंयययानाहत्याहृत्य प्रत्युदञ्ज प्रदर्शयद्भिस्तपोधनाभ्यशुद्धिं
विधधमिति गृध्रराजनिवेशादिव देशान्तरादीपतद्भि कङ्कंक्रमा-
चीकप्रायै पतद्भिरेनयमाशमभूदाकाशम् ।

यथेति । यथा येन प्रकारेणेतत्तपो धननिधन मुनिर्हिमा सरोतीति तथोक्त
करनिकुरम्य इत्यन्वयम् । निकुरम्य कदम्बकम् इत्यमर । इद परपभाषणाय
रुठोरवचनाय स्पृहयालु स्पृहयन् । स्पृहयतेरदन्ताद्युदादिष्विधि 'स्पृहियहि—'

१ 'भूतया तथा' इति पाठ २ निदर्शित इति पाठ ३ 'अरणिमिध' इति पाठ
४ 'प्राक्' इति पाठ ५ 'प्रसर' इति पाठ ६ 'अननु' इति पाठ ७ यथा' इति नास्ति
कचिद् ८ 'तालुजातमिद्' इति पाठ ९ 'तापभावसथचारणचतुर चरणयुगलमिद्' इति
नास्ति कचिद् १० 'निच' इति नास्ति कचिद् ११ 'शरशतशुद्धि' इति पाठ
१२ 'निशिचरावयवान्' इति पाठ १३ 'दर्शयद्भि' इति पाठ १४ 'आपनद्भि एतद्भि'
इति पाठ १५ 'का' इति नास्ति कचिद् १६ 'पतद्भि' इति नास्ति कचिद्

इत्यादिनालुप्रत्यय । अतो लोपस्य स्थानिवद्वाच्यं लघूपधगुण । तालुनात काकु
निवह । 'तालु तु काकुम्' इत्यमर । इत् परदारणा परस्त्रीणा निरीक्षणे सम्बृहा
वलोम्ने निरपत्रप निर्लज्जम् । 'रज्जा सापत्रपान्यन' इत्यमर । नेत्ररुन्द नशन
सन्त् । इदं तापमावमत्रेषु तपस्विनिवामेषु चारणे सन्तारे चतुर निपुण चरण-
गुणलम् । इत्येवशकारेण निश्चिततरतिर्तीर्णनिजशरं स्वकीयवाणं शक्यकृतानि
साण्डितानि यानि निशिचररासीराणि राक्षसभ्येवरणि तेषामवयवान्पूर्वोक्तकप्रसृ-
ताश्चाह्वय प्रत्युद्यत् प्रतिपर्णगात्रम् 'अव्यय विभाकि-' इत्यादिना वीष्माशमन्
यीभाव । 'पणशालोडचोऽखियाम्' इत्यमर । प्रदर्शयद्वि प्रत्यक्षादुबद्धि ।
तेषामानन्दार्थमिति भाव । व्यञ्जकभावाद्भ्रमोत्प्रेक्षा । तपोवनात्त्वशुद्धिमाश्रमार्ग
शोधन विधध्व राशमदानभम्भेन कुरष्वमित्येवभूताद्भ्रमरात्स जटाशुषो निदेश
दाहावचनादिवेति हेतूत्प्रेक्षा । जन्वो वेसो देशान्तरम् । तस्मात्तद्विपयस्य
इत्यर्थ । 'सुसुपा-' इति ममान । 'नीरृज्वनपदो देशविषयो' इत्यमर । आपन
द्विरागच्छद्वि रङ्गनाकप्राचाराप्रयै । कडा लोहपृष्ठापरनामका पत्तिविशेषा ।
'लोहपृष्ठस्तु कडा स्यात्' इत्यमर । 'रङ्गो रङ्गो लोहपृष्ठ' इति वेत्तवती च ।
करा ध्वाङ्गा प्राचीरा मामभुज पतिविशेषा, तत्रयैस्तद्विपृष्ठस्तद्रूपार्था । 'प्राची-
नयोमृत्युगुल्यवाहृत्यानानेषु च' इत्येसाक्षर । प्राचीरशब्द पतिवाचको निघण्ट-
न्तरेषु सृज्य । यद्वा 'प्राचिकोत्तरा पिपीलिग' इति खील्लिदविशेषेऽप्यमर । तत्र
मधुमतिना प्राचिरा इति तस्मात्प्राचिरा । तथा कडाका प्राचिक इव नीरन्त्रक
साम्यात्तत्रायेस्तत्रचुर पतद्विरण्डजे । 'पत्रिपत्रिपतगपतपत्रराण्डजा' इत्य-
मर । आकाशमन्तरिक्षमनवराजमवराजरहितम् । नीरन्त्रमिति यावत् । अभूत् ।
तथाविध यातुधानवधमकरोदिति सन्ध ॥

ततो निहृत्तशिरसि त्रिशिरसि विस्त्रगन्धिना शरीरच्छतवसाभ्यो
तसा प्रेत्यापि क्रियमाणाश्रमदूपणे दूपणे च रोपमीपणधीक्षणखर
खरो राघवमाहनायाह्वयत ॥

तत इति । ततो राक्षसलवधानन्तर त्रिशिरसि त्रिशिरोवामराक्षसतेनानाये
निहृत्त रामाणच्छिद्य शिरो यस्य तस्मिन्लघोके मति । तथा दूपणे दूपणारयसेना-
पतो प्रेत्य मृवापि । जीवनदशाया हि वक्तव्यमिति भाव । विस्त्रगन्धोऽस्यान्तीति
विस्त्रगन्धिनामगन्धिना 'विस्त्र स्यादामगन्धि यत्' इत्यमर । 'अत टनिठना' इति
मत्वर्थीय इतिप्रत्यय । अथवा विस्त्रमामगन्धिनास्तु तस्यैव गन्धो यस्य तत्तथोक्तेने
त्युपमानपूर्वपदो बहुव्रीहि । 'उपमानाच' इति गन्धस्येकारोऽन्तादेश । शरीराच्छ-
रविदलितनिगग्रासतेन सवना वमासोतमा हन्मेद प्रवाहेण । 'हन्मेदस्तु वप-
वमा' इत्यमर । त्रियमाणमाश्रमदूपण तपोवनवीमन्स येन तस्मिन्लघोके । तस्य
अपि निहृते सतीत्यर्थ । रोपमीपणाभ्या क्रोधावैशभयकराभ्या वीष्णाभ्या नेत्राभ्या
स्वरस्वीक्ष्य । तुर्दक्ष इत्यर्थ । 'विम्म तीक्ष्ण खर तद्वत्' इत्यमर । खरो राक्षस

आहवायाहवार्थम् । योदमित्यर्थं । राघव श्राराममाह्वयन स्पर्धयाहृतवान् । निहृते-
रेमी राभसे वा श्लाघा । मा जित्वा खलु तव कृतकृत्यतेत्यात्मनोऽमहायशूरत्वगर्वादा-
कारितवानित्यर्थं । ह्यतेर्तुङि 'स्पर्धायामाळ' इत्यात्मनेपदम् । 'लिपित्तिचिह्नश्च',
'आमनेपदेऽप्यन्यतरस्याम्' इति च्छेरल्लोदेशः । तत्राय परमार्थं स्फुरति । तत्प्रभार-
मेवाह—श्रीरामोऽय साक्षाद्विष्वक्वतार । तदेतेन निहताना निश्चिता ननु परमपद-
प्राप्ति । एव च सखेतावनो राभगात्रितल हतशेषमेकमसु किं हनिष्यामीति यद्यु-
पेक्षेत तदेतन्ममानिष्ट स्यात् । तस्मान् 'आहूते न निवतत द्यूतादपि रणान्पि'
इति क्षत्रियधर्मत्वेनाह्वाने सति पुनर्न निवतत, तथा च ममेष्टसिद्धि स्यादिति न वा
आहृतवानिति ॥

तत्र विपश्चिद्धिरप्यनिश्चीयमानजयापजयमनिमेषैरप्यनुसधीय
मानशरसंधानमोक्षमभूद्भूतपूर्वं ब्रह्मयुद्धम् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्मध्ये विपश्चिनो विद्वास । सदिग्धार्थनिर्धारका इति यान्त् ।
तेरपि । विमुतान्यरिति भावः । अनिश्चयमानावनिर्धार्यमाणो जयापनयादन्द-
तरविपद्यौ यस्मिन्तथोक्तम् । अथोत्र तुन्यवलनया निर्धारितुमराक्यत्वादिति
भावः । न विवृते निमेषो येषां तेरनिमेषे । सुरेरिति यावत् । तेरपि । त्रिमु-
हाने सनिमेषेरिति भावः । अननुसधीयमानावविभाज्यमानो शरणा रामस्वर-
ज्येणना संधानमोक्षमात्रायोचनविसर्गा यस्मिन्तथोक्तम् । तथा क्षिप्रहस्तत्वादिति
भावः । पूर्वं भूत भूतपूर्वम् । 'सुप्सुपा' इति ममास । ततो नन्समाम । निरुपम
मित्यर्थः । इन्द्रस्यासहायशूरयोर्द्वन्द्व युद्धमभूत् । श्रीरामस्वरयोरिति भावः । अत्र जय
पराजययोर्निश्चयसंबन्धेऽपि तथा शरसंधानमोक्षयोरनुसधीयमानत्वसंबन्धेऽप्यसंब-
न्धाभिधानात्संबन्धेऽसंबन्धरूपानिश्चयोक्तशोक्ष परस्परनेरपेक्षयात्संश्लिष्टे ॥

तत एवो गृहीतकोदण्ड सैकृदनुभूयमाननमनोन्नमनायास
समरसमापनचतुर चतुराननास्त्रसंधानदशार्हं दशार्हंशरासनं प्राह-
पितुकाम इव रामहस्तात्प्राक्तन चाप शरैरपजह्वार ।

तत इति । ततो ब्रह्मयुद्धानन्तरं गृहीतकोदण्डधापपाणि खर सङ्घेऽङ्गवारमनु-
भूयमानोऽनुभवगोचरीत्रियमाणो नमनोन्नमनायामोऽप्यारर्पणप्रयास शरसंधान-
मोक्षप्रयासो वा येन स तथोक्तः सन् । असङ्घसंधानमोक्षप्रयासेऽपि क्षिप्रहस्त-
त्वात्तथाभूत इव प्रतीयमान इति वेगातिशयोक्तिः । समरसमापने रणसमाप्तिरूपे
चतुर निरुगम् । त्रिभवे रिपुमारब्धत्वादिति भावः । चतुराननास्त्रसंधानदशार्हं
दशार्हसंधानक्रियायोग्यम् । तेनेव शरैरसङ्घेऽप्यमानत्वादिति भावः । दशार्हस्य
संबन्धे दशार्हं वेणव पूर्वमगस्त्यदत्त शराम्न चाप प्राहृन्ति ग्रहणं कारयितु
कामो यस्य स तथोक्त इवेति फलोपेक्षा । रामेणेति शेषः । उत्तरत्र तस्यैव प्रती-

प्यमाणत्वादिति भावः । ग्रहेण्यं तात्तुमुन् । तत्र 'तु काममनमोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । रामहस्तात्सवागान् । प्राक्तनं पुरातनम् । पूर्वं धृतमित्यर्थः । 'सायविर-' इत्यादिना व्युत्प्रत्ययस्तुङ्गागमश्च । चाप शरैरपञ्चहारापहतवान् । निजहस्तजपव प्रदर्शयन्श्रीरामचापमुष्टिप्रदेशेऽपण्डयदित्यर्थः । तत्राच रामायणे—'ततोऽस्य मशङ्क चापमुष्टिदेशे महात्मनः । परत्रिच्छेदं गमस्य दर्शयन्हस्तजपवम् ॥' इति ॥

सोऽपि कोपपावकेन पावकिताननं कुम्भसम्भवदत्तं धनुराधत्त ।

स इति । स श्रीरामोऽपि कोपपावकेन चापखण्डनचनितरोपाभिना पावकवन्दनं पावकितम् । शोणीकृतमित्यर्थः । 'तत्करोति-' इति ष्यन्तात्कर्मणि क्तः । तदाननं यस्य स तथोक्तं सन् । कुम्भसम्भवदत्तमगस्त्यमुनिदत्तं धनुर्वणव चापमाधत्त गृह्यतवान् । 'अगस्त्य कुम्भसम्भन' इत्यमरः ॥

खरपटपि शरासने गृहीते खरकिरणान्वयशेखरेण तेन ।

खररघुधरयो रणसमाप्तं खरनखरायुधयोरिव क्षणेन ॥ २० ॥

खरेति । खरकिरणान्वयशेखरेण सूर्यवशावसेन । यद्वा खरकिरणान्वयान् सूर्यवशजराचन्यानां शेखरेण शिस्तामणिना । 'शिखास्वापीउशेखरी' इत्यमरः । तेन श्रीरामेण खराणि निविडानि परापि पर्वाणि यस्य तन्मिन् । दुष्प्रघर्षण इत्यर्थः । 'प्रन्धिर्ना पर्जपरपी' इत्यमरः । शरासने वैष्णवपनुषि गृहीते स्वाकृते सति । खररघुधरयो खरासुरश्रीरामनो खरनखरायुधयो रामभसिहयोरिव । 'रासभा गर्द- खरा' इत्यमरः । क्षणेनापच्छलेन रणसमाप्तम् । 'अस्त्रिया समरानीकरण' इत्यमरः । समाप्तम् । अभूदिति शेषः । गर्दभसिहयोर्यावदन्तरं साबत्खरराधवयोरपीत्युपनार्थः । श्रीरामेण वैष्णववनुर्गृहीत्वा तत्रेन्द्रदत्तमहास्त्रसंधानेन क्षिप्रमेव खरवोऽपि हत इत्यर्थः । स च प्रकृतप्रकृतेनैव स्वकार्येण गम्यत इति पर्यायोक्तमुक्तोपमया समुच्च्यते । इन्द्रशरेण खरवधे रामायणवचनम्—'धनुर्दत्तं मधवता सुरज्येष्ठेन धीमता । सदधे च स धर्मात्मा मुमोच च खरं प्रति ॥ स ह्यन इव वज्रेण केनेन मुचिर्यया । बले वेदाशनिहतो निपथात् हतं खरं ॥' इति । केचित्तु खरनखरायुधयोरिवेत्यत्र 'कुङ्कुटशरणायुध' इत्यभिवानात्तीक्ष्णकुङ्कुटयोरिवेति कथयन्ति तदलन्तारमणीयम् । श्रीरामे हीनोपमादिदोषप्रमाणात् इत्यल्परम् ॥

खरवधपरिशुद्धे दण्डकारण्यभागे

मुनिभिरभिहितानामाशिषा तादृशीनाम् ।

स्वयमन्तरमपात्र स्वैर्गुणैर्मन्थगभू

त्तदनु मनुकुलेन्दुं मानुज शौर्यराशि ॥ २१ ॥

खरेति । दण्डकारण्यभागे दण्डसवनप्रदेशे खरवधेन खरासुरसहारेण परिशुद्धिं परिपूते । निर्वाधे सतीत्यर्थः । अतएव मुनिभिरभिहितवासिभिस्तापसेरभिहितानां निर्वाहस्थितिलामजनितातानन्दातिरेकेणोक्तानां तादृशीनां तथाविधानाम् । अमोघनामित्यर्थः । आशिषा स्वस्तिवचसाम् । 'स्वस्त्याशी श्रेमपुण्यादा' इत्यमरः । मन्थरा

कवेयीत्सी । स्वै स्वकीयैर्गुण केष्वेयीदुमन्नबोधनश्रारामराज्याभिषेकविधातुस्त्व
वनवानप्रेरकवादिभि स्वयमचरमपात्रमाद्यमाजनमभूत् । 'दिवानुमूल्ये किं नाम न
शिवाय प्रवर्तते' इति न्यायेन देवानुकूल्येऽगुणमपि सगुण भवति, यतो विस्त्वा-
स्मृतत्परपि मन्थरा मुयाशीर्वादानामपात्र नाभूत्, किन्तु प्रथमपात्रमित्येतच्चिन्-
मित्यथ । तस्या एवोक्तरीत्या मुनिविरोधिराक्षसनायनिदानत्वादिनि भाव । 'योम्य
भाननयो पात्रम्' इत्यमर । तदनु तदनंतर शार्वराशि । अतिशौर्यागालीत्यर्थ ।
सानुज मलङ्मण । मनुकुले दुवेनखनमनुसतानाहादरर आराम खेर्गुगै शौर्यो-
दारमुनिजनक्षेमरत्वादिभिरचरमपात्रमभूदिति सबध । मन्थरामूलेनाय समागतान्-
न्माक निरुपद्रव चरति सान्द मुनय श्रीरामम्याद्यिप प्रयुज्यते स्मेत्यर्थ । अत्र
शौर्यराशेरिति शौर्यतद्गतोरभेदोकेर्भेदेऽभेदपातिगोक्ति । तथा मन्थराया अचरम
पात्र वासनधेऽपि तत्सबबोक्तेरसबधे सबधरूपातिशयोक्तिरित्यनयो सद्यष्टि ॥

ननु साक्षात्प्रसहन्तार सन्सद्गुणाभिराम विहाय अमान्याया मन्थराया क्व
मुनिनाशीर्वादाचरमपात्रमिति कविराङ्ग नेताचक्षुससञ्चार एवैय नूलम्, किन्तु
त्रिलोक्यष्टकगवणादिसद्वारेऽपि चेति मनसि कृत्वा तद्युक्तमेवेत्याह—

तथाहि—

प्राग्मन्थरेति महिषीति वरद्वयीति

धर्मन्वयव्ययधितभूपतिभारतीति ।

काकुत्स्थकाननकथेति च सन्ति संज्ञा

पौलस्त्यहीनभुवनत्रयभाग्यपङ्के ॥ २२ ॥

तथाहीति । तदेव विवृणोति ॥ प्रागिति । प्राक्प्रथम मन्थरेति । ततो
महिषा कैकेयीति । तदनु वरद्वयी पूर्वदत्तवरद्वयमिति । अनन्तर धर्मव्ययव्यधितस्य
धर्मन्वुनिनिपीडितस्य भूपतेर्दशरथस्य भारती रामवनवासप्रेरकवाक्यमिति । काकु-
त्स्थकाननकथा श्रीरामवनवासवातेति च । एव पूर्वस्योत्तरोत्तरप्रेरकत्वेन प्रसिद्धा
मन्थरादय इत्यथ । पौलस्त्येन लोक्यष्टकेन रावणेन हीन रहित यद्भुवनत्रय
त्रलोक्य तस्य भाग्यपङ्केनिर्वाणस्थितिहेतुभूतभागधेयत्रय्या संज्ञा नामधेयानि वर्तन्ते ।
अतो मन्थराया अचरमपात्रव युक्तमिति भाव । वमतिलकावृत्तम् ॥

अथ शूर्पणखा लङ्कामनवृत्तान्तमाह—

अथ शूर्पणखा लङ्कामपि जनस्थानमिव विजनस्थान काकुत्स्थेन
कारयितुं दशरुण्डोषकण्ठे कृत्येच निपत्य रामलङ्कमणयोर्थाथातथ्यं
धेदेहा देहसोन्दर्यं स्वरप्रमुखै स्मारुमनीकस्य चतुर्दशसहस्रसंख्या
स्य पञ्चताकरणकारणभूतामात्मावज्ञा च विज्ञापयामास ।

अथेति । अथ परप्रमुखसहस्रसंख्यानन्तर शूर्पणखा लङ्कापुर रावणराजधानी
मपि जनस्थान स्वरामुरदेशमिव विज्जन जनरहित स्थान यस्य तत्तथोक्तम् ।
शून्यमित्यथ । काकुत्स्थेन श्रारामेण कारयितुम् । विष्वगयितुमिवेत्यथ । अत एव

फलोत्प्रेक्षागम्योपमयाद्नेन सनीर्णा । सीताहरणोपदेशादिना तथा भविष्यमाणत्वा-
दिति भाव । करोतेर्ण्यन्तात्तुमुत् । 'हृजोरन्यतरस्याम्' इत्यणि कर्तुं कर्मत्वविकृत्यात्
'कर्तृकरणयोस्त्वृतीया' इति तृतीया । दक्षन्ष्ठोपमृष्टे रात्रणसमीपे कृत्येव मरणाधि-
देवतेव । 'हृत्वा क्रियादेवतशोभिषु मेघे वनादिभि' इत्यमर । 'क्यट् च' इति
चकारात्क्यट् । निपत्त मुवि पत्नित्वा । रामलक्ष्मणयोर्यावात्क्यम् । यथातथाभाव
मनतिन्म्य यथातथम् । यथारूपमिति यावत् । 'यथार्थं तु यथातथम्' इत्यमर
यथार्थं यथीभाव । 'स नपुमन्म्' इति नपुसन्त्वम् । 'ह्रस्वो नपुसक् प्रातिपदि
क्य' इति ह्रस्वत्वम् । तस्य भावो याथातथ्यम् । ब्राह्मणादित्वाद्भावे प्यह्प्रत्यय
द्वित्वादादिदृष्टि । 'दीर्घनाहुर्विशालाक्षधोरकृष्णाजिनाम्बर । कन्ठर्पममरूपथ रामं
दशरथात्मन ॥' इत्यादि श्रीरामलक्ष्मणतत्त्वस्वरूपमित्यर्थ । तथा वदेत्या देहसां
न्दर्यम् । अयूनाननिरिकावयवसनिवेशप्रयुक्तजगन्मोहनदिव्यमङ्गलविग्रहरामणीयक
मित्यर्थ । तदुक्तम्—'अहप्रत्यङ्गाना य सनिवेशो यथोचितम् । सन्निष्टसधिवन्ध
यसोन्दर्यमिति चोच्यते ॥' इति । तत्रा स्वरप्रमुखे साक स्वरद्वयणत्रिशिः प्रचूनिभि
सह । 'साक सत्रा सम सह' इत्यमर । चतुरधिका दश चतुर्दश सहस्राणि यस्य
सा तथोक्ता सरया यस्य तत्तथोक्तस्य । अनीरस्य राक्षसमेत्यस्य । 'अनीर तु रं
सेन्ये' इति विश्व । पञ्चताकरणे मरणमणि कारणभूता मरणत्वेन पर्यवसिताम्
'स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टात् प्रलयोऽस्त्य । अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरण निध
नोऽन्वियाम् ॥' इत्यमर । आत्मावज्ञा कर्णनासिकाच्छेदनहृपनिपावमानना च विज्ञा
पद्यामास निज्ञापितवती । सीतारामक-भान-जनेन रावणस्य कामकोवातुहापयामासेत्यथ
'सीटावमाननावज्ञा' इत्यमर ॥

ततो रावण किं कृतवानित्यत आह—

स दण्डकाया कृतदण्डकाया स्वसारमेना प्रथितस्वसार ।

निशाम्य रामस्य निशाम्य वृत्तं चक्रे रप राक्षसचक्रवर्ता ॥ २३ ॥

स इति । प्रथित सन्ल्लेखप्रत्यात स्वसार स्वकीयभुजबल यस्य स
तथोक्त । 'सारे बले स्थिराश च' इत्यमर । राक्षसचक्रवर्ता राक्षससावभाम स
रावणो दण्डकाया दण्डमारण्ये कृतो लक्ष्मणविरचितो दण्ड कर्णनासिकाच्छेदनहृपशा
सा यस्य स तथोक्त कायो देहो यस्यान्तामिति बहुव्राह्मिर्भितबहुव्राहि । 'दण्डोऽर्ज
शासने गण हिंसया ल्युटेऽपि च । मर्यादाया संन्यभेदे इति वेचयन्ती
'कायो देह इतिपुसो' इत्यमर । एना स्वसार भगिना शर्पणया निशाम्य दृष्ट्वा
'शमोऽदर्शने' इत्यत्र शमोऽर्दानार्थोऽमित्वाद्भ्रूखादेशामाव । तथा रामस्य कृत
पूर्वोक्तत्पचरित निशाम्य श्रुत्वा । तमुग्रादेवेति शेष । 'निशाम्यतीति श्रवणे तत्र
निशामयत्यपि' इति मद्भ्रमः । अत्र निशाम्यतेतिद रूपमन्यथा निशामयेति स्यात्
अत्र एवाह वामन—'निशाम्यनिशाम्यशब्दो प्रकृतिमेदा' इति । रप चक्रे ।
मत्परानमानभिज्ञतया वनगोचरोऽयं राम कियत्कार्यं कृतवानिति चुक्रोपेलर्घ ।
श्रुत्तमुपपाति ॥

तत प्रस्थाय जनस्थाने राक्षसान्धौ नष्टनीतिरयं ताटकेयं हाटक-
मृग पुरस्कृत्य सीताह्वा हरिणीं प्रहीतु तस्याग्रमथमाससाद् ।

१ तत इति । ततो रोषानन्तर जनस्थाने मराल्येऽष्टराक्षसा प्रस्थाप्य तत्परिपाल-
यं प्रेषयित्वा नष्टनीतिर्हनय । अमार्गवर्तव्यार्थ । अथ रावण । ताटकाया अपल
ताटकेयो मारीच । 'स्त्रीभ्यो टक्' इति उक्तेयादेश । तद्रूपो हाटकमृगो मायास्लि-
तहिष्णमयहरिण । 'हिरण्य हेम हाटकम्' इत्यमर । हाटकम्य हाटकमयो वा मृगो
हाटकमृग इति विग्रह । पश्चा विवनिताथलामे सति मयडादिग्रहणाभावेऽय-
दोष । त पुरस्कृत्य पुरोधाय सीताह्वा मीताभिमाना हरिणा मृगां प्रहीतुम् ।
विचारयति शेष । यथा लोके उच्चन कचन मृग पुरस्कृत्य वन गत्वा तद्विप्रलम्ब
मृगान्तर प्रहीतुमिच्छति तद्वदित्यर्थ । तस्य मारीचम्यावमथ म्यानमासनादाविवेग ।
'स्थानावमथवास्तु च' इत्यमर । अत्रव जनस्थान प्रति राक्षसेरण सीतापहरणत्पूर्व-
मुक्तम् । श्रीरामायणे तु तदनन्तरम् । इत्येव पौर्वापर्यविपर्ययनिबन्धनो विरोध
पुराणान्तरान्तरमाधेय । ताटकेय हाटकमृगमित्यत्र म्पकशब्दा न कार्या । तस्या
रूपहेतुत्वान्मारीचे तु हाटकमृगम्यागमसिद्धेरनारोप्यमाणत्वादिति ॥

मारीचोऽप्याकर्णितराग्रमेत प्रयत्नशतैरप्यनिवार्यमाणे तस्मिन्नु-
त्सृष्टुमेव बहुमन्यमानो गत्यन्तराभावात्तदभ्यर्थनामङ्गीकृत्य जातरूप-
मयमृगरूप गृहीत्या सीता वञ्चयितु पञ्चवटीमवगाहत ।

मारीच इति । मारीचोऽप्याकर्णित श्रुत रावणस्य मत सीतापहरणरूप
चिकीर्षितं येन स तयोक्त मन । तस्मिन्नावणे प्रयत्नान्तरपि । 'अपि रामो न सकुड
वृथाहोमानराक्षसान् । अपि ते नीवितान्नाय नोपक्षा जनकामता ॥' इत्यादि-
श्रीरामायणोक्तबहुप्रयत्नेरित्यर्थ । अनिवायमाणे निवारयितुमार्थ्ये सति । तद्विनाश-
रालस्य प्ररामशब्दादिति भाव । मुगहु मुवाहनामान स्वभ्रान्तमेव । यो हि विद्वान्-
मित्राश्वरे श्रीरामेण निहत इति भाव । वत् भुविष्ठ मन्यमान । मुगत्त्वम्पमे-
वमनो मरण इदानीमेतादृशनिर्जयो न म्यात्, अत म एव धन्य इत्यवबुध्यमान
सोक्तिरर्थ । गत्यन्तराभावात्प्रतीपरीतबुद्धिनिवर्तन जात्मनो निमोचने बोधयान्तरा-
भवात् । 'देशोपायगमे गति' इति वक्तव्यती । अन्यथनामङ्गीकृत्य ततो जातरूपमय
काबनविदार । विदारार्थ भवद् । यो मृगस्तद्रूप तदाकार गृहीत्वा स्वाहृत्य । राक्षसान्
कामरूपत्वान्मायावनकमृगभूमिका कृत्वेत्यर्थ । 'चानीकर जातरूप महागजतराजने
त्यमर । सीता वञ्चयितु प्रलोभयितु पञ्चवटीमवगाहत्तानेव । प्रविवेकेत्यर्थ ॥

दशमुखोऽपि जलधरपयस्थापितरथो दशरथिनिप्रदृने कृतास्थ-
स्तस्यो ।

१ 'नष्टनीति' इति पाठ २ 'सीताह्वा' इति पाठ ३ 'मति' इति पाठ
४ 'तस्मिन्नावणे' इति पाठ ५ 'अन्यथेय' इति पाठ ६ 'जगाहत्' इति पाठ

मनोवल्लभे । प्राणेश्वर इति यावत् । श्रीरामे प्रेम्णा स्नेहेन हेतुना । 'प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेह' इत्यमर । विदीर्णहृदया विदलितान्तरद्वा । अत एव कर्तव्याकर्तव्य विधेयाविधेय कृत्यमनानानवबुध्यमाना । इतिकर्तव्यताशून्या सतीत्यर्थः । 'ज्ञा अवबोधने' इत्यस्माच्छानच् । 'ज्ञाजनीर्जा' इति जादेशः । आतर श्रीराम जानीहि परामृशेत्येवप्रकारेण सौमित्रिमादिदेशः । राक्षसेभ्यो रामस्य विपत्तिमाशङ्क्येत्यमाज्ञापयामासेत्यर्थः । तथा रामायणम्—'आर्तस्वर तु त भर्तुर्विज्ञाय सदश वने । उवाच वचन सीता गच्छ जानीहि राघवम् ॥' इत्यादि ॥

ततश्चायं, न कार्यमिदमादिष्टम् । दिष्टदोषान्मिध्याप्रतीतिं परिभवति भवतीं परम् ।

तत इति । ततश्च निदेशानन्तरं च । हे आर्ये पूज्ये जानकि, इदमादिष्टमयमादेशः । भाषे क । न कार्यं न कर्तव्यम् । आतरं जानीहीत्येवमाज्ञानु न युक्तमित्यर्थः । कुत । दिष्टदोषात्कालविपर्ययात् । 'कालो दिष्टोऽप्यनेहापि' इत्यमरः । अथवा दिष्टदोषाद्वैवर्त्यात् । 'देव दिष्ट भागधेयम्' इत्यमरः । मिध्याप्रतीतिं विपर्ययज्ञानम् । अरामस्यवन्विन्यार्तस्वरे तत्सवन्धिलेन भ्रान्तिरित्यर्थः । भवतीं त्वापरमधिकं परिभवति तिरस्करोति । लोके चाकचक्यदोषाच्छुषौ रजतभ्रान्तिप्रतिपत्तिवत् तथापि अतस्मिन्स्तद्ग्रहणमुत्पन्नमभूत् । अत पर भ्रान्तासीत्यर्थः ॥

ननु लयाप्ययमार्तस्वरं प्रत्यक्षमनुभूतं । स च रामस्य विपत्तिमन्तरा नोपपद्यते । अतः कथं नम भ्रान्तलम्बित्वाशङ्क्यं नेतद्विश्वसितुं योग्यमित्याह—

त्रिभुवनैरुधनुर्धरस्य शौर्यराशेरार्यस्य कश्चिद्विद्विषयं कोणपघुणनिमित्ता विपत्तिमिति प्रणिपत्य प्रत्याचक्ष्ण लक्ष्मणं हृदयतोदकारिण्याः चाण्या मोहविह्वला सा यद्वतर्जयत् ।

त्रिभुवनेति । त्रयाणां भुवनानां समाहारत्रिभुवनम् । 'तद्विद्विषयं—' इत्यादिना समाहारसमासः । 'पात्रादिभ्यः प्रतिपेधो वक्तव्यः' इति स्त्रीलिङ्गताप्रतिपेधः । 'पात्राद्यदन्तरेकार्यो द्विगुर्लक्ष्यानुसारतः' इत्यमरः । तत्रैकधनुर्धरस्य जगदेकधानुष्कस्येत्यनेनास्त्रदत्तपन्नत्वोक्तिः । शौर्यराशेरर्हाशौर्यसंपन्नस्येति शारीरबलसंपन्नत्वोक्तिः । एवविद्विषयस्य महात्मन श्रीरामस्य कोणपा राक्षसास्ते घुणा कीटविशेषा इव तन्निमित्ता तन्मूलाम् । यद्वा मृगभूमिभ्यः प्रच्छन्नमप्यसु निजबुद्ध्या राक्षसं निश्चित्याह—कोणपो राक्षसो भारीच स घुणस्तन्निमित्ता तन्मूलाम् । 'राक्षस कोणपं ब्रूयात्' इत्यमरः । विपत्तिं प्राणसकटं को विवेकी श्रद्धीतं विश्वसेत् । न श्रद्धीतवैत्यर्थः । 'पन्नगाधुरगन्धवदेवदानवराज्ञैः । अशक्यस्त्ववेदेहि भर्ता जेतु न सशयः ॥' इति श्रीरामायणेऽप्युक्त्वादिति भावः । 'श्रद्धन्तरोरुपमर्गवद्वृत्तिर्वाच्यः' इति श्रच्छब्दस्य पूर्वनिपातः । इत्येवप्रकारेण प्रणिपत्य नम-

स्कृत्य प्रत्याचक्ष्ण प्रत्याल्पन्त लक्ष्मण हृदयतोदकारिण्या मनोव्यञ्चोत्पादिकया राण्या
वाचा । 'अनार्याकरणारम्भ नृशस कुल्पासन । अह तव प्रिय मन्ये रामस्य
व्यसन महत् ॥' इत्यादारभ्य 'न त्वह राघवादन्य पदापि पुरुष स्पृशे' इत्यन्तया
श्रीरामायणोक्तप्रकारयेत्यर्थे । मोहेन प्रियविपत्त्याद्यद्वाजनितचित्तवैकल्येन विह्वला
विह्वला सती सा जानकी बहु भूयिष्ठमर्तर्जयदमर्त्सयत् । अनेन्दयदिति यावत् ।
तर्जयते परस्मैपद कविप्रयोगात्सिद्धम् । तर्जयतेरनुदात्तत्वेऽपि तस्यानुदात्तत्वक्षिप्तो
द्वित्करणेनानुदात्तनिमित्तस्यात्मनेपदस्याविलम्बित्वङ्गपनत्परस्मैपदमिति । अत एव 'तर्ज-
यति मर्त्सयति च इत्यपि हृदयते' इति भट्टमल्ल ॥

तामेता सीतावाणीमसहमानो लक्ष्मण पुनरुवाचेत्याह—

भूयोऽपि लक्ष्मण प्रजावती परुषभापिणीमेवमभापत् ।

भूय इति । भूय पुनरपि लक्ष्मण परुषभापिणीं कणकठोरलापिनीं प्रजावतीं
भ्रातृभार्यां सीतामेव वक्ष्यमाणरीत्याऽभापतावोचत । 'प्रजावती भ्रातृजाया' इत्यमर ॥

लक्ष्मणवाक्यमेव विवृणोति—

सुमुखि । मम सुमित्रा सत्यमग्ना यदासी-

स्तद्भजमवितर्कं मातृसपर्कसौर्यम् ।

अहह विधिविपाकाद्याहरन्ती दुर्गतिं

त्यमसि विपिनमध्ये मध्यमाम्ना हि जाता ॥ २७ ॥

सुमुखीति । हे सुमुखि मधुरभापिणि जानकि, 'स्नात्वात्-' इत्यादिना ङीष् ।
यत् यस्मात्कारणात्त्व मम सत्य ययार्थम् । अकपटमिति यावत् । सुमित्रा सुमित्रा-
रूपिभ्यश्चा मातासीरभू । सुवचनोपलालनादिना निजजननी जातासीरित्यर्थ ।
तत्तस्मात्कारणादवितर्कं नि शङ्क मातृसपर्केण मातृसानिष्येन यत्सौख्यमानन्दस्त-
दभन प्राप्नवम् । अन्वभूवमित्यर्थ । एतावत्पर्यन्तमिति शेष । मातृत्वे तव सत्त्व-
हवाससौख्यानुभवस्य युक्तत्वादिति भाव । सपत्नीदानीं तु विधिविपाकाद्देवप्रातिङ्-
ल्याद्धेतो । 'विधिविधाने देवेऽपि' इत्यमर । विपिनमध्येऽरण्यमध्ये त्व दुर्गतिं
कर्णकठोरवचन व्याहरन्ती आल्पन्ती सती । 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमर ।
मध्यमाम्ना कैवेय्यपि जातासि । न केवल सुवचनेन सुमित्रैव, किन्तु दुर्गचनेन कैके-
य्यपि जातेति शूलोभयथापि त्व ममाम्बैव भवसि । अत पुत्रे मयि काप्यन्य-
शङ्का न कार्येति भाव । मध्यमाम्नाशब्दो व्याख्यात । मान्निरीृतम् ॥

इत्युक्त्वा भ्रातृसमीपगामिनि लक्ष्मणे तत्क्षणमेव रन्ब्रान्वेपी दशरु-
न्धर स्यन्दनं विहाय विहाय स्थलादवतीर्य निजान्त करणेऽप्यमान्त
रागं वहि प्रकटयन्निव कपटसन्यासिवेष पणशालाभ्यर्णमासदत् ।

१ 'परुषभापिणीं प्रजावतीं' इति पाठ २ 'ऽऽगीत्' इति पाठ ३ 'भ्रातृजाया भ्रातृ'
इति पाठ ४ 'धृतकाषावपटसन्यासिवेष' इति पाठ ५ 'पणशालानामसाद' इति पाठ

इतीति । इत्येवमुक्त्वा लक्ष्मणे भ्रातृषमीप श्रीरामनिःकट प्रतिगच्छतीति तद्गामिनि सति । तत्क्षणमेव तस्मिन्नेव क्षणे । विलम्बे कार्यविघातादिति भावः । अत्यन्तसयोगे दितीया । रत्नमपहरणोचितसमयमन्विपत्याकाङ्क्षत इति रत्नान्वेपी । दशकन्धरो रावण स्यन्दन शताङ्गम् । 'शताङ्ग स्यन्दनो रथ' इत्यमरः । विहास्यत्वात् । विहाय स्थलादाकाशमण्डलादवतीर्यावदस्य । 'पुष्पाकाशविहायसी' इत्यमरः । निजान्त करणे निजमानसेऽप्यमान्तम् । अत्युत्कृष्टत्वानिर्गच्छन्तमित्यथ । रागमनुराग लौहित्य च । 'रागोऽनुरागौ मात्मर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु' इति विश्वः । बहिर्बाह्येऽपि प्रकटयन्प्रकाशयन्निव ग्मिन् इत्युत्प्रेक्षा । सा च रागयो र्हेपभित्तिकाभेदाप्यवसायभूलातिशयोक्त्यनुप्राणितत्वात्सकरः । कपटसन्धासिबेपो मायाभिः श्रुतवैपधारी सन् । सद्य एव तस्या अनुद्वेगार्थमिति भावः । पणशालाभ्यर्णं सीतानिवासपणशालोपकण्ठमासदत्प्राप । सदेर्लुङि पुपादित्वाच्चेरकदेशः । 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यप्रा अप्यभितोऽप्ययम्' इत्यमरः ॥

रामाध्रमाक्षिगतलक्ष्मणसन्निधाना-
त्सीता जहार चपल पिशिताशनेन्द्र ।
माला नवोत्पलमयीं पल्लभ्रमेण
देवालयादिषु निरस्तजनादलर्कं ॥ २८ ॥

रामेति । चपलक्षयलः । अनियतचित्त इत्यथ । पिशिताशनेन्द्रो रक्षसचक्रवर्ती रावणो विगत लक्ष्मणस्य सन्निधानं साधिष्य यस्य तस्मात् । लक्ष्मणरहितादित्यर्थः । रामाध्रमाच्छ्रीरामनिवासात् । 'ध्रुवमपायैऽपादाम्' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । सीता जहारपहतवान् । साधारणमध्रान्तेति भावः । कथमिदं । निरस्तजनादर्थं कादिजनशून्याद्देवालयाद्देवतायतनात् । पूर्वैकत्ववगी । नवोत्पलमयीं नूतनेन्वीवरविकाराम् । तद्गमितामित्यर्थः । नवमदृष्टमभ्यनताद्योतनार्थम् । विकारायै मयटि षीप् । माला क्षत्र पल्लभ्रमेण सकालखण्डान्भ्रात्या । अन्यथा पल्लशब्दस्य केवलमासपरत्वे तस्य रक्षवर्गत्वेन नीलोत्पलमालया तद्भ्रान्त्यनुदयात् अलर्कं सापस्मारशूनक इवेत्युपमा । अलर्कस्य मालापहरणे यो लाभः स एव सीतापहर्तुं रावणस्यापीत्युपमाथ । 'शूनको भपकश्चा स्यादलर्कस्तु स योमित इत्यमरः' । अत्र कश्चिद्ब्रह्मस्योपदेशः कश्चिद् श्रीरामायणव्याख्यातृभिः — यद्यपि लक्ष्मीरुपा सीता, विष्णुरूपरामस्य मृगान्वपणममये राम एव तिरोहिता, तथापि तस्मिन्ममये देवैस्वकार्यार्थं श्रीरामानुमला मायया निर्मिता सीता तत्र स्थापिता, ता रावणो जहारति । अन्यथा रामस्य वियोगाद्रीरारेण क्षणमात्रमपि विच्छेपाभावप्रतिपादकं 'विष्णोरेपानपाग्निनी' इति वाक्यमप्रमाणं स्यात् । ननु क्षणमात्रविच्छेपस्यानन्तकारे विवाहात्पूर्वं सबन्धमाव कथमिति चेन्न । सर्वदा स्वस्मिन्विद्यमानाया एव सीताया लोकव्यवहारमनुभरजनकस्य गृह आविर्भाव परिकल्प्य विवाहादिलील-

करणान् । अन्वेपणविलापनाद्यनुकरणमात्रं तच्च स्त्रीसद्भिनामियमवस्थेति प्रत्यापना-
र्थम् । अत एवोक्तं श्रीभागवते—‘स्त्रीसद्भिनामिति यतिं प्रथयश्चचार’ इति । रावण-
कुम्भकणयो पूर्वं वरप्रदानादेव स्वमध्यत्वे सिद्धे यद्यपि प्रकारान्तरेणापि तयोर्विध-
भवति तथापि मायारूपसीता कन्यायित्वा तदपहरणापराधेन रावणहननादिक-
याप्रवर्तनेन लोकं पवित्रीकर्तुं परदारापहर्तुरेव विनाश इति ज्ञापनार्थं चेत्यलम-
तिरुच्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तत किं जातमित्यत आह—

हा नाथ ! क चिरायसीति बहुशो व्याकुश्य वाष्पाविलं
अर्जुर्विभ्रु विमुञ्चती दशरथस्याद्यामवेक्ष्य क्लुपाम् ।
रे रे राक्षस मा वधुं प्ररुदती मुञ्चेति गृध्राधिपो
रङ्गाध्वानमनल्पक्रोपमकरोद्प्रेवण रावणम् ॥ २९ ॥

हेति । हेति खेदे । नाथ प्राणेश्वर श्रीराम, क कुत्र चिरायसि विलम्बसे ।
येनेताद्दयवस्या सप्राप्तेति भावः । इत्यनेन प्रकारेण बहुशो बहुवारम् । ‘बहुल्या-
र्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्’ इति शस्त्रप्रत्ययः । व्याकुश्योश्चैराकन्य वाष्पाविलमभ्रुक-
ल्प अर्जुर्विभ्रु दिगांतरेषु विमुञ्चती प्रसारयन्तीम् । श्रीरामागमनाशयेनेति भावः ।
‘अग्न्यस्त्राद्या क्षुपा ज्येष्ठपुत्रकल्त्रलाज्येष्टक्षुपामवेक्ष्य इष्ट्वा । रे रे इति प्रकृते-
र्मर्त्सने चापलाग्निहृष्टोऽयं शब्दो हीनसंबोधनवाची । ‘हीनसंबोधने तु रे’ इत्यमरः ।
‘चापले द्वे भवत’ इति द्विरुक्तिः । ‘सभ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम्’ इति काशिकोपदे-
शाच्च सभ्रमः । तत्र ‘स्वरितमात्रेडिते—’ इत्यादिना प्राप्तस्य हुतस्य स्वरं हुतः ।
‘साहमननिच्छन्ना विभाषा वक्तव्या’ इति पाक्षिक प्रतिषेधः । ‘शास्त्रत्याग साह-
सम्’ इति हरदत्तः । राक्षसेति तस्य नामाप्युच्चरितुमनुचितमित्यामन्त्रितमिति
मन्तव्यम् । सीतापहरणसाहसं मा कुर्वित्यर्थः । प्ररुदती प्रकर्षेण क्रोशन्तीं वधुं
क्लुपा मुखं लज्जः । ‘मा प्रतिरथ’ इति वा पाठः । तत्पक्षे निरोधं मा कुर्वित्यर्थः ।
‘समा क्लुपाजनीवध्व’ इत्यमरः । अत्र दत्तरथस्यात्मप्रियमुद्गावेन भ्रातृन्वाप्त-
त्क्षुपाया अपि स्तन्नुपात्वाद्बधुप्रहणं द्रष्टव्यम् । इति । उरुत्वेति शेषः । गृध्राधिपो
जटायुः । अप्रेवणं वनपुरोभागं इत्यर्थः । ‘वनपुरगामिश्रकाशिभ्रकाषारिकाकोटरा-
प्रेभ्य’ इति वननकारस्य णत्वम् । अध्वानं मार्गं रुद्ध्वा निरुद्ध्य रावणं प्रत्यनल्प-
क्रोपमधिकक्रोपमकरोत् । अनुचितकारेण रावणं विजित्वा सीतां मोचयितुमुद्युक्तवा-
नित्यर्थः । शार्दूलविकीर्णित इत्यम् ॥

समभूत्समये तस्मिन्समरे समरहसोः ।

मिथोमथनसक्रुद्धगृध्राक्षसराजयो ॥ ३० ॥

समभूदिति । तस्मिन्समये सीताहरणक्षले समरहमोक्षुत्त्ववेगयोः । अतः

एव मियोमपनेन परस्परप्रहारेण सञ्जुहौ सम्यङ्कृपितौ यौ गृध्रसञ्जवराणौ जटायु-
रवणौ तयो समर युद्ध समभूत् । सम्यङ्प्रवृत्तमित्यर्थे ॥

तत किं तत्राह—

दशमुखरथमाशु घ्वस्तरथ्यं विसृतं
शिथिलतरवरुथं शीर्षचक्रं स चक्रे ।
गरदभिहतशक्तिप्रासवाणासखद्ग
त्रिशिखविशिखतूणीपाशकुन्त शकुन्त ॥ ३१ ॥

दशमुखेति । स शकुन्त पक्षी जटायु । 'शकुन्तपक्षिद्राकुने-' इत्यमर ।
शक्य आशुयविशेषा । प्रास्यन्त इति प्रासा कुन्तापरपर्याया क्षेपणीया आयु
यविशेषा । तदुक्त वृत्तिकारेण—'अकर्तरि च करके सश्याम्' इत्यन प्रास्यन्त
इति प्रासा इति । वाणा इपवोऽभ्यन्तेऽनेति वाणास कर्मुक्तम् । 'कर्मण्यण्' ।
'धनुधापौ धन्वसरासनकोदण्टकर्मुक्तम् । इप्वास' इत्यमर । तत्रधन्द्रहास ।
'तत्रे तु निखिंशचन्द्रहासासिरिष्ठय' इत्यमर । त्रिशिख त्रिशूलम् । विशिखा
वाणा । 'पृपन्कषाणविशिखा' इत्यमर । तूण्यौ तूणीरौ । 'तूणोपासङ्गतूणीरनि-
पत्रा इपुशिर्दयो । तूण्याम्' इत्यमर । पाशा रज्ज्वपरपर्याया आर्कषणसाधनायु-
धविशेषा । कुन्ता प्राणा प्रसिद्धा । 'प्राप्तु कुन्त' इत्यमर । एते रवण-
प्रयुक्ता आयुधविशेषा गरज्या पशाम्भ्यामभिहृता पराहता यस्य स तयोक्त-
सन् । 'गरत्पक्षच्छदा पत्रम्' इत्यमर । दशमुखरथ रवणस्यन्दतमाशु क्षिप्र
थ्वस्ता विनाशिता रथ्या रथवोटारोऽश्वा यस्य तम् । 'रथ्यो वोटारथस्य च'
इत्यमर । 'तद्ब्रह्मि रथयुगप्रासद्गम्' इति यत्प्रत्यय । विगत सूत सारथिर्यस्य
विसृतम् । 'सूत क्षत्ता च सारथि' इत्यमर । शिथिलतरोऽत्यन्तविशिष्टो बह्यो
रथगुप्तिर्यस्य तम् । 'रथगुप्तिर्वह्यो ना' इत्यमर । शार्णे विच्छिन्ने चक्रे रथात्रे यस्य
तम् । तयोक्त चक्रे कृतवान् । सीताविमोचनाभिनिवेशतया यावच्छक्ति वीमस
चकारेत्यर्थ । मालिनीवृत्तम् ॥

तत किं तत्राह—

राक्षसासिञ्जत क्षिप्र पपात पततां वर ।
मैथिलीपक्षपातेन पक्षपातमवाप्य स ॥ ३२ ॥

राक्षसेति । स पतता वरोऽण्टजमण्टलेधरो जटायुर्भयित्वा पक्षपातेनासक्ति-
विशेषेण हेतुना । राक्षसासिञ्जतो रवणचन्द्रहासविदम्बित सन् । पक्षपात गरुड-
मवाप्य क्षिप्र पपात । पक्षपाततत्परण्या पक्षपातप्राप्तिर्युक्तैवेति भाव । अस्मि-
निर्मिन्नपक्षो भुवि न्यपतदित्यर्थ । 'पक्ष पार्श्वमरुसाप्यसहायबलभित्तिपु' इति
वैचयन्ती । तथा रामायणम्—'स च्छिन्नपक्ष सहसा रक्षसा रौद्रकर्मणा । निपपात
हतो गृध्रो धरण्यामल्पजीवित ॥' इति ॥

तत्क्षणमन्यरथाधिरूढेन रावणेन भूयोऽपि नीयमाना जानकी शृङ्गसगतप्लवगपञ्चके पञ्चचूड इव क्षमाधरकुमारे कस्मिंश्चित्सुग्रीव-सात्कृतदशग्रीवप्रतापानलसदृशं वालिविनाशपिशुनं महोल्कापात-प्रतिमं रामसाहाय्यकप्रोत्साहनाय पुत्रमभिपतत्पतङ्गविम्बशङ्कावहं कनकपिशङ्गकौशेयमयोत्तरीयान्तरितमाभरणजालमपातयत् ।

तत्क्षणमिति । तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे । जटायुनिपातानन्तरक्षण इत्यर्थः । अन्यरथाधिरूढेन रथान्तराधिष्ठितेन । पूर्वैरथस्य जटायुषा विध्वस्तत्वादिति भावः । रावणेन भूय पुनरपि नीयमानापहियमाणा जानकी शृङ्गसगत शिखरोपविष्ट प्लव-गाना सुग्रीवादिक्पीना पञ्चक यस्य तस्मिन्स्थोक्ते । 'कपिशङ्गकौशेय' इत्यमरः । अत एव पञ्च चूडा शिखा यस्य तस्मिन् । 'शिखा चूडा केश-पाश' इत्यमरः । क्षमाधरकुमारे राजकुमार इव स्थित इत्युद्देशः । राजकुमारस्य पञ्चचूडलासम्भवाद्युपनयनकालीनत्वनिबन्धा, तदोपमवेति विवेकः । कस्मिंश्चित्समा-वरे पठते । ऋष्यमूक इत्यर्थः । सुग्रीवसाकृतो नक्षणा सुग्रीवाधीन इति । 'द्वेये त्रा च' इत्यत्र चकारात्सात्प्रत्ययः । तथाभूतो यो दशग्रीवप्रतापानलो रावणप्रता-पामिस्तसदृशः तत्तुल्यम् । अत्र रावणप्रतापानलस्य सुग्रीवसात्कृतत्वेन स्वतः सिद्धत्व-सदेहाहुपमोत्प्रेक्षयोः सदेहं चक्र । वालिविनाशस्य पिशुनं सूचको यो महोल्का-पातस्तत्प्रतिमं तत्सदृशमित्यादि पूर्ववत्सदेहात्सक्र । उत्तरत्र एतत्प्रत्यक्षीकरण-त्परसुग्रीवप्रत्यापितेन श्रीरामेण तथा करिष्यमाणत्वादिति भावः । 'कर्णेजप सूचकं स्वात्पिशुनं' इत्यमरः । रामस्य यत्साहाय्यकं सहायकम् । 'योपधाद्गुरुपोत्त-माद्गुञ्' । तत्र प्रोत्साहनाय प्रेरणार्थं पुत्रं सुग्रीवं प्रत्यभिपततोऽभ्यागच्छत पतङ्गस्य सूर्यस्य यद्दिग्भ्रं मण्डलम् । 'पतङ्गो पक्षिसूर्यो च' इत्यमरः । तच्छङ्कावहं तत्सदेह-जनकं तद्भ्रान्तिजनकं वा । अतस्त्वावेवाकारो । तथा पतङ्गविम्बस्य पतनासम्भवात् अभूतोपमोत्प्रेक्षा वा मतभेदादित्युक्तं तदेतदुज्जीवितमुच्छालनारद्वयमिति चक्र । कनकेन कनकवद्वा पिङ्गं कपिशं यत्कौशेयम् । 'कौशेयं कृमिकौशोत्पम्' इत्यमरः । तन्मयं तद्रूपं यदुत्तरीयं सव्यानं तेनान्तरितं निबद्धम् । 'सव्यानमुत्तरीयं च' इत्यमरः । आभरणजालं हाग्नूपुराद्याभरणकलापमपातयत् । रावणेन नीयमाना मामिमे वानरा श्रीरामाय कथयेयुरिति मत्वा पातयामासेत्यर्थः ॥

तत्पतनमपि स्वतेजःपतनमिव नालक्षयह्यङ्कालंकारभूतामशोकव-निका मैथिलीमनयदैनयामिश्रो दशग्रीवः ।

तदिति । तत्पतनमपि तस्याभरणजालस्य पतनमपि स्वतेजःपतनमिव निर-पातनिपातमिव नालक्षयन् पर्यालोचयन् । 'न क्लयन्' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः ।

१ 'ऋष्यमूक' इति पाठः २ 'पञ्चचूडाधर इव' इति पाठः ३ 'क्षमाधरे' इति पाठः
 ४ 'कपिशकौशेय' इति पाठः ५ 'भारम्' इति पाठः ६ 'न पश्यन्' इति पाठः
 ७ 'अनयश्च' इति पाठः

कामान्धलादिति भावः । नजर्यस्य नशब्दस्य 'सुप्सुपा-' इति समासः । नयाभिज्ञो नीतिनिपुणः । 'प्रवीणे निपुणाभिन्नविज्ञनिष्णातशिक्षिता' इत्यमरः । स न भवतीत्यनयाभिन्नः । दुर्विदित इत्यर्थः । 'अनयज्ञ' इति पाठे नयः जानातीति नयज्ञः स न भवतीत्यनयज्ञः । अथ 'आतोऽनुपसर्गे क' इति कप्रत्ययः । न ॥ 'इगुपध-इत्यादिना कप्रत्ययः । अत एवाह भगवान्काल्यायनः—'अकारादनुपसर्गात्कमोपपदं भवति' इति 'प्रतिषेधे च' इति वार्तिकव्याख्याने भाष्यकारेणार्थशब्दमुदाहृत्याप्यर्थस्य समर्थनात्ततो नञ्समासः । अनयज्ञः । नीतितात्त्राचारशून्य इत्यर्थः । दशग्रीवं रावणो मैथिलीं सीतां लङ्काया अलङ्कारभूता लङ्कालङ्कारभूतामलङ्कारोपमिताम् तत्प्रायामित्यर्थः । 'भूत इमादौ पिशाचादौ न्याये सत्योपमानयो' इति विश्वश्लोकवतिका निजनिहारोचितोद्यानवनिकामनयत् । तत्र निक्षिप्तवानित्यर्थः । दुहादित्याजयतेद्विवचनकल्मसः । अत्र रामायणम्—'हियमाणा तु वंदेही कचिन्नायमप इयती । दर्शं गिरिशृङ्गस्थान्पथ वानरयूथपान् ॥ तेषां मध्ये विशालाक्षी कौशेय कनकप्रमम् । उत्तरीय वरारोहा शुभान्याभरणानि च ॥ सुमोच यदि रामाय शसे सुरिति भासिनी । वल्लमुत्सृज्य तन्मध्ये विनिक्षिप्त सुभूषणम् । सभ्रान्तस्तु दशग्री वस्तत्कर्म च न दुःखवान् ॥' इत्यादि ॥

अशोकवनिका लेभे राक्षसीपरिवेष्टिताम् ।

सीता मारतिचालाम्निस्तम्भनाहार्मिषौपधिम् ॥ ३३ ॥

अशोकैति । अशोकवनिका कर्त्री राक्षसीभिर्निर्गूडत्वेन सगोपनार्थं रावणनिदुच्छराक्षसस्त्रीभिः परिवेष्टिता परिवृता सीताम् । महनस्थापस्य पुमान्मारतिर्द्वन्द्वान् 'अत इ' इतीन् । तस्य बाले लङ्गूले योऽग्निः सुन्दरकाण्डे वक्ष्यमाणरूपस्त्वस्तम्भने निरोधनेऽर्हा योग्याम् । शक्यामित्यर्थः । ओषधिं लताविशेषमिव । तेषां प्रापेवैत्युपेक्षा । सीतान्वेषणसमये लङ्का प्रविष्टो हनूमान्सीतामालोचय निजागमनहापनार्थमशोकवनिका भङ्गत्वा पितृनियुक्तेन्द्रजिता निरग्नीतो बाले वल्ले सवेष्टयापिना प्रज्वालितो वंदेहीनिवासतयैकामशोकवतिक्रमन्तरेण छत्का लङ्का ददाहेति सुन्दरकाण्डे वक्ष्यति ॥

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

काकुत्स्थोऽप्यथ रक्षसामधिपतेर्वाग्वागुरावेष्टिते

कृत्वा हाटकताटकेयहरिणे शार्दूलविक्रीडितम् ।

आगच्छन्ननुजेन तत्र गदितामारुण्यं वार्तां तत

सीतासंगमलालसस्तदुदजं रामं प्रतस्ये हृतम् ॥ ३४ ॥

काकुत्स्थ इति । काकुत्स्थो रघुनायकोऽपि रक्षसामधिपते रावणस्य वाक्येण रावणचनं सैव वागुरा मृगबन्धिनी । रञ्जनिर्मितजालविशेष इति यावत् । तय आवेष्टिते आवृते । नियमित इत्यर्थः । 'वागुरा मृगबन्धिनी' इत्यमरः । हाटकस्य विकारो हाटकमयो यत्ताटकेयो भारीचस्त्रसिन्धेव हरिणे मृगे । शार्दूलविक्रीडितः शार्दूले व्याघ्रः । 'शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे' इत्यमरः । तस्य विक्रीडितवद्विक्रीडित

कृत्वा । शार्दूलवत् स निहलेत्यथ । अथानन्तरमागच्छत् तत्रागमनममयेऽनुजेन
 लक्ष्मणेन गदितामुक्ता वार्ताम् । दीनारुन्दभ्रवणविपण्णसीतानिष्टुरवचनप्रेरितोऽहमा-
 गतोऽस्मीत्येव रूपवृत्तान्तमित्यर्थः । 'वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्त' इत्यमरः । आकर्ण्य श्रुत्वा
 भ्रातृस्वदनन्तरं सीतायाः सुगमे समामये लालसोऽलन्ताभिलाषः सन् । विजने वने
 तद्विपत्तेरवश्यमादित्वादिति भावः । तदुदञ्ज तस्याः सीताया उदञ्ज पर्णशाला प्रति ।
 तद् इति वा च्छेदः । रामो ह्युत शीघ्रं प्रनम्ये चञ्चलः । अत्र भिन्नवाक्यस्थत्वात्का-
 कुत्स्थरामशब्दयोर्न पौनःपुन्यम् । यद्वा ककुत्स्थः ककुत्स्थवशोद्भव इति विशेषणत्वेन
 वा योजना । अत्र वाक्यादकेयवोर्वागुराहरिणरूपेण ककुत्स्थे भृगयुल्लप्रतीतेरेक-
 देशवर्तिरपकम् । तच्च शार्दूलविक्रीडितमित्यत्र तत्सदृश विक्रीडितमिति सादृश्याज्ञे-
 पादसम्भवद्रस्तुसंबन्धरूपनिदर्शनया सापेक्षितत्वात्संकीर्त्यते । शार्दूलविक्रीडितमित्य-
 त्रास्यापि उत्तस्य शार्दूलविक्रीडितत्वात्कवेद्यातुर्यमनुसंधेयम् । 'सूर्याक्षेमसजस्तता
 सगुरव शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात् ॥

अयं कथं स्यादिति चाप्यगर्भमालोक्ष्यमानो वनदेवताभिः ।

विलोकयन्केवलपुष्पशाला विनष्टचेता विललाप रामः ॥ ३५ ॥

अयमिति । अयं श्रीराम इत्येव कथं भूतं स्याद्भवेत् । प्रियतमारहितपर्ण-
 शाला दृष्टेति शेषः । इति मलेत्यथ । बाष्पाप्यभूणि गर्भे यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति
 तेषां वनदेवताभिरलोक्यमानो दृश्यमानः सन् । तासामपि शोचनीय इति भावः ।
 रामः केवला सीतापहिलेन शून्या पर्णशालामुदञ्ज विलोकयन् । अत एव विनष्टचेता
 भ्रमोत्साहः सन् । विललाप परिदेवयामास । 'विलाप परिदेवनम्' इत्यमरः ।
 'महात्मगुरुदेवानामश्रुपातः क्षितौ यदि । देशप्रशो महद्दुःखं मरणं च भवेद्भवम् ॥'
 इति क्षितौ देवताश्रुपातनिषेधदर्शनाच्छ्रावणस्य क्षिप्रमेव महद्दुःखं प्राप्तिस्त्वन्मार्थं
 चाप्यगर्भमित्युक्तम् । वृत्तमुपनाति ॥

विलापप्रकारमेवाह पञ्चभिः —

हा कष्टमत्र नहि सा किमिदं प्रवृत्त-

मालोकयामि चट्टलामिह पादमुद्राम् ।

मा वीक्ष्य नूनमगृहीतमृगमुहूर्त-

मन्तर्हिता तरुषु रोपयतीव सीता ॥ ३६ ॥

हा कष्टमिति । हेति खेदे । कष्टं वृच्छम् । प्राप्तमिति शेषः । कुतः । अत्रास्या
 पुष्पशालाया सा सीता नहि नास्ति खलु । 'अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यलि'
 इति भाष्यकारवचनाद्भवतीति लट् पूर्वाचार्याणां सज्ञा । इदमेतन्सीताभानरूपं कार्यं
 किं प्रवृत्तम् । तेन कारणेन सजातमित्यर्थः । तथेहास्मिन्प्रदेशे चट्टला पादमुद्राम् ।
 विकलितान्पादविन्यासान्त्वित्यर्थः । आलोकयामि पश्यामि । प्रमेतादित्यर्थः । इत्येव-
 मुक्त्वा स्वयं कथञ्चिदन्यथोत्प्रेष्यते—मामिति । अगृहीतमृगमनाहृतहिरण्यहरिण

मा वीक्ष्य सीता रोषवती कुपितेव । वस्तुतस्तु न तथा । परमप्रेमास्पदे मयि रोषा-
भावादिति भावः । तरुषु रुक्षेषु मुहूर्तं क्षणमात्रं घटिमाद्वितय वा । 'मुहूर्तमत्पत्र'
स्याद्वटिमाद्वितयेऽपि च' इति विश्वः । अन्तर्हितान्तर्धानं गता । नूनमित्युपेक्षा
लोके हि कान्ता कान्ते स्वाभिमतार्यासग्रहीतरी सति रोषविडम्बनया कुत्रिचिं
गूढतया वचित्कालं रमयन्ति तद्वदित्यर्थः । वसन्ततिलकारुतम् ॥

एव सामान्याकारेण विलप्य सप्रति सीतामामन्य विलपति—

त्वदभिलषितपूर्त्या वञ्चितः पञ्चवत्या

मचरमचरमोऽहं मोहभाजा प्रजानाम् ।

तदिह सरलबुद्धे ! नैव रोपस्य काल

सुमुखि ! मम मुखं किं सोढसीतावियोगम् ॥ ३७ ॥

त्वदिति । हे सरलबुद्धे ऋजुबुद्धे सुमुखि सुन्दरानने जानकीति संबोधनद्व-
नं विप्रलम्भस्त्वया कर्तुं भोचित इति सूच्यते । त्वदभिलषितपूर्त्या त्वदभिलषि-
मरण्येऽपि सहस्रचाररूपो मनोरथः । चित्रभृगाहरणरूपो मनोरथो वा । तस्य पू-
रुरणेन हेतुना वञ्चितो विप्रलम्भः प्रतारितः । व्यामोहित इति यावत् । अहं मो-
भाजाम् । ज्ञानानामित्यर्थः । प्रजाना जनानाम् । 'प्रजा स्यात्सततां जनै' इत्यमर-
चरमोऽन्तिमो न भवतीत्यचरम आद्यः । अप्रेमर सन्नित्यर्थः । पञ्चवत्यामन-
सचरितवानस्मि । एतावत्पर्यन्तं लप्साहचर्यात्वनमनोरथपरिपूरणतत्परतया व्यवा-
तवानस्मीत्यर्थः । तत्तस्मात्कारणादिह महारण्ये रोपस्येन कान्ते न । रोप कर्तुं
समयो न भवतीत्यर्थः । सत्यपि रोपहेतावीदृग्वनवाससकटे मनःसमाधायानुकूलं
नैव वर्तितव्यत्वादिति भावः । अस्तु वाय रोपकालः । मम निरहासहिष्णुत्वाद्वा त्व-
कर्तुमयुक्तमित्याह—हे सुमुखि, मम मुखं च यत्त्वत्सहवासेनैव सोलासदिति भावः
सोढ क्षान्त सीतायास्तव वियोगो विरहो येन तत्तथोक्तं किं सीताविरहमहि-
भवति निम्नः । न भवत्येवेत्यर्थः । अतः सर्वथा रोप परित्यज्य सन्निधेयमिति भावः
अत्र सीतेस्त्वन्वापदेनाग्रहणमखण्डितप्रेमास्पदत्वद्योतनार्थम् । मालिनीरुतम् ॥

तथाप्यपूर्वभृगाहरणे यदि त्वदभिलाषस्तदानेन तुच्छेन मायामृगेण किम्
इतोऽप्यत्यन्तं श्लाघ्यमानेष्वाभीत्याह—

यद्यस्ति कौतुकमपूर्वभृगे मृगाक्षि !

चान्द्र हरामि हरिणं मम सन्निधेहि ।

यावन्न मुञ्चसि मया हतमेणमेनं

तावद्घातु तव वक्रतुला मृगाङ्ग ॥ ३८ ॥

यदीति । हे मृगाक्षि कुरङ्गनयने जानकि, अपूर्वभृगेऽसाधारणभृगे कौतु-
कुत्तुहलम् । अभिलाष इति यावत् । 'कौतुहलं कौतुकं च उतुकं च कुतूहलम्' इत्य-
मरः । अस्ति यदि वर्तते चेत् । तवेति शेषः । तर्हि चन्द्रस्याय चान्द्रः । चन्द्रनि-

इत्यथ । 'तस्येदम्' इत्यण् । त हरिण हरम्यानयामि । यद्वा हरिष्यामीत्यर्थः । वर्तमानसार्नाप्ये वर्तमानप्रत्ययः । अतो मम सन्निधेहि सन्निहिता भव । मन्समीप प्रत्यागच्छेत्यर्थः । अतो मया हृतमानीतमेन चान्द्रमेण हरिण यानयावत्पर्यन्त न युवसि न त्यजसि । कोतुकादिति भावः । तावन्मृगोऽद्भुविह यस्य मृगाङ्गश्चन्द्रस्त्वव वक्षेण निष्कलङ्गेन त्वदीयवदनेन तुला सादृश्य दधातु धारयतु । समावनाया लोटः । तदनन्तरमिदानीं चा वक्रसादृश्यधारणकथैव नास्तीत्यर्थः । अत्र तुला दधात्विति सभावितायापमानया चोपमानादुपमेयस्याविज्ञप्रतिपादनरूपो व्यतिरेको व्यज्यत इत्यलकारेणात्कारध्वनिः । लोकोत्तरलावण्यसपनभवन्मुखावलोकनाभावे मन कथ निर्वाह इति फलितार्थः । वक्रतुलामित्यत्र 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्' इत्यप्रासादस्य पर्यायस्येक तुलाशब्दस्य प्रतिषेधादन सादृश्यवाचित्वात्तद्योगेऽपि तृतीया-नमासः । वमन्तित्वात्तत्त्वं ॥

इत्थ विलापेऽप्यसन्निहितायास्त्वस्या गृति निश्चिनोति—

सप्राणा चेज्जनकतनया किं न तिष्ठेत मह्यं

हिंस्रै सत्त्वैर्न पल्लु निहता रक्तसिक्ता न पृथ्वी ।

गोदावर्यां पुलिनविहृतिं रामशून्या न कुर्या-

द्युक्त नक्तचरकवलनात्सस्थिता सर्वथा सा ॥ ३९ ॥

सप्राणेति । जनकस्य तनया जानकी । विशिष्टपितृजन्यत्वात्परमसाध्वीत्यर्थः । सप्राणा चेत्सतीविठा यदि । मह्यम् । अत्यन्तविरहासहिष्णव इति भावः । न तिष्ठेत किमात्मान प्रकाशयन्ती न वतेत किम् । वर्तेतैवेत्यर्थः । अतो न प्राणसहितेति । तिष्ठतेलिटि 'प्रकाशनम्येयारययोश्च' इत्यात्मनेपदम् । तर्हि व्याप्रादिभिर्भरिता णिम् । नेत्याह—हिंस्र सत्त्वैर्व्याप्रादिघातुकजन्तुभिः । 'क्षरार्घ्यात्तुनो हिंस्र' इत्यमरः । न निहता खलु न हितिता खलु । कुतः । पृथ्वी भूरक्तसिक्ता रक्षिरङ्गिष्ठा न भवतीत्यर्थः । तथा चेद्रक्तसिक्ता भवेदेवेति शेषः । तर्हि गोदावरीतीरे विहृतं गन्वती किम् । तथाभूतापि न भवतीत्याह—गोदावर्याम् । लक्षण्या गोदावरीतीरे इत्यर्थः । 'गोदावर्या' इति षष्ठ्यन्तपाठे तस्या पुलिनेषु सैकतेषु विहृतिं विहारम् । 'तोयोन्धित तपुलिने सैकत सिक्तामयम्' इत्यमरः । रामेण प्रियतमेन मया शून्या विरहिता सती न कुर्यान्न विदध्यात् । द्युक्तम् । प्रियतमविरहितविहारस्य पतिव्रतानामधर्मत्वादिति भावः । किन्तु सा जानकी सर्वथा सर्वप्रकारेण । 'प्रकारवचने ञाल्' । नक्तचरकवलनाद्वाञ्छसकर्वकमक्षणादेतो सस्थिता नथा । द्युक्तम् । एतद्विचारण सगतमित्यर्थः । 'सस्था स्थितौ व्यवस्थाया नाशे' इति विश्वः । अत्रैव बहुधा सदिश्य निश्चयपर्यवमानकथनान्निश्चयान्त सदेहात्कारः । मन्दाकान्ता ॥

लोकान्तरप्रणयिन श्वशुर प्रणन्तु

मात्रसकालमतिरह्य यदि प्रयासि ।

विज्ञाप्य मामपि समाह्वय साध्वि । तस्मै
सौमित्रिरेव भरते निदधानु राज्यम् ॥ ४० ॥

लोकान्तरेति । हे जानकि, लोकान्तरप्रणयिन स्वर्गस्य ध्वशुरं पत्यु पित दशरथ प्रणन्तु नमस्कर्तुम् । 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इति णत्वम् । अङ्गं मध्वतुर्दशवत्सरात्मकतया नियुक्तो य कालस्तमतिलङ्घयोद्ध्वन । तावन्त कालमया पयित्वंवेत्यर्थ । तदानां साग्रेव वर्षस्यावशिष्टत्वादिति भाव । 'अविलङ्घ्य' इति पाठे स्पष्टार्थ । प्रयासि यदि गच्छसि चेत् । यद्यपि परमपतिव्रतायास्तव मा पति मुत्सृज्य पुरस्ताद्गमनमनुचितम्, तथापि ध्वशुरप्रणामौत्सुभ्येन गच्छसि चेदित्यर्थं तर्हि हे साध्वि पतिव्रते । भतो मद्विरह न सहिष्यसीति भाव । 'सती सार्धं पतिनता' इत्यमर । तस्मै ध्वशुराय विज्ञाप्य प्रियवियुक्ताह स्थातु न शक्नोमीति निवेद्य मामपि समाह्वयान्तरय । प्रवेद्ययेत्यर्थ । 'दृष्टिराकारणाह्वानम्' इत्यमर । त्वद्विनाशलादात्मनोऽपि विनाशो निश्चित इति भाव । तर्हि राज्यस्य का गतिरित्याह-सौमित्रिर्लक्ष्मण एव भरते राज्य निदधानु निक्षिपतु । स्वलेक्यान्नातत्परेण श्रीरा मेणाह कर्तव्यताया नियुक्त इति भरत मदाज्ञापरिपालनतत्पर साम्राज्येऽभियेक्ष्यतीति भाव । वसन्ततिल्कारुतम् ॥

कवेर्वाक्यम्—

इत्थ विलप्य दयिता विपिने विचिन्वि-
न्नामो न तत्र धृतिमात्र च लक्ष्मणोऽपि ।
तादृग्विधामपि कथा कथयन्सयाचा
वल्मीकजन्ममुनिरेव कठोरचेता ॥ ४१ ॥

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रसारेण विलप्य परिदेवन कृत्वा रामस्तत्र तस्मिन्वि-
पिनेऽरण्ये दयिता प्रेयसा सीता विचिन्विभृगयन्धृतिमान्धैर्यवान्नाभूत् । किन्तु सीता
विरहवेदनया विपण्णहृदयोऽभूदित्यर्थ । तथा लक्ष्मणश्च धृतिमात्रहि । नाभूदेवे-
त्यर्थ । तद्गु सस्यैतद्गु जत्वादिति भाव । किन्तु तादृशी विधा प्रकारो यस्यास्ताम् ।
इत्थमिति वक्तु श्रोतु वाशङ्कामित्यर्थ । तथाभूतामपि कथा श्रीरामविलापप्रकार-
वाक्यप्रबन्ध स्ववाचा निषकण्ठोऽस्या कथयन्पुन पुनर्नयन् कठोरचेता कठिनहृ-
दय । निर्देय इति यावत् । वल्मीकाजन्म यस्य स तथोक्त । स चासौ मुनिश्च स
एव वारमीत्रिरेव धृतिमानभूत् । सकललोमान दन्तरमस्तसद्गुणाभिरामस्य तत्रभवत्
श्रीरामस्य तादृग्विपादवेक्यग्राग्विष्यञ्जकविलापनथाकथनादनिर्विण्णचित्ततया स एवाति
धैर्यसपत्नोऽभूदित्यर्थ । पेलवचित्तानामस्माक स्य धृतिमत्त्वमिति भाव । दृत्त पूर्ववत् ॥

तत प्रारभमाणप्रयाणान्प्राणानवष्टभ्य जटायुस्ततै इत् क्रियमाण
सीतान्वेषण सलक्ष्मण राममालक्षयन्नवोचत् ॥

तत इति । ततस्त्वदनन्तरं प्रारम्भमाणमुपक्रम्यमाणं प्रयाणं परलोभ्यात्रा वैस्तान् । उत्क्रमणशीलानित्यर्थं । प्राणाञ्जटायुरवष्टभ्यं सन्तभ्यं । निरिच्छ्येत्यर्थं । श्रीरामाय वार्ताकथनाथमिति भावः । तत इति प्रदेशेषु क्रियमाणं सीता वेषणम् । सीतामन्विष्यन्तमित्यर्थं । सलक्ष्मणसौमित्रिसहितं राममालक्ष्यन्पश्यन्वेषमवोचत उक्तवान् । ब्रूवो वचोर्वा लुक् 'वच ऽम्' इत्युमागमे गुणः ॥

किमित्तवोचतेत्यत आह—

आयुष्मन् ! मा खड्गविक्षतपक्षतिं क्षितितले निक्षिप्य क्षिप्रमपजहार
मैथिलीं रावण इति ॥

आयुष्मन्निति । हे आयुष्मन् । प्रशसाया मनुष्यं । सत्कलोकहिताचरणतत्पर-
तया सफलजीवनेत्यर्थं । खड्गविक्षतपक्षतिं चन्द्रहासविदलितपद्ममूलम् । 'श्री पक्षति
पद्ममूलम्' इत्यमरः । मा क्षितितले निक्षिप्य । परिश्रातं मा पक्षविक्षेदपूर्वकं
भूमौ पातयित्वेत्यर्थं । रावण क्षिप्रं ब्रुव मैथिलीं जानकीमपजहारपद्वतवान् इत्यवोच-
तेति पूर्वेण सद्यः । तथा च रामायणम्—'परिश्रातस्य मे पत्नीं छित्त्वा खड्गेन
रावणः । सीतामादाय वदेहीमुपपात विहायसम् ॥' इति ॥

तत किं जातं तत्राह—

स्वयमपि शरभङ्गस्वीकृतां भङ्गहीना
सपदि गतिमजात सहतायुर्जटायु ॥
नयनसलिलमिश्रं रामहस्तेन दत्तं
दशरथदुरवाप प्राप नैवापमम्भ ॥ ४२ ॥

स्वयमिति । जटायु सपदि सद्य एव । श्रीरामस्य सीतापहरणवार्ताकथन-
समय एनेत्यर्थं । सहतायुस्त्वक्पावितं सन् । स्वयमपि शरभङ्गेण मुनिना
स्वाहना प्राप्ता भङ्गहीनामभताम् । शाश्वतीमित्यर्थः । गतिं वेकुण्ठं स्थानमवाप्तं
प्राप्तं सन् । निजभाग्योदयेन परब्रह्मण्यस्य श्रीरामस्य दिव्यमङ्गलविग्रहसाधा-
त्स्वरान्छरभङ्गवन्मुक्तं सन्नित्यर्थः । नयनसलिलमिश्रं वाष्पोदकमिश्रितम् । पितृ-
सन्वित्वेन तस्य पितृवद्रोदनाहर्त्वादिति भावः । रामहस्तेन दत्तं दशरथस्य दुरवाप
दुर्लभम् । अमानिष्यादिति भावः । नैवाप पितृतर्पणसुबन्धि । 'पितृदानं निवाप
स्वाप्तं' इत्यमरः । अम्भ प्राप । पितृनिर्विशेषं तस्योर्ध्वदेहिकं रामधकारेत्यर्थः ।
उक्तं च रामायणे—'ततो गोदावरीं यत्वा नदीं नरवरामनी । उदकं चक्रनुत्सस्ते
ऽत्रराजस्य तातुमो ॥' इति । ननु तिरश्चा कर्मानिकारादग्निसंस्कारानहर्त्वाच्चोत्त-
मलोकाभावेन कथमस्य मुक्तियुक्तत्वमिति चेत् । 'मया त्वं समनुजातं शाश्वतीं
मुक्तिमाप्नुहि' इति श्रीरामायणोक्तत्वादस्त्वेवास्य मुक्तिः । तदुक्तं चरितपुराणे—
'मत्तृते मरणं यस्मात्त्वया प्राप्तं द्विजोत्तम । तस्मान्मम प्रसादेन विष्णुलोकमवा-
प्स्यसि ॥' इति । 'सुग्रीवो हनुमान्शो गजो गृध्रो वणिक्पथः' इति मुक्तमध्यपरिगण-
नाजटायुषो मुक्तिप्राप्तिं सिद्धेत्वगम्यते इत्युपरम्यते । मालिनीरुतम् ॥

। अथ दक्षिणारण्यानीं प्रति प्रस्थिते काकुत्स्थे राक्षसी काचिदयोमु
खीनाम सौमित्रिंमभिभूय तदीयेन शस्त्रेण शूर्पणखासिद्धिमभजत् ॥

अथेति । अथ जटायुमुत्तयनन्तरम् । काकुत्स्थे श्रीरामे । महदरण्यमरण्यानी
'महारण्यमरण्यानी' इत्यमर । 'इन्द्रवरुण-' इत्यादिना ङीप् । आनुगागमथ
दक्षिणा दक्षिणदिगवस्थिता सा च साऽरण्यानी च । ता प्रति प्रस्थिते चलिते
सन्ति । जटायुपा तद्दिगवस्थितेन रावणेन सीतापहरणस्योक्तत्वादिति भाव । अयो-
मुखीनामायोमुखीतिनाम्ना प्रसिद्धा काचिद्राक्षसी सौमित्रिं लक्ष्मणमभिभूय 'एह
रस्यावहे' इत्युक्त्वा 'समालम्बितलक्ष्मणाम्' इत्याद्युक्तप्रगरेणाक्षिप्य तदीयेन सौमित्रि-
सबन्धिना शस्त्रेण शस्त्रेण शूर्पणखाया रावणभगिन्या या सिद्धिर्मुखमन्नरूपनिष्पत्तिस्तत्-
दृशीं सिद्धिमिति निर्दर्शना । अल्भत प्राप । शूर्पणखेव लक्ष्मणखह्नितकृतार्जनासिद्धि
बभूवेत्यर्थ । उपलक्षणमेतत् । विद्वत्तन्तना च बभूव । तथा चोक्त श्रीरामायणे—
'एवमुक्तस्तु कुपित खड्गमुद्यम्य लक्ष्मण । कणनासे स्तनी तस्या विचकर्तासि-
सदन ॥' इति ॥

ततः क्रौञ्चारण्यसरण्या प्रयानावेतौ महर्षे स्थूलशिरस शपा
त्कोणपता प्रपन्न पद्मगपतिभोगभीषणाभ्या भुजाभ्या वयन्ध यद्यार्थ
नामा कवन्ध ॥

तत इति । ततोऽयोमुखीर्जनासिकालनच्छेदानन्तरम् । क्रौञ्चारण्यस्य सरण्या
मार्गेण । 'अयन वर्म मार्गाध्वपथान पदवी सति । सरणि' इत्यमर । अत्र
तृतीयोपपत्तिर्व्याख्याता । प्रयातौ प्रस्थितावेतौ रामलक्ष्मणौ कर्म । स्थूलशिरस
लज्जान्नो महर्षेर्ऋषिधेष्टस्य शपात्कोणपता राक्षसव प्रपन्न प्राप्तो यथायनामाव
र्भाभिधान कवन्धो राक्षस पद्मगपते कुण्टलीश्वरस्य भोग कायस्तद्गङ्गीपणाभ्या
मयकराभ्या भुजाभ्या बबन्ध । हरोधेत्वर्थ । वस्तुतस्तु धीरामस्य साम्नाद्विष्णो
शेषाद्दशायित्वाक्ष्मणस्य शेषान्तरत्वाच्च तयोर्नाव बन्धो न तु सहेतुधेति शाप
वित्तु पद्मगपतिभोगभीषणाभ्यामिति भुजविशेषणमुक्तमित्यनुसंधेयम् । कवन्ध इत्यत्र
विरद्धलक्षणया कस्य शिरसो बन्धोऽस्यास्तीति कवन्ध इति विग्रह । अपमूर्धक-
ट्टिरमित्यर्थ । 'कवन्ध सलिले ओकमपमूर्धकलेवरम्', 'कवन्धोऽङ्गी क्रियायुक्तम-
पमूर्धकलेवरम्' इति विश्वामरो । प्रहृतेऽपीद्रवभ्राभिघाताद्दक्षोविभुप्रशिरस्मतया
कवन्धत्वाद्यथायनामत्वमस्येति भाव । तथा च रामायणे लक्ष्मण प्रति कवन्धा-
धयम्—'पुरा मन महाबाहो महाबलपराम् । रूपमासीममाचिन्त्य त्रिषु लोकेषु
विश्रुतम् ॥ तत स्थूलशिरा नाम महर्षि कुपितो मया । विचिन्वन्विधिष बन्ध
रपेणनेन धरित ॥ तेनाहमुक्त प्रेष्यव घोरसापाभिधायिना । एतदेव नृशस ते
रूपमस्त्वतिगर्हितम् ॥ इन्द्रकोपादिद रूप प्राप्तमेव रणाजिरे ॥' इति ॥

॥

तदनन्तरमनश्रुपात्रेषु राक्षसीनेत्रेषु संदोत्पादिततरवारिभ्या राम-
लक्ष्मणयोस्तरवारिभ्या कवन्धग्राह्युगलं कदलीलावमलूयत ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तर निरोधानन्तरम् । अनश्रुपात्रेष्वगम्पशोभ्येषु ।
निजभर्तृमहिम्ना कदापि शोभन्त्युपहृत्यभावादानघ्राताश्रुगणेष्वित्यर्थः । 'योभ्यभाज-
नयो पात्रम्' इत्यमरः । राक्षसीनेत्रेषु राक्षसाङ्गनानयनेषु । सद्यः सर्वदोषादितत-
राण्यनिशयेनोत्पादितानि । 'द्विवचनविभज्य-' इत्यादिना तरप्प्रत्ययः । तानि वारीणि
वाष्पोदकानि याभ्या तौ ताभ्याम् । राक्षसखण्डनेन शोकोत्पादकत्वाज्जिरन्तराराक्षसी-
नेत्रजलोपादनाभ्यामित्यर्थः । रामलक्ष्मणयोस्तरवारिभ्या खड्गाभ्याम् । 'तरवारिर्मे-
ण्डलाप्र खड्गकौशेयसौ समौ' इत्यमरः । कवन्धग्राह्युगलं कदलीमिव लूत्वा कन्ती-
लावमलूयत अञ्ठिउयत । कदलीगण्डमिसानायासेनाप्राज्यतेत्यर्थः । 'कदलीलाववन्'
इत्यपपाठः । 'उपमाने कर्मणि च' इति णसु प्रत्ययः । 'कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोग'
इति लजोऽनुप्रयोगः । निर्नेघजुपितां श्रीरामलक्ष्मणौ निजासिभ्या कवन्धम्य
दक्षिणसत्रयाद् विच्छिद्यतुरित्यर्थः । अत्र करणयोरपि तरवार्यो कर्तृत्वव्यपदेशान्न
योरखण्डितत्वद्योतनायम् । तथा च रामायणम्—'दक्षिणो दक्षिण बाहुमसक्तमसिना
तत । विच्छेद् रामो वेगेन सव्य वीरस्तु लक्ष्मण ॥' इति ॥

तदनु दनुकवन्धेनादरादर्धितौ तौ

गिरितटभुवि देह देहतुस्तस्य भीमम् ।

अरुथयद्य शपापायतुष्ट स रामं

तपनतनयमैत्र्या मैथिलीं प्राप्नुहीति ॥ ४३ ॥

तदन्विनि । तदनु बाहुच्छेदानन्तरं दनुवशोद्भवन्वाइतु स चासौ कवन्धनेति
विशेषणमनाम । यद्वा दनुरित्यस्य पूर्वनाम । तथा श्रीरामायणेऽरण्यकाण्डे—'एन
मुक्त्स्व रामेण वाक्यं दनुरनुत्तमम्' इति । 'दनो सकाशात्तत्त्वेन प्रभावः ते महा-
त्मन' इति शबरा प्रति वाक्यं च । तथा 'दनुर्नाम स्त्रिय पुत्रं शपाद्राभसना गत'
इति लिङ्गिन्धाकाण्डे चोक्तवान् तथाच । दनुनामा चामौ कवन्धश्च दनुकवन्ध
इति शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी सनाम । शाकपार्थिवादिराहृतिगणः । तेन
दनुकवन्धेनादरादौरवार्धितौ । 'स्मिन् सैरोपदेश्यामि युवाभ्या ससृष्टोऽभिना'
इति याचितौ तौ रामलक्ष्मणौ गिरितटभुवि गिरिप्रदरसीम्नि । 'गिरिप्रदरमायाय
पावन निसनर्जतु' इति रामायणात् । भीम भयकर तस्य कवन्धस्य देहं बलेवर
देहतुर्भस्मीचरतु । 'देहं भस्माकरणे' इति वानोर्लिङ्गः । 'अत्र एकहल्मध्येऽनादेशादे-
र्लिङ्गि' इत्येवाभ्यामलोपी । अथ दहनानन्तरम् । शपापायेन मुनिप्रयुक्तगपातेन
तुष्टस्योपगतं सन् । कवन्धो रामं प्रलम्बप्रथद्वोचत् । निमित्ति । तपनतनयमन्या
सुधीनश्रेहेन मैथिलीं सीतां प्राप्नुहि लभस्विति । उक्तं च धारामायणे—'श्रूयता राम
वक्ष्यामि सुप्रीवो नाम वानर' इत्यारभ्य 'स ते सहायो स्मिन् च सीताया परिमार्गणे'

इत्यतेन । मैत्र्येण नानिह्यवज्ञापनाद्वैकल्पिकम् । अत एवाह वामन - 'प्यत्र पितृवर्णादीनां बहुलम्' इति । 'स्त्रीनपुंसरूपयोर्भावकिययो व्यञ्जकश्चिच्च युञ् । औचित्यमौचित्यी मै-
मैत्र्य युञ्ज्यादुदाहृत ॥' इत्यमर । मालिनीवृत्तम् ॥

तस्मिन्मृष्यमूकमार्गमुपदिश्य स्वर्गं गते मतङ्गाश्रमनासिन्या तपे
स्त्विन्या शवर्या कृता सपर्या परिगृह्य रामस्तदनुज्ञया मनोज्ञविविध
विहगकूजितं मृगगणविहरणमनोहर गहनपदमयगाह्य व्याकोशकुशे
शयपरिचयकपायैर्धनदेवतालतादोलानुकूलै कूलायतलीलापरवशात्
शावल्लभमदाम्बुञ्जिभि शम्बरातिशरधिसदृशतट्टरहसहकारशि
खरविसरदासवासारशीकरशेखरैर्विविधलतालासिकालास्योपवेशदे
शिकायमानै फायमानसमानाभोगलतागृहकेलिलुब्धलुब्धकपुरधीशि
थिलधम्मिल्लमल्लिकागन्धमासलैर्मल्लिकाक्षपत्रविक्षोभक्षोदीभूतपाय
पाथेयैस्तद्वनपवनैरनुकम्प्यमान पम्पामभजत् ॥

इति श्रीमद्विदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे
श्रीमदरण्यकाण्ड समाप्तः ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्कर्मणे ऋष्यमूर्ध्मार्गं सुप्रीवाधिष्ठितमृष्यमूकारण्यपन्न
वत्सापदिश्य निषेध स्वर्गं गते सति मतङ्गस्य महपराश्रमे वसति ताच्छीत्येनेति मत
ङ्गाश्रमवासिना । 'ताच्छीत्ये णिनि' । तपस्विना प्रतोपवासादितपोनिष्ठया । 'अस्मा
यामेधास्रजो विनि' इति विनिप्रत्यय । शर्या गवरत्रिया मतङ्गशिष्यया कया
चिद्विरकारमण्या कृता विहिता सपर्यामर्षपादादिरूपपूजाम् । 'पूजा नमस्यापचिति
सपर्यार्चाणा समा' इत्यमर । राम परिगृह्य स्वीटस्य । विरन्तरभक्तिपरतन्त्रत्या
च्छवर्यास्ताद्विरचितया अपि पूजाया महामनो भक्तवन्सलस्य श्रीरामस्य प्राहावा
दिति भान । ततस्तदनुज्ञया तस्या शवर्या नियोगेन मनोज्ञानि मनोहराणि विवि
धान्यनेनप्रकाराणि विहगकूजितानि शुभसारिकादिपट्टितानि यस्मिस्तत्तद्योक्त मृग
गणाना हरिणचमरदुर्वारमृगयूथाना विहरणेन खरसचारेण मनोहर हृदयानन्द
गहनपदमरण्यस्थानमवगाह्य प्रविश्य । अथ व्याकोशकुशेशयपरिचयेन सफुल्लमर
परिशीलनेन कपायै सौरभ्यसपत्रे । 'प्रफुल्लेषु सफुल्लव्यामोशविनचस्फुटा' 'सह
सपत्र कमल शतपत्र कुशेशयम्' इति चामर । 'रागद्वये कपायोऽस्त्री निर्यासे
सौरभे रसे' इति यादव । वनदेवताना या लताद्वीला लतारूपप्रेङ्खोलिनास्तासामनु
बूलेरनुगुणै । खप्रयत्न विनैव ततस्तच्चालाहेतुवादिति भाव । बूले पम्पारोधस्या
यतलीलापरवशा आविच्छिन्नकीडापरतच्चा । तिर्यग्दन्तप्रहाररूपव्यापारतत्पर

१ 'तपस्विन्या' इति नास्ति ऋचित् २ 'राम परिगृह्य' इति पाठ ३ 'मनोज्ञकूजिन
विहगमृग' इति पाठ ४ 'विहार' इति पाठ ५ 'तद्वद्वार' इति पाठ

इत्यथ । ये वाना करिणीना वल्गा मत्तमतङ्गजास्तेषा मदाभ्यु दानोदक सुम्बन्त्य-
वग्नन्तीति तयोक्ते । मद्गन्धसन्धवन्धुरेरित्यथ । 'वशा स्त्री करिणी वध्या' इत्य-
मर । शम्बरातिशरबिसदृशानि पद्मवाणतूणीरम्बुपाणीत्युपमा । यानि तटसहस-
रं हेकारशिखराणि तीररहातिगौरभरसालाप्रमज्जर्थ । अत्र शिखरशब्देन तद्रूतमज्जर्थो
लक्ष्यन्ते । 'शिखर शैलशृङ्गाग्रशिखापुलस्कोटिषु' इति विश्व । तेभ्यो विसरन्धस-
मानो य आसगासारो मकरन्दधारासपातसम्य स्त्रीकरकणा एव शैखरा अवतसा
येषा तन्मयोक्तं । मारन्दमकरन्दविन्दुसदोहसुन्देरित्यर्थ । 'आम्रधूतो रसालोऽसौ
सहनरोऽतिसोरभ', 'श्रीमसोऽम्बुकणा स्पृता' इति चामर । विविधा नानाप्र-
कारा कृता मन्त्रिमालाद्यादिस्त्रवद्यास्ता एव लासिका नर्तन्य इति उपमम् । तासा
लास्योपदेशे नाट्यक्रियासंशिक्षणे देशिना गुरव इवाचरन्तो देशिक्रयमानास्तै ।
नाट्यविद्याचार्या एव तासा नर्तनप्रवर्तनैरित्यर्थ । आचारक्यजन्ताष्ट दानजा-
देश । अत्र विचित्रलताचन्दनेन मारुताना देशिकायमानत्वोत्प्रेक्षणाक्रियानिमिता
जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा । 'नर्तकीलासिके समे', 'ताण्डव नटन नाट्य लास्य नृत्य च नर्तने'
इति चामर । काय स्मिन् मान प्रमाण यम्य स कायमानोऽङ्गणादो लम्भादिनिमित्त-
पुरूपप्रमाणोत्तो मण्डपविशेषस्तन्मानन्तमदृश आभोगो विसारो येषा तेषु लतागृहेषु
लतानितानमयनिकेतनेषु केलिलुब्धाना क्रीडागृहूना लुब्धकपुष्पीणा पुलिन्दमुन्द-
श्रीणा ये शिथिलधम्मिण विश्वरक्चभारालेषु या मल्लिकास्तृणशयडुमुमानि तासा
गेधेन सारभ्येण मासले परिपूर्ण । 'रुरी केशवेशोऽथ धम्मिण सयता कचा'
इत्यमर । 'मनी तु मृत्पात्रनृणश्चत्ययो' इति रत्नमालायाम् । मल्लिकाक्षा मलिनचञ्चु-
चरणा हसविशेषा । 'शानहसास्तु ते चञ्चुचरणलोहित सिता । मलिनमल्लिकाभा'
इत्यमर । तेषा पम्पविश्लोमेण गरुडभिघातेन क्षोदीभूत चूर्णीभूतम् । नीहाराकारेण
शरलीकृतमित्यर्थ । तादृश यत्पाथ उदक तदेव पाथेय क्वल येषा तै । तत्सहस्र-
तेरित्यर्थ । 'क्वन्धसुदक पाथ' इत्यमर । 'क्षोदीभूतम्' इत्यत्र अतोद क्षोद
सपद्यमानीकृत क्षोदीभूत इति विग्रह । अभूततद्भावे चिब । 'कुगतिप्रादय' इति
समान । पाथेयमित्यत्र पाथे साधु पाथेयम् । 'पथ्यनिधिवसतिस्वपतेर्दक्' इति टन्प्र-
त्यय । एत शैलमान्यसौरभ्यसपन्नैस्तटवनपत्रनैन्तीरकान्तारमारुतैरनुकम्प्यमानो दोषू-
यमान सन् । विरहिणा वेदनोद्दीपनत्वादिति भाव । पम्पा नाम पुष्करिणीमभजत ।
तस्तीर प्रापेत्तर्ध ॥

इति श्रीमपरमयोगीन्द्रमृन्दमानसेन्दीवरसदोहामन्दान दलाभाभिवन्दितरघुनन्दन-
चरणारविन्दमकरन्दास्वादनकन्दलितसारस्वतेनाखडतप प्रचण्डमुक्तिप्रफण्डमण्डलेश्वर-
शाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावतसस्य बबना वयमुधापारावारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवतारा-
न्तरस्मात्पूर्वदप्रमुखनितिलविद्यासारसर्वज्ञसर्वभौमस्य कोण्डोपण्डितवर्यस्य तनूजेन
गङ्गाम्बिद्यगर्भरत्नाकरमुधाकरेण धारामचन्द्रपुषेन्द्रेण विरचिताया चम्पूरामायणव्या-
ख्याया साहित्यमञ्जूपिकासमारथायामरण्यकाण्ड समाप्त ॥

रामचन्द्रार्थरचिता रामचन्द्रपदापिता ।

अरण्यकाण्डव्याख्याऽसौ पूर्णा मञ्जूपिकाभिधा ॥

किष्किन्धाकाण्डम् ।

अथ किष्किन्धाकाण्डो व्याख्यायते—

स तां सता बुद्धिमिव प्रसन्ना पम्पां वियोगज्वरजातकम्प ।
विलोकयंल्लोकनिविष्टकीर्तिरातिं रघूणा प्रवर प्रपेदे ॥ १ ॥

स तामिति । स विराधखरत्रिशिरोदूपणकञ्चवावीनामयज्ञसहरणेन प्रति
परान्मयुक्त । अत एव लोकनिविष्टकीर्तिर्जगद्विख्यातयश सपत्नो रघूणा प्र-
खुनायक सता साधूना बुद्धि वित्तशक्तिमिव पम्पाना निर्मलम् । एकत्र स्वाना
व्यादन्यत्र रागाद्यनुपहतत्वाच्चेति भाव । ता चिकीपितराक्षवधोपयोगिसुप्राकाशि-
ष्ठितामृष्यमृन्समीपवर्तिना पम्पा विलोकयन्पश्यन् । अत एव वियोगेन सीताविरह
शोभातिशयेन यो ज्वर सताप । इन्द्रियक्षोभ इति यावन् । तेन जात उत्सव
कम्पो गात्रवैपथ्यस्य स तथोक्त सन् । आर्तिं मदनपीडा प्रपेदे प्राप । तस्या
प्रसन्नत्वेऽपि निरहिणामुद्दीपकत्वात्परामय व्यवामनुवभूवेत्यर्थ । 'आर्तिं पीडा घनु-
ष्कोढ्यो' इत्यमर । अत्र बुद्धिमिवेत्येव पदम् । इवेन सह नित्यसमासो विभक्त्य
लोप । 'पूर्वपदप्रवृत्तिखरत्व च' इति वक्तव्यान् । अत एव समासगा श्रौती पू-
पमा । वृत्तानुपजाति । अत्रादा 'स ता पुंकरिणी गत्वा पद्मोत्पलमपाडुलाम्
राम सोमिनिसहितो विललापाकुलेन्द्रिय ॥' इति श्रीरामायणकिष्किन्धाकाण्ड-
पद्यादिमपदप्रयोगेण चातुर्यं दर्शित कविनेत्रनुसंधेयम् ॥

ततस्तस्यास्तडघने नानानोकटनिवहपरिष्कृते निभृतेतरंभ्रमणप
भृतव्रातचञ्चमयविपञ्चीसमुदञ्चितपञ्चमाञ्चिता सतताकुञ्चितपञ्चः
रशरासनयञ्चितपथिकजनसचारप्रपञ्चा प्रमदचञ्चलचञ्चरीककुला
ञ्चुकितमाधवी माधवी भूतिरदृजुम्भत ॥

तत इति । ततस्तदनन्तर नानाविधानामनोकहाना चूतचाम्पेयादितद्विशेषा
निवहेन निजुरम्बेण परिष्कृते भूषिते । 'सपरिभ्या करोतो भूपणे' इति सुटागम
तस्या पम्पायास्तटवने परिसरवर्तिकाने निभृतेतरमनिभृतमतिचपल भ्रमणमात्
क्यप्रयुक्तसभ्रमो यस्य तथोक्तो य परभृतव्रात पिकनिकर । 'वनप्रिय परभृ-
कोदिल पिक इत्यपि' इत्यमर । तस्य चञ्चूमयी त्रोटरीरूपा । चञ्चूशब्देन कण्ठोऽ-
लक्ष्यते । तत्रैव खराविर्भावात् । 'चञ्चुलोटिरुमे वियाम्' इत्यमर । ताद्रूप्ये मयट
'त्रिया पुवन्-' इत्यादिना पुवद्भाव । तादृशी या विपञ्ची वीणा । 'विपञ्ची वल्-
वीणा' इति वजयन्ती । 'वीणा तु वन्की । विपञ्ची' इत्यमरस्य । तस्या सकाण्ठि
सुदञ्चिता समुत्पन्ना ये पञ्चमारया खरविशेषा । 'पिर कृजति पञ्चमम्' इत्यभि-
धानात् । तेरञ्चिता मनोज्ञा । 'अथे पूजायाम्' इतीडागम । तथा सतत निरन्त-

मातृवित शरस्रगानांमवनमित पञ्चारागरागन मन्मथकार्मुकं तेन वधितो निवारित पथिरनाना विरहिणा सन्चारप्रपञ्चो यातायातप्रचारो यम्य सा । तथा प्रमद मकरन्दलाभाप्रमत्त यच्चबरीककुल रोल्म्बभित्तुल्लम्ब तेन क्वचित्ता क्वचिन्वृता ।
 १ 'तस्मिन्' इत्यर्थे । 'तस्मिन्' इति ण्यन्तास्मिन् च । ता मातृव्योऽतिमुकलता यम्या सा । 'इन्दिरश्चरीसे रोल्म्बो वम्भरथ स', 'अतिमुक पुण्ड्रक म्याद्वा-
 सन्ती मातृसी लता' इति चामर । यद्वा मधोर्वसन्तस्येय माधवी । 'मपुर्मन्ते चनेऽथ' इति विश्व । 'तस्येदम्' इत्यण् । 'टिङ्गाण' इत्यादिना बाप् । भृति सपत् उदपृन्मनोजृम्भितवती । 'भृतिर्भस्मनि सपदि' इत्यमर ॥

यत्र कान्तैरियुक्ताना युक्तानामपि सुभ्रुवाम् ।

दोलाकर्म प्रितन्यन्ति मनासि च वपूपि च ॥ २ ॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन्वसन्तममये कान्त प्रियतमैरियुक्ताना कान्तैरियुक्तानामपि सुभ्रुवा सुदरीणा मनासि हृदयानि च वपूपि शरीराणि च दोलाकर्म दोलाला वितन्वन्ति कुर्वन्ति । विरहिणा मनासि प्रियवियोगवेदनया दोलायमानानि भवन्ति । प्रियसगनाना वपूपि ॥ वसन्तोत्सवे प्रिय माक दोलाखेलनलाभात्तादृशखेलनजनित-
 सुखमनुभवतीत्यर्थे । अत्र एव यथाकर्ममन्वयात्कमापरनामा यथासत्यालकार । तथा मनमा वपुषा वष्यतया प्रकृतानामेव दोलाकर्मवितन्वनक्रियात्प्रथमसवन्धेनौप-
 १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
 १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
 १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

करतलेरपचायमथेश्वरैरपचय च वनेषु जनेषु च ।

सुमनसां मनसामपि यद्दिने विरचयन्ति विलोलप्रिलोचना ३

करतलेरिति । यद्दिने । यम्य वनतस्य दिनेष्वित्यत्र । विलोलविलोचनाश्च-
 १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
 १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

तस्मिन्नसमदारसमरसमये पम्पा समया पर्यटन्पर्याकुलहृदयो
 हृदयद्रयिता हृदि लक्षयंलक्ष्मणमिदमभाषत ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्नसमदारसमरसमये पञ्चानगरणश्ले । वसन्तसमय
 इत्यर्थे । पम्पा समया पम्पाया समीपे । 'ममनानिकपाशब्दौ सामीप्येऽप्यव्यये
 मत्तौ' इति हलायुज । 'अभिन परित ममयानिकपाहाप्रतियोगेष्वपि हृदयते' इति
 द्वितीया । पर्यटन् सचरन् । पर्याकुलहृदयो व्याकुलान्त करण श्रारामो हृदयद्रयिता
 सीता हृदि लक्षयत्रिरतरभावनया हृदये विलोक्यन् । लक्ष्मण प्रतीदमनेन प्रकारे-
 णाभाषतामोचन् ॥

तत्रप्रारमेवाह—

आधौ सिद्धौपधिरिव हिता केलिकाले वयस्या
पत्नी त्रेतायजनसमये क्षत्रियाण्येव युद्धे ।
शिष्या देवद्विजपितृसमाराधने बन्धुरतीं
सीता सा मे शिशिरितमहाकानने का न जाता ॥ ४ ॥

आधाविति । अत्र यत्तदोर्निलसबधाटुत्तरवाक्ये तच्छब्दस्य विद्यमानत्वाद्य
च्छब्दोऽध्याहार्य । या सीता मे ममाधौ मानसव्यथाया सरागम् । 'पुत्याभिर्मा-
नसी वयसा' इत्यमर । आधिग्रहणेन तन्नन्यशारीरामयो नश्यते । सिद्धौपधिरिव
सजीविन्याधौपधिविशेष इव । हिता पथ्या । आरोग्यकरीत्यर्थ । तादात्मिकोप-
चाराचरणहितोपदेशादिनाधि निरस्य तन्ननितव्याधेरपि निवर्तकत्वादिनि भाव ।
तत्क ज्ञानवाचिष्ठे—'आधिजा व्याधप्रस्तत्र द्वयमन्त्रशुभकर्म । चिकित्सनादिशा-
खोर्केनश्यन्ति त्व च वेत्सि तत् ॥' इति । केलिकाले क्रीडासमये वयस्या सखी ।
अनपायिनीत्यर्थ । 'आलि सखी वयस्या च' इत्यमर । तथा त्रेतायजासमये
प्रेताया आहवनीयाद्यग्नित्रयस्य यजनसमये हविरादिद्रव्यदानपूजाश्रुते । 'त्रेता त्वमि-
त्रये युगे' इत्यमर । त्रेताशब्दो ध्यारजातो बान्वाण्डे 'त्रयन्नेतामितेजस' इत्यत्र
पत्नी सहधर्मिणी । पत्युरनया यज्ञ सपयत इति पत्नाति विग्रह । 'पत्नी पाणि-
गृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी' इत्यमर । युद्धे क्षत्रियाण्येव क्षत्रियकुलोद्भवेव ।
क्षानयुक्तधर्मोपदेशतत्परं वैलर्य । पलायनाद्युपदेशोऽप्यवन्तेदोऽप्यमेवकार । 'अर्थ
क्षत्रियाभ्यां च' इति स्वार्थे ङीप् । आनुगायमश्च । तथा देवानामिष्टदेवानाम्,
द्विजाना वसिष्ठादिब्राह्मणानाम्, पितृणा द्दारयकामन्यादीना च समाराधने पूजाया
विषये शिष्या अन्तेवासिनी । भयभक्तिश्रद्धापूर्वैरनुचितोपचारकरणतत्परैत्यर्थ ।
'छात्रान्तेवासिनो शिष्ये' इत्यमर । तथा आर्ताबागन्तुरपीजया सत्या बभू-
वुः प्रियसुहृत् । हितोपायोपदेशादिना तन्निरसननिपुणेत्यर्थ । जातेति सर्वाननुपश्यते ।
सा सीता मे मम शिशिरित स्वसाहचर्येण पूर्वं शिशिरीकृत यन्महाकानन महारण-
तस्मिन् न जाता क्वपि नाभूत् । आध्यादिषु पूर्वं तत्तदानुगुण्येन तथा तथ
जाता, इदानीं त्वस्मिन्महारण्ये न क्वपि जातेति महत्कष्टमापन्नमित्यर्थ । ईदृशगुण-
गणशालिन्या सीताया विरहे क्व मम निर्वाह इति भाव । सिद्धौपधिरिवेत्युपम-
रूपता । अयत्र रूपरमितानयो ससृष्टि । मन्दाकान्तावृत्तम् ॥

मलयगिरिचरोऽयं मन्मथाघोरणाज्ञा-

मथितपथिकवर्गो मारुतव्यालदृस्ती ।

विरचयति मदीये शैत्यसौरभ्यमान्धै-

खिविधमदसमृद्धो मानसे चप्रलीलाम् ॥ ५ ॥

मलयैति । मलयगिरिवगे मलयाचलवर्ता । एकत्र दक्षिणतन्वादन्यत्र तद्भवन्वाचेति भाव । तदुक्तम्—‘हिमवद्विन्ध्यमलया गजाना प्रमवा नगा’ इति । तथा मन्मथ एवाधोरणो हस्तिपकन्वस्थान्या नियोगेन मन्त्रिनो व्याडुलितो मर्दि-
न्ध पथिकवर्गं पान्थनिवहो येन स तथोक्त । एकत्रोद्दीपकत्वादन्यत्र निरङ्कुशत्वा-
चेति भाव । ‘आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निगादिन’ इत्यमर । अयं प्रवर्त-
मानो मारुत एव व्यालहस्ती दुष्टगज । ‘व्यालो दुष्टगजे सपे’ इत्यभिधानात् ।
व्यालशब्देनैव हस्तिप्रतातौ पुनर्हस्तिग्रहण करिष्णभकर्णावतसावित्र द्रष्टव्यम् । शैल-
सौरभ्यमान्द्यस्त्रिविधास्त्रिप्रकारो यो मद्यो दानोदक परग्रहरणहेतुभूतदर्पो वा तेन
समृद्ध संपूण सन् । शैलादिगुणत्रितयस्त्वन्मत्त इत्यथ । मर्द्ये मानसे वप्र-
लीलामुन्नातकेलि विरचयति तनोति । अत्यन्तवेकल्यापादकवेदनोत्पादनेन मन्मनो-
विदारण करोतीत्यर्थ । ‘उत्पातकेलि शृङ्गायैवप्रमाडा निगद्यते’ इति शब्दाणवै ।
हस्तिमान्थेव वप्रकीटा दुमहा । तस्य तु पुनराधोरणाभ्रत्व दुष्टत्व त्रिविधमद्-
समृद्धत्व च यदि तदा विमु षक्तव्यमिति भाव । मारुते शलादिगुणवर्णन कविम-
मयसिद्धत्वादिति द्रष्टव्यम् । अत्र भारते व्यालहस्तिवक्ष्यमान्मन्मथसाधोरणत्पग
गम्यत इत्येकदेशवर्ति सावयवपकम् । मालिनीवृत्तम् ॥

ततो दु सहनिरहकृशानुभावं कृशानुभावं भावसधुक्षणविचक्षण
लक्ष्मणयचनधार्यमाणधैर्यं रात्रवमप्रत सुग्रीवो विलोन्व्य वालिप्रै-
हितापसर्पधिया सुदूरमपससर्पं ॥

तत इति । ततो मीषणानन्तर दु मह सौदुमद्यक्यो यो विरहकृशानोर्निगहा
नलस्य भावोवेद्या । व्याघर इति यावत् । तेन कृश क्षाणोऽनुभाव सामर्थ्यं चित्त-
स्वारूप्य यस्य त तथोक्तम् । ‘इशानु पावघेऽनल’ इत्यमर । अनुगतो भावोऽनु-
भाव इति घन-तेन प्रादिसमास । न तूपसृष्टाद्भवत्यय । ‘धिणीभुवोऽनुपसर्गे’
दसनुपसर्गाद्भवतेर्धन्विभानात् । अत एव राशिरायाम्—‘कथ प्रभावो राज्ञा प्रकृष्टो
भाव इति प्रादिमनामे’ इति चोद्यपरिहारो । भावसधुक्षण स्वभावानुसधानम् । पुन
प्रकृतिप्रापणमिति वाक् । बुद्धेयुद् । तत्र विचक्षणानि निपुणानि लक्ष्मणयच
नानि तर्धार्यमाण वारणविपयीत्रियमाण धैर्यं चित्तमैर्यं येन त तथोक्तम् । ‘सल्लम्न
राम भद्र ते मा तुव पुरुषपंभ । नेदृशाना मतिर्मंश भरलकृद्यामनाम् ॥’
इति श्रीरामायणे लक्ष्मणोक्तयचनान्त्रितयैर्यमित्यर्थ । ‘भाव सत्तास्वभावाभिप्राय-
चेष्टामनमसु’ इत्यमर । उपय श्रीराममप्रत पुरोभागे सुग्रीवो विलोन्व्य दृष्ट्वा
वालिना प्रहितो वृत्तान्तपरिज्ञानाव प्रेपिनो योऽपमर्षो गूढचार स इति धिया ।
तद्भ्रान्तेत्यथ । ‘अपसर्पध’ सग । चारय गूढपुरुष’ इत्यमर । सुदूरमतिनि-
प्रकृष्टम्, अपमसर्पापगतवान् । पूर्वविष्टिनस्थल परिल्लन्व्य स्थलान्तर जगामेत्यर्थ ॥

स तु समन्वय मन्त्रिभिस्तयोराशयमवजिगमिषु प्रभञ्जनान्मजं
प्राहिणोत् ॥

स इति । स तु सोऽपि सुग्रीव । पाङ्गुष्यचित्तन मन्त्र स एषामस्ती।
मन्त्रिण । तैरमात्यै सह । 'मन्त्री घीसन्निवोऽमाल' इत्यमर । अन सहादिशब्द
प्रयोगेऽपि तदर्थगम्यताया 'वृद्धो यूना' इति ज्ञापनात्तृतीया । समन्वय सम्प्रग्विवा
तयो रामलक्ष्मणयोराशयमभिप्रायमवजिगमिपुरवगन्तुमिच्छु । जिज्ञासु सन्निव
अवपूर्वाद्भवे सन्नन्तादुप्रलय । प्रभञ्जनामज पवमानतनय हनूमन्त प्राहिणोत्प्रेपितवान्
तत्समीपमिति शेष । तस्यैव महातुदिसपन्नत्वेन दूत्ये प्रेषणीयत्वादिति भाव ॥

सोऽपि श्राराम प्रति जगामेत्याह—

तपनपवनयोर्यः प्राप्तवान्पुत्रभावं

शतमखकृतपालिर्विद्यया जन्मना च ।

स तु दशमुखकीर्तिस्तोमसोमस्य पक्ष

ध्वरम इय तनूमान्प्राप रामं हनूमान् ॥ ६ ॥

तपनेति । यो हनूमान्विद्यया सकलशास्त्राभ्यासेन जन्मनोत्पत्त्या च हेतु
तपनपवनयो सूर्यपवमानयो पुत्रभाव पुत्रत्व प्राप्तवान् गतवान् । 'मार्तण्डस्त्वन्नवं
त्तत्र भगवास्तिमिरापह । तेजसोऽस्य मदीयस्य ददामि शक्तिं कलाम् ॥ यदा
शास्त्राभ्यध्येतु शक्तिरस्य भविष्यति । तदास्य शास्त्र दास्यामि येन वाग्मी भविष्यति
भविता निपु लोकेषु न कश्चिन्नाल्लदर्शन ॥' इत्युत्तरकाण्डे भगवत सूर्याल्लब्धव
त्वकथनात्सप्तशतसंज्ञशास्त्राभ्ययनेन सूर्यपुत्रत्व प्राप्तवान् । शिष्यस्योपायात्
पुत्रत्व चोक्त श्रीरामायणे वालिन प्रति श्रीरामवाग्नाम्—'ज्येष्ठप्राता पिता वा
यश्च विद्या प्रयच्छति । प्रयत्ने पितरो ज्ञेया धर्म्यं च पथि बतित ॥' इति । 'ध
क्षेत्र कारणम्' इति पाठात्तरम् । 'जिता चोपनेता च यश्च विद्या प्रयच्छति
अन्नदाता भयत्राता पञ्चते पितर स्मृता ॥' इति । तथा 'तत्र राजा प्रशस्त
केसरी नाम वे पिता । तस्य भार्या बभूवैषा द्यज्जनेति परिश्रुता ॥ जनयामास तस
वै वायुरात्मजसुतमम् ॥' इति तत्रैवोक्तत्वाच्चन्मनी वायुपुत्रत्व च प्राप्तवानितानु
धेयम् । अत एव यथात्ममन्ययायथासख्यालभार । तथा शतमखेनेन्द्रेण कृता वि
चिता पालिर्द्वौ वामहनुमद्भरपो यस्य स तत्रोक्त । वाल्ये ध्रुवार्तस्य फलमोहात्
ग्रहीतुकामस्यास्ये द्रन्नाभिघातेन गिरिपतनस्येन हनुमद्भस्य जातत्वादिति भाव
'पालि ह्यथ्यङ्कपङ्क्तिषु' इत्यमर । एतेन वात्य एवेन्द्रकप्रहारसहनशक्तस्यास्य
वक्तव्य शक्तिपन्नत्वमिति सूच्यते । तथा चोक्तगुणविशिष्टतयास्येव दृढत्व युक्तं
त्यवगम्यते । यथाह कामन्दक—'प्रगल्भ स्मृतिगान्वाग्मी शस्त्रे शास्त्रे च निष्ठित
अभ्यस्तकर्मा नृपतेर्दूतो भवितुमर्हति ॥' इति । दशमुखस्य रावणस्य कीर्तिस्तोम

दशमण्डल स एव सौमध्वन्मस्य तन्मान्मूर्तिमान् । 'स्त्रिधा 'मूर्तिस्तनुन्नू'
इत्यमर । चरम पञ्च वृष्णपञ्च इवेत्युपेक्षा । कलकमेणास्य तदक्षयकरत्वादिति
भाव । स षु सोऽपि हनूमान् । 'गरादीना च' इति दीर्घ । राम प्राप । उक्ता-
ऋणरयो सद्यष्टि । मालिनीवृत्तम् ॥

स एव स्त्रीकृतभिक्षुवेप सविनयमेतावापभाषे ॥

स इति । स्त्रीकृतभिक्षुवेप स्त्रीकृतसन्यासिवेष स एव हनूमान् । चाराणा
तथेवाचारादिति भाव । 'भिक्षुत्प ततो भेने चारखुद्धितया कपि' इति श्रीमश-
मादणे । सविनय सप्रथयम् । एतो रामलक्ष्मणावावभाष उवाच । अत्र महापुत्रस्य
परमभागवताग्रगण्यस्य हनूमतोऽपि रूपान्तरस्त्रीकरणे किमुनातिकूरस्य दुर्विनीतस्य
रावणस्य सीतापहरणसमस्य इत्यनुसंधेयम् ।

भाषणप्रकारमेवाह—

भ्रान्तौ कान्ताकारौ कान्तार कथमिदमवातरतम् ॥

भ्रान्ताविति । कान्ताकारौ मनोहररूपां । 'कान्त मनोहर रुच्यम्' इत्यमर ।
भवन्तौ, इदमेतत् । दुष्पवेशमित्यर्थ । कान्तार काननम् । 'गहन कानन वनम् ।
स्रान्तारम्' इत्यमर । कथ केन हेतुनावातरतमवतीभवन्ता । प्रविष्टवन्तावित्यर्थ ॥

विचित्रतपजिष्णुकोदण्डमण्डितावपि दिनस्यास्य सुदिनत्वाद्भवन्तौ
न जीमूतो ॥

विचित्रतरेति । किञ्च विचित्रतराम्यामलन्ताक्षर्यकराभ्या जिष्णुकोदण्डाभ्या
जेनचापाभ्याम्, तथा विचित्रतरेण नानावर्णसंपूणत्वादतिचित्रेण जिष्णुकोदण्डे-
न्द्रधनुषा च मण्डिता । 'मण्डि भूषायाम्' इति धातो कर्मणि क्त । 'जिष्णु शक्रे
वनजये । जत्रे च' इति विश्व । तथाप्यस्य दिनस्य सुदिनत्वाद्युष्मदर्शनात्, मेघच्छन्
त्वाभावेन च सुदिनत्वादेतो । भवन्तौ युवा जीमूता मेघा न भवत इत्यर्थ । तथा
चेत् । 'मेघच्छनेऽङ्घ्रि सुदिनम्' इत्यभिधानादुर्दिनत्वमेव स्यादिति भाव । 'जीमूतौ
मेघपर्वतौ' इत्यमर । जीमूतशब्दो व्याख्यात ॥

जटात्रलकलयुतावपि जङ्गमत्वाद्भवन्तौ न कल्पवृक्षौ ॥

जटेति । किञ्च जटावक्लेर्प्रथितकवचत्रलवमने शिखान्वग्भिध युतौ सङ्घिता-
वपि । 'शाखाशाले शिपाजटे', 'त्वक्छी वक्त्र वक्त्रमस्त्रियाम्' इति चामर । जट-
मत्वात्सचारशीलत्वाद्भवन्तौ कल्पवृक्षौ न भवत । तथात्वे स्थावरत्व स्यादिति भाव ॥

तमोपहालोककैलितावपि यौगपद्यर्भास्वरसानिध्याद्भवन्तौ न
पुष्पवन्तौ ॥

१ 'भिक्षुक' इति पाठ २ 'भवन्तौ कतरौ' इति पाठ ३ 'लन्तौ' इति पाठ

४ 'भास्वर (वेन) सानिध्यात्' इति पाठ

तमोपहेति । किञ्च तमोपहालेनेनाज्ञानविरासन्दर्शनेन तद्गुणान्तविध्वंसक्यो
तनेन क्लितौ युक्तौ । 'राहौ चान्ते गुणे तम', 'आलोकौ दर्शनोद्योता' इति
चामर । तथापि यौगपद्यमास्त्रयोर्युगपत्प्रसादनशील्योर्बुवयो सानिध्यात्सनिधा
नाद्वेतो । भवन्तौ पुष्पवन्तौ दिवानरनिशाकरी न भवत । तथात्वे यौगपद्यभ्यु-
स्वरसानिध्यमेव न स्यादिति भाव । अत को युवामिति वाक्यशेष । 'स्थिभ-
सपिमकसो वरच' इति वरच् । पुष्प विमसोऽनयोरस्तीति पुष्पवन्ताविति विग्रह ।
'एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवानरनिशाकरी' इत्यमर । अत्र स्थानत्रयेऽपि श्लेषभङ्गा
जीमूतत्वादिना सद्विद्य सुदिनारिहेतुभिनिषेधेऽपि निश्चयपर्यवसानाभावात्श्लेषभङ्गा
हितविरोधानुप्राणितगुह्यविषय सदेहात्कार । 'विषयो विषयी यत्र सादृशात्कवि-
समतौ । सदेहगोचरौ स्याता सदेहालङ्घितिविधा ॥' इति लक्षणात् ॥

कुशस्तम्भेऽपि समभूतं सौरभ्यमिष भासते ।

तपोवेषेऽपि सौन्दर्यं युवयोर्युवयोगिनो ॥ ७ ॥

कुशेति । कुशस्तम्भे दर्भराष्ट्रे । अपिशब्दे विरोधसूचक । तत्र यदाकदापि
सौरभ्यानुदयादिति भाव । समभूत समुपन्न सौरभ्यमामोद इव । तपोवेषे । अटा-
रुद्रलघारणरूपतपस्त्रिवेषसमुच्चितवेषेऽपीत्यर्थ । युवानौ च तौ योगिनौ च तयो-
र्युवयोगिनोस्वरूपतपस्त्रिनोर्युवयोर्भवतो सौन्दर्यं रामणीयं भासते प्रकाशते ।
भवतोरेव तपस्त्रिषु सौन्दर्यावभासन न कुत्रचिदपि दृष्टव्यम् । अनो युवानपुत्रौ
तपस्त्रिणाविल्याशय । अत्र कुशस्तम्भस्य पवित्रत्वादिधर्मं प्रकृत्येऽपि हेतु इव
तस्य कदापि सौरभ्यासभवादभूतोपमेयम् । तथा च परमपवित्रनिरपमसौन्दर्य-
सपन्नत्वादिवस्तु व्यज्यते ॥

अथ महता निम्बे कपटमनुचितमिति मत्वा स्वाशय प्रकाशयन्नाह—

युष्मद्दार्तासुधास्यादलुब्धयो श्रोत्रयो सुखम् ।

स्वयमेव ग्रहीतु मे जिह्वा प्रह्ला प्रवर्तते ॥ ८ ॥

युष्मदिति । युष्मद्दार्ता युष्मद्दत्तात् सैव सुधामृत तस्यास्वादे लुब्धयोर्गुणो ।
युष्मन्मुखाद्भववीथवार्ताकर्णनलोलुपयोरित्यर्थ । श्रोत्रयोर्मदीयकर्णयो सुखमानन्द
म्भे मे मन जिह्वा रसना । 'रमणा रसना जिह्वा' इत्यमर । स्वयमेव ग्रहातुमनुभवितु
प्रह्ला नम्रा सती प्रवर्तते । युष्मच्छोमुखाद्भववीथवार्तामनाम्भेव महत्सदर्शनवतित-
प्रभावशशादहमेव त्वा वक्तु प्रवृत्तोऽस्मीत्यर्थ ॥

कश्चिदस्ति समस्तवानरपति सुग्रीव इति ॥

कश्चिदिति । सुग्रीव इति नाम्ना प्रसिद्ध कश्चित्समस्तवानरपति सर्वनृपीधु-
रोऽस्ति वर्तते ॥

अस्तु, तत किं तत्राह—

तेन भ्रातृभयादप्यमूकमुपाश्रितेन युवाभ्या संम सत्यमिच्छता

प्रेषितं हनूमदभिधानं भिक्षुरूपच्छब्दं वानरमिमं जनमाजनेयं प्रभ-
जनसजात जानीतमिति ॥

तेनेति । प्रातुर्बालिनो भयाद्देतोर्ऋत्यसूक्त ऋत्यसूक्तस्य गिरिसुपाश्रितेनाधि-
ष्टितेन । मतज्ञशापात्तस्य तत्रागन्तुमशक्यत्वादिति भावः । अत एव युवाभ्यां सम
भवद्वा साक सख्य मैत्रामिच्छता काङ्क्षता तेन सुप्रावेण प्रेषितं तृत्तान्तपरिज्ञानार्थं
प्रहितम् । अत एव भिक्षुरूपेण सन्धातिवेषेण छत्रं गुप्तमिममेन जनमाननेयमज्जना
गर्भसभूतम् । 'ब्रौभ्यो षट्' । प्रभञ्जनाद्वीजनिषेक्तुं पवनात्सजात समुत्पन्नम् ।
'नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जना' इत्यमरः । हनूमानिन्द्राभिधानं यस्य त तथोक्तं
हनूमदभिधानं वानर जानीतमवधारयतमित्यावभाष इति सबन्धः ॥

ततस्तदीयं वचनमाकर्ण्य कर्णयुगलसुधावर्षिं देवर्षिप्रतिमो दाश
रथिस्तमुपाश्रित्य तद्दर्शितेन पथा विरचितभुवनसौख्यं सख्यं तप-
नतनयेन साकमग्निभाक्षिकमकरोत् ॥

तत इति । ततस्तादनन्तरम् । कर्णयुगलसुधावर्षि । स्वाभिलषिताथवेदकत्वा-
च्छ्रवणानन्दकरमित्यर्थः । तदीयं हनूमत्सबन्धि वचनमाकर्ण्य । देवर्षिप्रतिमं स्वमा-
हान्याद्देवर्षिसदृशः । महाबुध इत्यर्थः । दाशरथि श्रीरामः । सातुज इति शेषः ।
'तं हनूमन्तमुपाश्रित्य' । आश्रयेत्यर्थः । 'वृष्टमारोप्य तो वीरे जगाम कपिदुञ्जर'
इति श्रावणायणवचनादिति भावः । तद्दर्शितेन हनूमन्निदिष्टेन पथा मार्गेण । गत्विति
शेषः । तपनतनयेन साकं सुप्रावेण सह विरचितभुवनसौख्यमुत्पादितनिखिललो-
कानन्दम् । तस्य सकललोककण्ठरवणसह्यारमूलत्वादिति भावः । सख्यं मनीम् ।
'सख्युर्य' इति यप्रत्ययः । अग्नि साक्षा साभाइष्टा यस्मिन्मग्निं तद्यथा तथा
अग्निसाक्षिकमकरोत् । 'साक्षादग्रि सहायाम्' इति साक्षाच्छब्दादिप्रत्ययः । तत
शयिन् कप्रत्ययः । 'स्वरक्षणेऽयशक्यस्य को हेतु पररक्षणे' इति न्यायेनान्यो-
न्यारचिर्न जाता । अवश्यभाविनं कार्यस्य त्रयणापि निवर्तनपितुमशक्यत्वादिति
भावः । तथा च रामायणम्—'ततोऽग्निं वीप्यमानं तौ चक्रुश्च प्रदक्षिणाम् । सुप्तो
राघवश्चैव वयस्यत्वमुभागतौ ॥' इति ॥

योग वितन्वति हनूमति राघवस्य

धेवस्वतेन हरिणा समवर्तिना च ।

भेने त्रिविधं यत्तु कैपिमिन्द्रपुत्र

धेवस्वतेन हरिणा समवर्तिना च ॥ ९ ॥

योगमिति । हनूमत्साजनेये राघवस्य विवस्वत सूर्यस्यापत्येन धेवस्वतेन ।
'तस्यापत्यम्' इत्यण् । समं वर्तितुं शीलमस्यास्तीति समवर्तिना । सर्वदापि साम्येनेव
वर्तनशीलेनेत्यर्थः । तान्द्वीये णिनि । हरिणा कपिना सुप्रावेण योगं सर्गाति

१ 'हनूमदभिधानं दधानम्' इति पाठः २ 'प्रतिच्छत्रम्' इति पाठः ३ 'जनम्'
इति नास्ति कचिद् ४ 'तमुपाश्रित्य' इति कचिन्नास्ति ५ 'हरिस्' इति पाठः

वितन्वति कुत्रेति स्मृति । 'योग सनह्नोपागध्यनसगतिपुच्छियु' इत्यमर । विविदैव च । 'विधिविधाने देवेऽपि' इत्यमर । इन्द्रपुत्र कपिम् । वालिनमित्यर्थ । वैवस्व तेन स्युतनयेन समवर्तिना । प्राप्तिना चर्मानुस्यदण्डप्रवर्तनशीलेनेत्यर्थ । हारेणा धमेन घटयितु मेने । आरामशुश्रूषयस्यान्मृत्यु प्रलम्बतो वालिन इति फलितार्थं 'धाद्वंद्वो वैवस्वतोऽन्तर' , 'गमवर्ती परेतराद', 'यमानिलेन्द्रचन्द्रावपिपुच्छिहा शुनाजिपु । शुनाहिर्घपिनेत्रेषु हारिर्ना ऋषिले त्रिपु ॥' इति चानर । अत्र विधेरी इत्यननासुवन्धेऽपि तत्सवन्धमनादस्तिःशयोक्तिमेव । तथा द्वितीयापादस्य चतुर्थे चयनान्त्वदष्टमस्य चाब्दालम्बर । क्वन्ततिलसामृत्तम् ॥

ततस्तत्क्षणसभूतयिस्रम्भाय प्रतिश्रुतवालिबधाय कथितनिजमे र्मयदशाय द्वाशरथये सुग्रीवो दशग्रीवनीयमानतीतापातितानि फानिचिदाभरणान्यदर्शयत् ॥

तत इति । ततन्वदनन्तरम् । तन्नत्वभूत सत्यस्वरूपण एव सजात वि-
स्रम्भो विद्यासो यस्य तस्मै । तत्प्रनापनस्य नव एव प्रत्ययननकत्वादिति भाव ।
'ममो विस्रम्भविधामौ' इत्यमर । प्रतिश्रुत प्रतिज्ञातो वालिबधो येन तस्मै । मव
त्रेषिण वालिन हन्वा नाराया मह तन्माप्राप्य तुभ्य दान्यामीति इतप्रतिज्ञायेत्यर्थ
'अर्वाहृत्माधुन प्रतिज्ञातम्' इत्यमर । कथिता उक्ता निज स्वाया मन्मयदश
सीतापिरहप्रयुक्तमन्मथावस्था येन तस्म । त्रिदशमविद्योनेनाहमेव विपणो जातम्
तत्त्वयानदय तदन्वेषणार्थं प्रयत्नं कर्तव्य इत्यावेदितात्मीयवेदनायेत्यर्थं । 'दश
वर्णावकम्भानम्' इति विश्व । द्वाशरथये आरानान । सुग्रीव । दशग्रीवैः रावणेन
नीयमानया हिममाणया सीतया पातितानि द्रव्यानि कथित्विचिकित्स्याभरणानि भूषण
न्यदर्शयदर्शनात्मान् ॥

प्रत्यर्पिताना कपिपुगवेन राम स्वकान्ताधृतभूषणानाम् ।

सस्कारहान्यां परिधूसराणा प्रक्षालन चाप्यजलैश्चरार ॥ १० ॥

प्रत्यर्पितानामिति । राम कपिपुगवेन कपिश्रेष्ठेऽपि सुप्रावेग प्रत्यर्पितानाम् ।
तथा सस्कारहान्या अजातनेन शोधनामाका परिधूसराणा परितो मलिनाना न्वहान्-
न्ताधृतभूषणाना चाप्यजलेनिजनेनाम्बुमि प्रक्षालन परिशोधनम् । निमलभावमिति
भावत् । चरार । तानीमानि खलु तदीयानि भूषणानीति पुन पुन पश्यन्नश्रूणि
सुमोचैत्यर्थ । अत्र क्षालनकरणाद्यवशेऽपि तन्मनःशोकेरतिशयोक्तिः । तथा च तस्य
साहसी त्रियतमाधिपनप्रेमातिभूमिरिति वस्तु न्यज्यते । इन्द्रवभ्रातृत्वं ॥

तत सौमित्रिमणितनिर्बन्धसधुक्षितधैर्येण रामेणानुयुक्तो वालि-
घैरकारणं भानुसूनुरित्यमकथयत् ॥

तत इति । ततो भूषणदर्शननितशोचनन्तर सौमित्रिभगीर्तमहाननस्तव नैव
शोकलसव कुक्षमिःशुपलानवकार्यो निर्बन्धनेन सधुक्षित सदानित धैर्य

यस्य तेन । लक्ष्मणकाम्यवशात्पुनः प्रवृत्तिमापन्नेनेत्यम् । रामेण । भानुसन्तु सुप्रीव ।
वालिवैरकारणमनुयुक्तं प्रष्टुं सन् । अनुपूर्वाद्युजे र्मणि क । 'प्रशोऽनुयोगं पृच्छ
च' इत्यमरः । अत एव दुहादित्वादिर्मन्त्रवम् । इत्यमरकाम्यवत् कत्रवामास ॥

— तत्रमारमेव विवृणोति—

पुरा खलु निखिलरिपुमुलतिमिरनिचयमरीचिमालिनं वालिनं
मायावी नाम दानव कश्चन दुन्दुभेभ्राता युद्धाय रक्षा तद्वलचलित-
धृतिहरगनगरकुहरमगाहत ॥

पुरेति । पुरा पूर्वकाले । खलुशब्दो वान्वाल्कारे । निखिलरिपुमुलमशेषद्यु-
मण्डलमेव तिमिरनिचयोऽन्तरापटल तस्य मरीचिनालिनं सूर्यम् । सन्तरानु-
कुलसंहारिणमित्यर्थः । नालिनम् । दुन्दुभेभ्राता ज्येष्ठः । मायावीति यथायथाप्रा-
प्रसिद्धः । 'अस्तायमेधासो विनि' इति मन्त्राद्यो विनिप्रत्ययः । कश्चन कोऽपि
दानवः । युद्धाय युद्धं कर्तुम् । रक्षा निरर्थकः । तस्य वालिनो बलेन पराक्रमेण चलितः
भ्रष्टा धृतिर्धैर्यं यम्य म तद्योक्तं सन् उरगनगरकुहरं पातालगुणमगाहतं प्राविशत् ॥

तदनु गुहा ग्राहमानेन मानशालिना हेममालिना वालिना विल-
मुखपालनाय निहितस्तस्योत्थानवेला परिपालयन्नहं चिरकाले धैर्य-
सिद्धे फेनस्त्यानं मासपिष्टतमसूक्ष्मपूरमवेक्ष्य भ्राता मे निहत इति
निश्चिनयम् ॥

तदन्विति । तन्नु तदनन्तरं गुहा दानवप्रविष्टकुहरं ग्राहमानेन प्रविशता ।
कृतः । मानशालिना परविदारणाभिमानधनेन । ननु यथाऽपि जीवन्तत्परेणे-
त्यर्थः । हेममाला इन्द्रदत्तमन्त्रमालिकाऽन्यास्तीति हेममालिना । प्राप्यादित्वादिनि ।
वालिना । विलमुखपालनाय गुहाद्वारसरक्षणाय । दानवान्तराप्रवेगात्प्रमित्यर्थः ।
निहितो निपुक्तः । अहमिति शेषः । तस्य वालिनो उत्थानवेला पुनरागमनमनय
परिपालयन् । तदा चिरकाले व्यतीते । साप्रसक्तम्परेऽतीते सतालम् । 'तस्य
प्रविष्टस्य विलं सायं सक्तमरो गत' इति रामायणात् । तत फेनेन सूक्ष्मतरयुद्ध-
मण्डलेन स्थानं घनीभूतं यन्मासं पिशितं तेन पिष्टतं व्याप्तमसूक्ष्मपूरं रक्तप्रवाहं
मवेक्ष्य दृष्ट्वा मे मम भ्राता वाली निहत इति निश्चिनयं निरधारयन् । तादृश-
दर्शनेन तथा भ्रान्तोऽग्नीत्यर्थः ॥

तदनु विपुलोपलपटलपिहितविलमुखस्तस्ये दत्त्वा स्वयमुदश्रु-
दुःखं नैवापमवाप शोभन्ध किष्किन्धाम् ॥

१ 'चलित' इति पाठ २ 'अवगाहत' इति पाठ ३ 'गुहान्' इति नास्ति कचिद्
४ 'हेममालिना' इति नास्ति कचिद् ५ 'परिपालयन्' इति पाठ ६ 'अप्यतीते' इति पाठ
७ 'निस्तन' इति पाठ ८ 'निरचीनव' इति पाठ ९ एतदनन्तरम् 'सवन्नीमुत्तवल्'
इत्यधिकं कचिद्

तदन्विति । तदनु निर्धारणान्तर विपुलेपल्पश्लेन विस्तृतशिलाफलकेन महत्तगशिलानिकरेण वा । पिहितमान्छादित विलमुग्य गुहाद्वार येन स तथोक्त सन् । दानवस्य पुनर्निर्गमनाभावायमिति भावः । 'अपिधाननिरोधानपिधानान्छादनानि च' इत्यमरः । 'वष्टि भागुरिरलोपमवाप्योरुपमर्गयो' इत्यपेरमारलोपः । स्वयमुदश्रुद्वन्द्वताप्य सन् । तस्मै बालिने नैवापमुदक पितृतर्पणजल दत्त्वा । शोकेन भ्रातृनिवनजनितविपादेनान्ध इतिकर्तव्यतामूढ सन् । किष्किन्धा बालिपालितनगरी-मवाप प्राप्तवम् । प्रविष्टवानस्मीत्यर्थः ॥

अथ विदितवृत्तान्तैरमात्यैरभिपेक्षिते मयि बाली मायाविन निहृत्य खरतरभुजपरिघविघट्टितयिलवद्वनपिधानस्तरसा रसातलात्पुर प्रविष्टोऽतीव मृष्ट प्रभ्रष्टाशयं बहुश प्रणिपतन्त प्रतिपादितयाथातथ्यमसु जनं निरागसमपि नगराश्रित्कासयत् ॥

अथेति । अयानन्तर विदितो विनापितो वृत्तातो बालिविनागरूपवार्ता येषा तैरमात्यैर्मन्त्रिभिर्मग्यभिपेक्षिते राज्याभिषिक्ते सति । स बाली मायाविन दानव निहृत्य सहस्र खरतराभ्यामतिशयेन कठिनाभ्या भुजपरिघाभ्या निजभुजागजाभ्या विघट्टित पिदारित त्रिलयद्वनपिधान गुहाद्वाराच्छादनशिलाफलक यस्य न तथोक्त सन् । तरसा रहसा रसातलात्प्रातालुहरात्पुरं किष्किन्धानगरीं प्रविष्टन्तदातिरष्ट विलम्बेऽय दानवेन निहृत स्यादिति तन्मुखमाच्छाद्य स्वयमजाननिवागल राज्यसुखमनुभवत्येष द्रोहीत्पन्तरोपागान्तचित्त सन्निवथ । प्रभ्रष्टाशयमेतद्दर्शनाद्विनष्टजुद्धिम् । इतिकर्तव्यताश्चन्यमित्यत्र । अत एव बहुशो बहुवार प्रणिपतन्तम् । अज्ञानादेव वृत्तम्, अतो मदपराध क्षमस्वेति पुन पुन पादयोर्निपतन्तमित्यर्थः । तथा प्रतिपादित सम्यक्कथित याथातथ्य याथार्थ्यं येन त तथोक्तम् । रक्तप्रवाहदर्शनेन त्वशीथनिवनमादाह्वय दानवोऽय पुनर्निर्गमनाक्षमतया विलम्बे द्वियतामिति तन्मुखमाच्छाद्यागतोऽस्मि, न तु द्रोहेणेति कथितवस्तुगतमित्यर्थः । याथातथ्यमरुत्प्रकाण्डे व्याख्यातम् । 'रामलक्ष्मणयोर्थाथातथ्यम्' इत्यत्र । निरागस वस्तुतो निरपराधमपि । 'आगोऽपराधो मनुश्च' इत्यमरः । असु जनम् । मामित्यर्थः । नगरात्किष्किन्धानगरान् । निरवासयनिष्कासितवारः । 'निरासयत्' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥

तदनु तदनुधावनात्कादिशीकस्य मम पर्वतेऽस्मिन्नकुतोभयसचा रकारणमारुर्ष्यताम् ॥

तदन्विति । तदनु निष्कासनान्तर तदनुधावनात्तस्य बालिन कर्तुं अनुधावनादनुसृत्य धावनात् । 'भीत्रार्थाना भयहेतु' इत्यपादानवात्पदमी । कादिशीकस्य भयद्वतस्य । 'कादिशीको भयद्वत' इत्यमरः । ममास्मिपर्वते ऋष्यभूने । नास्ति कुतो भयमत्रेत्यकुतोभय । बालिभयशङ्काश्च इत्यर्थः । मयूरव्यसका-

१ 'बाली' इति नास्ति कश्चित् २ 'ष्टाशय' इति पाठः ३ 'याथातथ्य मा नगरादिराम समपि' इति पाठः

दिपु 'अचोच्चगीचोच्चपराचोच्चवाचाचाकुतोभयान्' इति तत्पुरुषे निपातनात्साधु । स चासौ सचारश्च तस्य कारण हेतुमाकर्ष्यता श्रूयताम् ॥

तदेव विवृणोति—

पुरेऋदा वालिनमंतनुभुजवल्मखिलकुलाचलचलनचतुर चतुर-
णंचलङ्गनजङ्गाल दुन्दुभिर्नाम वृन्दारकारिर्लुलायकाय परिभूय समरे
समतिष्ठत ॥

पुरेति । पुरा पूर्वकाले । एकदा एकस्मिन्दिने । अतनुभुजवल्मनल्पबाहुपरा-
नमशालिनम् । अत एवाखिलकुलाचलाना महेन्द्रादिसप्तकुलपर्वताना चलने विलोलता
पादने चतुरम् । अनिशक्तमित्यर्थ । 'महेन्द्रो मलय सद्य शुक्तिमानुभपर्वत ।
विच्यस्य पारियानश्च सप्तते दुल्पर्यता ॥' इत्यादि विष्णुपुराणवचनम् । तथा चतु
र्णामणवाना लङ्घनमनिनमणमियुत्तरपदममास । तत्र जङ्गाल जङ्गावेगवन्तम् ।
अनिशमिति । 'जङ्गालेऽतिजवस्तुन्या' इत्यमर । 'प्राणिन्यादातो लजन्यतर-
स्याम्' इति मत्वर्थाद्यो लृप्प्रत्यय । वालिन लुलायकायो महिषाकृति । 'उलायो
महिषो वाद्विपत्' इत्यमर । दुन्दुभिर्नाम दुन्दुभिरिति प्रसिद्धो वृन्दारकारि सुर
दिपु । कश्चिदानुष इत्यथ । परिभूय निरकृत्य । 'अनादर परिभव परीभावस्ति
-पुष्पिन्या' इत्यमर । समरे युधि समतिष्ठत सम्यित मृत । वालिना निहतोऽभू
दित्यर्थ । 'सस्थाचारे स्थितो मृता' इत्यमर । सपूर्वात्तिष्ठतेर्मरणार्थाद्बुद्ध् । 'समव
प्रविभ्य स्थ' इत्यात्मनेपदम् ॥

तदनु निहतस्य तस्य शरीर वाली बलाघलेपेन सकललोकविलय-
विलोलललितातुलयलपवनचलितलघुतूललीलया मतङ्गाश्रमक्षितौ
क्षिप्रमक्षिपत् ॥

तद्वन्विति । तदनु निहतस्य मृतस्य तस्य दुन्दुमे शरीर वाली बलाघलेपेन
निनभुजबलवर्षेण हेतुना । 'अवलेपस्तु गर्भं प्याल्लेभने रूपेऽपि च' इति विश्व ।
सकललोकविलये जगत्प्रलये विलोलो विशेषेण चञ्चल । 'लोलक्षलसतृणयो' इत्य-
मर । ललितो विरसित । व्यापनगील इति यावत् । 'लल विकासे' इति धातो
कर्तारि क्त । अनुलबलो निरुभमशक्तिश्च य पवन । प्रलयकालप्रचण्डमास्त इत्यर्थ ।
तेन चालिनमुद्धूत यद्गुतूल तस्य लीलया तत्प्रदर्शनलयेति निदर्शना । मतङ्गस्य
महपराश्रमक्षिता तपोवनसीम्नि । क्षिप्त इत्यमक्षिपत्प्रेरयामास । निपातयामासेत्यर्थ ॥

तत्र वालिकरनुघ्ननिष्पतदुन्दुभिर्प्रभवरक्तविन्दुभि ।

पाटल तदमजन्मुनेवेन तस्य वक्रमपि रोषपाटलम् ॥ ११ ॥

१ 'जनुठ' इति पाठ २ 'तदनु' इति नास्ति क्वचिद् ३ 'शव बाहुबलाघलेपेन वाली
सकल' इति पाठ ४ 'विलोन्दुभिर्वलचलिन' इति पाठ ५ 'प्रसूत' इति पाठ-
६ 'रोषदूषितम्', 'रोषरूपिनम्' इति पाठौ

तत्रेति । तत्र तस्मिन्क्षेपणसमये वालिनः करान्याः युजः प्रेरितः । 'तुदविद-'
इत्यादिना निष्ठागारस्य नगरः । अत एव निष्पतत्रिर्गच्छन्सो दुःखमिदं दुःखि
यस्तप्रभवन्मदुत्पद्ये रक्तविलुभिः शोणितपृष्ठैः मुनेभ्यस्तद्वस्यः सबन्धिः तत्पति-
वनः तपोवनः पाटलः रक्तवणमभूरः । तथा तस्य मुनेर्नृपः वदनमपि रोषेण निः-
पोवनमलिनीशरणजनितरोषेण रपितमवल्लिप्तः सत्पाटलमभवत् । कोऽथ मरीच-
पोवनस्य बालुवमापादितगानिनि मुनिर्भृशमायहाधिष्टोऽभूदित्यथ । अत्र मुनिक-
नरक्तयोः प्रकृतयोरेव पाटलितत्वसबन्वादीपम्यस्य गम्यत्वाच्च केवलप्रकृतगोच-
रुत्पयोगिता । रथोद्धतावृत्तम् ॥

ततो मतङ्गशापवलाङ्गवालिषड्यमृष्यमूकः विमृश्यास्मिन्विस्मृत-
पुरनिवासमुख्ये मयि सुचिरं निवसति सति ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं मतङ्गस्य वालिनवः तत्कृतमिति निःतपोनष्टेन विह-
तवतो मतङ्गमहासुरेः शापवलात् । 'इहानेनाश्वेष्टव्यः प्रविष्टस्य वधो भवे-
इत्येवंपरामायणोक्तःशापनशादित्यर्थः । ऋष्यमूरमवालिषड्यम् । वालिनः प्र-
मशक्यमित्यर्थः । विमृश्यालोच्यः । अस्मिन्मृष्यमूके मयि पुरनिवासेन पट्टणनिवासे-
यत्सुखं जातं तद्विस्मृतं येन तन्मिलयोजक इति विधेयविशेषणम् । राज्यसुखा-
प्याधिन्मुखानुभवितरीत्यथ । सुचिरं बहुकालं निवसति वर्तमाने सति ॥

अयमसुखयदेव देव ! धीमान्दन्मा-

न्निपुरिति भवतोऽपि वस्तमस्तौजस माम् ।

दधरुतवहधूमस्तोम इत्यम्बुवाहा

चकितमिव मयूरः मासतो धारिशीत् ॥ १२ ॥

अयमिति । हे देव स्वामिन्, ऊहापोहायविज्ञानेन तत्त्वनिर्धारणधीः । इ-
नित्यमस्यास्तीति धीमान् । 'नित्ययोगे मतुषु' । अयमिति हस्तनिर्देशः । दन्मान्
रिपुर्बलिप्रहितोऽथ यः वधश्च शत्रुरिति । मत्वेति श्लेषः । भवतस्त्वत्तोऽपि । मत्स-
स्वार्थः समागतादपीत्यपिशब्दार्थः । अस्तः भीतिमस्तौजसः नष्टतेजस्कामेवमने-
प्रकारेण । युष्मत्प्रवृत्तिपरामर्शपूर्वकसत्यानुसंधानरूपेणेत्यथ । असुरयदतोपयत्
कथमिव । धारिशीत् सलिलसपर्शशीतो मासतो वायुर्दबहुतबहस्यः दावानलम-
धूमस्तोमो धूमपटलमति मत्वा । अम्बुवाहाञ्जलधरान् । आत्मोऽसक्तदेवेति
भावः । चकित मयसप्रान्तम् । मह्यमतिशयेन पतति मयूरः बर्हिणमिव । 'मयूरं
बर्हिणो बर्हा' इत्यमरः । पृषोदरादित्वात्साञ्च । अत्र श्रोतृ पूर्णोपमा । सा चाम्बु-
वाहे धूमस्तोमभ्रमाञ्जान्तिमत्तान्नं सरीर्यते । मालिनी वृत्तम् ॥

श्रुत्वाऽयं रामः शोकोदया सुग्रीवगिरम्, 'यद्येवं महाभाग ! म-
मैषी । मम शिलीमुख एव बर्हिमुखस्य तस्यासून्कालक्षेपमपास-

पास्यति' इत्युक्त्वा तत्प्रत्ययार्थं पादाद्बुधेन प्रेरितदुन्दुभिकलेवरभं-
रस्त रुमंणाप्यवृत्तस्य सुग्रीवस्य प्रार्थनया सप्तभुवनस्तम्भसभावनया
किल सप्तधा धात्रा प्रवर्ष्यमानपरिणाहारोहान्सप्तसालानैविधेयया-
मुधानकुलप्रधविधायकेन सायकेन विव्याध ॥

श्रुत्वेति । अगानन्तर राम शोभोदया शोभन्हुला सुप्रावगिर श्रुत्वा । हे
महाभाग इवगमण्डल्गावभौम, यथेवम् । त्वत्कुप्रभार एव निधितश्चेदित्यर्थं ।
मा भेदीर्भयपरवशो मा भू । कुत । मम शिनीमुख एव । 'अल्बार्णा शिनी-
मुखा' इत्यमर । तस्य बलीमुखस्य कपेर्वालिन । 'कपिप्रवृत्तप्रवगशाखासृगबली-
मुखा' इत्यमर । असुप्रणान् । 'पुति भङ्ग्यसव प्राणा' इत्यमर । कालक्षेप
कालविलम्बमपाम्य त्यक्त्वा । क्षिप्रमेवेत्यर्थं । पास्यति हरिष्यति । इत्येवमुक्त्वा
तत्प्रत्ययार्थं विश्वासोन्पादनार्थम् । 'प्रलयोऽधीनशपथज्ञानविधामहेतुपु' इत्यमर ।
पादाद्बुधेन प्रेरितो दशयोजनपर्यन्तं त्रिस्रो दुन्दुभिरलेवरमेव अरो येन स तथोक्त
सन् । पूर्वं वाली निजभुजाभ्या यावद्दलमुन्नाम्येद कलेवरमुत्क्षिप्तवान्, तदेतत्पा
दाद्बुधेन निक्षिप्तं चेतस्मादप्यधिकचलोऽयमिति मत्रि विश्वामोऽयं भवेदित्याशयेन
तथा वृत्तवानित्यर्थः । ततस्तत्कमणा पादानुष्ठेन दुन्दुभिकलेवरप्रेरणरूपवृत्तेनाप्य-
वृत्तस्य । पूर्वं भेदोमासादिनातिभारवदिदमिदाना तु केवलाग्निप्राम्य, अत एव
, 'प्रेरणेन ऋय मम विश्वासा भवेदित्यप्रतुष्टस्येत्यर्थं । सुप्रावम्य प्रार्थनया याज-
या हेतुना । सप्ताना भुवनाना लोभाना स्तम्भसभावनयाधारस्तम्भकरणेच्छया ।
निलेखलाके । वस्तुतस्तु स्वभाव एवेति भावः । अत एवोत्प्रेक्षा । सप्तधा सप्त
प्रकारे । 'प्रकारवचने याल्' । धात्रा ब्रह्मणा प्रवर्ष्यमानानुपचीयमानो परिणाहारोहो
निगालनोच्छ्रायो येषा तान् । अतिविशालान्तरस्थाधेति भावः । 'परिणाहो
विशालता', 'नगाशरोह उच्छ्राय' इति चामर । सप्त सप्तसरयाकन्मालान्सर्पकत-
हनविधेययातुधानकुलप्रधविधायकेन दुर्विनीतराक्षसकुल्यवर्विनाशकेन सायकेन बाणेन
विव्याध । विभेदेत्यर्थं ॥

सोऽय सायको निःशुक्तिरिक्तकर्मणि पाटयामास ।

स इति । सोऽय सायकः । येन सालान्वमेद सोऽयमित्यर्थं । निकटगिरि
कटक सनीपम्यपर्वतानितम्भमपि पाटयामास । 'कटकोऽङ्गी नितम्भोऽङ्गे' इत्यमर ।
दुन्दुभिकायप्रेरणमानेणाय मां न विश्वनितवान्, किन्तु निजवानरस्वभाव्येन मप्र-
भावं चानुमशक्रुवनेव सप्तमालनिर्भेदनं याचितवान्, तथाच सरन्मात्रमेदने मम
क्रियद्वन्मलापवमित्यभिनिवेशवता आरामेण तस्य तथा प्रयुक्तत्वादिति भावः । तथा च
'श्रीरामायणम्—'स विसृष्टो बलवता बाण खणपरिप्लुत । भित्त्वा सालान्गिरिप्रस्थ
सप्त भूमि विवेश ह ॥' इति ॥

२ - भर ' इति नास्ति कश्चिद् २ 'तस्य सुग्रीवस्य' इति पाठ ३ 'भुवनभवन' इति
पाठ ४ 'धाया वर्ष्यमान' इति पाठ ५ 'णाहरोहान्सप्तमालानप्यविधेय' इति पाठ
६ 'विनिषवध' इति पाठ

निर्भिन्नसालकटकोऽसि यथा तथा त्वं
 पौलस्त्यसालकटकं युधि पाठयेति ।
 ऊचे क्षिलादलनजातरवेण नूनं
 तस्मै वलीमुखवराय शिलीमुख स ॥ १३ ॥

निर्भिन्नेति । यथा येन प्रकारेणाह निर्भिन्ना विदारिता सालकटकं सा
 त्गिरिनितम्ना येन स तथोचोऽसि । तथा तेन प्रकारेण त्वं पौलस्त्यस्य एव
 सालकटकं पुरप्राकारनितम्बप्रदेशम् । 'प्राकाररूपयो साल साल सर्गतर ह
 'कटर बल्ये सानौ रात्रधानीनितम्बयो' इत्युभयत्रापि विश्व । युधि युद्धे प
 विदारय । इत्येवप्रकारेण न शिलीमुखो एतन्वाप क्षिलादलनजातरवेण पाया
 विदारणनितम्बनिना तस्मै वलीमुखवराय सुप्रावाय ऊचे उक्तवान् । नूनमित्यु
 रोभायाम् । तादृशमयणमानस्यं निरीक्ष्य सुप्रीवो बालिन निरतिष्यत्पमिति
 विश्वसितवानित्यर्थं । षमन्ततिलकवृणम् ।

ततस्तत्प्रत्ययादाहृतेन पुरहृततनयेन सार्धं तस्य तलातलयुद्धे
 प्रवृद्धे सुजनदुर्जनयोर्भेद रूपतोऽपि विवेकुमक्षमतया संदक्षि वाचं
 यमतामुपेत इव वाग्मी तयोरप्येकवेषकर्मणोर्भेदमनवगच्छन्नमुक्तश
 रोऽभूद्दाशरथि ।

तत इति । तत सालविदारणान्तर तत्प्रत्ययान्तालविदलनरूपविधात्तादाहृ
 तेन युद्धाथनारारितेन पुरहृततनयेन सार्धं बालिना सह तस्य सुप्रीवस्य । तलैः
 तलेषु प्रहृत्येद युद्ध प्रहृतमिति तलतलम् । 'तत्र तेनेदमिति सरूपे' इति सनाम
 'अन्येषामपि दृश्यते' इति वीर्यं । सत्रासान्तविधेरनित्यत्वान् 'इन्कर्मव्यतिहारे
 इति नेत्वम् । तच्च तद्युद्धं च तस्मिन् । मुष्टियुद्ध इत्यर्थं । प्रवृद्धे बहुले सति । सुजन
 दुर्जनयोर्भेदमन्तर रूपेण आकृतिवशाद्विवेकु विविच्य वस्तुमक्षमतयाऽसमर्थतया
 हेतुना सदक्षि संभायाम् । वाच यच्छरीरि वाचयमो मौनी । 'तपस्वी तापम
 पारिक्रान्ना वाचयमो मुनि' इत्यमर । 'वाचि यमो प्रते' इति खच्छप्रत्यय ।
 'वाचयमपुरदरं च' इति निपातनान्मुमागम । तस्य भावन्वृत्ता ताम् । निर्वच
 स्वमित्यर्थं । उपेत प्राप्त । वाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी वावदूक । 'वाचोनुक्ति
 पटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवचरि' इत्यमर । "वाचो विमनि" इति विमनिप्रत्यय । स
 इवेत्युपना । दाशरथि श्राराम । तयोर्बालिसुप्रावयोरपि सचन्निधनोर्वेषकर्मणोर्भा
 द्याभरणनितशोभाचेष्टितयोर्भेदमन्तरमनवगच्छन्नजानन् । अनुक्तशरोऽप्रनुक्तबाणो
 ऽभूत् । यथा वाग्मी तुन्यरूपत्वात्सुजनदुर्जनयोर्भेदमजानन्नयमेव इति वक्तु न
 शक्नोति, तथा श्रीरामोऽपि तयोस्तुल्यवेषकर्मत्वात्तत्स्वरूपमेदमजानानो मूलघातम
 यच्छर प्रयोजुमशत्रुवस्तूर्णासुदास्ते सेत्यर्थं ॥

१ 'प्रलाहृतेन' इति पाठ २ 'तनुजेन' इति पाठ ३ 'तलातलयुद्धे प्रवृद्धे सति
 सज्जन' इति पाठ ४ 'सजन' इति पाठ ५ 'मनसि विचारयन्सदक्षि' इति पाठ ॥

तत निमित्त आह—

सुग्रीवस्तु बालिवलासहतया लब्धदैन्यो वदान्य इव राममार्ग-
णापातमार्गे च सुर्विक्षिपन्नपगतधृति सुदूरमपासरत् ॥

सुग्रीव इति । सुग्रीवस्तु । तुशब्दोऽप्यर्थक । न सहत इत्यसह । पचायच् ।
बालिवलम्य बालिपरान्भस्यासहतयाशनतया लब्धदैन्य प्राप्तवीनभाव । विह्वल
सन्नित्यर्थ । वदान्यो बहुप्रद इव । 'स्युर्दान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्ड्य बहुप्रदे' इत्य-
मर । राममार्गणापातमार्गे श्रीराममायकागमनमार्गे । आर्येननागमनमार्गे चेति
श्लेषसनीणयमुपमा । 'मार्गणौ सायभार्यिनौ' इति निषण्ड । चञ्चुर्विक्षिपन्टि
प्रसारयन् । तदागमनाशयेनेति भाव । ततोऽपगतधृतिर्निरन्तरैर्य सन् । सुदूरम-
तिविप्रदृष्टदेशमपामरदपसृतवान् । पलायितवानित्यर्थ ॥

तत निमन आह—

तमेनमृष्यमूके मूरुजघ्नपया निषण्ण विषण्णहृदयं दयालुरालोक्य
त्रेलोक्यैरुधन्वी रामस्तद्देदमवगन्तुकाम कामायमिज्ञानमाला सुग्री-
वग्रीवाया वाणनिवारणनिपुणा सिद्धौपधिमिथ बन्धा भूयोऽपि
बालिनमाहवायाह्वयेति तमादिदेश ॥

तमिति । नपया पराजितलजया हेतुना मूरुमूके मूरुमूकरीं भाषणभ्रव-
णाशिक्षितो मूकत्वेन तुल्य तद्वत् । निवचा इवेत्यर्थ । 'मूकस्तु वक्तु श्रोतुमशिक्षिते'
इत्यमर । 'तेन तुल्य क्रिया चेद्वति' इति वक्तिप्रत्यय । निषण्णमुपविष्ट विषण्ण
हृदय विषादाकान्तचित्तम् । 'विषादश्चेतमो भङ्ग उपायाभावचिन्तन' इति लक्ष-
णात् । तमेन सुग्रीवमालोक्य विलोक्य दयालु कारुणिक । परदुःखप्रहाणेच्छुरि-
त्यर्थ । 'स्यादयालु कारुणिक' इत्यमर । तथा त्रयो लोकान्त्रेलोक्यम् । चातुर्व-
र्ण्यदित्वात्स्वार्थे ध्यङप्रत्यय । तत्रैकधन्वी । जगदेकधानुष्क इत्यर्थ । 'ध-
वधनुष्मान्धानुष्क' इत्यमर । श्रीवादिवादिनि । विशेषणद्वयेनाप्यस्य सार्यनिर्वह-
णदक्षल सूच्यते । स रामस्तद्देद बालिसुग्रीवयोर्भदमन्तरमवगन्तुकामो ज्ञातुमिच्छु-
सन् । 'तु काममनसोरपि' इति तुमुतो मकारलोप । कामपि काचित् । अभिज्ञायत
इत्यभिज्ञान लक्षणं तथामूना च सा माला च तामभिज्ञानमालाम् । मेदप्रत्यायक-
गजपुष्पमालामित्यर्थ । गजपुष्पी नागपुष्पीनाम लता । उक्त च श्रीरामायणे—
'ततो गिरितटे जातामुन्गाट्य कुसुमायिताम् । लक्ष्मणो गजपुष्पीं ता तस्य कण्ठे
व्यमनैयत् ॥' इति । न चैव श्रीरामस्यात्र कर्तृत्वविरोध प्रयोजककर्तारि तथासौ-
पचारादिति । सुग्रीवग्रीवाया वाणनिवारणे शरनिपातनिवतने निपुणा समर्थौ सिद्धौ-
पधिमिवेत्युत्प्रेक्षा । बन्धासज्य भूय पुनरपि बालिनमाहवायाह्वयं कर्तुमाहवायाकारयेति
॥ सुग्रीवमादिदेशाज्ञप्तवान् ॥

पुनरप्यवाप्य किष्किन्धा पर्जन्य इव गर्जति तस्मिन्सुत्रामपुत्रस्ता
राभिहिता हितोक्तिमतिक्रम्य दुरतिक्रमतया नियते समारब्धस
मरो दाशरथेर्निश्चिततरदारशकलितनिजविशालवक्ष स्थल. क्षितितले
निर्पपात ॥

पुनरिति । तस्मिन्सुग्रीवे पुनर्भूयोऽपि किष्किन्धामवाप्य पर्जन्यो मेघ इ
गर्जति गर्जनं कुर्वति सति । सुत्रामपुत्रो वाली तारया निजभार्ययाभिहितामुक्
हितोक्तिं हितवचनम् । 'ससहायमह मन्ये सुग्रीव तमुपागतम् । अवष्टब्धमहाय
यमाश्रित्य स गर्जति ॥' इत्यादि श्रीरामायणोक्तरूपामित्यय । अतिक्रम्योद्गम्य
नियतेर्देवस्य । 'नियतिर्नियमे देवे' इति शाश्वत । दुरतिक्रमतया दुर्विलङ्घ्यतय
हेतुना । अतिक्रमणस्य कर्तुमशक्यतयेत्यथ । समारब्धसमरं प्रक्रान्तयुद्धं सन् ।
तथा दाशरथे श्रीरामस्य निश्चिततरोऽतितीक्ष्णं स चासौ शरश्च तेन शकलित
विदलितं निज स्वीय विशालं पृथुलं वक्ष स्थलमुर प्रदेशो यस्य स तथोक्तं सन्
क्षितितले भुवि निपपात । न्यपतदित्यर्थः ॥

अथ विदितवृत्तान्ता सप्तताश्रुनिष्यन्दकलुषिततरतारा तार
नगराभिर्गत्य वारिषारितं वारणयूथपतिमिव निर्भयनिरीक्ष्यमाण
सुग्रीवमुद्रतग्रीवमुत्थातुमक्षमतया क्ष्मातलेऽर्पितं कूर्परयुगलं गैलदसु
क्षप्रसरशारशरीरं शरासनशिखरभ्यंस्तहस्तेन सनिकर्षस्थितेन काकु
त्स्थेन कृतसलापमपेताडभ्यरमिवाभ्युनिधिमस्तोन्मुखमिव मयू
खमालिनं बालिनमालिङ्ग्य स्याद्धोत्तसिततदुत्तमाङ्गा रघुनायमित्थ
मकथयत् ॥

अयेति । अथ पतनानन्तरम् । विदितो विशापितो वृत्तान्तो बालिवधहपवातं
यस्या सा तथोक्ता । अत एव सतताश्रुनिष्यन्देन निरन्तरवाष्पसपातेन कउषिततरे
अत्यन्तदक्षिते तारे कनीनिके यस्या सा । 'तारकाक्ष्य कनीनिषा' इत्यमरः ।
तारा बालिपत्नी नगरादन्त पुराभिर्गता यार्या गजबन्धनस्थाने । 'वारी तु गजब
न्धिनी' इत्यमरः । वारितं निबद्धं वारणयूथपतिम् । गणयूथनायमिव स्थितमित्यर्थं
उपमालंकारः । 'यूथनायस्तु यूथप' इत्यमरः । अत एव निर्भयं भयरहितं यथ
तथा निरीक्ष्यमाणोऽनलोऽग्न्यान् सुग्रीवो यस्य तम् । उद्गतग्रीवमात्मप्रहर्तृप्रती
क्षणार्थमुन्मत्तमितकन्धरम् तथाप्युत्थातुमक्षमतममथम् । हृदप्रहारज्ञेदनयेन्द्रियपात्र
भावादिति भावः । अत एव क्ष्मातलेऽर्पितं निक्षिप्तं कूर्परयुगलं कफोणिप्रदेशयुग्
यस्य स तथोक्तम् । तदवष्टम्भेन स्थितमित्यर्थः । 'स्यात्कफोणिस्तु कूर्पर' इत्यमरः -

॥ 'दाशरविशरशकलीवृत्तवक्ष स्थल' इति पाठ २ 'सहसा पपात' इति पाठ
३ 'सुवत' इति नास्ति क्वचित् ४ 'कलुषिततारा वारान्तरात्' इति पाठ ५ 'सुग्रीवः
निर्भयनिरीक्ष्यमाण' इति पाठ ६ 'गल्लदसुकूपूर' इति पाठ ७ 'निन्यस्त' इति पाठ
८ 'अम्बुधिम्' इति पाठ

रुदस्यप्रसरेण स्पन्दमानशोणितामिव्याहृत्या शार कृष्णरक्तसितवर्णयुक्त शरीर
 स्य तम् । 'कृष्णरक्तसिते शार' इति यादवः । अथवा शार सृष्टक शरीरं यस्य
 म् । 'शरभ करभ शार सृष्टक खचित समा' इति हल्ययुष । तथा शरा-
 नशिलरे चापकोट्या न्यस्तो निक्षिप्तो हस्तो यस्य तेन तयोकेन । धानुष्काणा
 धाचारादिति भावः । सनिकर्षस्थितेन समीपवार्तिना काकुन्धेन श्रीरामेण सह
 तसलाप विहितसभाषणम् । 'पराश्रुमवध कृत्वा कोऽनु प्राप्तस्त्वयो गुण ।
 दद्व युद्धसरन्धस्त्वकृते निधन गत ॥' इत्यादि रामायणोक्तसभाषणतत्परमि-
 ग्रथः । 'सलापो भाषण मिय' इत्यमरः । तथापेताटम्बरमपगतसरम्भम् । कञ्जो-
 लयभावेन त्तिमितमित्यर्थः । 'आडम्बरोऽञ्जी सरम्भ' इत्यमरः । आडम्बरशब्दो
 व्याख्यातः 'अम्बुरुहदम्बरचौर्यनिग्रम्' इत्यत्र । अम्बुनिधिं समुद्रमिव । तथा-
 अस्तोन्मुखम् । अस्त गच्छन्तमित्यर्थः । मयूखमालिन सूर्यमिव स्थितमित्युपमाह्वयम् ।
 वालिनमालिङ्ग्याभिम्य स्वाङ्कोत्तवित निचोत्सदनिक्षिप्त तस्य वालिन उत्तमान् शिरो
 यस्या सा तथोक्ता सती । 'उत्सङ्गचिह्नयोरङ्ग', 'उत्तमाङ्ग शिर शीर्षम्' इति
 चानरः । रघुनाथ श्रीराम प्रतीत्य वक्ष्यमाणप्रकारेणाकथयदवोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह लोकपट्टेन—

कारण्य निरवधि यत्तव प्रसिद्ध
 शीताशो सहजमिवार्तिहारि शैत्यम् ॥
 तरसर्वं मनुकुलनाथ ! रम्यकीर्तं !
 मत्पापात्कथय कथं त्वया निरस्तम् ॥ १४ ॥

कारण्यमिति । हे मनुकुलनाथ मनुवशनायक । महाकुलीनेत्यर्थः । तादृश-
 स्थापि मनुष्यस्य त्वयैव सनाथत्वम् । अतस्त्वंन्माहात्म्य किं वगनीयमिति भावः ।
 तथा हे रम्यकीर्तं रमणीयकीर्तिसपत्न श्रीराम, शीताशोधन्द्रस्य सहज नैसर्गिक
 मार्तिहारि परोपतापशान्तिकरम् । विशेषणद्वयमेतत्कारुण्येऽपि योज्यम् । शैत्य
 शिशिरत्वमिव तव निरवधि निर्मर्यादम् । इयत्तावन्दिग्गपरिमाणशून्यमित्यर्थः ।
 यत्कारुण्यं करुणा । स्वार्थं प्यन् । प्रसिद्धं लोकविरयातम् । अभूदिति शेषः ।
 'कारुण्यं करुणा घृणा' इत्यमरः । सर्वं समग्रं तत्कारुण्यं मत्पापान्मर्षीयदुष्कृताद्धे-
 तो । पतिविपत्ते पन्नादुररटहेतुकत्वादिति भावः । त्वया कथं कुत निरस्तं स्वकम् ।
 कथयामिधेहि । निरस्तराधोऽयं मत्प्राणेश्वरस्त्वयाऽकारुणिकेनेव कथं निष्कारणं निहत
 इति भावः । प्रहृषिणीकृतम् ॥

एव साधारण्येनोसाल्भ्य सप्रति स्वस्या अप्युपहर्ति प्रार्थयते—

एवविधे प्रियतमेऽप्यनपेतजीवा
 मां राक्षसीति रघुपुंगव ! साधु बुद्धा ।
 याण विमुञ्च मयि सप्रति ताटकारे ।
 श्रेयो भवेद्दयितसगमकारिणस्ते ॥ १५ ॥

एवविध इति । हे ताटकारे ताटकान्तक, रघुपुङ्गव रघुश्रेष्ठ श्रीराम, प्रियतमे

प्राणेश्वरे । एवविध ईदृशप्रकारे । मृते सत्यपीचर्यं । अनपेतनीवामनिर्गनप्राणा मा
 राक्षसीति राक्षसीप्रायेति साधु सम्यग्बुद्ध्या ज्ञात्वा । प्रियतमविपत्तिसहनत्वम् राक्ष
 सीलक्षणत्वादिति भावः । मयुक्चकारेण राक्षस्या सप्रतीदानो वाण विमुक्त्वा । मा
 प्रहरेत्यर्थः । तादृशान्तकस्य तत्र राक्षसीसहरणमुचितमेवेति भावः । ननु तादृशस्य
 हनने परोपद्रवशान्तिरूपं फलं लब्धम् । त्वप्रहरणात्कं फलमित्यत्र आह—श्रेय
 इति । दयितेन महः सगमं करोतीति दयितसगमकारेण । प्राणेश्वरेण मा योऽ
 यत इत्यर्थः । ते तत्र महच्छ्रेयो महानभ्युदयं पुण्यं वा । भविष्यतीति शेषः ।
 'मृते त्रियेन या नारी सा विद्वेया पतिव्रता' इति स्मरणान्ममायं धर्म एव । तथा च
 तादृशधर्मप्रवर्तकस्य तत्र सुहृत् किं वर्तनीयमिति भावः । 'स्यादमनस्त्रिया पुण्यश्रेयसी
 सुहृत् इप' इत्यमरः । एतदारभ्य खोरचतुष्टयपर्यन्तं वसन्ततिलच्छतम् ॥

ननु तथापि हिंसा मया न रोचत इत्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाह—

साधारणी क्षितिभुजा मृगयेति पूर्व-
 मुक्त्वा त्वयैव जनसंसदि सत्यवादिन् ! ।
 शास्त्रामृगीं तदिह मारय मा शरेण
 को नाम राम ! मृगयुर्दयते मृगीणाम् ॥ १६ ॥

साधारणीति । हे सत्यवादिन् यथार्थभाषणशील । अतस्त्वया सत्यमेव
 सर्वथा परिपालनीयमिति भावः । ताच्छील्ये षिनि । क्षितिभुजा राज्ञा मृगयाखेटे ।
 'आच्छोदनं मृगय स्यादाखेटो मृगया त्रियाम्' इत्यमरः । साधारणी सकल-
 समता । 'मृगयापायं न भूसृता प्रताम्' इति तस्या न्यायत्वादिति भावः । 'अमी-
 न्द्रसाधारणादन्वकव्य' इति विकल्पात्पक्षे ङाप् । इत्येव पूर्वं पुरा त्वयैव तन्मुखेनैव
 जनसंसदि जनसमाजे । न त्वसाक्षिकमित्यर्थः । उच्यते । 'यान्ति रात्रिपयश्चान्
 मृगया धर्मकोविदा' इति कथितेत्यर्थः । ततस्मात्कारणादिहेदानो शास्त्रामृगी
 वानरीम् । 'जातेरस्त्रीविपयादयोपधात्' इति ङीप् । मा शरेण वाणेन मारय विदा-
 रय । प्राणैर्वियोजयेत्यर्थः । युक्तं चैतदित्यर्थांतरं न्यस्यति—हे राम, को नाम को
 वा । मृगान्यादीति मृगयुर्मृगसहरणशीलः । 'मृगशब्दयश्च' इत्यौणादिकं कुप्रत्य
 यान्तो निपातः । मृगीणा मृगाहनाना दयते दया कुरते । दयया मृगाजना को
 वा मृगयुर्दयते इत्यर्थः । अतस्त्वं सत्यवचनानुसारेणावश्यं मा प्रहरेति भावः ।
 दयाक्रिया प्रति उम्लेऽपि 'अनुकरोति भगवतो नारायणस्य' 'तस्य वानुकरोति'
 इत्यादिवत्सबन्धमात्रविवक्षाया मृगीणामिति पृथी न विरुध्यते । यथाह भारवि—
 'सा लक्ष्मीमुपकुर्वते यथा परेषाम्' इति । तथा श्रीहरेण च—'साधूनामुपकुर्वन् लक्ष्मीं
 द्रष्टुं विहायसा गन्तुम् । सकुतूहलितस्य मनसालितं चरितं महात्मना श्रोतुम्' इति ।
 सप्रति वालिप्रहरणप्रयुक्ताभिमानोऽपि न कार्य इत्याह—

संज्ञस्य पूर्वममुतस्तव धन्धुरेव
 भेजे यथाद्रिमकुतोभयमृष्यमूकम् ।

भर्ता ममायमपि राम शरैरमेघ

प्राप्तो मदीयहृदयच्छूलमद्रिदुर्गम् ॥ १७ ॥

सत्रस्येति । हे राम, एषोऽयं तव वधु सुहृत्सुग्रीव । पूर्वममुनोऽमुष्मा-
द्वालिन । 'भीत्रार्यानां भयहेतु' इत्युपादानन्वात्पञ्चम्यास्तसि । सत्रस्य सत्रास
प्राप्य यथा येन प्रकारेण । नास्ति कुनोऽपि भयमत्रेत्सुकुनोभयम् । वालिभयशङ्का-
शून्यमित्यथ । मयूरव्यसादिषु निपातनात्साधुरित्युक्तम् । ऋष्यमूकमद्रिम् । गिरि-
दुर्गाम्बेत्थं । मेले प्राप । तवायं मम भर्ता प्राणेश्वरो वात्यपि अमुनोऽमुष्मा-
रवत् सुग्रीवाद्वा । सत्रस्य शरैस्तावक्वाणेरमेघ मेत्तुमशक्त्यमिति काठिन्यातिश-
योक्ति । अद्रुतोभयमित्यथ । मदीयहृदयं मामकमानसमिति छल कपट यस्य
तत्तथोक्तमद्रिदुर्गं प्राप्तं प्रविष्टं । अतो मद्दृश्यप्रहरणे तद्रतस्यापि प्रहरणसम्भवात्-
वायमभिमानो युज्यत इति भावः । मृतोऽपि मद्दृश्यादनपेतो म-प्राणेश्वर इति श्लि-
तार्थं । अत्र छलशब्देन हृदयमपहुल्याद्रिदुर्गत्वेनासत्त्वन्वप्रतिपादनादपहवालक्षर ।
'छन्दशिखरेत्सत्त्वन्वप्रतिपादनमपहव' इति सर्वस्वसूत्रम् ॥

किञ्च तत्रहरणाभावे तव धन्वित्वप्रसिद्धिरपि न तिष्ठेदित्यार—

नाहं सुकेतुतनया न च सप्तसाली

वाली न च त्रिभुवनप्रथितप्रभावः ।

तारास्मि वज्रहृदया विशिखैरमेघा

धन्वी कथं भवसि राघव ! मामविद्धा ॥ १८ ॥

नेति । अहं सुकेतुतनया तादृका न । न भवामीत्यथ । 'य १ सुकेतुर्द्विगुण-
सादाङ्गमे सुता कामपि सादृशारयाम्' इत्युक्तं बालकाण्डे । तथा सप्तानां सालानां
समाहारः सप्तसाला । मालिनरूपेणैव न न भवामि । अत्र पञ्चवटीव-प्रक्रिया ।
तथा त्रिभुवनप्रथितप्रभावः । सकललोकाविरयात्प्रतापशालीत्यथ । बाला च न न
भवामि । यद्येव तर्हि त्वयाहमपि प्रहृता स्यामिति भावः । अत्र बालिनो विशेषेणो-
पादानाञ्चायुक्तप्रहणदोषः । तस्य महत्त्वप्रतिपादनाय स्वभावोक्त्यर्थन्वात् । तदुक्तं
रसाकरै—'ध्वन्वन्वादे रसोत्कृष्टे भावोच्छ्रयौ दोषवारणे । विशेषण विशेष्यस्य नास्त्व-
युक्तगुणग्रहः ॥' इति गुणो विशेषणम् । किंतु वज्रहृदया वज्रवन्कठोरहृदया अत एव
विशिष्टैर्वाणेरमेषां मेत्तुमशक्त्या तारास्मि । अतः हे राघव, मामेतादृशीमविद्धा
असह्य बन्वी धानुष्कं कथं भवसि । न भवस्येवेत्यर्थः । वेध्यवेधने च समर्था
भवेत् । अतो मामवेध्यां विद्धा आत्मनो धन्वित्वप्रथा हृदीकुर्व्वेत्यर्थः ॥

इत्थमुपालम्भेऽपि तूष्णीं तिष्ठन्तमुद्धीक्ष्योत्प्रेषते—

क्षितिपतितनयानां हन्त गर्भेश्वराणां

किमु निरवधि मौग्ध्यं शौर्यवज्जन्मसिद्धम् ।

मम हृदि निरपाये वर्तमाने कपीन्द्रे

रघुवर ! यदमुष्मै तिष्ठसे चापपाणि ॥ १९ ॥

क्षितिपतीति । गर्भेष्टराणां गर्भमारभ्येष्टराणाम् । जन्मप्रभृत्यैश्वर्यसंपन्नानामित्यर्थः । क्षितिपतितनयानां राजकुमाराणां निरवधि निमर्यादम् । महत्तरमित्यर्थः । मौग्ध्यं विचारमूढत्वम् । 'मुग्ध सुन्दरमूढयो' इति विश्वः । शौर्येण तुल्यं शौर्यं वदित्युपमा । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति' इति वतिप्रत्ययः । जन्मसिद्धं किमु स्वभावसिद्धं किम् । हन्तेति विपादे । 'हन्त ह्येऽनुकम्पाया वाक्यारम्भविपादयो' इत्यमरः । कुत । यद्यस्मात्कारणान् । हे रघुवर रघुनायक, निरपाये निरातङ्गे । इति हृदयविशेषणं कपीन्द्रविशेषणं च । मम हृदि हृदयदेशे कपीन्द्रे बालिनि वर्तमाने तिष्ठति सति । अमुष्मै कपीन्द्राय चाप पाणो यस्य स चापपाणि सन् । पुनः पुनः प्रहर्तुमिति भावः । 'सप्तम्युपमान-' इत्यादिना बहुव्रीहिः । 'प्रहरणार्थं परे निष्ठासप्तम्यो भवन' इति वक्तव्यात्पाणिशब्दस्योत्तरनिपातः । तिष्ठसे । आमानं प्रकाशमन्वर्तस इत्यर्थः । तस्मात्साम्बन्धसाधने प्रवृत्तत्वात्तत्रापि राघुनस्य शौर्यवन्नौरध्वमाजन्मसिद्धमिति भावः । सर्वथा मदीयहृदयविदारणं कर्तव्यमिति प्रलापवाक्यसमुदायार्थः । तिष्ठतेर्लट् । 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इत्यात्मनेपदम् । अत्र स्वाभाविकध्रीरान्नावस्थानस्य निजहृदयस्थबालिप्रहरणत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालकारः । बालिनीवृत्तम् ॥

एव विलपन्त्या हारायिताश्रुधारायास्ताराया परिवेदनरवेर्याप्या
श्रुकणाभ्युक्षणैरक्षीणैर्निश्वासानिलैश्च कृताश्वास इव लब्धसंज्ञो
वाली निजनन्दन रंघुनन्दने समर्प्याङ्गदमङ्गसङ्गिनी काचन काञ्चन
कैजं शोकावनतप्रीवाय सुप्रीवाय वत्या निजभुजबलप्रशान्तासुरोऽयं
प्रशान्तासुरभूत् ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण विलपन्त्या परिवेदनरवेर्याप्या हारा-
यिता अश्रुधारा वाष्पसपाता यस्यास्तस्याः । सप्रलाप इदन्त्या इत्यर्थः । ताराया
सबन्धिभिरक्षीणैरविच्छिन्नैरिति सर्वत्र संबध्यते । परिवेदनरवेर्विलापाकन्दैर्बाप्याभ्यु-
क्षणाभ्युक्षणैरश्रुबिन्दुसेर्निश्वासानिलैर्निश्वाग्मातरैश्च । मृच्छितो जीविरोपचारप्रार्थ-
रिति भावः । कृताश्वासः पुनरुज्जीवित इवेत्युत्प्रेक्षा । लब्धसंज्ञो
वाली निजनन्दनमात्मजमङ्गद रघुनन्दने श्रीरामाय । अधिकरणविषयज्ञायाः सप्तमी ।
समर्प्यः । बालोऽयं त्वया रक्षणीय इति तदधीनं कृत्वेत्यर्थः । तथा च रामायणम्—
'बालश्चाकृतबुद्धिश्च द्वेषकपुत्रश्च मे प्रिय । तारेयो राम भवता रक्षणीयो महाबलः ॥
सुप्रीवे चाङ्गदे चैव निधत्स्व मतिमुत्तमाम् ॥' इति । तथाऽङ्गसङ्गिनीं कण्ठप्रालम्बिनीं
काचन कामपि काचनस्य हेममालाम् । इन्द्रदत्तामित्यर्थः । शोकावनतप्रीवाय

भ्रातृनिधनकारित्वप्रयुक्तशोकान्नतन्धराय सुग्रीवाय दत्त्वा । तन्धरायामासज्ये-
त्यर्थः । 'इमा च भालभाधन्व दिव्या सुग्रीव काञ्चनीम्' इत्यादि रामायणे । निज-
भुजवलेन स्वकीयबाहुपराक्रमेण प्रशान्ता विनिहता अमुरा यस्य तथोक्तः । महावीर
इत्यर्थः । अयं वाली प्रशान्तामुत्क्रान्तप्राणोऽभूत् । मृतोऽभवदित्यर्थः ॥

तत्र हा सकलभुवनबहुमतबाहुबले गोलभगन्धर्वसिन्धुरपञ्चता-
करणपञ्चानन दशमुखभुजभुजङ्गभोगनिरोधाहितुण्डिकायितनालव-
लय वालिन, कैथं गतोऽसीति बाष्पाविलमुखा बलीमुखास्तस्य
रामाज्ञया यथाभिप्रेतं प्रेतकृत्यं सर्वं निर्वर्तयामासु ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्वाग्भिरणमये । हेनि खेदे । 'अहहेल्यद्रुते खेदे'
इत्यमरः । सकलभुवनबहुमतबाहुबल अक्षेपलोकशायनीयभुजशक्तिसपक्षः । तथा
गोलभनामा यो गन्धर्वो देवयोनिविशेषः स एव सिन्धुरो गजलास्य पञ्चतारुणप-
ञ्चानन निधनविधानमिह इति ऋष्टपरम्परितरूपकम् । तद्विनाशकैत्यर्थः । 'सिंहो
मृगेन्द्र पवाम्य' इत्यमरः । तथा दशमुखभुजा रावणवाहव एव भुजङ्गभोगा
सर्पकायाः । 'भोगं मुखे दद्याद्विभृतावहेक्ष्य फणस्यायशो' इत्यमरः । तेषां निरोधे
नियन्त्रणे अहितुण्डिको व्यालप्राहो तद्वदाचरितमहितुण्डिराफिन बालवलय लङ्गूल-
मण्डल यस्य स तथोक्तेति सधोधनत्रयम् । अत्र रूपकोपमयो सङ्करः । 'विप-
वैशो जाह्नविको व्यालप्राह्वहितुण्डिक' इत्यमरः । कथं गतोऽसि एतादृशवीर्यसपक्ष
द्रुतो मृतोऽसीति बाष्पाविलमुखा अश्रुपारिभृतानना बलीमुखा वानरा रामाज्ञया
तस्य वालिनः । अभिप्रेतमनतिक्रम्य यथाभिप्रेतम् । ययार्हमित्यर्थः । प्रेतकृत्यं दह-
नादिप्रेतसम्भारं सर्वं निर्वर्तयामासु । चक्रुरित्यर्थः ॥

ततो जाम्बवत्प्रमुखा बलीमुखगणा दशरथिनिवेशात्सुग्रीयं काञ्च-
नफलशोदकैरभ्येपिञ्चन् ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं जाम्बवत्प्रमुखा जाम्बवदादयो बलीमुखगणा वानरसङ्घा
दशरथिनिवेशाच्छ्रीरामाज्ञावचनात्सुग्रीयं काञ्चनफलशोदकैः शातकुम्भसन्वृतातीथजलै-
रभ्येपिञ्चन् । वानरसाम्राज्याभिषिक्तं चक्रुरित्यर्थः ॥

अभिषिक्ते ॥ सुग्रीवे रामश्यामपयोमुखा ।

अभिषेक्तु स्थिता मेघास्तन्महीं महिषीमिव ॥ २० ॥

अभिषिक्त इति । सुग्रीवे । तुल्यद्वोऽवधारणार्थकः । सुग्रीव एवेत्यर्थः । 'तु-
ल्यद्वेदेऽवधारणे' इत्यमरः । राम एव श्यामपयोमुखः नीलमेघस्तेनाभिषिक्ते सति ।
मेघा जलदात्मन्महीं तस्य सुग्रीवस्य महीं महिषीं राज्ञीमिव । अभिषेक्तु स्थिता
प्रवृत्ता । श्रीरामजलदेन केवलसुग्रीवाभिषेके कृते जलदानात्तन्महिष्यभिषेकप्रवृत्ति-
युक्तैवेति भावः । वर्षासमयः संप्राप्त इति फलितार्थः । रूपकोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥

१ 'बलानलगतमायिताहितवल्गुत्तरा' इति पाठः २ 'निरोधामाहि' इति पाठः
३ 'विलय कथ' इति पाठः ४ 'सर्वे' इति पाठः ५ 'तन' इत्यादि 'अभ्यपिञ्चन्'
इत्यन कचित्रास्ति

आर्यार्यान्वेपणा कार्या शरदीत्युक्तसविदा ।

कपीन्द्रेणार्थितो रामः किष्किन्धावर्तनं प्रति ॥ २१ ॥

आर्येति । आर्य स्वामिन् श्रीराम, शरदि शरत्काले । आर्याया सीताया अन्वेपणा गवेपणा कार्या कर्तव्या । तदानीं कार्यसौकर्यादिति भावः । इत्येवमुक्तसविदा विज्ञप्तप्रतिज्ञानेन । 'सविदागू प्रविज्ञानम्' इत्यमरः । कपीन्द्रेण सुप्रावेण कारणिन् श्रीराम किष्किन्धावर्तनं प्रति किष्किन्धाप्रवेशमुद्दिश्यार्थितो याचितः ॥

तत किं तत्राह—

न योग्या नगरप्राप्तिरित्युक्तवति राघवे ।

सुप्रीवप्रार्थनाप्यासीद्भरतप्रार्थनासमा ॥ २२ ॥

नेति । नगरप्राप्तिं पट्टणप्रवेशं योग्या अर्हा न भवति । पितृनिदेशपरिपालनार्थं वनवासिनो मम पट्टणप्रवेशानर्हत्वादिति भावः । तथा च श्रीरामायणम्— 'चतुर्दश समा साम्प्र ग्रामं वा यदि वा पुरम् । न प्रवेश्यामि हनुमन्पितृनिदेशपालकः ॥' इति इत्येष राघव उक्तवति सति । सुप्रीवप्रार्थनापि भरतप्रार्थनया समा सदस्यभूत् । यथा भरतप्रार्थनया श्रीरामोऽयोध्यां न प्रविष्टवान्, तथा सुप्रीवप्रार्थनया किष्किन्धामपि न प्रविष्टवानित्यर्थः । उपमालकारः । तथाच भरतस्य सुप्रीवौपम्यं श्रीरामस्य दृष्टवत्त्वं च गन्धते ॥

अथ वर्णनं कथयति—

दत्तार्जुनविभासेन धार्तराष्ट्राभिरस्यता ।

तेन जीमूतकालेन देवकीनन्दनायितम् ॥ २३ ॥

दत्तेति । दत्तोऽर्जुनविजयं पार्यमानसो गतः । अन्यत्र ककुभतरपुष्पविकसनं च येन तथोक्तेन । 'अर्जुनं वज्रमे पापं कर्तव्यीर्यमथूरयो' इत्यमरः । धार्तराष्ट्राञ्जीलचक्रचरणदराविशेषान् । अथ च धृतराष्ट्रापत्यानि दुर्योधनादीन् । निरस्यता निराकुर्वता । 'राजहसास्तु ते चक्रुचरणैर्लहिते स्विता । मत्तिनैर्नष्टिकाक्षास्ते धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥' इत्यमरः । तेन प्रभान्तेन प्रसिद्धेन वा । जीमूतकालेन वर्षासमयेन देवकीनन्दनेन श्रीकृष्णेनेवाचरितं देवकीनन्दनायितम् । उक्तरीत्या श्रीकृष्णकल्प्यो वर्षासमयः प्रवृत्त इत्यर्थः । 'कर्तुं कथञ्च सलोपथः' । 'अहस्तावंधातुकयोर्दापि' इति वीर्यः । अतो भावे कः । जीमूतशब्दो व्याख्यातः । श्लिष्टविशेषणं यमुपमा श्लेषो वा मतमेदात् ॥

अस्माकं रूपलक्ष्मीमसकृदपहसत्यात्मकान्त्या तदास्ता

भर्तारं नः सुरेन्द्रं किमपि न गणयन्वालिनं द्रग्जघान ।

इत्थं मत्त्वैव वैरं झटिति घनघटा राघवस्याहचोत्था-

माशामाशाश्च रङ्गं स्तनितमिपमहासिंहनादान्वितेन ॥ २४ ॥

अस्माकमिति । अस्माकं रूपलक्ष्मीमाकारशोभायात्मकान्त्या निजदेहभासा

इन्द्रनीलसन्धाययेति भाव । अमृद्वृद्धुवारमपहस्यपहास करोति तदपहसन्-
मास्ता तिष्ठतु । किंतु नोऽस्माकं भर्तारं स्वामिनं सुरेन्द्रं देवराजं किमपि किञ्चिदपि
न गणयन् । न लक्ष्मीकुर्वन्निति भाव । ज्ञपर्यस्य नयन्दस्य मुष्मुपेति समास- ।
बुलिनम् । तत्पुत्रमिति भाव । द्राक् इतम् । अविचार्यत्वर्थः । जघान हिंसितवारः ।
'द्राक् मह्यु सपदि इतम्' इत्यमरः । इत्यमनेन प्रकारेण वैरं विरोधं मत्वा इदिति
शीघ्रं घनघटा मेघतृन्दानि आहवोत्या युद्धसमुत्थिता राघवम्याशा वाञ्छाम् ।
उत्साहमिति यावन् । आशा दिशश्च । 'आशा दिगतिनृष्णयो' इति रत्नमाला । रक्ष्वा
निरुध्य । वर्षासमये अत्रयात्राया अनुपशुक्तत्वादिति भावः । स्तनितमिषेण गर्जितव्या-
जेन महासिंहनादान्वितेजुश्चक्रु इति सापह्नवोत्प्रेषा । स्रग्धरावृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥

तत्र तस्मिन्समये—

उपचितजीवनधारा सत्पथभाजो निरस्तसंतापा ।

भूपा इयं नृपमेघा पौरस्त्यमहाबलाकुलिता ॥ २५ ॥

उपचितेति । उपचितजीवनधारा प्रवृद्धोदकसपाता । अन्यत्र उपचिता
जीवनधारा दानोदकधारा यैस्ते तथोक्ता । निरन्तरदानशीला । 'नर्वाण्युदकपू-
र्वाणि दानानि' इत्युदकधारापूर्वत्वात्सर्वेषां दानानामिति भावः । अथवा उप-
चिता धर्माचरणादिना वर्धिता जीवनधारा आयुर्देव्यं यैस्ते तथोक्ता । तथा सत्पथ-
भाज आकाशमार्गसंचारिणः । अथवा स-मार्गवतिनः । निरस्तसतापा निर्वासित-
परितापा । अन्यत्र निरस्ताश्रितजनमनःपरितापा । तथा पौरस्त्यमहाबलाकु-
लिता पौरस्त्य पूर्वदिग्भवः प्राण्यः । अप्रत उत्पन्न इत्यर्थः । 'दक्षिणापश्चात्पुरस-
स्यद्' इति स्वप्नप्रत्ययः । तादृशो यो महाबलो धायुस्तेनाकुलिता उद्धता । अन्यत्र
रत्नशोरमेदात्पौरस्त्यस्य रावणस्य महाबलेन प्रभूतग्राहुपगारुमेगाकुलिता विह्वली-
कृता । नृपमेघा नृपतनयधरा । दिव्याकाशे भूपा रात्रौ इव जाता इति शेषः ।
उदककीर्णैर्यमुपमा । आर्यावृत्तम् ॥

तेन किल रघुपतिरतिमात्रप्रवृद्धमन्युः शतमन्युशरासनशारतर-
तारापथा धनरवमुखरितहरिन्मुखाभोगा कदम्बवनपधनार्कम्पनिरा-
ङ्गनरकादम्बकुटुम्बाम्बुदकवलिताम्बरा शिलीन्ध्रसन्धपन्धुरच-
सुधरा विकचकुटजनिचयस्वचित्तमहारण्या प्रावृपेण्या प्रक्रिया
प्रेक्षमाणो लक्ष्मणमिदमभाषत ॥

तेनेति । तेन जीमूतशलेन हेतुना । श्लेतेति सभावनायाम् । सभावितेन
जीमूतशलेनेत्यर्थः । 'वार्तासमाव्ययो क्लिप्त' इत्यमरः । रघुपतिः श्रीरामोऽति-
मात्र निर्भरं प्रवृद्धो वृद्धिं गतो मन्युः शीवो यस्य तथोक्तं सन् । सजीवकृत्वाज्जैन-
यात्राप्रतिषेधकत्वाच्च क्रुद्धः सन्नित्यर्थः । 'अन्युर्देव्ये नृतां कुधि' इत्यमरः । शतम-

न्युशारासनेनेन्द्रधनुषा शारतरोऽलन्तशबल-गर्णस्तारापथ आकाशो यस्या तां तथो
 ळाम् । धनरवैर्धनगर्जितैर्मुखारिता प्रतिध्वनित्वा हरिन्मुखामोगा दिगन्तदुहरा, यस्या
 ता तथोक्ताम् । कदम्बवनपवनाकम्पेन नीपवनवायुसंचारेण निराडम्बराणि विहारा
 टम्बरविधुराणि वादम्बुदुम्बानि कलहसमिथुनानि यस्यास्ताम् । 'तूल च नीपप्रि-
 ककदम्बाश्च हरिप्रिये', 'वादम्ब कलहस स्यात्' इति चामर । अम्बुदकदम्ब-
 मेघट्टदेन क्वलित निगीणम् । आच्छादितमिति यावत् । अम्बरमाकाश यस्
 ताम् । शिलोभ्रस्रवधेन कन्दलीदुसुमस्रगला बन्धुरा मनोहरा वसुधरा भूर्यस
 ताम् । वसुनि धारयतीति वसुधरा । 'सज्ञाया सृतृञ्जि-' इत्यादिना स्रचप्रत्यं
 मुमागम । 'कन्दल्या च शिलीभ्र स्यात्' इति शब्दाणवे । विकचकुटजनिचयैर्वि
 कसितगिरिमल्लिकाकुसुमनिकुरम्बे क्वचितायान्छादितानि महारण्यानि यस्या ताम्
 'कुटजो गिरिमल्लिका' इति हलायुध । प्राकृपि भवा प्राट्टेष्याम् । 'प्राट्ट एष्य
 इति एष्यप्रत्यय । प्रक्रिया परिपटीं प्रेक्षमाण सन् लक्ष्मणमिदं वक्ष्यमाणवचन
 मभाषतावोचत् ॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति । अयमित्यादिस्त्रेरुपङ्गेन—

अय काल कालप्रमथनगलामैरभिनवै-

रहंयूना यूनामपहरति धैर्यं जलधरै ।

स्मराधारा धारापरिचितजडा वान्ति सहसा

नभस्वन्त स्वन्तं कथमिव वियोगः परिणमेत् ॥ २६ ॥

अयमिति । अय वर्तमान काले कर्वासमय कालप्रमथनगलामै मृत्युजयक-
 ष्टसच्छायै । धारिपूरितत्वादतिनीलैरित्यर्थं । 'कालो मृत्यो महाकाये समये यमकृ-
 ष्णयो' इति विश्व । इत्त । अभिनवेर्नूतनेर्जलधरे करणे । अहयूनामहकारिणाम् ।
 तारुण्यमद्गर्वेणाजेयमयानामित्यर्थं । 'अहयु स्यादहकारी' इत्यमर । 'अहशुभमो-
 र्नुत्' इति दुस्प्रत्यय । यूना तरुणाना धैर्यं धीरत्वम् । निर्विकारचित्तत्वमिति यावत् ।
 अपहरति विलोपयति । तरुणीप्रवणान्त करणान्करोतीत्यर्थं । 'मनसो निर्विकारत्व
 धैर्यं सत्त्वपि हेतुषु' इति रसिक । तथा स्मराधारा । मन्मथोद्दीपका इत्यर्थं ।
 धारापरिचयजडा धारिस्रपर्वशीतला । नभस्वन्त प्राट्टज्ञाता । 'नभस्वद्वातपवनप-
 वमानप्रमञ्जना' इत्यमर । सहसा अकस्मात् । अतिवेगेनेत्यर्थं । 'सहसेत्याकस्मि-
 काधिमर्शयो' इति गणव्याख्याने । 'खरादिपाठादव्ययत्वम्' इति शाकटायन । वान्ति
 प्रसरन्ति । अत स्वन्त सुखरूप । अतिदृढ इति यावत् । 'अन्तोऽह्यपि सिंते
 मृत्यो स्वरूपे निश्चयेऽन्तिके' इति वैजयन्ती । अथवा स्वन्तो दुरन्त । क्षयोन्मुख
 इति यावत् । वियोगो विरहखेद । कथमिव जुतो वा । इवशब्दो वाक्यालकारे ।
 परिणमेत्यरिपाक गच्छेत् । अतिक्रान्तो भवेदिति यावत् । न परिणमेदेवेत्यर्थं ।
 सत्यामुद्दीपनसामग्र्या तस्य दुस्तरत्वादिति भाव । छेवानुप्रासोऽलकार । 'भवेद

व्यवधानेन द्वयोर्व्यञ्जनयुग्मयो । आवृत्तिर्यत्र स बुधैरेकानुप्रास इष्यते ॥' इति लक्षणात् । शिलरिणीवृत्तम् ॥

महासमरसूचक प्रतिदिशं मनोजन्मनो

मयूरगलकाहलीकलकल समुज्जृम्भते ।

पयोदमलिने दिने परपविप्रयोगव्यथा

नरेषु वनितासु वा दधति हन्त के का इति ॥ २७ ॥

महासमरेति । प्रतिदिशं दिशि दिशि मनोजन्मनो मन्मथस्य । जगदेकवीर-
स्येति भावः । महासमरसूचको महारणज्ञापको मयूरगलकाहलीकलकलो मयूरगल-
नीलकण्ठकण्ठा एव काहल्यो वाद्यविशेषास्तासां कलकल कोलाहलः । केकारवा-
डम्बर इति यावत् । समुज्जृम्भते विजृम्भितो भवति । 'काहल मृशशुक्रयोः । वाद्य-
भाण्डविशेषे तु काहलि काहल कल ॥' इति विश्वः । 'कोलाहल कलकल' इत्य-
मरथः । किमिति समुज्जृम्भित इत्यत्र आह—पयोदमलिने दिने । वार्दिकवामरेषि-
त्यर्थः । परपविप्रयोगव्यथा तु सहविरहवेदना नरेषु पुरुषेषु मध्ये वनितासु स्त्रीषु
वा मध्ये के नरा का वा वनिता दधति धारयन्ति । हन्तेति विधादेः । तेषां
तासां च सहारकलस्य सप्राप्तत्वाद्धिपाद इत्यर्थः । इत्येव समुज्जृम्भत इति संबन्धः ।
के मूर्ध्नि का इति कृन्तीति केका मयूरवाणी । यथाहामरमिह—'केका वाणी
'मयूरस्य' इति । तादृशीं वाणीं पश्यो विभज्य नरवनितावाचकत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा-
लक्षरः । स च नरेषु के वनितासु का इति च यथाक्रममन्वयावधासरयालकारैणात्रैव
सकीर्यते । पृथ्वीवृत्तम् ॥

अम्भोधरोदरविनिर्गतचारिधारा-

संमर्दमासलसमीरसमीर्यमाणैः ।

आमोदवीचिनिचयैः कुटजप्रसूनै-

राकाशमेतद्वकाशविहीनमासीत् ॥ २८ ॥

अम्भोधरेति । अम्भोधरोदरेभ्यो अल्धरगर्भगदरेभ्यो विनिर्गता विनि सृता
या चारिधारास्ताभिः सह समर्दं सप्रामकरणे मासलो बलवान् । चारिधाराविनेद-
कतया प्रवृत्त इत्यर्थः । मास बलमस्यास्तावि मासल इति विग्रहः । विध्यादित्वा-
न्मत्वर्थायो लक्षप्रलयः । 'बलवान्मासलोऽसल' इति श्रुतिकारः । 'बलवान्मासलोऽ-
सल' इत्यमरथः । तेन समीरेण वायुना समीर्यमाणैरामोदवीचीना गन्धपरम्पराणां
निचयः समुदायो येषां तैः । अविच्छिन्नगन्धधुरैरित्यर्थः । 'आमोदो गन्धहर्षयो'
इति विश्वः । कुटजप्रसूनैर्गिरिमालिकाकुमुदैः । 'अयोऽयं कुटजः शक्रो वत्सको
'गिरिमालिका' इत्यमरः । एतपरिदृश्यमानमिव स्थितमाकाशं नमोऽवकाशविहीन-
नीरप्रमासीत् । अत्राकाशस्यावकाशविहीनत्वासबन्धेऽपि तत्संबन्धकथनादतिशयोक्ति-
भेदः । वसन्ततिलकवृत्तम् ॥

घनश्यामलपत्रस्य व्योमन्यप्रोधशाखिनः ।

प्रोद्धा इव लक्ष्यन्ते चारिधारा घरां गता ॥ २९ ॥

घनेति । घरा युव गता प्राणा वारिधारा रोधोन्तराटे दण्डायमानतया प्रवृत्ता उद्वधारा घना भेषा एव इयानल्पप्राणि नील्पलक्ष्यानि दम्य तस्य । अन्यत्र घनवच्छामलानि अथवा घनानि सान्द्राणि इयानलानि च पत्राणि यस्य ततथोक्तस्य व्योन्न आम्रशम्येव न्यग्रोधशाखिनो वटवृक्षस्य । 'न्यग्रोधो बहुपाद्वट' इत्यमर-प्ररोह जटा इव लक्ष्यन्ते दृश्यन्ते । तथा वारिधाराण्य प्रवृत्तन्वाप्ररोहन्वोप्रेक्ष-रपक्षनुप्राणितेति सकर । अत्र इवशब्द उपेक्षायाम् । 'इवेतीपदयोपनोत्प्रेक्षा-वाक्यालम्बरेणु' इति गगव्यारदाने ॥

अम्म पूरसुसपूर्णास्तटस्यतत्पुष्पिणी ।

नदी पश्येह सौमित्रे प्रवृद्धाश्च दिने दिने ॥ ३० ॥

अम्म इति । हे सौमित्रे लक्षण, इह प्राट्टूले अम्म पूरेण पय प्रवाहेण सुषु सपूर्णा सुसपूर्णा । तटे तिष्ठन्तीति तटस्थाना तीररहाण्य तरुणा कदम्बकुटजा-दिवृक्षाण्य पुपलप्यासु सन्तीति तटस्थतत्पुष्पिणी । बायुवशास्त्रिपतितपुपलप्याण्य इत्यर्थ । तथा दिने दिने प्रतिदिनम् । वीप्साया द्विर्भाव । प्रवृद्धा प्रवृद्धि गता नदीश्च पदम् । अत्राय ध्वनि — अम्म पूरसुसपूर्णा । मदनरसातिरैकवतीरित्यर्थ । तटशब्देनात्र निष्कट प्रतीयते । तटस्था निष्कटस्था । अनपायिन इति यावत् । ते तरवस्तस्वस्मिन्ना प्रिया यामा तात्प्रयोज्य । अत्र एव पुष्पिणी निरासन्तीरिर्वा बहुश्रीहिर्गर्भितविशेषणसमाप्त । अत्र प्रवृद्धा वेष्टिलामादृद्धि गता नदी इत्य ५, ८०

अम्मोधिपाने सलिलेन साकृमापीतमौर्वाभिशिखाकृलापम् ।

तप्तोदरा वारिधरा धमन्ति विद्युल्लतोन्मेपमिपेण नूनम् ॥ ३१ ॥

अम्मोधीति । अम्मोधिपाने समुद्रजल्पानसनये मल्लिलेन साकृमापीत निपी यमानमौर्वाभिशिखाकृलाप वटवानलन्वालापाल कर्म । 'अर्वस्तु माडवो वटवा नल' इत्यमर । वारिधरा मेघान्वप्तोदरा सततपुरक्षेडुहरा मन्त । विद्युन्नेन्ने-पमिपेण तडिहतास्फुरणव्याजेन वनस्युद्भिरन्ति । बहिर्निर्गमनस्तीत्यर्थ । अत्र ललादिनिरसनवाधिना वनमशब्देनोपचारविर्गमननाप्रमुच्यत इति चारवातिघ्न । तदुक्त दण्डिना—'निष्कृतोद्गावन्तादिर्गौणवृत्तिव्यपाध्रम् । अतिमुन्दगमन्यत्र प्राप्य-कक्षा विगर्हते ॥' इति । नूनमिन्नुपेक्षायाम् । सा च मेषशब्देन विद्युन्तोन्नेप मपदुला सलन्वप्रतिपादनान्सापहवोपेक्षेति सकर ॥

अथ जैनयात्रोपशोभि इतरत्कल सप्रात इति वक्तु वर्षापगन चन्दति—

इत्थ प्रवृत्तेषु घनादिनेषु दाशरथिना कथमपि नीतेषु तदाकार-
कान्ति गमितमिव शनै शनैर्मधमण्डलं पाण्डुरमभूत् ॥

इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेण प्रवृत्तेषु घनादिनेषु मेघाउत्तेतदिवसेषु । वार्थ-
क्यासरोध्वलय । दाशरथिना श्रारामेण कथमपि गरीयसा प्रदनेन । अत्यन्त-

प्रयासेनेवम् । नीतेषु गमितेषु समु । अत एव तदाकरमान्ति तस्य श्रीरामस्याका-
रान्ति शरीरशोभाम् । विरहजनितपाण्डुरप्रभामित्यर्थः । गमिते प्रापितमिवेत्युपेक्षा ।
'सर्तर्गना दोषगुणा भवन्ति' इति न्यायादिति भावः । शनैः शनैर्दिनक्रमेण ।
धीष्माया द्विर्भावः । मेघमण्डल पाण्डुर धवलवर्णमभत् । 'बलश्रो धवलोऽर्जुनः ।
'हरिण पाण्डुर पाण्डु' इत्यमरः ॥

तस्य चापव्यापारवेलाया न सनिधातव्यमित्यन्तरिक्षादन्तर्हित
किल पाञ्चशासनशरासनम् ॥

तस्येति । तदा तस्य श्रीरामस्य चापव्यापारवेलाया शरासनोद्योगकाले न सनिधा-
तव्यं सनिधौ न स्थानव्यम् । त प्रत्यङ्गे भवितव्यमिति यावत् । महद्यापारकाले स्वव्या-
पारस्वानुक्तत्वादिति भावः । इति किल । इति मन्वेत्यर्थः । किलेत्यलौकिके । वस्तुतस्तु
न तथेति भावः । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । अत एवोत्प्रेक्षा । अन्तरिक्षादाकाशा-
त्तत्सकाशात्पाञ्चशासनशरासनमिन्द्रधनुरन्तर्हितमपगतम् । अहद्व्यतागतमित्यर्थः ॥

रघुपतिचापघोषसमयो भवितेति किल

व्युपरतमुद्भूत घनघटाजनिनं स्तनितम् ।

ध्वसितमरद्भिर्नम्य विजित किल शान्तिमगा

त्परिचितकेतकीकुटजनीपवन पवन ॥ ३२ ॥

रघुपतीति । रघुपतिचापघोषस्य श्रीरामधनुष्कारस्य समय कालो भवेत्ता
भविष्यति । प्रत्यामन् इत्यर्थः । भुवो लुद् । इति किल । एव मन्वेत्युत्प्रेक्षा । उद्भू-
तमुद्भूतमित घनघटाजनिनं मेघवृन्दसमुद्भूतं स्तनिजं गर्जितं व्युपरतं विनिवृत्तम् ।
प्रशान्तमभूदित्यर्थः । तथास्य विरहिणः । श्रीरामस्य ध्वसितमरद्भिर्निश्वासमारतैः ।
अविलिखन्तया प्रवर्तमानरिति शेषः । विजितं किल निर्जितं इवेत्युत्प्रेक्षा । परिचि-
तानि परिशीलितानि केतकीकुटजनीपवनानि केतकीनां कुटजानां गिरिमल्लिकानां
नीपानां वृद्धानां च वनानि येन स तथोक्तः । पवनो वायुश्च शान्तिमगादुपर-
तोऽभूत् । वृत्तं तत्कुटकम् । "हृदयभर्त्सिर्जा भवजला गुरु तत्कुटकम् ॥"

तापोपशान्तिनटनात्कृतलोकहर्षा

धर्षानटी गगनरङ्गतलात्प्रयाता ।

अम्भोद्वाद्यमच्चिरेण शशाम सर्वं

निर्वापिताश्च सहसैव तद्विप्रदीपा ॥ ३३ ॥

तापेति । वर्षा प्रावृद्धेव नदी नर्तकी । 'त्रिया प्रावृद् त्रिया भूमि वर्षा'
इत्यमरः । तापोपशान्तिः सतापोपशमनमेव नटनं नाट्यं तस्माद्धेतोः । 'ताण्डव
नटनं नाट्यम्' इत्यमरः । कृतं उत्पादितं लोकानां जनानां प्रेक्षकाणां च हर्षं
आनन्दो यथा सा तथोक्ता सती । रज्यन्तेऽस्मिन्नटा इति रङ्गो नाट्यस्थानम् ।

‘रज्ञौ तु स्थानरागौ च’ इति वैजयन्ती । तस्य तल प्रदेश । गगनमेव रत्नतल
तस्मात्प्रयातापगता । अमूदिति श्लेष । तथा स्वमशेषमभ्योर्द एव वायु वाणावेषु-
मृदनादि । सर्वाण्यभ्योर्दवायानीत्यर्थे । अचिरेण मर्या शरान शान्तिं जगान ।
तथा तडितो विद्युत् एव प्रदीपा दीपज्वालाश्च सहस्रा क्षिप्रमेव निर्वापिता
प्रशाता इत्यर्थे । एव समस्तस्तुवर्ति मावयवम्पक्वम् । वस्तुतस्तु रूपकोपनयो
साधनराधकप्रमाणाभावात्सदेहात्कार । वयन्तातिलकाहृत्तम् ॥

क्रमेण वाहिनीजातं सकलं भाविनीं चानरवाहिनीपूर्तिमसहमान
मित्य तनिमानमभजत ॥

क्रमेणेति । सकलमशेष वाहिनीजात नदीव्यूहं कर्तुं । सर्वा अपि नद्य इत्यर्थे ।
भाविनीं भविष्यन्तीम् । ‘भविष्यति गम्यादय’ इति भविष्यत्स्ये गिते । चानर-
वाहिनीर्गतिं कपित्तेनानदीपूरणसहमाननमृष्यनागमिवेत्युपेक्षा । वाहिनीजातस्य
वाहिन्यन्तरपूर्वसहन युक्तमेवेति भाव । क्रमेण दिनक्रमेण तनिमानं तनुत्वमभजत ।
‘सैनानयोश्च वाहिनीं’ इति वैजयन्ती ॥

तथा दुर्दिनापाये लङ्कायामपि राजहंसनि शङ्कसञ्चारो भविष्यतीति
मत्वा फिल भूम्यामपि समजनि राजहंसनि शङ्कसञ्चार ॥

तथेति । तथा दुर्दिनानां मेघच्छन्नदिवसानां रावणहृत्नान्तमृदुप्रदिवसानां चापा-
येऽपगमे सति । एकरं शरदागमवसानं, अन्यत्र धीरामविक्रान्तिवशाच्चेति भावः ।
‘मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्’ इत्यमरः । लङ्कायां रावणपुर्यामपि । शङ्कसञ्चारयोग्याया-
मपीति भावः । राजहंसयोश्चन्द्रसूर्ययोः । तथा राजहंसानां धीरामादिराजभेदानां
कल्हसानां चेति गम्यते । नि शङ्कसञ्चारो निर्भयप्रवृत्तिर्निराणुविहारश्च । ‘राजा प्रभौ
नृपे चन्द्रे यज्ञे धन्निपशक्यो’, ‘भानुर्हंस सहस्राणु’ इति विश्वप्रकाशानयोः । ‘राज-
हंसो नृपभेदे कल्हसकल्हसयो’ इत्यन्यत्र विश्वः । भविष्यतीति मत्वा । किलेत्युपेक्षा ।
भूम्यामपि राजहंसनि शङ्कसञ्चार कल्हसनिराणुविहारो राजभेदनिराधारज्ञेयानां
श्च समजनि सजात । जने कर्तारि लङ् । ‘धीपजन-’ इत्यादिना ऋषिणादेशः ॥

एव प्रोषितायामपि प्रोषितजनशेमुषीमुषि प्रावृषि ।

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण प्रोषितजनानां प्रवृत्तिनराणां । विरहिणामिति
यावत् । शेमुषीं प्रज्ञां धैर्यं मुष्णाति विरोपयतीति प्रोषितजनशेमुषीमुषि । ‘मुष-
स्तेये’ क्विप् । ‘बुद्धिर्गनीया धिषणा धी प्रज्ञा शेमुषी मति’ इत्यमरः । प्रावृषि
वर्षतीं प्रोषितायामपगतया सत्वामपि ॥

तत किं तत्राह—

कामक्षिसंपृप्तकमिन्नहृदयच्छिद्रप्रणालीगल-

न्मैत्रीसारलघौ प्रैतिग्रचमर निर्वोदुमप्यक्षमे ।

१ ‘तया’ इति नास्ति कश्चिद्, ‘तस्य’ इति पाठः २ ‘समविष्यति’ इति पाठः
३ ‘प्रतिश्रुत्तगिरम्’ इति पाठः

सुग्रीवे चिरसंस्थिता समयितु रगान्धता तादृशीं

किष्किन्धा द्रुतमाप कोपकलुषो रामाज्ञया लक्ष्मण ॥ ३४ ॥

कामेति । कामक्षिप्ता मन्त्रप्रयुक्ता ये पृथक्का वाणा । 'पृथक्काणविशिखा अजिन्नगणगाशुगा' इत्यमर । तैर्भिन्न विदारेत यद्बुद्धय चित्त वपश्च । 'हृदय जीविते चित्ते वक्षस्मान्भावभावयो' इति शब्दाभाव । तस्य छिद्र रत्नमेव प्रणाली जलनिर्गमनमार्ग । 'प्रणाल पथस पदव्याम्' इत्यमर । तथा गलनिर्गन्धन्मैत्री-सार मरयन्धिराशो यन्व स तथोक्त । अत एव लघौ नि सारे छुद्रे च । अवि-च्छिद्रद्रुतमापकेलिपरतश्चनया विस्मृतसरयसुबन्ध इत्यर्थ । मैत्रा व्याख्याता । 'सारो बले स्थिराशे च' इत्यमर । अतश्च प्रतिश्रव सीतावेश्याङ्गीकार ॥ एव भरत-मपि । किमुतान्पदिति भाव । 'अङ्गीकारभ्युपगमनप्रति श्रवयनाधय' इत्यमर । निर्बोद्धु समयितुममनेऽशक्ते सुग्रीवे चिरसंस्थिता चिरसाल्मारभ्य वर्तमाना तादृशी-मनिर्वाण्या रागेण स्त्रीसमोगामत्तया यान्यताऽविवेकिता सा समयितु निर्वापयितुम् । स्त्रीलम्पटता निर्बोद्धु प्रस्तुतकार्यं प्रवर्तयितुमित्यर्थ । कोपकलुषो रोपान्निविद्धि-हृदयो लक्ष्मणो रामाज्ञया किष्किन्धा द्रुतमाप प्राप । जार्दूलविकाडित द्रुतम् ॥

तत सौमित्रिरतिदृष्ट प्रविष्ट इत्यङ्गदेन विज्ञापितोऽप्यनङ्गसगर-
-पगतपरिभ्रमाद्जातजागर सुग्रीवस्तद्दर्शनश्राससंचलितसकलप्लवंग-
-घल्लिकिलापितेन प्रयुद्ध सचिषयो प्लक्षप्रभावनाम्नो प्रभावेण
प्रकृतिं प्रपेदे ॥

तत इति । तत सौमित्रिरलक्ष्मणोऽतिदृष्टोऽत्यन्तरोपाविष्ट सन् प्रविष्ट किष्किन्धा प्रत्यागत इत्यङ्गदेन विज्ञापितोऽपि । अनङ्गसगरसगनपरिभ्रमाद्दतिरणसंश्रासवेदाद्धेतो । 'धम खेदोऽध्वरत्वादे' इति लभ्यात् । अगतपागरोऽनुत्पन्नप्रबोध सुग्रीव-स्तस्य रोपावेशवती लक्ष्मणस्य दर्शनायत्वास साध्वस तेन संचलिताना सन्नान्ताना सकलाना ममन्ताना प्रवगबलाना वानरसेनाना क्लिकिलापितेन क्लिकिलञ्चन्या-चरणेन हेतुना । क्लिकिलानुकरणञ्च । प्रयुद्धो बोध प्राप्त सन् । प्लक्ष प्रभावधेति नामनी ययोस्तयो सचिषयोमन्त्रिणो प्रभावेणोद्देगनेवर्तेकरचनसामर्थ्येन प्रकृतिं पूर्वावस्थां प्रपेदे प्राप । तथा च रामायणम्—'सोऽय रोपपरीताशो द्वारि विष्टाते वीर्यवान् । वानरान्वानरपते चञ्चुपा प्रदहन्निव ॥ तस्य मूर्धा प्रगम्य त्व सपुन सह बन्धुभि । गच्छ सीत्र महाभाग रोषो ह्यस्य निर्वर्तताम् ॥' इति ॥

तसिन्सुग्रीवे राघवरोपस्य कारण निरूपयति सति सैद्य एव
मुखरितर्हारिन्मुखोऽभ्रुल्लक्ष्मणस्य ज्याघोप ॥

१ 'सञ्चितान्' इति पाठ २ 'तत्र' इति पाठ ३ 'मत्तीव रुष्ट' इति पाठ ४ 'जान-
-याससुदुलिन' इति पाठ ५ 'कुठ' इति पाठ ६ 'तनस्तसिन्' इति पाठ ७ 'सद्य
-एव' इति नास्ति कविद्व ८ 'दिदमुख' इति पाठ ९ 'लक्ष्मणज्याघोप' इति पाठ

तस्मिन्निति । तस्मिन्स्थया प्रवृत्तिमापन्ने सुग्रीवे राघवस्य प्राणप्रियसङ्गस्य
 लक्ष्मणस्य श्रीरामस्य वा रोपन्तस्य कारणं निरूपयति । 'न मे दुर्व्याहृतं क्रिविद्यारि
 मे दुरनुष्ठितम् । लक्ष्मणो राघवभ्राता क्रुद्ध निमित्ति चिन्तये ॥' इत्यादि उपायोक्त-
 रीत्या पर्यालोचयति सतीत्यर्थं । मुखारेतद्वारिन्मुख प्रतिनादितदिगन्तरालो लक्ष्म-
 ण्याधोपो गुणध्वनिरभूत् । निजागमनज्ञापनार्थं लक्ष्मणो घनुष्टब्धर चकारेत्यर्थं ॥

तत्रासनं द्रुतमपास्य पति कपीना

सत्रास नम्रवदनो घनचापधोपात् ।

'सतोपमोक्षमिव भूरि भजन्भुजंग

सतापनाशपिशुनात्तरणाभ्रधोपात् ॥ ३५ ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्मनये कपीना पति सुग्रीवो ह्यत्र शीघ्रमासनं सिंहम-
 पास्य त्यक्त्वा । आसनादुत्थायैत्यर्थं । घनचापधोपान्महाकासुक्त्वनेर्नम्रवदनोऽवना-
 नन सन् तत्रास विभाय । कथमिव । सतापनाशपिशुनाद्गन्धादिननितसञ्चरोप-
 न्तिस्त्वचक्ररिति विशेषणं चापधोपोऽपि योज्यम् । तरुणाभ्रधोपाद्भूतनमेषगणितान्
 भूयिष्ठं यथा तथा सतोपमोक्षमानन्दविधात भवप्राप्तुवन्निति विशेषणं सुग्रीवोऽ-
 योज्यम् । भुजङ्ग सर्प इव । 'सर्पं पृदात्तुभुजंगो भुजङ्ग' इत्यमर । अत्र तरु-
 षधोपस्य नीलकण्ठोद्भासस्त्वातेषां च 'नालकण्ठो भुजङ्गभुङ्' इत्याभिधानाद्भुज-
 षुक्त्वाच्च भुजङ्गत्रासहेतुत्वमवगन्तव्यम् । उपमात्कार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तत्र प्रतिश्रुतर्कार्यप्रोत्साहनाय कुंपितेन भ्राता प्रेषित इति मा-
 तिना धार्यमाणधैर्यं सुग्रीव सौमित्रिं सान्त्वयितुं तारा प्रेषितवान्

तत्रेति । तत्र विनामनसमये प्रतिश्रुत प्रतिज्ञात यत्कार्यं शीतान्वेषणरूपकृत-
 तस्य । 'अङ्गीकृतमाश्रुत प्रतिज्ञातम्' इत्यमर । प्रोत्साहनाय प्रवतनायम् । कुं-
 पितेन विलम्बाद्दृष्टेन भ्रात्रा रामेणैव लक्ष्मणं प्रेषितं प्रहितं । इत्युक्तवैति शेष-
 माहतिना हनूमता धार्यमाण धारणविषयीक्रियमाण धैर्यं यम्य तयोक्तं । मारुति-
 वचनात्पुनर्लब्धधैर्यं सन्नित्यर्थं । सुग्रीव सौमित्रिं सान्त्वयितुं सान्त्वयितुं सान्त्वयितुं सान्त्वयितुं सान्त्वयितुं
 यितुम् । 'सामसान्त्वयसुमे समे' इत्यमर । तारा निजवधू प्रेषितवान् । प्रथ-
 मस्यैव दर्शने पुनः कोपोद्बोधो भविष्यति, स्त्रीदर्शने तु नैवमिति मन्वा ता प्रहित-
 वानित्यर्थं । तथा रामायणम्—'त्वदर्शनविमुक्तात्मा न स कोपं करिष्यति ।
 हि त्वापु मदान्मानं क्वचित्कुर्वन्ति दाहणम् ॥' इत्यादि ॥

द्राग्वारुणीभजननिह्वतराजतेजो

निष्क्रान्ततारमुपशान्ततमोविकारम् ।

पूर्वाशया विशति सत्पथभाजि मित्रे

सत्य निशान्तसममस्य निशान्तमासीत् ॥ ३६ ॥

द्रागिति । द्रागञ्जसा वारुणीभजनेन सुरसेवनेन निह्वताच्छादितं राज्ञं प्रमो-

सुग्रीवस्य तेज प्रतापो यस्य तत्तथोक्तम्, अन्यत्र वारुणीभजनेन प्रतीचीसगत्या निहुतमन्तर्हित राजतेष्वन्द्रप्रकाशो यस्मिंस्तत् । 'सुरा प्रलब्ध वारुणी' इत्यमर । 'राजा प्रभौ द्रुपे चन्द्रे' इति विश्वप्रकाश । निष्कान्ता निर्गता तारा सुग्रीवपत्नी यस्मात्तत् तथोक्तम्, अन्यत्रापगतनक्षत्रम् । उपशान्तो निवृत्तस्तमोविकारो मोहविक्रिया, अन्यत्रान्धकारव्याप्तिर्यास्मिन्वत्तथोक्तम् । अस्य सुग्रीवस्य निशान्त गृह कर्तुं । 'निशान्त गृहशान्तयो' इति विश्व । सपथमाजि सन्मार्गवर्तिन्याकारमार्गसचरिणि च मित्रे सुहृदि लक्ष्मणे अर्के च । 'मित्र सुहृदि मित्रोऽर्क' इति विश्व । पूर्वाशया पूर्वप्रतिपाद्यकाङ्क्षया हेतुना पूर्वदिशा च विशति प्रविशति सति । सत्य यथार्थम् । अत एवोत्प्रेक्षा । निशया रजन्या अन्तोऽवसान तत्सम तत्तुल्यम् । प्रभातकल्प-मिल्यर्थ । आसीत् । श्लिष्टविशेषणेषुपमा ॥

सा तु रामा रामानुजमासाद्य चैनमवोचत ॥

सैति । सा तु सैव रामा 'सुन्दरी रमणी रामा' इत्यमर । 'यत्राहृतिस्त्रत्र गुण' इति न्यायाश्रित्यणुसपदा लक्षणप्रसादनपाठवातिशयद्योतनार्थ एमेत्युक्त-मिलनगन्तव्यम् । रामानुज लक्ष्मणम् । रामवदुणप्राहिलप्रकटनायमित्य निर्देश । आसाद्य प्राप्य । एन रामानुज प्रत्यवोचत उक्तवती च ॥

तत्प्रकारमेवाह—

प्राचीन व्यसन सुरेन्द्रतनयाज्जातं वने भ्राम्यत

सुग्रीवस्य निगकृत खररिपोर्याणेन सालच्छिदा ।

अद्यास्य व्यसन तु पञ्चविंशतिवादासीदुपेन्द्रात्मजा-

त्सौमित्रे ! तदपि प्रशान्तमभरञ्जयाघोपमात्रेण ते ॥ ३७ ॥

प्राचीनमिति । सुरेन्द्रतनयाद्वालिनो जातमुपपन्नम् । अत एव वनेऽग्नये भ्राम्यत चरत । 'वा भ्रान्त—' इत्यादिना इयन्प्रत्यय । सुग्रीवस्य प्राचीन पुरा तन व्यसन विपद । 'व्यसन विपदि भ्रंशे दोषे कामरूपोपजे' इत्यमर । खर-रिपो खरानुरान्तकस्य श्रीरामस्य सबन्धिना सालच्छिदा सप्तमालविदारिणा बाणेन निरकृत निरन्तम् । वालिन निहृत्य तद्यसन निराकृतमित्यर्थ । अथ इदानीं तु । इन्द्रमुपगत उपेन्द्र इन्द्रानुजो विष्णुस्तस्यात्मगततनयात् । प्रद्युम्नरूपेणावलीणत्वादिति भाव । पञ्च अरविन्दादयो विशिखा बाणा यस्य तस्मान्मन्मयात् । महावीरादिति भाव । अन्यत्पूर्वविलक्षण व्यसनम् । स्त्रीव्यसनमित्यर्थ । आसीत् । हे सौमित्रे ! तद्यमनमपि जाघोपमात्रेण गुणध्वनिमात्रेण प्रशान्त निवृत्तमभवत् । इन्द्रपुत्रकृत-व्यसन लज्जाना निरस्तम् । इन्द्रानुजपुत्रकृतव्यसन तु तथा निरस्तमिति क्रमोऽयं युक्त इति भाव । भवदीयचापघोधत्रवणोत्तरक्षण एव निवृत्तकामतत्र सुग्रीवो युष्मत्कार्यनिर्वाहपरतत्रतया वर्तते । अतस्त्वया महाराजपुत्रेण न कोपितव्यमिति फलितार्थः । अत्र श्रीरामस्य क्षरेण व्यमननिरासकत्वमस्य तु चापघोपमात्रेणैवेति व्यतिरेको व्यज्यते । शार्दूलविक्रीडित इत्यम् ॥

तदनन्तर तारासान्त्ववचनप्रशान्तकोपेन सौमित्रिणा साक तप
नतनय सविनयमाश्रित्य दाशरथ्यं प्राञ्जलिव्यजिज्ञपत् ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तर ताराया सान्त्ववचनेनोक्तरूपसामवाक्येन
हेतुना प्रशान्तकोपेन निरुत्तरोपेण सौमित्रिणा साक लक्ष्मणेन सह तपनतनय-
सुग्रीव सविनय भयभक्तिप्रयुक्तविनयसहित यथा तथा दाशरथ्यं श्रीराममाश्रित्वा-
धिगम्य प्राञ्जलि कृताञ्जलि सन् । व्यजिज्ञपत् विज्ञापयामास ॥

देव ! कपिवलमैखिलकुलाचलनिलयमनिलतनयेनाहूतं पुरहूत
इव पुलोमजापहारिणमनुहादं रावणं रणे निर्हेनिष्यसीति ॥

देवेति । हे देव स्वामिन् श्रीराम ! अखिलकुलाचलनिलय महेन्द्राशेषकुलप
वैतनिकेतन कपिवलमनिलतनयेन हनूमताहूतम् । अत पुलोमजा शचीमपहरतीति
पुलोमजापहारिणम् । 'पुलोमजा शचीन्द्राणी' इत्यमर । अनुहाद नाम दानव
पुरहूत इन्द्र इवेत्युपमा । रावणम् । सीतापहारिणमिति शेष । रणे निहनिष्यसि
मिनाशमिष्यसीति अजिज्ञपदिति सवन्ध । अत्रेन्द्रेणेषिता पौलोमी तस्मिन् पुलो-
मनामोऽनुमत्यानुहादो जहार । इन्द्रस्त्वनुमन्तार पुलोमानमपहर्तारमनुहाद् च
निहल्य ततस्ता प्रत्यानीतवानिति पौराणिकी कथात्रानुसंधेया ॥

तत ,

तत इति । ततस्तदनन्तरम् ॥

ककुभि कुलिशपाणेर्मैथिलीं ता विचेतुं
विनतमथ दिशायामारुतिं प्रेतभर्तु ।

वरुणदिशि सुपेण यक्षराजाञ्चिताया

हरिति शतबलिं च प्राहिणोद्दानरेन्द्र ॥ ३८ ॥

ककुभीति । वानरेन्द्र सुग्रीवस्वामपहृता मैथिलीं सीता विचेतुमन्वेष्टु कु
शपाणेरेन्द्रस्य ककुभि केन सूर्येण कुभ्राति द्योतयतीति ककुप् तस्याम् । प्राच्या
स्वर्ध । विनत विनतारय वानरसेनाधिपतिम् । अथेति वाक्यारम्भे, अनन्तर ।
प्रेतभर्तुर्यमस्य दिशायाम् । दक्षिणस्या दिशीत्यर्थ । 'आप चैव हलन्ताना यथा व
निशा दिशा' इति वचनात् टाप् । आरुतिं हनूमन्त च । अत्र युवराजस्याङ्गदस्य प्रा
न्येऽपि कार्यसाधकत्वान्मारुतिग्रहणमिति भन्तव्यम् । तथा वरुणस्य दिशि प्रती
सुपेण स्वस्य श्वशुरम् । तथा च रामायणम्—'अथ प्रस्थाप्य च हरीन्सुग्रीवो ददि
दिशम् । अत्रवीन्मेघसकाश सुपेण नाम वानरम् ॥ ताराया पितरं राजा श्व
नीमविक्रमम् ॥' इति । तथा यक्षराजाञ्चिताया कुबेराधिष्ठिताया हरिति । उत्तर
दिशीत्यर्थ । शतबलिं शतबलिनामान वानरनायक च प्राहिणोत् प्रेषयामास । मा
नीरुत्तम् ॥

तदनु दिनेषु केपुचिद्वृत्तेषु मासातिपातनासहो नियतमुदग्रदण्ड-
सुग्रीव इति सत्त्वरमितरदिगन्तरप्रेषितेषु प्रतिनिवृत्तेषु प्लवङ्गवलेषु
पितृपतिहरिति प्रेषिता मारुतिजाम्बवद्भद्रदन्तनीलप्रभृतयोऽप्यल-
क्ष्मीतोपलब्धयस्तनयनाशकुपितैकण्डुशापनि शेषितव्रगवरमपदि-
चितचारप्रान्तर कान्तार क्रान्त्वा कान्तारे कस्मिंश्चिदसुरमेकं निरीक्ष्य
रक्ष पतिरिति बुद्ध्वा युद्धसनद्धा वभूवु ॥

तदन्विति । तदनु वानरप्रेषणान्तर नेपुचिदिनेषु गतेष्वतिकान्तेषु सत्सु ।
मासातिपातनस्य मासातिरुमणस्यासहोऽगहिष्णु । प्रेषणमनये रामायणश्लोक —
'ऊर्ध्वं माभान वस्तव्य वसन्वध्यो भवेन्मम' इत्येकमासमात्रस्य वधे कृतत्वादिति
भाव । पचायच् । कुत । नियत निश्चितमुदग्रदण्डश्चण्डनामन । 'दण्डोऽस्त्री
शासने राक्ष' इति वैजयन्ती । सुग्रीव इति मत्वा । इतरदिगन्तरप्रेषितेषु दक्षिणदि-
रयतिरिक्त्वादित्रयप्रहितेषु प्लवङ्गवलेषु विनतप्रमुगवानरमैन्ध्येषु सत्सु तूर्ण प्रतिनि-
वृत्तेष्वनधिगतसीताप्रतान्ततया प्रत्यागतेषु सत्सु पितृपतिहरिति दक्षिणस्या दिशि
प्रेषिता मारुतिजाम्बवद्भद्रदन्तनीला प्रभृतयो येषां ते तथोक्त । प्रवृत्तिप्रहणाद्-
जगवाक्षगवयादयोऽपि शृण्वन्ते । तेषुपि वानरोत्तमा अलक्ष्मीतोपलब्धयोऽप्राप्त
मैथिलीलाभा सन्त । तनयनाशेन निपुत्रनिवनेन कुपितस्य क्रुद्धस्य कण्डुनाम्नो
महर्षेण शापेन नि शेषिना विष्वसिताश्वराचरा जत्रमस्थावरा मृगपक्षिरक्षुत्तमादयो
यन्मिस्तत्तथोक्तम् । तथा च रामायणम्—'कण्डुर्नाम महाभाग सल्लवावी तपो-
धन । महर्षि परमामर्षी नियमैर्दुःप्रधर्षण ॥ तस्य तस्मिन्वने पुत्रो बालको दश
वर्षिक । प्रणष्टो जीवितान्ताय क्रुद्धस्तत्र महामुनि ॥ तेन धर्मात्मा शास कृत्स्नं
तत्र महद्भनम् । अशरण्यं हरावर्षं मृगपक्षिविषजितम् ॥' इति । परिचितचार
प्रवृत्तप्राग्विचार तच्च तत्प्रान्तर निकटप्रदेशस्य तत्र निघते यन्मित्ततथोक्तम् ।
अत्यन्तदुर्गममित्यथ । 'प्रान्तर दूरस्थान्योऽत्रा' इत्यमर । तत्कान्तार विपिक
नान्त्वातिरम्य कस्मिंश्चिकान्तारे कुत्रचिदरम्य एकमसुर निरीक्ष्य रक्ष पती रावण
इति बुद्ध्वा शाल्वा युद्धसनद्धा समरसनाहवन्तो वभूवु ॥

निशिचरपतिरित्येवेत्य रोपादशनिनिपातनिमेन ताडनेन ।

असुरहितममु प्रहृत्य दैत्य सुरहितमेव चकार चालिसुदु ॥ ३९ ॥

निशिचरेति । चालिसुरराजदो निशिचरपती रावण इत्येवेत्य शाल्वा । तस्मिन्नि
शेष । रोपात्सीतापहरणरूपाकूलहरणजनितकोपादेतोरशनिनिपातनिमेन दम्भो
लिप्रहारसदृशेन ताडनेन मुष्टिघातेन । असुरेभ्यो हितमसुरहितम् । 'चतुर्थी तदर्थ-'
इत्यादिना समास । सुरागामहित चासु दैत्य प्रहृत्य निगृह्य सुरहितमेव चकारेति
विरोध । स चासुरहितमचेतन प्रहृत्य सुराणां हिन सुख चकारेति परिहारात्प्रा-

१ 'इतरेषु' इति पाठ २ 'निवृत्तेषु' इति पाठ ३ 'कण्व' इति पाठ ४ 'अपर
चिन्तारप्रान्तर' इति पाठ ५ 'वीत्वा' इति पाठ ६ 'बुद्ध्वा युद्धाय संनद्धा'
इति पाठ ७ 'अवेक्ष्य' इति पाठ ८ 'पुत्र' इति पाठ

नुशणितो विरोधामासोऽन्धर । 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधामास इत्यते' इति लक्षणात् । पुष्पिताश्रावृत्तम् ॥

ततस्तारेयचचनात्त इतो विचित्र्य निकटगिरिसानुशया सानुशया सलिलाशया जलचरपतङ्गपतनोत्पतनानुभीयमानपल्वलोपशयं किमपि कुहरमवगाह्य कचन काञ्चनमयं मयमायानिर्मित हिततपोभद्रायै सुराङ्गनायै हेमायै द्रुहिणेन वितीर्णं मेरुसावर्णिं द्रुहित्रा स्वयंप्रभया कृतावन वनोद्देशमविशन् ॥

तत इति । ततश्चदनन्तरं ताराया अपत्यं तारेयोऽङ्गद । 'श्रीभ्यो ङ्क्' । तस्य चचनाद्वियोगवाक्याद्देशो । तत इत तत्र तत्र विचित्र्यान्विष्य निकटगिरिसानुसुसमीपस्थगिरिप्रस्थेषु शेरत इति त्योक्ता सानुशया । गहनसचारानितप्रमातिरैकात्तत्र तत्र सनिशन्तीत्यर्थः । 'अधिकरणे शेषे' इत्यत्रप्रत्ययः । अत एव सानुशया ससतापा । 'भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयो' इति विश्वः । वानरा सलिलेष्वशया वाञ्छन्वा । पिपासयेत्यर्थः । जलचरपतङ्गानां हसकारणवादिनलवार्तिपक्षिविशेषाणां पतनोत्पतने प्रवीतोऽङ्गनगतिविशेषैरनुभीयमानमभ्युद्यमानं यत् पल्वल सरस्तस्योपशयभाश्रयम् । अन्तः स्थकासारमित्यर्थः । किमपि किञ्चित्कुहर भूविद्वरगर्ममवगाह्य प्रविशन् । कचन कमपि काञ्चनमयं हिरण्मयं मयस्यामुशिरातिपते मायया विचित्रशक्त्या निर्मितं रचितम् । तथा विहिततपोभद्रायै कृततपोविभ्रायै तस्मिन्नेव वने पूर्वं हेमया मयतपोभद्रस्य विहितत्वादिति भावः । हेमायै हेमाख्यायै सुराङ्गनायै अप्सरसे द्रुहिणेन नृत्यगीतसतोपितेन विधात्रा वितीर्णं दत्त स्वयंप्रभय तदाख्यया मेरुसावर्णिद्रुहित्रा पुत्रिकया कृतावन विहितरक्षणं वनोद्देशं वनप्रदेशमविशन् प्रविष्टवन्तः । हेमाया प्रियसखीत्वा-मेरुसावर्णिद्रुहित्रे सा वनं दत्तवतीलज्जुसधेयम् । उक्तं च रामावणे—'द्रुहिता मेरुसावर्णेरेह तस्या स्वयंप्रभा । इदं रक्षामि भवनं हेमाया वानरोत्तमा ॥ मम प्रियसखी हेमा नृत्यगीतविशारदा । तथा दत्तवती लज्जुसधेयम् रक्षामि भवनीतमम् ॥' इति ॥

तत कृतातिथ्याया स्वयंप्रभाया प्रभावेण विलादुत्तीर्णानां समयातिर्पातादापतिप्यति सुग्रीवश्चण्ड इति विकृतिमुपेत्य संगतमनो गदेनाङ्गदेन पवनतनयवचनप्रत्ययप्रत्यानीतप्रकृतिना सह प्रायोपवेशमुपेयुषा पूर्वगपुगद्यानां परिदेवनकथाप्रसङ्गे जटायुषो निधनं निशम्य विन्ध्यरन्ध्राद्विहितस्वपात संघातिर्नामा गृध्रस्तानेवमवादीत् ॥

तत इति । ततः प्रवेशानन्तरं कृतातिथ्याया । अतिविसत्कारेणोपचरितवत्या इत्यर्थः । स्वयंप्रभाया प्रभावेण सामर्थ्येन विलादुत्तीर्णानां निर्गतानां समयाति

१ 'उपश्रवम्' इति पाठ २ 'विलकुहरम्' इति पाठ ३ 'विहिताशानभोभाग विहित' इति पाठ ४ 'पातेन पतिप्यति' इति पाठ ५ 'प्रत्यानीत' इति पाठ ६ 'प्रसनेन' इति पाठ ७ 'गृध्रराज' इति पाठ

पातात् अथधिकालातिम्मणाद्देतो । दण्ड्यन्ते निगृह्यतेऽनेनेति दण्ड शिक्षा । सुप्री-
 वस्य कर्तुं दण्ड आपतिष्यति । कालातिक्रमणेनास्माद्यण्डशामन सुप्रीवो दण्डयि-
 ष्यतीत्यर्थ । इति मत्वा विहृतिं विचरम् । प्रकृतिवैकल्यमिति यावत् । उपेक्ष
 सुगतमनोगदेन सजातमनोव्याधिना । 'रोगव्याधिगदामया' इत्यमर । अथ पर-
 नतनयस्य हनूमतो वचन तत्कालोचितवाक्यं तत्प्रत्यये । तद्विधासेन प्रत्यानीता पुन
 समाहिता प्रकृति पूर्ववस्था येन स तयोक्तेनाह्मदेन सह । प्रायोपवेशो नाम दक्षि-
 णाप्रेषु दर्भेषु स्थण्डिले मरणार्थं सकल्प्योपवेशनम् । 'प्रायो भृशन्तगमने' इत्यमर ।
 तमुपेयुषा प्राप्तवताम् । 'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' इति ह्यमुप्रत्ययान्तो निपात ।
 उद्ग्रसमुप्रीवदण्डापेक्षया मरणमेव वरमिति सुमूर्धतामित्यथ । उक्तं च रामायणे—'उप-
 स्मृद्योदकं विन्ध्ये प्राञ्जला समुपावेशन । दक्षिणाप्रेषु दर्भेषु उदकतीरं समाहिता ॥
 सुमूर्धवो हरिश्चेष्टा एतत्सममित् न्म ह ॥' इति । श्वगपुगवाना जाम्बवदादिवानर-
 श्रेष्ठाना परिदेवनक्याप्रसङ्गे—'रामस्य वनवासं च क्षयं दनारयस्य च । जनस्थानवध
 चैव वधं चैव जटायुष ॥' इत्यादिविलापगोष्ठीप्रस्तावे जटायुषो निधनं मरण
 निशम्य श्रुत्वा विन्ध्यरन्ध्रद्विन्ध्यपर्वतकन्दराद्विहितसपातं कृतनिर्गमं । तत्परमशार्थं
 विनिष्कान्तं इत्यथ । सपातिर्नामा गृध्रो जटायुभ्राता तान् वानरान् । एव वक्ष्यमाणप्र-
 कारेण अबादीदबोचत् । तथा च रामायणम्— सपातिर्नाम नाम्ना मुचिरिणीवी बिहगम ।
 भ्राता जटायुष श्रीमान्प्रख्यातबल्पांरुप ॥ कन्दरादभिनिष्कम्य स विन्ध्यस्य महा-
 गिरे । उपविष्टाहरीन्दृष्ट्वा हृष्टात्मा निरमनवीत् ॥' इति ॥

तदेवाह—

के यूयमैक्षतयलेऽप्यभिधाय पापं
 बत्से जटायुषि मम श्रवसी दहन्त ।
 तस्मात्पुरा किरणदाहितपक्षयुग्म
 तिग्माशुमुष्णवचसा शिशिरीकुरुष्वे ॥ ४० ॥

क इति । अक्षतवलेऽप्रतिहतपराम्भेऽपि बत्सेऽनुने जटायुषि पापं निधनमभि-
 धायोक्त्वा मम श्रवसी कर्णा । 'कर्णान्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिं स्त्रा श्रवणं श्रव' इत्य-
 मर । दहन्तो भस्मीकुर्वन्त यूयं के । तस्मात् श्रवोदहनाद्देतो । पुरा पूर्वम् । सूर्य-
 मण्डलं प्रत्युद्गमनकाल इत्यथ । किरणैर्निजगमस्तिभिर्दाहितं दग्धं पक्षयुग्मं गरुड-
 यल येन तम् । तिग्माशु चण्डभानुम् । उष्णवचसा । ततोऽप्यतितीक्ष्णवचनेनेत्यर्थः ।
 शिशिरीकुरुष्वे शिशिरीकुरुष्वे । पक्षदहनजनितदुःखादप्यतिरिच्यते युष्मद्वचनजनि-
 तदुःखमिति भावः । सपाते सूर्यकिरणदग्धपक्षतया विन्ध्यपतनादिकथा श्रीरामा-
 यणेऽनुसंधेया । अथ तिग्माशो शिशिरीकरणसंबन्धेऽपि तत्संबन्धाभिधानादति-
 शयोक्तिमेव । वसन्ततिल्कावृत्तम् ॥

ततस्तै प्रस्तावितप्रवृत्ति संपाति प्रोपितायुषे जटायुषे निघापा
जलिं निर्वर्त्य पुरा कदाचिदामिषान्वेषणाय प्रेषितेन सुपार्श्वनाम्ना
समाज्ञातं महेन्द्रमहीधरन्ध्रविनिर्गतदशवदननीयमानजानकीपरिदे-
वनं जानान सूक्ष्मचक्षु पुनरेवमवोचत् ॥

तत इति । ततन्मदनन्तर तैर्नारै प्रस्तावितप्रवृत्तिपरिमारभ्य कथिनृ-
त्तान्त । 'वार्ता प्रवृत्तिर्ज्ञान्' इत्यमर । संपाति प्रोपितायुषे मृताय जटायुषे
निघापाजलिं तर्पणाजलिं निर्वर्त्य । कृतेत्यर्थः । 'निघाप पितृतर्पणम्' इत्यमर ।
पुरा पूर्वं कदाचित्स्मिधित्समय आमिषान्वेषणाय नव्यविचयनाय । आहारानय
नाथमित्यर्थः । प्रेषितेन प्रहितेन सुपार्श्वनाम्ना निजस्रुतेन स्वतनयेन समाज्ञातं कथित
महेन्द्रमहाध्रस्य महेन्द्रार्यबुलपर्वतस्य । महीधरशब्दो व्याख्यात आरभ्यकाण्डे
'महीधरकल्प मृगयाम्' इत्यन । रन्ध्राद्विलोद्विनिर्गतेन दशवदनेन एवमेव नीयमा-
नाया अपहियमाणया जानक्या परिदेवन विलाप जानानोऽनुभूयमान । ना-
स्त्वनुसदधान इत्यर्थः । 'ज्ञा भवरोघने' इत्यस्माच्छ्रनच् । सूक्ष्मचक्षु सूक्ष्मदृष्टि ।
पूर्वातरानुसधाननुशल इत्यर्थः । संपाति पुनरप्येवमवोचत् ॥

तदेवाह—

अल कातर्येण । लङ्काभिधाना यातुधानराजधानीमधिषसति सीता
दशवदननीता तत्र गच्छन्तु भवन्तः ॥

अलमिति । कातर्येण भयविद्वलत्वेनालम् । कातर्यं न कर्तव्यमित्यथ । 'अ-
भूषणपर्याप्तिसाक्षिवाग्णवाचकम्' इत्यमर । पुत । दशवदननीता रावणापहृता
सीता लङ्काभिधाना यातुधानराजधानीं राक्षसनगरीमधिकसत्यधितिष्ठति । तत्राल
इत्यर्थः । 'उपान्वय्याकृष' इति कर्मलम् । ततस्तत्र लङ्का प्रतीत्यथ । भवन्तो
गच्छन्तु । 'शेषे प्रथम' इति प्रथम ॥

किञ्च,

तस्मिन्ने पल्लयान्तर विद्यत इत्याह—किञ्चेति ॥

तदेव निरणोति—

दिवाकरुप्लोपमर्वा मँदार्ति निशाकरो नाम मुनिर्निरस्यन् ।

जगाद य कार्यमहार्यधैर्या ! क्षणेन ता द्रक्ष्यथ रामपत्नीम् ॥४१॥

दिवाकरेति । दिवाकरेण सूर्येण य श्लेष पञ्चदाहस्तस्माद्भवतीति तथोक्ता
मँदार्ति मत्पीडाम् । सतापमिति यावत् । निशाकरो नाम निशाकर इति नाम्ना
प्रसिद्धः, चन्द्रश्च प्रतीयते । मुनिरतीतानागतदर्शी निरस्यन् । यदा सीतान्वेषणार्थं
वानरा आगच्छेयुस्तदा तव पञ्चदहम पुन प्रकृतं भवेदित्यादिवचनप्रत्ययैर्निराकुर्वन् ।
दिवाकरकृतसतापस्य निशाकरनिवर्तनं युक्तमेवेति भावः । हे अहार्यधैर्या अपरि-

१ 'प्रस्तापितवृत्तान्त', 'प्रस्ताविनवृत्तान्त' इति पाठौ २ 'प्रेषितेन निजस्रुतेन' इति पाठ
३ 'ममापि' इति पाठ ४ 'रावणपत्नीम्' इति पाठ

हार्यधैर्यसपत्ना वानरा । अतो धैर्यलागो युष्माकं न युक्त इति भाव । वो युष्माकं
 सार्थं जगादोवाच । तथा च रामायणम्—'एव्यन्ति प्रेषितास्तत्र रामदृता ह्यवगमा ।
 आरयेया राममहिषी त्वया तेभ्यो विहगम ॥' इति । तत्तस्मात्कारणाद्गमपत्नीं
 सीता क्षणेनाल्पशालेन द्रक्ष्यथ प्रेक्ष्यथ । गत्यवचसो मुनेर्वचनानृत भविष्यतीति
 भाव । उपेन्द्रवजात्रतम् ॥

इति ब्रुवाणं कृतसौहृदं त संपातिमापृच्छय परापरज्ञम् ।

प्रवृद्धहर्षा प्रथितप्रभावा प्रतस्थिरे त्रानरयूयनाया ॥ ४२ ॥

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण ब्रुवाण कथयन्त कृतसौहृद विरचितसख्य परापर-
 ज्ञम् । पूर्वोत्तरपर्यालोचनचतुरमित्यर्थ । त प्रसिद्ध संपातिमापृच्छय वय साधयाम
 इति पृष्ट्वा प्रथितप्रभावा प्रस्यातबल्पोरुपा वानरयूयनाया अन्नदादिवानरश्रेष्ठा प्रवृद्ध-
 हर्षा जानक्यीदृशान्तध्वगलाभादमन्दानन्दभारिता सन्त प्रतस्थिरे प्रस्थिता ।
 'समवप्रविभ्य स्थ' इत्यात्मनेपदम् । इतमुपजाति ॥

पर्याप्तप्रमदमुपेयुषा कपीना

पन्थान दशमुखमार्गमार्गणाय ।

पात्रेयीकृतकपिराजशासनाना

पायोधिर्नयनपथातिथिर्भूव ॥ ४३ ॥

पर्याप्तेति । पर्याप्त परिपूर्ण प्रमदो हर्षो यस्मात्तम् । परिपूर्णानन्दकरमित्यर्थ ।
 'प्रमदसमदौ हर्षे' इति निपातनात्साधु । पन्थान संपातिकथितमार्गमुपेयुषा प्राप्तवताम् ।
 लघुप्रवृत्तितया सतुष्टान्त करणानामित्यर्थ । तथा दशमुखमार्गमार्गणाय रावणपदव्य-
 न्वेषणार्थं पात्रेयीकृत सबलीकृत कपिराजशासन सुभीवाशा यैस्त्वेषाम् । तीक्ष्णदण्डोऽयं
 सुभीव इति तदाज्ञानीवनेन रावणगलन्वेषिणामित्यर्थ । 'पात्रेय सबल मतम्'
 इति यादव । कपीना वानरणा पायोधि समुद्र नयनपथातिथिर्नर्ममार्गगोचरो
 वभूव । अत्र कपिराजशासने पाथेयत्वरूपणारूपकालकार । प्रहार्षिणीकृतम् ॥

सुत्रामपुत्रारिशिलीमुखाना स्मृत्वा गणस्तत्र घलीमुत्तानाम् ।

अपामपारस्य निधेश्च पश्चादवाद्भुखो वक्रुमवाद्भुखोऽभूत् ॥ ४४ ॥

सुत्रामेति । कपीमुखाना गणो वानरयूय सुत्रामपुत्रारेर्वाङ्मिथनस्य धीरमस्य

शिलीमुखाना वाणानाम् । अमोधानामिति भाव । अपारस्य दुस्तरस्यापा निधे

समुद्रस्य च स्मृत्वा । अमोधान् श्रीरामवाणान् दुस्तर वारिधिं च मनस्यनुसंधायेत्यर्थ ।

उभयत्रापि 'अधीर्षदयेशा कमलि' इति पठ्ठी । सा च शेषाधिकाराच्छेयत्वविद-

शायामेव । कर्मचक्रिषाया तु द्वितीया भवतीति वेदितव्यम् । पश्चात् स्मरणानन्तरम् ।

अवाद्भुखोऽवनतवदन सन् । वक्रुमाशय कथयितुम् । न विप्रन्ते वाचो मुखेषु यस्य

सोऽवाद्भुखोऽभूत् नूकोऽभूत् । श्रीरामवाणानाममोषज्ञ पाथोनिधेर्दुस्तरत्वं चानुसंधाय

किमत्र कर्तव्यमस्माभिरिति कर्तव्यतामौद्येन निरुत्तरोऽभूदित्यर्थ । इतमुपजाति ॥

१ 'परावरज्ञम्' इति पाठ

२ 'पवाप्तम्' इति पाठ

३ 'पान्थानान्' इति पाठ

४ 'पश्यन्' इति पाठ

तदनु धानरसेनामेनामवार्यमाणकातर्यामित्थमवदद्गद् ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरमवार्यमाणमपरिहार्यमाण कातर्यं भयविभ्रान्तत्व-
यस्यास्मानेना धानरसेना प्रति अद्भुत इत्य वक्ष्यमाणरीत्यावददवोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

किमिति भजथ मोनें धानरा ! मानहीना,

सगररचितकुंठयोऽङ्घने कुण्ठिताशा ।

अकलशभवलेह्य दु शमं वाडवाद्यै-

रनवधिमयशोर्धि कि समर्यास्तरितुम् ॥ ४५ ॥

किमिति । हे मानहीना अभिमानशून्या धानरा । प्राणसकटेऽपि मानो न परि-
ह्याज्य इति धोषयितुमेवमाम्नित्रतमिति इष्टव्यम् । सगररचितकुंठयोऽङ्घने सगरनि-
शातकुल्यप्रायसागरतरणे कुण्ठिताशा भद्रोत्साहा सन्त । किमिति कस्माद्धेतोमान-
निरुत्तरता भजथ प्राप्नुय । न चैतद्युक्तमिति भाव । कुत । कलशमवलेह्यमगस्ता-
स्वाद्य न भवतीत्यकलशमवलेत्रम् । किच वाडवाद्यैर्वटवानलप्रसृतिभि । आद्य-
शब्दाद्भरणनलादिभिरिति च शृण्वते । 'वाडवो वटवानल' इत्यमर । दु शम-
शमयितुमशन्यम् । 'ईपद् —' इत्यादिना खलप्रत्यय । अनवधिममर्यादम् । शतर-
हृत्सादियोजनपरिमाणरहितमित्यर्थ । प्रसिद्धसागरस्तु नैवभूत इति भाष । अ-
शोर्धिमपकीर्तिसागरे तरीतुमुद्भयितुम् । 'वृतो वा' इति धीर्घ । समर्या शक-
न्निम् । न समर्या एवेत्यर्थ । सागरमिम क्षुत्तर यदि न लब्धयेयुस्ताहि दुस्तरौ दुष्कीर्ति-
सागर प्रसक्तो भवेत् । तथा च गीतायाम्—'सभावितस्य चाकीर्तिमरणादतिरिच्यते
इति न्यायान्महाननध स्यात् । तस्मात्तत्रैव सागरोऽङ्घने एव पुनरुत्साह कर्तव्य-
इति भाव । अत्र प्रसिद्धसागरादुपमानादुपमेयस्यावश सागरस्याधिक्यकथनाय-
तिरेकालकार । भाङ्गिनीवृत्तम् ॥

तत पारावारस्य पारीणतायामात्मशक्तेरियत्ता प्रत्येकं कथयत्सु
धानरयूथपेषु निर्दिश्याञ्जनेय प्रभङ्गर्नसंजात जाम्बवानेभिहितवान् ।

तत इति । ततोऽद्भुतवनानन्तर धानरयूथपेषु गजवयवगवाक्षादिवानरयूथ-
नाथेषु । 'यूथनाथस्तु यूथप' इत्यमर । पारावारस्य समुद्रस्य पारीणताया पारण-
तले । समुद्रपारोऽङ्घने इत्यर्थ । 'समुद्रोऽङ्घिवरूपार पारावार' इत्यमर । प्रलेकम् ।
एकैकसिद्धित्यर्थ । विभक्त्ययव्यवर्थाभाव । आत्मशक्ते स्वसामर्थ्यस्यैयत्तामेता-
वत्ताम् । दशविंशतित्रिंशदादियोजनोऽङ्घनेविषया स्वस्वङ्घनेनशक्तिमित्यर्थ । तथा
च रामायणे—'आवभाषे गजस्तत्र उवेय दशयोजनम्' इत्यादि कथयत्सु सत्सु ।
जाम्बवान्प्रभङ्गनसंजात पवनतनयम् । पितृवदत्यन्तपवनद्योतनार्थमेतद्विशेषणम् ।

१ 'अकथयत्' इति पाठ २ 'कूपोऽङ्घने' इति पाठ ३ 'वाडवाद्यै' इति पाठ
४ 'पारावारपारीणतायाम्' इति पाठ ५ 'धानर' इति नास्ति कश्चिद् ६ 'समवम्' इति
पाठ ७ 'इत्यर्थाभिहितवान्' इति पाठ

आञ्जनेयमञ्जनागर्भसभूत हनूमन्तम् । क्षेत्रातिशयद्योतनाथमेतत् । निर्दिष्ट्या-
भिहितवान् । ननु 'भूतले सागरे वापि शैलेषूपवनेषु च । पातालस्यापि वा मध्ये
सममाच्छिद्यते गति ॥' इति पूर्वं मुग्धावसन्निधौ गजादिवानरयूथपै स्वस्वशक्ते
प्रत्यापितत्वात्, इदानीं 'श्लेथेय दशयोजनम्' इत्यादिना पुनः किमर्थं स्वस्वपुन-
शक्तिन्यूनतामुक्तवन्त इति चेत्—सत्यम्, अधिकशक्तियुक्त अप्येते रावणाधिष्ठित
लङ्काप्रवेशसीतान्वेषण दुष्करमिति मत्वा तादृशकार्यसाधकस्य महाधीरस्य हनूमत
प्रोत्साहनार्थं तथोक्तवन्त इति सर्वं समञ्जसम् ॥

उक्तप्रकारमेवाह—

हे वीरा यूयनाथा ! परिणतिपरुषः कार्यं आसीद्विपाद्
कस्माद्कस्माकमेतज्जलनिधितरणे शक्तिरेतायतीति ।
स्मृत्वा राह प्रतिज्ञामयमनिलसुतो लङ्घनायोन्मुखश्चे
द्धेद प्रादुर्भवेत्किं कथयत पयसामास्पदे गोप्पदे वा ॥ ४६ ॥

हे वीरा इति । हे वीरा शूरा, यूयनाथा यूयश्रेष्ठा, यूय चाह च वय
तेषामस्माकम् । 'त्यदासीनि सर्वैर्नित्यम्' इत्येकशेषः । एतस्य जलधेतारणे लङ्घने
शक्ति सामर्थ्यमेतावतीयती । दशयोजनादिमानविषयेत्यर्थः । इत्येवप्रकारेण परि-
णतिपरुष फल्कलविरसो विपादक्षेतोमङ्ग । छेद् इति यावत् । 'विपादक्षेतसो
भङ्ग उपायाभावचिन्तनै' इति लङ्घणात् । कस्माद्धेतो कार्यं कर्तव्य आसीत् ।
नाय कर्तव्य इत्यर्थः । अथवा कार्यं कृतवस्तुनि विषये परिणतिपरुष इत्यादि योज-
ना । कृत । अयमेव इति हस्तनिर्देशः । अनिलसुतो हनूनान् । अनिलवदेव
तरलीति भावः । राह मुग्धीवस्य प्रतिज्ञाम् 'ऊर्ध्वं मासान् वस्तव्य वसन्ध्वयो
भविष्यति' इत्येवरूपाम्, अथवा 'यश्च मासाश्चिद्वसोऽप्ये दृष्ट्य सीतेति वक्ष्यति ।
मनुत्वविभवो भोने मुग्ध स विहरिष्यति ॥' इत्येवरूपा वा प्रतिज्ञावाच्य स्मृत्या ।
लङ्घनाय समुद्रतरणायोन्मुखोऽभिमुखश्चेत् । उद्युक्त स्याद्यहीत्यर्थः । तर्हि पयसा-
मास्पदे सागरे । 'आस्पद प्रतिष्ठायाम्' इति निपातनात्सुजागमः । गोप्पदे गोपा-
दन्पासे वा । मेदोऽन्तर प्रादुर्भवेदुत्पणेत किम् । न प्रादुर्भवेदेवेत्यर्थः । कथयत ।
यद्यत्र प्रत्युक्तिर्विद्यते तर्हि कथयतेत्यर्थः । महात्मनोऽस्य यदि तृतीर्षा स्यात्तदा
गोप्पदमिव सागरोऽपि क्षुत्तर इति भावः । अत्र सागरगोप्पदयोर्भेदसंबन्धेऽप्य-
संबन्धाभिधानात्संबन्धेऽसंबन्धरूपातिशयोक्तिः । अन्धराजसम् ॥

उदपतदुपमोक्त मण्डल चण्डभानो

परिणतफलजुञ्जा बालभावेऽपि सोऽयम् ।

तदनु कुलिशपातशुष्णगण्डाय तस्मै

घरमदिशदमेय वायुत्स्यै विधाता ॥ ४७ ॥

उदपतदिति । स प्रसिद्धोऽयं हनूमान् बालभावेऽपि बाल्येऽपि परिणतफलजुञ्जा

परिपक्वफलप्रान्त्वा चण्डभानो सूर्यस्य मण्डलमुपभोक्तुमभ्यवहर्तुमुदपतदुपतितवान्
 तदनु उपतनानतरं उल्लिखपातेनेन्द्रप्रयुक्तवज्राभिघातेन क्षुण्णमण्डाय भद्रहनु
 प्रदेशाय तस्मै हनुमते विघातां ब्रह्मा वायोस्त्वपिनुस्तृष्ट्यै परितोषार्थम् । तदानं
 तनयप्रहरणकोपाद्वायुना स्वसचारसकोचेन त्रैलोक्यसतापस्य विहितत्वादिति भावः
 अमेयमसन्ना वर काङ्क्षितकल्पायुरक्षय्यत्नमजेयत्व ब्रह्मास्त्रनारायणास्त्रपाशुपतास्त्रप्र
 मृतिभिरमेयत्व चादिशदत्तवान् । 'दिवाद्भूते वर श्रेष्ठे' इत्यमर । बाल्य एव वटु
 योजनोत्पत्तनदक्षस्यामुष्य वीरस्येदानीं कियदेतच्छतयोजनविस्तीर्णवल्हनमिति
 भावः । तथा च रामायणम्—'प्रसादिते च पवने ब्रह्मा तुभ्य वर ददौ । अशस्त्र
 वप्यता तात समरे सत्यमिन्द्रम् ॥' इति । अत्र वात्ये नभोः ह्वनजङ्गलास्त्रास्त्रेदाना
 सागरतरण कियदिति दण्डापूपिकयार्यान्तरस्थापादनादर्थापत्तिरलङ्कारः । 'दण्डापू
 पिकयार्यान्तरार्यपत्तनमर्थापत्ति' इति सर्वस्वसूत्रम् । मालिनीवृत्तम् ॥

इत्थं जाम्बवता परापरविदा संधुक्षितप्राभव

कृत्वा वृद्धिमुपेयुषा स्ववपुषा त्रैविक्वम प्रक्रमम् ।

आह्वयाद्रितटं यथोचितमसौ समान्य सैन्याधिपा

नासन्नाह संननाह तरितुं वारानिधिं माहति ॥ ४८ ॥

इति श्रीविदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे किष्किन्धाकाण्ड समाप्त

इत्यमिति । इत्यमुक्तप्रकारेण परापरविदा । पूर्वोत्तरकार्यपर्यालोचनचतुर
 लर्थे । जान्मवता सञ्जित समुपोद्बोधित प्राभव सामर्थ्यं यस्य स तथोक्त
 धर्मी माहति । नयो विरुना यस्य त्रिविक्रमो वडिमथनवामनरूपो विष्णुस्तस्यै
 त्रैविक्वम प्रक्रम प्रतापम् । तादृगभितृद्धिमित्यर्थः । अत एव निदर्शनालङ्कारः । उपेयु
 प्राप्तवता स्ववपुषा निगणारीरेण वृद्धिं कृत्वा । प्रवृद्धशरीर सन्नित्यर्थः । अद्रितटं मां
 न्द्रशैलसानुमारुह्य । आसन्नान्त्रसमीपस्थान्सेन्याधिपानद्दजाम्बवददित्सेनाधिपतीन्
 यथोचित यथाहं समान्य बहूकृत्य । अथानन्तर वारानिधिं समुद्र तरितुं लङ्घितुम्
 विकल्पान् दीर्घः । सननाह सनाह इत्यवान् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्ररुन्दमानसेन्यीवरसदोहामन्दानन्दलाभाभिवन्दितरघुनम्
 नचरणारविन्दमकरन्दास्त्राद्गन्धर्वन्दलितसारसतेनाखण्डतप प्रवण्डमुदिप्रकाण्डमण्डं
 श्वरशाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावतमस्य पञ्चान्यमुष्पापारावारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवत
 रान्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिरिखलवियासारसर्वज्ञसार्वाभौमस्य कोण्डोपण्डितवर्यस्य तनूजे
 गङ्गाश्रिवागर्भरजाकरञ्जुधाकरेण रामचन्द्रकुषेद्रेण विरचितत्वात् चम्पूरामायणान्त
 र्यायां साहित्यमञ्जुपिपासमाख्यायां किष्किन्धाकाण्ड समाप्त ॥

रामचन्द्रार्थरचिता रामचन्द्रपदार्पिता ।

किष्किन्धाकाण्डस्य व्याख्या पूर्णा मञ्जुविक्रमिधा ॥

सुन्दरकाण्डम् ।

ततो हनूमान्दशकण्ठनीना सीतां विचेतुं पयि चारणानाम् ।

महेन्द्रशैलस्य खगेन्द्रवेग प्रस्थादुदस्थात्प्रथमानवेगे ॥ १ ॥

तत इति । तत सनाहानन्तर खगेन्द्रस्य गहदस्य वेगो ज्ञो यस्य स तथोक्त इत्युपमा । अत एव प्रथमान पृथुतरो वेगो यस्य स तथोक्त । 'प्रथमान पृथुप्रथम्' इत्यभिधानात् । हनूमान् । दशकण्ठनीना रावणेन हृता सीता विचेतुमन्वेष्टु चारणाना त्तिडचारणगन्धर्वादीना पयि सुरवल्मनि । गन्तुमिति शेष । महेन्द्रशैलस्य प्रन्धात् सानुप्रदेगात् । 'सु प्रन्थ सानुरक्रियाम्' इत्यमर । उदस्थादुत्थितवान् । उत्पूर्वात् 'था गतिनिवृत्तौ' इति धातोर्नुङ् । 'उदोऽनुर्ध्वकर्मणि' इत्यस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । 'ततो रावणनीपाया सीताया धनुर्कर्मणः । इयेप पदमन्वेष्टु चारणाचारेते पयि ॥' इति श्रीरामायणसुन्दरकाण्डायपद्यमनामुषवाय कविना चमन्वृतमित्यनुसंधेयम् । दृतमुपजाति ॥

तदानीमुदन्वदुल्लङ्घनदृढतरनिद्रितचरणनिष्पीडनं सोढुमक्षम क्षमाभृदेष नि शेषनि सरन्निर्गौघतया निरन्तरनिष्पतद्वाप्यैर्घर्ष इव इतस्ततो धिततजीभूतवृन्दतया पारिप्लवशिथिलघम्मिल्ल इव, सप्तस्यमोनकुञ्जरयूथतया सजातश्वयधुरिव, सौध्वसधावमानहृरिणगणचरणस्वरत्तरपुरकोटिपाटनोद्धतधातुर्धूलीपालीपाटलितविकटरुडकतया क्षरितशोणित इव, तत्क्षणप्रमुञ्चकण्ठीरवमुक्षरितकन्दरतया छतारुन्द इव, परिसरगह्वरनिजिरीसनि स्रुतभरीस्रुपतया निर्गलितान्नमाल इव, घूर्णमानतरविटपकोटितडितजलद्वन्द्वस्यन्दितसीकरनिकरकोरकिताकारतया समुपजातसेद इव, स्फटिकतटोपल्पतनदलितकीचरुह्रुपिरसंमूर्च्छितपवनफूत्कारपरिपूरितगगनतया प्रवर्धमानोर्ध्वश्वास इव चक्षुसामविषय दौ स्थयमभजत ॥

तदानीमिति । तदानीमुपयानसमये उदकमस्यालीत्युदन्वानुदधि । 'उदवानुदधि तिन्धु' इत्यमर । 'उदन्वानुदधौ च' इति निपातनात्साधु । तस्योल्ङ्घनेऽतिव्रमणे निषये दृढतरमतिगाढ यथा तथा निहिताभ्या निक्षिताभ्या चरणान्गभ्या यनिष्पीडन तसोढुमक्षमोऽसमर्थ एव क्षामन्महेन्द्रपर्वत । 'महीप्रे सिखरिः क्षामाद्दहार्यघरपर्वता' इत्यमर । नि शेष निरवशेष यथा तथा नि सरनिर्गच्छन्निर्गौघ प्रवाहनिवहो यम्य स तथोक्तस्तथा । हेनौ तृतीया । एवमुनरनापि ।

१ 'मान' इति पाठ २ 'पूर' इति पाठ ३ 'शुन्दरसन्दतना' इति पाठ ४ सत्रासमान' इति पाठ ५ 'ससाध्वमनया' इति पाठ ६ 'हरिणी' इति पाठ ७ 'हरतरचुर' इति नास्ति इचिर् ८ 'वृष्टिपटलिन' इति पाठ ९ 'कण्ठीरवकण्ठरव' इति पाठ १० 'नि सरद' इति पाठ ११ 'पादित' इति पाठ

‘प्रवाहो निर्भरो ज्वर’ इत्यमर । निरन्तरमविच्छिन्न विरामरहित वा निष्पतर्जि-
मद्वाष्पवर्षमशुश्रुष्टिर्यस्य स तथोक्त इव । तथा तत इव तत्रतत्र विततजीमूतवृन्द
तथा वितीर्णमेघवृन्दतया । ‘घनजीमूतमुदिर’ इत्यमर । पारित्यक्तरल् अत एव
शिथिलो विच्छिद्यो घम्मिष्ठ कचविचयो यस्य स तथोक्त इव । विच्छयशिखा-
वन्ध इवेत्यर्थः । ‘पारित्यक् तु तरल्म्’ ‘घम्मिष्ठ सयता कचा’ इत्यमर । सत्र
स्यमान सत्रास प्राप्नुवान कुञ्जरयूथो गजनिवहो यस्य स तथोक्ततया सजात
समुत्पन्न श्वयधु शोफगुणो यस्य स तथोक्त इव । ‘शोफस्तु श्वयधु शोय’ इत्य-
मर । साध्वसेन भिया धावमानाना पलायमानाना हरिणगणाना मृगयूथाना ये
चरणा पादास्तेषा सरतरखुरकोटिभिरतिनिश्चितशफामै । ‘शफ ङीत्रे खुर पुमान्’
इत्यमर । पाटनेन विदारणेनोद्धृता या धानुधूलीपात्य सिन्दूरदिधानुरज पुजा-
स्ताभि पाटलितान्यरुणितानि विच्छटकटकानि निम्नोत्ततनितम्बदेशा यस्य स तथोक्त
तया । ‘कटकोऽङ्गी नितम्बोऽदे’ इत्यमर । क्षरितशोणितो ति स्रतरफ इव ।
तक्षणे तम्मिभ्रुत्पतनसमये प्रबुद्धैर्बोध प्रातै कण्ठीरवै सिद्धे । ‘कण्ठीरवो मृगारिपु’
इत्यमर । मुखरिता वाचालिता कन्दरा गुहा यस्य स तथोक्ततया । ‘दरी तु कन्दरौ
वा ङी’ इत्यमर । कृताकन्दो विहितान्नेत इव । मुम्बरितशब्दो व्याख्यात । परि
सरणह्वरेभ्य पर्यन्तकन्दरेभ्यो निविरीध निविऽ नि स्रता निर्गता । प्राणप्रयासेन
नि स्रता इति यावत् । सरीसृपा व्याला यस्य स तथोक्ततया निर्गलिताश्रमालो बहि-
निर्गतनाडीस्रततिरिव । ‘निविऽ निविरीध च दृढ गट प्रचक्षते’ इति वैजयन्ती ।
‘निर्विडज्वरीसचौ’ इति निशब्दाद्विरीसश्चप्रत्यय । ‘चक्री व्याल् सरीसृप’ इत्यमर ।
घूर्णमानाना परिभ्रममाणाना तरुणा विटपकोटिभि शाखाप्रैस्ताडिताद्विदलिताञ्जल-
वृन्दात्स्यन्दितै प्रसृतै सीकरनिकरैर्जलविन्दुसदोहै । ‘सीकरोऽम्बुक्णा स्मृता’
इति निघण्टु । कोरकित सजातकोरक आकारो मूर्तिर्यस्य ॥ तथोक्ततया । ‘विटप
पलत्रे पित्रे विलारे स्तम्भसाययो’ इति विश्व । समुपजातस्वेद सजातधर्मादक
इव । स्फटिकतटेपु स्फटिकमयसानुपु य उपलास्य एव प्रस्तरा । काठिन्यातिशय-
द्योतनार्थं स्फटिकग्रहणम् । ‘उपल् प्रस्तरं मणौ’ इत्यमर । तेषु पतनेव दलिताना
विदीर्णाना कीचकाना वेणुविशेषाणा सुपिरेषु रन्ध्रेषु समूर्च्छन्त प्रविरान्त ये
पवनासौरेव फूत्कारै परिपूरित गगन यस्य स तथोक्ततया । ‘वेणेव कीचकाले
स्युये स्वनन्यनिलोद्धता’ इत्यमर । प्रवर्धमान समेधमान ऊर्ध्वधासो यस्य स
तथोक्त इवेति सर्वत्रोत्प्रेक्षा । वचसामविषय वक्तुमगम्य दौ स्य्य दुरवस्थत्वं ।
‘दुरवस्था तु दौ स्य्य स्यात्’ इत्यमरशेष । अमजत् प्राप ॥

कृत्वा मारुतिलह्वनोत्थितरयात्तत्रानुयात्रा तत
पर्यायात्पंतिता महेन्द्रगहनक्षोणीरुहाणा तति ।
मध्येवारिनिधि प्रकाशितशिखा सेतो कृत्ते भाविन
सूत्रन्यासनिखातशङ्कुनिवहभ्रान्ति पयोधौ दधौ ॥ २ ॥

कृत्वेति । तत्र तस्मिन्समये मास्तेर्हनुमतो लक्ष्मणेनोत्तरणेनोत्थित उत्पन्नो यो रयो वैगलत्मादेतोरनुयाया कृत्वा । अनुसृत्य गत्वेत्यर्थः । ततोऽनुयायानन्तर पर्यायात्कामान्मथेवैरिधि समुत्सथे । 'पारे मथे पथ्या वा' इत्यव्ययीभावसमासः । पथिता महेन्द्रपर्वतस्य महने ब्रह्मारण्ये वर्तमानाना क्षोणीरुहाणा तति पथि प्रफाशिता प्रकटीभूता शिखा अग्रणि यस्या सा तथाभूता मती भाविन करि-प्यमाणस्य सेतो कृते निमित्त सूत्रन्यासेः निखाताना च्छूना निवहस्य भ्रान्ति पयोर्वा सिन्ध्या दधौ धृतवती । 'म्याणुरात्रो भ्रुव शङ्कु' इत्यमरः । उत्प्रेथान्कारः । शार्दूलविकीटित वृत्तम् ॥

पक्षाभिघातरयरेचितवीचिमाला-

त्पाथोनिधे पत्रननन्दनविभ्रमाय ।

उत्तुङ्गशृङ्गकुलकीलितनारुलोको

मैनाम्भूभृदुदजृम्भत संभ्रमेण ॥ ३ ॥

पक्षेति । पत्रयोरभिघातरयैर्गाभिघातवेगेन रेचिता निरस्ता वीचिमाला यस्य तस्मात्पाथोनिधे समुद्रान्मथेवैरिध्यात्पवननन्दनस्य हनुमतो विभ्रमायोत्तुङ्गशृङ्गकुलकी लितनारुलोक उन्नतशिखरनिवहव्याप्तखर्गलोको मैनाम्भूनाम्भूनाकादि संभ्रमेण वेगेनोदजृम्भत । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तत किमित्यत आह—

तत्र यात्राप्रत्यूह प्रत्यूद्भूत इति वक्षसा तमघ पातयित्वा प्रया-
न्तमेन सान्त्वयन्निहरण्यनाभो वभापे ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये यात्राया समुद्रलङ्घनप्रयाणस्य प्रत्यूहो वित्र प्रत्यू-
द्भूत प्रत्यूद्भूत इति परालोच्य त मैनाम्भूनाम्भूना वक्षसा वक्षस्वलेनाथ पातयित्वा प्रयान्त-
वेगेन गच्छन्तमेव हनुमन्त सान्त्वयन् सामवचनेरुपलालयन् न एष सोऽयं हिरण्यनाभो
हिरण्यप्रधानो मैनाम्भूनाम्भूना वभाप टवाच । 'नामि प्रधाने' इति विधुः । 'अत्रप्र-
न्ववपूर्वात्सामलोभ्र' इत्यत्रान्तवोगविभागात्समासान्तोऽत्रप्रत्ययः ॥

उक्तप्रकारमेव विशदयति—

सागरेण कृतज्ञेन तवाध्वश्रान्तिशान्तये ।

मारुते ! प्रेरितोऽस्म्यद्य सौम्य ! विश्रम्य गम्यताम् ॥ ४ ॥

सागरेणेति । हे मारुते, कृत्वा जानातीति कृतज्ञेन । 'आतोऽनुपसर्गे क' इति
कप्रत्ययः । 'अहमिच्छाकुनाथेन सागरेण विवर्धितः । दृक्वाकुमचिन्धाय नावचीदितु-
मर्हति ॥' इति श्रारामायणोक्तरीत्योपकारज्ञेनेत्यर्थः । अतः सागरेण सागरनिर्मितेन

समुद्रेण तथा च्चान्तयेऽच्चान्नापनोदनायम् । अचेदानीं प्रेरित प्रचोदित । प्रेरित
इति पाठे प्रहित अस्मि । अत हे सौम्य सद्यो ! विभ्रम्याच्चध्रममपनीव । मयि
इति शेष । गम्यताम् ॥

नहि समुद्रप्रेषणमेवात्र निमित्तम्, किंतु मुहृत्सवधादपि मदागमनमुपपद्यते
इत्याह—

त्वत्पित्राह परित्रात पूर्वं पर्वतमेदिन ।

तस्माद्गोस्मि विपक्षोऽद्य सपक्ष इति मा भज ॥ ५ ॥

त्यदिति । हे मारुते । त्वत्पित्रा मारुतेन पूर्वनह पर्वतमेदिन पर्वतपञ्चेदिन
इन्द्रापरित्रात परित्रात । त्वत्पितृसहायेनाह निर्वाधविमुक्तोऽस्मीत्यर्थः । 'मौना
याना भवहेतु' इत्यरादान्वात्पबनी । तस्मान्द्वारणाद्विपक्ष शत्रु पञ्चरहितश्च
नास्मि । अरास्मिन्नवसरे सपक्ष मुहृत्पञ्चसहितश्चेति मत्वा मा भज । विभ्रमार्थं
मयि निवृत्तेत्यर्थः ॥

एवं प्रार्थयमानमेनं समान्य कार्यगत्या गते सति हनूमति ॥

एवमिति । एवमुक्तीत्या प्रार्थयमान याचनानमेन मैनाक समान्य मानयि-
त्वा । 'यथा रामविनिर्मुक्त शर श्वसनाविक्रम । गच्छेत्तद्गमिष्यामि लङ्का रावणप-
त्निताम् ॥' इति रामायणोक्तरीत्या प्रतिज्ञाया विहितत्वात्कार्यकालस्यात्यधिकबुद्ध्या
इहान्तरे मया न स्यात्तव्यमिति मन्नाथायेत्यर्थः । कार्यगत्या स्वामिन्कार्यवशेन हनूमति
गते गतवति सति ॥

तत किं जान त्नाह—

अवलोक्य हिरण्यनाभमग्धौ बलमान बलमानमाधिबज्र ।

शतमन्युरपेतमन्युरासीत्पवमानात्मजसेवनाद्मुष्मिन् ॥ ६ ॥

अवलोक्येति । बलमानावलोक्यशीलान्मग्राति विदारयतीति तथोक्त वज्र
दम्भोर्लियस स तथोक्त । यद्वा भवयोरेकत्वस्मरणात् बलम्य बलरुद्यामुरम्य मान
गर्भम् । 'गर्भोऽनिमानोऽहंकर' इत्यमर । मग्राति नासयतीति तथोक्त वज्र यस्य
स तथोक्त शतमन्यु शतक्रनुरग्धौ बलमान हिरण्यनाभमवलोक्य । लक्ष्य लक्ष्यापी-
त्यर्थः । पवमानात्मजसेवनाद्धेतोरमुष्मिन्मैनाके विषयेऽपेतमन्युर्विगतमन्युरासीत् ।
श्रीरामकार्यार्थं प्रवृत्तस्य सेवनाय प्रवृत्तत्वाद्द्वैरमविगणलशोपशान्तकोपोऽभूदित्यर्थः ॥

तदनु यथापुर लङ्कापुरं प्रति प्रधावतो हनूमत सरणिमरणदरण-
सारथे पदवीं विन्ध्य इष वदनं व्यादाय द्विरसनजननी रहसा
मुरसा ॥

तदन्विति । तदनु मैनाकनिर्गमनानन्तरम् । यथापुरं पुरा यथा । पूर्ववदित्यर्थः ।

‘यथासाहस्ये’ इत्यव्ययीभावे “हस्तो नपुसके प्रातिपदिकस्य” इति हस्तत्वम् । लङ्गापुरं रावणराजधाना प्रति प्रधावतो वेगेन गच्छतो हनूमत सरणि मार्गमरणसारथेरन् हमारथे सूर्यस्य । ‘सुरसूतोऽरणोऽनूर’ इत्यमर । पदवीं पिच्व इव सुरसा नाम द्विरसनजानी सर्वमाता रहसा तरसा । ‘रहस्तरसी तु रय सद’ इत्यमर । वदन व्यादाय शतयोजनपरिमित व्याप्त वृत्वारणत् । ररोधेलथं । ‘रधिर् आवरणे’ इति धातोर्लङ् ॥

तत किमत आह—

उज्जृम्भितस्य तरसा सुरसा विजेतु
पादौ पयोधिकलितौ पत्रमानसूनो ।
तस्योत्तमाङ्गमभवद्गगनस्रवन्ती-
वीचीचयस्खलितमीरुरमालभारि ॥ ७ ॥

उज्जृम्भितस्येति । तरसा वेगेन सुरसा विजेतुमुज्जृम्भितस्य प्रवृद्धस्यास्य पत्र मानसूनोर्हनूमत पादौ पयोधिकलितौ समुद्रसन्धितावभूताम् । तयोत्तमाङ्ग शिरस्तु । ‘उत्तमाङ्ग शिर शीषम्’ इत्यमर । गगनस्रवन्त्या गगनापगया मन्दाकिन्या वीची-चयैभ्यस्तरगपरम्पराभ्य स्खलिताना विगलिताना सीरराणामम्बुकणाना माला सूनो विभर्तीति तयोक्तममन्त् । मरसावधाधिक निजवपुर्यथा म्यात्तथाय निजसा मर्ध्याश्चवर्धतेत्यर्थं । ‘स्रवन्ती निम्नगपगा’ ‘सीकरोऽम्बुकणा स्मृता’ इति चामर । ‘इष्टवेदाङ्गमात्राना चिततूलभारिणु’ इति मालाशब्दस्य हस्तत्वम् । अत्र हनूमदुत्तमा-ङ्गस्य गगनस्रव तीसीरमालभारित्वासन्न्येऽपि तस्रवन्धोक्तेरस्रवन्धे स्रवन्धरपाति-शयोक्तिः । वसन्तनिलशब्दतम् ।

तनुं तनूकृत्य तदा हनूमान्कृत्वा प्रवेशं जठरे तटीये ।

ततो विनिष्क्रम्य स चक्रपाणेस्त्रिविक्रमस्य क्रममेव चक्रे ॥ ८ ॥

तनुमिति । तदा तस्मिन्समये तादृश्रूपधारणेन प्रसिद्धप्रभावो हनूमास्तु निज शरीरं तनूकृत्वाहृष्टमात्रं कृत्वा । शीघ्रप्रवेशनिर्गमनसौकर्यार्थमिति भावः । तटीये सुरसास्रवन्धिनि जठरे जुष्टिजुहरे प्रवेशं कृत्वा प्रविश्य ततस्तदनन्तरं विनिष्क्रम्य वदनपिधानात्पूर्वमेव निर्गम्य । त्रयो विक्रमा पादन्यासा यस्य । बलिवन्धनोद्युक्तस्ये-त्यर्थः । चक्रं सुदर्शनं पाणौ यस्य चक्रपाणेर्वाग्मनावतारस्य विष्णोः । ‘सप्तम्युपमाने’ इत्यादिना बहुमाहि । ‘त्रहरणार्थेभ्यः परे निशासप्तम्यौ भवत’ इति मातृभ्या पर-निपातः । क्रमम् । तसदृशप्रकारमित्यर्थः । अत एव निदर्शना । चक्री बलिवन्धनो-द्युक्तो वामनो यथा प्रवृद्धो भूत्वा पुनः प्रवृत्तिम्योऽभूत्तथायमपि तादृश्रूपो बभूवेत्यर्थः । तथा च रामायणम्—‘तद्दृष्ट्वा व्यादित त्वास्य वायुपुत्र सुष्ठुदिमान् । मुसक्षिप्यात्मन कायं बभूवाहृष्टमात्रकं ॥ सोऽभिप्लवाय तद्रकं निष्पत्य च महात्तव । अन्तरिक्षे स्थितं श्रामानिदं वचनमत्रवीन् ॥’ इति । शृतमुपज्ञानि ॥

अनन्तरवृत्तान्तमहि—

भूयोऽपि सोऽयं रघुनाथदूतश्चिच्छेद् गच्छन्नखरै खराग्रै ।
नृसिंहरह पथि सिंहिकाङ्ग छायानिरोधादुपपन्नमन्यु ॥९॥

भूय इति । सोऽयं सुरसाविजयप्रसिद्धपराक्रमसपत्नो रघुनाथदूतो हनुमान् ।
भूय पुनरपि गच्छन् पथि मार्गे छायानिरोधादनातपनिग्रहादेत्ये । 'छाया तनातपे
कान्ती' इति वैजयन्ती । उपपन्नमन्यु प्राप्तमोऽयम् । अत एव नृसिंहस्य रह इव रतो
वेगो यस्य स तथोक्त सञ्चित्युपमा । सिंहिकाङ्ग- सिंहिनारयादछायाप्रहस्य राहु
मातु । अत्र क्लेशर खराग्रैर्निक्षिप्तमूर्तेर्नखरैर्निचम्बै । 'नख भ्यान्नखरोऽस्त्रियाम्'
इत्यमर । चिच्छेद् विददार । यथा नृसिंहो हिरण्यशशिपुगात्र तथा अयमपि
सिंहिकाङ्ग चिच्छेदेत्यर्थः । 'ततस्त्वस्या नखस्त्रीणैर्मर्माण्युकुट्टस्य वानर । उत्पथाताथ
वेगेन मन सपातविभ्रम ॥' इति रामायणचर्चनम् । वृत्त तु पूर्ववत् ॥

तदनु पारावारस्य पारे लम्बशिखरिणि लम्बमान प्रतनुतरङ्गपु
लङ्कापुरोत्तरगोपुरद्वारमासाद्य नितान्तचिन्तातन्तुसतानितान्त क्रु
णोऽभूत् ॥

तदन्विति । तदनु सिंहिकाङ्गमेदनान्तरमपार पारमस्य दुरतरत्वात् पारावार
समुद्र । पदयोरभेद । तस्य पारेऽपरतीरे । लम्बशिखरिणि लम्बारये गिरि-
'लम्बमानशिखरिणि' इति वा पाठ । 'स लम्बशिखरे लम्बे लम्बमानपयोधरे' इति
रामायणोक्तत्वात् । यद्वा लम्बपरतस्यैव लम्बमान इति नामान्तरम् । लम्बमान
प्रसिद्ध सन् । प्रतनुतरङ्गपुरस्यन्तसूक्ष्मशरीर सन् । परेषामप्रकाशार्थमिति भाव
लङ्कापुरस्योत्तरगोपुरद्वारमुत्तरपुद्धारम् । यद्यपि 'पुद्धार तु गोपुरम्' इत्यमर , तथापि
करिन्लम्बमर्णावतनादिवदपौनरस्य द्रष्टव्यम् । आसाद्य प्राप्य । लङ्घ्य केन मागण
मुपवेशेति ज्ञातुमिति भाव । नितान्तमत्यन्त चिन्ता एव तन्तुसतानानि सूत्रवतन
यस्य सदानित मद्मन्त करण यस्य स तथोक्तोऽभूत् । दुरतश्चिन्तानन्ता तरङ्गो
भववेत्यर्थः । 'बद्धे सदानित भूतम्' इत्यमर ॥

चिन्ताप्रसारमेवाह—

धानरसेना कथं तरेदिममन्तराय वितन्त्यन्तमुदन्वन्तम्, तरत्
नाम, कथमुपयातु यातुधानराजधानीमिमाम्, सर्वथा वितथमनो
रथो दाशराथि , मोधीकृतार्णवलङ्घन- केवलमहमभवम्, जीविता व
न वेति न जानामि जानकीति तत्रमगवतीं सीतामवजिगमिपुराञ्च-
नेय प्रच्छन्नसचारहेतोरस्तमथ गमस्तिमालिन केवतमभिललाप ॥

१ 'लम्बमानशिखरिणि लम्बमानतनुर्लङ्कापुरद्वारमासाद्य नितान्तचिन्तातनुसतानितान्त
करण' इति पाठ २ 'जीवति' इति पाठ ३ 'जानकीम्' इति पाठ ४ 'तदस्त्र
भववीम्' इति पाठ

धानरेति । धानरसेनातराय सुरसाग्रहणादिरूप विघ्न वितवन्न कुर्वाणम् ।
दुस्तरमित्यथ । इममेनमतिविस्तीर्णमुदवन्त समुद्र क्व जुतो वा तरेल्लुह्येत् ।
तरितुमशक्योऽयमुदधिरिति भाव । यथान्यचित्सागर तरु नाम । धानुधानाना
राक्षसाना राजधानी त्रिदृष्टाम्बुनामिमा लङ्का कथमुपयातु स्त्र प्राप्नुयान् । सर्वथा
प्राप्तुमशक्येत्यथ । सर्वथा सर्वप्रयत्नेन परालोचनाना क्रियमाणाया सत्या दाशरथि
श्रीरामो वितथमनारयो व्यर्थसकल्प एव । जहिमपि केवलमत्यन्त मोघीरुत्त रिफली
दृष्टमपचलद्भुत् येन स ताडनोऽभङ्गमभूत् । चान्नीशुदर्शनाधभागताऽस्ति बहु
प्रयत्नेन । जननी जीविता वा न वा इति न जानामीत्येव बहुधा सचिन्त्य
दृष्टा चिन्तया किं प्रयोजनमिति निश्चिन्त्य धैर्यमवष्टभ्य तत्र पुरे वनेषु च भगवतीं
महानुभावा सीतामाञ्जनेयो हनुमानवज्रिगमिपुरवगन्तुमिच्छु सन् । प्रच्छन्नेन
रहस्येन सचारेहेतो सचारनिमित्त गभस्तिमालिन सूर्यस्यास्त्रमय केवन्मन्मय
मेनाभिल्लाप चरमे । 'एष वान्तो' इति धातोर्लिङ् ॥

तदनु शातमखस्यागस्त्यसनिधौ निक्षिप्तचापस्य प्रत्यासीदति
प्रयोजनयैलेति प्रचेतसे रुथयितुमिव प्रतीचीं दिश प्रविशति भग
वति भास्वति ॥

तदग्न्यिति । तदनु हनुमच्चिन्तानन्तर शातमखस्य शतमखसन्नम्बिन । 'तले-
दम्' इत्यण् । अगस्त्यस्य सनिधौ निक्षिप्तस्य चापस्य वष्णवस्य अनुष प्रयोजनबैला
काशवन्तर प्रत्यासीदति रामागतोति प्रचेतसे वरुणाय कथयितुमिव भगवति महा-
त्मनि भास्वति सूर्यं प्रनाथा दिश प्रविशति प्राप्नोति सति ॥

गगनतलमिदमपरमहीधररुद्ररुद्रान्तरसमुद्भवदावपारकशिखा-
श्रेणिभिः किं शोणितम्, अधरा समीपसमपतत्पतङ्गरश्मिदृढतरवे-
ष्टननिष्ठृतानलतटतपनोपलजालसमुल्लसद्बालापटलै किमपाट
लितम्, जाहोन्विदागताय मित्राय महार्घमर्घ्यं श्रदातु प्रमुदितचेतसा
प्रचेतसा नूर्णमर्णयोदरोद्गीर्यमाणमाणिन्यकिरणे किमरणितम्,
जाहोस्त्रिचारापधतगङ्गिणीसलिलमपि रंसयितुमुज्जृम्भितस्य चरमसा-
गरौर्वाग्नेरचि पुञ्जेन किमिति रञ्जितमिति सकलजनस्य सदेहसंदोहं
सदधाने सध्यारागे समुदञ्चिते, सस्मीरहश्रेणिषु पत्रपुष्टकपाटपि
धानासु प्रतिबुमुदमधन मरुन्दमिक्षामटत्सु मधुमत्तद्विजेषु, विक-
चतुबलयकलिकाभ्रपणरूपायेषु स्यायतनवायुषु तत इत संचरत्सु
तिमिरेषु, कालागरधूमस्तोमश्यामलितेषु दिक्पालपुरगोपुरव्यूहेषु,

१ 'शातमखस्य निक्षेपचापस्य प्रत्यासीदति' इति पाठ २ 'निर्मिद' इति पाठ
३ 'आपटलम्' इति पाठ ४ 'अणवोद्गीयमाण' इति पाठ ५ 'प्रसिद्धम्' इति पाठ
६ 'किमनु' इति पाठ ७ 'वष्ण' इति पाठ ८ 'सावधायुषु' इति पाठ

प्रतिकमलाकर प्रेक्षिते विन्धेपवेदनापूर्वरेके रथाङ्गविहगदीनककारे,
नक्षत्रमालालकृते गगनमतङ्गजे ॥

गगनतलमिति । इदं गगनतलमात्राक्षमण्डलम्परगहीवरकटकेष्वन्तर्गतानि
तन्त्रेषु याति कान्ताराष्यरण्यानि तन्त्रमुद्रकस्य तन्त्रगतस्य दावपावकस्य तन्त्रे
शिखाश्रेणिभिर्ज्वालजाले शोणित किमरणीयत किम् । अत्रवा भमीप निकट प्रति
समापतभागच्छन्त्य पतद् सूर्य । 'पतसौ पशिसूर्यो च' इत्यमर । तस्य रसमान
किरणानाम् । प्रप्रहाणामिति च गम्यते । दृढतरवेष्टनेनानिगटसकलनेन निष्पूने
निर्यतोऽनलोऽग्निर्धया तानि यानि तदनपनोपलज्जानि तदवतिस्सूर्यकान्तमणिते
करालेभ्यः समुत्सङ्घि सस्फुरन्निर्ज्वालपटलेरचि पुञ्जरापाटलितमामन्तादरणि
किम् । आहोस्विद्यद् यद्वा । 'आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत च', 'स्त्रिभ्रमे =
वितके च' इत्युभयत्राप्यमर । आगताव निजनिवास प्रात्यय मिनाय सूर्याव उद्भवे
च । 'मिन सुहृदि मिनोऽरे' इति विध । महार्घममृत्यम् । अर्घार्थ पूजा
द्रव्यमर्घ्यम् । 'पादार्घ्याभ्या च' इति यत्प्रत्यय । 'मूले पूजाविधावर्घ', 'पद्
त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे' इति चामर । प्रदातु प्रसुदितचतसा सतुष्टान्त करणेन प्रचेतस
वरणेन तृण मित्रागमनचनितसभ्रमात्सत्वरमणवोदरात्ममुद्रमभ्यादुद्गीर्षमाणान्युद्भि
यमाणानि यानि माणिन्यानि तेषां किरणैररणिता किम् । अत्र निष्पूतोद्गीर्षमाण
शब्दयोर्गीणाधत्वात् गम्यत्व किन्तु सौन्दर्यावहत्वमेवेत्युक्तं प्राक् । आहोस्विताराप
यतरङ्गिणीमणि क्रमाशगद्गोदकमणि । 'ताराप-रोऽन्तरिक्ष च' इत्यमर । रसार्क-
तुमास्वादयितुम् । पातुमिति यावत् । 'रसो गन्धरसे स्वादे' इति वैजयन्ती ।
उद्भिभ्रमत्सोहृतस्य चरमसागरार्वाभ्रे पश्चिमसमुद्रवर्तिवटवानलस्य । 'औदस्तु
वाटवो वटवानल' इत्यमर । अर्थे पुञ्जेन ज्वालाजालेन । इहेदानीं रञ्जितमरणीयत
किम् । इत्यनेन प्रसारेण सकलजनस्य । सर्वेषां जनानामित्यर्थः । सदेहसदोह
सशयातिशय सरधाने समुपादयति सध्वाराणे समुद्रचित्ते समुद्भिभ्रते सति । अत्र
गगनतलस्य निर्धारितानेऽहेतुनिमित्तारुणितत्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा । तदुज्जीवितधाय
सदेह इति सक्षेप । तथा सरसीरहध्रेणिष्वम्भोजराजिषु । गृहध्रेणिष्विति च गम्यते ।
पत्रपुटान्येव कपाटन्यरराणि तानि पिधानानि च्छदनानि यासां तासु । मुकुलितासु
सतीध्वित्यर्थः । 'कपाटमरर तुल्ये', 'अपिधानतिरोवानपिधानाच्छदनानि च' इति
चामर । 'कष्टि भागुरिरहोपमवाप्योरपसर्गयो' इत्यकारलोप । अत एव मधुवता
मृत्ना एव द्विजा ब्रह्मचारिण इति रूपम् । तेषु प्रतिकुसुदभवन्म् । कुसुदरूपभयने-
ष्वित्यर्थः । वीप्सायामन्ययीभावः । मकरदक्षिणाभुद्विस्तादत्सु । पुष्परसल्लभिसा-
टनतत्परेषु सत्स्वित्यर्थः । 'अप्रत्यारयाविनमप्रे भिक्षेत' इत्युपदेशात्पठापिनदृष्ट
हान्विहायात्र भिक्षाटनस्य युक्तत्वादिति भावः । सूर्यास्तमये मधुवतानां मुकुलिनत्त-
रसीरहपरित्यागेन विकसितकैरवसचारसम्वादिद्यमुत्प्रेक्षा गम्यमाना रूपकसङ्कीर्णा ।
तथा सायतना सायमवा । 'सायचिर-' इत्यादिना क्युरप्रत्ययस्तुजागमक्ष । ते च

ते वायव्ये तेषु । विक्चतुवलयकलिकाकर्पणेन विकतितकोरकसर्पणेन कपायेषु सुर-
भिषु सन्तु । 'कलिका कोरक पुनार', 'रुमद्वये कपायोऽङ्गा निर्यासे सौरमे रस'
इत्यमर्यादवौ । तिमिरेष्वधमारेषु तत इत सचरन्तु व्याप्रियमाणेषु सन्तु । तत्रा
दिकपालपुराणामिन्द्रायष्टदिकप्रतिपट्टणाना गोपुरव्यूहेषु पुरद्वारसनिवेशेषु कलागरुधूम-
सौमेनाभिधानन्तार्थं परिकल्पितवृत्त्यागरुधूमपटलेन श्यामलितेषु मेचकीकृतेषु सन्तु ।
तथा प्रतिममलाकरम् । कमलाकरेण्विल्यर्थे । रथोद्भविवहणाना चक्रवाकपक्षिणाम् ।
'कोक्थन्थन्थन्वानो रथाद्वाहयनामक' इत्यमर । खिलेपत्रेदनाया विरहवेदनाया
पूर्वरङ्गे प्रारम्भभूते । दीनमैश्वरे दीनानन्दिते । त्रेमिलानुकरणशब्द । प्रेङ्खिते
ममुरान्ते मति । तथा गगनमतद्वय आकाशगज इति रूपकम् । नभनमाल्या
कारनश्रेण्या सप्तविंशतिमोक्षिकहारवत्या चालकृते भषिते मति । 'सव नभनमाला
न्यात्मसप्तविंशतिमोक्षिकै' इत्यमर ॥

अतश्चन्द्रोदयोऽभूदित्याह—

आविर्वभूव पूर्वाङ्गे शृङ्गे शृङ्गारजीवितम् ।

तमन्तमालकान्तारकुठार शशलाञ्छन ॥ १० ॥

आविर्वभूवेति । तमोऽधकार एव तमालकान्तार तापिच्छकानन तस्य कुठार
परपुरिति छिटपरम्परितरूपकम् । ध्वान्तविष्वसप्त इत्यर्थे । 'कलन्कन्तन्तमाल
'भ्यानापिच्छ' इत्यमर । शृङ्गारस्य शृङ्गाररत्यस्य रसस्य आवित पावनभूत ।
तादस्थेनोद्गापक वातदुग्धीवक इत्यर्थे । तदुक्तम्—'मलयानिलचन्द्राचाम्बुदस्था
परिकीर्तिता' इति । शशलाञ्छन चन्द्र । पूर्वोद्गदयपरंतस्य । 'उदय पूर्वपर्वत'
इत्यमर । शृङ्गे शिखर आविर्वभवोद्गुम्भत ॥

तत्करास्तमसा रज्जा रेजिरे गगनाजिरे ।

शैवालचयसच्छन्ना सरसीष विसाङ्कुरा ॥ ११ ॥

तदिति । गगनाजिरे गगनादग्रे । 'अद्गण चन्वराजिरे' इत्यमर । तमसा अन्व-
कारेण रज्ज्जदृष्टान्त्वन्वराक्षत्रकिरणा मरति कासारे । 'कासार सरसी सर' इत्य-
मर । शैवालचयसच्छन्ना शैवालशालाञ्छादित्वा विसाङ्कुरा मृणालकिसलय इव ।
'जलनीली तु शैवाल शैवालोऽथ कुमुदती', 'मृणाल विसम्' इति चामर । रेजिरे
चकाशिरे । 'राजु बीर्मा' इति धातोर्लिट् ॥

तस्मिन्प्रदोषसमये सहसा हनूमा

नर्कातिच्छत्राजवनिक्कामपनीय शत्रो ।

आविर्वभूव मुमन परितोपणाय

लङ्काप्रवेशनयनाटकसूत्रधार ॥ १२ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्प्रदोषसमये रचनीमुखवेलायाम् । 'प्रदोषो रचनीमुखम्'

इत्यमर । लङ्गाप्रवेश एव नवो नवीनो नाटकमूत्रधारो नाट्यप्रवर्तकं प्रवर्तमानो
 हनुमान् । अत्र नवशब्दग्रहण लङ्गापुरस्य पुरुषान्तराप्रविष्टचरत्सूचनार्थमिवा-
 न्तव्यम् । शत्रो रावणस्य सन्निधी कीर्तिच्छत्रा यशोवन्दमेव जवनिम् प्रतिकी-
 राम् । अपनीकापसार्य । तकीर्त्यपनयस्वैतन्मृश्र्यादिति भाव । 'वन्द जाल चकाल
 जालक पेटना च्छत्रा' इति वैजयन्ती । 'प्रतिस्त्रीरा जवनिम्' इत्यमर । हुनन^१
 देवाना सामाजिकविविधाना च परिनोपणाय । हृदयरञ्जनार्थमित्यर्थ । 'सुमना पुत्र
 मातुलो स्त्री देवपुत्रयो पुमान्' इति वैजयन्ती । सहसा शीघ्रमाविवम्बु । लङ्गा-
 पुरमध्यदेशप्रवेशाय प्रवृत्त इत्यर्थ । सूत्र चतुर्विधाभिनयात्सनाट्यमूचना धार्य
 तीति सूत्रधार । 'सूत्र तु सूत्रे ग्रन्थमेवे तन्तुव्यवस्थयो' इति नानापरिभ्रानाल ।
 सूत्रधारलक्षणं तु—'आस्तायन्गुणात्तेषु क्वेरेपि च वस्तुन रङ्गप्रमाणान्
 सूत्रधार इहोदित ॥' इति । अथ तु द्विप्रकार । एष पूर्ववद्विधापक, इतरस्य
 नटापरपर्याय सूत्रधारसदृशगुणादृष्टी । प्रस्तावनप्रयोजक इति केचित् । लङ्गापुर-
 'प्रयुज्य रङ्ग निष्क्रान्ते सूत्रधारे सहायुगे । तादृश प्रविशेदन्व सूत्रधारगुणादृष्टि ॥
 इति । अत्र समन्तास्तुकर्तृस्त्वानयवरूपसालकार । वसन्ततिलसदृशम् ॥

तत्काले लङ्गाधिदेवतामात्मना सह विग्रह विधातु गृहीतयुवति
 विग्रहा मार्गप्रसारस्यार्गलीभूय भूयसा तर्जयन्ती निजित्य तया वानर
 रचितासोपज्ञ निजेनिलयविलय सरसिजासनशासनादावेद्यन्त
 विहितानुमतिमार्तिल्लङ्गायामविकलमेव मैथिलीं विचिन्वन्नेर्नतं च
 चतिन प्रासादमाससाद् ।

तत्काल इति । तत्काले पुरप्रवेशसमये मारविर्हनुमानात्मना सह स्वेन रोह
 विग्रह कल्ह विधातु कर्तुं गृहीतो युवतिविग्रहो यया ताम् । आरूपवारिणीमित्यत्र
 अत्र एव मार्गप्रसारस्य मार्गसंचारस्वार्गलीभूय निष्क्रमता प्राप्त्र । गमनप्रति-
 भूत्वेत्यर्थ । 'तद्विष्क्रमोऽर्गल न ना' इत्यमर । भूयसा बाहुल्येन श्राय
 भर्त्सयन्तीम् । तर्जयते परस्मैपदत्वं 'तर्जयतिव केतुभि' इत्यादां का
 प्रयोगदर्शनासिद्धम् । तर्जयतेरनुज्ञात्तत्त्वे चक्षिको द्वितरणेनानदा
 त्मनेपदस्यानित्यत्वापनात्परस्मैपदमिति । अत एव 'तर्जयति भर्त्सयति'
 दृश्यते' इति भट्टमठ । लङ्गाधिदेवता लङ्गाप्रिष्ठानदेवता निजित्य मुष्टिघातेन
 'मुष्टिनभिजघानेन हनुमान्नीषमूर्च्छित' इति रामायणचरित्रम् । अथ स
 मनशाननद्रुहानियोगवशात् । उपज्ञायत इत्युपज्ञा आयज्ञानम् । 'उपज्ञा शाननाय'
 इत्यमर । कर्मण्यणप्रत्यय । वानरेण रचिता विहिता यावत्तावधीरण सोपज्ञा
 ज्ञान यस्य त तथोक्तम् । 'वानरद्वितावधीरण तव यदा स्वात्तदा लङ्गाया विनाश

१ 'मागस्य' इति पाठ २ 'ततस्तया' इति पाठ ३ 'निजित्य' इति पाठ
 ४ 'नेर्नतं' इति पाठ

इत्यादौ जातमित्यथ । निजनिष्ठयविलस्र निजनिवेतननाशमावेदयन्त्या । 'इदं च
तथ्यं शृणु मे श्रुवन्त्या वै हरीश्वर । स्वयं स्वयमुवा दत्त वग्दानं यथा मम ॥ यदा
त्वा वावर नश्चिद्विरमाद्वशमानयेत् । तदा त्वया हि निश्चये रक्षसा भयमागतम् ॥'
इत्यादिरामायणोक्तरीत्या कथयन्त्येत्थं । तथा लङ्काधिदेवतया विहितानुमति
होताङ्गीकारः सन् । 'इत्यामविकन्मवेवाप्रतिहतमेव मंथिलीं विचिन्वन् मृगयन् ।
नन्दनचरवर्तिनो रामममावभौमस्य रावणस्य प्रासादं हर्म्यमासस्यद प्राप ॥

तत्र,

तत्रेति । तत्र तस्मिन् प्रासादात्प्रदानसमये ॥

एषा राक्षससत्त्वार्थभौमनगरी रक्षध्वमूरक्षिता

तस्येदं सदनं सुवर्णशिरा विभ्राणमभ्रावलिम् ।

एतत्पुष्पकमाहृतं धनपतेरित्यादरात्मारुते-

स्तत्रादर्शयद्विन्दुटीपकिरणप्रद्योतिताशा निशा ॥ १३ ॥

प्येति । एषेय रक्षध्वमूरक्षिता रामममेनाभिगुप्ता रामममावभौमनगरी रावण-
राजधानी । तथेदमेतत्स्य रावणस्य सुवर्णं च सुवर्णशिरा हिरण्यमष्टदशमभ्रावलिं
विभ्राणं विभ्रन् । मेषपर्यन्तोत्पतमित्यथ । मृगं शानच् । सदनं गृहम् । तथैत-
द्धनपते । धनपतिं विजित्येत्तथ । 'त्यस्लोपे कस्यविनरणे पद्मनी वान्या' ।
आहृतानपहृतं पुष्पकं पुष्पनाय विमानम् । इत्यनेन प्रसारेणादराच्छ्रीरामश्चार्थं
रत्नदृष्टत्वनितप्रीतिरशान् । मार्गतेर्नूतन । इन्दुरेव वीपस्तस्य किरणैः प्रद्योतिता
परश्रुचिता आशा दिशो यथा सा तथोक्ता निशा रात्रिरदर्शयत् । यथा काचित्कर्म-
सदभ्यागतया रात्रौ वीपप्रमथ्य सर्वं द्रष्टव्यं प्रदर्शयति तद्वदनापीत्यर्थः । चन्द्रोदय-
ादिप्रकाशे सति मारुतिः सर्वं निर्वणयामासेति फलितोऽयं । अनं निशाया
नकारणभेदेषु तत्रानभ्राभिधानादतिशयोक्तिभेदः, स चैन्द्रेणवर्तित्पक्षेण
ति । शार्ङ्गलविकाडितं गतम् ॥

तदि

दरा ह्यं साक्षाच्चन्द्र एव मारुते साहाय्यकृतत्परोऽभ्रदित्युत्प्रेषते—

मर । चैत्रे च,

'नगनीलाश्चेति । किचेत्यथ ॥

चक्षुरिरेकारमेवाह—

आदित्यं कृतकृत्य एष भविता सीतापतेरीदृशं

साहाय्यं विरचय्य कीर्तिर्मंतुलामादित्मुना सूनुना ।

इत्यालोक्य तदा फिल स्वयमपि रयार्तिं ग्रहीतुं परा

लङ्काया रघुनाथदूनसरणो चन्द्रेण दीपायितम् ॥ १४ ॥

आदित्य इति । आदिल मूत्र कर्ता । सीतापते श्रीरामस्य । एतेन क्षण-

मात्रमपि तद्विरहासहिष्णुत्व सूच्यते । ईदृशमित्यभूतम् । सीतान्वेषणरूपमित्यर्थः । साहाय्य सहायकर्म । सहायकारित्वमिति यावत् । 'ब्राह्मणादित्वात्थ्यङ्' । विरचय्य कृत्वा । 'त्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेशः । अनुत्थ निरूपमा कीर्ति रयातिमादिस्तुना आदातुमिच्छुना, सजिघृक्षुणेत्थ । ददाते सन्नन्तादुप्रत्यय । सूनुना पुत्रेण सुप्रीवेण वृतकृत्य कृतार्थो भविता भविष्यत्येव । भवनेर्लुद् । इतीत्यमालोच्य किम् । मत्त्वं किमित्यर्थः । तदा तस्मिन्समये स्वयमपि परा रयातिं ग्रहीतु सपादायितु लब्धाया रघुनाथदूतस्य हनूमत सरणौ मार्गे चन्द्रेण दीपायित दीपेनेवाचरितम् । तद्वत्सर्प हनूमते प्रदर्शितमित्यर्थः । अहोरात्रपराशक्त्येन तुत्यथोरावयोरन्यतरम्य ध्यातिस- भवे मया तूर्णो स्थातु नोपयुज्यत इति मत्वा चन्द्रेणाप्येवमाचरितमित्युत्प्रेक्षितत्वाद् उपेक्षालकारः । दीपशब्दादाचारक्यञ्जन्ताद्भावे च । वृत्त पूर्ववत् ॥

एवमेव पर्यटनस्यप्रसुन्दरीसौन्दर्यमुद्रा निद्रयाप्यतिशय्य शय्या- गृहे कृतसवेश देशयुवतिपरिवृतमवरोधधूजनमप्यनिरोधेन निरी- क्ष्य तत्र वितथमनोरथो मारुतिर्विरचितवहुविधचिन्ताप्रकार प्रोक्ता- राश्वधुत सप्तशोरुवनिकायामपि मैथिलीमन्वेष्टुमिष्टदेवताप्रणति- मतनुत ॥

एवमिति । एवमेवोक्तप्रकारेणैव मारुति पर्यटनसचरन् । सीतानिरीक्षणमिति भावः । न विद्यते स्वप्नो निद्रा येषां तेऽस्वप्ना देवाः । 'आदित्या नभसोऽस्वप्ना' इत्यमरः । तेषां या सुन्दर्यस्तासां सौन्दर्यमुद्रा रामणीयकृपराताष्टा निद्रया निद्रा- वस्थयाप्यतिशय्यतिरम्य । जाम्बवशाया तु किं वक्तव्यमिति भावः । शय्यागृहे शयनमन्दिरे कृतसवेश विहितस्वापम् । निद्राणमित्यर्थः । 'स्यान्निद्रा शयन स्वाप स्वप्न सवेश इत्यपि' इत्यमरः । वैशयुवतिपरिवृत वैशयनपरिवेष्टितम् । 'तच्छा- खानगर वैशो वैश्याजनसमाश्रय' इत्यमरः । अवरोधवधूजन मदोदर्याद्यन्त पुर- स्त्रीजन च । 'शुद्धान्तश्चावगोधश्च' इत्यमरः । अनिरोधेनाप्रतिबन्धेन निरीक्ष्य दृष्ट्वा । तन्नान्तपुरे वितथमनोरथ सीतादर्शनालाभाच्छर्धमनोरथः । अत एव विरचिता बहुविधा नानारूपाचिन्ताप्रकारा निचारपरिपाठ्यो येन स तथोक्तः । 'किं नु भीताथ वैदेही मैथिली जनकात्मजाः । उपतिष्ठेत् विवशा रावण दुष्टचारिणम् ॥' इत्यारि- धीरामायणोक्तनानाविधचिन्तानन्तात्करण इत्यर्थः । अत एव प्रकारादवद्भुत सन् । लङ्कितपासार सनियर्थः । अशोरुवनिकायामपि रावणान्तपुरोचितप्रमदा- वनेऽपि मैथिली सीतामन्वेष्टु विचेतुमिष्टदेवताना वसुधैवकुतूभाभीष्टदेवताना प्रणतिं नमस्कारमतनुतामर्षात् । प्रारब्धकार्यमिष्टदेवतानमस्कार चरारित्यर्थः । तथा च रामायणम्—'वसुधैवकुतूभादित्यानधिना मरतोऽपि च । नमस्कृत्वा गमिष्यामि रक्षसा शोकवृद्धये ॥' इति ॥

असौ जनकनन्दिनी तत इतो विचिन्वन्क्षणा-
दशोऋषिनिकामगादपगतान्यमार्गभ्रम ।

परामभिलपन्गतिं शमधनो यथा निर्मम-

स्वयीमखिलकिल्बिषप्रशमनैरुदिव्यौषधिम् ॥ १५ ॥

असाविति । अमे हनुमाननन्दिना जानकीं तत इतो विचिन्वन्मृगयन्
पगतोऽन्यमार्गभ्रमो मार्गान्तरसंचार ससारमार्गविभ्रान्तिश्च यम्य स तथोक्त सन् ।
विशेषणमेतच्छमधनेऽपि योज्यम् । क्षणात्पणमात्रेणाशोऋषिनिकामगात्प्रापत् । कथ
स्मिन् । ममैत्येत्दृश्यम् । ममत्वाद्वाञ्छिताद्रहितो निर्ममो नि स्पृह । शमो वैरा-
ग्यादिना निर्विकारचित्तत्वम्, स एव धन यस्य स शमधन । वैरान्धसपक्षो मुनि-
रिच्छथ । परा गतिं मुक्तिमभिलपन्वाञ्छन् । अखिलकिल्बिषप्रशमने सकल्पाप-
निरासे एकदिव्यौषधिम् । समस्तपापक्षयकरीमित्यथ । त्रयीं यथा वेदत्रयीमिव ।
'मामान्य विशेषे पर्यवस्यति' इति न्यायेन प्रकृतोपयोगित्वाद्भ्रमप्रतिपादकोपीपद्विया-
मिवेलथ । 'इति वेदान्तप्रयोगी' इत्यमर । 'इववद्वायथाशब्दा' इति द्रव्याचार्या
नुशासगादुपमालकार । स च त्रयामोषांस्त्वरूपणाद्रूपकाल्पकारेणाग्नेन सदीर्यते ।
पृथ्वीवृत्तम् ॥

ततस्तस्या नागपुनागतालहिन्तालतमालकृतमान्सरलवकुलवज्रु
लैतिलकामलककुटजलिकुचकतकरुकोलाङ्गोललयङ्गविकङ्कतकेतकी-
कदम्बोदुम्बररूपित्थाश्वत्थकुरुरम्बररुमाकन्दकुन्दतिन्दुकचन्दन-
स्यन्दनचम्पकचाम्पेयपनसवेतसपलाशापाटलारंसालप्रियालुप्रायैरने-
केरनोरुहनिर्गहे परिवृताया परिभ्रमन्नभ्ररूपरिकेटविटपनिरिडित
गगनप्रपञ्चा काचन काञ्चनमयीं शिक्षापामारोह ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरम् । नागा नागदन्तस्य, पुनागा वैववृभा, ताला
स्तृणराजाइया, हिन्ताला धानाला, तमालास्त्रापिन्डा, कृतमाला आरम्बधा,
मरला देवदाहविशेषा, वकुला केसरा, वज्रुला असोसा, तिलका छुरका, आम-
ल्कास्तिष्यफला, कुटजा गिरिमन्त्रिका, लिकुचा लकुचा, कतका जल्पवृक्षशोधक-
शीतवृभविशेषा, कडोलानि कोशफलानि ग्रन्थ्याविशेषा, अङ्गोला निकोचका,
लवद्रानि देवउमुमानि, विकङ्कता सुवारुक्षा, केतक्यस्तृणद्रुमविशेषा प्रसिद्धा,
फदम्बा नीपा, उदुम्बरा जन्तुफला, कपित्था दविफला, अश्वत्थाश्वत्थदला कुर-
वका रज्जुरष्टका, मध्वका पिण्डीतका समीरणा वा, मानुन्दाश्वत्थविशेषा,

१ 'पुनाग' इति नास्ति क्वचिद् २ 'वज्रुल' इति नास्ति क्वचिद् ३ 'अङ्गोल'
इति नास्ति क्वचिद् ४ 'केनरा' इति नास्ति क्वचिद् ५ 'कदम्ब' इति पाठ
६ 'मानन्द' इति नास्ति क्वचिद् ७ 'रसाल' इति नास्ति क्वचिद् ८ 'प्रियाल' इति
पाठ ९ 'परिवृताम्' इति पाठ १० 'विकट' इति नास्ति क्वचिद्

वृत्तानि विकलितायत्नाणीन्द्रियाणि यस्य स तथोक्त । तथा सरमहरिचन्दनचर्चया
सद्बरक्तचन्दनलेपनेन च । 'गुणे रागे द्वे रम' इत्यमर । जानकीदर्शनेच्छया
च प्रकटित पकाशितो रागो लोहितमनुरागश्च यस्य ॥ तथोक्त । 'रागोऽनुरक्तौ
मात्सर्यं क्लेशादौ लोहितादिपु' इत्यमर । तथा परिवर्तितोपरि सनिवेशेनामुक्ता
या वैकुण्ठमालोरसि तिर्यक्प्रसारेतपुष्पमाला तथा च । 'वैकुण्ठ तु तन् ।
यत्तिर्यक्प्रसारेतपुष्पमाला' इत्यमर । मुकुटरत्नप्रभया कोटीरहीरत्नमणिदीप्त्या च तिर
रुहता न्यवृता नक्षत्रमाला सप्तविंशतिर्माण्डिकमाला तारकाप्रेणित्य येन ॥ तथोक्त
सन् । एतन्न पङ्क्त्या, अपरत्र काण्डितप्रसाराद्येति भाव । 'सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्त
विंशतिर्माण्डिकै' इत्यमर । शनै शनैर्नन्दप्रकारम् । मन्दमन्दनावेशवशादतिमन्धर
मित्यर्थ । अगौरवनिशामविशत् प्रविष्टवान् ॥

रजनिचरमभागे चारसीमन्तिनीना

करतलकलिताभिर्दोषिकाभार्जनीभि ।

दिशि दिशि परिमृष्ट यत्तमस्तत्समस्तं

हृदयमवजगाहे केवल रावणस्य ॥ १९ ॥

रजनीति ! रजनिचरमभागे रात्रिविपरिभृतिमन्धये । अपररात्र इत्यर्थ । चार
सीमन्तिनीना । चारनारीणाम् । 'नारी सीमन्तिनी वनू' इत्यमर । ५२५०० नारि
भिर्हृत्स्वतलपृथुताभिर्दोषिकाभिरेव मार्जनीभि शोवनीभि, दिशि दिशि प्रतिदिशम् ।
वीप्साया द्विशक्ति । यत्तमोऽधवाशे मोदथ परिमृष्ट परिशोभितम् । जातमिति
शेष । तत्तममल वृत्त तम कर्तृ रावणस्य हृदय केवल हृदयमेवावजगाहे प्रविवेश ।
यथा लोके ब्रीजरुतमार्जन्या परिमृष्टो भूपराग उन्नचिम्मन्दिरान्तर, यथा वा
दिनरत्नराभिमृष्ट सवतोदिक् शारवणधरार गिरिगह्वर प्रविशति तद्वदित्यर्थ । षीपि
काधरवारनारीपरिवेष्टितो रावण परममोहाविष्टहृदयस्तदानीमशोऽन्विका प्रविष्ट इति
फलितार्थ । अत्र जानकीसगतिहेतुस्त्वेन प्रसिद्धस्य रावणहृदयतम प्रवेशस्य षीपिना
मार्जनीपरिशोधनहेतुस्त्वेनोप्रेक्षणादुत्प्रेषा व्यञ्जनप्रयोगाद्गम्भा । सा च तमम
श्लेषमितिनामेदाध्वन्यायमूलातिशयोक्त्या रूपरात्रुणाग्नितया विव्यूहेति संकर ॥

तत किं तत्राह—

सोऽथ मदान्धहृदयो रघुवीरपत्नीं

सीमन्तिनीति हतनीतिरवाप पाप ।

आमूलपङ्कजितकोमलसल्लकीति

चेतानपावकशिखामिव धारणेन्द्र ॥ २० ॥

सोऽथमिति । मदेन दपेणान्ध विवेश्चन्य हृदय यस्य स तथोक्त । अत एव
हतनीतिर्नष्टमय । तुर्विनीति इति यावत् । तथा पापानि परदारभिमर्शकल्पपाप्यस्य
सतीति पाप । दुराचार इत्यर्थ । अर्शाद्यन्प्रत्यय । सोऽथ रावण

सीमन्तिनी साधारणयोपिदिति मत्वेति शेष । ननु निजकुलनिर्मूलनमूलभूता जानातीति भाव । रघुवीरपत्न्या श्रीरामधर्मभार्याम् । वारणेन्द्रो मतगज । मूलादारभ्य आमूलम् । 'आङ् मर्यादाभिपिच्यो' इत्यव्ययीभाव । तत पलवितशब्देन 'सुप् सुपा' इति समास । आमूलपर्यन्तं सजातपर्याम् । तारनादित्वादित्त्वं । कोमला अभिनवा च सन्की गनप्रियलताविशेषे सेनि । मत्वेति शेष । 'सङ्की स्याद्गजप्रिया' इति हलायुध । वितानम्याय वेतानो यज्ञिय । 'वितानो यज्ञविन्दारे लामेऽपि स्तुक्मणि' इति विश्व । स चागौ पावस्व तस्य शिखा ज्वालामिवाप प्राप । उपमालकार । अत्र रघुवीरशब्देन श्रीरामवीर्या सीतापातित्रलापिपुर्नया-चास्यामन्नमृत्युत्व सूचितमित्यवगन्तव्यम् ॥

एतद्दर्शनेन वैपमानतनुलता मैथिली कापुष्टपविषयपहयवचनपा-
रूपयेण विदीर्यमाणहृदया हृदयदयिताशयप्रत्ययादमुमेव तृणमन्त
रत कृत्वा स्थिता पर्यभापत ॥

एतदिति । एतद्दर्शनेनैतस्य रावणस्य क्रमेण दर्शनेनावलोम्नेन वैपमाना कम्प-
माना तनुलता गात्रनगै यस्या सा तयोक्ता मैथिला उत्पित । पुरुष सापुष्प ।
'विभाया पुरुषे' इति विष्णुपाठशब्दस्य सदेण । तस्य विषयाणि गोचराणि ।
दुर्नोचितानीति यावत् । तादृशानि यानि परस्परवचनानि कर्णकटोरदुर्भाषणानि तेषां
पारस्पर्येण परस्परया । 'मा दृष्ट्वा नागनामोत् गृह्यमाना मन्तोदरम् । अदर्शनमिवा-
ह्मान भयाभेत्तु त्वमिच्छसि ॥ कामये त्वा विशालाङ्घ्रि बहु मन्यस्य मा प्रिये' ॥
इत्यादिरामायणोक्तरीत्या । अवान्यवचनप्रहेलिन्येऽर्थ । विदीर्यमाणहृदया विदीर्य-
माणान्त ररणा सती । हृदयदयितस्य प्राणेश्वरस्य श्रीरामस्याशये सर्वदा स्वजिष्ट्वा-
रुपाभिप्राये प्रत्ययाद्विश्रान्नादेनो । अमु रावण प्रचेव । न तु व्यक्त्यन्तर प्रतीत्यथ ।
तृणमन्तरतो मध्ये कृत्वा स्थापयित्वा स्थिता वतमाना सती । पर्यभापत प्रत्युत्तव ।
रावणस्य साक्षान्स्वभाषणानर्तवात्तृणव्यवधानकरण इष्टम् । यद्वा यथा धारामस्तृ-
णेनैव कानामुर निरक्षितवान् तथा तेनेव तृणेन त्वामपि निरनिष्यतीति ज्ञापनार्थ
वा, पशुसन्तानस्य तवेद तृणमेव भोज्यमिति बुद्ध्या वा, तृणदानेन श्रीरामपादयो
पतेति बुद्ध्या वा, आत्मप्रशसापरस्य तवधर्ममेतत्तृणसहशामिति बुद्ध्या वा, जगदे-
धीरस्य श्रीरामस्यापराधाचरणेन भवान्साजुबन्धो विनशिष्यतीति तृण छित्त्वा निवेद-
नार्थ वा, तृणमन्तरत कृत्वा प्रत्युत्तर दत्तवतीत्यथ ॥

तत्रप्रवारमेवाह—

अयि, सकलसमाचारप्रतिष्ठानिष्ट परमेष्ठी ननु कुलगुरुर्भवत
परकलत्ररतिरपत्रपा जनयति हि गोत्रजातानाम् ॥

१ 'दर्शनवैपमान' इति पाठ २ 'विषयवचन' इति पाठ ३ 'दयितशीय' इति
पाठ ४ 'एताय मत्वा एतान्' इति पाठ ५ 'अयि भो' इति पाठ ६ 'कलत्रगात्रनेत्र
प्रसक्तिरप्यनिरपत्रपा' इति पाठ

अयीत्यादिना । अवि इत्यामन्त्रणेन तस्य नामानुचारेतुमनर्हमितीथ निदं-
 शितमित्यवगन्वयम् । सङ्ख्या समस्त्या ये सभाचारान्तर्गतदर्णार्थमोचित्वा सन्-
 गाचारास्तेषां प्रतिष्ठाया निष्ठा प्रतिष्ठा तापर्यं यस्य स तथोक्तः । समस्तसदाचाराने-
 वंहणधुरीण इत्यर्थः । परमे म्याने तिष्ठतीति परमेष्ठो ब्रह्मा । 'परस्य कनि' इति
 कनिप्रत्यय औणादिकः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् । 'म्याम्यिनस्तृणाम्'
 इति बक्तव्यात्पच् । भवन्तस्तव कुलगुरुर्ननु कुलस्वामी ननु । वक्ष्यप्रवर्तः खोत्वे-
 त्यर्थः । ब्रह्मणो नान्वात्त्वं महाकुलप्रसूत एव जातोऽसीति भावः । अस्तु । तत् किं
 तानाह—परेति । परस्मैनेपु परदारेषु रतिरनुरागो यस्य ॥ तथोक्तः । भवानिति
 श्लेषः । 'रति स्वरप्रियाया च रागेऽपि सुरतेषु च' इति विश्वः । गोत्रनालाना
 त्वद्वयोद्भवानाम् । 'गोत्रं वशो पुनाच्छेते' इति भागुरि । अपन्था लब्धा जननस्यु
 त्पादयति । हिरवधारणे । श्लेषे प्रथमः । त्वरीयजुर्गुप्ततकमेवशास्त्रद्वया लज्जिता
 भवन्तीत्यर्थः । सदाचारप्रतिष्ठानिष्ठपरमेष्ठिवशज्जेन त्वया तांलुष्टैव वनितव्यम् ।
 नत्येवभूतपुराचारेण सदाचाराणां त्वज्ञोन्नतानां लज्जापननेन भविन्नव्यमिति भावः ।
 'कलत्रं श्रेणीभार्ययो', 'लज्जा सापन्नपान्यत' इति चासरः ॥

तथा च विमनेतिर्नर्तव्यमित्याद्यङ्ग मन्त्रोपदिश्यमानमेतद्विदित तवावरय कर्तव्यम्
 तथाच श्रेयो भविष्यतीत्याह—

भूयोऽपि पञ्चवटीपरिसरममुं जनमनुकूलप्रभञ्जनं श्वानुकूल
 कूलोपकण्ठं परिभ्रष्टा भावमिव यदि नयेथा, तर्हि तथापि द्यपते
 नियतं मदीयो जीवितेश्च साक्षात्जीवितेशोऽपि त्वयि दयालुर्भवेत् ।

भूय इति । अमुं जनमित्यामनिर्देशः । मामित्यर्थः । पुरुषपुत्रिरेव यदि
 कर्तव्या, न तु श्वानुद्विरिति ज्ञापनार्थमित्थं निर्देशः । पञ्चवटीपरिसर पञ्चव्याभ्रमप
 र्यन्तभुवम् । 'पर्यन्तम् परिसर' इत्यमरः । अनुकूलप्रभञ्जोऽनुकूलवापुरिभ परि
 भ्रष्टा प्रतिबुल्लवानुवशादमार्गगता नाव कूलोपकण्ठं तीरप्रान्तमित्थं । इत्यनेकवेयमु
 पमा । भूय पुनरपि नयेथा यदि प्रापयेथाश्चेत् । नयतिद्वियमं । तर्हि मदीयं
 जीवितेशो मत्प्राणेश्वर धाराम । परमदयालुरिति भावः । 'जीवितेशो वने कान्ते'
 इति विश्वः । तथापि नारापहृणरूपापरावर्तुर्गपि । सुवन्द्यस्त्वामन्ये पश्यात्युक्त
 प्राक् । नियतं निश्चितं दयते दया करिष्यति । महापराधी दुराचारोऽथ हत्वगत इति
 न मारयिष्यतीत्यर्थः । वर्तमानसानीधे कर्तमानप्रत्ययः । इत्थं शरणागते त्वयि
 कामासुरवह्या करिष्यति । तादात्मिसगुणगणनापरतच्चा एव दयालुको न पूर्वोपराध
 पतन्त्रा इति भावः । अतः स्वस्वाम्यावितेन प्रत्यक्षोऽन्तकोऽपि त्वयि विषये दयालु
 र्दयावान्भवेत् । न मारयेदित्यर्थः । धीरामदयापात्रस्य कथं मरणमिति भावः ॥

ननु च मत्प्रत्यर्पणेन प्राणनाग्नानामेव फलम्, अपितु सखल्लोकलाघवीयश्रीराम-
मेत्रीपात्रमपि भविष्यतीत्याह—

दाशरथेरंजय्याया मैत्र्या पात्रमपि भवितासि ॥

दाशरथेरिति । दाशरथे श्रीरामस्य सखन्विन्या अन्त्याया नेतुमशक्याया
अगरेहार्याया । यावज्जीवनभाविन्या इति यावत् । 'जस्यो य शस्यते जेतु जेयो
जेतव्यमात्रके' इत्यमर । 'क्षयत्रया शक्याथे' इति निपातनात्साधु । मैत्र्या
सरयस्य । मैत्री व्याख्याता । पात्र योज्यो भवितासि भविष्यति । अभ्युच्चयधार्ढ्य
लामन्वव भवितेति भाव । 'बोध्यभावनयो पात्रम्' इत्यमर ॥

विपक्षे दण्डमाह—

किंतु खरप्रमुखनिशाचरबलमनसमयरेचिरलग्नसाग्द्वेषापङ्क्ति-
लमुखमार्यपुत्रस्य शिलीमुखं भवन्तमन्तरेण क श्रद्धीत निजहृदय-
गलितरधिरधारया प्रक्षालयितुम् ॥

किंतिवति । किंतु । महुष्कादन्यधारण इत्यर्थ । खरप्रमुखनिशाचरबलस्य
कोपयुक्तजरासुरप्रभृतिगणमत्सेनाया मदनपत्नये विष्वमवकाले रचिर यथा तथा ।
'सुचिर' इति पाठेतिचिरवात्म्यारभ्य । अत्रया क्षमकया सान्द्रवमया मेदुर मेदो-
विशेषेण पण्डित पङ्कवत् । पिण्डादित्वादित्त्वं । मुख अग्र वदन च यस्य ॥ तथो-
क्तम् । आर्यपुत्रस्य श्रीरामस्य शिलीमुखं प्राणम् । अलिं चेति प्रतीयते । भवन्त-
मन्तरेण त्वा विना । 'अतरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया । निजहृदयात्स्वीयवक्ष-
स्थलाङ्गलिता नि हृता या रधिरधाग तथा प्रक्षालयितु शोधयितुं क श्रद्धीत
भद्रा कुर्यात् । तादृशिल्लौमुखजालने स्वमेव श्रद्धावान् । नान्य द्वापर्यं । महुष्कान्य-
धारणे श्रीराम खरविदारणशणेन त्वरीय वने विदारयिष्यतीति भाव ।
'भ्रदन्तरोरपमर्गवद्वृत्तिर्वाच्या' इति श्रुञ्छ दृश्य पूर्वनिपात ॥

आस्ता तावद्रामराणावार्ता । लक्ष्मणराणाना त्वधि निपतता को वा निवारयितेत्याह—

अथवा जनस्थानसमरादारभ्य समगभावावग्रहृत्पिताना सौमि-
निपात्रिचातकाना शोषिताम्बुपारणा तवापनयश्चेत्क समर्थो निवा-
रयितुम् ॥

अथवेति । अथवेति पञ्चान्तरे । जनस्थाने यत्समर खरादिराजसमारण रण
तस्मादारभ्य । तत प्रभृतीत्यर्थ । 'अन्यागदितरते—' इत्यत्र 'आरभ्याथयोगेऽपि'
इति वचनापक्षे पञ्चमी । अत एव 'यथा क्षातिस्या प्रभृत्वाग्रहायणी' इति भाष्य-
कारप्रयोगादेव प्रभृतिशब्दयोगापञ्चमीति केचन । समराभाव एवावग्रहो वृष्टिप्रति-
बन्ध इति रूपकम् । 'गृष्टिर्ष्वं तद्विघातेऽवग्रहावग्रहौ समो' इत्यमर । तेन तृपि-

१ 'अजेयस्य' इति पाठ २ 'सुचिर' इति पाठ ३ 'वसापङ्कपङ्क्ति' इति पाठ
४ 'त्वद्गलितशोणित' इति पाठ ५ तवापनयपनयश्चेत् इति पाठ

तानां सांमित्रिपत्रिणा लक्ष्मणवाणानामेव चातकानां पञ्चविंशोपागाम् । 'पत्नी रोप इपुर्दयो' इत्यमर । शोणिताम्बुपारणा त्वद्रक्षाम्बुपान तत्रापनयश्चेत्प्रत्यर्पणभाव रूपदुर्नयो यदि तर्हि निवारयितुं क संनयं । न कोऽपीत्यर्थः । अमोघानां लक्ष्मण-
वाणानां गतिं ब्रह्मापि वारयितुं न शक्तः । अतस्तद्वाणा अपि त्वद्गुधिरं पास-
न्ताति भावः ॥

अथ निशिचरनायं पञ्चवाणीभिन्न

न हि जनकसुताया प्रापदेकापि वाणी ।

जनमुपनतमृत्युं पञ्चवक्रादिदृष्टं

विशति हतविपाधेरोपधे किं नु शक्ति ॥ २१ ॥

अथेति । अथ जानकीमापणानन्तरं पञ्चानामरविन्दादीनां वाणानां समाहारं पञ्चवाणी । त्रिलोकीवदनं प्रक्रिया । तथा त्रिभिन्नं विदारितम् । अत्यन्तकामोपह-
तमित्यर्थः । एतन्वाणभिन्नस्यैवावस्थां चक्षुः न शक्यते, पञ्चवाणभिन्नस्य तु किं
वक्तव्यमिति भावः । निशिचरनाय रावणं जनकसुताया एताप्युक्तानां वाचा मध्ये
कश्चिदपि वाणीं वाचं न प्रापत् । कामाद्यहृदयोऽयं न कामपि वाणीमभ्युपगच्छति ।
आप्रोतेऽर्त्तः । हिरवधारणे । 'हितैताववधारणे' इत्यमरः । अत्र दृष्टान्तमाह—जन-
निनि । उपनतमृत्युमापनमरणम् । अत एव पञ्चवक्त्रेण पञ्चमुखेनाहिना सर्पेण दृष्ट-
जनं हतविपाधे । निपदोषपरिहरणशक्त्या अपीत्यर्थः । ओपधे शक्तिं सामर्थ्यं
विशति किं नु । न प्रविशत्येवेत्यर्थः । दृष्टान्तालंकारः—'यत्र वाक्यद्वये विम्बप्रति-
विम्बतयोन्यते । 'सामा यथमो वाच्यसंज्ञं स दृष्टान्तो निगद्यते ॥' इति लक्षणम् ॥

एव जनकदुहितुरवधीरणाफणितिमारुण्यं कोपपराङ्मुखो दश-
मुखस्तामभितो निवसन्तीं पराक्षिकुराक्षमीरं हिश्य 'भवत्य, चतुर्भि-
रप्युपायैरेनोमवश्यं वदया कुरध्वम् । इयमननुकृला वैदिमा हताशा
प्रातरशनाय महानस नयत' इत्यादिश्य निशान्ते प्रत्यासन्ने निशा-
न्तमेव प्रविवेश ।

एवमिति । एवमुक्त्वा जनकदुहितुः सीताया अवधीरणाफणितिमारुण्यं कोपपराङ्मुखो दश-
मुखस्तामभितो निवसन्तीं पराक्षिकुराक्षमीरं हिश्य 'भवत्य, चतुर्भि-
रप्युपायैरेनोमवश्यं वदया कुरध्वम् । इयमननुकृला वैदिमा हताशा
प्रातरशनाय महानस नयत' इत्यादिश्य निशान्ते प्रत्यासन्ने निशा-
न्तमेव प्रविवेश ।

भेददण्डरूपैश्चतुभिरपायैरप्येता सीतामवश्यं नियतं वदयाम् । 'वशं गत' इति यत्प्र-
त्ययः । सुररुचम् । येन केनाप्युपायेन वशीकुरुत्वमित्यर्थः । अथेयं सीताऽननुकू-
लाऽनशा चेत्तर्हि हताशा नष्टदुर्दिमिमां सीतां प्रातरक्षाय प्रातःकालभोजनार्थं
महानसं पाकस्थानम् । 'समानौ समत्वा तु पाकस्थानमहानसे' इत्यमरः । नयत
प्रापयत । एतमासं विशस्य पचनायमिति भावः । नयतिद्विक्रमः । इत्येवमादि-
श्याज्ञाप्य । निशांते निशांसने । प्रभात इत्यर्थः । प्रत्यासन्ने समापयति मतिः ।
निरान्तं गृहमेव प्रविशेत् प्रविष्टवान् । 'निरान्तं गृहशान्तयो' इति विश्वः ॥

तदनु क्षणदाचरीणा भीषणवीक्षणवाग्दोषोन्मेपणमुकुलितहृदयपु-
ण्डरीका पुण्डरीकयूथपरिवृतसारङ्गाङ्गनाभङ्गीमङ्गीकुर्वाणा गीर्वाण-
तरणीषु शापयलाइसुधा प्रपन्ना जनकनन्दिनी चिन्तामेवमकरोत् ॥

तदन्विति । तदनु रात्रणप्रवेशानन्तरं क्षणदाचरीणा त्रिजटाप्रभृत्यारक्षिक-
राभसीना पिशाचीना च भीषणानि भयकराणि वीक्षणानि विलोकनानि यस्मिंस्तत्त-
द्योक्तं तस्माद्वाग्दोषोन्मेपणात् 'तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भयं यशस्विनि' इत्या-
दिदुर्वचनोच्चारणात् । तथा कवेव रात्रिस्तस्या उन्मेपणादादिर्भावाद्देतो । 'दोषा
रात्रिमुखे रात्रावत्रानव्ययमिष्यते' इत्यभिधानात् । मुकुलीकृतं सञ्चितं हृदयमेव
पुण्डरीकमभ्योचयत्या सा तरोक्ता । राक्षसीपत्यभाषणवशादिभिर्निहतहृदयेत्यर्थः ।
'पुण्डरीकं नितम्भोजम्' इत्यमरः । श्लेषसङ्गीणोऽत्र रूपालम्भारः । किं च पुण्डरी-
कयूथो व्याघ्रनमूटः । 'व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना' इत्यमरः । तेन परिवृताया उप-
निबद्धाया सारङ्गाङ्गनाया हरिणाङ्गनाया या भङ्गी परिपाटिन्नामङ्गाङ्गानुवर्त-
माना । प्राणप्रयाणपर्यन्तावस्थां प्राप्नुवानेत्यर्थः । उपमा । करोतेन्नाङ्गीत्ये शानच् ।
तथा शापयलाइसुधा प्रपन्ना भूलोकं प्राप्ता गीर्वाणतरणी सुरसुन्दरीव स्थिता जनक-
नन्दिनी । एव वक्ष्यमणरूपा चिन्तामकरोत् ॥

सत्प्रकारमेवाह—

नूनं विदितवृत्तान्ते जटायुपि गतायुपि ।

मामिदृश्यामार्यपुत्रं किं नाधिगतवान्प्रभु ॥ २२ ॥

नूनमिति । विदितो ज्ञानो वृत्तान्तो मदपहारवार्ता येन तस्मिज्जटायुषि गता-
युपि मृते सति । आर्यपुत्रं श्रीराम इह तिष्ठतातीत्यर्थम् । अत्र लङ्काया स्थिताम् ।
इहशब्दादव्ययान् 'सुपि स्थ' इति स्थप्रत्ययः । मामनविगतवान्किमज्ञातवार्तिकं
नूनम् । अन्यथा कथमयं नाप्रागच्छेदिति भावः ॥

आहोस्वित्कन्यादमायया विपर्यस्तप्रकृते काकुत्स्थस्य किम्बनास्या
संजायते ॥

१ 'भीषणवीक्षणवाग्दोषाणां वाक्शब्दोपेपणा मुकुलित' इति पाठ २ 'वसुधरान्'
इति पाठ ३ 'मामिहावन्विनामार्यपुत्रं किं नावजुष्यते' इति पाठ

आहोस्विदिति । आहोस्विन् यद्वा । नन्वाद्यमायया राक्षसवचनाशक्त्या विपर्य-
स्तप्रवृत्तेर्विपरीतभावस्य । पूर्वविलक्षणामवस्था प्रपितम्येत्वर्थ । काकुस्थस्य श्रीरा-
मस्यानास्यानादर सनायते किं समुपवते किम् । मयीति शेष ॥

अथवा, तदेवाह—

न केवल मामहरदुरात्मा कृपा च रामस्य निसर्गसिद्धाम् ।

इदं न चेत्साश्रितवत्सल किं भवेत्स तूष्णीं जगदेकवीरः ॥ २३ ॥

अथवेति । पक्षान्तरे ॥ नेति । दुरात्मा दुर्हृदयो रावणो मा केवल मामेव नाह-
रण इत्यहम् । किंतु निसर्गसिद्धा स्वभावसिद्धा रामस्य कृपा परदुःखप्रहाणेच्छारूपा
दया चाहरत् । कयापि वा माययापहतज्ञानित्यर्थ । ननु शयमेतन्निर्णयत इत्याशङ्क्य
तत्र युक्तिं वक्ति—इदमेतत्कृपाहरणं न चेत्तर्हि सश्रितेष्वश्रितेषु वत्सलं किञ्च ।
निरन्तराश्रितरक्षणतत्पर इत्यर्थ । ‘श्रीमान्निगमस्तु वत्सल’ इत्यमर । ‘वन्मा
साभ्या फामबले’ इति लङ्प्रत्यय । जगदेकवीर । निग्रहानुग्रहसमथ इत्यर्थ । स
श्रीराम तूष्णीं भवेत्किम् । उपेक्षापरतन्त्रो जायेत किम् । न भवेदेवेत्यर्थ । कृपा-
हरणाभावे कथमित्य समर्थस्यास्याश्रितेषु तूष्णींभाव इति भाव । अत्र कृपाहरणा-
स्य धेऽपि तत्सवधोक्तेरनिश्चयोक्ति । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥

इत्थं विलप्य रघुपुगवमेवं सततं चिन्तयन्ती कृच्छ्रान्मूर्च्छां
मगमत् ॥

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण विलप्य परिदेवन कृत्वा रघुपुगव श्रीराममेव
सततं निरन्तरं चिन्तयन्ती मनसि भावयन्ती सती । कृच्छ्रात्प्राणसकटान्मूर्च्छां
ओहमगमत् । श्रीरामरुवेदनेन रावणभर्मनानुसवानेन च विषज्ञाभूदित्यर्थ ॥

तत किं तत्राह—

निशाचरीस्ता निरवद्यशीला निर्भर्त्सयन्तीर्निर्मृतं निवार्य ।

अस्वप्नलोकोत्सवमात्मदृष्टं दुःखप्रमेकं त्रिजटा जगात् ॥ २४ ॥

निशाचरीरिति । निरवद्यशीला निर्दुष्टस्वभावाम् । ‘अवद्यपण्य-’ इत्यादिना
निपात । ता सीता निर्भर्त्सयन्ती परितर्जयती । भर्त्सयते परस्मैपदत्व ध्यारया-
तम् । निशाचरी राक्षसीर्निर्मृतं निवलयं निवार्य निषिध्य त्रिजटा नाम काचिद्दुःख-
राक्षसी सीतापक्षपालिनी । अस्वप्नलोकस्य देवनिवृत्त्योत्सव दर्पजनकम् । श्रीरामा-
न्युदयसूचकत्वादिति भाव । ‘उत्सृते ह्यभिलेष उत्सवः परिकीर्तित’ इति रमाकरे ।
आत्मदृष्टमात्मनानुभूतमेकं दुःखं रावणविनाशसूचकत्वाद्दुष्टं स्वप्नं जगादोक्तवती ।
तथा च रामायणम्—‘स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमदृषण । राक्षसनामभावाद्य
भर्तुरस्या जयाय च ॥’ इत्यादि । वृत्तमुपजाति ॥

न केवल स्वयमेव कथितवती त्रिजय, किंतु सीताया आलम्बनभूताप्यभवदित्याह—
किं च,

उपद्रवृक्षस्य परोक्षभावा-
दुपेत्य पृथ्वीं सुचिर लुडन्त्या ।
नक्तंचरस्त्रीमुखकशिंताया
सीतालतायास्त्रिजया जटाभूत् ॥ २५ ॥

किं चेति । तत्प्रकारमेवाह—उपद्रेति । उपद्रवृक्षम्यान्तिनाश्रयवृक्षस्य । तद्रूपस्य श्रीरामस्येत्यर्थः । 'स्वाद्युपद्रोऽन्तिकाश्रये' इत्यमरः । 'उपद्र उपाश्रये' इति निपातः । परोक्षभावादसानिध्यादेतो पृथ्वा भुवमुपेत्य सुचिरम् । अतिचिरकालमा-
रभ्येत्यथ । लुडन्त्या विवर्तमानाया । किं च नक्तंचरस्त्रीणा राशसीना मुनैः पश्य-
वचने कशिंताया कर्ष्यं प्रापिताया । निपीडिताया इति यावत् । तथा नक्तंचर-
स्त्रीणा शिथिन्याः रयकीटकविशेषाणा मुखैर्बर्दने कशिंताया कर्षिताया । नक्तंचर-
स्त्रीशब्द शिथिलीनाचक्रेण निघण्टुन्तरेषु सृज्य । सीताया एव लताया । त्रिजया
जटा शिफा । पुनस्तथानालम्बनेत्यथ । अभूदासीत् । 'स्क्न्धशाखाशाले शिफानटे'
इत्यमरः । श्रारामविजयसूचकपुमनिमित्तकथनेन सीतामाधासयामासेत्यथ । श्लेष
पुत्रीर्णोऽयं रूपकालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥

तदनन्तरमात्मत्यागाय स्पृहयन्त्या मैथिल्या मान्तिरियमनुपेक्ष-
णीया तपस्विनी नीतिममुञ्चतीति चिन्ता परिगृह्य नेदीयानस्या
यभूव ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं त्रिजयस्त्रप्रकथानन्तरं मैथिल्या सीताया नाम-
त्यागाय देहत्यागाय । 'आमा जीवे घृता देहे' इत्यभिधानात् । 'स्पृहेरीमित' इति
सप्रदानत्वाच्चतुर्थी । स्पृहयन्त्यामभिलषन्त्याम् । राशसीविरचितोपद्रवात्सहिष्णुत्वादिति
भावे । नारतिर्हनुमान् । तपस्विनी शोन्त्या । 'शोच्येऽपि च तपस्विनी' इत्यमरः ।
अनुपेक्षणीया नानादरणीया । न विलम्बकरणेन हिमनीयेति यावत् । इति मत्वेति
शेषः । नीतिममुञ्चतीम् । नानियुक्तमित्यर्थः । 'शे मुचासीनाम्' इति सुमागमः ।
चिन्तामेतत्समुखीभावविचारः परिगृह्य कृत्वा । अस्या मैथिल्या नेदीयानन्निकर्तृती
यभूव । 'अग्निक्रमाटयोर्नेदसाधौ' इति नेदादेशः ॥

तत ,

तत इति । ततो नेदिष्ठानन्तरम् ॥

देव्या दशाननवचोमयवज्रदीर्घ-
कर्णान्तरघणप्रिरोपणमेपजानि ।
विस्मयणार्थमयमन्वयसगतानि
रामाभिर्कीर्तनमधूनि शनैर्न्यपिञ्चत् ॥ २६ ॥

देव्या इति । अथ हनूमान्दशाननस्य रावणस्य वचोमय वाग्रूप यद्वज्रमायुध तेन वीणयोर्विदारितयो कर्णयोरन्तरे यानि व्रगानि क्षतानि तेषा विरोपणे चिकित्साया मेपजान्यापयानि । 'मेपजापवभैपज्यानि' इत्यमर । तथान्वयेन वशेन सगतानि । 'राजा दशरथो नाम रथमुद्धरवाजिमान्' इत्यादिवशप्रशसापूर्वकाणीत्यर्थः । राममु भिकीर्तनानि श्रीरामनामसनीर्तनान्येव मधूयमृतानि देव्या सीताया विस्मम्भणा- र्थम् । विश्वासोपादनार्थमित्यत्र । 'समौ विस्मम्भविश्वामौ' इत्यमर । अथेन सह नित्यममास सर्वत्रिद्वता च वक्ष्य्या । शनैरव्यग्र न्यपिबत् । श्रावितवानित्यथ । रूपशालकार । वसततित्काटुत्तम् ॥

तदनन्तर समन्तात्प्रसारितनयना जनकतनया तस्यां शाखाया शास्त्रामृगमुद्गीक्ष्य दुःस्वप्नबुद्ध्या चकितहृदया सलक्ष्मणाय रामाय भर्त्रे भद्रमाशंसमाना जनमिम दुरापस्वारं स्वप्न. कथमाप्नुयादिति विचिन्त्यं मायया समायातनैर्ऋतपतिबुद्ध्या तस्मान्मास्तपुत्रा- सत्रास ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं श्रीरामसकीर्तनादन्तर जनकतनया सीता स- न्तात् । विष्णु विदिविष्णु चेत्यर्थः । प्रसारितनयना कुत एतत्प्रयुक्तमिति प्रवर्तितद्वारा राती । तस्याम् । नेदिष्ठायामित्यथ । शाखाया शिक्षापाविष्टपे । स्थितमिति शेषः । शास्त्रामृग वानरमुद्गीक्ष्य दुःस्वप्नबुद्ध्या दुष्टम्भप्रोऽयमिति भ्रान्त्या । स्वप्ने वानरदर्श- नस्याशुभसूचकत्वेन शास्त्रसिद्धत्वादिति भावः । तथा रामायणे—'स्वप्नो मया विहृतोऽथ दृष्ट शास्त्रामृग शास्त्रगणनिषिद्ध' इति चकितहृदया सभ्रान्तात् करण- अत एव सलक्ष्मणाय लक्ष्मणसमेताय । 'तेन सहेति तुन्ययोगे' इति बहुव्रीहि- 'वोपमर्षनस्य' इति सहशब्दस्य सत्वम् । भर्त्रे प्राणेश्वराय श्रीरामाय । 'चतुर्थी चाशि- ध्यायुष्य—' इत्यादिना चतुर्थी । भद्र कुशलमाशंसमाना । 'स्वस्तस्तु रामाय सलक्ष्म- णाय' इति कल्याणाशसन कुर्वाणेत्यर्थः । 'श्व श्रेयस शिव भद्र कल्याण मङ्गल- शुभम्' इत्यमर । आङ्पूर्वाच्छसते ज्ञानच् । ततो दुरापस्वाप दुष्टप्रापनिद्रम्- 'स्वान्निद्रा शयन स्थाप' इत्यमर । एतेन जागराख्या चतुर्था मदनावस्था सूच्यते- तदुक्तम्—'दृक्चन सङ्गसकपो जागर वृशत्प रति । हीत्वागोमादनूच्छान्त- इत्यनन्ददशा दश ॥' इति । इममीदृगवस्थापन्न जनमित्यात्मनिर्देशः । स्वप्न स्वप्नदश- कथ कुतो वाप्नुयात्सगच्छेत् । नाप्नुयादेवेत्यर्थः । तनान्तरायकत्वात्स्येति भाव- तथा च रामायणम्—'स्वप्नोऽपि नाथ न हि मेऽग्नि निद्रा शोभेन दुःखेन च पीडि- ताया' इत्यनेन प्रकारेण विचित्रालोच्य मायया वानरभूमिस्था समायात- पुनरागतोऽथ नैर्ऋतपती रावण इति बुद्ध्या । तद्गोचरभ्रान्त्येत्यर्थः । तस्मात्तथाभूत्वा- न्मास्तपुत्रात् तत्रास विभाय । 'भीनार्याणा मयहेतु' इत्युपादानत्वात्पथमी ॥

तत किं वनाह—

सोऽपि समवतीर्य वचनवैचिन्याञ्जनकपुनीं प्रेत्याययितुमाञ्जनेय
कृताञ्जलिव्यञ्जिज्ञपत् ॥

स इति । स आञ्जनेयोऽपि समवतीर्य शाखाया सकाशादवरह्य वचनवैचिन्या-
त्तत्फालोचितनिजवचनरचनाविशेषचानुर्याञ्जनकपुनीं जानकीं प्रत्याययितु समाश्वास-
यितुम् । 'प्रत्याययन्' इति शत्रन्तपाठ आञ्जनेयविशेषणम् । समाश्वासयन्नित्यर्थः ।
'प्रत्ययोऽधीनशापज्ञानविनासहेतुषु' इत्यमरः । कृताञ्जलिर्विरचितकरसपुटं सन ।
विनयलक्षणमेवम् । व्यञ्जिज्ञपडिज्ञापितवान् ॥

विज्ञापनप्रकारमेवाह—

कल्याणि ! त्वद्वियोगेन तीव्रवेगेन ताम्यत ।

राघनेन्द्रस्य दूतं मामन्यथा मा स्म मन्यथा ॥ २७ ॥

कल्याणीति । हे कल्याणि शोभने जानकि । एतेन सौभाग्याभिवाचनेन
सबोधनेन श्रीरामस्य कुशलं सूच्यते । गौगदित्यान्धीप् । तीव्रवेगेन चण्डरवेण ।
तुनिरोधेनेत्यर्थः । 'निम्न तीरण सर तीत्र चण्डमुग्ग पडु स्पृतम्' इति हलायुधः ।
त्वद्वियोगेन त्वद्विरहेण हेतुना ताम्यतो ग्लायत । क्रिद्यत इत्यर्थः । एतेन व्यापा-
न्तरामकल्पना न कायेति सूच्यते । राघनेन्द्रस्य रघुनाथस्य वत संदेशहरम् ।
'स्वात्संदेशहरो वन' इत्यमरः । मा मन्यथा प्रकारान्तरेण मा स्म मन्यथा । न
विचानीया इत्यर्थः । 'मोतरे ल्च् च' इति चमारादाशीर्ये ल्च् । 'न माङ्गाने'
इत्यङागमाभावः ॥

त्वया मह प्रस्थितचित्तवृत्ति-

विभावरीकोकसमानधर्मा ।

यचोऽघ्नीन्मैथिलि ! मन्मुत्सेन

त्वा कौशल कोसलराजपुत्र ॥ २८ ॥

त्वयेति । हे मैथिलि, त्वया मह प्रस्थिता प्रयाता चित्तवृत्तिर्यस्य स तयोच ।
त्वदेनायत्तचित्त इत्यर्थः । अत एव विभावरी रान्या य कोकश्चक्रवारलास्य
समानो धर्मो यस्य ॥ तत्रोक्तः । जतिपिरहातुर इत्यर्थः । 'कोकश्चक्रवारलास्य'
इत्यमरः । 'धमादनिन्कलात्' इत्यनित् । कामलाया अनपदान्ता याया कोसलराजो
दशरथः । तस्य पुत्र धारामो मन्मुत्सेन मङ्गारा त्वा कुशलनेन कोशलम् । स्वाधेऽर् ।
वच क्षेमवचनमप्रवीणोचन् । तुवो ल्च् । 'ध्रुविशक्ति-' इत्यादिना द्विकर्म-
त्वम् । 'अस्यि च' इति सीनप्या वर्मत्वम् । उपजातिवृत्तम् ॥

अथ प्रत्ययदान्त्राद्य लक्ष्मणवार्तामप्याह—

अपि च,

१ 'प्रयापयन्', 'प्रत्याययन्' इति पाठौ

शिरसा तव सौमित्रिरकरोदमिवादनम् ।

अपृच्छत्सोऽपि भद्रं त्वामधिपञ्च वनौकसाम् ॥ २९ ॥

अपि चेति । तदेव विवृणोति—शिरसेति । हे वन्याणि, सुमित्राया अपत्यं पुमानसौमित्रिर्लक्ष्मण । 'बह्वादिभ्यश्च' इतीन्द्रप्रत्यय । शिरसा मूर्ध्ना नमस्कारमन्वरोत्कृतवान् । अयं सुग्रीवमख्यमपि जातमिति सूचयन्नाह—अपृच्छदिति । स प्रसिद्ध वनौकसामधिपोऽपि च वानरेश्वर सुग्रीवश्च । 'मर्कटो वानर कीशो वनौका' इत्यमर । त्वा भद्रं बुद्धत्वात्पृच्छत् पृष्टवान्, दुह्यादित्वाद्भिकर्मकत्वम् ॥

एवमभिहितया तया संभूतविक्षम्भतया भयादपेतया तावदनु-
युक्त पवनतनयो घालिमरणकारण सुग्रीवस्य सत्यमाख्याय प्राचे-
तसचेत इय संततसंनिहितरामनाममद्गलमद्गुलीयकमस्यै प्रायच्छत् ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेणाभिहितयोक्तया । अत एव संभूतविक्षम्भतया सजातविश्वासतया हेतुना । 'समौ विशम्भविश्वासा' इत्यमर । भयादपेतया । अपगतमाध्वसयेत्यर्थः । 'अपेतापोट-' इत्यादिना पञ्चमी । तया सीतया । तावत्त-
दानीमनुयुक्तः । कश्च सुग्रीवमख्यं जातमित्यादि पृष्टं सन् । 'प्रश्नोऽनुयोगं पृच्छा च' इत्यमर । पवनतनयो हनूमान् । घालिमरणकारणं सुग्रीवस्य (कर्तुं) सत्यं मैत्रीम् । 'सत्ययुक्त्यै' इति यप्रत्ययः । आख्याय सम्यक्-व्ययित्वा प्राचेतमचेत इव घालनीदिभ्यश्च इवेत्युपमा । संततसंनिहितेन निरन्तरसनिष्टेन रामनाम्ना मद्गलं कर्याणरूपम् । विलिखितश्रीरामनामवर्णावलीशोभितमित्यर्थः । अद्गुलीयकं श्रीरामप्रेषितामभिज्ञानमुद्रि-
भामस्यै सीतायै प्रायच्छत्तवान् । 'पाप्राध्या-' इत्यादिना दाणो यच्छादेशः ॥

सौरयावहस्य पवनात्मजनीयमान-

रामाद्गुलीयकविलोकनवासरस्य ।

सत्यं कलाशततमीं भुवि नैव मेजे

पाणिग्रहोत्सवदिनं जनकाल्मजाया ॥ ३० ॥

सौरयेति । जनकाल्मजाया सीताया पाणिग्रहोत्सवदिनं विवाहमहोत्सव-
दिवसं (कर्तुं) सौरयावहस्य परमानन्दमरस्य पवनात्मजेन हनूमत्तं नीयमानमानीतं
यद्रामाद्गुलीयकं श्रीरामाभिज्ञानाद्गुलिमुद्रिमां तद्विलोकनवामरस्य संसददर्शनदिनस्य
शततमीं शतस्य पूरणीम् । तस्य पूरणे दृष्टो 'नित्यसतादिमासार्धमाससप्तत्सराच्च'
इति मटागमे टित्त्वान्डीप् । कलामशम् । 'कला स्यान्मालिकादृष्टो शितपादावपि
मात्रके । 'घोटशाशोऽपि चद्रस्य' इति विश्वः । भुवि सत्यं यथार्थं नैव मेजे
न प्रापैव । ततोऽपि सहस्रगुणाधिकान् दजनमत्वात्स्येति भावः । अत्र कलामश-
रुनधेऽप्यसवन्योक्तेरतिशयोक्तिः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

ततस्त जानकी नि सीमहर्षा वभाषे ॥

तत इति । ततोऽद्भुतीयकप्रदानानन्तर जानकी नि सीमहर्षा निरतिशयानन्दा
सती त हनुमन् वभाष उवाच ॥

भाषणप्रकारमेवाह—

महाभाग ! सर्वथास्य दुरात्मन प्रत्यासीदति मृत्युरेवमनलाभिधा-
नया विभीषणदुहित्रा स्वमात्रा प्रेषितया भाषित च । अयमप्यनार्यशी-
लस्तुरीयमुपायमन्तरेण नै मामार्यपुत्रस्य समर्पयिष्यति । नियतमह-
मपि मासादूर्ध्वं न शक्त्या प्राणान्छेषणान्धारयितुमिति ॥

महाभावेति । हे महाभाग परहितचरणभाग्यसंपन्न ! सर्वत्रा सर्वप्रसारेणास्य
दुरात्मन पापिष्ठस्य रावणस्य मृत्युरन्तरं प्रत्यासीदति प्रत्यासन्नो भवति । त-
त्प्र-
त्यासादन तथा निश्चितमित्यर्थं । नयेत्तन्मदभ्यूनमात्रम्, कित्वात्तमुत्साच्छ्रुतमपी-
त्याह—एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण । अनलेखभिधान यस्यास्तस्या तथा स्वमात्रा
निजजनन्या अन्मपभपातिन्या सरमया प्रेषितया एतद्वार्ताकथनार्थं प्रहितया
विभीषणदुहित्रा विभीषणपुत्रिकया भाषित च कथितमपि । अतोऽनार्यशीलस्तुच्छ
भाषोऽय रावणोऽपि च तुरीय चतुर्थम् । 'चतुरदशतारागभरलोपध' इति
छन्दस्य । आद्यभरलोपध । उपायमन्तरेण । दण्डोपाय विनेत्यर्थं । 'अन्तरान्तरेण
शुके' इति द्वितीया । मामार्यपुत्रस्य राजपुत्रस्य धीरामस्य । आर्यपुत्रेति राजपुत्रा-
णामभिधानम् । 'आर्यो त्राक्षणकुमारयो राजा च' इति निपातनात् । न समर्पयिष्यति
न दास्यति । दण्डोऽप्ययमविलम्बेनैव प्रयोक्तव्य इति—नियतमिति । अहमपि
नियत निश्चित मासादूर्ध्वम् । एतन्मामव्योपरिष्ठादित्यर्थ । कृपणान्धीना प्राणाधार-
यितु निर्वोढुम् । 'शकृष्ट' इत्यादिना मुमुग्रत्वम् । न शक्त्या शक्ता न भवे-
यम् । अत ऊर्ध्वं जीवित स्वश्यामीत्यर्थं । इति वभाषे इति सवन्ध । तथा च
रामायणम्—'धारयिष्यामि मास तु जीवित शत्रुसदन । मासादूर्ध्वं न जीविष्ये त्वया
हीना वृषात्मन ॥' इति ॥

एतदानर्प्यं मारतिमहानुभावे । मा भैषी । भवन्ती बहून्नेव तूर्ण-
मुल्लङ्घितसागरो रेंद्युवरचरणसरसिजर्ममीपमुपयास्यामि । मामसमर्थं
न समर्थयेया इत्यभिहितवान् ॥

एतदिति । एतत्सीतावचनमाकर्ष्य श्रुत्या माघतिर्हनुमान् । हे महानुभावे
महामामर्ष्यसंपन्ने ! सामर्ष्यमत्र परमपातित्रयप्रनुक्तमिति द्रष्टव्यम् । मा भैषीर्भय
मा प्राप्नुहि । भवन्ती पूज्या त्वा बहून्नेव सन्धे धारयन्नेव तूर्णमुल्लङ्घितसागर

१ 'मृत्युस्तथैवम्' इति पाठ २ 'महा च स्वमात्रा' इति पाठ ३ 'ममायपुत्रस्य
न' इति पाठ ४ 'कृपणा' इति नास्ति कचिद् ५ 'राज्य' इति पाठ ६ 'समीपम्'
इति नास्ति कचिद् ७ 'इत्येव मा ममर्थं समर्थयेया इत्यभिधाया' इति पाठ

उत्तीर्णसमुद्रं सन् रघुनरस्य श्रीरामस्य चरणसरसि तमगीष पादकमलसमीपमुपयास्यामि
प्राप्यामि । मामसमर्थं न समर्थयेथा मा मन्यस्वेल्यभिहितवानुवाच ॥

किं च,

किं चेति । अपि चेत्पर्यं ॥

महामहीध्रसध्रीचीं सोऽयं वृद्धिमुपेयिवान् ।

यया नूनमपाराशि कुल्यातुल्या दशा दधौ ॥ ३१ ॥

महामहीध्रेति । सोऽयं हनूमान्स्वमामर्थ्यपरिज्ञानाय महता महोध्रेण गिरिणा
सध्रीचीं समाना वृद्धिमुपेयिवान्प्राप्तवान् । 'महीध्रे शिखरिष्मामृद्' इत्यमरः ।
यया देहदृष्ट्यापाराशि समुद्रं कुल्यातुल्यामल्पीकृतसरित्समाना दशा स्थितिं दधौ
धृतवान् । 'कुल्यात्पा वृत्रिमा सरित्' इत्यमरः । हनूमदेहापेक्षया समुद्रोऽयं इव
प्रतीयत इति भावः ॥

अथ तमुवाच सा जनकराजसुता मुदिता

किमु तव दुष्कर चरणलङ्घितधारिनिधे ।

अपि तु मया सह प्लवगपुंगव ! यास्यसि चे-

न्नियतमपायिनी परिणमेद्भवत पदवी ॥ ३२ ॥

अथेति । अथ हनूमदेष्टुददर्शनानन्तरं जनकराजसुता सीता मुदिता सतुष्ट्या
सती तमाजनेयमुवाच—हे आजनेय, चरणाभ्यां लङ्घितस्त्रीणो धारिनिधि समुद्रे
येन तस्य तव दुष्करं कर्तुमशक्यं कार्यं किमु किमस्ति । किञ्चिदपि नास्तीत्यर्थः ।
अपि तु किंतु । हे प्लवगपुंगव वानरोत्तम, मया सह त्वं याम्यसि गमिष्यसि चेद्भवत
इयं पदवी मागाऽपायिनीं दृष्ट्वा परिणमेद्भवेत्सकटयुक्ता भविष्यति ॥

अन्यच्च,

अन्यथेति । किं चेत्पर्यं ॥

पातिव्रत्यहुताशनेन यदि तं कुर्यामहं भस्मसा-

त्सत्यं दाशरथे शरस्य न भवेदात्मोचिता पारणा ।

किं चैतस्य यशोनिशापतिरपि प्रम्लानकान्तिर्भवे-

द्भ्रात ! शासितरावणे रघुपतौ यात्रा मम श्रेयसी ॥ ३३ ॥

पातिव्रत्येति । हे आजनेय, पातिव्रत्यहुताशनेन पातिव्रत्यामिना तं रावणं
भस्मसाद्भस्मीभूतं कुर्यां करोमि यदि तर्हि दाशरथे श्रीरामस्य शरस्य वाणम्यात्मो-
चिता स्वानुरूपं पारणा पूर्तिः । तृप्तिरिति यावत् । न भवेन्न म्यात् । सत्यं
यथार्थम् । नात्र सदेह इत्यर्थः । श्रीरामबाणेनैव रावणहननं कर्तव्यमिति भावः-१,
श्रीरामम्यापरीत्यावहवाचं ममैतन्न युज्यत इति पश्चान्तरमाह—किं चेति । किं च ।
एतन्मात्रमेव न भवतीत्यर्थः । एतस्य दाशरथेर्यशोदानक्षात्रोद्भवान्त्वमारया-

द्वेष निशापति चन्द्रोऽपीति रूपम् । प्रमत्तनक्तान्ति प्रशङ्गशोभो भवेत् । स्वसामर्थ्येनैव सीता रावण विनाशितवती, रामस्त्वशक्त एव जात किमिलपकीर्ति सम्बन्धिष्यतीत्यर्थं । अत हे आत इत्यादरेणामन्त्रणम् । रघुपतौ रघुनायके शासितरावणे विध्वंसितरावणे । श्रीरामेण रावणे विध्वंसते स्तीत्यर्थं । मम याना प्रतिप्रयाण श्रेयसी प्रशस्या । श्रेष्टेति यावत् । 'प्रशस्यस्य थ' इति आदेशः । अतो मयैवमागन्तु न युज्यते । श्रीरामो यथा क्षिप्रमागच्छेत्तथा त्वया प्रोत्साहेतव्य इति भावः । उक्त-रूपकयोः ससृष्टिः । शार्ङ्गलविक्रीडित वृत्तम् ॥

एवं व्याहृत पवनसुनो विनीता सीतां पुनरागभाषे ॥

एवमिति । एवमनेन प्रकारेण व्याहृत उक्तं सन् । एतथेति शेषः । पवनसुतो हनुमान् । विनीता विनययुता सीता पुनरागभाष उक्तवान् ॥

तदेवाह—

मायामृगेण तव मैथिलि ! वञ्चितायाः

शाखामृगेण पुनरागतिरित्ययुक्तम् ।

एषा कथापि भुवने विनीता यदि स्या

त्का नाम रामधनुष प्रथिता प्रशस्ति ॥ ३४ ॥

मायेति । हे मैथिलि ! मायामृगेण वनमृगेण वञ्चितायाः प्रतारितायाः । विप्रलब्धाया इति यावत् । तव । महानुभावाया इति भावः । शाखामृगेण वनरगेण पुनरागतिः प्रत्यागमनमित्येतदयुक्तमनर्थम् । वञ्चनेनापहरणं पुनः सकोचेनागमनं चेत्येतत्संभारिताप्रान्तव न युक्तमिति भावः । राश्याः पुनः राजप्रागेणैवागमनं युक्तमिति भावः । किं चेया उक्ता कथा वार्तापि भुवने जगति । 'विष्टप भुवन जगत्' इत्यमरः । विनीता विस्तृता प्रचुरा स्यात् यदि, तर्हि रामधनुष श्रीरामचापस्य । जगत्प्रसिद्धस्येति भावः । क्व नाम क्व वा प्रशस्तिः परनिरामकत्वप्रयुक्तस्यात्रिः प्रथिता प्रसिद्धाः । स्यादिति शेषः । न स्यादेवेत्यर्थः । अतस्त्वयाल्पकालक्रेयसहिष्णुतया प्रस्थातव्यम्, श्रीरामेण पुनरागत्य रावणं जित्वा त्वं प्रत्यानेतव्याः श्वेतयमेव राक्षन्त इति भावः । बभन्तित्वात्तम् ॥

अथ सीताप्रशंसापूर्वकं निगमयन्नाह—

किं बहुना, इत्येतदेवं चिन्तितम् । यदर्हं राघवगृहिण्यास्तदेव निश्चितम् । यत्सदृशमीदृशस्य समाचारस्य तदेव प्रकाशितम् । यदनुगुणं रावणापराधप्रतिक्रियायास्तदेवानुमोदितम् । यदनुकूलं कुलवधूशीलस्य तदेव कथितम् । यदुचितं क्षत्रियाणीवाणीप्रेरकमस्य

तदेवोपक्रान्तमिति बहुश प्रशस्य सर्वथा रामलक्ष्मणौ लङ्कामिमां
प्राप्ताविति जानकि ! जानीहि । अनुजानीहीमं जन प्रस्थातुम् ॥

किमिति । बहुना किम् । काल्यापनकरैरनेवैर्वचनैरलमिल्यर्थ । कुत । इत्ये-
तत्प्रकृतमिदं चिन्तितं पर्यालोचितम् । समयोचितवेनैतदेव विचारितमिल्यर्थ । 'शुद्धिं
हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिषु' इत्यमर । किमेतदिल्लत आह—यदित्यादिना । राघवस्य
रघुवशोद्भवस्य श्रीरामस्य गृहिष्या धर्मपत्न्या यदर्हं युक्तं तदेव निश्चितं निर्णीतम् ।
ईदृशस्य । अनिर्वाच्यस्येत्यर्थ । समाचारस्य पातित्रयधर्मस्य यत्सदृशं तुल्यं तदेव
प्रशंसितमभिव्यञ्जितम् । रावणापराधप्रतिक्रियाया यदनुगुणमनुरूपं तदेवानुमोदितं
भ्युपगतम् । तुल्यधृशीलस्य कुलस्त्रीत्वभावस्य यदनुकूलं समानं तदेव कथितमुक्तम् ।
धनियाणी क्षत्रकुलोद्भवा । 'अर्थद्वित्रियाभ्यां च' इति ङीप् आनुगागमश्च । तस्या
वाणीप्रक्रमस्य वचनपरिपाठ्या यदुचितं तदेवोपक्रान्तमारब्धम् । इत्येव बहुशो बहुवारं
प्रशस्य प्रस्तूय हे जानकि ! सर्वथा सर्वप्रसारेण । प्रकरवचने यत् । रामलक्ष्मणौ
लङ्कामिमां प्राप्तां प्रविष्टौ जानीश्वबुध्यस्व । तथेम जनम् । मामित्यर्थ । प्रस्थातु
पुनर्गन्तुम् । प्रपूरणशब्दवदुपसमणं धात्वर्थस्य बाध । अत एव । 'प्रस्थानं गमनं
गम' इत्यमर । अनुजानीह्याज्ञापय ॥

अथ च पुनः श्रष्टव्यं किञ्चिदवशिष्टं विद्यत इत्याह—

किं च,

किं चेति ॥

तदेवाह—

काकुत्स्थेन विदितपूर्वमभिज्ञानं किमपि दीयतामिति ॥

काकुत्स्थेनेति । काकुत्स्थेन ककुत्स्थवशोद्भवेन श्रीरामेण विदितपूर्वम् । पूर्वं
विज्ञातमित्यर्थ । 'मुप्सुपा' इति समास । किमपि किञ्चिदभिज्ञानं ज्ञापकवस्तु दीयता
प्रतिपाद्यतामित्यावभाष इति सन्धः ॥

ततः किं जातं तत्राह—

सा तु दीर्घं निश्वस्य निश्चित्य पुरा खलु चित्रकूटतैट्ठवने तरणतर-
तरमणीयतया मन्दीभवश्चन्दनवैभवे रघुनन्दनेनोपधानीकृताङ्गाया
मम पयोधरपरिसरे खरतरनखराप्रविरचितविदारणं धाराधरनामानं
कारु रघुपतिर्व्यलोकयत् ॥

सेति । सा सीता । तुशब्दोऽप्यर्थः । दीर्घं निश्वस्य । वक्तव्यार्थस्मरणवीजोद्घो-
षकचिन्तानुवादं सविपादमभिनीयेत्यर्थः । निश्चित्य । तदुक्तम्—'सदृशादृष्टचिन्ताया

१ 'जानकि, जानीहि' जनमिममनुजानीहि प्रस्थातुम्' इति पाठ २ 'किमप्यभिज्ञानं
दीयताम्' इति पाठ ३ 'नटवन' इति पाठ ४ 'मन्दीकृत' इति पाठ ५ 'रघुनन्दनो-
पधानीकृतोत्सङ्गाया' इति पाठ ६ 'अवालोकयत्' इति पाठ

स्मृतिवीजस्य बोधका इति । अथ प्रत्यभिज्ञानारयाविकामाह—पुरेति । पुरा पूर्वम् । खलुशब्दो वाक्यालकारे । तरुणतरैरखन्ततदङ्गणेस्तरभिर्वृक्षै रमणीयतया सुन्दरतया हेतुना । अथवा तरुणतरास्तरवो यस्मिन्नतथोक्तम्, अत एव रमणीय च उच्ये भावस्तथा तथा । मन्दीमवनं दनवेममिन्द्रोद्यानसोभाग्यातिशयो यस्मात्तस्मिन्स्त-
गोक्त इत्यनिशयोक्ति । चित्रकूटतटवने चित्रकूटाचलतटविपिने रघुनदनेनोपधा-
नीकृत उपनहोङ्कनोऽङ्क उत्सङ्को यस्यास्तम्या । 'उपधानं तूपनर्ह' इत्यमर ।
अम पयोधरपरिसरे कुचप्राप्ते खरतरनखराभेरतिनिशितनखमुग्धोर्विरचित विदारण
खण्डन येन त तथोक्त धारावर इति नाम यस्य त क्वक कानामुर रघुपति श्रीरामो
व्यलोक्यदपश्यन् ॥

तत निमकरोदित्यत आह—

कुशरूपकुशेशयासनाख

विजहौ वासविचायसे स वीर ।

अथ तत्कृपया हुनाक्षिमात्र-

चिरजीवी स दधौ यथार्थसजाम् ॥ ३५ ॥

कुशेति । स वीर धारामो वासवस्यापख पुमांवासवि । 'अत इन्' । स
वासौ वायसश्च तस्मिन्निन्द्रपुत्रे काक्यसुरे कुशरूपकुशेशयासनाख दर्भरूपद्रव्याख
विजहौ प्रायुद्ध । अथ प्रयोगानन्तर स तादृगवस्थापन्नाक्षिरकालपावां करुस्त्वस्य धारा
मस्य कृपया दयया हतमतिमात्र यस्य स तथोक्त सन् । यथायसना चिर जीव-
तीति चिरजीवी इत्यन्वयनामधेय दधा । एतदभिज्ञान श्रीरामाय कथयेति वाक्य-
शेष । सोऽय ब्रह्माङ्गानुवृत्त सन् शरण्यान्तराभावात्तमेव परमकरुणिक धाराम
दारण गत्वा पुनस्त कृपयाऽमोघाय ब्रह्मावाय नेत्रमेक दत्त्वा मुक्तोऽभूदित्यर्थ । 'चिर-
जीवी चैकदृष्टिमौजुलि पिकवर्धन' इत्यमर । तथा रामायणम्—'स दर्भं सन्ध-
राद्ब्रह्म ब्राह्मेगात्रेण शोचयन् । स वीर इव कालाभिर्जज्वालभिमुजो द्विजम् ॥ स
त प्रसीत विशेप दर्भं त वायस प्रति । ततश्च वायस दर्भं सोऽम्नरेऽनुपगम ह ॥'
इति औपम्येन्दसिङ्ग कृतम् ॥

इत्य वाचस्पत्यकर्मभिरान दत्त्वा सप्रति वस्तुरप दानु प्रावतेतेत्याह—

सैषा परिचितकथास्मरणार्द्रिङ्गुणितदुर्दशा केशपिनद्धमपरमिदम-
भिज्ञानमुन्मुच्य ॥

सेति । सैषा सीता परिचितकथास्मरणेन पूर्वानुभूतवृत्तात्तस्म्यत्या द्विगुणिता
द्विरारुता दुर्दशा दुरवस्था यस्या सा तथोक्ता सती केशपिनद्ध चिचुरान्छादितम् ।
'अपिधानतिरोवानपिधानान्छादनापी च' इत्यमर । 'वष्टि भाग्युरिरापोमवाप्योरप-
सर्गयो' इत्यपेरकारलोप । नक्षते कर्मणि क । अपरमयादिद वक्ष्यमाणमभि-
ज्ञानम् । चूडामणिमिलयं । उन्मुच्य विवृष्य ॥

चूडामणिं कपिवरस्य ददौ दशास्य-
सत्रासपुञ्जितरपाग्निदश कृशाङ्गी ।
आदाय तत्प्रणतिपूर्वमसौ प्रतस्थे
माणिक्यगर्भवदनोरगतुल्यवाह ॥ ३६ ॥

चूडामणिमिति । कृशानि विरहवेदनावशान्कार्यावस्थापत्नान्यद्धानि यस्या
सा कृशाङ्गी तन्वी सीता । 'अङ्गात्रकण्ठेभ्यध्वेति यक्तव्यम्' इति ङीप् । दशास्या-
द्रावणाद्य सत्रासो भीतिस्तेन पुञ्जित पिण्डीभूतो यो स्याग्नि क्रोधाग्निस्तस्य दशोव
दशावस्था यस्य स तथोक्तम् । रुपेलत्र हलन्तादिकपाद्यात् । अप्रोत्प्रेक्षितानुप्राणित
निदर्शना । चूडामणिं शिरोरत्न कपिवरस्य वानरोत्तमस्य हनूमतो ददौ श्रीरामायै-
तमपि प्रदर्शयेति दत्तगती । अत्र कपिवरस्येति सबन्धसामान्ये षष्ठी । यत् 'कर्मणा
यमभिप्रैति स सप्रदानम्' इति सप्रदानसज्ञा न भवति । स्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वन्पस्या-
भावात् । नहि स्वीय धनमस्मै दीयते किन्तु प्रत्यभिज्ञानप्रदर्शनमात्रेण मणिदानध्य-
पदेश । तथा च नन्वेवमपि रजकस्य बलं ददाति घृतं पृष्ठं ददातीत्यत्रापि प्राप्नो-
तीति चोद्यमुद्गाभ्य । नैतदस्ति । दानं हि नाम पूज्यानुग्रहकान्यया द्रव्यपरित्याग
परस्वत्वापादनं च । तच्चेह नास्तीति न्यासकारेणोक्तम् । ननु भाष्यकारमते तु चतुर्थ्यैव
भाष्यम् । तथा च कैयटकारे कैश्चिदन्वर्थसज्ञाविधानाद्ददातिविषय एव सप्रदानसज्ञे-
त्यभ्युपगतम् । दानं च स्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वापत्तिपर्यन्तमिति प्रत्याख्यातमुभय-
मुक्तमन्यत्र भाष्यकारेण सज्ञाभ्युपगमात् । तथा च क्रियाग्रहणस्य मत्वर्थकर्मणि
विहितस्य सूत्रस्य च प्रत्याख्यानं कृतम् । तथा स्वत्वनिवृत्त्यभाववद्ददाते प्रयोगो
दृश्यते । 'न शश्वस्य मतिं दद्यात्' इति 'सण्डिकोपाध्याय शिष्याय चपेटिका ददाति'
इति च सप्रपद्यमुपपादितत्वादिति । अतः कपिवरस्तत्प्रणतिपूर्वं तस्या सीताया नमस्का
रपूजकमादाय स्वीकृत्य । मणिमिति शेषः । माणिक्यं गर्भं यस्य तन्माणिक्यगर्भं वदनं
वक्रं यस्य तेन तथोक्तनोरगेण सर्पेण तुल्यं सदृशो बाहुर्यस्य स तथोक्तं सप्र-
तस्थे प्रस्थितवान् । उपमा । अस्याश्च पूर्वोक्तकारेण ससृष्टिः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

ततः कृतकृत्य एव निर्गत्य निजागमन निशाचरपते प्रकाशयितुम-
शोकवनिना प्रवभञ्ज प्रभञ्जनात्मजः ।

तत इति । ततः प्रस्थानानन्तरं प्रभञ्जनात्मजो वायुस्तु कृतकृत्यं कृतार्थं
सन् निर्गत्य सीतासानिध्यान्निष्कम्य निजागमन निशाचरपते रावणस्य प्रकाशयितुं
प्रकटयितुमशोकवनिना प्रवभञ्जं ममर्द । उत्पाटयामासेत्यर्थः ॥

तदेवाह—

स्वकृत्यै शारंगनामवनतिमतीव प्रकटय
जमार्गेण भ्राम्यन्परिकलितमद्गं सुमनसाम् ।

॥ 'सत्रासपुञ्जिनमहाशिशिख' इति पाठः २. 'तम्' इति पाठः ३ 'श्च निशाचरपते
प्रकटयितुम्' इति पाठः ४ 'वभञ्ज' इति पाठः

द्विजानां सत्रासं श्रुतिमधुरवाचा विरचय-

न्नयं लङ्कोचाने दशवदनलीलामतनुत ॥ ३७ ॥

स्वेति । सकृद्येर्निञ्जच्चूमणिक्रियाभि शायाना हुमाणाभतीवात्तन्तमवनाते भुमर्त्वं प्रकटयन्प्रवर्तयन् । अन्यत्र स्वकृत्स्नेर्निञ्जव्यापारै शान्त्वाना वेदमेदानामतीवावर्तिते मम्मग्निवेचन प्रकटयस्फुटीकुर्वन् । 'शाखा वेदप्रमेदेपु', 'वाहावद्विद्विमाद्भयो' इत्युभयत्रापि यादव । तथाऽभायेणायमागेण आम्यसचरयन् । अयत्र लोभविह्वलमागेण वर्तमान । 'वा भ्रातृ-' इत्यादिना विरूपान्त्रयप्रत्यय । सुमनसा पुष्पाणाम् । अन्यत्र देवाना च । परिकलितमद्ग । विरचितव्यायाम इत्यर्थ । 'सुमना पुष्पमालत्यो ली देवबुधयो पुमान्' इत्युभयत्रापि वैषयन्ती । तथा श्रुतिमधुरवाचा श्रौतानदकृत्वाचा द्विजानामण्डपालाम् । अयत्र श्रुतिमधुरवाचाभाप्रायमनोहरवचनाना द्विजाना विप्राणा सत्रास भय विरचयन्कुर्वन् । 'श्रुति श्रोत्रे तथाप्राये', 'दन्तविप्राण्डजा द्विजा' इत्युभयत्रापि विश्वप्रकाशामरो । अय हनुमान् लङ्कोचानेऽशोकवनिकाया दशवदनलीला रावणविभ्रममतनुत । अत्रान्यलीलाया अयत्रासभवात्तत्सदृशी लीला-मिति सादृश्यतेपादसम्बद्धस्तुसम्बन्धस्था निर्दर्शना । सा चोक्तश्रेयानुप्राणितेति सफर । शिखरिणीकृतम् ॥

तदनु सरभसमारंक्षिकरक्षोगणनिवेदितप्रैमद्वयनकवन्कुपितदश-
वदनप्रेषितान्पितृपति किंकरभयंकरान्किंकरान्प्रहस्तपुत्रेण जम्बुमालिना
सह निहत्य चैत्यतोरणमुपगतवति हनूमति ॥

तदन्विति । तदन्वगोत्रवनिशमद्धानन्तर सरभस सवेगम् । 'रभसो वेगहर्षयो' इति विश्व । आरक्षो वनपरिपालन प्रयोजनमम्यारक्षि । 'प्रयोजनम्' इति ठक् । स चासौ रक्षोगणश्च । अशोकवनपरिपालनरक्षसनिबह इत्यर्थ । तेन निवेदित विज्ञापित यत्प्रमदवनन्दन वानरकृताशोकवनमद्ग । 'स्यादेतदेव प्रमदवनमन्त पुरोचितम्' इत्य मर । 'ह्यापो सहाछन्दसोर्वहुत्तम्' इति ह्रस्व । तेन हेतुना कुपितेन क्रुद्धेन दश-वदनेन रावणेन प्रेषितान्प्रहितान्पितृपति किंकरभयंकरान्किंकरान् । अशीतिसदृहसख्या-द्वाभिजविकरानित्यर्थ । तत्र च रामायणम्—'तेषामशीतिसाहस्र किंकराणा तरस्त्रि-शाम्' इति । 'मेघार्तेभयेपु कृत्र' इति खशो मुगायम । प्रहस्तपुत्रेण प्रहन्तारयम-न्त्रिप्रवर्तनयेन जम्बुमालिना सह निहत्य मारयित्वा । हनूमति चैत्रतोरण प्रासाद-द्वारोपरितनभागमुपगतवन्व्यभिनिष्ठति सति ॥

पुनरपि निशमितामितनिशिचरगणमारणो रावण सचिवान्पञ्च

- १ 'लोकोचाने' इति पाठ २ 'आरक्षक' इति पाठ ३ 'प्रमदावन' इति पाठ.
४ 'प्रदुपित' इति पाठ ५ किंकरान् इति नास्ति कश्चिद् ६ 'मुपागतवति' इति पाठ

पञ्चाननपराक्रमान्प्रहसनप्रमुखान्वलीमुखं जीवग्राह गृहीध्वमिति प्राहिणोत् ।

पुनरिति । पुनर्भूयोऽपि निश्चित हतश्रेये श्रावितममितनिश्चरगणमारणम्-
शीनिमहस्ररयाऋक्षसनिवहसहरण यस्य तयोक्तं सन् । रावण पञ्चाननपराक्र-
मान्सिंहतुल्यबलान्प्रहसनप्रमुखान्प्रहसनावीन्पञ्च सचिवान्मन्त्रिसुतान्बलामुख वानरं
जीवग्राह गृहीध्वम् । जीवतीति जीव । इगुपधलक्षणं कप्रत्यय । जीवन्तं गृहीत्वा ।
जीवग्राह गृह्णन्त्वित्यर्थः । द्रुतवधस्य शास्त्रनिषिद्धत्वाज्जीवतस्तस्य विलोकनमौतुकाद्वेति
भावः । 'समूल-' इत्यादिना णमुत्प्रत्ययः । कयादित्वादनुप्रयोगः । इति । उक्त्वेति
शेषः । प्राहिणोत् प्रेषितवान् । 'हिं गर्ता' इति धातो 'हिनुमीना' इति णत्वम् ॥

तत्र तानपि तोरणपरिधेण पञ्च पञ्चता नीत्वा मुहुर्मुहुर्दाशरथि-
दूतोऽहमित्यात्मानमुद्धोपयन्त हनूमन्तं नियन्तुं नियन्ता निखिलरक्ष
सामभ्यक्षमक्षकुमारमध्यक्षिपत् ॥

तत्रेति । तत्र चेत्यतोरणे तानपि पञ्च सचिवास्तोरणपरिधेण तोरणस्थानेन
पञ्चता मरणं नीत्वा । निहत्येत्यर्थः । मुहुर्मुहुः पुनः पुनरहं दाशरथिदूत इत्येवमात्मा-
नमुद्धोपयत्तम् । 'दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्रिष्टकर्मणः' इति धारवारमात्मानं
प्रदापयन्तमित्यर्थः । हनूमन्तं नियन्तुं निप्रहीतुं निखिलरक्षसा नियन्ता सरलराक्षस-
सावैभौमो रावणोऽभ्यक्षं पुरोवर्तिनं समं वाधकुमारमक्षारयतिजतनूजमध्यक्षिपत् ।
प्राहिणोदित्यर्थः ॥

रक्ष सघट्चूर्णाकृतकनकमहाभित्तिचेत्योत्थधूर्या

नक्षत्राणामकाले सरणिमरणयन्धीरलक्ष्म्या समेत ।

रक्ष शूरायशारान्क्षितितलफलके क्षेपणीया हनूमा-

नक्षत्रीडा विधातुं दशमुखनगरीचत्वरे तत्वरेऽसौ ॥ ३८ ॥

रक्ष इति । रक्ष सघटेन राक्षसताडनेन । 'रक्ष सघट्-' इति पाठे कश्चिन् स्थल-
सघर्षणेन चूर्णाकृता क्षोदिता कनकमहाभित्तय काशनमयोचततुःप्रानि यस्य
तत्तयोक्तं यच्चैस्य प्रासादस्तदुत्थया तदुत्पन्नया धूर्या परागेणामलेऽनियतकाले नभ-
त्राणा सरणिमाकाशमरणयन्नरणीकुर्वन्वित्यतिशयोक्तिः । अरणशब्दात् 'तत्करोति-'
इति ष्यन्तात् शत्रुदेशः । अत एव वीरलक्ष्म्या विजयधिया समेतोऽसौ हनूमान् ।
रक्ष शूरा राक्षसयोधा इत्याख्या यासां तास्तथोक्ता शूरा अक्षोपकरणानि यस्यां
तामिति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । क्वचिदपचयविवक्षायां शारशब्दस्य लीलिङ्गप्र-
योगः 'स्त्री स्यान्क्विन्मृणाल्यादि विवक्षापचये यदि' इत्याभिधानात् । क्षितितल-
मेव फलकं तस्मिन्क्षेपणीया प्रवर्तनीयामक्षत्रीडामक्षकुमारसहरणखेला पाशधूतकेलि

१ 'प्रहस' इति पाठः २ 'पञ्चता नीत्वा तोरणपरिधेण' इति पाठः ३ 'दास' इति
पाठः ४ 'नियन्ता' इति नास्ति क्वचित् ५ 'अभ्यक्षमक्षकुमारमाक्षिपत्' इति पाठः

च दशमुखनगरीचवरे लङ्कापुरप्राङ्गे निवातु कर्तुं तवरे त्वरा कृतवान् । 'रक्ष-शूरा-
स्त्र्यशारान्निवितलफलके क्षेपणीयान्' इति पाठे रक्ष शूरा इत्यारया येषां तावदाशान-
क्षोपकरणानि क्षितितलफलके क्षेपणीयानिवासनीयाम् । निघायेति शेष । अन्यत्समा-
न्तम् । अत्र शारशब्दस्माकरान्तं चेन मुळिकताया कविरेव प्रमाणम्—'पणोऽप्येपु ग्लहोऽ-
क्षास्तु देवना पाशान्-वते' इत्यमर । श्लेषसद्वीर्णोऽन रूपमलङ्कार । सगंधरावृत्तम् ॥

तत्क्षणं क्षणदाचराणां मिषतामेव निष्पादितैरङ्गनिष्पेपकृत्यश्चैत्य-
प्रासादमुत्पाटिनस्तम्भजातजातवेदसा दग्ध्या भूयोऽप्युपाश्रिततोरण
समीरणसुतो बभूव । एनमपि वृत्तान्तं श्रुत्वा कुपितस्य निशाचरप-
तेर्युगपदेव निपेतु पुत्रे सुभ्रामजिति संमितिहेतोर्विशतिदृष्टय ॥

तत्क्षणमिति । तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे क्षणदाचराणां राक्षसानां मिषता पद-
तामेव सताम् । मिषत क्षणदाचराननाद्वेलेत्यर्थः । 'पथी चानादरे' इति पथी । रण-
रणरक्षे निष्पेपकृत्यमभविनाशकृत्य निष्पादित निर्वतित येन स तथोक्तः । तयोत्पा-
दितस्तम्भनातेन समुत्पादितस्तम्भसभूतेन जानवेदसाभिना । स्तम्भसभ्रमणजनिता-
मिनेत्यर्थः । चैत्यप्रासाद चैत्यगोपुर दग्ध्या समीरणसुतो हनुमान्भूय पुनरप्युपाश्रित
तोरण समीरणतोरणान्तरो बभूव । पूर्वतोरणस्य तदा दग्धत्वात्तोरणान्तरसमाश्रितत्व
अत्र दृष्टव्यम् । तथा च रामायणम्—'प्रासादस्य महान्तस्य स्तम्भ हेमपरिप्लुतम् ।
'उत्पाटयित्वा वैगेन हनुमान्पवनारामज ॥ ततस्व भ्रामयामाम घतवार महाबल ।
तत्र चापि समभव प्रासाद चाप्यदह्यत ॥' इति । एन वृत्तान्तमलङ्कारविनाशवार्ता-
मपि श्रुत्वा कुपितस्य निशाचरपते रावणस्य विशतिदृष्टयो विशतिसख्याका अपि
दश समितिहेतोः । युद्धार्थमित्यर्थः । 'समित्वाजिसमियुध' इत्यमर । 'पथी
हेनुप्रयोगे' इति पथी । पुत्रे निगतनूजे सुभ्रामजितोन्द्रजिति युगपदेस्वारमेव निपेतु
प्रमह्यु । त्वमेवाम्य साधने समर्थो नान्य इति गौरवादराभ्यामेरुदेव निखिलाभिरपि
दृष्टिमी रावण पुत्रमिन्द्रजिनमद्राक्षीदित्यर्थः ॥

तत ऋ तत्राह—

अनिमिपभुवने वा व्योम्नि वा भूतले वा

समरमुपगतं त्वां वीक्षितुं क समर्थः ।

इति नुतिवचनेन श्लाघयन्मेघनादं

प्लवगमिह नयेति प्राहिणोद्राक्षसेन्द्रः ॥ ३९ ॥

अनिमिपेति । तस्मिन्नेव निमेषाणि येषां तेषामिषा देवा । इगुपचलभग-
कप्रलय । तेषां भुवने स्वर्गे वा व्योम्न्यन्तरीक्षे भुवल्के वा भूतले वा समर-
मुपगत रणोन्मुख त्वां वीक्षितुं द्रष्टुम् । युद्धार्थं तु किं वक्तव्यमित्यर्थः । क समर्थ
शक्तः । न कोऽपीत्यर्थः । भूर्भुव स्वर्गेषु नरचारणसुराणां सर्वेषामपि जगदेक-

१ 'अनिमिपतान्' इति पाठ २ 'तदङ्ग' इति पाठ ३ 'प्रनाद' इति पाठ .
४ 'निशिताशनपते' इति पाठ ५ 'समिति' इति पाठ

वीरेण त्वया निर्रितत्वादिति भावः । इत्येवभूतेन नुतिवचनेन स्तुतिवाक्येन मेघनाद-
मिन्द्रजित श्लाघयन्प्रशमयन्राशसेन्द्रो रावणं प्लवगं वानरमिहानं नयं प्रापयेति ।
उक्तत्वेति शेषः । प्राहिणोत्प्रेषितवान् । मालिनीकृतम् ॥

नेतु शोकरसं निशाचरपतेर्हन्तु चंभूं रक्षसा
तस्यान्तं पुरयोपिता रचयितुं मानं विना रोदनम् ।
सूर्याचन्द्रमसो प्रवेशविकला लङ्कापुरीमग्निना
शुद्धा कर्तुममुष्य चासवजिता जातो रणस्तोरणे ॥ ४० ॥

नेतुमिति । निशाचरपते रावणस्य शोकरसं विषादं नेतुं प्राणयितुम् । तथा
रक्षसा चंभुं राक्षसेना हन्तुं नाशयितुम् । तथा तस्य रावणस्यान्तं पुरयोपितोऽवरोध-
वध्वत्तासा मानं विना । निर्मर्यादमित्यर्थः । 'पृथग्निना-' इत्यादिना तृतीया । विकल्पा-
त्पक्षे द्वितीया । रोदनमश्रुमोचनं रचयितुं कर्तुम् । तथा सूर्याचन्द्रमसोर्देवाकरनिशा-
करयोः । अहोरात्रं स्वप्नप्रसारणेन जगच्छोधक्योरिति भावः । 'देवताइन्द्रे च' इति
दीर्घः । प्रवेशविनाशं प्रवेशरहिताम् । रावणभयात्सम्यग्प्रवृत्त्यभावादिति भावः ।
लङ्कापुरीमग्निना बालानलेन शुद्धा पविना कर्तुं चेत्यर्थः । अमुष्य हनूमतो वामवजिते-
न्द्रजिता सह तोरणे चैत्योपरितनद्वारदेशे रणे जाते । अवश्यभाविनो रणस्य ब्रह्म-
णापि निवारयितुमशक्यत्वादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं कृतम् ॥

संप्रामदुर्दिने तस्मिन्नहर्षं शरयर्पिणि ।

वर्हीय मेघनादेन मेघनादेन मारुतिः ॥ ४१ ॥

संप्रामेति । शरान्वाणान्धराणि नीराणि च वर्षतीति तथोक्तेः । 'शरोवद्याधम-
सारे बाणे काण्डतृणान्तरे । शरं नीरे च' इति नानार्थरत्नमाला । तस्मिन्पूर्वाफे संप्राम-
दुर्दिने मेघच्छन्नमिव तस्मिन् । 'मेघच्छन्नेऽद्धि दुर्दिनम्' इत्यमरः । मेघनादेन पर्जन्य-
वर्जितेन वर्हीं मयूर इव । 'मयूरो वर्हिणो वर्ही' इत्यमरः । मेघनादेनेन्द्रजिता मारुति-
र्हनुमाजहयं तुतोय । आत्मतुल्यवीरभट्टयुद्धलाभादिति भावः । तस्मिन्मुत्पत्त्यनन्तरमेव
मेघवज्रदनशीलत्वान्मेघनाद इति कथयन्ति । श्लेषसनीयेयमुपमा ॥

तदनु यातुधानबलप्रधाननिधनमुद्धो विविधायुधधैतथ्य विमृश्य
विजयश्रीसगतगन्धं गन्धवहनन्दनं सदानन्दालेण चबन्धं दशकन्ध-
रात्मज ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं यातुधानबलप्रधाननिधनेन राक्षसेनागायकवि-
नाशेन क्रुद्धं दुःखितो दशकन्धरात्मज इन्द्रजिद्विविधायुधवेतव्यं नानाविधास्त्रव्यथता
विमृश्य ज्ञात्वा विजयश्रिया वीरलक्ष्म्या हेतुना सगतगन्धं सप्तगर्वम्, विजयश्रिया
सगतगन्धं प्राप्तसदन्वमिति वा । 'गन्धो गन्धक आमोदे', 'लक्ष्मि सप्तगर्वयो-
इत्युभयत्रापि विश्वप्रकाशः । गन्धवहनन्दनं मारुतिं सदानन्दालेण चतुर्मुखाक्षेण
बन्धः । अयमवध्य इति मत्वा निगृहीतवानित्यर्थः । तथा च रामायणम्—'अव-

१ 'चंभु' इति पाठः २ 'शुद्धिम्' इति पाठः ३ 'प्रबल' इति पाठः ४ 'सगतम्'
इति पाठः ५ 'गन्धवाह' इति पाठः ६ 'चतुराननाक्षेण' इति पाठः

भ्योऽयमिति ज्ञात्वा तमखेणावितरुचविन् । निजग्राह महाबाहुर्मास्तात्मजमिन्द्र-
जिन् ॥' इति ॥

तेन दिव्याखेण विवशशरीरमेनं पिशिताशना शैणवल्कलैर्वन्धु ॥

तेनेति । तेन दिव्याखेण ब्रह्माखेण विवशशरीर परवशगात्रमेन हनूमन्त पिशि-
ताशना राक्षसा शणवल्कलैः । वल्कलविशेषपरशितगज्जुभिरित्यर्थः । वन्धु । 'त
तस्ते राक्षसा दृष्ट्वा निर्विचेष्टमरिदमम् । वन्धु शणवल्कलश्च हुमचीरेश सहतम् ॥'
इति श्रीरामायणवचनम् । नन्विन्द्राद्यवध्यस्य महाबलवतो हनूमत कथं राक्षसकृ-
तवन्धनमिति चेत्सत्यम् । पितामहवरदानानुसंधानात् रावणदर्शनकुतूहलतया च
स्वयमेव निरक्ष इत्यलमिति प्रसङ्गेन ॥

स भारतेर्नैर्ऋतपाशजन्मा वन्धोऽभवद्वन्धविमोक्षहेतु ।

पुरा पुलस्त्यान्वयपांसनेन वन्दीकृताना सुरसुन्दरीणाम् ॥ ४२ ॥

स इति । स नैर्ऋतपाशेभ्यो जन्म यस्य तयोक्तः । राममरज्जुकृत इत्यर्थः ।
'अवज्यो बभूवनाहिर्जन्माद्युगतरपद्' इति शमनः । भारतेर्हनूमतो वन्धः । पुरा पूर्वं
पुलस्त्यान्वयपांसनेन पुलस्त्यत्रयपुलस्त्येन रावणेन वन्दीकृतानामुपप्रहीकृतानाम् ।
कारागृहनिरक्षानामित्यर्थः । 'प्रग्रहोपग्रहौ बन्धाम्' इत्यमरः । सुरसुन्दरीणां देवता-
श्रीणां वन्धविमोक्षहेतुर्बन्धविमोचनकारणमभवत् । सदादादिनोत्तरन तथावर्त्य-
भावित्वादिति भावः । वृत्तमुपपाति ॥

तदनन्तरमितरहननाम्नहतया निहुंतस्य दिव्यास्त्रस्य प्रभावं विभा-
वयन्धिभात्रीचरपतिर्तनूज पवनतनय निजपितृसमीपमुपनिनाय ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं वन्धनानन्तरम् । हन्यतेऽनेनेति हननम् । कर्मणि
शुद्धः । इतरहननसामान्यकृतबन्धनम्यामहतयाऽमहिष्णुतया लेडुतस्य तिरोहितसाम-
र्थ्यस्य दिव्यास्त्रस्य ब्रह्मास्त्रस्य प्रभावं सामर्थ्यं विभावयन्पर्यालोचयन् । विभावीचर-
पतिर्तनूज इन्द्रजिपवनतनय हनूमन्त निजपितृसमीपं रावणविकटमुपनिनाय प्रापि
तवान् । दिव्यास्त्रमेतरसबन्धासहिष्णुवमुक्त श्रीरामायणे—'म बद्धस्तेन बन्धेन
विमुक्तोऽखेण वीर्यवान् । अत्रवन्ध स चान्य हि न बन्धमनुवर्तते ॥' इति ॥

सोऽयं ददर्श दशबन्धरमन्धकारि-

लीलाद्रितोलनपरीक्षितवाह्वीर्यम् ।

वन्दीकृतेन्द्रपुरवाग्वधुकराग्र-

व्याधूतचामरमरच्चलितोत्तरीयम् ॥ ४३ ॥

स इति । सोऽयं हनूनाबन्धकारेण्बन्धकारसंहारस्य शिवस्य लीलाद्रि क्रीडा-
शाला कैलासस्य तोलनेनोच्चालनेन परीक्षित परिशोधित बाहुवीर्यं भुजशक्तिर्यस्य

१ 'शोण' इति पाठः २ 'दधनमोक्ष' इति पाठः ३ 'पाशु' इति पाठः
४ 'निजाकृतस्य' इति पाठः ५ 'तनव' इति पाठः ६ 'शौर्यम्' इति पाठः-

तम् । अग्रमेवराहुपगन्मशालिनमित्यर्थं । किं च व वीवृतातीमिन्द्रपुरवारवधूनाम
प्सरसा पराप्रैर्व्याधूनाना चामराणा प्रकीर्णकान्वा मस्ता चलितमुतरीय सव्यान दम्य
त तथोक्तमिति स्वभावोक्ति । 'स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावदस्त्ववर्णनम्' इति लम्-
णात् । 'चामर ॥ प्रकीर्णकम्', 'सव्यानमुतरीय च' इत्यमर । दशकधर राव
ददत्त । इत प्रमृति श्लेषपक्षक वयन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथ त्रिभिर्देशकन्धर विशिनष्टि—

आपाटलाधरपुटान्तविराजमान

दृष्टामह प्रसरदातशरीरकान्तिम् ।

संध्याम्बुदान्तरितमध्यसुधामयूख-

रेखाभिराममिन्द्र वासवनीलशैलम् ॥ ४४ ॥

आपाटलेति । आपाटलस्य समन्ताद्रचक्रवर्त्याधरपुटान्ताधरदलस्यान्तैःशक्तिके
विराजमान प्रकाशमान यद्दृष्टाणां दन्तविशेषाणा महस्तेजस्तन्म प्रसरेण प्रसारेण
दारा दृष्टवर्णरक्तसितवर्णा शरीरकान्तिर्देहयोगेना दम्य स । 'दृष्टारक्तसित क्वर'
इति यादव । अत एव संध्याम्बुदेन संध्याकालमेघेन । संध्याप्रदामनाम्बुदम्य रक्त-
वर्णद्योतनार्थम् । अन्तरितमन्तर्हित मध्य यस्या सा तथोक्ता या सुधामयूखरेरा
चन्द्रकला तयाभिराम सुन्दर वामवनीलशैलमिन्द्रनीलाचलमिव स्थितमित्युपमा ॥

सप्रामकेलिपरिघट्टनभग्नमय

दिग्दन्तिदन्तहृतमुद्रभुजान्तरालम् ।

छायात्मना प्रतितरङ्गविराजमान

शीताशुमण्डलसनाथमिवाम्बुराशिम् ॥ ४५ ॥

संप्रामेति । पुन सप्रामकेलियु रणविहारेषु परिघट्टनेन व्याघातेन भग्ना द्य
लिता अत एव भग्ना सलीनाश्च ये दिग्दन्तिदन्ता दिग्गणदङ्गनास्ते कृता वि-
चिता मुद्राधिहानि यस्य तथोक्त भुजान्तराल वन्न स्थत यस्य तम् । अत एव छाया-
त्मना प्रतिविम्बस्त्वेण । 'अथा त्वनात्पे कन्तौ प्रतिविम्बार्ज्जययो' इति वेङ्ग-
यन्ती । प्रतितरङ्ग तर्जे तरे विराजमानेन शीताशुमण्डलेन चन्द्रविम्बेन मनाथ
सहृदतमम्बुराशिमेव स्थितमित्युपमा ॥

निश्रेयसप्रणयिनीं पदवीं निरोद्धुं

त्रैलोक्यपापपरिपाकमिवात्तरूपम् ।

सूर्येन्दुपात्रकमहासि तपोवलेन

जित्वा यथेच्छमभिषिक्तमिवान्धकारम् ॥ ४६ ॥

निश्रेयसेति । नितरा श्रेयो निश्रेयो मुक्ति । 'मुक्ति कैवल्यानिर्वाणश्रेयोनिश्रे-
यतामृतम्' इत्यमर । अचतुरादिसूत्रेणाजन्तनिपात । तस्य प्रणयिनीम् । मोक्षप्रा-
पिणमित्यर्थं । पदवीं मार्गं निरोद्धुमविरनुमातरूप मूर्तिमन्त्र त्रयो लोकत्रैलोक्य

त्रिभुवनम् । चातुर्वर्णादितान्स्वार्थे ध्येत् । तत्र यानि पापानि तेषां परिपाक परि-
पक्वमित्थं स्थितमित्युपप्रेक्षा । तथा सूर्येन्दुपावद्गना महासि तेजाति । 'तेजो धाम
महो विभा' इत्यमर । तपोवलेन तप सामर्थ्येन । अन्धकारस्येति भाव । यद्येच्छं
-उच्छन्द जि त्रिभिषिक्त पट्टवद्धमन्वकार ध्वान्तमित्थं स्थितम् । इत्यनुपात्तगुणनिमित्त-
स्वरूपोपप्रेक्षा पूर्वोपप्रेक्षया समुच्च्यते ॥

सोऽपि नृपगैमभिर्वीक्ष्य समीरपुत्रं
चित्रीयमाणहृदय पिशिताशनेन्द्र ।
कैलासशैलचलनागसि शापदायी
नन्दीश्वर स्वयमुपागत इत्यमंस्त ॥ ४७ ॥

स इति । स पिशिताशनेन्द्रो रावणोऽपि समीरपुत्र वायुनन्दन इव ग हनुमन्त-
मभिवाक्ष्यामिमुग्र हृद्वा चित्रीयमाणमाश्चर्यं प्राप्नुवान हृदय यस्य स तथोक्तं सन् ।
कैलासशैलचलनं कैलासपर्वतोद्धारणं तदेवागोऽपराध । 'आगोऽपराधो मनुष्य'
इत्यमर । तस्मिन्शापदायी । न केवलं मन्त्रोद्धारोद्धारणमात्रम्, अपि तु यस्मात्त्व
वानरमुखतया मामधिक्षिप्तवानसि तस्माद्गानरैरेव स विपत्तिं गमिष्यसीत्येवरूपशा-
पप्रदातेत्यर्थं । नन्दीश्वर शिवपार्षद । 'श्रीमृत्तित्तिटित्तिण्डिनन्दिनो नन्दिके-
श्वरे' इत्यमर । स्वयं साक्षात् । उपागतो वानररूपेण समागत इत्येवप्रकारेणाम-
-इत्यमर । तथा च रामायणम्—'विभेय भगवान्' इति भवेत्साक्षादिहागत । केन
शक्तोऽसि कैलासे मया सचलिते पुग ॥' इति ॥

ततः प्रहस्तेन विहितत्रिविधानुयोगं प्रत्यभाषत रावणं मारुति ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं प्रहस्तेन रावणमन्त्रिणा विहितत्रिविधानुयोगो विर-
चितनानाविधप्रश्नः । 'प्रश्नोऽनुयोगं पृच्छन्न च' इत्यमर । कुत्रत्यं कृतो वा समा-
गत केन वा प्रेषित इत्यादि पृष्टं सन्निवृत्तम् । मारुती रावणं प्रत्यभाषतावोचत् ।
एतेन प्रश्नं प्रहस्तमलक्ष्मीहृतवानित्यवगम्यते ॥

भाषणप्रकारमेवाह—

अयं महमहर्षति कुलतिलकस्य सन्त्यसद्यस्य पितृनियोगसमुपगतव-

तघालिकण्टकस्य दुर्वृत्तक्षत्रवंशवन्नपवनसारथ्येस्तपोनिधेर्जाप्रदश्यस्य
भुजबलापलेपलोपहेतो श्रीमतो दाशरथ्येर्दृतोऽहं सीतामार्गमार्गणाय
दिशिदिशि तपनतनयप्रेषिताना वानराणामेकतमं समुद्रलङ्घनजहा-
लस्तव नगरप्रभद्वनमीमनि रघुवरधर्मदारान्प्रणम्य प्रतिष्ठासुमेदीय-

१ 'पुत्रामनवेक्ष्य' इति पाठ २ 'अयमहामाधपति' इति पाठ ३ 'बेरूप्यस्य' इति
पाठ ४ 'वत्तानल' इति पाठ ५ 'समुपगत' इति पाठ ६ 'सरत्समुखात्'
इति पाठ ७ 'प्रमदावनगात्रि' इति पाठ

मागमनं प्रकाशयितुं प्रमथिताशोकवनिकानोकहनिवहस्त्वदर्शनकुत
हलेन केवलमनुभूतनैर्कनलूतातन्तुसनहनस्तव परिसरमुपासरम् ॥

अयमिति । अयमहमहा पतिरहर्षति सूर्य । अहरावीना पत्यादिषु वा रेफ-
तत्कुलतिल्कस्य तद्वशभूषणस्य । महाकुलीनस्येत्यर्थः । सत्यसधस्य सत्यप्रतिज्ञस्य
'सधावधौ प्रतिज्ञाया च' इति वैजयन्ती । अत एव पितुर्दशरथस्य नियोगेनाज्ञ
समुपगतवनवासनिरतस्य प्राप्तवनसचारतत्परस्य । गुर्वाज्ञापरिपालकस्येत्यर्थः । त-
श्चर्षकारातिबाधितया मदनपीडितया शूर्पणखया प्राप्त यद्वैरूप्य लक्ष्मणकृतकर्ण-
सामेदरूपविरूपित तस्मात्कुप्यन्ति कोपं प्राप्नुवन्ति यानि खरप्रमुखनिक्षिपरबला-
ररासुरप्रभृतिराक्षससैन्यानि तान्येव पलाञ्जलानि निष्फलरोहिराशय । 'पला-
ञ्जली स निष्फल' इत्यमरः । तेषां कल्पान्तानल प्रलयकालामिरूपं शिलीमु-
षाणो यस्येति श्लिष्टपरम्परितरूपकम् । भगिनीवैरूप्यजनितकोपाभियातखरादिप-
सविध्वंसस्येत्यर्थः । 'शूर्पकारातिबाधितशूर्पणखाप्राप्तवैरूप्यस्य' इति पाठे शूर्पकाराति-
बाधितशूर्पणखया प्राप्त वैरूप्य यस्मात्तस्येति पृथग्विशेषणम् । इदं च तस्मिन्महदय-
तोदनार्थमित्यवगन्तव्यम् । तथा कपटहरिणस्य मायाभृगस्य हननसमये सहारकाले
परिसुषितानां शौर्येणापहतानां दाराणां भार्यायां सीतायां अन्वेषणे परिमार्गणकाले
तद्विषये वा सजात समुपन मुग्धीवस्य सरय मैत्री यम्य तथोक्तस्य । एतेनैत-
ममोद्धाटन धीरामस्य सहायसपन्नल सूचितमित्यवगन्तव्यम् । तथा समुत्खातं श्लि-
ष्टपादितो बाल्येव कष्टं सूच्याकारद्वुमाद्विशेषो येन तथोक्तम् । एतेन लक्ष्मि-
न्नुवालिंसहारकस्य स्वदीयसहरणमीपत्करमिति सूचितम् । 'वेणीं हुमाङ्गे रोमाञ्चे
क्षुद्रशत्रौ च कष्टक' इति विश्वः । दुर्द्वैतानां दुर्मार्गवर्तिना क्षत्राणां क्षत्रियाणां वश-
कुल वर्गो वा स एव वशवन वेशुविषिनमिति श्लिष्टरूपकम् । तस्य पवनसारथेर्देवा-
नलस्य । दुर्विनीतक्षत्रियकुलविनाशकस्येत्यर्थः । 'वशो वेणौ कुले वर्गे' इति यादवः ।
तपोनिधेस्तप शीलस्य जामदग्न्यस्य जमदग्निपुत्रस्य परशुरामस्य । गर्गादिलाघन् ।
गर्गादिराकृतिगणः । तस्य यद्भुजबल तस्याबलेपो दर्पः । 'दर्पोऽबलेप' इत्यमरः ।
तस्य लोपे नाशे हेतु कारणम्, तस्येत्यर्थः । एतेन परशुरामभुजबलनिवारकस्यास्य
त्वद्विंशतिभुजबलनिवारणं तृणप्रायमिति सूचितम् । धामत मकलगुणसपत्तिमतः ।
अथवा राज्यलक्ष्मीसमृद्धस्य धीरलक्ष्मीसमेतस्य वा निरुपमशान्तिसपत्नस्य वा सीता-
लक्ष्मीपतेर्वा । 'शोभासपत्तिपद्मासु लक्ष्मी श्रारपि कथ्यते' इति शाश्वतः । दाशर-
थेर्दशरथमहाराजतनयस्य धीरामस्य दूतो दास सदेशहरः । 'स्वात्सदेशहरो हन' इत्यमरः ।
किञ्च सीतामार्गस्य मार्गणायान्वेषणाय । दिशिदिशि प्रतिदिशम् । घोप्साया-
द्विर्भावः । तपन्तनयप्रेषितानां सुभावप्रहितानां वानराणां मध्य एकतमोऽन्यतम-
सर्वेऽपि वानरा मञ्जुल्या मदधिक्याश्च, तदेकेनैव नयैतादृशकार्यं कृतम्, ते सर्वे
मिच्छिताथेर्किं भविष्यति वा न ज्ञायत इति भावः । समुद्रलङ्घने जह्वालोऽतिजवः ।
नभोमार्गणोत्तीर्णणव इत्यर्थः । एतेन मम किमप्यसाध्यं नास्तीति सूचितम् ।
'जह्वालोऽतिजवस्तुलौ' इत्यमरः । तव नगरे लङ्कायां यत्पमदवनमशोकवनं तत्सीमनि

तत्प्रदेशे रघुवरधर्मदाराञ्छ्रीरामधर्मभार्याम् । 'भार्या जायाथ पु भुवि दारा' इत्य-
 मर । प्रणम्य नमस्कृत्य । प्रतिष्ठासु प्रम्यानुमिच्छु सन् । तिष्ठते सन्नन्तादुप्र-
 लय । मदीयमागमनम् । मम लङ्कापुरप्रवेशमित्यर्थ । भवत प्रमाशयितु प्रकट-
 त्वे प्रमथित प्रकषण भ्रमोऽशोकानिकोकहनिवह प्रमदवनवृक्षपण्डो येन स
 तयोक्त । तथा त्वदर्शनकुतूहलेन केवल भवदवलोकनकुतूहलेनैव । न लसमर्थत-
 येत्यर्थ । नैर्ऋता राक्षसा एव लतास्य नुवाया कीटकविशेषा । 'लता स्त्री तन्तु-
 वायोर्गनाभमर्कटका समा' इत्यमर । तासा तन्तवो रज्जव । त एव तन्तवो
 नाभिकोशो यस्सूक्ष्मसूत्राणीति श्लिष्टरूपम् । तेषा तत्प्रायस्त्रादित्य निदेश । तैर्य-
 त्सनहन बन्धन तदनुभूतमनुकृत येन न तयोक्त मन् । तव परिसर प्रान्तदेशमु-
 पासरम् । प्राप्नोऽस्मात्त्वर्थ । 'पर्यन्तभू परिसर' इत्यमर ॥

आनाकलोकपरिकीर्तितसञ्चरित्र-

मत्रोपरुद्ध रघुवशपते कलत्रम् ।

वैतानवेदिजनित पद्मानबन्धु

वल्ग्वेण बद्धुमविनीत । कथं यतेथा ॥ ४८ ॥

आनाकेति । आनाकलोक स्वर्गलोकपर्यन्तम् । उपलक्षणमेतत् । सकल्लोके-
 ष्वित्यप । 'आकाशे त्रिदिवे नाक' इत्यमर । परिकीर्तित परिष्ठापित सञ्चरित
 जाधुसमाचारो यस्य तस्योक्त रघुवशपते रघुकुलनायकस्य श्रीरामस्य कलत्र भा-
 र्याम् । पूज्यामिति भाव । अत्र लङ्कायाम् । अयोध्यास्थल इति भाव । उपरुद्ध
 निरुद्ध । हे अविनीत दुविनीत । शास्त्रनिषिद्धाचारतत्परत्वादिति भाव । वैतान-
 वेद्या यागीयपरिष्कृतभूमौ जनितमुपपन्नम् । 'वेदि परिष्कृता भूमि' इत्यमर ।
 पद्मानबन्धुमणि बध्मण बद्धु बन्धन कर्तुं कथं यतेथा यज्ञ कृतवान्भवे । न यतेथा
 एषैत्यप । असगतत्वादिति भाव । अत परमपात्रेव्रता सीता श्रीरामाय प्रत्यर्प्यं
 कुशली भव । अन्यथा महाननर्थ स्यादिति तात्पर्यार्थ । वसन्तविलकावृत्तम् ॥

वक्ष्यान्तर विद्यत इत्यार—

किं च,

किं चेति । अपि चेत्यर्थ ॥

प्रेहन्ती पिशिताशया रणमुद्ये मौमित्रिपत्रिक्षतं

त्वद्वात्र परितः पत्रिपरिपच्छत्रच्छर्वि मागमत् ।

द्राम्पौलस्त्य ! पुलस्त्यवशविलये सभाविते त्वत्कृते

कान्ताना नयनान्तधान्तमलिल मा भूत्रिवापोदकम् ॥ ४९ ॥

प्रेहन्तीति । हे पौलस्त्य रावण । मौमित्रिपत्रि तत् लक्ष्मणशरविदारित तद्वात्र
 परितः । लच्छरीरस्य समन्तादित्यर्थ । 'अग्नि परितः—' इत्यादिना द्वितीया ।
 पिशिताशया मासतृष्णया प्रेहन्ती प्रमरन्ती पत्रिपरिपच्छद्वादिपक्षिनिवहदण्डच्छवि-

मातपनशीभा भागमज प्राप्नुयात् । 'भाञि लुङ्' इत्याशिपि उट् । पुपादित्वाच्छेध-
कादेश । तथा त्वत्कृते त्वत्रिमित्त द्वात्रिंशत्प्रमेव पुलस्त्यवशस्य विलये विशेषतो
नाशे । मूलतो हानावित्यर्थ । समाविते सप्राप्ते सति । कान्ताना स्त्रीणा नयनान्त-
वान्तसलिलमथुजल निवापोदक पितृतर्पणोदक मा मूत् । लदक्षस्य स्वरूपतो विलये
तर्पणप्रदातुरभावात्तदेव तर्पणजल मास्त्वित्यर्थ । पूर्ववद्दुः । महुकान्यभाकरम एव-
मेव भविष्यतीति भाव । शार्दूलविनाडित उतम् ॥

बद्धादरोऽपि परदारपरिग्रहे त्व-

मिद्धाकुनायककलत्रमनार्य ! मा गा ।

वाताशनोऽहमिति किं विनतासुतस्य

श्वासानिलाय भुजग स्पृहयालुतालु ॥ ५० ॥

बद्धेति । हे अनार्य मूत् । विवेकशून्यत्वर्थ । ल परदारपरिग्रहे परब्राह्मणमे
बद्धादरो विहितास्योऽपीद्धाकुनायककलत्र श्रोत्रमनार्यो मा गा मा प्राप्नुहि ।
अन्यथा विनिपात स्यादिति भाव । 'भाञि लुङ्', 'न माङ्योगे' इत्यङ्गमप्रति-
षेध । कुत । अह वाताशनो वायुभक्षक इति भुजग सपो विनतासुतस्य गरुडस्य
श्वासानिलाय । श्वासमारुतानानार्यमित्यर्थ । 'स्पृहेरीप्सित' इति सप्रदानत्वाच्चतुर्थी ।
स्पृहयालु स्पृहावत्तालु ककुद् यस्य स तथोक्त । भवति किमिति शेष । न भव-
त्येवैत्यर्थ । अत इच्छास्त्रयंकरणे प्रथम माकारपरिति भाव । स्पृहयतेरदन्तत्वाद्दुः-
रादि णिचि 'स्पृहिष्पृहि-' इत्यादिना आलुच्प्रत्यय । अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च,
लघूपधगुण । 'ताड ककुद्दम्' इत्यमर । इध्यन्तालकार । वसन्तविलकादुतम् ॥

घाटुचन्दननिपङ्ककोटरादुद्धृतो रघुपते शरोरग ।

प्राणवायुमविनीत ! तावक कालयापनमपास्य पास्यति ॥ ५१ ॥

घाङ्किति । भादुरेव चन्दन पाटीरङ्गमस्तस्य निपङ्क इषुधिरेव कोटर निष्कुह ।
'निष्कुह कोटर वा ना' इत्यमर । तस्मादुद्धृत आङ्गो रघुपते शर एवोरग ।
हे अविनीत दुविनीत ! तावक त्वरीयम् । 'तवक्रममकावेकवचने' इति तद्वरुदेश ।
प्राण एव वायुम्न कालयापन कालविलम्बमपस्य त्यक्त्वा । क्षिप्रमेवेत्यर्थ । पास्य-
त्यपहरिष्यति । समस्तवस्तुवर्तिसावयनरूपकम् । रथोद्धतावृत्तम् । 'राश्रवाविह रथो-
द्धता लगौ' इति लृण्णात् ॥

निगमयति—

किं बहुना,

मायामृगे समरनाटकसूत्रचारे

शास्त्रामृगे च भरत प्रतिकूलवाले ।

दृष्टोद्यमस्य रघुनायकसायकस्य

मुक्त्वा प्रणामकचच कचच किमन्यत् ॥ ५२ ॥

किं वहुनेति । तत्रकारमेवाह—भायेति । तत्रमेव नाटक रूपविशेष-
स्य सूत्रधारे । तत्रवर्तक इत्यर्थ । सूत्रधार'ब्धौ व्याख्यात । मायामृगे त्वःप्रे-
रितकुहानानकहरिणे । तथा भक्त प्रतिरूढ नियामक चाल लाडूल यस्य तस्मि-
न्मायामृगे वाळिनि च दृष्टोद्यमस्य परीक्षितव्यवसायस्य । अमोघसेत्यर्थ । एतेन
त्वद्विजाशन'पीप'हरमिति सूच्यते । रघुनायकसायकस्य धीरामवाणस्य प्रणामो नम-
स्कार एव क्वचमुग्दृष्टदस्त सुक्त्वा । तद्विनेत्यर्थ । अन्य'क्वच किम् । न किमपी-
त्यर्थ । प्रणामपूर्वकं स्तीता धीरामाय समर्प्य शरण्य त शरणं गदा प्राणत्राण
कुटुम्बेभ्यभिप्राय । 'उरदच्छ' कङ्कटकोऽजगर क्वचोऽभियाम्' इत्यमर । वसन्त
दिल'घातम् ॥

देवं निशम्य क्रुपित पिशिताशनेन्द्र
प्राणानमुप्य हरतेति भयानवाशीत् ।

आजन्मशुद्धमतिरत्र विभीषणस्तं

दूतो न बध्य इति शास्त्रगिरा ररोध ॥ ५३ ॥

एवमिति । एवम् । उक्तप्रकार । वचनमित्यर्थ । निशम्य श्रुत्वा क्रुपित क्रुद्ध
पिशिताशनेन्द्रो रावणोऽमुप्य प्राणान्हरत । एन वानर मारयतेत्यर्थ । इत्येव भय
किं'रानवादीवाज्ञापितत्रार । तत किं तत्राह—अत्रान्तरे आजन्मशुद्धमति
स्वभावपरितुङ्गबुद्धिर्विभीषणो रावणानुजन्त रावण दूतो न बध्यो वधाहो न भवतीति
शास्त्रगिरा शास्त्रवचनेन रुग्णो निवारयामास । तथा च रामायणम्—'रानधर्म-
वित्त्वं च लोकदृष्टेयं गर्हितम् । तव वासदत्त धीर क्वेरेभ्य प्रमापणम् ।' इति ।
इत पूर्ववत् ॥

रावणोऽपि विभीषणभाषणमङ्गीकृत्य 'सुगृह्णानामङ्गेषु लाडूलमेव
घरम् । तदेव कार्पासवाससा संगीतं बह्विसात्कृत्यचत्वरे चत्वरे धो-
पानुद्धोप्य सप्रहार नगर परित संचारयत' इति राक्षसानादिदेश ॥

रावण इति । रावणोऽपि विभीषणस्य भाषणं शान्त्रोपहितवचनमङ्गीकृत्य सुव-
ज्ञाना वानराणामङ्गेष्वयवेषु लाडूलमेव वालमेव वर श्रेष्ठम् । प्रियमिति यावत् ।
'देवाद्भूते वर श्रेष्ठे' इत्यमर । अत कार्पासवाससा । कार्पासतन्तुनिर्मितवज्रैरि-
त्यर्थ । शीघ्रप्रज्वलनार्थं कार्पासग्रहणं द्रष्टव्यम् । संगीतमावेष्टितं तदेव लाडूल
वदिसात्कृत्य वीतिहोत्रार्थीनं कृत्वा । अग्निं प्रज्वालयेत्यर्थ । 'अग्निर्वैश्वानरो बह्विर्वा-
निहोत्रो धननय' इत्यमर । 'दिये त्रा च' इति चक्रायन्मातिप्रत्यय । चत्वरे
'चत्वरे प्रतिचत्वरम् । प्रतिवीथिमित्यर्थ । वीप्याया द्विर्भाव । धोपानु' 'वीर्येणाशो-
कवनिवामद्गहारी वानरोऽय रन्ध्रो निबद्धो बध्यते' इत्यादि धोपानुद्धोऽय सप्रहारं
ससताडन नगर परित । नगरस्य समन्तादित्यर्थ । 'अमित परित -' इत्यादिना
द्वितीया । संचारयत प्राम्यतेलनेन प्रकारेण राक्षसानादिदेशज्ञापयामास ॥

तेषु तथा कुर्वाणेषु ।

तेऽपि । ततस्तेषु राज्ञेषु तथा रावणोक्तप्रकारेण कुर्वाणेषु विदधानेषु हनू-
पाङ्गुल कार्पासवासोभिरावेष्ट्याभिसाल्वर्वत्सु सत्सु । करोतेऽन्ताच्छीन्ये शानच् ॥

निर्णयाविषयमस्य बालत कर्णिकारनिकुरुम्भकर्तुर ।

निर्निमेषगणभाग्यसंचयाद्गन्मिमेप भगवानुपर्वुध ॥ ५४ ॥

निर्णयेति । कर्णिकारनिब्रुह्मवत्कनरुपुष्पप्रसूनमञ्जरीवत्कर्तुर शबलवर्ग
एतेन मुखस्पर्शल सूच्यते । 'कर्णिकार कञ्जकार कोक कनकपुष्पक । पीतपुष्प
किङ्किरात पीतभद्रो मृदुह्रम ॥' इति प्रतापमार्तण्ड । भगवान्पूज्य । उपा-
बुध्यत इत्युपर्वुधो ज्वलन । 'अहरादीना पत्यादिषु' इति रेफादेश । निर्निमेषा-
णाना देवमद्धाना भाग्यसंचयाद्भाग्यसमृद्धेर्हेतो । लङ्कादाटे तेषामानन्दसम्भव
दिति भाव । अस्य हनूमतो बालतो लाङ्गले । सप्तम्यर्थे तसि । निगयाविषय
निर्णयाद् यथा तथा । उन्मिमेप प्रज्ज्वाल । अनानुप्रासालकार । रथोद्धतारुत्तम्
तत त्रिमत आह—

एतद्दृत्तान्तमारक्षिकराक्षसीगणगर्वोदीर्णवर्णितमाकर्ण्य दूयमान
मानसा जानकी हुताशनमुपस्थाय 'शीतो भव हनूमत' इति प्राञ्जलि
प्रार्थयत ॥

एतदिति । आरक्षिकराक्षसीगणैर्गर्वोदीर्ण गर्वोद्विक्त यथा तथा वर्णित कथितमे
सद्दृत्तान्त हनूमत्पाङ्गुलप्रज्वलनवार्तामाकर्ण्य दूयमानमानसा द्यतप्यमानान्त करण
जानकी हुताशनमभिमुपस्थायोपास्य हनूमत शीतोऽदाहको भव इत्येवप्रकारे
प्राञ्जलि प्रणता सती प्रार्थयताभ्यर्धितवती । तथा च रामायणम्—'मद्गलामिमुखं
तस्य सा तदासीन्महाकपे । उपतस्थे विशालाक्षी प्रयता हृद्यवाहनम् ॥' इति ॥

घोरस्य राघवकलत्रतपोमयाग्रे

र्मा भूवमिन्धनमह क्षणमित्यवेत्य ।

शीत्य वितत्य दहन पवमानसूनो-

र्वालाप्रसीम्नि मणिदीप इवावतस्थे ॥ ५५ ॥

घोरस्येति । घोरस्य दारुणस्य राघवकलत्रतपोमयाग्रे सीतापातिप्रलरूपानलस
क्षणम् । क्षणमात्रेणैत्यर्थ । इन्धन दाहदाह । अह मा भूव न भूयासम् । 'माहि
लुह्' इत्याशिषि लुह् । इत्यनेन प्रकारेणावेत्य मला दहन सीतयोपासितोऽग्नि
शैत्य वितत्य वित्तार्य पवमानसूनोर्हनूमतो बालाप्रसीम्नि लङ्कालाप्रभागे मणिदीप
इवावतस्थे स्थितवान् । तदसतापकरत्वेनातिष्ठदित्यर्थ । उपमालकार । वसन्त
विलङ्घितम् ॥

तदनु पवनतनयोऽपि 'पुरमिदं न खलु सुव्यक्तं नक्तमालोक्यम् ।
तस्मादनलसाक्षिरुमेव पुग्मखिलमालोकयामि' इति यामिनीचरगणं
परिचिततोरणपरिप्रेण जघान ॥

तदन्विति । तदनु बालप्रज्वनानन्तरं पवनतनयो हनुमानपि नक्त रात्राविद-
मेतत्सुर लङ्कापट्टणं सुव्यक्तं स्फुटतरं बालोक्य खलु न दृष्टवानस्मि किल तस्मात्सु-
ध्यक्तदर्शनाभावाद्देतो बनलोऽग्निं भाक्षी साक्षाद्दृष्टं यस्मिन्वर्मणि तद्यथा तथा ।
दाहकपूर्वमेवेत्यर्थः । 'साक्षाद्दृष्टिं सङ्गम्याम्' इतीतिप्रत्ययः । अगिर कृञ्ज पुर
लङ्कापट्टणमालोकयाम्यालोकयिष्ये । वर्तमानसामोष्ये वर्तमानप्रत्ययः । इति । मत्वेति
शेषः । यामिनीचरगणं विरन्धक-राक्षसनिबहं परिचिततोरणपरिप्रेण । पूर्वं येन
राक्षसाजत्रिकान् तेनेव परिप्रेणेत्यर्थः । जघान । विनशितवानित्यर्थः ॥

सीताभिधानकमला प्रभवे प्रदानु

लङ्काण्येव क्षुभितमन्यतन्गमीमम् ।

वेधा समन्य किल रज्जुभुजगराज-

भोगाघृतेन पथनात्मजमन्दरेण ॥ ५६ ॥

सीतेति । वेधा प्रजा सीतेत्यभिधानं यस्या सा च सा कमला च ता सीता-
हृषिणी लक्ष्मीम् । 'राघवत्वेऽभवत्सीता शक्तिमणी कृष्णजमति' इति विष्णुपुराणव-
चनात् । प्रभवे श्रीरामहृषिणे विष्णवे प्रदानु क्षुभितानि क्षोभं प्राप्नानि यानि
सेन्यानि राक्षससेनासैरेव तरंगदमिभिर्भामि भयकरं लङ्काणरक्षम् । रज्जुरेव भुजग-
राजभोगो वासुदेवायस्तदावृतेन तद्दृष्टितेन पवनामपेनैव मन्दरेण मन्यनाचलैः
ममन्यं किललोडयामास खरिवस्युत्प्रेक्षा । सा च समन्वस्तुवर्तिसावयवत्पक्षेण
सक्रीर्यते । 'मन्यान मन्दरं कृत्वा योक्त्रं कृत्वा च वासुदेम्' इति विष्णुपुराणे ॥

अथ दृष्टमानाया लङ्कायाम् ॥

अथेति । अथानन्तरं लङ्काया दृष्टमानाया मन्मीभवन्त्या सत्याम् ।

रक्ष स्त्रीवदनारविन्दरजनी विश्वभरारहिणी-

वर्षारम्भदशा दशाननयश कादम्बरदाग्निनीम् ।

वैधन्योचितवेपनिश्चितमनोलङ्कावधूदीजटा

वैदेह्यास्त्रिजटासमा समकिरद्भूम्या हनुमान्दिवि ॥ ५७ ॥

रक्ष इति । रक्ष स्त्रीणां राक्षमाकृतानां वदनान्येवारविदानि तेषां रचनीम् ।
तत्सक्रीर्यकरामित्यर्थः । विश्वं विमतीति विश्वभरा भूमिः । 'सताया मृतृगजि-'
द्व्यादिना खच्छप्रत्यये मुमागमः । सर्वं धर्हिणीं मयूरी तस्या वर्षारम्भदशाम् । तदुल-
मकारिणीमित्यर्थः । 'कादम्बरं कल्हसं स्यात्', 'कादम्बिनी मेपमाला' इति चामरः ।
तथा वैधव्यस्य विधवात्स्योचितोऽप्यनुगुणो यो वेपो नेपथ्यं तत्र निश्चितं मनो
यस्या सा तयोक्ता सा च सा लङ्का च सर्वं वधूटी वीरवधूत्वस्या जटा प्रथितकेशपा-

शरूपाम् । क्षिपमेव रावणसहस्रस्य जायमानन्वादिति भावः । 'क्षुपा आया वधूर्त्
स्याद्दधूरथ मुनासिनी' इति प्रतापमार्तण्डः । वैदेहास्त्रिजटासभा त्रिजटाकल्पाम्
तथाश्वासकारिणीमित्यर्थः । धूम्या धूमसहस्रम् । 'पाशादिभ्यो थ' इति यप्रत्ययः ।
हनुमान्दिव्यन्तरिक्षे समकिरत् । प्रवर्षयामासेत्यर्थः । किरतिरय कीर्तमानकर्मकं
यथा—'रज किरति गारुत' इति । कुत्रचित् करणकोऽपि यथा—'जगतीरहोऽपवर्किं
कुसुमै' इति । दृश्यते च धातूनामथमेदात्कारकप्रत्ययभेदः । अत्राश्लिष्टपरम्परित
रूपकालकारः । शार्दूलविश्रीडितं वृत्तम् ॥

पुनन्नामेव वणयति—

अपि च,

एतद्विक्रमवीक्षणैर्न जनितामानन्दयाप्नोद्गतिं

रक्षोनाथभयात्पिघातुमनसा विद्याधराणां मुदा ।

व्याजव्याहृतये यथा परिणमेद्भूम्या तथोज्ज्वलते

खलोकेऽपि कलिन्दशैलतनयाकङ्कालशङ्कावहा ॥ ५८ ॥

अपि चेति । किचेत्यर्थः ॥ तत्प्रकारमेवाह—एतदित्यादि द्वाभ्याम्—एत
दिति । एतस्य हनूमतो विक्रमवीक्षणेन पराक्रमावलोकनेन जनितामुत्पन्नामानन्द-
याप्नोद्गतिमानन्दाश्रुप्रसार रक्षोनाथभयाद्वावणभयात् । एतत्परिणते रावणोऽस्मा-
न्पीडयिष्यतीति साध्वसवशादित्यर्थः । पिघातुमाच्छादयितुं मनो येषां तेषाम् । ए
काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । विद्याधराणां नभश्चराणां देवयोनिविशे-
षाणाम् । 'विद्याधरोऽसरोयज्ञ—' इत्यमरः । मुदा सतोषेण व्याजव्याहृतये रावण-
विपत्तिवधनाय यथा परिणमेत्परिणतिं प्राप्नुयात् । रावणस्य महती विपत्संप्राप्ता,
तस्मात् भेतव्यमिति कथयितुं यथा पर्याप्त्यादित्यर्थः । यद्वा व्याजव्याहृतयेऽपदेश-
प्रकाशनाय । 'व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च' इत्यमरः । यथा परिणमेत् एतेषामभूदयो
धूम्यावशाज्जातं न त्वन्यतोऽभूदिति प्रत्याययितुं स्वयं यथा पर्यवसिता भवेदित्यर्थः ।
अथवा व्याजव्याहृतये व्यपदेशकप्रताय यथा परिणमेत् । अस्माकं नेत्रेषु धूम्या-
प्रसारादभूदयो न त्वानन्दादिनेति कथयितुं यथोपयुक्त्यादित्यर्थः । तथा धूम्या
उज्ज्वलतेऽवर्धते । खलोवपर्यन्तं व्याप्त्यर्थः । कीदृशी धूम्या । खलोके खर्गलोकेऽपि
कलिन्दशैलतनयाकङ्कालशङ्कावहा कलिन्दीसमुत्तुङ्गतरङ्गप्रान्तिजननी । अत्र स्वत-
सिद्धस्य धूम्यापि तृम्भणस्य व्याजव्याहृतिपरिणामपरत्वेनोत्प्रेषा । सा च कङ्कालशङ्का-
वहेति भ्रान्तिमता नैरपेक्ष्यात्सयज्यते । वृत्त पूर्ववत् ॥

आदौ नीलाशुकश्रीस्तदनु मरकतामङ्गनीवीविभूति

कस्तूरीपङ्कमङ्गी क्षणमपि विरुचेन्दीवरस्त्रफसपत्नी ।

पञ्चास्त्रिगन्धाञ्जनाभा जघनकुचकटीकण्ठनेत्रेषु जाता

दिकान्ताना तदानीं दशमुखनगरीदाहसंभूतधूम्या ॥ ५९ ॥

आदाविति । दशमुखनगरीदाहसभूतधूम्या लङ्कादहनसभूतधूमसहतिस्वदानीं तस्मिन्काले दिश एव कान्तास्त्रासामिति रूपकम् । जघनानि च कुचाश्च कव्यश्च कण्ठाश्च नेत्राणि चेति द्वन्द्वः । तत्तन्स्थानीयप्रदेशेष्वित्यर्थः । अत्र यद्यपि प्राण्यङ्गत्वा-
देकवद्भावेन भाव्य तथापि महाविमापया विक्रतोऽपि द्रष्टव्यः । यद्वा दिक्कान्तान-
घनादीनां तत्तद्देशपरत्वेन साक्षात्प्राण्यङ्गत्वाभावात्कवद्भावः । आदौ प्रथमम् । क्षणम् ।
क्षणमात्रमित्यर्थः । एतच्च सर्वत्र समुध्यते । अनन्तरं तदपायादिति भावः । नीलाशु-
कस्य नीलाम्बरस्य शीरेव शीरेषु सा तथोक्त्या जाता । तदनु तदनन्तरं मरकता-
ब्ज्या गारुभतमणिसञ्चिता । 'गारुभत मरकतम्' इत्यमरः । नीवीविभूती रशना-
सपत्तिर्यस्या सा तथोक्त्या जाता । ततः कस्तूरीपद्मस्य मृगमदकर्मस्यैव भङ्गी परि-
पाटी यस्या सा तादृशी जाता । अयानन्तरं विक्रचेन्दीवरस्य प्रफुल्लनीलोत्पलमा-
लिकाया सपत्नी सदृशी जाता । 'श्रुतिसोदरवन्धादिशब्दा सादृश्यवाचका' इत्या-
हुः । पश्चादनन्तरं क्षिप्रधाजनस्य मृदितञ्जलस्य आभेवाभा यस्या सा तथोक्ता
जाता इति सर्वत्रोपमाः । अत्र जघनकुचेलाद्युद्देशकमानुसारेण नीलाशुकशीरेत्यन-
न्तरं कस्तूरीपद्मभङ्गीत्युद्देशे कर्तव्ये तयानुकूलान्सर्वानभोजनं क्रमोऽत्र न विवक्षितः ।
अन्यत्र नमसभवात्स एवाङ्कारः । न चोपोमाहृपकोक्तेरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्णत-
इति सङ्क्षेपः । समुधरा इत्यम् ॥

हा तात हा जननि हा सुत हा सहाय
हा पौत्र हा प्रियसखि । कः सु हा हतोऽस्मि ।
इत्यादि पौरपरिदेवनभारवाग्भि-
रापुरि रावणपुरी शिखिना परीता ॥ ६० ॥

हा तातेति । हेति सर्वत्र विधादे । 'हा विधादशुर्गर्तु' इत्यमरः । हा तात-
जनकः । 'तावस्तु जनकः पिता' इत्यमरः । हा जनाने मान, हा सुत पुत्रक, हा
सहाय सहचर, सहोदरेति वा । हा पौत्र, प्रियसखि प्रियभावे । कः सु कुत्र वा ।
गतासीति शेषः । तत्र हा हतोऽस्मि नष्टोऽस्मि इत्यादिरेवनादि पौरपरिदेवन-
भार पुरजनबिलापातिशयोक्त्या ताभिर्वाग्भिराज्ञोश्चवचने शिखिनाप्रिना परीता
व्याप्ता रावणपुरी लङ्कापुरी आसमन्तादापुरि आपुरेता । 'पुरी आग्यावो' इत्यस्मा-
त्कर्मणि लृङ् । 'विष्णु भावकर्मणो' इति चिष् । वसन्तविलकारणम् ॥

यैर्वृन्दारकमुन्दरीजनमुखे नीराजन निर्मित
निर्मेधे गगनेऽपि यैर्विरचिता सौदामिनीसहतिः ।
ते द्वित्राण्यपि धासराणि न गता निर्माणमौर्वानल-
ज्वालादम्बरममुधौ विदधिरे चालानलोद्यत्कणा ॥ ६१ ॥

यैरिति । यैर्बालनलोद्यत्कणैर्वृन्दारकमुन्दरीजनस्य मुखे मुन्दरीवृन्दस्य मुखे वदना-

प्रभागे नीराजनमारुत्रिक निर्मितम् । नीराजनत्वेन परिणतमित्यर्थः । अत्र सुरसुन्दरीणा कल्याणकाल सप्राप्त इति सूचनार्थमित्य निर्देश इति मन्तव्यम् । तथा यैनि मेघे मेघरहितेऽपि गगने सौदामिनीसहस्रतिर्विद्युत्ताश्रेणिर्विरचिता । तथात्वेन परिणतमित्यर्थः । अशक्यकरणोऽपि रावणवध एवमेव समक्षिप्यतीति सूचनार्थमित्य निर्देशः । ते बालनलोयत्कणा हनूमच्छूलाभिषमुत्थितस्फुलिङ्गा । द्वे त्रीणि वा द्वित्राणि । 'सख्ययाव्ययासन्न-' इत्यादिना बहुव्रीहि । 'बहुव्रीहौ सरूयेये टजबहुगणात्' इति उच्यते समासान्तः । तान्यपि वासरणिः । तावत्स्वपि वासरोऽप्यित्यर्थः । 'वा तु ह्रीवे दिवसवासरो' इत्यमरः । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । अम्बुधौ निर्वाण शान्ति न गता न प्राप्ता सन्तः । ननर्थस्य नशब्दस्य 'सुप्सुपा' इति समासः । और्वानलज्वालाडम्बरवड्वाग्निकीलासभ्रम विदधिरे चकुः । क्षिप्रमेव सकलराक्षससहायभिद्योतकवैपरीत्यवृत्तिसूतनार्थमित्य निर्देश इति मन्तव्यम् । अत्रामिकणाना नीराजननिर्माणसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकथादसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः । शार्दूलविनीटित इत्यम् ॥

आदीप्यमानपथनात्मजवालसङ्गा-

दङ्कारशेषविभयामवलोरय लङ्गाम् ।

व्योम्नि स्थिता निशिचरा स्वगृहाणि नूनं

निर्वापयन्त इष नेत्रभवै पयोभिः ॥ ६२ ॥

आदीप्यमानेति । आदीप्यमानो जाज्वल्यमानो वा पवनात्मजवालस्तस्य सप्तात्सपर्कादितो । अङ्कार एव शेषः शिष्टाशो यस्य स तथोक्तो विभवः समृद्धिर्वैश्यास्ताम् । कात्स्न्यन दग्धमित्यर्थः । लङ्गामवलोरय । व्योम्न्यन्तरिक्षे स्थिता निशिचरा राक्षसा स्वगृहाणि दह्यमानानि निजमन्दिराणि । यद्यपि 'गृहा पुंसि च भूम्भेव' इत्यमरस्तथापि महाकविप्रयोगबाहुल्यादविरोधो द्रष्टव्यः । नेत्रभवै पयोभिर्वाणोदकैर्नूनं निक्षिप्तं निर्वापयन्त प्रशमयन्त इव । अलङ्कयन्त इति शेषः । उत्प्रिक्षालकारः । यथा दह्यमानं गृहादिकमुत्तदेशमारुह्य जले प्रशमयन्ति तद्वदित्युत्प्रेषार्थः । वमन्तितिलकारुत्तम् ॥

चक्रे शक्रजिदाज्ञया रणमुखे यत्कर्म रक्षोगण-

स्तत्कर्तुं क्षणदाचरक्षितिभुजा युक्तोऽप्यशक्तो भवेत् ।

सप्तार्चिश्च हनूमता परिचिती लङ्गामधाक्षीद्यया

तत्त्रित्रा मरुता युतोऽपि न तथा दाहक्रियाया पटु ॥ ६३ ॥

चक्र इति । रक्षोगणो राक्षसनिवहः शक्रजिदाज्ञदेन्द्रजिज्ञिदेशेनोपलक्षितः न तु साक्षाच्चक्रे चकार । तत्कर्म क्षणदाचरक्षितिभुजा राक्षससर्वभङ्गेन रावणेन युक्तोऽपि साक्षात्सहितोऽपि कर्तुमशक्तोऽसमर्थो भवेत् । न शक्नुयादित्यर्थः । तदपेक्षया पुत्रमामर्भ्यस्यैव बलिष्ठत्वादिति भावः । समावनाया लिङ् । एव सप्त अर्चापि यस्य

सप्तार्चिरग्निश्च हनूमता परिचित प्रवर्णित सगतो वा यथा लङ्कामघाशीद्दाह । तथा
 तत्पित्रा हनूमजनकेन मरुता वायुना युत सहितोऽपि दाहक्रियाया दहनकृत्वे पटु
 समर्थो न भवेत् । वायुपरिचयापेक्षया तत्पुत्रपरिचयस्यात्यन्तजृम्भणहेतुत्वादिति
 भाव । वायुसाहचर्यादप्यधिकं लङ्का ददाहेति परमार्थ । अत्र पूर्वत्राक्ये रावण
 सहितस्य राक्षसगणस्येन्द्रजिदाज्ञाहृतमर्मकरणसामर्थ्यसंबन्धेऽपि समावनया तदसब
 न्धाभिधानात्संबन्धेऽसंबन्धरथातिशयोक्ति । तथा उत्तरत्राक्ये वायुसखस्य मत्ता-
 र्थिपो हनूमत्परिचयसंबन्धेनदाहकृत्वकरणपाटवसंबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । अनयोर्दध्य-
 न्तदाद्यान्तिकतया सापेक्षत्वात्परिहर । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

तस्मिन्हनूमद्वगणिप्रसवे हुताशे
 शुद्धिं विधाय पतिमेव समेतुमैच्छत् ।
 लङ्केश्वरेण रणकेलिकुतूहलेन
 बाहोर्बलादपहता सुरराजलक्ष्मी ॥ ६४ ॥

तस्मिन्निति । रणकेलिकुतूहलेन युद्धक्रीडासमुच्चयेन लङ्केश्वरेण रावणेन बाहु-
 चलाद्दुःखपराकृमादपहता सीता सुरराजलक्ष्मीरिन्द्रमाघ्राज्यधीर्हनूमानेवारणिरग्निम-
 न्यनदाहविशेष । 'निर्मन्थदाहणि खरणिर्द्वयी' इत्यमर । स प्रभव कारण यस्य
 तस्मिन् । तममुत्पादित इत्यर्थ । हुतमध्यातीति हुतारणेऽपि कर्मण्यणु । शुद्धिं
 सस्कारं विधाय । पापिष्ठरावणसपर्कजनितपापं विशोधयेत्यर्थ । पतिं निजभर्तारि-
 न्द्रमेव समेतु सगन्तुमैच्छदिति स्म । यथा कुतूहलकारणात्काचन साध्वी दुःख
 चिदपवित्रमथले स्थित्वा परिणामकारे सस्कारपरिपुष्टा सती पुनर्निजभर्तारमेव जिग-
 रिपति तद्वदित्यर्थ । इच्छतेर्लृट् । 'आङ्नादीनाम्' इत्याजवम । 'आटश्च' इति
 वृद्धि । अत्र सुरराजलक्ष्म्या इच्छेच्छासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । एतेन
 रावणस्य विनिपात आसन इति सूच्यते । वसन्ततिलसङ्गतम् ॥

निगमयति—

वाचामिदानीं किमु निस्तरेण लङ्कापुरीं रावणबाहुगुप्ताम् ।
 काकुत्स्थदूतोऽयमुपेत्य चक्रे कृतान्तदूनस्य मुखप्रवेशाम् ॥ ६५ ॥

वाचामिति । इदानीनाम्भवसरे । सस्कारोचितशाल इत्यर्थ । वाचा विश्व
 रेण वचाप्रपञ्चन । 'वित्तारो विग्रहो व्यास म च सन्दस्व वित्तर' इत्यमर ।
 किमु । निगमयत्यर्थ । क्व तत्र काकुत्स्थदूतो हनूमानुपेत्यागत्य रावणबाहु-
 गुप्ताम् । दुःखप्रवेशामित्यर्थ । लङ्कापुरीम् । वृत्तान्तदूतात् । यमक्रियारागमित्यर्थ ।
 'कृतान्तो यमसिद्धान्तः' इत्यमर । मुखप्रवेशा मुखेन प्रवेष्टुं शक्या चक्रे । अनाप्र-
 तनिघनगन्धाना लङ्कापुरमथ्यावृथानाना निघन विधाय तद्वारा पूर्वमसमाहित-
 प्रवेशान्यमक्रियाराखसामर्थ्येन प्रवेशयामासेत्यर्थ । एतेनोत्तरत्राक्येदेया निराघाट-
 सचारल सूच्यते । वृणमुपनाति ॥

पौलस्त्यपातकिसमागमजायमान-
मेन पुनान इव धानरयायजूक ।
निर्वर्तिताक्षविजयो निजवालवह्नौ
हुत्वा पलाशसमिध सुगतिर्वभूव ॥ ६६ ॥

पौलस्त्येति । धानरो हनूमानेव यायजूको यत्रकर्ता । 'इज्याशीलो यायजूक' इत्यमर । 'यत्रजपदशा यद्' इति यत्रतेर्यङन्तादृक्प्रत्यय । पौलस्त्यो रावण एव पातकी ब्रह्महत्यादिपातकवान् तस्य समागमेन सगत्या जायमान सपद्यमानमेव । 'तत्सयोगी च पञ्चम' इति न्यायात्समावित्तदुरितमित्यर्थ । 'कल्प कृजिनैः नोऽपमहो दुरितदुष्कृतम्' इत्यमर । पुनान इव विशोधयन्निव । पापनोदन कुर्वाण इवेत्युत्प्रेक्षा । पूज शानच् । निर्वर्तिताक्षविजयो विरचिताक्षकुमारनिधन, कृतेन्द्रिय यश्च सन् । 'अक्षो रथस्यावयवे पादके आक्षमिन्द्रियम्' इति विश्व । निजवाले यो बद्धिर्हुताशनस्तस्मिन् । पल मासमश्नन्तीति पलाशा । 'पलोऽस्त्री पल्ल मासम्' इत्यभिधानात् । पलाशा राक्षसास्त एव पलाशसमिध पलाशवृक्षसमिधो हुत्वा सुगतिरप्रतिहतगमन दोभनलोकश्च बभूव । अत्र श्लेषोत्प्रेक्षानुप्राणित सावयवस्य पकालकार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

लङ्कादाहेऽप्यनार्ता रघुपतिदयिता चारणोक्तया विदित्वा
सानन्दस्ता प्रणम्य प्रतिगमनविधौ प्राप्य तस्या नियोगम् ।
आरुह्यारिष्टशैल निधिमपि पयसा स्वैरमुत्तीर्य वेगा
श्वके गत्वा महेन्द्रं प्लवगकुलपतीन्पूर्णकामान्हनूमान् ॥ ६७ ॥

लङ्केति । लङ्कादाहेऽपि रघुपतिदयिता श्रीरामप्रेयसी सीता चारणाणा नभश्च-
राणा गन्धर्वादीनामुक्तया बचनेनानार्तामपीडिताम् । अनष्टामिति यावत् । विदित्वा
ज्ञात्वा । अतएव सानन्द सप्ततोपस्ता सीता प्रणम्य नमस्कृत्य प्रतिगमनविधौ
प्रतिप्रयाणविधाने निषये । 'विधिर्विधाने दैवेऽपि' इत्यमर । तस्या सीताया
नियोगमाज्ञा प्राप्य । तत आरिष्टशल्मरिष्टारय परपारस्थपर्वतमारुह्य पयसा निर्धि-
समुद्रमपि स्वैर यथेच्छम् । अप्रतिहतमिति यावत् । उत्तीर्योत्तम महेन्द्रमद्रदाद्यधि-
ष्ठित महेन्द्रपर्वत गत्वा हनूमा प्लवगकुलपतीन्द्रदजाम्बवन्लनीलादिप्लवगेश्वरान्पूर्ण-
कामान्संपूर्णमनोरथाश्वके । अत्रानिबिस्तरकथनयोग्यस्याश्वस्य सक्षेपणोक्ते सक्षेपो
नाम गुण । तदुक्त विद्यानाथेन—'सक्षेपार्थमभिधान यत्सक्षेप परिकीर्तित' इति ।
स्रग्धरावृत्तम् ॥

अथ यथार्हं सैन्याधिपान्संमान्य भारतिस्तैरनुयुक्त स्ववृत्तान्तम-
खिलमाख्यातवान् ॥

अथेति । अधानन्तरं भारतिर्हनूमान्यथार्हं यथायोग्य सैन्याधिपाजाम्बवदद्र-
दादिसेनापतीन्समान्य मानयित्वा । ते सैन्याधिपैरनुयुक्त । 'कथ दृष्ट तया देवी

कथं वा तत्र वतंते' इत्यादिना पृष्टं सन् । अग्निलम्बशेषं स्ववृत्तान्तमाख्यातवान् । उत्प-
तनादि सीतादर्शनलङ्कादाहान्ता निजवार्तामशेषा कथयामासेत्यर्थं ॥

तदनु पवनतनयवचनमुदिता वानरवरूथिनी यूथनाथानुयाता
तद्दर्शनजनितमानन्दमानन्दशरधौ दाशरथौ सुग्रीवे च सविभज्येव
विवक्षितुमहमहमिकया धावन्ती मध्येसरणि दधिमुखकृतावनं मधुवन
हनूमदनुमत्याभिभूय मधुपानसुखमनुवभूव ॥

तद्वन्विति । तदनु तदनन्तरं पवनतनयवचनमुदिता हनूमद्वाक्यसत्पुष्टा वानरवरू-
थिनी कपिमैत्र्यम् । 'वन्विति' बल सेन्यम्' इत्यमरः । यूथनाथानुयाता जाम्बवदादि-
यूथाधिपानुयाता । तदा तद्दर्शनजनितं सीतावलोकनसमुत्पन्नमानन्दमानन्दशरधावानन्द-
सागरे । निह्यनिरनिशयानन्दपरिपूर्णं इत्यर्थं । दाशरथौ श्रीरामे सुग्रीवे च सविभज्य
सम्यग्बिभिन्य विवक्षितु इष्टुमिति फलोत्प्रेया । सीतावलोकनवार्ताकथनेन श्रीरामसुग्री-
वानन्दयोरन्तरं परीक्षितुमित्यर्थं । अहमहमिकया परस्परहकारेण । अहमहमिका
व्याख्यातारण्यकाण्डे । धावन्ती धावनात् । अतिवेगेन प्रवृत्ती सतीत्यर्थं । मध्ये
सरण्या मध्येसरणि । मार्गमध्य इत्यर्थं । 'पारेमध्ये यथा वा' इत्यव्ययीभावः । तत्स-
नियोगादेकारान्तात्वं च मध्यशब्दस्य । दधिमुत्सेन दधिमुत्सारेण सुग्रीवमातुलेन
ज्ञानेण कृतमवन रक्षणं यस्य तद्वक्तव्यम् । 'अथ रक्षणे' कर्तारि ल्युट् । तथा च रामा-
वणम्—'यद्रभति महावीर्यं सदा दधिमुत्सं कपि । मातुलं कपिसुरयस्य सुभावस्य
महान्मन ॥' इति । मधुवनं मधुनामकसुग्रीवोद्यानम् । मधुप्रचुरत्वान्मधुवनमित्य-
न्वर्थसंज्ञा । हनूमदनुमत्या हनूमदात्तयाभिभूयाकम्य मधुपानेन क्षौद्रपानेन यस्तुल्य
तदनुवभूव । यथेष्टं मध्वपिबदित्यर्थः । 'मधु मये पुष्पगन्धे क्षौद्रैःपि' इत्यमरः ॥

अथाब्रवीद्विरिवरतुङ्गमद्द

कृताञ्जलिर्वधिमुख एष रोपवान् ।

धलीमुखान्मधुभजने शिलीमुखा

म्भवानिमान्भटिति निवारयेदिति ॥ ६८ ॥

अथेति । अयानन्तरं रोपवान्मधुवनाशान्तजनितरोपवानेष दधिमुखो धनपालक-
स्तादा कृताञ्जलिविरचितःसपुटं सन् । प्रार्थनालक्षणमेतत् । विरिवरतुङ्गम् । महोन्नत-
मित्यर्थः । अद्दं युवराजमब्रवीत् । विभिति । भवान्मधुभजने मधुपाने पुष्परसात्वादे-
च शिलीमुखान्सीत् । 'अलिवाणां शिलीमुखी' इत्यमरः । स्पृशन्नकरः । इमान्वली-
मुखान्कपीन् । 'कपिभ्रवद्भ्रवगशास्त्रासृगवलीमुखा' इत्यमरः । शटितञ्जसा । निवार-
येदिति ल्यप् । इत्येवमब्रवीदिति पूर्वेण सवन्धः । अन्यथा महोन्नतस्य सुग्रीवो दण्ड-
विध्यतीति भावः । शेषे प्रथमः । युष्मदस्मत्परिरेकस्य भवन्त्यन्वयः शेषत्वादिति ।
रविरामृतम् । 'चतुर्भर्ह्येति रविरा जभस्तम्य' इति लक्षणम् ॥

अयमप्येनमवोचत् ॥

अयमिति । अयमद्वादोऽप्येन दधिमुख प्रत्यवोचदुक्तवान् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

दशमुखपुरमध्ये वीक्षिता मैथिलीति

अवणमधु वितीर्ण येन वीरेण मह्यम् ।

दधिमुख ! यदि सोऽय भापते को निरन्ध्या-

न्मधु पियतु यथेच्छं वाहिनी वानराणाम् ॥ ६९ ॥

दशमुखेति । दशमुखपुरमध्ये लङ्कापुरमध्ये मैथिली सीता वीक्षिता दृष्टेत्येवभूत्
अवणमधु श्रोत्राद्यत येन वीरेण मह्यं वितीर्णं दत्तम् । 'विश्राणन वितरण स्पर्शनं प्रति
पादाम्' इत्यमरः । हे दधिमुख, सोऽथ वीरो भापते यथाशावचनं वदति चेत् क
को वा निरन्ध्यान्निवारयेत् । न कोऽपि निवारयितुं शक्नुयादित्यर्थः । 'शक्ति लिच् च'
इति लिट् । सकलवानरजीवानुभूतमैथिलीकयामधुप्रदस्येदृक्काधुपाननिवारणं कथं युक्तं
स्यादिति भावः । अतो वानराणां वाहिनी सेना यथेच्छमिच्छासदृशम् । 'यथेष्टम्' इति
वा पाठः । मधु पियतु । मालिनीवृत्तम् ॥

ततः किं जातं तत्राह—

तदनु भयवशेनमुपगतदधिमुखवचनविदितमधुवनकदनपरिगणित-
तजनकदुहितृदर्शनजनितप्रमदभरभरितस्तपनतनयस्तत्र तनुविह्वृति-
मतनुत दधिमुखागमननिमित्तसपत्तिम् ॥

तदन्विति । तदन्वद्दवचनानन्तरं भयवशेन भयपारतन्वयेण समुपगतस्य समी-
पमागतस्य दधिमुखस्य वचनेन विदितं ज्ञातं यन्मधुवनकदनं वानरवृत्तमधुवनोद्भूतं
तेन परिगणितं परिस्फुरयात् । निश्चितमिति यावत् । यज्जनकदुहितृदर्शनं सीताबलो-
कनं तज्जनितेन तदुत्पादितेन प्रमदभरेण हर्षातिशयेन भरितं सगताभरः । आनन्द-
परिपूर्णं इत्यर्थः । भरितं इत्यत्र तारकादित्वादितच् । प्रमदेत्यत्र 'प्रमदसमदौ हर्षे' इति
प्रत्ययान्तो निपातः । तपनतनयं सुपीवस्तत्र तस्मिन्समये दधिसुत्पादगमनमेव निमित्त-
सपत्तिं कारणतामप्रीं यस्यान्ता तनुविह्वृतिं मुखविकासनेत्रविस्फारस्क्न्धोज्ज्वलनरोमा-
ञ्चत्वादिगानत्रेष्टामतनुताकरोत् । मधुवनकदनश्रवणात्सीतादर्शनं निर्णाय परमानन्दभरि-
तोऽभूदित्यर्थः ॥

अनन्तरं कपिसेनापि निवृत्तवर्तिन्यभूदित्याह—

आरह्याद्रिमथावरुह्य विपिनान्यासाद्य नानाफला-

न्यास्वाद्य भुतमारचय्य वदनैरापाद्य वाद्यक्रमान् ।

१ 'यथेष्टम्' इति पाठः २ 'विवशसमुपगत' इति पाठः ३ 'परिभणित' इति पाठः
४ 'तत्र' इति नास्ति कश्चिद् ५ 'तदभिमुखा' इति पाठः ६ 'आस्वाद्य' इति पाठः
७ 'आस्फोट्य' इति पाठः

आलिङ्ग्य द्रुममरुमं मदवशादाधूय पुच्छच्छटा
मारादाविरभूदहंप्रथमि क्वापीना कपीना चमू ॥ ७० ॥

आरहोति । अद्रिं मार्गस्थं पर्वतमाख्याथावरुय । पर्वतारोहणावरोहणकीडामनु-
भूयेत्यर्थः । विपिनान्यरण्यान्यासाद्य प्रविश्य । नानाफलानि पनसरसाद्यादिविविधफल-
न्याख्याय भुक्त्वा । हुतम् । चत्विगतानौत्यर्थः । आरुच्य कृत्वा । 'त्यपि लघुपूर्वात्'
इत्यादेशः । वदनैर्मुखैर्वाद्यन्मान् डिण्डिमादिवाद्यध्वनिप्रकारान् आपाय वादयित्वा ।
तथा द्रुमम् । द्रुमानित्यर्थः । अरुममपगतक्रमम् । मोहनोद्धावनादिजुगुप्सिताचरणेना-
पगतमर्यादमित्यर्थः । आलिङ्ग्याच्छिष्यः । मदवशान्मधुपानजनितदर्पवशात्पुच्छच्छटा
लाङ्गलजालम् । 'वृन्द जाल चक्रवाल जालक पेटका च्छटा' इति वैजयन्ती । आधूय
चालयित्वा । अहं प्रथमोऽहं प्रथम इति यस्या क्रियाया सा अहंप्रथमिका । मयूर-य-
सकादित्वात्समात् । स्वार्थे कप्रत्ययः । तथा पीना पूर्णा । एतन्पूर्विक्या धावमानेत्यर्थः ।
कपीना चमूर्वानरसेना । आरात् समीपे । 'आराद्द्रुममीपयो' इत्यमरः । आविरभूत् ।
आलक्षितेत्यर्थः । अत्र कपिस्वभाव्येन यथावद्वस्तुवर्णनान्त्वभावोक्तिरलंकारः । शार्दूल-
विक्रीडित वृत्तम् ॥

तत किं तत्राह—

निद्राक्षयादरुणितेन समीरपुत्र
सौमित्रिनेत्रयुगलेन निपीयमानः ।
चूडामणिं करतले कलयन्वन्दे
पादारविन्दयुगलं भरताप्रजस्य ॥ ७१ ॥

निद्रेति । समीरपुत्रो हनुमान्निद्राक्षयाभिद्राभावात् । यावद्वनशास निद्राहारयोर
भाव इति भावः । अरुणितेन पाटलितेन सौमित्रिनेत्रयुगलेन लक्ष्मणनयनयुग्मेन निपी-
यमानः । अत्यादरेणाबलान्प्रमान सञ्चित्यर्थः । एतेन श्रीरामापेक्षयापि लक्ष्मणस्य
भूयान्दन्मदागमनप्रतीक्षणादरोऽबिद्यतेति सूच्यते । चूडामणिं सीताया अभिज्ञानभूतं
शिरोरत्नं करतले कलयन् । श्रीरामादीनां यथा चक्षुर्गोचरं स्यात्तथा धारयन्नित्यर्थः ।
सीता इत्या समागत इति प्रथमवचनेनैव ज्ञापनार्थमिति भावः । भरताप्रजस्य श्रीरामस्य
पादारविन्द इवेत्युपमितम्मासो न तु रूपम् । अन्ययोत्तरपदप्राधान्ये तत्र वन्दना-
योगात् । तथोयुगलं वन्दे नमश्कारः । वसन्तानिर्वाहवृत्तम् ॥

अक्लेशसंभूतगतागतभ्यां वितीर्णविस्तीर्णमहारण्यचोऽपि ।

आनन्दसिन्धौ पृतनासमक्षमक्षस्य हन्ता नितरा ममज्ज ॥ ७२ ॥

अक्लेशोति । अक्षस्य हन्ताक्षजुमारमारको हनुमानक्लेशेनानायासेनैव समूते
सजाते ये गतागते यातायाते ताभ्यां वितीर्णो विस्तीर्णमहाणव पुरुषा-
न्तरदुस्तरमहासमुद्रो येन ॥ तथोचोऽपि । अक्षो समीपे समक्षम् । समीपार्थे-

ऽव्ययीभावे । 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य' इत्यच्प्रत्यय । पृतनाया वानरसेनाया समक्ष पुरतः । नितरामत्यन्तम् । अव्ययादाम्प्रत्यय । आनन्दसिन्धवानन्दसागरे ममञ्च मग्नोऽभूत् । ईदृग्महाकपिवीरवाहिनीमध्येऽहमेव एव महोदधिसुहृत्स्य सीता इष्ट्वा पुनरागतोऽस्मीत्येवभूतभाषणप्रवर्तकमहाभागप्रसन्नोऽभवमित्यमन्दानन्दतुन्दिलितान्त करणोऽभूदित्यर्थः । अत एव विरोधाभासोऽङ्गारः । तृप्तमुपजाति ॥ -

आनीतचूडामणिसनिधानादावि प्रमोदेन रघूद्वहेन ।

तत्रानुयुक्त पवनात्मजन्मा विशापयामास कृतप्रणाम ॥ ७३ ॥

आनीतेति । आनीतस्य हनुमताहतस्य चूडामणे सीताशिरोरत्नस्य सनिधानात्सा निध्याङ्गेतो । आवि प्रमोदेन प्रादुर्भूतानन्देन रघूद्वहेन रघुनन्दनेन तत्र तस्मिन् सीत वृत्तान्ते विषयेऽनुयुक्तं पृष्टं पवनात्मजन्मा हनुमान्तृतप्रणामो विहितनमस्कारं सत् विशापयामास । सीताक्लेकनवार्ता कथयामासेत्यर्थः । पूर्वभागमनानन्तरन्तर्व्यत्य विहितो नमस्कार इदानीं शुभवार्ताकथनपारम्भसतोपातिरेकादिति यैदित्यर्थः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

विज्ञापनप्रकारमेवाह—

लङ्कापुरोपवनसीङ्गयथ राजपुरी

मालोक्य निशिचरीगणवाध्यमानाम् ।

केनापि पातकयशेन सुपर्णलोके

वन्दीकृतामिव भुजगमराजकन्याम् ॥ ७४ ॥

लङ्केति । अथ विज्ञापनानन्तरं मङ्गलाचारे वा । 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ' इत्यमरः । लङ्कापुरस्य रावणराजधान्या उपवनसीङ्गुज्ञानवनप्रदेशे अशोकवनिराम्य इत्यर्थः । निशिचरीगणवाध्यमाना रक्षकराभसीनिवृत्परितप्यमानाम् । अत एव केनाप्यनिर्वाच्येन पातकयशेन पापानुबन्धेन सुपर्णलोके गरुडलोके वन्दीकृताम् । कारागारवद्दामित्यर्थः । भुजगमराजकन्या नागकन्यामिव स्थिता राजपुरी जानकीम् । आलोक्यमवलोकितवतीति । उपमालकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

देव्यास्त्वदीयान्वयकीर्तनेन त्वन्मुद्रया च व्यपनीय शोकरम् ।

वार्तामभिज्ञानमयीमैयाच प्रस्थानुकाम परिपूर्णकाम ॥ ७५ ॥

देव्या इति । त्वदीयान्वयकीर्तनेन भवदीयवक्ष्यशसया त्वन्मुद्रया भवदीयप्रत्यभिज्ञानाहुलिमुद्रिन्या च देव्या सीताया शोकविपादव्यपनीयनिरस्य । अत एव परिपूर्णकाम सपूर्णमनोरथप्रस्थानुकामः । पुनरागन्तुमना सन् । 'तु काममनमोरथि' इति तुमुनो मकारलोपः । अभिज्ञानमयीमभिज्ञानरूपाम् । ताद्रूप्ये मयटि वीप् । वार्ता वृत्तान्तमयाच याचितवानसि । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

ब्रह्मान्त्रविघ्नस्तजयन्तकृत्या कथामभिज्ञाप्य वने प्रवृत्ताम् ।

चिर रदन्त्या जनकेन्द्रपुत्र्या चूडामणि, प्रेषित रूप तुभ्यम् ॥७६॥

ब्रह्मेति । ब्रह्माद्ब्रह्ममयाद्वित्रस्तस्य विशेषतः नीतस्य जयन्तस्य जयन्तासुरनाम्ना
वाससुरस्य कृत्यं मनोहेयनत्पक्रिया यस्यां ताम् । वने चित्रकूटतटविषिने प्रवृत्ता
सभूता कामारयायिकामभिज्ञाप्याभिज्ञानवेनेकत्वा । चिर चिरकाल रदन्त्या
पूर्वातुभृताथन्मरणवशाद्भ्रूणि विमुच्यन्त्या जाकेन्द्रपुत्र्या जानस्या एषोऽयं चूडामणि-
शिरोरत्न तुभ्यं प्रेषित । वायूप चाभिज्ञानद्वयं प्रहितमित्यर्थः । श्रुतमुपनाति ॥

निगमयति—

किं बहुना,

किं बहुनेति । बहुना वागव्यापारेण किम् । न किमपीत्यर्थः ।

तथापि किञ्चिद्वक्तव्यमवशिष्टं वियत इत्याह—

देव ! तस्या प्रतिष्ठासूनसूनाशैरुपालितान् ।

मुद्रयित्वा प्रपन्नोऽहं तंवाभिज्ञानमुद्रया ॥ ७७ ॥

इति श्रीविदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे सुन्दरकाण्डे समाप्तः ।

देवेति । हे देव स्वामिन ! प्रतिष्ठाम् प्रस्थातुमिच्छन्, उत्कृष्टमिच्छाणादित्यर्थः ।
तिष्ठते सजन्तादुप्रत्ययः । तद्यायाशैरुपालितानाद्यया त्वदायमनप्रतीक्षयैस्यां पालि-
तान्गुप्तान् । शिवभागवतप्रसंगम् । तस्या सीताया असूत्राणान् तवाभिज्ञानमुद्रया-
भिज्ञानपाह्वलीमुद्रिनया तयैवाभिज्ञानमुद्रया मुद्राफलस्येति श्लिष्टरूपम् । मुद्रयित्वा ।
निरचेल्य । अहं प्रपन्नः । आगतोऽस्मीत्यर्थः ॥

इति धाम परमयोगीन्द्रवृन्दमानमेन्द्रीवरसदोहामन्दान्दलाभामिबन्दिस्तरत्नतन्दन-
चरणारविन्दमकन्दस्त्रादनन्दस्त्रिनमारस्वतेनाखण्डतप प्रचण्डमुक्तिप्रदाण्डमण्डलेध्वर-
शाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावतमस्य पद्मान्वयसुधापारावारपरिजातस्य धन्वतर्यवतारान्तर-
स्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यागारसर्वज्ञमार्गमौमस्य क्रौञ्चोपण्डितवर्षस्य तनूजेन गङ्गा-
म्बिकगर्भरत्नाकरमुधाकरेण रामचन्द्रबुधेद्रेण विरचिताया चम्पूरामायणन्याख्याया
साहित्यमञ्जुपिकासमारयाया सुन्दरकाण्डे समाप्तः ॥

रामचन्द्रायैरचिता रामचन्द्रपदार्पिता ।

स्वारया सुन्दरकाण्डस्य पूर्णा मञ्जुपिकाभिधा ॥

युद्धकाण्डम् ।

इत्थ निजचित्रकवितानमानितसकलकदिमनात्नेन तत्रमवना भोजराजेन निवित
पक्षकण्टसबद्ध चम्पूरामायणप्रबन्ध परिपूरयितुकमेन लक्षणगनात्रा पण्डितवैश्व-
सिधो युद्धकाण्डो निजगामैमवानुसारेण रचित । सोऽय मयेतानी व्यक्रियते ॥ १ ॥

अथ तत्रभवान्त्रिवि न्वकिञ्चीपिनम्य अन्धम्य निष्पत्युपरिपूरणाय मिष्टाकारसकल-
विशिष्टेष्टगुन्चरगारोपेन्दभोजनहारानन्मरणम् मञ्जल निबध्नाति—

दृष्टे यत्र यहच्छयापि वचसा देवी पुरो वर्तते

सारस्यं महद्भ्युदेति सद्सि प्रागल्भ्यमुज्जृम्भते ।

जायन्ते सकला कला अपि नृणा जागर्ति कीर्तिर्नवा

चेत खिद्यति तत्र देशिकरूपदाम्भोजे च भोजे मन ॥ १ ॥

दृष्ट इति । यत्र यन्मिन्देशिकरूपदाम्भोजे च यहच्छया लीलापि ।
अत्यादरेण श्रेष्ठिभु बकव्यमिति भाव । दृष्टेऽन्लोकिते मति । नृणाम् । मनुष्यना
त्रस्यैत्यर्थ । एतच्च सर्वत्र सबध्यते । वचसा देवी मरुत्वती पुरो वर्तते । उपासना-
दिप्रयत्न विनैव स्वयं सनिहिता भवतीत्यर्थ । तथा महद्गल्पम् । कार्यकरपापयोक्त-
मित्यर्थ । सारस्यं कविनारमजवम् । अभ्युदेत्यभ्युत्थं प्राप्नोति । मनुष्यत्वं
इत्यर्थ । 'अभ्युत्पति' इति पाठ आभेनुत्पन्नं सनीपनाच्छतीत्यर्थ । तथा सन्धि ।
राजविद्वत्समास्त्रित्यर्थ । प्रागल्भ्यं सकलविशेषवर्णप्रौढन्नुज्जृम्भते विभृम्भित
नवति । तथा सकला समस्ता अपि कला इतिहासान्नाथाश्चतु पष्टिविद्या जायन्ते-
ऽध्ययनपरिशीलनाभ्यासाभावेनैव तत्त्वतोऽवनुष्यन्ते । तथा नवापूर्वा कीर्तिं सम्प-
मारया जागर्ति विलसति । तत्र तन्मिन्देशिकरूपदाम्भोजे गुरुररणारविन्दे भोजे
भोजराजे च मन चेतो मन खेद्यति । उत्तरीत्या बहुभेदस्करत्वान्मानक मनन्त्र
हेतुपुष्प भवतीत्यर्थ । चतु पष्टिकलास्तु—द्विहामयनाशाश्च काम्यालकारनाद-
कम् । गयकृष्ण कविश्च च कानशास्त्र हरोदरम् ॥ देशभाषलिपिज्ञान छिपिकर्तुं च
वाचकम् । सर्वाणि चापदानानि स्वरशास्त्र तु शास्त्रम् ॥ मनुदिक रजशास्त्र रथा-
श्वगतिशैलम् । मन्त्रशास्त्र सूक्तमै भूरहाणा च टोहदम् ॥ न्ववाने चातुवाद
सन्धाबादो रमन्त्य च । जालवादोऽग्निसन्तमन खदन्तम्मो जलम् च ॥ वाच लम्भो
वय सन्भो वदयानपेमेव च । विद्वेषगोत्रादन च मारण बलकथनम् ॥ पदसि
श्ववानुर्ष पाटुकासिद्धिरेव च । मृत्सिद्धिर्घटिकासिद्धिरैन्द्रजालकमेव च ॥ अज्ञान
नरदृष्टिस्तु दधन स्वरदधनम् । मणिनत्रौपधाना च सिद्धयश्चोरकर्म च ॥ इत्यलो-
हादममृद्धारवेष्टुवनाञ्जनक्रिया । अटननरपी दूरकरपी नृमयाति ॥ वामिज्य
पाशुपाल्य च इपिराहवकर्म च । लाघुतुष्टनेपादिनुद्धकारणशैलम् ॥ चतु पष्टि-

१ एतत्पूर्वम् 'आर्गाड पदगानवेन जनकह्नाशास्त्रपुत्राक्षिरोरह मृतमिवातुरागमदृष्ट
श्रीश्व प्रनोदान्वित' । यो लोकत्रयकण्ठक दशमुख प्रोद्धुत्तैच्छ्रान्तात्तोऽय वीरवराभ्रणकेन
कयाशानि सदा पातु न ॥ इति श्लोको दृश्यते बचिरे २ 'विद्यतु' इति पाठः

कलाधेता म्नाविद्धि प्रदीनता ॥' इति । यनुप्राभोऽलक्ष्य । शार्दूलविक्रीडित
वृत्तम् ॥

न प्रति स्वाह्वार परिहरति—

भोजेन तेन रचितामपि पूरयिष्य-
शरूपीयभापि वचसा कृतिमत्युदाराम् ।
न शीडितोऽहमधुना नवरत्नहार
सङ्गेन किंतु हृदि धार्यत एव तन्तु ॥ २ ॥

भोजेनेति । तेनासाधारणमहिमास्पदनया प्रसिद्धेन भोजेन । अपिरनिशयार्थ ।
रचिता प्रणीतानतएवात्युदाराम् । रमालक्षरायुष्मिन्शब्दार्थस्य चटनोज्ज्वलिततया-
त्यन्तगन्मीरमित्यर्थ । इति कथ्यन् पीयमास्यपेन । ईषन्मात्रगौरवरडितेनापी-
त्यर्थ । 'द्विवचनविभज्य-' इत्यादिनेयस्प्रत्यय । वचसा पूरयिष्य-पूरिता करिष्य-
हमधुनास्मिन्काले । अजुनेति निपातनात्माधु । शीडितो लज्जितो न जात । क्वाय
सर्गशमोजप्रवच, च च वा मदीये शरिपट्टेन वचनेन तपरिपूरणमिति लज्जा न
गतोऽस्मीत्यर्थ । कुत एतदित्याह तनार्थान्तर न्यस्यति—किंतु । तथाहीत्यर्थ ।
तन्तु सून नवरत्नहारसङ्गेन नूतनमागिज्यहारसमागमेन हृदि वभसि मानसे च
धार्यत एवासज्यत एव । तन्तु परिहायत इत्यन । कुत । अत एव तन्माभ्येन
मद्वचनमपि महाननपरिग्रहो भविष्यतीति भाव । अर्थान्तरन्यासोऽलक्षार ।
वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

एव निजवारन्यापारस्वावमान सपाद्येक्षणा विकीर्णितमाह—

मुद्रामुद्रितजीविता जनकजा मोहाकुलं राघवं
चूडारत्नविलोकनेन सुचिर निध्याय निध्याय च ।
प्रारेमे हृदि लक्ष्मण नलयितु पौलस्त्यविध्वंसनं
धीरं पूरयितु रुथा च विमलामेकेन काण्डेन स ॥ ३ ॥

मुद्रेति । मुद्रया श्रीरामाभिज्ञानमुद्रिकया मुद्रित स्थापित जीविता यस्यास्ता
जनकजा जानकीम् । तथा चूडारत्नविलोकनेन चूडामपिदर्शनेन मोहाकुल मोह-
यत्कल राघव च सुचिरमनसकालम् । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । निध्याय नितरा
ध्यात्वा । मनस्यनुसंधायेत्यर्थ । 'धै विन्ताशाम्' इति घातोर्निर्पूर्वान्त्वो त्यबादेश ।
तथा निध्याय इष्टा च । 'निर्वर्णन तु निध्यान दर्शालोकनेक्षणम्' इत्यमर । तथा च
जनकजा ध्यात्वा राघव दृष्टेति यथाक्रममन्वथावथासरयाल्लकार । धीरो धैर्यशाली
स प्रसिद्धो लक्ष्मण सौमित्रिरेकेन काण्डेन वाणेन । 'काण्डोऽस्त्री दण्डवाणार्धवर्णवस-
रवारिपु' इत्यमर । पौलस्त्यविध्वंसन रावगसहार नलयितु कर्तुं हृदि प्रारेम उप-
चक्रमे । मनसि निर्गारितवानित्यर्थ । तथा धीरो विद्वान्स लक्ष्मणो लक्ष्मणनामा
कविरेकेन काण्डेन युद्धकाण्डेन विमला निध्यात्वा कदा रावगसहरणहरीपारयान

पूरयितुं हृदि प्रारंभे मनस्युपशान्तवान् । अत्र रामलक्ष्मणयोरभयोरपि १
त्वेकप्रकृतगोचरश्लेषालकार । 'प्रकृताप्रकृतोभयगतमुक्त चेच्छब्दमात्रसाधर्म्यम्
श्लेषोऽथ श्लिष्टत्व सर्वत्राद्यद्वये नान्त्ये ॥' इति लक्षणात् । शार्दूलविनीडितं वृत्तम् ॥

कथा पूरयितुं प्रारंभ इत्युक्तम् । सप्रति तामेव कथां प्रस्तौति—

आनन्दमन्थरमनन्तरमाञ्जनेया

दाकर्ण्य वृत्तिमनघा जनकात्मजाया ।

दृष्टिर्दशाननरूपा परुषायमाणा

चाणासनोपरि दधे प्रभुणा रघूणाम् ॥ ४ ॥

आनन्देति । अनन्तरं चूडामप्यभिशानप्रदर्शनानन्तरमानन्देन मन्थरं निर्भरं यथा
तथा आनन्दपरिपूरितमित्यर्थः । आञ्जनेयादञ्जनातमयाद्धनुमतः । 'आर्यातोपयोगे'
इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । अनघा निर्दुष्टा अनरात्मजाया वृत्तिं वर्तनं जीवनं वा । 'वृत्तिं
वर्तनंजीवने' इत्यमरः । आकर्ण्यं श्रुत्वा । रघूणा प्रभुणा धीरामेण दशानने रावणे एष
रोषेण परुषायमाणोऽप्यमाणा दृष्टिर्बाणासनोपरि कार्मुकीपरि दधे तिचिक्षिपे । महावीर
स्वाभाव्याच्छरासनाक्लोकनसशयैव सुग्रीवादिभ्यो जैत्रयात्रासनाहमाज्ञापयामाहेत्यथ ।
वसन्ततिलनामुक्तम् ॥

अथ सुग्रीवोऽपि दशग्रीवकुपितराघवावलोकनद्विगुणितरणो-
त्साहः साहाय्यसमयमनुपालयन्नन्धुमिव सिन्धुमवधार्यं धार्यमाण-
धैर्यादगाधमतिरधिरुढत्रिकूटशृङ्गा लङ्कामधिगन्तुमद्गदुमुदन्लनी-
लप्रमुखमप्यखिलानीकसमनीनहत् ॥

अथेति । अथानन्तरं सुग्रीवोऽपि दशग्रीवैः कुपितस्व राघवस्यावलोकनेन द्विगु-
णितो द्विरावृत्तो रणोत्साहो रणप्रयत्नो यस्य स तथोक्तः । 'लोकोत्तरेषु कार्येषु स्थेया-
न्प्रयत्न उत्साहः' इति लक्षणम् । सहायस्य भावः साहाय्यसहायकर्म । ब्राह्मणादि-
त्वात्प्यम् । तस्य समयं सुविदमपि । सीताप्रकृत्युपलब्ध्यानन्तरं तदपहारिणं वेरिणं
सहस्रं पुनस्तामानेप्यामीति पूर्वविहितप्रतिज्ञामित्यर्थः । 'समयां शपथाचारकालसि-
द्धान्तसुविदः' इत्यमरः । अनुपालयन्ननुवर्तमानः । अगाधमतिर्गम्भीरमतिर्धैर्यादीर-
त्वादन्धुमविवक्षितमिव सिन्धुमवधार्यं । तथा सुतरां निश्चितेत्यर्थः । 'पुसेवान्नु प्रहि कूप'
इत्यमरः । अधिरुढः त्रिकूटशृङ्गं यथा ताम् । त्रिकूटाञ्चलशृङ्गाप्रवर्तिनीमित्यथ । लङ्का-
मधिगन्तुमद्गदुमुदन्लनीला प्रमुखा प्रधाना यस्य तत्तथोक्तम् । अखिलमप्यनीक
वानरसैन्यम् । 'अनीकं तु रणे सैन्ये' इति विश्वः । समनीनहत्सनाहयामास । नहतेर्गो
चरनुपपाहसोऽभ्यासाचीर्षधः ॥

१ द्विगुणित' इति पाठ २ 'साहायकमनुपालयन्' इति पाठ ३ 'धैर्यादगाधमति'
इति पाठ ४ 'शिखराम्' इति पाठ ५ 'वलिमुखानीकम्' इति पाठ ६ 'समनीनयत्'
इति पाठ

वारिदादपि च रामनामत. पूरिता पुनरपाङ्गधारया ।

तत्क्षण प्रति चचाल दक्षिण वाहिनीशमखिलापि वाहिनी ॥ ५ ॥

वारिदादिति । रामनामतो रामाभिधानात् । तद्रूपादिलघ । वारिदाजल्दा-
द्वेषाङ्गधारया कटाक्षरेखया तत्रैव धारया पुनर्भूयोऽपि पूरिता ममप्रीकृताप्या-
यिता च अखिला कृत्स्नापि वाहिनी वानरसेना सैव वाहिनी नदी । 'सेनानयोश्च
वाहिनी' इति वैजयन्ती । तन्मण तस्मिन्नेव क्षणे दक्षिण वाहिनीश प्रति दक्षिण-
समुद्रमुदिरय दक्षिण्यगुणयुक्तसेनानायक चेति गम्यते । चचाल प्रतम्ये । श्लेषसर्ग
समस्तवस्तुवर्तिसावयवत्पकम् ॥

तत्क्षणे समचलितऋक्षसमुदये कुमुदामोदकारिणि शरभाधिकप्र-
सादशीले नीलेन्दीवरानन्दिनि दशाननदिशाक्रमणव्यग्रतेजसि समा-
रूढतारानन्दनलक्ष्मणानुगते सैरयमुदयसानुमन्तमिष हनुमन्तमधि-
रोहति निशाचरसिमिरधोरणनिस्तन्द्रे रामचन्द्रे समन्तत कन्दलि-
तयहुलहरिजालकोलाहलभरितहरिदन्तरो निरन्तरास्कन्दितनिकटका-
न्तारावलिर्षलीमुखजलमहाम्नुधि ससंभ्रममुदजृम्भत ॥

तत्क्षण इति । तस्मिन्क्षणे । तत्काल इत्यर्थः । मम तुल्य चलित प्रस्थित
ऋक्षसमुदयो जाम्बवदादिभद्रगण, अन्यत्र नक्षत्रमण्डल यस्य तस्मिन् । 'ऋभान्त-
भद्रमहूक', 'नक्षत्रमृक्ष भ तारा' इति चामर । कुमुदस्य कुमुदनाम कपित्थेना-
पतेरामोद सतोपम्, अन्यत्र वैरवोलास करोतीति कुमुदामोदकारिणि । 'कुमुद कैरवे
रक्षपट्टजे कुमुद कपौ' इति विश्व । शरमे शरभाख्यमेनापतावधिकप्रसादशीलेऽस्य
न्तानुप्रहतम्परे, अन्यत्र शरस्याश्ववालाखनृणविशेषस्य कुमुदस्य भा शोभा तस्या
अप्यधिकप्रसादशीलेऽस्तिनिमलम्बभावे । नीलेन्दीवरारय सेनानायक । अत्रवा
नीच इन्दीवरमिव तदानन्दिनि तत्परितोषकारिणि, अन्यत्र नीलोत्पलविक्रसगरिणि ।
'नील कपीशोऽग्निदेवे इच्छे ना तद्वति त्रिषु' इति नागधरब्रह्माला । दशाननदिशा-
क्रमणे रावणदिगवस्कन्दने व्यग्र चट्टल तेज प्रतापो यस्य तस्मिन्, अन्यत्र ह्ना-
सरयाकान्याननानि मुक्त्वानि यामा तास्तामा दिशानाम् । द्वादशभुवनानामिरर्थः ।
आक्रमण आवरणे व्यग्र वेगवत्तेनो ज्योतिर्यस्य तस्मिन् । 'तेजोऽनले प्रभावे च
ज्योतिष्पार्चिपि रेतमि' इति वैजयन्ती । समारूढ समधिष्ठितनारानन्दनोऽङ्गदो येन
तेन लक्ष्मणेन सोमिन्निणा अनुगतेऽनुसृते, अन्यत्र समारूढा प्रतिदिनमेकैस्ताग
धिष्ठाननियमात्ममविधिना यास्वारा अश्विन्यादिनश्चत्राणि ता नन्दयतीति तथोक्तः । म
चासा लक्ष्मणानुगतो लम्बनेनानुसृतथ तस्मिन् । 'लक्ष्मणा' इति तृतीययानुगतश-
ब्देनोक्तसमासः । निशाचरा राक्षसास्त्रिभेराणीव, अन्यत्र शिवरान्धकाराणि तेषा

१ 'तत्र क्षणेन' इति पाठ २ 'समसृचस्त्रि' इति पाठ ३ 'समुदाये' इति पाठ
४ 'मरभसम्' इति पाठ ५ 'हरण' इति पाठ

वारणे विध्वंसने निस्तत्रे जागरुके । रामश्चन्द्र इवेत्युपमितसमास ।
 मिवेति स्पष्टोपमास्त्रिणात् । तस्मिन् । उदयसानुमन्तमुदयाचलमिव हनूमन्त
 सत्वरमधिरोहत्याधितिष्ठति सति समन्तत सर्वत्र कन्दलित समुपन्नो बहुले भूयिष्ठ
 यो हरिजालकोलदहलो वानरसर्षककल्लो धुमधुमध्वनिश्च तेन भरितानि
 हरिदन्तराणि यस्य स तथोक्त । निरन्तर नीरन्त्रमास्कादिता आक्रान्ता निकटक्रान्ता
 रावलि समीपारण्यधेणियेन स तथोक्त । समानमेतन् । क्लीमुखनलमहाम्बुधिर्वांनरते
 नासमुद्र इवेत्युपमितसमास । ससभ्रम साटोपम् । उदजृम्भतोऽम्भितोऽभूत् । 'शर
 भाधिकप्रसादशीले' 'रक्ष्मणानुगते' इत्यत्र च शब्दश्लेष । वस्तुतः शब्दमेदेन अथ
 यावभासेऽपि जनुकाष्टवदेऽन्तश्चन्दस्य प्रतीते । अयनाथश्लेष । एकनालाबलम्बिकल-
 द्वयवदमिन्नपदेनार्थद्वयप्रतीतेरेतरसकीर्णयमुपमा ॥

उन्नासकासरमुदञ्चितपञ्चवक्त्र

विभ्रस्तहस्ति विशारदचमूययुथम् ।

आलोललोचनतरङ्गकुरङ्गशाव-

मासीदसीम विपिन कपिनर्मघोषै ॥ ६ ॥

उन्नासेति । असीम निर्मर्यादम् । अतिविपुलमित्यर्थ । 'सीमसीमे क्रियामुमे
 इत्यमर । विपिनमरण्यम् । कर्तुं । कपीना नर्मघोषैर्जत्रयात्रोत्सवकीडोद्घोषै
 'नीडा लीला च नर्म च' इत्यमर । उन्नासा भयविभ्रान्ता कासरा वनमाह्वया
 यस्मिंस्तथोक्तम् । 'लुलायो महिषो बाहद्विपत्कसरसंरिभा' इत्यमर । उदबिता
 उन्नान्ता पबवक्त्रा सिंहा यस्मिंस्तथोक्तम् । 'मिहो मृगेन्द्र पञ्चास्य' इत्यमर ।
 विभ्रन्ता विभीता हस्तिनो गणा यस्मिंस्तथोक्तम् । विगता शरारणा न्याग्रादिहिं-
 स्रान्तूना चमूरूणा मृगाणा च भूया विवहा यस्मिंस्तथोक्तम् । 'शरारघातुको
 हिंस्र' इत्यमर । आलोल साध्वसाद्विलोल लोचनतरङ्गा दृष्टिपरम्परा येषां ते
 कुरङ्गशावा हरिणशिशवो यस्मिंस्तथोक्त चासीत् । वसततिलगच्छत् ॥

सैन्यैस्ततो रघुपति सरितां निवेश

वेशन्तयन्विरलयन्विपिनान्तराणि ।

आरहा शैलमपि सह्यमसद्यजातं

मन्दानिलैकनिलय मलयं जगाम ॥ ७ ॥

सैन्यैरिति । ततो नर्मघोषानन्तर रघुपति सैन्यैर्वांनरसेनाभि सरिता नदीना
 निवेश विद्यासम्भानम् । निवेश शिबिरोद्वाहविन्यासेषु प्रकीर्तित' इति विश्व ।
 वेशन्तयवेशन्त कुर्वन् । सेनासमर्दादल्पसरासि कुर्वन्शिलय । 'वेशत पन्वल्
 चाल्पसर' इत्यमर । वेशन्तशब्दात्तत्करोतीति ष्यत्ताऽट अत्रादेश । तथा विपि
 नान्तराणि गहनान्तरालानि विरलयन्विरलयन् कुर्वन् । वानरसेनासाटोपघाटीविघटिन-

तरुशुम्भपापाणतया सुगमनानि कुर्वन्निर्लस्य । पूर्ववच्छतृप्रत्यय । सद्य सद्यारयमप्य-
 सयो विरहिणा दुःप्रसहो वातो यम्मिस्त्र शैल मार्गसबद्ध पर्वतमारुह्य ततो मन्दानिलै-
 कनिलय मन्दरगन्धवाहैकनिकेतन मलय मलयारय शैल जगाम । वृत्त पूर्ववत् ॥

गत्वा रामस्तमर्द्रिं सौमित्रिमिदमवादीत् ॥

गत्वेति । रामस्तमर्द्रिं मलयपर्वत गत्वा सौमित्रिं प्रतीत्थ वक्ष्यमाणप्रकारं वचनम-
 वादीदुक्तवान् । वदेर्लुङि 'तिचि वृद्धि परस्यैपदेपु' इति वृद्धि ॥

उक्तप्रकारमेवाह—

अमी तदस्मीपनिर्क्षरतरङ्गरिङ्गत्पयो-
 जडीकृतपटीरभूरुडुटीरसंसारिण ।
 मनो विधुरयन्ति मे मलयमेखलामेदुरा
 दुरासदवनप्रियप्रियतमारुता मारुता ॥ ८ ॥

अमी इति । तदस्मीपेषु सानुप्रदेशेषु ये निर्क्षरा प्रवाहा । 'प्रवाहो निर्क्षरो
 झर' इत्यमर । तेषा तज्जेभ्यो रिङ्गिङ्गि स्वर्लाङ्ग पयोभिरम्बुभिर्जडीकृतानि
 शिशिरीकृतानि । 'सुपीम शिशिरो जड' इत्यमर । अभूततद्भावे च्चिप्रत्यय ।
 तथाभूतानि यानि पटीरभूरुडुन्दनतग्व एव कुटीराणि गृहाणि तेषु संसारिणो
 अस्मिन्प्रवाहानशीला । ताच्छीन्धे णिनि । मलयमेखलासु मलयशैलनितम्बप्रदेशेषु
 मेदुरा सान्द्रा । 'मेखला स्वङ्गवन्धे स्यात्कान्वा शैलनितम्बयो' इति विश्व । दुरासदा-
 न्युहीपकृत्वाद्दु सहानि वनप्रियप्रियतमाना बोक्त्रिणा इताना स्तानि कूजितानि येषु
 तयोष्ठा । 'वनप्रिय परभृत बोक्त्रि पिक् इत्यपि' इत्यमर । अमी प्रवर्तमाना
 मारुता अनिला मे मम मनो विधुरयन्ति विह्वलयन्ति । विकल्पीकुर्वन्तीत्यर्थ । यमका-
 नुशासयो सद्यष्टि । पृथ्वीवृत्तम् ॥

इत्यालपन्करणमेव निरुद्धवेत्
 शैल महेन्द्रमधिगत्य महीमहेन्द्रः ।
 आनर्तमुद्रितमिधान्वयभूपतीना
 मक्षय्यर्कीतिनिधिमन्नुनिधिं ददर्श ॥ ९ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण करण दीनमालपन्व्याहरन् । एष महीमहेन्द्रो भूदे-
 वेन्द्र धीरामी निरुद्धवेत्माहृतममुद्रकूलम् । 'वेला कूले च जलधेवैला कालविक्रा-
 रयो' इति विश्व । महेन्द्र शैल महेन्द्राख्यकुलपर्वतविशेषम् । 'महेन्द्रो मलय सद्य
 शुक्तिमानृक्षपर्वत । मिध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वता ॥' इति विष्णुपुराणव-
 चनात् । एतेन पूर्वोक्तसद्यमलययोरपि कुलपर्वतविशेषत्वमवगन्तव्यम् । अधिगत्य
 प्राप्य । आवर्तबैलप्रमेमुद्रित विहितम् । प्रतिबद्धमिहो यावत् । 'स्यादावर्तोऽम्भसा
 भ्रम' इत्यमर । अन्वयभूपतीना सगदिनिपुलभुमुजाम् । क्षेत्रे शन्य

ध्वज । 'क्षय्यजग्यौ शक्यार्थ' इति निपात । ततो नञ्समास । त कीर्ति
निधिं यशोनिधानमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । अम्बुनिधिं समुद्र ददर्श । अत्रावर्तेषु समुद्र
रोपणाद्रूपमालम्बितम् । ॥ चोकीत्प्रेक्षया ससृज्यते । वसन्ततिल्कावृत्तम् ॥

दृष्ट्वा च तमद्भुतामकृष्टमना रामस्तदिदमाचष्ट ॥

दृष्ट्वेति । तमम्बुनिधिं दृष्ट्वा चाद्भुताकृष्टमना आश्चर्याविष्टहृदय सन् रामस्तदिद
वचनमाचष्टावोचत् ।

तत्प्रकारमेवाह—

द्रष्टु नालमगाधता फणिपति सीमान्तरेखा दिशो

द्वीपा सैकतमण्डलानि तदय दूरे गिरा वारिधि ।

येषामेव सुखादखानि नखरैर्येनाथवा पुरित-

स्तेषा न कुलभूभुजामविहतस्थेभ्ये महिभ्ये नम ॥ १० ॥

द्रष्टुमिति । (हे सुग्रीव, उल्लोलल्लोलवेष्टित चञ्चलतरङ्गवेष्टित क्लोत्किनीना
नदीना वन्ध पति समुद्रस्त द्रष्टु प्रेक्षितुमर्हसि । यद्यस्मात्कारणात्) फणिपति पाल
लङ्कहरवासीति शेष । अगाधतामतलस्पर्शताम् । गाम्भीर्यमित्यर्थ । 'अगाधमतल
स्पर्श' इत्यमर । द्रष्टु नाल न पर्याप्त । 'पर्याप्तवचनेष्वल्परथेषु तुमुन्' । दिश सीमा-
न्तरेखा मर्यादावसानभुप्रदेशा । सिक्ताना समुद्रा सैक्तानि सिक्तामथानि । 'सैक्त-
सिक्तामयम्' इत्यमर । 'सिक्ताशर्नराभ्या च' इत्यप्रत्यय । तेषा मण्डलानि
श्रेणयो द्वीपा सिंहलादयो द्वीपविशेषा । तत्तस्मात्कारणादय वारिधिर्गिरा दूरे । वर्तत
इति शेष । अनिर्वाच्य इत्यर्थ । अत एव वारिधिर्येषा न कुलभूभुजानस्तत्कुलप्रसूत-
पूर्वराजन्यानाम् । सगरकुमारानामित्यर्थ । नखरै सुखादनायासेनाप्यान्यवदारित ।
रानतेर्लङ् । 'भावकमणो' इति चिण् । अथानन्तर येन वा । अस्तुङ्भूभुजा
भगीरथेनवेत्यर्थ । पुरित आप्यायित । 'गङ्गा सागरपूरणा' इति पुराणवचनात्तस्याश्च
कापिलानलदग्धसगरतनयसतर्पणार्थं महाप्रयत्नपूर्वकमनेनानीतत्वादिति भाव । तेषा
नकुलभूभुजा सगरकुमारभगीरथप्रमृत्सदन्वयभुपतीनामविहतस्थेभ्येऽप्रतिहतस्मर्याव ।
कृपान्तम्यायिन इत्यर्थ । स्थिरशब्दस्य दृढादिपाठात् 'वर्णदृढादिभ्य ष्यञ्
च' इति चशारादिमानिच् । 'प्रियस्थिर-' इत्यादिना म्भादेश । महिभ्ये माहात्म्याय
नमो नमस्कार । 'नम स्वस्ति-' इत्यादिना चतुथा । शार्दूलविक्रीडिन वृत्तम् ॥

अथ हरीन्द्रोऽपि महेन्द्रोपात्तकान्तारशोभिनि लोभनीयमलयजा
तानिले वैलौपवनदेशे रघुपतेर्निदेशेन निवेशयामास चलमखिलम् ॥

अथेति । अथानन्तर हरीन्द्र सुग्रीवोऽपि महेन्द्रस्योपात्तकान्तारेण निरुत्तार-
प्येन शोभत इति तयोक्ते । लोभनीया मनोहारिणस्ते मन्त्रयजातानिला यस्मिन्स्त-

१ अत्रलक्ष्मणशुक्रवर्गान्वारयामास्योपल पादशेषेण गूढ नोपलभ्यते २ 'वालानिले' इति
पाठः ३ 'वैलावनप्रदेशे दाशरथेर्निदेशेन' इति पाठः

सिन्धुलोपवनदेशे समुद्रकूलोद्यानप्रदेशे रघुपतेर्निदेशेनाज्ञयास्त्रिंशत् बल निवेशयामास ।
प्रतिश्रापयामासेत्यर्थं ।

सरसपटीरकुञ्जवनसञ्जवनाभिपत-

म्भृगामदगन्धगन्धवहमेदुरितेऽम्बुनिधे ।

तटनिरुटे लुठत्पनसतालरसालफलै-

रदिनमदा विचेरुदरभरयो हरय ॥ ११ ॥

सरसेति । सरसना सान्द्राया पटीरकुञ्जाना चन्दननिरुञ्जाना वने, राघवा
सरसा पटीरकुञ्जा यस्मिन्तास्मिन्वने, सवन मम्मन्वेगशील मन् । 'जुचन्म्य-'
इत्यादिना जुच् । अभिपतन् प्रमगन् । तथा मृगमदम्य कस्तूर्या गन्धो वस्य स तथोक्तश्च
यो गन्धवहोऽनिलन्देन मेदुरिते । तत्रचुर इत्यर्थं । एतेन मुखसचारोगपत्न्य सून्यते ।
'मृगनाभिमृगमद वस्तूरी' इत्यनर । अम्बुनिधे समुद्रस्य तटनिरुटे कूशेपान्ते
उठन्नि पचेत्पित्तत्रा वृन्ताक्षिपत्य भुवि छुठन्नि पनसाना तालाना रमालाना च
फलेहेतुना उन्तितमदा उन्वपत्पर्या । कुत । उदर विभ्रतीत्यदरभरय म्योदरपूरका ।
'फलेत्रहिरामभरिथ' इत्यन चकारमानर्ष्यादुदरभरिरिति निशातनात्साधु । हरय
कपयो विचेर । तप्तफलभक्षणत्परतया तत्र विजहुरित्यर्थ । वृत्पनुप्रासालकार ॥

अत्र रावगृत्तान्तमाह—

जनन्तरमैपरमहाम्भोधिमित्र चलितमम्भोधिरोधस्यम्भोधिनिर्लङ्घ-
ननिश्चङ्कललाघ्र रात्रवानीन्मनीकोन्मुखं चारमुपादधधार्य धार्यमा-
पहृदयातङ्क पङ्करीनचरण इवैरात्रणो रात्रणो निधेयैमपरमजानजान
कीमप्यधिमोक्तुकाम कामर्परतञ्चो मन्त्रिभि मम समाजमाजगाम ॥

अनन्तरमिति । तत्रनन्तर सेनानिवेगाननन्तरमम्भोधिरोधनि समुद्रकूले चलि-
तमपरमहाम्भोधिमित्र स्थितमिन्द्रुप्रेषा । तत्रम्भोविदिलङ्घने मनुन्तरणे निश्चङ्क-
लाघ्रव निराघाटपाटव यस्य तत्तथोक्तनीसोन्मुख ग्णोयुक्त रात्रवानीक धारण
चेयम् । 'अनीक तु रणे मन्वे' इति ह्यनुप । चारन्नुवाट्टपुरपवचनादवधार्य
श्रुत्वा रात्रणो धार्यनागो हृदयातङ्को मनोवेदना यस्य स तथोक्त । अत एव पङ्करीन
चरण कर्मनिमग्नमाद ऐरावण इन्द्रगज इवेत्युपमा । अपरमन्त्रिधेन त्वत्त्वयम
जानतववपुष्मनान । तर्हि जाल्दीपरित्याग नक्षत्रान्निराशक करोन्वित्तन आह-
धमपरतञ्चो मन्मपराधीनोऽत एव जानकीनप्यधिमोक्तुकामोऽपरित्यक्तुमना सन् ।
मन्त्रिभि मम प्रहसायनालै सह समात्र समानण्डपमात्रगणन प्राप ॥

रहस्तदानीं रजनीचरेन्द्र प्रहस्तमुप्यानिदमात्रभाषे ।

इदं तु मे वाञ्छितमूर्ध्निक्षित वो चटन्तु यद्वैरिजनोचितं न ॥ १२ ॥

१ 'जल्पे' इति पाठ २ 'देरसुरित' इति पाठ ३ 'अपरमित्र चलि' मन्मम्भोधिर्'
इति पाठ ४ 'वृत्तस्यैव रोदसालङ्घन' इति पाठ ५ 'परन्' इति पाठ ६ 'परतत्रिन'
इति पाठ ७ 'एवार्' इति पाठ

रह इति । तस्मान्ना तस्मिन्समये रजनीचरेन्द्रो रावणो रह एकाते । मन्त्र वादस्य रहसि कर्तव्यवादिति भाव । 'रहस्योपाशु चालिङ्गे' इत्यमर । प्रहस्तमु ख्यान् प्रहस्तप्रमुखान्मन्त्रिण । इद वक्ष्यमाण वचनमावभाष उवाच । भाषणप्रकार मेवाह—इदमिति । इदमेतन् । जातक्या अपारित्यागरूपमित्यर्थ । तुशब्दे उवधारणाथम् । मे मम वाञ्छितममित्यर्थित चो शुष्मावमीक्षितम् । शुष्माभि प्रत्यक्षतो दृष्टमित्यर्थ । 'मतिबुद्धि-' इत्यादिना वर्तमाने कप्रत्यय । 'कस्य च कं माने' इति षष्ठा । अत नोऽस्मान् यत्कृत्य वैरिजने प्रत्यासन्न उचित युक्त तद्वदत्तु सम्यग्निचार्य कथयन्तिवत्यर्थ । उपेन्द्रवञ्जारुतम् ॥

अमी च पुनराशयज्ञा व्यज्ञापयन् ॥

अमी चेति । आशय जानन्त्या अपारित्यागरूप रावणाभिप्राय जानन्त्याति आशयज्ञा । एतेनेतेषामैच्छित्भाषणत्वरत्वमेव, न तु नीतिशास्त्राथबोधनप्रवृत्ति तात्पर्यमिति सूच्यते । अत्र 'आतोऽनुपमर्णे क' इति कप्रत्यय । अत एवाऽ भगवान्नात्यायन—'अकारादनुपसर्गात्कर्मोपपदात्को भवति विप्रतिषेधेन' इति वार्तिक व्याख्याने भाष्यकारेणार्थशब्दमुदाहृत्य व्यर्थत्वममथनात् । अमी प्रहस्तादिमन्त्रिण पुन शब्दो जान्यालम्कारे । व्यज्ञापयन् विज्ञापयामासु ॥

विज्ञापनप्रकारमेवाह—

देव! जीवत्सु भवदाज्ञापरेष्वनुचरेषु परमस्मासु कस्मादयमपवादो दुरथापोरभुजपञ्जरानीता सीता जातु न जहातु नाथ इत्यभिदधानेषु ।

देवेति । हे देव राजन् । 'देव सुरे घने राशि' इति विश्व । भवदाज्ञापरेषु शुष्मक्षिदेशान्तरणतत्परेष्वस्मासु मादशेष्वनुचरेषु । महावीरेष्वित्यर्थ । परं जीवत्सु प्राणधारितया वर्तमानेषु ससु । अयमपवाद सीताहरणाद्यक्षेप । कस्मात् कुतो हेतो । नवेदिति शेष । न कुतोऽपीत्यर्थ । 'अवर्णाक्षेपनिर्वाहपरीवादापवादवत् इत्यमर । अतो नाथ स्वामी । भवानिति शेष । दुरथापेन परेया दुष्पापेणोरभुजपञ्जरेण महाभुजमण्डलेनानीतामपहृता सीताम् । जातु कदाचिदपि । महास्रष्टेऽपीत्यर्थ । न जहातु न त्यक्तु । 'गृहीत न परित्यजेत्' इति वचनादिति भाव । आशिषो लोटि शेषे प्रथम । श्लेषमभिदधानेषु वदत्सु ससु ॥

तेतो रम्भोपहितहर्षाङ्कसम्भवशापमम्भोजभव चैतदुपालम्भान्तरा यमावेदयन्तमग्रजन्मानमसमानविनयविज्ञानभूषणो विभीषण सरोपमिदमवादीत् ॥

१ 'विज्ञापयामासु' इति पाठ २ 'पर चाम्मासु' इति पाठ ३ 'अवापो' इति पाठ
 ४ एतदनन्तरम् 'प्रधानेषु' इति ऋचिद् ५ 'तन' इति नास्ति ऋचिद् ६ 'हठात्कारसम
 वमम्भोत्सम्भवशापम-रायमावेदय' त दुःखं तमग्रजन्मानं समानयन्विनय" इति पाठ

तत इति । ततस्तदनन्तरं रम्भोपहितो रम्भानिवन्धनो नलकूबराभिहितशापो
हराद्भवत् कैलासोद्धारणं नन्दीश्वरविरचितशाप । ततो ह्येते 'सर्वो ह्यन्दो विमा-
धैस्त्वद्भवति' इति एतद्ब्रह्म । यद्वा रम्भोपहितो रम्भापतिर्नलकूबर स च हराद्भव-
त् नैः सभवत् कारण यस्य तम् । बलदन्त्यनारीग्रहणे मूर्धा शतधा भविष्यतीति रम्भानि-
वधननलकूबरशापम्, चर्नरैस्त्वद्भवति नन्दीश्वरशाप चेतस्या सौताया उपाल-
म्भान्तरात् सभोगप्राप्तिविघ्नमावेदयन्त प्रह्लादादिभ्यः कथयन्तमप्रजमानं ज्येष्ठभ्रातर-
रावनम् । विनयो महत्सु प्रह्लाभावा, विज्ञानं शास्त्रज्ञानमिव । असमानेऽक्षाधारेण
विनयविज्ञाने एव भूषणं यस्य तयोक्तो त्रिगीपणं सरोरु सामर्थं यथा तथेदं वक्ष्य-
माणप्रकारं वचनमवादीदुष्वाच । अम्भोजभवशाप श्रीरामायणे—'अथ सञ्जुपितो
देवो मामिदं वाक्यमब्रवीत् ॥ अथ प्रकृतिं यामन्या बलानारीं गमिष्यति । तदा ते
शतधा मूर्धा भविष्यति न सद्यः ॥ इत्यहं तस्य शापस्य मीतं प्रसभमेव ताम् ।
कारोपये बलात्सीता वैदेही शयनमम ॥' इति ॥

विभीषणोक्तप्रकारमेवाह—अहहेत्यादिचतुर्भिः—

अहह विधिनियोगाद्य नरकचरेन्द्र

त्वमसि परकलत्रे दुर्निवारानुरागः ।

अरुणदक्षिणाया मामिपप्राप्तमोहा-

दविरलकृतजिह्वाचापल केसरीय ॥ १३ ॥

अहहेति । अहहेति खेदे । 'अहहेत्यद्भुते खेदे' इत्यमरः । हे नरकचरेन्द्र रामसे-
श्वर, अश्रुदानो त्वं विधिनियोगाद्भवशापरकलत्रे परदारेषु दुर्निवारो निवारयितुम-
क्योऽनुराग आसक्तिर्यस्य स तयोक्तोऽसि । परदारानुपके महापातकत्वेन शास्त्रनिषि-
द्धत्वात्ततो विनिपात एव न धेय इति भावः । कथमेव । अरुणाया रक्तवर्णाया दक्षि-
णाया वनवह्निज्वालायाम् । 'वने च वनवह्नी च देवो दास इतीप्यते' इति शास्त्रम् ।
आमिषप्राप्तमोहा मामपिण्डभ्रातिवशात् । 'आमिषश्चास्त्रिया मासतथा स्याद्भोग्यवस्तुनि'
इति वैश्वदेवी । अविरल बहुल यथा तथा कृतम् । अथनाऽविरल विरल सपुमान-
कृत विरलकृतम्, तत्र भवतीत्यविरलकृतं बहुलीकृतं जिह्वाचापल रसनेन्द्रियप्रिवृतृष्णा
यस्य स तयोक्तः । 'श्रेष्ठान्य कृत्वादिभिः' इति समानः । केसरी सिंह इवेत्युक्त्वा ।
सा च भ्रान्तिमताद्देन सञ्जीर्यते । दक्षिणज्वालाखादनस्य केसरिणो यादृशी अन्वया
तादृश्येव तत्रापीत्यर्थः । माम्निनीवृतम् ॥

आकर्ण्य किन्नरमुखादनघे स्वयंशे

काकुत्स्थदारहरणोपगत कलङ्कम् ।

हाहेति मीलितदृश करयोर्युगं त

दष्टौ श्रुतीरपि कैथ पिदघातु घातु ॥ १४ ॥

आकर्ण्येति । अनघे निर्दुष्टे स्वयंशे निचान्वये काकुत्स्थदारहरणोपगत श्रीराम

वमभार्यापहरणसप्राप्तम् । तद्वशोद्धवेन त्वया तस्या अपहृतत्वादिति भाव । कलङ्कमप-
वादम् । 'कलङ्कोऽङ्गापवादयो' इतिरामर । किनरमुखान्किनरवचनात् । 'आरत्यातो-
पयोगे' इत्यपदानत्वापन्नमी । आरुण्यं श्रुत्वा । हाहेति प्रकृते विषादातिशयोक्तमो
द्विरक्तोऽयं शब्द । 'हा विषादशुर्गार्तपु' इतिरामर । इत्युक्तवेति शेष । मीलितश-
सादृशदुर्वार्तामर्णनजनितपेदातिरेकानिमीलितानस्य घातुर्नङ्गणस्तदप्रसिद्ध करवोर्युग
ह्मयुग्म कर्तुं । अष्टात्रपि । तस्य चतुर्मुखत्रादष्टसख्याया इत्यर्थ । श्रुती श्रोत्राणि
कत्र पिदधानु आच्छादयन्तु । द्वयोरष्टाच्छादनेऽपर्याप्तवान्नाच्छादयिष्यत्येवेत्यर्थ ।
तात्पर्यवार्तामर्णेने कर्णाच्छादनस्यावश्यमत्वादिति भाव । त्वन्मूलेन कूटस्थस्यापि ब्रह्मणो
महात्मन सत्ताप सप्राप्त । अतो दुर्जीवितमिति तात्पर्यम् । 'अपिधानतिरोधानपि-
धानान्छादनानि च' इत्यमर । अत्रोक्तव्यवहारासबन्धेऽपि तस्य अधोकेरतिशयोक्ति ।
वमततिलमावृतम् ॥

पश्येदानीमुद्धिपरिखापालिता कुत्र लङ्का
धाचातीत क नु वनचरादागतो दुर्धिपाक ।
कर्तुं नक्तचरपरिभ्रमं कापि भायेति शङ्के
जाता सीता धरणितनया जानकी मैथिलीति ॥ १५ ॥

पश्येति । इदानीमधुना पश्यानलोभ्य । किं पश्यामीत्यत आह—उद्धिर्नैव
परिख्या खेयेन पालिता गुप्ता । दुष्प्रवेशेत्यर्थ । 'खेय तु परिखा' इत्यमर । लङ्का
कुत्र । धाचातीतोऽनिर्माणो वनचरादागतरामात्रावागत सप्राप्तो दुर्धिपाको वनभङ्गा
क्षत्रुसारादिरामसविक्षोभणग्रहदाहादिरपा दुरवस्था क नु कुत्र । त्वैतदाश्चर्यं
मित्यर्थ । अत नक्तचरपरिभ्रमं रामसविध्यमन कर्तुं सम्पन्निर्वाण्यया माया विचित्रशक्ति
रेव सीता धरणितनया जानकी मैथिलीति नामभिरुपलक्षिता सतीत्यर्थ । जाता
प्रादुर्भूतति शङ्के तर्कयामि । अन्यथा नामीदृशितपति सभविष्यतीति भाव । 'मन्धे
शङ्के तु न नूनम्' इत्युप्रेक्षालम् । मदान्तावृतम् ॥

निगमयति—

किं वदुना,

न गणयसि यदि त्व वानर वा नर वा
ननु परिचितवीर्यां जिष्णुभूशार्तवीर्या ।
न कलयसि यदि त्व नन्दिशाप च धातु
वैरमपि नरवर्जं दुर्जयो दैवयोग ॥ १६ ॥

किं वदुनेति । गतार्थमेतत् ॥ नेति । हे गन्धर्व ! त्व वानर वपिम् । वानर
मानुष वा । न गणयसि यदि न सरयायसे चेत् । लृणप्रायावेती मद्वाहुबलम्य
कियन्मात्रमिति न लक्ष्मीकगोपि चेदित्यर्थ । तर्हि जिष्णुभू शत्रुपुत्रो बाल्मीकि
'जिष्णु शत्रे वनजये' इति निघण्टु । न च चार्तवीर्यश्च तौ परिचितवीर्यां ननु ।
पूर्वं त्वदनुभूतपरामर्शौ खलु एकेन बालबलनिबद्धत्वात्, अन्येन यावत्प्रसाद

वर्धयन्वाचेति भाव । अत्र तात्पर्यमिनात्प्रत्यय तत्रातिप्रसङ्गतेर्वाशङ्क्यनिर्मूलनात्-
 क्रमात्प्रसङ्गुरामभन्नर्तुय प्रारामस्य तद्विनात् द्विवन्मात्र इत्यन्तर्निगूढाभिप्राय ।
 अस्मिन् नदिप्रपम्, वानरैरन्वरोपहृष्टिर्भविष्यतीति नन्दीधरस्याप च नखने नरगृहिन
 पतुर्वरमपि । नरादिनान्दम्भ्यान् ते विनाद्य इति ब्रह्मर चत्सर् । न च्छर्षति
 यदि न मनुषे यदि भातुसदधाति चेत् तर्हि देवयोगो देवगतिर्दुर्गो नेतुमशक्यम् ।
 'इषद् -' इत्यादिना ग्यप्रत्यय । नन्दीधरस्याप नखनानुशुष्येन वानराणा नखेष-
 रिण श्रीरामस्य च प्रत्यासन्नबाह्वत्पामनस्य मृत्युरिति भाव । माडिनीवृतम् ॥

इत्यादिर्नीत्या सहित हितमभियदन्तं निजमनुजमप्रजाय घ्रातिरयम
 रातिपथ शिक्षणीय इति शसन्त नृशस तमेत्युदाचरणगेपमीपणो
 निमीपणो विहाय विहायसि समुत्पन्नन्तमनूपतक्रिश्चनुभिरेमान्ये
 सममतीत्य वारिर्त्रिं दूरत एव सप्रितर्कमुहूर्त्तान्मुग्धीनादीनन्तरिक्ष-
 शत पत्रमाचक्षे ॥

इतीति । इत्यादिरस्मादिश्या नीतिनातिग्राह्यसमनयानां तथा सहित सपद
 तथा तथा हितमभियदन्तम् । आल्पतमिजम् । वनारि क्षप्रत्यय । 'मत्तिमुहि-'
 इत्यादिमूले चक्षराद्वर्तमानान्तरात् । अनुज निमीपणमरज्ञाशानुचिनभार्याग-
 मत्र । 'सिद्धामाननात्' इत्यम् । अरातिपत्र शत्रुपत्पातोऽप्य हातिर्दशात्
 शिक्षणीयो दान्य । इत्येव शसन्त वन्त नृशस पापिष्ठम् । 'वृणोते घातु-
 क्रूर पापो वृत्तस्तु बध्द' इत्यमर । त रात्रामशुदाचरणेन ममनेदकरान-
 दुराचारदुर्भाषगादिना यो रोषोऽमपलेन मीपणो भयम् । अस्तुदेवत्र 'निन्द
 रथोस्तुद' इति गच्छि 'जहाद्वपठ-' इत्यादिना मुमागम् । निमीपणो विहाय
 एतन्ना विशयस्यागते समुत्पन्ननुद्वच्छत् । 'पुण्यासास्रविहायसी' इत्यमर । अनूप
 तद्विग्ननुमलोत्पन्नक्रिश्चनुभिरेमान्तरनादिनाश्रिभि समम् । अमा सद सुगुटु खाल्यु
 भन्तीत्यमाला इति निषह । 'मन्त्रा धीमच्चिरोऽन्नात्' इत्यमर । अमाशब्द-
 दम्पयात्त्वप् । 'अनश्च हरिश्चैन सफति प्रमदन्तया । एते निमीपणानाश्चाध्वरागे
 बुद्धिसत्तमा ॥' इति धारामायणे । वारिभिमीलोच्छ्रय । दूरत एवांतरिक्षगत
 जाघशे गन्तव्येव स्थित मत्रिणम् । सप्रितर्कम् 'कोऽप्य किमन्यागमनप्रयोजनम्'
 इति सप्तदेहमुद्राक्रानुमिन्नङ्गा-मुष्णानादीन्वानरद्वारान्यति । एव वक्ष्यमाणप्रका-
 रेणाचष्टेऽत्रोचत् । एते वानरा मभाभिप्रेयमभिप्रायमज्ञायामां रात्रस्य-पीत-
 न्यना करिष्यन्ति । अन्ये गमममाधशष्मिप्रायमेतेभ्यो निवेश एतपुदवस्वरमुने-
 नैव राम मना प्रियेष्वर्मात्तानिप्रेत्वाप्रवीक्ष्यन् । अत्र श्रीरामायणचनम्—'अय
 एवविम ब्रूनाडाभयमेतत्रिशाचर । अस्मि सुदृते न भवेत्ता तु शिकुलपायनम् ॥
 इत्येव पुनितो भ्रात्रा न्यायवादी निमीपण । उपपन्न गदापानिधतुर्भे मट

१ 'नीतिसहितम्' इति पाठ २ 'अभिहितवन्तम्' इति पाठ ३ अस्तुदरोपणमागो
 इति पाठ ४ 'वाचचक्षे' इति पाठ

राक्षसै ॥' इति । ननु 'ज्येष्ठभ्राता पिता चैव यश्च विद्या प्रयच्छति । त्रयस्ते पितरो ज्ञेया वर्मभेदत्र कारणम् ॥' इति, 'जनिता चोपनेता च यश्च विद्या प्रयच्छति । अजदाता भयजाता पञ्चते पितर स्मृता ॥' इति ज्येष्ठभ्रातृत्वेन पितृसाम्यभाषाद्यापि त्यागानहं रावण परित्यज्य रामसमीपमागमन विभीषणस्य विरुद्धमिति चेत्, स्वम् । 'विहितस्थाननुग्रानाञ्चिन्दितस्य निवेवणात् । आनेग्रहाद्येऽश्याणा नर पतनञ्छति ॥' इत्याद्युक्तपतनहेतुना रावणे परिपूर्णत्वात् 'न पतितै सह सव्यवहारो वेद्यते' इति पतितस्य परित्यागाभिवानात्, 'गुरोरप्यवन्मिप्तस्य कार्यार्यमजानत । उत्पथ प्रतिपत्तस्य परित्यागो विधीयते ॥' इत्यादिना अपयप्रवृत्तस्य गुरोरपि परित्यागधवणाच्च न दोष इत्यलमितिप्रपञ्चेन ॥

'एवमाचष्टे' इत्युक्तम्, तत्रप्रमारमेवाह—

पौलस्त्यमग्रजनुप परुष वदन्त
सत्यज्य वान्धवजन च विभीषणोऽहम् ।
राम विराममिह विद्विषतामवाप-
भापस्यदैन्यहरण शरण ममेति ॥ १७ ॥

पौलस्त्यमिति । अग्रननुपमग्रजमानम् । ज्येष्ठभ्रातरमित्यर्थ । अनुर्जनन जन्तानि' इत्यमर । एतेन सस्य रावणसन्धेन दोषवत्त्वमुक्त भवति । अनेन 'तपाया नेव सिध्यन्ति ह्यपाया बहुशस्तथा । इति या गवैहानिश्च सैव नार्पण्यमुच्यते ॥' इत्युक्तदम्पणनार्पण्यरूपमज्ञ प्रदर्शितम् । परुष वदन्तमस्तुदभाषणशील पौलस्त्य पुलस्त्यवशोद्भव रावण च । एतेन महाकुलप्रसूतत्वेऽपि दुरदृष्टवशात्पापाचारतया परिहार्यत्व सूच्यते । तथा बाधवचन पुत्रमित्रकलनादिनन्धुवर्ग च सत्यज्य त्यक्त्वा । एतेन प्रातिवृत्तनिरसनरूपमज्ञ प्रदर्शितम् । विभीषणारुयोऽहम् । एतच्छेकस्तथा राहित्येन तेषा विश्वासोत्पादनाय स्वनामसरीर्तनमित्यवगन्तव्यम् । विद्विषता शत्रूणाम् । विरमयतीति विराम विनाशकम् । बुद्धनिग्रहशिष्टपरिपालनधममित्यर्थ । आपश्चात् तापत्रयनिपीडिताना दैन्यहरण दुर्गतिनिरासकम् । सुरनरतिर्यगात्मना सतया प्राणिना समाश्रयणीयमित्यर्थ । रमयताति राम नाम्नेव सन्तुलानन्दकर मम शरण रक्षकमिति । मत्वेति शेष । 'शरण गृहरक्षितो' इत्यमर । अवाप प्राप्तवम् । 'रक्षिष्यत्यनुकूलाच्च इति या सुहृदा मति । तत्र विश्वासो भवेच्चक्रे सर्वदुष्कृतनाशकम् ॥' इत्युक्तविश्वासरूपकमज्ञ प्रदर्शितम् । तथा च—'आनुकूल्यस्य सकल्प प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् । रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरण तथा ॥ आत्मविज्ञेपनार्पण्ये पद्धिषा शरणागति ॥' इति भगवच्छास्त्रोक्ता यथायोगाज्ञा शरणागति प्रदर्शितेति द्रष्टव्यम् । ननु इक्ष्वाकुवशजस्य राज्ञो रामभद्रस्योक्तगुणसपन्नत्वेन परत्वं विभीषणेन वधमुक्तमिति चेत्, 'बालोऽपि नावमत्तव्यो मनुष्य इति भूपति । महती देवता केषा नररूपेण तिष्ठति ॥ नागृपि बुद्धते काव्य नासुरो विन्दते बलम् । नादेवाशो ददात्यत्र नाविष्णु पृथि-

वापति ॥' इत्यादिवचनैर्भूपतेर्विष्णुरूपत्वावगमेन 'ब्रह्मा स्वयभूयतुरान्नो वा' इत्यादि-
हनुमद्वचनाद्रामस्य ब्रह्मादिभ्योऽधिष्ठाकृत्कृत्वेनावगतत्वात् 'परमापद्रतस्यापि धर्मं मन
मतिर्भवेत् ॥ या या मे जायते बुद्धिययु येष्वाश्रमेषु च । मा मा ममातिधर्मिणा त
त्त धर्मं च पात्स्य ॥' इति प्राथितेन ब्रह्मणा 'धर्मिष्ठस्व सदा वन्म तव चैतद्भविष्यति'
इति दत्तवस्त्वेन च राम सकलनगद्वृत्तार्थमिच्छावशेऽवतीर्णं परमधर्मस्य परम-
पुरस्करं श्रीमन्मारायण ज्ञात्वा तथोक्तवानिति सर्वं रमणीयम् । वन्मन्तित्वात्कृतम् ॥

अनन्तरमतिरुहण समीरयन्तं समीरभुवा च संप्रत्यभिज्ञ विज्ञापित
निशाचरपतेरनुज निशाम्य तदागमनाय किं कारणमिति शङ्कापरवशे
निवेदयति हरीशे द्वाशरथिरैतिदयमानमानस स्वयमानो मधुर-
मिदमवादीत् ।

अनन्तरमिति । अनन्तरमतिरुहणमत्यन्तदैन्ययुक्तं यथा तथा समीरयन्तम् ।
'सबलोन्महारण्याय राघवाय महानने । न्यवेदयत मा क्षिप्र विभीषणमुपस्थितम् ॥'
इति भाषमाणमित्यर्थः । 'वाचा धममवासुहि' इति न्यायेनाङ्गेशेन भवता महानुप-
कार प्राप्स्यतीति निवेदयन्तमिति भावः । तथा समीरभुवा हनुमता च संप्रत्यभि-
ज्ञम् । लङ्काप्रवेशसमये मयाय दृष्टो धर्मिष्ठोऽस्वल्पक्षपातेनोपकारमेवाचरितवानित्या-
दिप्रत्यभिज्ञासहितमित्यर्थः । विज्ञापित निवेदितम् । निशाचरपतेरनुज विभीषण
निशाम्य दृष्ट्वा । 'शमो दर्शने' इत्यनं शमो दर्शनाथ अमित्वाङ्गत्यादेशाभावः ।
तस्य निशाचरपतेरगमनाय । आगमनस्येत्यर्थः । किं कारणं को हेतुः । इतीत्य
शङ्कापरवशे वितर्कतत्परे । 'शङ्का वितर्कमययो' इति विश्वः । हरीशे मुद्रावे
निवेदयति रावणावरजोऽयं विभाषणं शरणार्थितया समागत इति विज्ञापितवति
सति द्वाशरथि श्रीरामोऽतिदयमान निरवधिपरदुःखप्रहाणेऽतत्परत्वाद्दयामापद्यमान
मानस इत्यर्थः ॥ तथोक्तः । तथा स्वयमानः । 'सितपूर्वाभिभाषा च राघव' इति
वचनाद्वा नागान्छत्रू रावणान्दनुज एव शरणागतश्चेत्सतोष एवेति वा । शरणागत
एव चेशो वा को वा भवतु पुनर्निवेदनं क्रियेत् 'शरणागतरक्षणशीक्षितस्य मम निकट
इति मन्दहास कुर्वाण इत्यर्थः । मधुर संवेपा श्रवणानन्दकरम् । इदं वक्ष्यमाणप्रकार
वचनमवादीदुवाच ॥

तत्प्रकारमेवाह—

अभयागतो मंदपयाति चेन्मुधा
रघवो भवन्ति लघवो न किं सखे ।

अनुजोऽयमस्तु तनुजोऽथवा रिपो

करुणापदं हि शरणागतो जन ॥ १८ ॥

१ 'संप्रत्यभिज्ञापितम्' इति पाठः

२ 'निशाम्य तदा तदागमनाय' इति पाठः

३ 'अतिदयमानस्वयमानो' इति पाठः

४ 'अभाषण' इति पाठः

५ 'अयमपयाति' इति पाठः

अभयेति । हे सखे सुप्रोव, अभयागतोऽभयार्थमागतो जन । मन्मत
समाशात् । मुधा व्यर्थम् । अप्राप्तमनोरथ सन्नित्यथ । अपयाति चेत् अपगतो
यदि । रघवो रघुवशोद्भवा राजान । अत्र रघुसन्धेन यदुसन्धवत्तदपत्ने लक्षणा ।
जनपदशब्दानामतश्चापत्वात् । लभ्यो नीचा न भवति किम् ? । नवन्त्येवेत्यथ ।
न केवल दारणागतसरक्षणरमुपयेनाह लघु, किंतु पूर्वेषामपि सफलजनशरण्या
नामस्मद्भूतभूपतीनामपि नच्यापदस्त्वेन मूलच्छेदो भवामीति भाव । अनोऽय
दारणाभी रिपो शत्रो रावणस्यानुजो वास्तु । अथवा तनुजस्तनयो वा अस्तु । शरणा-
गतो जन कृष्णापद हि दयापात्र यत्तु । अतस्तत्रवक्ष्यमानयतेत्याशय । मञ्जुभाषिणी
वृत्तम् । 'सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी' इति लक्षणा ॥

तदनु हृदयविदा हनूमता सरयमानीतो विनीतोऽयनाशरपतिर-
बन्दत दाशरथिम् ॥

तदन्विति । तदनु धीराम्बचनान्तर हृदयविदाऽऽशयाभिज्ञेन हनूमता सरय
सत्वरमानीत प्रापितोऽय शरणाथा आशरपती रक्षसेधुरो विभीषणो विनीत सन् दाश-
रथिमवदत नमस्तुतवान् । 'रामस कोषप कृष्यात्कृष्यादोऽस्य आशर' इत्यमर ॥

रामस्तमाह विनत रजनीचरेन्द्र

दत्त मयाद्य भवते दशकण्ठराज्यम् ।

अस्मिन्नुदाहरणमग्रजराज्यभोक्ता

सानुषुव सुवनमण्डलसार्धभौम ॥ १९ ॥

राम इति । रामो विनत प्रणत रजनीचरेन्द्र विभाषणमाह ब्रूते स्म । आहोति
णलत्त्वेन ब्रूतित्व भ्रान्तम् (१) । तदुक्त वामनेन—'आह ब्रूतिना णलन्तत्वभ्रमान्'
इति । उक्तप्रकारमेवाह—हे विभीषण । अवेदाना मया भातीति भवते
तुभ्यम् । भातेर्दधतुप्रत्यय । दशकण्ठराज्य रावणमाम्राज्य दत्त वितीर्णम् ।
अत्र भविष्यदर्धत्वेऽपि भूतत्वेन निद्ववत्कृत्यापवाद । एतेन श्रीरामस्य सख्यप्र-
तिज्ञापरिपालनधौरेयत्वमुक्तम् । तत्रा च रामायणवचनम्—'नित्य रावण युद्धे
सप्रहस्त संबान्धवम् । राजान त्वा करिष्यामि लङ्काया राक्षसेधुर ॥' इति । नव-
ग्रह घातयित्वा कथं तद्राज्य भोक्तुमुचितमिलाशङ्क्य तत्र दृष्टान्तमाह—अस्मि-
न्निति । अस्मिन्नर्थेऽयत्रस्य ज्येष्ठभ्रातुर्वालिनो राज्यभोक्ता राज्यानुभवक । अनु-
सत्त्व सुव वीरानुष्ठाना अमाल्यभृत्प्रादयन्तै सह सानुषुव । 'वेन सहेति तुभ्ययोगे'
इति बहुव्रीहि । 'सोपमर्नस्य' इति सहान्दस्य समान । श्वगमण्डलसार्धभौम
वपिराष्ट्रचमवर्ता सुप्रोव । मवभूमेरीधर सार्धभौम इति विप्रह । 'तस्येश्वर'
'सर्वभूमिपृथिवीभ्याम्' इत्यण्, 'अनुशक्तिकारीना च' इत्युभयपदरुद्धि । उदाहरण
निदर्शन दृष्टान्त । उपमानमिति यावत् । अनो नात्रानौचित्यशङ्का कार्येति भाव ।

नाय दृष्टान्तालंकार । विम्बप्रतिविम्बभावेणौपम्यस्य गम्यत्वेन बाधात् । किंत्वा
हरणशब्देन तुल्यत्वाभिधानादुपमालंकार । अत्र एव दृष्टान्तोदाहरणनिदर्शनरूपा
शब्दा न प्रयोक्तव्या पौनस्त्यापत्तेरित्येकवचनकर । वसन्तनिलकावृत्तम् ॥

१ उक्तमर्थान्तरन्यासेनोपपादयति—

तथाहि,

तथाहीति । स एव प्रकार इत्यर्थं ॥

तत्रप्रकरणमेवाह—

श्रेय पदात्पदमुपैति विधे प्रसादा-
त्प्रायस्तद्य फलितं हि विभीषणे तु ।
रेखातपत्रसहितं पदमस्य गृह-
कैकातपत्रसहित पदमेव मेजे ॥ २० ॥

श्रेय इति । श्रेयो राज्यादिक कर्तृ । विधे प्रसादात् दैवानुग्रहान् । 'विधिर्विधाने
द्वेषे च' इति विध । प्रायो भूना । 'प्रायो भूयन्तगमने' इत्यमर । पदान् म्याना-
१ रणाच्चेति गम्यते । 'पद व्यवनितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुपु' इत्यमर । उपैति
प्राप्नोतीति यत् इत्यध्याहार । यत्तदोर्निष्पन्नत्वात् । न्यायवचनमित्यर्थ । अत्र
इदानीम् । विभीषणे तु विभीषण एव । तुल्यत्वे व्यवच्छेदार्थक । फलित फलवत् ।
चरितार्थं जातमित्यर्थ । 'तारकादिवादितच्' हिरषधारणात्क । कुत । यत्
यस्मात् एव विभीषण । रेखा । जातपत्राकाररेखेत्यर्थ । तत्पहित महापुस्तका
१ चिह्नितमस्य श्रीरामस्य पद चरणम् । स्थान चेति गम्यते । गृहत्वं स्वीडुर्वत् । एकात
पत्रमाहितमेकच्छत्रमुक्तम् । नि सपत्रमित्यर्थ । पद साम्राज्य मेजे प्राप । अत्र श्रेयस
पदान् पदान्तरप्राप्तिरिति एतत् फलित जातमिति युक्तमुक्तमिति भाव । श्लेषानुप्रागि
तोऽय विशेषेण सामान्यसमयवत्पदोऽर्थान्तरन्यासोऽलंकार । वसन्तनिलकावृत्तम् ॥

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

असौ पुनरग्रत एव भरताग्रजापाङ्गसुधातरङ्गाभिषिक्तोऽपि पुन-
रक्तराज्याभिषेक सकलविम्बम्भभाजनतया सुग्रीव इवापरो दश-
श्रीवबलमखिलभावेद्य सद्य एव लङ्कापुरसेमास्कन्दनाय सेनासमुत्त-
१ रणहेतुं सेतु विधातुमार्षधय वारानिविमिति सविनयमेनं विज्ञा-
पितवान् ॥

१ 'तथाहि' इति नास्ति कश्चिद्

२ 'उपैति' इति पाठ

३ 'यत्' इति पाठ

४ 'आराधयतु' इति पाठ

असाविति । असौ विभीषण । पुन शब्दो वाक्यालम्बरे । अप्रतोऽनुपदमेव भरताग्रतस्य श्रीरामचन्द्रस्यापाङ्गसुघातरत्नै कटाक्षामृतलहरीभिरभिषिक्तोऽपि पुन रक्तराज्याभिषेक पुनर्विरचितसाम्राज्याङ्गमूषाभिषेक श्रीरामेण करुणाऋक्षाव लोकनपूर्वक लङ्काराज्येऽभिषिक्त इत्यर्थ । सकलमिहम्भभाजनतया समग्रविधासु पात्रतया । 'समौ विहम्भविधासौ' इत्यमर । अपर सुग्राह इव स्थित सन इत्युत्प्रेषा । अखिल समग्र दशग्रीवबल रावणशक्ति सैन्य वा । 'बल सैन्य बल स्थौल्य बल गक्तिर्बलोऽसुर' इति शाश्वत । आवेद्य । 'अव च सर्वभूताना गचवो- रगरक्षसाम् । राजपुत्र दशग्रीवो वरदानात्स्वयमुव ॥' इत्यादिना विज्ञाप्येत्तथ । सद्योऽविलम्बेनैव लङ्कापुरस्य समाह्वाननाप समाह्वयार्थ सेनाया वानरसैन्यस्य समुत्तरणहेतु समुद्रोद्भवसाधन सेतु विवातु बकु वारानिधि नीरनिधिम् । 'आप स्त्री भूमि वारानि' इत्यमर । आराधय प्रापय । इत्यनेन प्रसारेण सविनय मप्रश्रय यथा तथैव श्रीराम प्रति विज्ञापितवान् ॥

तत श्रीराम किमवाधादित्यत्राह—

अथ वारानिधि ध्यायन्नम्भोधिहृदयेशय ।

व्यानशो दर्भशयन वेदीमिच हुताशन ॥ २१ ॥

अयेति । अथ विभीषणविज्ञापनान्तर श्रीरामो वारानिधि ध्यायन् प्रमादनां चिन्तयन् । अम्भोधिहृदयेऽम्भोधितीरे श्वेत इति तयोक्त सन् । 'अधिरूपे श्वेत' इत्यत्रप्रत्यय । 'शयवासवास्तिष्वनालात्' इत्यलट् । दर्भशयन दर्भरुपशयन वेदि परिष्कृतभूमिम् । 'वेदि परिष्कृता भूमि' इत्यमर । हुताशनोऽग्निरिव व्यानशो । अत्राविशिष्ये इत्यर्थ । उष्मालकार । तेन प्रार्थनावैवम्यऽपि पश्चरान्तरेण कार्य निर्वाहकत्व शुचित्व च योज्यते । तत्र च रामायणवचनम्—'एवमुक्त कुशास्तार्ण तीरे नदनदीपते । सविवेश तदा रामो वेद्यामिव हुताशन ॥' इति ॥

तत्र चं कुशास्तरणमध्यमध्यासीने देवे रामभद्रे नियन्त्रित इव नि येमवशाग्निशास्त्रयमपि निध्यानवति प्रसाद नासत्साद् यादसापति ॥

तत्रेति । तत्राम्भोधितीरे च कुशास्तरणमध्यम् । दनशयनमयप्रदेग इत्यर्थ । 'अधिशीर्द्धासा कम' इति कमत्वम् । अध्यासीनेऽधिष्ठिते देवे स्वामिनि रामभद्रे नियमवशाग्निशास्त्रयमपि नियमित इव । वस्तुतस्तु सकलनियन्तृत्वात्तस्य न तथात्वमिति भाव । निशास्त्रयमपि । तिसृषु निशास्त्रपीत्यर्थ । 'अत्यन्तसयोगे द्वितीया' । निध्यानवति नितरा ध्यानतपरे सत्यपि यादसा जलनतना पतिर्नल निधि । 'रत्नाकरो जलनिधिर्वाद् पतिरपापति' इत्यमर । अ एव प्रसादमनुपहम् । आभिमुख्यमिति यावत् । नासमाद न प्राप । तथा च रामायणवचनम्—'तस्य रामस्य सुप्तस्य कुशास्तार्णे महीतले । नियमात्प्रमत्तस्य निशास्त्रिद्योऽनिचक्रमु ॥' इति ॥

१ 'च' इति नास्ति क्वचित् २ 'निध्यानवति देवे रामभद्रे' इति पाठ ३ 'नियतिवशात्' इति पाठ ४ 'निध्यानवति' इति नास्ति क्वचित्

ततश्च श्रीराम किं कृतवानित्याह—

व्यापारयन्नथ विलोचनकोणमब्धौ
कोपाएण कुटिलितभ्रुकुटीविटङ्क ।
आदातुमैहत वनु प्रथमो रघूणा
पैतामहप्रथमसर्गसमापनाय ॥ २२ ॥

व्यापारयन्निति । अत्र निशात्रयानन्तरं कोपाएणम् । मया प्रार्थनायां कृताशामपि मत्सामर्थ्यापरिज्ञानेन तूष्णीं स्वन्धभावेनैवायमनादृत्य तिष्ठतीति समुत्पन्नकोपसरक्त-
मिल्लस्य । विलोचनभोगेनेत्राबलम् । अब्धौ व्यापारयन्प्रमारयन् कुटिलितो वन्कीकृतो
भ्रुकुटिर्भ्रूभङ्गो विटङ्क इव यस्य स तथोक्तः । रघूणा प्रथमं श्रीरघुनायकः । पिता-
महस्यानं पैतामहो यः प्रथमसर्गं अप्पष्टिरित्यर्थः । 'अप एव ससर्गादा' इति
ब्रह्माण्डपुराणवचनान् । तस्य समापनाय सङ्क्षेपाय । विवमनायेत्यर्थः । धनुरादातुम्
पेहेतेच्छन् । वमन्ततिलक्यवृत्तम् ॥

आदाय च दुराप चापमागेपयत विशिखमनलशिखम् ॥

आदायेति । दुराप परेषां दुष्प्राप चापमादाय चानलशिखं विशिखमाग्नेयास्त्र-
मागेपयतानुसंधितवान् ॥

नाथो विमोक्तमुदयुद्धं न यावदेयं
पाथोनिधेरुपरि पावकरूपमस्त्रम् ।
सतापिनी नयनवारिमिषेण तां
म्भन्दाकिनी किमुत वारणमाललम्ब्ये ॥ २३ ॥

नाथ इति । एषोऽयं नाथो रघुनायकः पाथोनिधेरुपरि । 'कश्चिन्मुदकपाथः'
इत्यमरः । उपरि पावकरूपमस्त्रमाग्नेयास्त्रं यावद्यदा विमोक्तं नोदयुद्धं नोद्युक्तवान् । ताव-
त्तदानीमेव मन्दाकिनी वियद्गता सतापिनी स्वप्रियतमस्य महाविपत्तिं संप्राप्तेति सता-
पवती सती । नयनवारिमिषेण नेत्राम्बुव्याजेन । वारणं वरणदेवताकं सलिलान्बमाल-
लम्ब्ये किमुत स्हाहतवती किम् । अत्र पतिविपत्तिनिमित्तिरस्य मन्दाकिनी चापस्य
चाप्यत्वमपदुल्य वारणास्त्रवेनोत्प्रेक्षा । तथाग्नेयास्त्रप्रयोगसतापयो कार्यकारणयोर्भिन्न-
देशवाद्दसगल्लकारः । 'कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्याद्दसगति' इति लक्षणम् ।
अयं चोक्तोत्प्रेक्षानुगत इति सकरः । वमन्ततिलक्यवृत्तम् ॥

रया विशिखमुच्छ्लिष्यं जहति राघवे लाघवा-
दजायत रजायतश्वसितनक्रचक्राकुलम् ।
रसातलवलत्तिमि स्तिमितकुम्भिकुम्भीनस-
प्रनिष्ठगिरिकन्दर तरलमन्तर वारिधे ॥ २४ ॥

रपेति । राघवे श्रीरामे रया रोपेणोच्छ्लिष्यमुद्रतज्ज्वाल विशिखं चापम् ।

आग्नेयात्रमित्यथ । 'वृणिज्वाले अपि क्षिप्ते', 'पृथक्वाणविशिखा' इति चामर ।
 लघवाद्भस्त्रलाघवाज्जहति त्यजति सति । जहाते शत्रुप्रलय । वारिधेरन्तर
 मन्थ (कर्तुं) । 'अन्तर परिधानीये बाहो खीयेऽन्तरात्मनि । कित्तु मध्येऽवकाशो
 वा' इति वैजयन्ती । रुजा उपताप । 'स्त्रा रमुना चोपताप-' इत्यमर । 'पिच्छि-
 दादिभ्योऽट्' । अथवा रुजेति वेदनाभेद । तथायतान्यनिरीर्षाणि शसितानि
 नि श्चामा यस्य तथोक्तेन नरुचक्रेण कुम्भिकपरपर्यायनलप्राह्व्युहेताकुल सकुलम् ।
 'नरस्तु कुम्भीनस' इत्यमर । रसातले पान्ताते बलतो बलमानास्त्रिमथ
 शतयोजनविस्मृतमात्रा भीनविशेषा यस्मिन्स्तत्तथोक्तम् । 'राजीव गजुलस्तिमि' इत्य-
 मर । अत्र बलतेरनुदात्तत्वेऽपि चक्षुषो छित्करणेन तस्यनिलत्वज्ञापना परस्परदप्र
 योग । अत एव 'बलतेरात्मनेपदमनिरामैत्यणिलत्वज्ञापनात्' इति वामन । क्षिप्तिना
 निधेष्टा कुम्भिनो जलकरिणो यस्मिन्स्तत् । कुम्भीनर्म सर्पविशेष । कुम्भीनसो लोहि
 ताहि' इति वैजयन्ती । प्रविष्टानि निरिन्दराणि मेनामादिपर्वतविलानि यस्मिन्स्तत्
 थोक्त च तत्तरल विघूर्णतनजायत जातम् । पृथ्वीकृतम् ॥

तत्क्षणं च जलनिधि क्षन्ता च युगान्तानलस्य सहनोऽपि गरल
 दहनोष्मणां सोढापि चाडवगाढावेलेह्यस्य तितिक्षुरपि भार्गवतीक्ष्ण-
 परशो परिशोपयन्तमन्तरङ्गमङ्कारमयं शरंवर निमिषमपि न विपेहे ॥

तत्क्षणमिति । तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे । अत्यन्तसयोगे द्विताया । अयं जलनिधिश्च
 वारिनिधिरपि । युगान्तानलस्य फल्यकालात् । 'कर्तुं कर्मणो कृति-' इति कमणि
 षष्ठी । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । क्षन्ता च सहनशीलोऽपि । 'क्षमूर् सहने कृत् ।
 गरलदहनोष्मणां नियतात्मदुःखनिवासस्य शोपाक्षीविषस्य विषज्वलनपरितापाना वा
 सहनो मर्षण । चाडवस्य वटवानलस्य यद्गाढालेश्च निरन्तरदहतरासादनम् । 'गाढाव-
 लेपस्य' इति पाठे दृढदाहगर्व । 'ज्वलेपस्तु गर्वे स्यात्प्रेने दूषणेऽपि च' इति विश्व ।
 तस्य सोऽपि । सहतेस्तृच् । भार्गवतीक्ष्णपरशोर्नामदम्भयनिश्चितकुठारस्य । ब्राह्मणेभ्य
 सबसर्वसहा दक्षा स्वनिवासप्राधायासमये प्रयुक्तस्येति भाव । नितिषु जागृतिशी-
 लोऽपि । क्षमते मग्नताटुपत्यय । जद्वारमयमग्निस्वरूपमन्त परिशोपयन्तमप्रमेयमप
 रिच्छेद्यमानभाव शरवरमस्रोत्तम निमिष निमेषमात्रमपि । किमुत चिरकालमिति
 भाव । न विपेहे न चक्षमे । स्वतो दु मरस्य तत्रापि कोपावेदोःन धीरामत्रेरि-
 म्याक्षस्य च क्षन्तेति भाव ॥

शरणमथ शरव्ययानिदानं जलनिधिरपि जगाम राममेव ।

परपकुलिशपातमेव किं वा जलधरमर्धयते न जीवलोक ॥२०॥

शरणमिति । अथामहानान्तरम् । एष जलनिधि समुद्र शरव्ययानिदानं शरज-
 नितान्यन्तसतापशरणम् । 'निदानं त्वादिकारणम्' इत्यमर । राम श्रीराममेव शरण

१ 'च' इति नास्ति कश्चित् २ 'दाहनोष्मणां' इति पाठः ३ 'ज्वलेपस्य' इति पाठः
 ४ 'शरणमपि' इति पाठः

रत्नम् । 'गरण गृहरक्षिणो' इत्यमर । जगाम प्राप । गमेलिद् । कुत एतदित्या-
शङ्क्य तत्र दृष्टान्तमाह—पर्येति । जीवलोच प्राणिगमूह परयोऽस्य कुलिशपातो
यस्मात्तम् । जलवरमेव नार्थयते न याचते किम् । जलमिति शेष । याचत एवे-
त्यर्थ । अनोऽस्यैतच्छरणागतित्व युक्तमिति भाव । 'अर्थं यात्रायाम्' इति धातु ।
'अथेमेऽर्थयतेरर्थायाते यात्रावरोधयो' इति वचनान् । वैषम्येण दृष्टातालकात् ।
पुष्पिताप्रावृत्तम् ॥

आगत्य चानुपदमुपदीकृतचित्ररत्नराशिजलराशिर्विनीतवैषोपजात-
नुतिभिर्नतिभिरभ्यनन्दयद्युनन्दनम् ॥

आगत्येति । आगत्य शरणं प्राप्य च जलराशि । अनुपदमनन्तरमुपदीकृत उपाय-
नीकृतचित्ररत्नराशियन स तपोऽस्य सन् । 'उपायवमुपप्रावृत्तमुपहाररूपोपदा' इत्यमर ।
विनीतवैषोऽनुदत्तार । विनयप्रदोभाव इत्यर्थ । उपजातनुतिभिरन्वितस्वोर्न-
तिभिर्नमस्कारेण रघुनन्दनमभ्यनन्दयदतोपयत् । उपायनस्तुतिनमस्कारे श्रीरामस्य
कोपोपशम चकार । 'प्रणिपात्प्रतीकारं सरम्भो हि महात्मनाम्' इति भाव । अत्र
नतिभिरिति बहुवचनं तान्ना भक्तिभ्रष्टातिशयपूर्वकं चोद्यति । तथाविधानामेव श्रेय-
स्करत्वात् । तथा च श्रुति — 'भूविष्टा ते नम उक्तिं विधेम' इति ॥

तदनु साहितममोध वैधात्रमत्र कुञ्च च वनचरधामनि मरुत्सीमनि
विनिपात्यताम्, सद्यते मया सलिलावष्टम्भ, संप्रत्येव नलो विद
धातु सेतुमित्यभिदधानो मन्दमन्दमन्तरधात् ॥

तदन्विति । तदनु रघुनन्दनाभिनन्दनानन्तरं सहितं धनुषि योजितममोधमग्र्यर्थं
वैधात्रमत्र श्रेष्ठात् वनचरणामामीरप्रमुखाणां पापात्मना धामनि निवासस्थाने कुञ्च च
वर्साश्चमरुत्सीमनि मरुदेशे विनिपात्यतां वसुञ्चताम् । मया सलिलावष्टम्भं सलि-
त्प्रतिबन्धं सद्यते मृष्यते । संप्रतीदानीमेव नलं सेतुं विदधातुं विरचयतु इतीत्यम-
भिदधानो भाषमाणः । सागर इति शेषः । मन्दमन्दमन्दप्रकारम् । 'प्रकारे गुणवच-
नस्य' इति द्विर्भावः । कर्मधारयवद्भावात्सुपो लृक् । अन्तरधादन्तर्गतोऽभूत् ॥

तत्र किं तत्राह—

आदिष्टा रघुनन्दनेन हरयोऽप्यष्टासु दिशुः क्षणा-

त्रैलोक्याश्चितमूलमध्यशिखरान्धात्रीवरनाहरन् ।

यै क्षिप्तैः सलिले नलेन जलधिर्यातोऽपि जम्बालता

निर्गच्छन्निचिराय निर्झरपय पूरैः पुपूरे पुन ॥ २६ ॥

१ 'नूतनरत्न' इति पाठ २ 'वारिराशि' इति पाठ ३ 'वैषदिवेषोपजातनतिभिनु
तिभि' इति पाठ ४ 'अस्य वैधात्रम्' इति पाठ ५ 'कुञ्चवचनं वनधामनि विनिपात्य साध्या
मया सलिलविष्टम्भ' इति पाठ ६ 'पुणवेन' इति पाठ

आदिष्टा इति । हरयो वानरा रघुनन्दनेनादिष्टा सेतुनिबन्धनार्थं पर्वतानाहर-
न्त्विन्याज्ञता सन्त । अष्टास्रपि दिशुः । स्थितानिति शेषः । त्रयो लोकैर्लोक्यम् ।
पातालमर्त्यस्वर्लोका इत्यर्थः । चातुर्वर्ण्यदित्वात्स्वाधे ष्यद् । तत्राश्रिताणि सगतानि
मूलमध्यशिखराणि येषां तानित्यतिशयोक्तिः । वरन्तीति घरा । पचाद्यच् । वानीव-
रान् पर्वतान् क्षणादाहरन्वानीतवन्तः । ततो नलेन मलिले क्षिप्तैर्वानीधरेर्जलधिर्जल-
निविर्गम्बालता पङ्कताम् । 'निपद्हरस्तु जम्बाल पङ्कोऽस्त्री ज्ञादन्द्मो' इत्यमरः ।
यातोऽपि । निर्वरपय पूर्वांगिरेप्रवाहैः । 'पचाहो निर्वरो हर' इत्यमरः । अचिराय
शीघ्रमेव निर्गच्छन् । उपचय प्राप्नुवन्नित्यर्थः । पुनर्भूयोऽपि पुनरे पुरित । पूरे
कर्मणि लिट् । अत्राम्बुधे पङ्किलत्वनिर्वरपय पूरितत्वात्सर्वधेऽपि तत्सचन्धाभिधानात्
सर्वधे सर्ववत्पातिशयोक्तिः पूरोक्त्या सद्यज्जते । शार्दूलविनीडित वृताम् ॥

अथ जलधौ निपेतुरतिदूरनिपातदल-

जलचरजीवजीवनदगन्धमहोपधय ।

स्फुटितधराविराजदहिपुगवफ्रुत्करण-

धुभितगुहागृहोत्थितमहाहरयो गिरय ॥ २७ ॥

अथेति । अथानन्तर जलधौ जलनिधौ । अतिदूरनिपातेनास्य तत्रिप्रवृष्टपातेन
सुद्रावगाहनेन वा दृष्टता विशीर्यमाणानां जलचराणां नकादिनलनतना जीवाद्यं
प्राणिनां जीवनदं पुनर्जीवको गन्ध आमोदो याया तास्तथोक्ता महोपधय सर्जीवि
न्यादिल्लतांशेषा येषां ते तथोक्ता इति बहुव्रीहिः । स्फुटिता निपातेन यो विगलेन
दलिता या धरा समुद्राधारभूमिन्त्या विराजता प्रकाशमानानामहिपुगवानां पाताल
वासिना महोरगाणां च फ्रुत्करणंमुंसुरनिश्वासमारुते धुभिता शोभ प्रापिता । अत एव
गुहागृहेभ्यः कन्दरमन्दिरान्तरालेभ्यः उचिता निर्गता महाहरयो महासिंहा येषां ते
तथोक्ता गिरय पर्वता निपेतु पतति स्म । अत्र पूर्वोत्तरवाक्यस्ययोरसर्वधे सर्वव-
त्पातिशयोक्तयोः सद्यष्टिः ॥

अलक्षितमहीधरग्रहणमस्फुटक्षेपण

विचित्रघटन ततो विरचितो नलेनामुना ।

अयोधि हरियूथपैरधिदयोधि सेतुमहा-

न्भुवो भुज श्वाभैर्यं निजतनूभवो लम्भयन् ॥ २८ ॥

अलक्षितेति । तत गिरिनिपातानन्तरमिलय । अलक्षितमदृष्ट महीधरग्रहण
पर्वतस्त्रीकरणं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा । अस्फुटक्षेपणमप्रकाशनिक्षेपण
यथा तथेत्यतिशयोक्तिः । तथा विचित्रा आश्चर्यवती घटना यस्मिन्कर्मणि तद्यथा
भवति तथा । अमुना नलेनाधिपयोधि पयोधो इति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।

विरचितो निर्मितो महान्त्यायत सेतुर्हरियूपै कपिश्रेष्ठैर्निजतनुभुव स्वपुत्रिकाया
सीताया अभय भयाभासम् । अर्थाभावेऽव्ययीभाव । लम्भयन्प्रापयन् । भुवो
भूदेव्या भुज इवेत्युपेक्षा । अबोधि शुद्धम् । बुध्यते वर्तते लुब् । 'दीपजन-'
-इत्यादिना ऋध्विगादेश । पृथ्वीवृत्ताम् ॥

अनन्तरमन्तर्मुखा इव बलीमुखा प्रबोधेनेव सेतुपथेन ससार-
मिव दुस्तर तरगिणीपतिमतीत्य सद्य एव प्रकाश गिरीश सुवेलम
वलोकयन्तो मुहुर्निविदन्परमानन्दम् ॥

अनन्तरमिति । अनन्तर सेतुनिर्माणानन्तरमन्तर्मुखा आत्मनिष्ठा योगिन इव
बलीमुखा वानरा प्रबोधेन तत्त्वज्ञानेनेव सेतुपथेन । 'ऋषू -' इत्यादिना समासा-
न्तोऽप्रत्यय । ससार पुनस्मेतन्नादिव-पुरुषा सद्यतिमिन दुस्तर तरितुमश-
क्यम् । 'ईषु -' इत्यादिना ऋप्रत्यय । तरगिणीपति समुमतीत्य तीर्था सद्यस्तदा
नीमेव प्रकाश चक्षुर्गोचर भास्वर च । 'तस्य भासा सर्वमिद निभाति' इति श्रुति ।
सुवेल सुवेलालय पर्वत शोभनमर्थाद् च । 'वैलाब्धितीराब्धिनुब्धो कालमर्यादयोरपि'
इति नानार्यरत्नमालायाम् । गिरीश पर्वतश्रेष्ठ परमेश्वर च । अवलोकयन्त पश्यन्त
साक्षात्कुर्वन्तश्च । मुहु पुन पुन परमनिर्वाण्यमानन्द सतोष ब्रह्मानन्द चाविदङ्ग-
लभन्त । अनेकेवेयमुपमा श्लेषसकीर्णा ॥

बलधिततटदेशैर्वाहिनीना निवेशै

रविरलयनरेखामध्यमध्यास्त राम ।

कपिकलकलशीर्यत्कन्दरामन्दिरान्त

अलितकुपितसिंहस्तवेलं सुवेलम् ॥ २९ ॥

बलयितेति । रामो बलयिततटदेशैरावेष्टितमानुप्रदेशैर्वाहिनीना कपिमेना-
नाम् । 'सैनानयोश्च वाहिनी' इति वैनयती । निवेशै शिनिर्नैरविरलानि सान्द्रान्नि
वनरेखामध्यानि वनश्रेण्यन्तरालानि यस्य त तथोक्तम् । 'पङ्क्तिश्रेणीरेखास्तु राजय'
इत्यमर । कपिकलकलैर्वाङ्गनरकोलाहलै शीर्यता विवीर्यमाणाना कन्दरामन्दिराणा
गुहागृहाणामन्तर्गम्यप्रदेश । 'अन्तर्मध्ये तथा प्राप्ते स्वीकारार्थेऽपि दृश्यते' इति
विश्व । ततश्चलिता बोलाहलासहिष्णुनया निर्गता । तथा कुपिताश्च ये सिंहास्ते-
भ्यङ्गता मीता वेला लम्भयन्ता तटवर्तिज-तवो यस्य त सुवेलमध्यास्तापिष्ठितवान् ।
'अभिशीलस्थासा कम्' इति कर्मन्वम् । मालिनीवृत्ताम् ॥

तदनुदशमुखोऽपि^१ शुकमुखादतिरङ्घ्रितजलधिमधिगतसुवेलारामं
रामं निशम्य सम्यगवगमनाय रघुनायकचलमनुप्रयातयोर्विदि-
तविभीषणप्रेरणाकुपितकपिलोकनियन्त्रणनितान्तखिन्नयोर्विपन्नाधा
रदाशरथिविमोचितप्राणयो शुकसारणयोर्वचसा प्रोसादमुदग्रमा

१ 'अविन्दत महान्त्यायानन्दन्' इति पाठ २ 'अपि' इति नास्ति कश्चिद् ३ 'प्रहितयो'
इति पाठ ४ 'विपविभीषणावेष्टितकुपित' इति पाठ ५ 'प्रासादाग्रम्' इति पाठ

साद्य प्रत्येकशस्तदावेद्यमानान्प्रवर्धमानान्समरसंनाहमतीन्प्रवगसे
नाधिपतीनतिधीरतया सावधीरणमवेक्षमाण प्रतिपक्षवलप्रशसि
नाहुभावप्युपेक्षमाण शार्दूलप्रभृतिभि प्रणिधिभिरप्यवगताशेषवृ
त्तान्ततान्त सुचिरमनुचिन्तयन्नन्तिकासीनमतिविनयप्रह विद्युज्जि
हमुपहरे किमप्यभिधाय सौघादवततार ॥

तदन्विति । तदनु सुवेलाधिष्ठानानन्तरं दशमुखो रावणोऽपि शुभमुखाच्छु
कारयद्वत्प्रणिधिवचनादस्तिखड्गितजर्धि सेतुमार्गेणातिशक्तवारिधिमधिगतसुवेलाराम
मधिष्ठितसुवेलाचलोद्यान राम निश्चम्य श्रुत्वा । सम्यगवगमनाय सम्यक्परिज्ञानायम् ।
रघुनायकस्य बलमनु सन्यमुद्दिश्य प्रयातयोर्गतयो । तथा विदित तद्वृत्तान्तज्ञानमभ्या-
स्तीति विदित । अर्श आद्यन्प्रत्यय । स चासां विभीषणश्च तस्य प्रेरणेन रावण-
प्रेयितावेतौ गूढपुरुषो गृहीध्वमिति चोदनया कुपितस्य क्रुद्धस्य कपिलेभ्यः वानर-
निबहस्य नियन्त्रणेन । तत्कृतनिबन्धनेनेत्यर्थः । नितान्तखिन्नयोरखत्खेदमाप
न्नयो । ततो विपन्नाधारेणार्तरक्षकेण दाशरथिना विमोक्षितप्राणयोस्त्व्याजितजीव-
नयो शुक्रमारणयोर्गूढपुरुषयोश्चसा वचनाद्वावरबल स सम्यग्दृष्ट्वा निबन्धमुक्तो पुन
रावामागताविलेखभूतवाक्यात् । उदप्रमुक्त प्रासाद हर्म्यमासायाधिरह्य पत्येभ्यो
भागतस्ताभ्या शुक्रसारणाभ्यामावेद्यमानान् ज्ञाप्यमानान् प्रवर्धमानान् वृद्धि प्राप्नुवानान्
समरसंनाहमतीन्पुद्गलसन्ना बुद्धियेषा तान् उवगसेनाधिपतीन्सुप्रीषाह्मरादिसेनानायका-
नतिधीरतयात्यन्तगम्भीरतया हेतुना सावधीरण सावज्ञमवेक्षमाणोऽवलोक्यमान ।
तथा प्रतिपक्षस्य बलप्रशसिनौ क्षतुसैन्यस्तावको । उभावपि शुक्रमारणा च ।
उपेक्षमाण । 'रिपूणां प्रतिवृत्ताना युद्धार्थमभिधावताम् । उभाभ्या मद्दश नाम
वक्तुमप्रसवे स्तवम् ॥' इत्यादिना गर्हमाण इत्यर्थः । तथा शार्दूलप्रभृतिभि
प्रणिधिभिर्गूढपुरपैरवगताशेषवृत्तान्तो ज्ञातायिलमन्वप्रवृत्ति । 'पार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्त'
इत्यमर । अत एव तान्त खिन्न । सुचिरमनल्पकालमनुचिन्तयन्नतद्विजये क उपायो
भवेदिति विचारयन्नतिकासीन निरुद्धवतिनमतिविनयप्रहमत्यतविनयेन नम्र विद्यु-
ज्जिह्व नाम कचिन्महामायाविन राभस प्रति उपहरे रहति । अव्ययमेतत् ।
किमपि कचिद्वचनमभिधाय । मायापरिपत रामशिर सबन्तु प्रदर्श्य सीता प्रलोभ-
येत्येवभूत वाक्यमुत्तरेत्यथ । सौघादवततारावहृदवान् ॥

तत्क्षण क्षणदाचरो निदेशान्निशाचरपतेर्दाशरथिशिर सशर
घनुरपि निर्माय मायानुभावादाहवानीतमित्यभिधाय निधाय च
पुरो निदायातिशयसतापिर्ना चासन्तीमिव वैद्युतानलध्विरकाल-
विरहविह्वलीकृतामाकुलीचकार मैथिलीम् ॥

१ 'प्रवर्धमान' इति पाठ २ 'पुवगम' इति पाठ ३ 'तासुमौ' इति पाठ ४ 'प्रण
यिभि' इति पाठ ५ 'वृत्तान्त सान्तस्ताप' इति पाठ ६ 'क्षणदाचरोऽपि' इति पाठ
७ 'विरकालविह्वलम्' इति पाठ

तत्क्षणमिति । तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे क्षणदाचरो विद्युज्जिह्वो निदाचरपतेर्निदेशा-
द्वावणाशावशाद्धेनेर्मायाभवाच्चिन्मोहनशक्तिमामर्ष्याद्वाशरथे श्रीरामस्य शिरःसशर-
सत्राण भद्रापि गन्धु निर्माय प्रमत्त्याहवायुद्धादानीतमित्तीत्यमभिधावोक्त्वा पुर-
स्ताताया अग्रे निधाव निक्षिप्य च निदाघातिभ्येन घर्मातिशयेन ग्रीष्मकालप्रयुक्तोष्मा-
धिक्येन सतापिनी परितप्यमानाम् । 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्वादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि'
इति विश्व । वायुता माप्रवीलताम् । 'वामती माववीरता' इत्यमर । वैद्युनानल-
द्वेद्युपमा । शिरकालपिरहेण बहुकालवियोगेन विह्वलीकृता मेघिनीमानुलीचनाराजुली-
कृतवान् । तदेतन्नक्षत्रगोपारि मुसल्लयानप्राय च उभाभ्युसतप्राय दावानलयेदमानरूप-
चाभादिति भावः ॥

ततः प्रयुद्धाच्च सा मुग्धा पुनस्तव्यमिति विचार्य तदनार्यं पर्यदेव-
यत पतिदेवता ॥

तत इति । ततश्चक्रानन्तरं पतिदेवता पतिप्रता सा मभिली मुग्धा मूर्च्छिता पुन-
प्रयुद्धा बोधं प्राप्ता सती । अनार्यं मायिकं तन्मधु शिरस्त्वध्वं यशस्यमिति विचार्य
पर्यदेवयतं व्यलापीम् । 'विलाप पारदेवनम्' इत्यमरः ॥

तत्प्रसारमेवाह—

रक्षोवरोधवसतिं रजनीचरीणा

रक्षोपरोधमपि रावणभर्त्सनं च ।

सर्वं सहै यदुपलम्भधिया स पव

सर्वंसहै भयति ! जीवति हन्त सीता ॥ ३० ॥

रक्ष इति । रक्षो रावणस्यावरोधवसतिमन्तं पुरावस्थानम् । अलन्तदुरवस्थापा-
दिनीलर्थः । 'शुद्धान्तश्चावरोधश्च' इत्यमरः । रजनीचर्यश्च रजनीचराश्च तेषाम् ।
अतिभयकराणामिति भावः । 'पुमान्निष्ठाया' इत्येकशेषः । रक्षया गुह्या य उपरोधो
निर्गन्धस्तमपि रावणस्य त्रिलोककण्ठकम्य भन्सनं तजनं चेति सर्वं यस्य श्रीरामस्यो-
पलम्भधिया प्रादुरागतया सहै मृष्यामि । 'सह मपणे' लटस्तद्ध् । स श्रीराम एवमित्य-
भूतः । छिन्नशीर्षा जान इत्ययं । अद्यापि । सर्वं सहत इति सर्वसहा । हे सर्व-
सहै वसुमति । 'सर्वमहा वसुमती' इत्यमरः । भातीति भवती । हे भवति पूज्ये ।
'भातेर्भवतु' इत्योणादिको उबन्तुप्रत्ययः । 'उगितश्च' इति ङीप् । सीता । स्वः
स्मिन्नम् । जीवति प्राणान् वारयति । हन्तः । एतद्दर्शनात्मककालमेव प्राणनिष्क्रमणेन
भाव्ये तथा न भूतमित्यस्य तविरोध इत्ययं । सर्वसहाया सर्वमाशित्वाच्चिन्मातृत्वाच्च
ता सर्वोध्येत्यत्र विलापो युक्त एवेति भावः । अत्र पूर्वोत्तरवाक्यस्य शोरजनुप्राप्तयमक-
ल्पेशेषयोः सन्निधिः ॥

इत्येवमत्याहितमत्या समेतामेता सद्य आस्ताद्य 'सखि वैदेहि !

देहि' मे वच' । मम वचो विधेहि । कथमियं दशा । दशाननरुता
माया हि सेयम् । मा याहि मनसि वैधुर्यम् । अखिलजगतीधुर्यमुज-
घलाभिरामे रामे किमिदमनार्यमपिचार्यम्' इति भाषमाणानवीना-
सारनिष्यन्दिनी कादम्बिनीव घर्मोद्वेगिनी केकिनी सरमा चिरमा
श्वासयामास ॥

इतीति । इत्येवमुक्तप्रकारेण अत्याहितमत्या विभीतबुद्ध्या । यद्वा अत्याहिते जावि
तानपेक्षितव्यापारे या मतिस्त्वया समेताम् । तादृग्बुद्धिमतीमित्यर्थः । 'अत्याहित महा
भीति कर्म जीवानपेक्षि च' इत्यमरः । एता सीता सद्योऽविहम्बेनव । अन्यथा
महाननर्यं स्यादिति भावः । आसाद्य सनिधाय । हे सरि प्रिये । 'सरयशिधीति
भाषायाम्' इति ऋषिः । हे वेदेहि मैयिलि । मे मध्य वचो देहि । मा प्रति वदस्वैत्यर्थः ।
तथा मम मे वच । मया वक्ष्यमाण वाक्यमित्यर्थः । विधेहि कुरु । मदीयवचन
श्रुत्वा समाहितमनस्तत्र भवेत्यर्थः । किं तद्वच इत्यत आह—इयं वर्तमाना दशा
श्यामोद्भावस्था कथं कृत । न कथमपीत्यर्थः । किंतु सेव शिरोधनुराद्याहरणक्रिया
दशाननेन महामायाविना रावणेन कृता प्रयुक्ता माया हि । चित्रं यत्त्वेतत्सर्वं विदु
श्यस्वैत्यर्थः । हिरवधारणे । अत मनसि वैधुर्यं वेङ्गव्यं मा याहि मा प्राप्नुहि । कृत ।
अखिलजगतीधुर्यं सकललोकधुरधरम् । 'धुरो यद्भुवं' इति यत्प्रत्ययः । यद्भुवनम्
बाहुपरान्मस्तेनाभिरामे कर्मणीये रामेऽनार्यं नुच्छमिदमेतन्निर्दरद्वेषादिहृत्स्य विचार्य
किं विचारितुं योग्यं किम् । न विचार्यमेवेत्यर्थः । अत्यन्तविह्वलत्वादिति भावः ।
इत्यनेन प्रकारेण भाषमाणानवीना विभीषणपत्नी नवीनासारनिष्यन्दिनी पत्यप्रजल-
धारावापणी कादम्बिनी मेघमाला । 'कादम्बिनी मेघमाला' इत्यमरः । घर्मोद्वेगिनी
प्रीणोष्णपरिक्लिष्ट्याम् । 'उद्वेगस्तिमिते क्लेशे भये मन्थरगाभिनि' इति शब्दार्णवः ।
केकिनीमिव मयूरीमिव चिरमाश्वासयामास उपललितवती । उन्नीवितवतीत्यर्थः ॥

अथ निगदितनीति मुञ्च मुञ्चेति सीता-

मविरतरणकण्डूभीषणो रावणोऽयम् ।

मनसि न बहु मेने मन्त्रिण माल्यवन्तं

दिवि परममरीणा मण्डलं माल्यवन्तम् ॥ ३१ ॥

अथेति । अथ मायाप्रयोगानन्तरमविरतरणकण्डू बहुलतरसमराभिनिवेशेन
भीषणः । नन्द्यादित्वात्प्युद् । अथ रावण सीता श्रीरामपत्नीं परमपतिव्रताम् । मुख
मुखाभीक्ष्ण्य लज्ज । आभीक्ष्ण्ये द्विर्भावः । अन्यथा महाननर्यो भविष्यतीति भावः ।
इत्येव निगदितनीतिमुक्तनीतिवचनं माल्यवन्तं माल्यवन्तं नाम मन्त्रिणं मनसि बहु

१ 'वे देहि वच' इति पाठः २ 'मम वचो विधेहि' इति नास्ति कश्चिद् ३ 'तव दीना
दशा' इति पाठः ४ 'सेय' इति नास्ति कश्चिद् ५ 'अखिल' इति पाठः ६ 'रामेऽपि
इति पाठः ७ 'अभिदधाना' इति पाठः

गुरु यथा तथा न मेने न बुध्यते सः । किं नु दिवि स्वर्गे । 'द्वी स्वर्गनमसोरपि'
इति विद्य । मालैव माल्यम् । 'चातुर्वर्ष्यादित्वास्वायें ध्वञ्' इति क्षीरस्वामी ।
तद्गतम् । पुष्पह्वगल्लङ्घनमित्यर्थः । अमरीणां मण्डल पर सुरसुन्दरीनिकरमेव ।
'मण्डल त्रिपु' इत्यमरः । बहु मेने । सीतामपरिखिज्य श्रीरामेण एणे निहत सन्
स्वर्गं गन्तुमेच्छदित्यर्थः । अनुप्रासशक्यो सृष्टिः । मालिनीकृतम् ॥

अथ रामोऽपि कामोचितवेपविभीषणामाल्यविदितरक्षोनगररक्षो
दन्तो हृदन्तोपजातमभरसरम्भधीरम्बुधिमेखलालङ्कारमणेलङ्कायाः
प्राग्द्वारस्थाप प्रहस्ताय पर्यस्ताहितप्राणानिलं नील दक्षिणद्वाररक्षि
णोमहोदरमहापार्श्वयोर्विश्वत्रयविजयधारेयं तारेयं प्रत्यग्द्वारपाल-
नाधिकृत पराक्रामनजिते पराक्रममिव तनूमन्त हनूमन्तमन्तव्यूह-
विदितरक्षाय विरूपाक्षाय रक्ष प्लवगक्रमाधिपतीन्प्रतिनिधीन्विधाय
विधाय च सज्यं धनुर्धनुजेन सम सर्माकाभिमुखेन दशमुखेन गुप्त-
मुत्तर गोपुरमुत्तरङ्को वल्लेहपररोध ॥

अथेति । अथानन्तर रामोऽपि कामोचितवेधा इच्छासदृशवेपधारिण विदित-
प्रतिभूमिका इत्यर्थः । तथाभूतेभ्यो विभीषणामाल्येभ्योऽनलादिविभीषणमग्निभ्यो
वैदितो विशातो रक्षोनगरस्य रावणराजधान्या लङ्काया रक्षोदन्तो रक्षणवार्ता यस्य
तथोक्तः । तथा रामायणे श्रीराम प्रति विभीषणवचनम्—'अनलश्च हरिक्षेव सपाति
प्रमदलथा । गत्वा लङ्का गगामात्सा पुरीं पुनरिहायता ॥ भूत्वा शत्रुनय सर्वे
प्रदिष्टाश्च रिपोर्वलम् ॥' इत्यादि । अत एव हृदन्ते हृत्प्रदेशे उपजाता समरे सर-
म्भधी कोपबुद्धिर्यस्य स तथोक्तः । 'क्षरम्भ सभ्रमे कोपे' इत्यमरः । अम्बुधि-
मेखलालङ्कारमणे । भूतधानीभूषणायमानाय इत्यर्थः । 'भूतधात्र्यधिमेखला'
इत्यमरः । लङ्काया प्राग्द्वारे तिष्ठतीति तथोक्तः । 'सुपि स्थ' इति कप्रत्ययः ।
प्रहस्ताय प्रहस्ताख्याय राक्षससेनापतये पर्यस्ताहितप्राणानिल निरस्तशत्रुप्राणवायुम् ।
शत्रुहृदन्तकर्मित्यर्थः । नील नाम वानरसेनापति प्रतिनिधिम् । निधायेति सर्वत्र
संबन्धते । तथा दक्षिणद्वारं रक्षत इति तद्विष्णोमहोदरमहापार्श्वयोर्विश्वत्रयविज-
यधारेण त्रैलोक्यविजयपुरधर तारेय तारातनयमद्भ्यम् । 'द्वीभ्यो ढक्' इति ढक् ।
उभयत्रापि टक्येयादेशः । प्रत्यग्द्वारपालन् प्रतीचोद्वारसंरक्षणमधिकरोतीति तदधि-
कृते । करोते क्तिप् । पराक्रामनजिते इन्द्रजिते । कृपातो कर्मणि कप्रत्ययः ।
पराक्रामनजिति विषये तनूमन्त गूर्तमन्त पराक्रममिव स्थितमित्युपप्रेक्षा । हनू-
मन्तम् । तथा अन्तव्यूहे मध्यगुल्मे विदितरक्षाय कृतसरक्षणाय विरूपाक्षाय
राक्षससेनाधिपतये च रक्ष प्लवगक्रमाधिपतीन्विभीषणशुभीवगाम्भवतः । श्वरग-
होत्यन 'ऋत्सक' इति साहित प्रकृतिभावः । प्रतिनिधी प्रतिभद्वान् विधाय कृत्वा ।
निपुज्येत्यर्थः । तथा धनुश्च सज्यमारोपितगुण विधाय । धनुजेन सम लक्ष्मणेन

सहैः बलेर्बानरसेन्यैरतारङ्ग समुद्रत सन् । समीकाभिमुखेन समरोमुखेन च
खेन गुप्त रक्षितमुत्तरमुत्तरदिगबन्धित गोपुर पुरद्वारमुपगरोधारत्सीत् एगदि स

अत्याकुला हरिवलैरवलोक्य लङ्का

दत्तार्गलेषु दशकन्धरकिकरेषु ।

आरक्षकैस्त्वरितमन्तकराजधान्या

मुद्रादिताभिरदमावि कवाटिकाभि ॥ ३२ ॥

अस्याकुलामिति । हरिबलैर्बानरसेन्यैरत्याकुलामतातसकुला लङ्कामवलोक्य
दशकन्धरकिकरेषु रावणमूल्येषु दत्तार्गलेषु सघटितम्पाटेषु । वानराणामन्त पवेद-
निरोधार्थं कवाटान्छादितद्वारेषु सत्स्वित्थर्थं । 'कवाटमरर तुल्ये' इत्यमर ।
अन्तराजधान्या यमपुर्यां कवाटिकाभि कवाट कर्तुभि । गारादितवान्गीप् ।
अत एवोकममरकोशे—'आ स्यात्सचिन्मृणाल्यादिविपक्षापचयो यदि' इति । बाहुय
पतीति । तत स्वार्थं क । 'केऽण' इति ह्रस्व । आसमन्ताद्रक्षतीत्यारभ्य
रैर्द्वारपालकैः । 'नन्दिप्रहि-' इत्यादिना पञ्चाद्यच् । 'आरभिर्' इति पाठ
आरक्षा प्रयोजननेषामारक्षिके । 'प्रयोजनम्' इति ठक् । त्वरित शीघ्रम् । 'जबोऽ
शीघ्र त्वरितम्' इत्यमर । उद्रादिताभिर्विपटिताभिरुदभाभ्युद्गतम् । 'भुवो भादे'
इति छङ् । 'विष्ण्भावनमणो' इति चिष् । समनन्तरमेव महारणे निपत्य पुनः
रागन्तुणा राक्षसानाम् । अत्रैकमेव द्वार चेन्महासकट भविष्यतीति धिया अमत्रा-
रपालका सर्वाण्यपि द्वाराणि शीघ्रमुद्रादितकवाटानि चकुरित्थर्थं । राक्षसाना पापि
द्याना यमपुरप्रवेशनैरत्यादिनि भाः । मृत्युस्तेषामतिसनिहितोऽभूदिति फलितार्थं ।
लोके तावदहं स्वरक्षणार्थं केवलं तृथा श्याप्रियते । भवितव्यस्वविपत्त्यादिन् त्वाव
इत्यन्तया शयमेव भवति न चैतज्जानत्यहो मृग पशव इव शोया इति तात्पर्यार्थं ।
अत्र सयमनीकवाटोद्घाटनासबधेऽपि तत्सबन्धोकेरतिशयोक्तिः । वसन्ततिलकात्तम् ॥

तत्क्षण लक्ष्मणाग्रज सुग्रीवेण सह सुबेलाबलकूटमधिरुदलि
कूटायनीधरचूडामणि सिंहलद्वीपकमलकर्णिका निर्माणकौशल
विश्वकर्मणो निवेशदरीं निशाचरहरीणांमनवरतवन्दीकृतामरपुर-
ध्नीवाप्पतदीमाट्टकोपेवनसीमान्तरा निरन्तरसेवासमागतदिनेपा-
लकुलमातङ्गमदाम्बुपाङ्किलवाह्याङ्गणोत्सङ्गा लङ्कामवलोकमानस्तत्र
'चेकत्र समुन्नतं सौधमधिवसन्त सतमसमिव सदेहबन्धमान्तिकच
रोदस्तविमलमुक्तातपत्रनिभात्सतारकेण विभावरीपतिनेव सेव्य-
मान वैमानिकवधूविधूयमानर्धवलचामरद्वद्वशोभितमभितश्चलितम-

१ 'तत्क्षण च' इति पाठ २ 'कौशलीम्' इति पाठ ३ 'अनारत' इति पाठ
४ 'उपवनतीमान्ता मीमान्तरात्' इति पाठ ५ 'दिग्पालमातङ्ग' इति पाठ ६ 'च'
इति नास्ति कश्चिन् ७ 'मिषाठ' इति पाठ ८ 'धवल' इति नास्ति कश्चिन्

न्दाकिनीपरीवाहमिवाञ्जनाचलमखिलजगदिजयवर्णावलीमतिनिर्णा-
यकैरनेकपिथसमीकाभिधातमशमग्नैरावणनिपाणकुलिशाग्रैरेत्कीर्ण-
विशालवक्षश्चलफलरुमावीलतया लसन्त्रयमाच्छादितोभिनव-
पेहितवत्पादलपट सध्वारागन्धुरं कधरमिव ददर्श दशकन्धरम् ॥

तत्क्षणमिति । तत्रण तस्ये त्पे लक्षणप्रपत्र आराम मुपेवेण सह । उप-
लक्षणमेतत् । अत्रैरपि वान' सहेयर्थ । मवेलाचञ्चूट सुवेलाएयीरिगिस्तरमधि
स्टोडभिष्टित सन् । त्रिकूट इलवनीधर पवती राणा च गम्भते । तस्य चूडा
मणि गिरोरत्तम् । त्रिकूटाचञ्चिपोभूषणमन्मनमिल्लय । रूपमलकार । सिंह
लक्षण इत्यद्वारगद्वापेषु प्रतिबो यो द्वीपोऽतरीपम् । 'द्वीपोऽक्रियामन्तरीपम्' इत्य-
मर । त्रिगता आपोऽस्मिन्निधि द्वाप इति विषय । सुसुपेति सनास 'अम्' -
इत्यादिना समासान्तोऽकार । 'यन्तस्यसर्गभ्योऽप इत्' इतीकारादेश । स एव
कमल तस्य कर्णिका बीजकोशिकाम् । परमशोभानुहृतया तन्मन्त्रवर्तिनीमिल्लय ।
अत्रैकदेशवर्त्यच्छिद्रपरम्परितरपम् । विश्वकर्मा गीर्वाणशक्तिपिन । 'विश्वकर्मा
दिनकरे तथा गीर्वाणशक्तिपिनि' इति वैजयन्ती । निर्माणशाल रचनाचातुर्यम् ।
विश्वकर्माणे वाक्स्वकांशाल निर्मितामिल्लय । अत्र कर्वाणतन्कार्ययोर्भेदेऽप्यभेदो-
क्तरतिशयोक्ति । एतेनास्यासाधारणान्यमाष्टकसपञ्चल सूच्यते । निशाचरा राक्ष-
शाल एव हरय मिहास्तेषा निवेशदरी नियतनिवासगुटामिति रूपम् । अनवरत
निगन्तर बन्दीकृता उपह्रीरता या अमरपुरध्व सुरसुन्दर्यस्ताम्य बाष्पनैनाम्बुभि ।
'आप्यो नेनाम्बुसूत्र्या' इत्यभिधानात् । नयेव माता येषा तानि नदीमातृसारी ।
नगम्बुजीवदेभूतानालम् । 'दिसो नक्षत्रुद्वयम्बुसपञ्चवीहिपालित । स्यान्नदीमा
तृकां देवमातृकश्च यथाऽमम् ॥' इत्यमर । तानुपवन्वीनान्तराप्युद्यानप्रदेशान्त
रालानि पश्यास्याम् । बन्दीकृतमुरमुद्रीवापाम्बुप्रशरहपातेपूरेतोद्यानवनमध्यप्रदे-
शामिल्लय । अनाचनधे सन्प्रसूतातिशयोक्ति । निगन्तरमावरत सेवार्थ एव
पोषामनाथ समागतस्य सप्राप्तस्य दिवत्तनुलधे त्रिदिशिधरतत्तल्ल ये मातृना
ऐरावतादिमत्तगचान्तेषा मकाम्बुना पडिल पडवान् वागाङ्गणोसदो बहिर्भक्त-
त्वरप्रदेशो यस्यास्तामिति पूर्ववत्तिशयोक्ति । 'उत्पन्नो शुक्तसयोगे वक्ष्यस्युष्मेतले-
ऽपि व' इत्युपलम्बालायाम् । पडिल्लेन पिच्छादित्वा नवर्थाय इल्लु । आशेरन्
'बहिर्दक्षपक्षपतेभ्यश्च' इति वक्तव्यात्वच् । लक्ष्मिवलोऽमानोऽवभमाणान्न लक्ष्म्या
चक्रनक्ष्मि प्रवेशे समुद्रतन्नुत्तन सौधम् । प्राणदामिल्लय । 'उपान्वध्याह्वस'
इति कर्मकम् । आवेवसन्मभिनिष्ठन्तम् । सदेहस्य मूर्ध्निमसतमस त्रिषणधका-
रमिव स्थितमिदंरुद्रेशा । 'घ्राते गादेऽन्धतमस क्षण्डेऽन्धतमस तम । विश्वस-
तमसम्' इत्यमर । 'देहवद्धम्' इति पाठे गृहीतवरीरमित्यर्थ । 'वाहिताप्या-
दियु' इति तिष्ठत्या परनिपात । वाहिताप्यादिराहृतिशय । अन्तिकचरेण पार्श्व-
कतिना उद्वल्लुम्बितस अद्विमलमुष्णतपत्र खन्ठतरमाफिकन्ठन तन्निभातया-

१ 'उत्पन्न' इति पाठ

२ 'ओहितवत्पादलसञ्च' इति पाठ

नन्तरे रक्षोमायाबलमथात्मन । आरन्ध्रमुपसपेदे ज्ञात्वा वै चानराधिप ॥ उरपपात
तदापारा जितनाशी जितकृम ॥' इति । अत्रातिविस्तरेण वक्तव्यार्थस्य संक्षेपेण
कथनासंक्षेपो नाम गुण । लक्षणं तूक्तम् । शार्दूलविनीडितं वृत्तम् ॥

ततो विरचिततत्साहसोपालम्भविधिना दाशरथिना सैमक्य
मन्त्रिभिः समादिष्ट साधिष्ठभुजशौर्यशाली वालिनन्दन सलीलं
सालमुल्लङ्घय लङ्का प्रविश्य निशङ्को नृशंसमिति शशांस निशि-
चरपतिम् ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं तस्य सुग्रीवस्य यस्ताहस रावणोपर्युत्पतनरूपम
विचारकृत्य तस्योपालम्भविधिनिन्दानुचनरचना स रचितं कृतो येन तयोपेन । तथा च
रामायणम्—'असमन्वय मया सार्धं तदिदं साहसं कृतम् । एव साहसयुक्तानि न
बुवंति जौधरा ॥' इति । विरचितसुग्रीवोपालम्भेनेत्यर्थः । 'यं सनिदं उपालम्भं'
इत्यमरः । दाशरथिना श्रीरामेण (कर्त्री) मन्त्रिभिः सुग्रीवविभीषणाद्यमात्यै सह समन्वय
दूतप्रेषणस्य राजधर्मत्वात्सन्वयविविचार्य समादिष्टः । 'गत्वा सौम्यं दशग्रीवं ब्रूहि मह
चनादिदम्' इत्यादिनापि साधिष्ठेन वाटतरेण भुजशौर्येण बाहुपराभवेण शाल्वेऽ
नीक्षणमिति तथोक्तः । 'बहुलमाभीरुष्ये' इति णिनि । साधिष्ठेति । 'अन्तिकबाडयो-
र्दसाधौ' इति साधादेत् । वालिनन्दनोऽङ्गद सनील सविलासम् । सोत्पतनपाटव-
मैल्यथ । सालं प्राकारमुल्लङ्घयतिप्रम्य । 'प्राकारो वरणं साल' इत्यमरः । लङ्का
प्रविश्य निशङ्को निर्भावं सन् नृशंसं पापिनं तं निशिचरपतिं रावणम् । इति
वक्ष्यमाणप्रकारेण शशमोवाच ॥

तत्राक्षरमेवाह—सोऽहमिलादिपद्यभिः । तत्रादौ वस्तु चम्य वा कृतं इत्या-
शङ्कयामाह—

सोऽहं प्लवङ्गमपतेस्तनयस्त्वदीय

निश्वासगन्धनिजवालधिमण्डलस्य ।

कालस्य दूषणखरत्रिशिरोमुखाना

पौलस्य ! मा रघुपतेरवधेहि दूतम् ॥ ३४ ॥

सोऽहमिति । हे पौलस्त ! स प्रसिद्धोऽहं त्वदीयनिश्वासानां तावकोच्छ्वासानां
गन्धं आमोदं सवन्धो वास्यास्तीति तथोक्तम् । निजवालधिमण्डलं स्वकीयवालवल्यं
दस्य तस्य । बालेन त्वा निबध्य कक्षे निक्षिप्तवत् इत्यर्थः । 'गन्धो गन्धक आमोदे
लेशे सबन्धगवजो' इति विश्वः । प्लवङ्गमपतेर्वालिनस्तनयः । तथा मा दूषणखरत्रि-
शिरसो मुखानि मुख्या येषां तेषां रक्षम्यानाम् । 'शुभं तु वदने मुखे तोने द्वारा
भ्युपाययो' इति यादवः । कालस्यातकस्य । 'कालो दण्डधारश्चाद्रदेवो वैवस्वतो-

१ 'विरचितं' इति नास्ति कश्चिद् २ 'सोपलम्भ' इति पाठ ३ 'समामन्वय' इति
पाठ ४ 'सममादिष्ट' इति पाठ ५ 'उल्लङ्घयन्' इति पाठ ६ 'निशङ्क' इति नास्ति
कश्चिद् ७ 'रोधि' इति पाठ

ऽतर' इत्यमर । रघुपते धीरामस्य दूतमवधेहि जानीहि । निरस्वरूपकथनाप-
देशेन तदीयममोद्घाटनमित्य कृतवानित्यथ । वसन्तविलकावृत्तम् ॥

रक्ष पते ! रघुपतेर्नयन तृतीय-

मास्कन्दनीयमिति हा मनुषे कलत्रम् ।

अम्भोजमित्यलिकसभवमक्षि शमो-

मन्दाकिनीमधुकरस्तु यथा मदान्ध ॥ ३५ ॥

रक्ष इति । हे रक्ष पते ! रघुपतेस्तृतीय नयनम् । तृतीयनेत्रहपमित्यथ ।
अत एव रूपफलकार । एतेन रामस्यात्यन्तप्रेमास्पदत्व रावणस्यातिदुरात्मत्व च
सुन्यते । कलत्र भार्यां सीताम् । 'कलत्र श्रेणिभार्ययो' इत्यमर । आस्कन्दना
यमाक्रमणीयमिति मनुषेऽवबुध्यसे । हा । आत्मविनाशहेतुभूतेयमिति न जानातीति
विपाद इत्यर्थः । 'हा विपादशुगर्तुषु' इत्यमर । कथमिव । मृष्टेनान्धो विवेकशून्यो
ऽत एव मन्दाकिनीमधुरो विषद्रग्नासचरणशीलो मृग । तुशब्दो व्यवच्छेदकः ।
शमोऽम्भोजमित्यलिकसभव ललाटस्थम् । 'ललाटमलिकु गोधि' इत्यमर । अत्र
अप्यात्मन नेत्रमम्भोजमिति यथा मनुषे तद्वत्प्रोऽथात्मविनाशहेतुभूतमेतदिति न
जानातीत्यर्थः । मन्दाकिनीग्रहण कनकमलसभवेन तत्साहचर्यललाटनेत्रेऽम्भोज
आन्तिजानार्धमित्यवगत्यम् । उपमालकार । इत तु पूर्ववत् ॥

वक्तव्यान्तरमपि विद्यत इत्याह—

किं च,

एक हैहयसभवात्परिभवात्प्लान द्वितीय पुन-

देत्येन्द्राविनयात्तृतीयमपि मे ताताहिताद्वेकतात् ।

इत्य त्वच्चरितै पितामहमुंखान्येरु विनैवाभव-

स्तथैक न विधेहि दाशरज्ये देया त्वया मेधिली ॥ ३६ ॥

किं चेति ॥ तदेवाह—एकमिति । हे देत्येन्द्र, हैहयसभवात्कार्तवीर्यकृता
परिभवात् कारागारनिक्षेपपतिरस्मिन्नरहितो । 'अनादर परिभव परीभावस्तिर
स्त्रिया' इत्यमर । एक पितामहमुख प्लान खिन्नम् । मत्पुत्रनदनस्य परिभव
सप्राप्त इति तेनोद्दीनमभूदित्यर्थः । तथाविनयाशोभविष्टाचरणरूपत्वदीयदुर्नयाद्वि-
तीय मुख प्लानम् । तथा मे मम तातेन पित्रा कालिा आहिताद्विरधिताद्वैरता-
द्वालेन निवध्य वक्षनिक्षेपणरूपाद्विकारात्तृतीयमपि मुख प्लानम् । इत्यमनेन प्रका-
रेण त्वच्चरितैस्तान्मदुर्व्यापारै पितामहस्य चतुर्मुखस्य मुखानि वदनानि । एतमेव
विना त्रीणि मुखानि प्लानान्यभवन् । वभूवुरित्यथ । तच्च तदप्यवशिष्टमेक मुख-
मित्यथ । एवमुक्तरीत्या प्लान न विधेहि न कुरुष्व । अतस्त्वया मेधिली
दाशरज्ये देया दातु योग्या । अन्यथा तन्मुखमपि मुखनयावशिष्टमपि
प्लान भविष्यतीत्यर्थः । कूटस्थत्रयणो रज्जाविमुखता विदधतस्ते धिग्जीवि

तमिति भावः । अत्र पितामहमुत्पन्नमन्वन्वत्तत्र चेऽपि तत्रैव शोकेरतिशयोक्तिः ।
 दार्दुर्यविकीडितं वृत्तम् ॥

कौबेरस्य तु पुष्पकस्य हरणं कैलासविशेषण

दिक्पालनाममणं च जल्पसि मुहुः किंवा यज्ञस्तावता ।

वेपः 'स्यमिना विधाय विज्ञने देवीं वने जानकी

वेगादाहरता त्वयाद्य रञ्चितं वीरव्रतस्योचितम् ॥ ३७ ॥

कौबेरस्येति । पुनरेत्येकं कौबेरम् । 'तलेदम्' इत्यम् । तस्य पुष्पकस्य
 पुष्पकस्यविमानस्य हरणमपहरणं च । ज्येष्ठव्रातरं जित्वा तदीयपुष्पकहरणेन
 महापौरस्य कृतमिति सोऽप्युच्यते । कैलासविशेषणं हरनिवासरीलोकान्ना बाहुबल
 य विद्यत इति श्वाशिशेहरणं तदधुनाद्वितीयं क्व निरूपितवानसीति मर्मोद्घाट-
 नोक्तिः । दिक्पालनामिन्द्रादिदिक्षपालानामाममणमात्कन्दनं च साकर्षणिरास-
 पूवकं लोकं परिपालयन्ना साधुनामिन्द्रादीनां चापराधवारिणस्त्वयं सुरामन्त्रं किं बलव्य-
 मित्यातस्तमिच्छोक्तिः । मुहुः पुनः पुनर्जल्पसि कथयति । तावता पुष्पकादाहरणादिना
 किं वा यज्ञं कीर्ति । न किमपीत्यर्थं । वृत्तः । स्यमिना अन्यमिना वेपः कथाय-
 वनमण्डपधारणरूपं नैपथ्यं विधाय स्वीकृत्य । वपटसन्वासी भूयैत्यर्थं । विज्ञने वने
 निर्गमनस्यै देवीं पूज्या जानकीं वेगादा श्रीगमदर्शने सद्य एव निपातो भवेदिति
 अनुसन्धानमयत्तत्रमादाहरता त्वया अवेदानां वीरव्रतस्य वीरपर्यस्योचितमनुकूलं रञ्चितं
 इत्यम् । सत्कृत्योक्तश्रद्धया जानकीं श्रीरामात्मज्ञं चापेणापहरता त्वया सम्पत्पौरस्य
 प्रकटितमित्यर्थः । वृत्तं पूर्वंवत् ॥

निगमयति—

किं ब्रूता,

पूजोपहाररचनाय पुरा पुरारे

दिक्षेत्रेषु मूर्धसु नयस्ववशोपित यत् ।

वेपस्तद्वयं कुतुर्का दशम शिरस्ते

रामो बलिं रक्षयितु रणवेवताये ॥ ३८ ॥

किं ब्रूतेति । ब्रूतव्यं किमित्यर्थं ॥ पूजेति । पुरा पूर्वं पुरारेरीधरस्य
 पूजामुपहाररचनाय नैवेद्यारण्येषु नवसु मूर्धसु शिरसु दिक्षेत्रेषु ससु यन्त्रिः ।
 दशममित्यर्थः । अवशोपितमवशिष्टं कृतं तत्तैः दशममित्यर्थं । देवो वीरस्यै
 शोचनीयं श्रीगमोऽवेदानां रणवेवतायै रणशक्त्यै बलिं पूजोपहारं रक्षयितु
 'कर्तुं इतुकी वौतुक्वाय' स्मारणाय निवेद्य पुनर्जनकस्यप्रदाने क्षिप्रमेव रामस्त्वा
 निश्चिन्त्यतीति भावः । 'बलिं पूजोपहारे च करे देवान्तरैऽपि स' इति नानार्थ-
 रत्नमाला । वदन्तस्त्रिलोकान् इत्यम् ॥

१ 'स्यमिना' इति पाठ २ 'पुजिताय' इति पाठ ३ 'बौचित्यम्' इति पाठ
 २९ च० रा०

अनन्तरमरंतुडाभाषणरोपणेन रावणेन 'गृह्यता गृह्यतामयम्' इति सरयमादिष्टानवलम्बितभुजप्रकोष्ठानाशराश्चतुरश्चतुरोऽय भुजगानिव विहगाधिपो गृहीत्वा 'दिवि समुत्पत्य चैताभिपाल्य पादेन तर्क्यासाद् शृङ्ग रिपो शिरोमङ्गमिव विभिन्दन्नविन्दन्कमप्यात्मन प्रतिर पङ्क्तिकण्ठोपकण्ठभुव पङ्क्तिरथभुवो विवेश निवेशम् ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरमङ्गदवचनानन्तरम् । अह तुदतीत्यस्तुद मर्म स्तृक् । तेन भाषणेन हेतुना रोपणेन रोपयता । 'कर्तरि ल्युट्' । रावणेनाय वानरो गृह्यता गृह्यतामिति चापलाग्निरक्ति । 'सभ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम्' इति काशिका । रोपातिरेमाश्च सभ्रम । इत्यनेन प्रकारेण सरय सत्वरमादिष्टाना- ज्ञान् अत एवावलम्बितौ गृहीतौ भुजप्रकोष्ठौ रूर्पराध प्रवेशौ च यैस्तान् । 'कक्ष्या- न्तर प्ररोष्ठश्च प्रकोष्ठ रूर्पराध' इति शाश्वत । चतुरश्चतु सरयाकानाशारा राक्ष- सान् । चतुरस्तत्कालकर्त्तव्यपुङ्क्तिवृगलोऽयमङ्गदो विहगाधिपो गराम्भुवनगान्सर्पा- निव गृहीत्वा दिव्यन्तरिक्षे समुपत्योत्प्लुस्यैतानाशराभिपाल्य भुवि पातयित्वा च पादेन तत्प्रासादशृङ्ग रावणसौवर्णिकर रिपो रावणस्य शिरोमङ्ग शिरोविदारणनिवे- त्युत्प्रेक्षा । विभिन्दन् विदारयन् । तथात्मन कमपि प्रतिरथ प्रतिभटम् अवि दन्नलभ मान सन् । पङ्क्तिकण्ठोपकण्ठभुवो रावणनिस्तप्रदेशात्पङ्क्तिरथभुवो दशरथनन्दनसु निवेश शिबिर विवेश प्रविष्टवान् ॥

रघुतनयस्ततो विदितरावणदुर्विनय.

कुपितमना मनागिष दधे कुटिला भ्रुकुटिम् ।

अथ परिवशुराशरपुर हरय सरयं

युगविगमे यथा युगपदम्भुधिमेतर्षक्षिप्त्वा ॥ ३९ ॥

रघुतनय इति । ततोऽङ्गदप्रवेशानन्तर रघुतनयो रघुनन्दनो विदितोऽङ्गदव चनाद्विज्ञातो रावणदुर्विनय सीताप्रत्यर्पणभावहूपरागणदुर्नातिर्येन स तथोक्त । अत एव कुपितमना कोपाविष्टचित्त सन् । मनाग्धीरोदात्तत्वादीपा । इवशब्दो वाक्यालकारे । 'इतीपदर्थोपमावाक्यालकारेषु' इति गणव्याख्याने । भ्रुकुटिं भ्रूमङ्ग कुटिला वक्रा दधे वृतवान् । अमानतरं हरयो वानरा युगविगमे प्रत्ये युगपदेत्वारमेवाम्भुधिर्माय- शिखा यथा वडवानलज्वाला इव । 'ओवस्तु वाडवो वडवानल ।' इत्यमर । 'इववद्वा- यथाशब्दौ' इति दण्ड्याचार्यानुशामनात् । गरय सत्वरम् आशरपुर लङ्का परिवशु परिवेष्टयामासु । उपस्त्रुरित्यथ । उपमालमार ॥

१ 'दरमस्तुदभाषण' इति पाठ २ 'गृह्यतामय निगृह्यतामिति' इति पाठ ३ 'भुवि निपाल्य' इति पाठ ४ 'पादाहतेन' इति पाठ ५ 'तत्' इति नास्ति कचिन् ६ 'प्रामा दशङ्गमपि भिन्दन्' इति पाठ ७ 'कमपि' इति नास्ति कचिन् ८ 'पङ्क्तिकण्ठोपकण्ठभुव' इति नास्ति कचिन्

ततो मदपरिप्लवप्लवगवीरसाराविण

क्षणधुमितकोणपप्रकरपाणिकोणाहत ।

रवैरधिकमैरवैरुपरोध रोदोन्तर

तरङ्गितघनाघनस्तनितवन्धुभिर्दुन्दुभि ॥ ४० ॥

तत इति । ततो लङ्घोपरोधानन्तरम् । समन्ताद्राव सराव । कोलाहल इति यावत् । 'आरवारावसराव-' इत्यमर । तस्य भाव साराविणम् । 'अभिविधां भाव इत्युण्' इति भावार्थे इत्युष् । 'अग्निनुण' इति स्वार्थेऽणप्रत्यय । भाविहृदि । 'इन्द्रग्यनपत्ये' इति प्रकृतिभाव । मदपरिप्लवप्लवगवीरराणा घनर वीरभद्राना साराविणभ्रणे कोलाहलकाले तदुत्सवे वा । 'निर्ग्यापारस्थितो काल विशेषोत्सवयो क्षण' इत्यमर । धुमित शोभ प्राप्तो य कोणपप्रकरो राक्षस-निवह । 'राक्षस कोणप क्रव्याद्' इत्यमर । तस्य पाणिकोणेन हस्तप्रदेशेन । अथवा पाणौ य कोणे वाद्यवादनदण्डविशेष । 'कोणो वीणादिवदनम्' इत्यमर । घेना-हतस्ताडितो वादितो दुन्दुभी रणमेरी । 'मेरी स्त्री दुन्दुभि पुमान्' इत्यमर । अधिकमैरवैरत्यन्तानीपणैस्तारङ्गितमभिच्छिन्न यद्घनाघनस्तनित वर्पुकाब्दगर्जित तस्य बन्धुभि । तत्त्वदशैरित्यथ । अत एवोपमा । 'ज्ञातिमोदरव' आदिशब्दा माहृश्य 'वाचक' इत्याहु । 'शनघातुकमसंभवपुंवाब्दा घनाघना' इत्यमर । रवैर्माह्वार । रोदोन्तर घावामूलीमथ्यकुहरक्षुपशरोघातृणेन । उक्षस्मप्रसरनाहमेरीसाह्वार सर्वत्र व्याप्तोऽभूदित्यर्थ । अत्र दुन्दुभिराणा रोदोत्तरोपरोधासनन्धेऽपि तत्सघनोपे-रतिशयोक्ति । पृथ्वीकृतम् ॥

तेन समन्तत कन्दलयता दलयतेव जगन्ति दुन्दुभिनिर्घोषेण रोपेण च प्रेर्यमाणा पुंद्वा केसरिण इव गिरिकन्दरान्मन्दिराभिर्गत्य गत्यन्तरगत्यसंधायकान्यपत्यानीवानिमित्तान्यंबिलोरुमाना रिमाना-धिगतविदुषसीमन्तिनीमि सह विजिहीर्षयेव प्रस्थानसमयपरिवलानमुखी मुमुखीरप्यगणयन्तो निरन्तरज्वलितकोपानलनयनकोणाटपालातशतनिपातविश्रासचलितनिजवारणनिवारणायेशपरवशा दि-शामुखमुंखरशिवावाभ्रेडितश्वेलिर्ताकुलकुलमहीधा शृधायतपक्ष-विशेषाकुलपताकानीकसमुत्तुङ्गशताङ्गसघातपरिगता नितान्तनिशि तत्कृतान्तद्व्यापटलपरतरनखरपट्टसप्रासपरङ्गुगदामुंसलपरिघट्टघण

१ 'परिप्लव' इति पाठ २ 'सरम्भण' इति पाठ ३ 'तेन च' इति पाठ ४ 'कुब्ज' इति नास्ति अचिद ५ 'अनबलोकमाना' इति पाठ ६ 'जानिवारणानेशपरवशानि नाशया' इति पाठ ७ 'मुखरीन' इति पाठ ८ 'न्याकुलीकृत' इति पाठ ९ 'विशेषकृत-पतानानिवायपुनरकममुत्तुङ्ग' इति पाठ १० 'नितिनान्तान्तद्व्यासरतर' इति पाठ ११ 'पट्टीस' इति पाठ १२ 'मुमलशक्तिनीमसुखरपरिघट्टघण' इति पाठ

धारिणो दाहणाजगरसतानसवीता इव विन्ध्यकूट्य व्यूढातिकराल-
कालायसकङ्कटा विकल्पा इव कल्पाम्बुदाना व्यक्तय इव कालरात्रेर्वि-
वर्ता इव कलिकालस्यापि भयंकरा संगराङ्गणमवतरन्त, समीरयन्तो ।
वीरवादानादाय शरासनमासारैरिव गिरिमम्भोवरा दूरापातिभि-
शिलीमुखैर्वलीमुखवलमखिलमशोभयन्त रक्षोभटा ॥

तेनेति । समन्तत सर्वत्र कन्दलयता व्याप्त्युक्ता, अत एव जगन्ति भूभुव-
स्वर्लोकात् कन्दलयता विदारयतेत्युत्प्रेक्षा । तेन पूर्वाकेन दुन्दुभिनिर्घोषेण रोपेण वान-
रसाराविणजनितामपेण च प्रेर्यमाण, अत एव गिरिकन्दरात् । गिरिदरीभ्य-
इत्यर्थ । 'दरी तु कन्दरो वा स्त्री' इत्यमर । बुद्धा सुप्तोत्थिता केसरिण-
सिंहा इधेत्युपमा । मन्दिरा मन्दिरेभ्यो निर्गत्य निष्क्रम्य गल्यतरायसंधायकानि क-
प्रजसौलादिनिषेधवचनपादग्रहणादिना गमनविप्रक्षरिणि । 'विप्रोऽन्तराय प्रत्युह'
इत्यमर । अपत्यानि नन्दनापीयेत्युपमा । 'आहुदुहितर सर्वेऽपत्य तोत्र तयो समे'
इत्यमर । अनिमित्तानि प्रतिबुद्धातादिदु द्युनान्पविजोक्तमाना । न गणयन्त
इत्यर्थ । समरपारवद्यादिति भाव । नजर्यस्य नशब्दस्य सुप्तुवैति समास । तथा
विमानाधिगता व्योमथानाधिष्ठिता विबुधसीमन्तिन्य सुरसुन्दर्यस्ताभि सह विजिही-
र्षया विहरणेच्छयेवेति हेतुप्रेक्षा । रणाभिमुत्पन्नीताइताना सुरसुन्दरीसभोगलभाविदि-
भाव । विपूर्वाद्धरते सधन्ताल्पियामफ्राये टाप् । प्रस्थानसमये रणप्रयाणकाले
परिभ्रमन्मुखीर्विपण्यवदना । एतच्च दुर्निमित्तमिति भाव । 'स्वाङ्गाशोपसर्जनादस-
योगोपधात्' इति ङीप् । सुमुखीनित्रव रूरपि अगणयन्त । अनाद्रियन्त इत्यर्थ । तथा
निरन्तरमविच्छिन्न ज्वलित प्रज्वलन् कोप एवानलो येषा ते तथोक्ता नयनकोण-
नेनातास्त एवारुणालातशतानि । अनेकारुणोल्बानीत्यर्थ । 'अलातसु मुक ह्येव
नपुसकमिद द्वयम्' इति प्रनापमार्तेण्ड । तेषा निपातात्प्रसारादिनासौ भयम् ।
उल्मुद्दर्शने वारणा विभ्यन्तीति प्रसिद्धिः । तस्माच्चिता विमार्गगता ये निजवारणा
आग्नीयगणान्तेषा निवारणवृक्षे मार्गप्रवर्तनवृत्त्ये परबशा प्रमत्ता । अनवधाना
इत्यर्थ । तथा दिशामुखेषु दिग्गन्तरालेषु भुवरा दुर्निमित्ततयागुभसूचकवादनतपरा-
या शिवा नोष्टारस्वासा रवामेडितानि । द्विन्निरुक्त्वाणीत्यर्थः । 'शिवा हरीतनी
क्रोष्टा' इति वेजयन्ती । 'आधेडित द्विन्निरुक्तम्' इत्यमर । स्वेलिता सिंहनादा ।
'स्वैला तु सिंहनाद स्यात्' इत्यमर । कर्तरि क । तैराडुला सडुला डुल्महीध्रा
डुल्पर्यता येषा ते । शूद्राणा काना ये आयता मित्तुना पक्षास्तीपा विज्ञेयै प्रेरणे
राडुलानि सडुलानि पतामानीकानि पत्राकायुकमैन्थानि येषा ते तथोक्ता । 'अनीक
तु रणे सैन्ये' इत्यमर । कङ्काधिष्ठितपतामवन्त इत्यर्थ । 'आसत्रमृत्योर्निकटे चरन्ति
शूद्राद्वी मूर्ध्नि गृहोर्ध्वभागे' इति प्रसिद्धिः । तथा समुत्तुङ्गा अत्युन्नता ये शताङ्ग
सधाता आयतम्यन्दनवृदानि तत्परिगता । तदारटा इत्यर्थ । 'शताङ्ग सन्दनो

रथ' इत्यमर । तथा नितान्त निशितानि तीक्ष्णानि यावि वृत्तान्तस्य यमस्य
दद्यापटलानि दन्तविशेषफलानि खरतराश्च तद्ब्रह्मखरा निशिता येन पट्टमा विशाल-
चनिवेशात्तद्विशेषा । प्राप्य त इति प्रासा कुन्तापरपर्याया क्षेपणीया आयुध-
विशेषा । तदुक्त वृत्तिकारेण—'अस्तीरे च कारके सज्ञायाम्' इत्यन प्राप्य त इति
प्राप्ता इति । परशव कुशारा, गदा प्रसिद्धा, मुमलानि अयोप्राणि, परिघा अयो-
भयदण्डविशेषा । 'परिघ परिघातन' इत्यमर । वृषणा मुद्गरपरपर्याया अयोभया
गदा । 'वृषणे मुद्गरपनो' इत्यमर । वृषाण करबाल्धेति द्वन्द्व । 'कौक्षेयको
मण्डलाग्र करबाल वृषाणक' इत्यमर । तानायुधविशेषान्धारयन्ति तान्छीत्ये-
नेति तथोक्ता । तान्छीत्ये णिनि । तथा दारणा भयकरा येऽनगरसताना महाकाय-
सर्पविशेषपनिहायास्ते सवीता सवेष्टिता विन्ध्यकूटा विन्ध्याचलशिखराणीवेषुपमा ।
'कूटोऽक्षी शिखर शतम्' इत्यमर । अतिक्रमाल अत्यन्तभीषणा कालायमकङ्कटा
लोहमयोरदण्डास्ते व्यूटा आयुक्ता यैस्ते तथोक्ता । 'कराले दन्तुरे तुक्ते भीषणे
वैवृतेऽपि च' 'उरदृष्टं कङ्कटम्' इति वैजयन्ती । तथा रण्याम्बुदाना प्रलयकाल
मेघाना विक्रया इव । वाऽरात्रे प्रलयकालरात्रेर्व्यक्तयो मूर्तय इव । कलिकालस्य
महाघोरकलियुगमनस्य विवर्ता परिणामविशेषा इव प्रतीयमाना इत्युत्प्रेम्भा । तथा
कालस्य च यमस्यापि भयकरा भयप्रदा इत्यतिशयोक्ति । 'मेघार्तिभयेषु वृज' इति
रुशि सुमागम । सगराह्वण युद्धमुदमवतरन्त प्रविशन्तो वीरवादान् 'उग्निं भिन्धि'
इत्यादिवीरालापान् समीरयन्त उच्चारयन्तो रक्षोभया रक्षसयोवा दारासनम् ।
कासुकाणाल्यर्थ । आदाय स्वीकृत्याम्भोवरा मेघा आसारर्धारासपातै । 'धारासपात
आसार' इत्यमर । गिरिमिवेषुपमा । दूरापातिभिरत्यन्तदूरप्रमारिभि शिलीमुखैर्बाणै-
रखिल बलीमुखैश्च वानरसैन्यमशोभयन्त । शोभनयन्तित्यर्थ ॥

ततो युननखायुधस्तरपरिवुटसोमर

शिलानिहतमुद्गर शिखरिभिधमच्छिप ।

स्वपक्षविजयैपिभिर्दिवि सुरासुरैरैतुरै

रलक्षि हरिरक्षसामतिभयंकर संगर ॥ ४१ ॥

तत इति । ततो विशेषणानन्तर नखैर्वानरमुखैर्तुता विक्षिप्ता आयुधा राक्षस
प्रयुक्तवर्णपट्टयायायुधा यस्मिन्स तथोक्त । तद्यमि परिवुटन्त परितो विशीर्यन्त-
सोमरा दण्डविशेषा यस्मिन्स तथोक्त । शिलानिर्निहता विदलिता मुद्गरा यस्मिन्स
तथोक्त । शिखरिभिर्ध्वस्तैश्चिदाशिला मण्डिषा मत्तगता यस्मिन्स तथोक्त ।
अनएवातिभयकरोऽतिदारणा हरिरसाम् । वाराणा राक्षसाना चेल्यर्थ । सगरौ
रण स्वपक्षयोर्वानरराक्षससम्पर्कोविजयमिच्छन्त्याकाङ्क्षन्त इति तथोक्तेरत एवातुरैरत्य-
व्यप्रचित्तैर्दिव्यन्तारिक्षे स्थितै सुरासुरैर्देवदानवैरलक्षि दृष्ट । 'विष्णु भावकर्मणो'
इति चिष्णु । 'चिष्णो लुक्' इति लुक् । सुरासुरैरित्यत्र 'येषा च विरोध शाश्वतिक'

इति न द्वद्वैम्बद्वाव । यत एषा कार्यत एव विरोधो व्याघ्रादिवन्न शाश्वतिकं
इत्याहु । अत्रवा सुरैः सगता अमुरा । मयूरव्यमनादित्वात्ममास उत्तरपदलोपश्च ।
न तु मुराश्च अमुराश्चेति द्वन्द्व । अत्र हि-‘यिषा च विरोध शाश्वतिक’ इत्येक
वद्वाव स्यात् । पृथ्वीवृत्तम् ॥

इत्थं प्रवृद्धयुद्धसरम्भयोस्त्रयत्रयो सन्ध्यासमयं प्रवृत्त इत्याह—

क्रमेण च कुपितकपिवीरंदूरीकृतनैर्ऋतवीरंभुजप्रतापानल इवास्त
भजति भानुमति, मथितायुधिकगलनालप्रणालीपरीवाहलोहितनदी-
पूर इव दूरंमन्तरितहरिदाभोगे सध्यारागे संमुदञ्चिते, विक्रान्त
हरिनखाक्रान्तदन्तावलविपुलकुम्भस्थलमुक्तमुक्ताकलाप इव विजृम्भ
माणे वियति तारागणे, रणरभसचलितरथतुरगपदातिगजपदाहत-
विश्वंभरान्तरालजनुपि रजसीष भुवनमास्कन्दति तमसि, तामसी-
चरेष्विव सशोकेषु यामिनीविरहविहगेषु, आशरकरोष्विव सकौशेषु
तामरसेषु, दाशरथिवल इव प्रमदाकरे कुमुदाकरे ॥

क्रमेणेति । किं चेति चार्थ । क्रमेण कालक्रमेण कुपिते राक्षससंहारकुब्जे
कपिवीरैर्वानरभटैर्वूरीकृतो वृत्त प्राप्नो यो नैर्ऋतवीराणां राक्षसयोवाना भुजप्रतापा,
नलो बाहुप्रभावाभिस्तम्भिष्वि भापुमति सूर्येऽस्मदर्शनं भजति सति । अन्तमित्य
कारान्तमव्ययम् । ‘अन्तमदर्शने’ इत्यमर । सूर्यपद्मेऽस्ममस्ताचलम् । ‘अस्तस्तु
चरम क्ष्मासृद्’ इत्यमर । तथायुध प्रहरणमेवामित्यायुविसा । ‘प्रहरणम्’ इति
ठक् । मथितानि छिन्नानि यान्यायुधिकाना गलनालानि तान्येव प्रणाल्यो जलनि-
र्गमामार्गास्ताभ्य परिवहति प्रवृत्तीति तत्परीवाही यो लोहितनदीपूर शोणित
सरित्प्रवाहस्तस्मिन्निव सध्यारागे । दूरम् । सर्वत्रेत्यर्थ । अन्तरित आन्छादितो हरि
दाभोगो दिग्निस्तारो येन तस्मिन्स्थोके सति । दिक्षु व्यापियमाणेषु सत्स्वित्यर्थ ।
विक्रान्ता पराक्रमवतो ये हरय उपयन् एव हरय सिंहा इति श्लिष्टरूपकम् ।
‘यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहापुत्राजिषु । शुवाहिरपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥’
इत्यमर । तेषां नखेराश्रतानि विदारितानि यानि दन्तावलाना महागजेन्द्राणां
विपुलकुम्भस्थलानि तैर्मुक्तस्तक्तो यो मुक्ताकलापो मौक्तिप्रकरस्तस्मिन्निव तारागणे
नक्षत्रमण्डले वियत्यागते । ‘वियद्विष्णुपद् वा तु पुण्याकाशविहायसी’ इत्यमर ।
विजृम्भमाणे सति । गजाना मुक्ताफलत्वमुक्तम्—‘करी द्रवीभूतवराहशङ्खमत्स्याहि-
शुक्तयुद्धवेषुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्तयुद्धवनेव भूरे ॥’

१ ‘विदूषिण’ इति पाठ २ ‘वीर’ इति नास्ति कश्चिद् ३ ‘भजति भानुमति मथिता
शुभवात्प्रधानगल’ इति पाठ ४ ‘प्रणाल्यपरीवाहि’ इति पाठ ५ ‘विदूरम्’ इति पाठ
६ ‘समुदञ्चिते’ इति नास्ति कश्चिद् ७ ‘विद्यति विजृम्भमाणे’ इति पाठ ८ ‘तारागणे’
इति पाठ ९ ‘गन्तुरगपदातिपदादाहतविश्वंभरा’ इति पाठ १० ‘यामिनीविरहविह
गेषु आशरकरोष्विव सकौशेषु तामरसेषु’ इति नास्ति कश्चिद्

इति । तथा रणरभसेन समरसभ्रमेण चरितं प्रवृत्तं यद्रथपुराणपदातिर्गन्धम् । सेना-
 त्वाङ्गद्वैस्वद्भाव । तस्य पदैराहतमवदारीत यद्विध्वमगन्तराल रणक्षोणीमध्यं तत्र
 जलुर्जन्म यस्य तन्मिन्त्रजति धृत्वाविव तमस्य चकारे भुवन जगदीस्वन्दलाकनति
 २ इति । अत्र 'हस्त्यद्वयपादात् सेनात्त म्याक्तुप्रयम्' इत्यभिधानात्प्रमेणैव गण-
 दीना वक्तव्ये तथा नोक्तमिति बोध यद्यपि, तथापि क्रमो नात्र विवक्षित इति
 बहुपुष्पकेध्वेनमेव दर्शनात् । ननु 'यवामवाऽग्निदोत्र जुहोति, यवागू पवति' इत्यत्र
 पाठदन्मानुपपत्तायैवमो यथा स्वीकृतस्तद्दन्नापि यथायोग्यमन्वयोऽङ्गीक्रियामिति
 चेत्सत्यम् । अपोरुके वेदवाक्ये यथा तथा वाऽस्तु । पुत्रास्ये तु धवणानन्तरेव प्रयो-
 ज्युस्तारतम्यानभिन्नप्रतीतेरन्वयविलम्बामहिषु वादोपोऽन दुर्बार इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।
 तथा तामसीचरेषु रात्रिचरेष्विव । 'तमिसा तामसी रात्रि' इत्यमर । यामिनी-
 विरहविहगेषु चक्रवाकपक्षिषु । उभयत्रापि 'पुष्पान्त्रिया' इत्यकशेष । मशोकेषु
 रात्रिपादेषु सन्तु । एवत्र मराविपत्तिप्रत्यासत्तेरन्वय विरहात्कृतित्वाच्चेति भाव ।
 तथाचारकरेषु राक्षसभटहस्त्वेष्विव तामरसेषु पङ्क्रेहेषु सशोक्षेषु सत्रापायाकेवल
 तपिधानेषु सन्तु । अन्यत्र मरुच्चरेषु सन्तु । 'कोकोऽग्नी कुन्तले खपिधानेऽरा-
 चदिन्ययो' इत्यमर । तत्र दाशरथिनस्ते श्रीरामसैन्य इव कुमुदाकरे कैरवास्ते-
 प्रमदाकर उन्नासभाजि सति । नात्र तुल्ययोगिना । प्रतापान्तरभानुमदासीना केवल
 प्रकृतेऽप्योन्यस्य गम्यत्वेन तदनुगानाश्चापि श्रेय । केवलप्रहृतश्रेये विशिष्ट
 ३ राशोपात् । तस्मादुपमानोपमेयमाधारणधर्मगाद्दयप्रतिपादनात् चतुर्णां प्रयोगे-
 यमनेकेवान्दवापि पूर्णोपमा श्लेषसङ्कीर्णा ॥

तत किं तत्राह—

आसारधारा विकिरन्धाराणामाश्वासयन्मानसमाशरणाम् ।

धीरो हरीन्सपति मेघनादो विव्याध हंस्मानिव मेघनाद ॥ ४२ ॥

आसारेति । अरण्य वाणानाम्, अन्यत्र उदकानाम् । आसारधारा धारासफल-
 परम्परा । 'धारासपान आसार' इत्यमर । विकिरन् विकिरणम् । अन्यत्र प्रवृत्तिति ।
 तद्धेता सरवणुत्सर्वते । अत्र एवाचाराण्य रात्रिमानाम् । 'राक्षस बोधन कृत्यात्कव्या-
 शोऽस्य आसार' इत्यमर । अथत्रासमन्तान्तरवत्यर्त्तं ते तृणयैत्यादाराणाम् ।
 चातमादिपक्षिविशेषाणामित्यर्थ । मानसमाह्वानयन् । एवत्र भयनिवारणेन, अपरत्र
 'सर्वसहापातितमस्यु न चातकनाम्' इति भूयतस्य तेषामविषयत्वाद्भौमाम्बुदानेनोजीव-
 यक्षित्यर्थ । धीरो रणशो मेघनाद इन्द्रजित् । उत्पत्तिस्मय एव मेघनदनाम्मेघनाद
 इति व्युत्पादयन्ति । मेघनादोऽप्रनिर्घोषो हमानिव सपति युद्धे हरीन्वानराविव्याध
 ४ नित्यपान । श्लेषसङ्कीर्णैवमुक्त्वा । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

रणे तदनु दारणे रभसमङ्गदो रावणे-
 र्दुमेण महताहताखिलधुरीणयानवज्ज ।

१ 'प्रकिरन्' इति पाठ २ 'इतश्चतुर्णाणानवजन्' इति पाठ

शितेन शतकोटिना शिखरिक्कूटमिन्द्रो यथा

ममन्थ च रथं मनोरथमपि क्षणाद्रक्षसाम् ॥ ४३ ॥

रण इति । तदनु तदनन्तरम् । दारणे मीपणे रणे । अद्भुतो महता महोन्नतेन
हुमेण रभस वेगयुक्त यथा तथा । 'रभसो वेगहर्षयो' इति विश्व । अशोभाद्यन्त-
प्रत्यय । रावणे रावणामनस्येन्द्रजित । 'अत इन्' । अखिल समस्त । धुर वहतीति
धुरीणो धुरधर । 'ख सर्वधुरात्' इत्यत्र योगविभागात् खप्रत्यय । तादृशो यो
धानत्रो रथाश्वनिवह स आहतो मारितो येन न तथोक्त सच्चित्तर्थ । मापेभत्वेऽपि
गमकवात्मनाम् । इन्द्र शितेन तीक्ष्णेन जनकोटिना दम्भोन्त्या शिखरिक्कूट यथा
पर्वतशिखरनिव रथ रावणिन्यन्दन रक्षसा मनोरथ विषयामिलापनपि क्षणाक्षण
मात्रेण ममन्थ बभञ्ज । अत्र रथमनोरथयो केवलप्रकृतयोरेव मथनरूपसमान
धर्मेणौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता । सा चोपोपमया
ससृज्यते । पृथ्वीरुत्तम् ॥

वियसले तदनु निलीय मायया

स लक्षयन् रघुतनयं सलक्ष्मणम् ।

अजिह्वगानधिगतजिह्वगाकृती-

नमर्षत समिति बवर्ष रावणि ॥ ४४ ॥

वियदिति । तदनु रथमथनानन्तर स रावणिरिन्द्रजिन्मायया कैतवेन विप्र-
सले नभसले निलीय । निगूढतया स्थित्वेत्यर्थ । रघुतनय रघुनन्दन सलक्ष्मण
लक्षयन्शीतुर्वन् । 'लक्ष्य लक्ष शरन्व च' इत्यमर । 'तत्करोति-' इति ष्यन्तात्
ज्ञानादेश । अधिगतजिह्वगाकृती-प्रातपद्मगारात् । 'उरग पण्णो भोगी जिह्वग
पवनाशन' इत्यमर । अजिह्वमकुटिल गन्धन्तीत्यजिह्वगान्शरानमर्षत कोपात् ।
समिति युद्धे बवर्ष । नागपाशाब्जाणि प्रयुक्तवानित्यर्थ । रुचिराङ्कतम्—'चतुर्भर्षैर्यति
रुचिरा जर्मा रुमा' इति लक्षणात् ॥

लक्ष्मणानुगतं रामचन्द्रं राहुभयंकरा ।

बबन्धुर्दारुणतमा बन्धच्छिद्दममी शरा ॥ ४५ ॥

लक्ष्मणेति । लक्ष्मणेन विहेन सोमिनिष्ठा चातुगतमित्यर्थेऽप्येव । एरुनालावल्-
म्बिफलद्वयवदेकशब्देनाथद्वयप्रतीते । बन्धच्छिद्द समारनिवर्तक रानधन् इव त
राहुभयंकरा दारुणतमा अत्यन्तदारुणा अमी शरा नागपाशरूपा बबन्धु ररधु ।
शरकार्यं बधनम् । पन्नगकार्यं वेष्टनम् । ततो वेष्टन चक्रुरित्यर्थ । अप्र राहुभयंकरा
इति समस्तोपनालिद्वादामचन्द्रमित्यत्रोपमितम्सामाश्रयण युक्तम् । अत एवोक्त्येवसकी-
र्येयमुपमा । बन्धच्छिद्द बन्धुहेत्यत्र विरोधामात्मस्य गम्यन्चात्रशया ससृष्टि ॥

तत किं जात तत्राह—

यावद्याति पुर पुरदरजयी यावद्दशास्याह्वया

सीता पुष्पकवासिनी रघुसुतौ दृष्ट्वा पुरं शोचति ।

तावत्ते दंलिता. सुपर्णगरता चातेन वाताशना

दीप्तौ चन्द्रदिवाभ्याविव तमोमुक्तो ततो राघवौ ॥ ४६ ॥

यावदिति । यावद्यथा पुरंदरवयी इन्द्रजित् । 'जिहृक्षि-' इत्यादिना इनि-
प्रलेवे । पुर लङ्ङा-याति । रघुमुतौ रामलक्ष्मणौ नागपाशबद्धौ । अतः कृतदृश्योऽ-
स्मीति गन्ठतीत्यर्थः । तथा यावद्दशास्याह्वया रावणनियोनेन पुष्पकवाहिनी पुष्प-
कारयविमानारूपा सीता पुरोऽप्ये रघुमुतौ नागपाशबद्धौ रामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा शोचति
विपीदति । यत्प्राप्त्याशयेय वर्तते तावेव निबद्धाविति प्रदर्शयतेति रावणेन नियुक्तै
राक्षसैः । पुष्पकमारोप्य सीतायास्तदानीं तत्रानीतत्वादिति भावः । तावन् तदानीमेव
ते पूर्वोक्ता वाताशना नागपाशा सुपर्णगरता गरुडपक्षाणां चातेन दंलिता निर्भन्ना
इति वेगातिगयोक्तिः । ततस्तदन्तरं राघवौ रामलक्ष्मणौ तमोमुक्तौ राहुमुक्तौ ।
'राहौ च्वाते शुणे तम' इत्यमरः । चन्द्रदिवाकरो चन्द्रमूर्याविव दीप्तौ सुप्रकाशौ ।
अमृतमिति शेषः । उपमालकारः । शार्दूलविनीडितं वृत्तम् ॥

दुर्वारे तदलु द्वयोश्च बलयोरञ्जृम्भमाणे रणे

धूम्राक्षं भुजत, प्रकम्पनमथ द्वेधा व्यधात्मासति ।

तारेयोऽपि च घञदंष्ट्रमचलाश्रील, प्रहस्त बला-

त्तत्सर्वं दशकंधराय चक्रितैरक्त च नक्तचरैः ॥ ४७ ॥

दुर्वार इति । तदलु नागपाशमोक्षानन्तरम् । द्वयोश्च बलयोर्बानरराक्षससेन्ययो
दुर्वारे निवारयितुमशक्ये रणे उञ्जृम्भमाणे प्रवर्तमाने सति । मासतिर्मासता
स्मरते इत्यमरः । 'अत इभू' । भुजत । भुजत्प्रयुक्तश्चक्रितैरक्तप्रहारेणेत्यर्थः ।
'धूम्राक्षस्य शिरोमध्ये गिरिशृङ्गमपातयन्' इत्यादि रामायणरचनादिति भावः ।
धूम्राक्षः प्रकम्पनमपि । तस्य नाम कम्पन इति च वदन्ति । धूम्राक्षप्रकम्पननामानौ
राक्षससेनानामराविल्लथ । द्वेधा द्विप्रकारेण व्यधादकरो । विदारयानासेत्यर्थः ।
तथा तारेयानारासुतोऽज्ञदोऽपि । 'श्रीभ्यो ढक्' । अचलान् । अचलेनेत्यर्थः । घञदंष्ट्र
द्वेधा व्यधात् । तथा नीलोऽग्निमुक्तो वानरसेनापतिर्लामिचमुपशक्ते प्रहस्त नाम
राक्षससेनापतिं द्वेधा व्यधात् । 'प्रहस्तस्य शिला मूर्ति नीलस्तूणमपातयन्' इत्यादि
रामायणवचनम् । तत्सर्वं धूम्राक्षवधाद्यद्येपरुतान्तं चक्रितैर्भयसभ्रान्तैर्नक्तचरैर्हृतशेषै
राक्षसेर्दशकंधराय रावणायोक्तं वक्षितं च । अत्र सज्ञेपो नाम शुणः । वृत्त पूर्ववत् ॥

अथ तदानीमनीकिनीनाथवधजंनितकोपोदयादायो वनोत्कण्ठो

दशकण्ठ सकलजगदण्डमरितमयानकजयानकनिनदधधिरिताशेष-
शेषाहिलोचनो रोचिष्णुजिष्णुकोदण्डधर सलिलधर इव सुमेर-
शृङ्गसमुच्चुङ्ग रथमलकुर्वन्सर्वतश्चलितसकलचतुरङ्गसयातया लङ्क-

१ 'गलिता' इति पाठः २ 'जमित' इति नास्ति अचिन्वि ३ 'जवानकमयानक' इति पाठः .
४ 'सगन्ना' इति पाठः

येव स्वयमनुगम्यमानः क्रमादतिरुम्य पुरतोरणं पुरतो रणप्रचलितं
मालोकयन्निखिलमपि कपिकुलम् ।

अथेति । अथ सेनापतिनिवनकथनानन्तरम् । तदाना तस्मिन्समये । अनी-
किनीनाथाना राक्षससेनापतीना वधेन विध्वंसनेन जयितो य कोपोदयोऽनर्पावि-
र्भावस्तस्माद्धेतो । आयोवनोत्पृष्ठ समरोमुको दशकृष्टो रावग सकललगदण्डेऽ
शेषनद्वाण्डगोलके भरित परिपूर्णो भयानको भयवरश्च यो जयानकनिनदो जयदु-
न्नुभिध्वनिस्तेन अधिरैतानि अधिरीहृतानि पूरितान्यशेषाणि समस्तानि च शेषाहि-
स्रोचनान्यादिशेषक्षयि च येन स तथोक्तः, तस्य । चक्षु प्रवस्वाहुन्नुभिध्वनिना
तलोचनपूरण युक्तमिति भावः । अत्रोक्त्यासकन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तिरतिशयोक्तिः ।
रोचिष्णुजिष्णुशोदण्डधरो धीप्यमानजैत्रधनुर्धरो विस्फुरदिन्द्रधनुरङ्कितश्च । सलिलधरो
नीलमेघ इव । मुभेरभ्युत्पत्सुत्तुद्गमस्युत्पत् रयम् । अलकुर्वन्निभूपयन् । अधिरुट
सञ्चितश्च । 'अल भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः । तथा सर्वत
समन्ततश्चलितो युद्धसमयतया प्रवृत्त सकल समग्रश्चतुरङ्गसचो हस्तधरथपादात्
रूपचतुरङ्गस्य यस्य स तथोक्तस्तस्य भावस्तत्ता तथा हेतुना स्वय साक्षाद्भूयानुगम्य-
मानोऽनुस्रियमाण इवेयुप्रेक्षा । नमात्कमेण पुरतोरणं पट्टणरहिर्दारम् । 'तोरणोऽस्त्री
रहिर्दारम्' इत्यमरः । अतिक्रम्योऽहं पुरतः पुरस्ताद्वरणप्रचलितं युद्धार्थं प्रसर्पन्निखि-
लमपि कपिकुलं वानरघलमालोकयदपश्यन् ॥

जेतारमाहवमुखे दशदिक्पतीना

दृष्ट्वा पुरो दशमुखं रघुनन्दनस्य ।

श्लाघावशेन न च्चाल शिरः परं त-

त्सन्ध्येतर भुजशिरोऽपि समीक्ष्य लक्ष्यम् ॥ ४८ ॥

जेतारमिति । आरवमुखे रणाग्रे दशदिक्पतीनामिन्द्रादिदिक्पालकाना जेता
रम् । 'कर्तृकर्मणो हृति' इति कर्मणि षष्ठा । ऊर्ध्वाधोदिग्भ्या दिशा दशसख्याकन्व
वेदितव्यम् । दशमुखं पुरोऽग्रे दृष्ट्वा श्लाघावशेन अतो महानयमिति प्रशंसावशेन
रघुनन्दनस्य श्रीरामस्य शिरः परमुत्तमादमेव न च्चाल । क्रितु तत्प्रसिद्धम् । आत्मा-
न्तरपमित्यर्थः । लक्ष्यं रावणरूपशरव्य समीक्ष्य दृष्ट्वा सन्ध्येतरम् । दक्षिणमित्यर्थः ।
भुजशिरो भुजाप्रमपि च्चाल । तद्दर्शनसमय एव श्रीरामदक्षिणभुज शरचाप
व्यापारतत्परोऽभूदिति किं वक्तव्यमस्य घन्वत्यमिति भावः । एतेनास्य महावीरत्व
सूच्यते । 'स वीरो यस्य वै वीरैरमरिण्य युधि वष्यते' इति लक्षणात् । अत्र शिरो
भुजशिरश्चरन्थो वैचलप्रवृत्तत्वात्तुन्ययोगिता । घन्तवित्प्रमाहृतम् ।

अथ मदगजितैरधिकतर्जितदिक्कुरिमि

दंदावदनस्तदा दशदिगन्तरमन्तरयन् ।

स्मरमुखे सखेलपदचङ्कमतो विदधे

हरिउलमाकुलं जलधिमादिवराह इव ॥ ४९ ॥

अथेति । अथानन्तरं तदा तस्मिन्वानरसेनाभियोगसमये दशरदनो रावणोऽ-
विक्रमलन्तर्तापना मीपिता दिक्किरणे वैसैर्मदर्गात्तर्मदप्रपुङ्गसिंहगर्ददशदि-
गन्तरम् । दशदिग्बभूवनालिख । अन्तरयन् आल्लादयन् । अन्तरशब्दादन्तर्धा-
नार्थात् 'तन्करोति-' इति ष्यन्तात् शरादेश । 'अन्तरमवद्यशावधिपरिधानान्त-
र्धिर्भेदतादर्थ्ये' इत्युभयत्राप्यमर । स्मरमुखे रणप्रे सखेलपदचङ्कमत, सखि-
लासरादविन्द्यासर्वविद्याञ्जलधिमादिवराह इव हरिउल वानरसमूहमाकुलं शुब्ध
विदधे चक्र ॥

अनन्तरमनीकास्कन्दकन्दलितामर्षं चरन्त गिरीहरीणामधिपति-
मतिनिपुरेण मुष्टिना गाढमभिघ्नन्त हनूमन्तममन्दतरलाघवान्त-
ध्वजकिरीटाञ्जल नीलमपि वानरसेनापतिं निखिलमपि वानरवलं
निखिलजगज्जिता महता वलेन वातुल इव तुल्लैराशिमपसारयन्नधि-
रतशरासारवर्षिणमभ्यमिश्रीण सौमित्रिमपि शन्त्या महत्या गाढ-
मुत्सि विव्याध क्रव्यादाधिपति ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरमनीकास्कन्दनेन वानरसेनाकुलीकरणेन कन्दलिता-
मर्षं समुत्पन्नकोषम् । अत एव गिरीन्वर्तन्त हरीणामधिपतिं मुष्टीव चातिनिपुरेणाल्प-
तक्षणेण मुष्टिना । मुष्टिश्च पुष्टिर्बोऽप्यस्ति । यथाहामरसिंह — 'सरन्नि-
म्यादरञ्जितु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना' इति । गाढमलन्तमभिघ्नन्त प्रहरन्त हनूमन्तमम-
न्दतरलाघवेनापचङ्कमणपाटवेनाक्रान्त आक्रमणविपरीकृते ध्वजकिरीटाखले केतु-
रोदीराप्रे येन तम् । निजचङ्कमणलाघवेन ध्वजकिरीटाखलेसावान्तस्मिरय । अर्ध-
बाँदिष्वबलशब्दो ऽप्ययम् । यद्यप्यल्लशब्दो बलशब्दात् वतते । अत एवामरसिंह —
'अत्र लक्ष्मणात् स्यात्' इति । तथापि अन्तिमपदेशसाधर्म्याद्गौणतेति । नीलमपि
गौरव वानरसेनापतिं च निखिलमपि वानरवलं निखिलजगज्जिता सकलभुवन-
मदिना । 'जगती भुवने भूमौ' इति विश्व । महता वलेन निजपराक्रमेण वातुलो
माला । 'वाताच्च' इत्यूलप्रत्यय । तुल्लैराशिमिवाभ्यारयन्निरसात् । क्रव्यादाधिपती
राक्षसेधरो रावणोऽविरतशरासारवर्षिण निरन्तरवाणपरम्परावर्षिणमभ्यमिश्रीणामभि-
मुत्स्येनाभिन्तं मुष्टु गन्तव्यत्वमभ्यमिश्रीणम् । 'सोऽभ्यमिश्रोऽभ्यमिश्रोऽप्यभ्यमिश्राण
इत्यपि' इत्यमर । सौमित्रिं लक्ष्मणमपि । बाह्यादिन्वान् इन् । बाह्यादिरावृत्तिरण ।
महत्या शक्त्या ब्रह्मरथया शक्त्या उत्सि गाढमलायत विव्याध जेनघान ॥

१ 'अभिनिघ्नन्तम्' इति पाठ २ 'अमन्दलाघव' इति पाठ ३ 'वानरसेनापतिं
निखिलमपि वानरवलम्' इति चास्ति कश्चिद् ४ 'तुल्लैराशिमिवाभ्यारयन्' इति पाठ
५ 'अभ्यमिश्रीणामभिनिघ्नन्तम्' इति पाठ ६ 'महत्या' इति चास्ति कश्चिद्

अवकीर्य दाशरथिरश्रुत्परैरनुजं पुलस्त्यतनुजं च शरै ।

युगपद्यथाऋणवीररसौ युधि शौरुहर्षशवलं च बलम् ॥ ५० ॥

अवकीर्येति । दाशरथि- श्रीराम । अश्रुत्परैर्वाष्पप्रवाहैरनुज शक्तिविद्ध लक्ष्मणम् । तथा शरैर्बाणैः पुलस्त्यकशोद्धव रावण चावनीर्यं विश्लिष्य । लक्ष्मणोऽपि रदित्वा, रावण विद्धा चेत्यर्थः । युधि युद्धे ऋणवीररसौ शोकोत्साहौ स्थायिनौ रसविशेषौ युगपदेऽन्वारमेव व्यधादङ्गरोत् । तथा बल वानरसेन्य शोकहर्षाभ्यां शयल संकीर्णं व्यधात् । लक्ष्मणोऽपि तजितनिर्गन्तव्यशोकेन शोक, रावणप्रहरणेन हर्ष इति विवेकः । नन्वन्वोन्यविजातीययो ऋणवीररसयो कथं युगपद्विधानमिति चेत्, 'रसो कार्यवशात्सर्वे मिलन्त्येव परस्परम्' इति सर्वेषां रसानां कार्यसम्बन्धोऽपि इति संक्षेपः । प्रणिताक्षरावृत्तम् ॥

आधूय मोहमहितोन्मथनाय याव-

त्सौमित्रिंलम्बिपति सयति तावदेव ।

पौलस्त्यमेव परिभूय पर तदीया

प्राणान्मुमोच दयया न मुमोच याणान् ॥ ५१ ॥

आधूयेति । सौमित्रिंलम्बिपतिः मूर्च्छामावृत्तं निरस्य सयति युद्धेऽहितोन्मथनाय यावत्तद्विष्वमनाय यावत्तदोन्मिष्यववुष्यते, तावत्तदानीमेव । 'यावत्तावच्च सार-
त्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इत्यमरः । एव श्रीरामः पौलस्त्यं रावणं परिभूय तिर-
स्त्वं दयया तांतिःकृत्वा तदीयान् रावणसंबन्धिनः प्राणान्पर प्राणानेव मुमोच
तत्याज । बाणास्तु न मुमोच । प्रथममेव स्मियं हतव्यः । ततो गृहं गत्वा पुनरा-
गच्छत्वित्युपेक्षितवानित्यर्थः । वम-तत्तिलकावृत्तम् ॥

प्राप्य तत्प्रथमं युद्धे पराजयमुदेजयन् ।

दशाननं पुरीं प्राप दिनदीपदशाननं ॥ ५२ ॥

प्राप्येति । दशाननस्तदेव प्रथमं तत्प्रथमं पूर्वम् । यदाऋष्यसभावितावाविति
भावः । पराजयं श्रीरामादपनय प्राप्य उदेजयन् प्ररम्पमानः । उत्पूर्वान् 'एज् वम्पने'
इति धातोः शतृप्रत्ययः । अत एव दिनेऽहनि यो दीपस्तस्येव दशा येषां तांमान-
नानि यस्य न तथोक्तं । तेनोहीनवदनं सन्तित्यर्थः । पुरीं प्राप लङ्कां प्रविशेण ॥

प्रायोधयत्तदनु पङ्क्तिमुखं शयालुं

कालं विनापि च ऋचनं कुम्भरुर्णम् ।

आदेशात् स च विभोरपुनः प्रयोध

सवेशयाम समराङ्गणमाजगाम ॥ ५३ ॥

प्रायोधयदिति । तदनु पुरप्रवेशानन्तरं स पङ्क्तिमुखं दशमुखं शयालुं निद्रा-
उत् । 'स्वप्नकृत् शयालुर्निद्राऽर्निद्राणशयितौ समा' इत्यमरः । 'शीघ्रो वाच्य' इत्या-
उत् । कुम्भरुर्णं कालं विनापि । अकाल इत्यर्थः । नञ्प्रदानात्तस्य पाप्माति

कावच्छिन्ननिदानन्तरमेरस्मिन्नेव प्रयोधनियमाश्रिति भाव । एतच्चोत्तरव्यष्टे स्पष्टम् ।
 'पृथग्विना-' इत्यादिना तृतीया । विक्रपात्पक्षे द्वितीया । कथञ्चन केनचित्प्रयासेन
 'वोधयद्बोधयामास । स च कुम्भकर्णश्च त्रिभो रावणस्यदेशन आहावचनात् ।
 'उदन्नाह्वयि' । 'जक्तिरामायण वाक्यमादेशो वचन वच' इति शब्दाणवे । न
 विद्यते पुन प्रयोधो यस्मिन्न तथोक्तो य सवेशो रीर्षा निश । मरणमिति यावत् ।
 तद्भान तत्स्थान तद्दृष्ट वा । पूर्वसवेशपात्रि तु षष्मासेन वा पुन प्रयोधो चायते
 न त्वन कदाचिदपीति भाव । 'स्यञ्चिद्रा दयन स्वाप स्वप्न सवेश इत्यपि' । 'धाम
 देशे गृहे स्थाने तेनो जन्मप्रकाशयो' इत्यमरविद्यप्रकाशौ । समराज्ञेन युद्धभूमिभा-
 जगाम प्राप । वसन्तनिलस्रष्टतम् ॥

आगत च तमञ्जनाचलनिकाशमोकाशतलभ्रमितत्रिशूलं शूलधर-
 मिव जगत्क्षयोयुक्त नक्तचर निशाम्य शाम्यत्सहजमुजतेजोविशेष-
 मशेषास्तु दिक्षु धायमान पद्यमानचलितजलदपारिप्लव प्लवगयलमङ्गदो
 धीरमवादीत् ॥

आगतमिति । आगत चेतनुवाद । अञ्जनाचलनिकाश्च कञ्जलशूलसनिभमि-
 तुपमा । आकाशतलभ्रमितत्रिशूलं गगनतलवर्तितत्रिशूलम् । अत एव जगत्क्षय
 युक्त सनद्ध शूलधर बालामिदमिव स्थित त नक्तचर कुम्भकर्ण निशाम्य दृष्ट्वा
 शाम्यदम प्राप्नुवन्सहजमुजतेजोविशेष म्नाभादिस्वाहुप्रभायविशेषो यस्य तत्तथो-
 क्तम् । अत एवाशेषास्तु दिक्षु । प्रतिदिशमित्यर्थं । आवमान पलायमानम् । अत एव
 पद्यमानचलितजलदपारिप्लव समीरणसमीरितवारिवाहतरलम् । 'पारिप्लव तु तरलम्'
 इत्यमर । प्लवगवल कपिन्यमङ्गदो धीरमुदारमवादीदुवाच ॥

तत्रकारमेवाह—

कपय कैकसेयाना कापि सेय विभीषिका ।

मा भूदभूतपूर्वं व प्राकृत भयवैकृतम् ॥ ५४ ॥

कपय इति । हे कपय, सेय परिदृश्यमाना व्यक्ति कैकसेयाना कैकसीगभ-
 सभताना कपये । 'ब्राम्ह्यो टक्' । कापि काचा विभीषिका मित्रासभूमिका । अनो
 शो युष्माक पूर्वं भूत भूतपूर्वम् । ततो नन्समान । अदृष्टचरमित्यर्थं । मुमुषेति
 मगास । प्राकृत लोकाचारण प्रवृत्तिश्च वा । भयवैकृत पलायमानादिभयप-
 नित्तविकारो मा भूत भूयत् । प्रवृत्तजनैरेव महावीरैर्युष्माभिर्न मेतव्यमित्यर्थं ।
 'मादि छ्' इत्याशिापि लुक् ॥

जथ हरयोऽपि सरयमनुनयसगतमङ्गदवचनमवधारयन्तो धार-
 यन्त समेरसंनाहं दिदनागा इव प्रतिनिवृत्ता प्रमत्तमिवैरायण

१ 'जकाशभ्रमित' इति पाठ २ 'भवलेवन' इति पाठ ३ 'पारिप्लवखण्ड' इति पाठ
 ४ 'अभूतपूर्व' इति पाठ ५ 'साराशादिगयागा' इति पाठ ६ 'प्रमत्तमिवैरायण'
 ३० च० रा०

रावणानुजं विन्ध्याचलमिव युगान्तानिला समन्ताद्वाहृतैर्गिरिभिस्त-
रुभिरंप्यवाकिरन् ॥

जयेति । अथानन्तर हरय कपयोऽप्यनुनयसगन तत्कालोचितप्रार्थनासहित
मङ्गद्वचनमवधारयत आर्णयत । अत एव सरय सत्वर समरसनाह रणोत्सव
धारयन्तो दधाना दिङ्नाग्य दिग्गजा इवेत्युपमा । प्रतिनिष्टता प्रत्यागता प्रमत्त
मरावणमिव स्थितम् । अप्रकम्प्यपरान्ममित्यर्थ । रावणानुज कुम्भकर्ण युगान्ता
निला प्रत्यकालवायवो विन्ध्याचलमिव म्मन्तात् । सकलदिग्भ्य इत्यर्थ । आहृतै
रानीतेर्गिरिभिस्तरुभिरप्यवाकिरन् । अभिवृत्तुमित्यर्थ । अत्र किरतेर्दृष्टव्यत्वाद्विरित
रणा करणत्वम् । विक्षेपार्थे तु कर्मत्वम् । एव सिञ्चतीत्यादीनामपि । सिञ्चयेराश्री
करणार्थत्वाद्भवद्रभ्यस्य करणत्वम् । यत्र तु क्षरणत्वमय, तत्र श्वद्रव्यस्य कर्मत्वम्
यथा—‘अमृतं सिञ्चति, अमृतेर्वा वपु’ इत्यादि बोध्यम् ॥

क्षिप्ता सयति पुष्पिता क्षितिर्दृष्टे रक्षसो वक्षसि
प्रस्त्रिभे पटवासपासव इषालीयन्त चूर्णीकृता ।

मुक्ता ये धरणीधरा मुहुरमी तद्वाहसंघटना-

त्प्रत्यावृत्य पुन प्रहर्तुरभवन् खेदाय भेदाय च ॥ ५५ ॥

क्षिप्ता इति । य इत्यध्याहार यत्तदोर्नित्यसव वात् । पुष्पिता सत्तातपुष्पा-
तारकादिन्वादितच् । विशेषणमेतत्पटवासत्वोपयोगार्थं द्रष्टव्यम् । ये क्षितिर्दृष्टे
वृक्षाः । क्षिप् । सयति युद्धे क्षिप्ता विधीर्णा । वानररिति शेष । ते क्षितिर्दृष्टे ।
प्रस्त्रिभे क्रोधानुभावस्वेन्द्रैः । त्रिभयतेर्निष्ठातमारस्य नरात् । रक्षस कुम्भकणस्य
वक्षसि । अतिकटोर इति भाव । चूर्णीकृता मन्त । पटवामपासव इव पिशातप-
रागा इव । ‘पिशात पटवामक’ इत्यमर । अथवा पटवासो नानाविधतुमुमादिसु-
गन्धद्रव्यपरिमलितगन्धचूर्णम् । ‘पटवासो गन्धचूर्णं मुमादीरनिवासितम्’ इत्यभि-
धानात् । अलीयताश्चिपन् । तत्र ससक्ता बभूवुरित्यर्थ । ‘लीह् श्लेषणे’ लटि
त्त् । तथा ये धरणीधरा परंता मुहु पुन पुनर्मुक्ता क्षिप्ता अना वरणीधरानस्य
कुम्भकर्णस्य वाहसंघटनाद्वाहूपमर्णैरेतो प्रत्यावृत्य प्रातिलोम्येनागत्य प्रहर्तु परप्रह-
र्तुरेव खेदाय भेदाय चाभवन् । अत्र पूर्वार्धे क्षितिर्दृष्टेर्वाहृतत्वासन्धेऽपि तस-
वन्धोक्तरतिशयोक्ति । तथा रक्षोवन्धसम्वात्काटिय व्यन्यते । तद्वजाविता श्वेय
पटवामपासव इवेत्युपमेति सकर । उत्तरार्धे तूक्तार्थासन्धेऽपि तसवन्धोक्तरति-
शयोक्ते । तथानर्थोत्पातेरूपो त्वेपमालकारश्चेति सकर । ‘विरुद्धार्थस्योत्पत्ति-
र्यत्रानर्थस्य वा भवेत् । विरुद्धार्थस्य वा म्याद्विपमालकृतिस्त्रिधा’ ॥ इति लक्षणान् ।
शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

उत्पलदलं त्रिशूलमुपरिभ्रमयन्नमय-

न्नयमवनीमनीकमदखेलनदुर्ललित ।

सपदि बभञ्ज नीलमृपभ शरभं च बला

दहरत गन्धमादनमरुन्ध गवाक्षमपि ॥ ५६ ॥

ज्वलदिति । अयं कुम्भकर्णो ज्वलदनल प्रज्वलज्वलन् त्रिशूलमुपर्युपरिष्टाद्भा-
-ग्यश्चालयन्नवनी भुव नभयश्चालयन् । निजपादघातेन बम्पयन्नित्यर्थः । अनीकमदेन
युद्धाभिनिवेशदर्पेण यत्खेलन लील्य तैर्न दुर्लितो दुबिलसित मन् । सपदि सद्य एव
बलाञ्जिजबाहुपराक्रमशील रूपभ शरभ चेन्नी त्रीन्वानरसेनापतीन्बभञ्ज भमई । तथा
गन्धमादनमहरत । प्राहरदित्यर्थः । गवाक्षमप्यरुन्ध ररोध । न्यवभ्रादित्यर्थः ॥

ततश्च सहजभयचापलाधिगतलाघवं राघवं शरणमभ्रुवानं वान-
रानीकमाश्वासयन्विश्वधाधिकरुविपुलभुजवीर्यो विकीर्य द्विपति सर्वत
पर्वतान्विधाय च विचित्रमतिचिर युद्ध नकंचरविमुक्तधोत्रीधरावलि
कुलिशदारित इव कुलभूधरो धरायामचेतनः पपात हरिकुलपतिः ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं च । सहजे कपिकुलस्वभाविकान्तसगिके ये भयचा-
पले तान्यामधिगत प्राप्त लघु च येन ततयोक्तम् । अत एव राघव शरण रक्षकम् ।
'शरणं गृहरक्षिप्रो' इत्यमरः । अभ्रुवानं प्राप्नुवानम् । 'अग्न्यात्तो' शानच् ।
वानरानीकं वारसैन्यम् । 'अनीकं तु रणे सैन्ये' इति विश्वः । आश्वासयन् ।
विश्वधाधिकरुविपुलभुजवीर्या लोकोत्तरमहाबाहुपराक्रमशाली हरिकुलपति सुग्रीवो
द्विपति कुम्भकर्णे सर्वत समन्तापर्वतान्विकीर्य विशिष्य । तथा विचित्रमाध्वर्यकर
युद्धमतिचिरमत्यन्त विधाय । ततो नकंचरेण कुम्भकर्णेन विमुक्ता विशिषा धानी-
धरावलि पर्वतध्रेणिर्यस्य स तथोक्तः । कुम्भकर्णहस्तविमुक्तपवनाहत इत्यर्थः ।
अत एवाचेतनो नि सञ्ज मन् । कुलिशदारितो वजायुवविदलितः । 'हादिनी वज्र-
मस्त्री स्यात्कुलिश भिदुर पवि' इत्यमरः । कुलभूधरः कुलपर्वत इचेत्युपमा । धराया
पपात । तथा च रामायणम्—'स तत्तदा भग्नमवेक्ष्य शङ्कुशुकोप रक्षोऽधिपतिमहामा ।
उत्पाट्य लङ्घामल्यात्स शृङ्ग जघान सुग्रीवमुपैत तेन ॥ स शूलशस्त्राभिहतो विचरतो
नेदु प्रहृष्टा शुधि यातुधाना ॥' इति ॥

तत किं जातमन आह—

परिगृह्य त इदिति बाहुपञ्चरे

चलिते पुर तदनु रावणानुजे ।

जविनीतवालिकृतमद्य न प्रमो-

रयश प्रमृष्टमिति हृष्टमाशरै ॥ ५७ ॥

परिगृह्येति । तदनु पतनानन्तरं रावणानुजे कुम्भकर्णे इदित्यञ्जसा तं सुग्रीव
बाहुपञ्चरे । दोर्मण्डलेनेत्यर्थः । अधिकरणविवक्षाया सप्तमी । परिगृह्य गृहीत्वा ।

१ 'बल' इति पाठ

२ 'राधवाकिम्' इति पाठ

३ 'च' इति नास्ति कश्चिद्

४ 'रात्रीधरवश' इति पाठ

५ 'अचेतन इव' इति पाठ

पुर लङ्का प्रति चलिते प्रवृत्ते सखवितीतेनामपितेन वालिना कृत्वा नोऽस्माकं प्रभो
स्वामिनो रावणस्यायशः । बालेन निरप्य बह्वनिक्षेपणम्पट्टजनितापनीर्तित्वर्थः ।
अवेदनी प्रवृष्ट शोधितम् । अस्मस्वामिविरोधिवात्यनुजय्य तदनुजेन कुम्भकर्ण
तथा नीतत्वाजिराट्टनमित्यर्थः । उर्तात्यम् । मन्वेति शेषः । आशरे राक्षसैर्ह
सतुष्टम् । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् । लक्षणमुक्तम् ॥

तेन विचित्रकुसुमपरिमलशिशिररव्योपचारसचेतनोद्गीवसुग्रीव
नखमुखाकलितशूर्पणखामुखानुकारो दारुणाकार सचमत्कार प्रोक्ता
मुत्सृष्ट्याक्षिगतमेनमनालक्ष्य वैलक्ष्यत प्रतिनिवृत्तो वृत्तोरविषम
तारकेक्षण क्षणदाचर प्रतिक्षणमतिशीरतया प्रतिपक्षबलमि
स्वयलमपि भक्षयन्नलक्षयन्सौमित्रिमद्रिशिखर विमुञ्चधेवायमज्ज
राममाजगाम ॥

तत्रेति । तत्र लङ्कापुरे विचित्रा विविधा कुसुमपरिमला पुष्पगन्धा येषु
तथोक्ता शिशिरा जलसेनादिना शीतगन्ध ये रव्योपचारा पुरवीथीप्रमायननि
यासौ सचेतन ससहोऽत एवोद्गीव जनतकधरः सुपीवस्तस्य नखमुखैर्नागाप्रैरा
लितो विरचित शूर्पणखामा मुखानुकारो मुखसादृश्य यस्य स तथोक्तः । सुग्रीव
खनिर्मितरुग्णनाम इत्यर्थः । अत एव दारुणाकारो भयकराट्टनि । सचमत्कारं च
त्कारलहित यथा तथा । चमदित्यनुकरणशब्दः । चमत्कारलक्षण तु—‘मुखं खादु
तानन्दैर्दर्शयित्विक्रिया । चमत्कारं ससीत्कारं शरीरोत्पलनादिभिः ॥’ इति
प्राग्भार सालम् । ‘प्रकारो वरणं साल’ इत्यमरः । उत्तुल्योद्भवः । अक्षिगतं च
गाचर द्वेष्यम् । ‘द्वेष्ये त्वक्षिगतो वध्य’ इत्यमरः । तमेनमीदृशदुर्दशाकारिण सुग्रीव
मनालक्ष्यादृष्ट्वा निगत लक्ष्य यस्य स विलक्ष्यो विद्वलस्य भावो वैलक्ष्यम् । प्राग्भार
दित्वात्पठ् । ततो हेतो प्रतिनिवृत्तं सन् युद्धान् प्रत्यावृत्तः । वृत्ते वर्तुणका
उरुणी पृथुले विषमतारके न्यूनातिरिक्तनीनिके च ईक्षणे नेत्रे यस्य स तथोक्तः
विरुपीप्राक्ष इत्यर्थः । ‘निस्तुल वर्तुल ट्टम्’ इत्यमरः । सोऽयं क्षणदाचर क्षणच
कुम्भकरणः । ‘त्रियामा क्षणदा क्षपा’ इत्यमरः । प्रतिक्षण क्षणे क्षणे । क्षीयते माद
तीति क्षीवो मत्तः । ‘मत्ते गाण्डोत्कटक्षीवा’ इत्यमरः । ‘क्षीवृ मदे’ इति धातो
‘अनुपमर्गात्कुलक्षीवृत्तोत्पद्य’ इति निष्ठान्तो निपातः । तस्य भावस्तथा । ‘स्त-
तया’ इति पाठे विमुञ्जतया प्रतिपद्यत्वात् क्षत्रुसन्धमिव स्वयलमपि भक्षय
सौमित्रिमभ्युद्गत लक्षयन् लक्षयन् मपरान्तमस्याय क्रियानित्यलक्षीकुवन्नद्रिशिख
गिरिशिखर विमुञ्जन्नेव प्रयुञ्जान सन्ने । अत्रसा इति राम श्रीराम प्रत्याजगा
प्राप । अभ्युज्जगामेत्यर्थः ॥

१ ‘तत्र च’ इति पाठः २ ‘शिशिरोपचार’ इति पाठः ३ ‘दारुणाकार’ इति पाठि
वचिद् ४ ‘प्रकारम्’ इति नास्ति वचिद् ५ ‘समुत्सृष्ट्य’ इति पाठः ६ ‘प्रतिनिवृ
वित्तोत्तारकेक्षण’ इति पाठः ७ ‘स्वयलम्’ इति पाठः

विच्छिद्यद्युमथार्धचन्द्रमुखतो वीरो रघूणां पति-
 र्गणानत्र मुमोच वालिदलनान्मारीचमर्मच्छिद् ।
 आलोक्याय स तान्विदारितखरोरानस्मिन्किञ्चित्करा
 न्वायत्र्यं पुनरेन्द्रमप्यरिवधूवैधव्यधुर्यं दधे ॥ ५८ ॥

विच्छिद्येति । वीर शूरो रघूणा पति श्रीरामस्तत्कुम्भरुणविमुक्तमदिशिराम् ।
 अर्चद्रमुपात । अर्चद्वारयबाणविशेषाप्रणेत्यथ । विच्छिद्य विभिय । अन
 कुम्भरणे वालिदलनान् वालिविनाशमान् मारीचस्य मर्म छिन्दतीति तथोक्तम् । मारी-
 चमारकानित्यर्थं । विदारित खरो येस्ताश्च बाणान् मुमोच प्रयुज्जे । अन वालिदल
 नस्य मारीचमर्मच्छेदस्य सरविदारिणश्चक्रेरुवेऽपि बहुवचनप्रयोगस्तद्गर्पागमनेकर्या
 दुपपद्यते । तथा विदारितखरानित्युत्तरार्धस्थितचेऽप्येस्वान्यबाण बाणयस्यशीर्षदोष ।
 अथानन्तर स रामस्ता बाणानस्मिन्कुम्भरणेऽकिञ्चि खरानर्ग्यं खरान् । मोघानिति यावत् ।
 आलोक्य दृष्ट्वा । एतेनास्य वाचाद्यपेक्षया मरामानर्थ्यसपत्न्य सून्यते । वायव्य
 वायुदेवनाकदिव्यास्त्र दधे प्रयुक्तवान् । बाहुच्छेदार्थमिति भाव । पुनर्भयोऽप्यरिवधूवैधव्ये
 शत्रुत्वावधव्यं धुय धुरधरम् । शत्रुनाशरमित्यर्थं । 'धुरो यद्भुजो' इति याप्रत्यय ।
 नेन्द्रमिन्द्रदेवतान्मप्यस्त्र दधे । तच्छिरस्येऽशर्यमिति भाव । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

रामास्त्राईलितेषु राक्षसपतेरङ्गेषु तुङ्गो भुज
 प्रागेको निपपात मन्दर इव प्रत्यर्थिसेनाम्बुधौ ।
 सिन्धो निपपतित परोऽपि ददशे सेतुद्वितीयो यथा
 छिन्न व्योम्नि शिरस्तुरीयमभवत्कूट त्रिकूटस्य च ॥ ५९ ॥

रामास्त्रादिति । तनस्तदनन्तरम् । रामास्त्रान् । रामास्त्रेरित्यर्थं । राक्षसपते
 कुम्भरुणस्यास्त्रेषु बाह्यावयवेषु दलितेषु उच्छेषु तुङ्ग उन्नत एको भुजो बाहु प्राक्प्र-
 यम प्रत्यर्थिसेनाम्बुधो शत्रुमैयसमुद्रे इत्युपमितममास । मन्दरो मन्दराचल इवे
 त्युपमा । पपात । सिन्धो समुद्रे निपपतित प्रविनष्ट । परोऽपि भुजो द्वितीय सेतुर्यथा
 सेतुरिव ददशे इत्युपेक्षा । तच्छिन्न विदारित शिर शीर्षं च व्योम्न्याकशो अथ
 कूटा यस्य तस्य त्रिकूटस्यावर्धनाप्रो लङ्काधिष्ठानभतस्य पवतस्य तुरीय चतुर्थम् । 'बनु-
 रच्छयतावायक्षरलोपः' इति छप्रत्यय । कूट शिखरमभवदिति गन्धोत्प्रेक्षेति निवृत्त्या
 सद्यष्टि । वृत्त पूर्ववत् ॥

तदनु तदनुमोदभरितहरिरलकोलाहलाकर्णनविदितकुम्भकर्णवध-
 परिम्लानमुखेन दशमुखेन सहोदरमहोदरमहापार्श्वौ सहायौ विधाय
 समादिष्टा कुमारा नरान्तरुदेवान्तकातिकायत्रिशिरस शिरसादाय
 पितुर्निदेश निवेशमिव पितृपते प्राविशन्नमी समीकभुवम् ॥

१ 'भिन्दन्शुङ्ग' इति पाठ २ 'वालिपिपद' इति पाठ ३ 'शिखान्' इति पाठ
 ४ 'उदलितेषु' इति पाठ ५ 'त्रिशिरस' पितुर्निदेशात् इति पाठ

तदन्विति । तदनु तदनन्तर तेन कुम्भकणवधेन योऽनुमोदस्तेन भरिताना
पूर्वाना हरिबलाना वानरसैन्याना कोलाहलम्य कलकलस्याकणनेन विदितो विज्ञात
कुम्भकणवधो येन स तथोक्त स चासौ परिम्लानमुख शोभाहीनवदनश्चेति विशेषण-
मास । तेन दशमुखेन रावणेन सहोदरौ महोदरमहापार्श्वौ नाम राक्षससेनानायकौ
सहाय्यं रक्षकौ विनाय कृत्वा समादिष्टा आज्ञप्ता नरान्तको देवान्तकोऽतिकायत्रिशिरा
इत्युक्त्याभिधानाश्चत्वार कुमारा पितृ रावणस्य निदेशमाज्ञा शिरसादाय गृहीत्वा ।
अमी कुमारा पितृपते प्रेरणात्स्य । 'वर्मराज पितृपति समवर्ती परेतराट्' इत्यमर ।
निविश्यतेऽप्रेति निवेश स्थानमिवेत्युपप्रेक्षा । समीकभुव रणभूमिं समाविशन् प्राविशान् ॥

अजनि पुन समीकमनयोदभयोर्बलयो-

रवदलिते मुखेऽपि^१ यदनुज्झितरोपभरम् ।

अमरमृगीदशामपि यदाशयपूर्तिकर

समरसमुत्सुकेन मुनिना यददृष्टचरम् ॥ ६० ॥

अजनीति । पुनर्भूयोऽप्यनयोदभयोर्बलयोर्बानरराक्षससैन्ययो समीक युद्धमजनि
जातम् । जने कर्तारि लुब्धः । 'कीपजन-' इत्यादिना न्छेधिणादेश । कीदृश समीक-
मित्यत आह—यत्समीक मुखेऽवदलिते सति । अन्योन्यमुखमङ्गे जाते सत्प्रपीत्यथ ।
अनुज्झितोऽत्यक्तो रोपभरोऽमर्पातिरेको यस्मिस्तत्तथोक्तम् । सैनिकानाममर्पातिशयेन
पुन प्रवर्धमानमित्यथ । अमरमृगीदशा मुरसु-दरीणामप्याशयपूर्तिकर मनोरथपरिपू-
रकम् । महावीरोपसर्गारकत्वेन प्रत्नेनमेकैस्वरत्नाभादिति भाव । तथा यत्समरसमु-
त्सुकेन समरोकण्ठितेन । क्लृप्तप्रियेणेति यावत् । मुनिना नारदेन अदृष्टचरमदृष्टपूर्वम् ।
'भूतपूर्वे चरद्' । इत्यभतस्य पूर्व यदाकदाशयजातत्वादिति भाव । तादृश युद्धम
जनीति संबन्ध ॥

ममाथ शैलाद्य वालिनन्दनो नरान्तक सयति वानरान्तकम् ।

हनूमता सोऽपि इत सुरान्तक पुरान्तकेनेव यथा पुरान्तक ॥ ६१ ॥

ममाथेति । अथानन्तर वालिनन्दनोऽद्भुत सयति युद्धे वानरान्तक वानरनाशक
नरान्तक शैलात् । शैलेनेत्यर्थ । ममाथ विदारयामास । तथा हनूमता स प्रसिद्ध
सुरान्तको देवान्तकोऽपि पुरा पूर्वं पुरान्तकेन त्रिपुरत्रयिणा शम्भुना । इवशब्दो
वाक्यालक्षरे । 'इवेतीपदार्थापमो प्रेक्षावाक्यालक्षरेषु' इति गणध्याख्याने । अन्यथा
यथेतीवार्थवाचिना शब्देन पानरुत्तयदोषो दुर्वार स्यात् । अन्तको यथा मृत्युरिव ।
हतो मारित । उपमायमकयो ससृष्टि । वशस्वद्वृत्तम् ॥

अनन्तरमसमसमरशीलेन नीलेन निहते महोदरे मारतिमथित-
शिरसि त्रिशिरसि विशसितेषु महापार्श्वदिषु चाहिनीपतिषु
निर्भरविपादरोपपरवशो निशौचराकार इव तमोनिकाय संमर-

१ 'च' इति पाठ २ 'रुषा' इति पाठ ३ 'निशौचर' सावर' इति पाठ ४ 'सरयम्'
इति पाठ

मतिक्रय समागत्य वृत्रासुर इव सुनाम्णा सुमित्रासुतेन सह
वितेने विचित्रमायोधनम् ।

अनन्तरमिति । अनन्तर नयन्तकदेवान्तकवधानन्तरमसमस्मरन्तीतिनासाधार-
णरणकर्माचरणतत्परेण नीलेन महोदरे निहते सति । तथा त्रिगिरिणि मासतिमथित-
शिरसि रन्मद्भिन्नमस्तके सति । तथा महापार्थ आदिर्येषा तेषु बाहिनीपतिषु राक्षससे-
नानायकेषु विशतितेषु विनाशितेषु मृत्यु । ऋषमेणेति शेष । निर्भरविपादरोपपर-
वश ससुकटरोपशोकाक्रान्तान्त करणो निशाचराकारो राक्षसदेहधारी तमोनिकायोऽ-
न्धशरपटल इव । स्थित इवेत्युपेक्षा । अतिक्रय समरमागल्य । सुनाम्णा यामवेन
सह । 'सुनामा गोत्रभिद्रुत्री यामवो इन्द्रा रथा' इत्यमर । इन्द्रासुर इवेत्युपमा ।
सुमित्रासुतेन लक्ष्मणेन सह विचित्रमाद्यर्थकरमायोधन वितेने । जन्यमकरोदित्यर्थ ॥

स च सुचिर नियुध्य तमवध्य ईतीशवरा-
दनिलगिरा विबुध्य पुनरस्त्रमधत्त निघे ।
दलितमनेन तद्दिनि समुत्पतित जगता-
मतनुत राहुभौतिमधिकामतिऋयशिर ॥ ६२ ॥

म इति । स मोर्षिनिश्च सुचिरमनिचिरगल नियुध्य युद्ध कृत्वा तमतिक्रयनी-
शवऽङ्गनरादवध्यो कविनुमदास्य इत्येतमनिलगिरा वायुवचनेन विबुध्य ज्ञान्वा ।
पुन मन्वो वाक्यालकारे । विधेरत्र त्रय्यात्मधत्त प्रायुद्ध । अयानेन प्रकालेण
दलित विच्छिन्न सन् दिव्यन्तरिक्षे समुत्पतित समुद्रव तत्प्रसिद्धमतिक्रयाशोरो जगता
लोचनानामिका बहुला एतुभार्ति राहुरयमिति भ्रान्तिममुपश भीतिमतनुताकरोत् ।
अत्रातिनायगिरिणि राहुध्रमाद्भ्रान्तिमदल्कार । 'कविसमतसादृश्याद्रिपदे पिहिता-
म्नि । आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान्मत ॥' इति लक्षणात् ॥

अनुनीय रावणिरथो विधुर पितर दधत्पृथुसमीकधुरम् ।

स रथी समेत्य सधनु शैरथी चलितश्चमूर्भिरभिदाशरथी ॥ ६३ ॥

अनुनीयेति । अयानन्तर न प्रसिद्धो रावणिरिन्द्रजिद्विधुर सहोदरकुमारवधधव-
णजनितशोकविह्वल पितर रावणमनुनीय । 'न सात मोह परेगन्तुमर्हति' इत्यादिना
समाधाय वृधुसमीकधुर महारणभार दधद्धान । युद्धसनद्ध इत्यर्थ । 'नाभ्यन्तान्छतु'
इति मुग्धाव । रथो रथास्त्र । सह घनुया सधनु कार्युधरथ सन् शरथी तूणीरो
समेल । इवेत्यर्थ । शरा इषवो धीयन्तेऽन्त्योरिति शरथी । 'कर्मण्यधिकरणे च'
इति किरप्रत्यय । 'तूणोपामद्गतूणीरानेपज्ञा इषुविद्वयो' इत्यमर । चमूर्भि सेनाभि
सह । अत्र सहान्वाप्रयोगेऽपि तदर्थगम्यतायाम् 'वृद्धो यूना' इति शापनाचृतीया ।
दाशरथी अभि । रामलक्ष्मणनोरभिमुखेनेत्यर्थ । 'अभिरभागे' इति कर्मप्रवचनीय-
त्वाद्वितीया । चलित श्वत्त । प्रमिताक्षरादृत्तम् ॥

आगत्य समरमरातिजयमनोरथाय रथाभिरक्षां रक्षांसि परित
प्रकल्प्य प्रतप्यं च हविषा प्रदक्षिणशिख शिखावन्त मंत्राधिगतवि
विजगत्त्राणि दधानस्तिरोधानं गगनगत एव निशितमुखै शिलीमु-
खैर्निर्माय निखिलमर्माहर्त निखिलशक्रम. ऋव्यादो व्याध इव हरीन्वि-
धुरीचकार ॥

आगत्येति । समर युद्धभुवमागत्य प्रविश्य । अरातिजयमनोरथान् । शत्रुजय
नोरथसिद्धयमित्यर्थः । रथाभिरक्षाम् । निजरथयुग्मिमुद्दयेति शेषः । परित सम-
न्तात् रक्षासि राक्षसरीरान्प्रकल्प्य नियोज्य । हविषाज्जादिना । प्रगतो दक्षिण
प्रदक्षिणम् । तिष्ठद्गुप्रसृतित्वादव्ययीभावः । प्रदक्षिण शिखा ज्वाला यस्य तम् ।
घृणिज्वाले अपि शिखे' इत्यमरः । एतेनास्य जयप्रदन्व सून्यते । तदुक्तम्—'इत्थ
प्रदक्षिणगतो हुतभुद्दृष्टस्य धात्रीं समुद्ररक्षणा वशगा ररोति' इति । शिखावन्तमग्नि
प्रतप्यं सुतप्यं च । मन्त्राधिगतविविधशस्त्राणि मन्त्रमन्त्रार्थसंप्राप्तनानाविधास्त्राणि
रथानो धारयन् । निरोधानेनान्तर्धानेन गगनगतोऽन्तरिक्षवर्ती सनेव निशितमुखै-
स्तीक्ष्णाग्ने शिलीमुखवर्णैः । निखिलमर्माहर्तिसद्योपचमसमंछेद् निर्माय कृत्वा । निर्ग-
तस्त्रिशतोऽहुतिभ्य इति निखिलस्य यद्गविशेषः । 'तृष्य खड्गे तु निखिलशचन्द्रहामा-
सिरेष्टव' इत्यमरः । क्रम परीपाटी यस्य स तथोक्तः । खड्गवद्दिनेदक सप्तितर्धः ।
ऋव्यादान्मक्षिणो व्याधो उक्तव्य इवेत्युपमा । 'व्याधो भृगवधात्रीवो भृगुयुर्लब्धकथ म'
इत्यमरः । हरीन् वानरान् विधुरीचकार । भूर्निष्ठतानकरोदित्यर्थः ॥

सहलक्ष्मणं तमपि दाशरथिं पठयो निदाघ इव पद्मसरः ।

विकलाशय विधुरसत्त्वमयं विरचय्य धाम च जगाम शनैः ॥६५॥

सहेति । अय रावणि सह लक्ष्मणेन सहलक्ष्मणम् । 'तेन सहेति तुल्ययोगे'
इति बहुव्रीहिः । 'बोपमर्नान्य' इति विरट्शतमहसन्वदस्य सत्त्वाभावः । त दाशरथि
श्रीराममपि परपत्नीशो निदाघो प्राप्सकालः । 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्यात्पुष्पस्वैण
म्बुनोरपि' इति विश्वः । पद्मसर कमलाकर शरीर्विकलाशय व्याकुलमानसम् । अन्यत्र
फलपिताधारप्रदेश च । 'आशय म्यादभिप्राये मानमाधारशोरपि' इति विश्वः । विदु-
रसत्त्व विश्लिष्टशक्तिम्, अन्यत्र विह्वलनलजन्तुम् च । 'विधुर प्राल्पपेठे स्यात्कष्टविशि-
ष्टयोरति' इति वेत्यती । विरचय्य कृत्वा । 'त्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेशः । शनै
मन्द मन्दम् । कृतकत्वत्वादिति भावः । धाम गृह जगाम प्राप । श्लेषसकीर्णयमुपमा ।
प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥

क्षतार्कभवतेजसि क्षपितरामचन्द्रद्युतौ

विमुच्य सति निर्गते विशिष्यवृष्टिमसिन्धने ।

१ अधिसमरन्' इति पाठ २ 'रथाभिरक्षायै' इति पाठ ३ 'प्रदक्षिणशिखावन्तम्'
इति पाठ ४ 'मन्त्राधिगतानि विचित्राण्यम्बाणि' इति पाठ ५ 'तिरोधानगत' इति पाठ
६ 'शरै' इति पाठ

अदीप्तनलमस्फुरत्कुमुदमस्तनीलोत्पलं

समुत्तरलजीवन समभवत्तदा बाहिनी ॥ ६५ ॥

क्षतेति । सतार्थभवनेजसि निर्वापितमुग्रीवप्रनापे स्तिरस्त्रनसूर्यजनितप्रमशे च । अपिता सञ्चिता राम एव चद्रस्य पुनि शोभा येन तस्मिन्नागेरे अस्मिन्धो महामनीन्द्रजिलेव घने मेघे । विणिखवृष्टिं शरसपात तामेव वृष्टिं विमुन्य लम्बन्वा निर्गते सति । तदा तस्मिन्समये बाहिनी नवी सेना च । 'सेनानयोध बाहिनी' इति वचयन्ती । अदीप्तोऽप्ररागो नलो नलास्य कपिनायक, अन्यत्र नला पोटगल-ल्लयनृगविशेषा यस्मिन् । 'नत्र पोटगले राक्षि पितृगत कपीश्वरे' इति विश्व । अस्फुरत्कवीर्यमान कुमुद अपि, अयनास्फुरन्त्यनुत्सृष्टि कुमुदानि नरवाणि यस्मिन् । 'कुमुद कैरवे रक्तपङ्कजे कुमुद कपो' इति विश्व । जस्तो नष्टप्रायो नीलो नील-रयकपिनायक एवोत्पलम् । यद्वा अम्भो नीलोत्पलं नीलोत्पलनामानौ कपिनायकौ, अयत्र बिनष्टवृष्णे वीरपुणि च यस्मिन् । 'नील कपीशेऽग्निभेदे वृष्णे ना तद्वनि त्रिपु' इति नानाधरजमाला । समुत्तरलमतिचञ्चल स्थितिबिधुर जीवन जीवितम् । अन्यत्रोद्भोजितजल यस्मिन्कमणि तद्यथा भवति तथेति सर्वत्र क्रियाविशेषणम् । समभवत् । उक्तरीत्या शरञ्जिताभूदित्यथ । श्लेषसरीणभावयत्परम् । प्रध्वीवृत्तम् ॥

अचलमथ सलीलमोषधीना हरति हनूमति जाम्बवश्रियोगात् ।

विचलितमभ्रद्वल त्रिशल्य विबुधमनोऽपि विधूतशोकशह्यम् ६६

अचलमिति । अत्र सेनामूर्त्तानन्तर हनूमति जाम्बवत परावरज्ञस्य ऋष रायस्य नियोगाभिदेशवचात् । ओषधीनामचल सजीनिययोपधिपनन सलील-मनायास यथा तथा आहरत्तानीतवति मति । बल वानरसेय विशद शश्वरहित मन् । विचावृतमभवत् । पुनर्युद्धसमृद्धोसाहमभूदित्यथ । तथा विबुधाना श्रीराम-जयकाङ्क्षिणा सुराणा मनोऽपि । 'विबुधा सुरपण्डिता' इत्यमर । विधूत विह्वल शोक एव शब्द यस्य तत्रोक्तम् । वानरमन्यप्रभेधेन विबुधा सतुष्टान्त करणा बभूवुरि-त्यम् । अत्र सयविबुधमनसो केवलप्रवृत्तत्वात्तु ययोगिताभेद । पुष्पिनाप्रारुत्तम् ॥

पुंमन्ते महजतेजोभरितेन दात्रानलेनेव वानरवलेन दह्यमाना दरीमिव पुरीमपहाय पैञ्चाननमिव पङ्कथानननिदेशतश्चलितमखिल भुवनप्रकम्पनमकम्पनमाहृतपृषङ्गसङ्घं प्रजङ्गमङ्गदभुजप्रतापानलशाल भावुभायपि निशम्य निशम्य च द्विविदमैन्दावदारितौ महारथौ शोणिताक्षर्विरूपाक्षावपि कोपाक्षान्तिभ्या पुरुषसरम्भौ कुम्भनिकुम्भौ महावीरो समुत्तमभ्य चाह सुवाहुमारीचाविव राघवभुजाभ्या सुग्रीव-हनूमद्व्यामद्भुत युद्धमतनिपाताम् ॥

१ 'तेन पुन' इति पाठ

२ 'विहाय' इति पाठ

३ 'पञ्चाननमिव' इति पाठ

४ 'अग्निरिपुप्रकम्पन' इति पाठ

५ 'प्रजङ्ग च' इति पाठ

६ 'शूपायौ' इति पाठ

७ 'कोपाक्षान्तरप' इति पाठ

८ 'वाहु' इति पाठ

तत इति । तदनु कुम्भनिकुम्भवधानन्तरम् । कुपितेन क्रुद्धेन रावणेनाका-
रणमाह्वानं यस्य तम् । रावणेनाहूतमित्यर्थः । 'हृत्पिराश्वरणाह्वान' इत्यमरः । तथा
रणवाहे समरक्रियादिर्वाहे विषये नियुक्तमाज्ञापितमत एवाखिलवाहिनीमिर्युक्तम् ।
'चतुरस्रैर्न्यसमेतामित्यर्थः । आहृत्पिरोपमुन्वर रणाठम्बरारभटसमुद्भूतसिंहनाद खरामस्य
खरतनय मन्राक्षमैश्चापसेश्वापुत्रशोद्धवस्य श्रीरामस्य शरो बाणो विपक्ष शत्रुपक्षमपि
त सपक्ष एव बधु सन्नेवेति विरोधः । म च सगरुदेवेति परिहारादिरोधाभासः ।
जनयितुर्जननस्य खरस्य स्मशं समीपमनयत्प्रापयामास । मन्राशोऽपि निहत इत्यर्थः ॥

कृत्वा मूर्धनि शासन पितुरयो गत्वा रणं रावणि

हुत्वा तत्र महाभुजो हुतभुज घृन्था महास्त्राणि च ।

स्थित्वा ध्योमनि मायया शरच्चय त्यक्त्वा च भित्त्वा चम्

शुद्धा राघवकोपमाप सहसा लङ्कामलं कातर ॥ ६८ ॥

कृत्वेति । अथो मन्राक्षवधानन्तरं महाभुजः । अपरिच्छिन्नभुजबलशालीत्यर्थः ।
रावणिरिन्द्रजित्पितृ रावणस्य शासनमाज्ञा मूर्धनि शिरसि । 'विभाषा छिद्यो'
इति विरुत्यादलोपाभावः । कृत्वा । कृत्वेत्यर्थः । रणं रणरङ्गं गत्वा । तत्र रणरङ्गे
हुतभुजनसिंहे हुत्वा । महास्त्राणि दिव्यास्त्राणि च बृन्था । माययान्तर्घातशक्त्या ध्योम-
न्यन्तरिक्षे । पुरैवदलोपाभावः । स्थित्वा । शरच्चयं बाणपरम्परा च त्यक्त्वाऽमिष्टाय ।
चम् वारसेना भित्त्वा । ततो राघवस्य कोपकोपोदयं शुद्धां ज्ञात्वा । अलमत्यन्त
कातरौ भीतं सन् सहसा शीघ्रम् । 'खरादिपाठादयन्त्वम्' इति शाकटायनः ।
लङ्कामाप प्रविवेश । शार्ङ्गविमादितं वृत्तम् ॥

अथ निडुम्भिला ह्येगुक्ताम प्रत्यग्द्वारेण निर्गन्धमिन्द्रजित्स्वयमनविधातुः राम-
लक्ष्मणयोर्युद्धोद्देशे दृष्ट्वा तन्निवारणार्थं मायां प्ररटितवानित्याह—

तत प्रतीच प्रतिहागद्वयं प्रैतिहारिको निर्गत्य निरुत्यासिना
काचिदाञ्जनेयस्य पुरतो मायामयीं मैथिलीमाकुलीकृतमंनसे तस्मि-
न्नाकस्मिकमिदमन्धमपि तद्व्यमेव त्रिभुध्य चिराय नियुध्य निराशो
निवृत्ते 'विडेपिपंशुपिशम्भारम्भिनिकुम्भिला संमाम्नाद्य सद्य एव
प्रावर्तयत सत्रमतिविचित्रम् ।

तत इति । ततः पुरप्रवेशानन्तरम् । प्रतिहियत्वे विमोहयतेऽनेन परमात्ममिति
प्रतिहारं कृतव स प्रयोजनमस्य प्रातिहारिकः । मायावीत्यर्थः । 'प्रयोजनम्' इति
ठक् । अयमिन्द्रजित्प्रतीच प्रतीहाराप्रत्यग्द्वारान् । 'ब्रीहार्द्धारं प्रतीहार' इत्यमरः ।

१ 'स प्रातिहारिक' इति पाठः २ 'मनसि' इति पाठः ३ 'शुद्धा' इति पाठः ४ 'त्रिभुध्य
चिराय' इति पाठः ५ 'प्रैतिनिवृत्ते' इति पाठः ६ 'विद्विषि' इति पाठः ७ 'विपंगशु'
इति पाठः ८ 'काम्नाय' इति पाठः ९ 'प्रावर्तय' इति पाठः

निर्गल । आज्ञनेयस्य हनूमत पुरतः पुरस्तादधिना खड्गेन मायामयीं मिथ्यारूप
नाचिन्मधिर्लीं सीता निहृत्य छित्त्वा । अतः आबुलीकृतमानसे व्याजुलितान्तःकरणे
तस्मिन्नाज्ञनेये । इदं सीतावधृतमारुस्मिन्मरुन्मादागतम् । इन्द्रजालमिवैत्यथ ।
अतश्चममत्यमपि तथ्य सत्य विवृण्य ज्ञात्वा । 'सत्यं तथ्यमृतं सम्बगमृनि त्रिपु-
तद्वति' इत्यमरः । चिराय चिरकालम् । विमक्षिप्रनिरूपकमव्ययमेतत् । 'चिराय
चिररात्राय' इत्यमरः । नियुथ युद्धं कृत्वा । निराद्य आशाराहिते निवृत्ते निर्गते सति
विद्वेषिण एव पशवन्तेषां विशसने विदारण आरम्भ उद्योगोऽस्यास्ताति तथोक्तः । यद्वा
विद्वेषीति ऋग्दः । इन्द्रजित्पशुत्रिशसनमारभते तान्छ्रात्येनेति तथोक्तं सन् । निद्रु-
म्भिला निद्रुम्भिलारयहोमाथगुप्तिस्थलविशेषमात्माद्य प्राप्य सद्यस्तदानीमेवातिविचित्र
मत्तताकृतं सन् परमारणयागं प्रवर्तयत प्रवर्तयामास । उपरान्तवानित्यथ ॥

तदनु हनूमतः प्रतिनिवृत्ताहुर्वृत्तान्तमिममारुण्य विन्दीर्णमानसो
मानसचर इव राजहसो घञ्जनिर्घोषाद्विपादाकुलो राजहसः ससदि-
निपत्य सोमिन्निषा समाश्वासमानः सकरणं निश्चस्य विश्वस्य
पतिरपि विधुरो व्यलापीत् ॥

तदन्विति । तद्विषयजितो निद्रुम्भिलाप्रवेगानन्तरं प्रतिनिवृत्ताप्रत्यागतान्द-
नूमत इमं दुर्दृष्टान् मैथिलीवधरूपवार्ताम् । 'वार्ता प्रवृत्तिर्दृष्टान्तः' इत्यमरः ।
आकर्ण्य श्रुत्वा । विदीर्णमानसो विदलितहृदयः अत एव घञ्जनिर्घोषात्कुर्जधो ।
'स्फूर्णैर्घुर्वजनिर्घोषः' इत्यमरः । विदीर्णमानसः । तस्य तदुद्वेजकत्वादिति भावः ।
मानसचरो मानसमरोवर्ती । 'मानसं सरसि स्वाते' इत्युभयत्रापि विश्वः । राजहसः
रजहस इव त्रिपादाकुलः । 'विपादक्षेत्रमो भद्र उपायाभावचित्तने' इत्युक्तलभ-
णविपादपर्याकुलः सन् । राजहसो वृषभ्रेष्ठो रामः । 'राजहसो वृषभ्रेष्ठे कादम्बकल्-
हसयो' इति विश्वः । ससदि वानरसमितौ । 'सभासमितिससदः' इत्यमरः । निपत्य
भुवि पतित्वा सोमिन्निषा समाश्वासमानः । 'शुभे वर्त्मनि तिष्ठन्त त्वामार्यं विजिते
त्रियम् । अनधेभ्यो न शत्रोति प्राहुः यमो निरथरः ॥ इत्यादिनीतिवचनैः नमा-
धीयमानः करणं धीनं निश्चस्य विदस्य प्रपबस्य पतिरपि । सन्लोकनिप्रहायुग्रह-
समर्थोऽपीत्यथ । स रामो विधुरो विशिष्टः सन् । व्यलापीत् विल्लाप । 'विभुर
प्रास्यपेते न्यात्कष्टविशिष्टयोरपि' इति वैयाकृत्यः ॥

तत्प्रकारमेवाह—

जज्ञे तदत्रभवती जनकस्य यज्ञे
देव्याश्चिराय धरणेररणे शिरोध्वजः ।
वशे मनोरपि वधूरभवत्किमन्य-
द्रामस्तथापि विधिना रचितो विरामः ॥ ६९ ॥

जज्ञ इति । तत्तथा । तेन प्रणारेणेत्यथ । अत्रभवती पूज्या सीता । अत्रभवती

१ 'वृषभ्रेष्ठे' इति पाठः २ 'विदीर्णः' इति पाठः ३ 'राजहसः' इति नास्ति कश्चिद्
४ 'विधुरम्' इति पाठः ५ 'द्विमीव' इति पाठः ६ 'तथापि' इति पाठः

प्यारयाता । जनकस्य राज्ञो यज्ञेऽरणोनिमन्यादाविविशेषात् । शिवा अग्निज्वालेवे-
त्युपमा । एतेन परमपतिप्रतात्वमयोनित्र च सूच्यते । 'वृष्णिज्वाले अपि शिखे'
इत्यमर । वरणेदेव्या हलमुखादृथया भूदेयाधिराय चिरकालेन जज्ञे प्रादुर्बभूव ।
तथा मनोर्वैवस्वनमनोर्वशे कुले । सप्तलोकल्लाप्य इति भाव । बधू मृषा । दशरथ-
महाराजस्येत्यर्थ । यद्वा बधूर्जाया । आत्मन इति शेष । अभवत् जाता । 'बधूर्जाया
मृषा स्त्री च' इत्यमर । अन्यत्किमुपतिगृहप्रविष्टहयोरत्यन्तश्लाघ्यत्व वक्तव्यम् ।
अन्यत्किमपि नास्तीत्यर्थ । राम इत्यात्मनिर्देशोऽप्यण्डितमहत्त्वद्योतनार्थ । विधिना
दैवेन । 'विधिर्विधाने दैवे च' इत्यमर । विगता रामा सुन्दरी यस्य स विरामो
विगतभार्यो रचित इति । दैवयोगो न कस्यापि लङ्घनीय इति भाव । 'सुन्दरी
रमणी रामा' इत्यमर । वसन्ततिल्कावृत्तम् ॥

यज्ञो मुधा भवति यत्र समीरसूनो-
नाल नलोऽपि नवसेतुनिबन्धनाय ।

दूरे च पावकशरो दुरतिक्रमोऽयं
तत्केन शोकजलधिस्तथ लङ्घनीयः ॥ ७० ॥

यज्ञ इति । यत्र शोकजलधौ समीरसूनोर्हनुमतो यज्ञ उच्छ्रुनोत्साहो मुधा
व्यर्थो भवति । येन तरितुं शक्यो न भवेदिति भाव । तथा नलोऽपि प्रतिद्वसेतु-
निर्मातापि नवसेतुनिबन्धनाय नूतनसेतुनिर्माणाय नाल न पर्याप्त । सोऽपि तरणो-
पायकरणसमर्थो न भवतीत्यर्थ । 'नमः स्वस्ति-' इत्यादिना चतुर्थी । तथा पावक-
शरधामेयास्त्रमपि दूरे । वर्तत इति शेष । सोऽप्येन शोपयितुं न शक्त इत्यर्थ ।
तत्तस्मात्कारणात् । दुरतिक्रमो दुस्तरोऽयं वर्तमान तव शोकजलधिस्तत्किमित्तकोऽयं
शोकसागर । केनोपायेन लङ्घनीय । उक्तोपायै प्रतिद्वार्णवस्वरितुं शक्य । अयं तु न
केनायुपायेन तरितुं शक्य इत्यर्थ । अत एवोपमानात्प्रतिद्वार्णवादस्याधिक्यकथनात्प्र-
तिरेकालंकार । 'उपमानायदन्यस्य व्यतिरेक ■ एव स' इति लक्षणात् । वृत्त पूर्ववत् ॥

इत्यादि परिदेवमानमेन विदितामुरमायाविशेषो विभीषण समा-
गत्य 'देव, भवतोऽपि किमिदमस्थाने करणमवस्थान्तरम् । निरन्त-
रायं मत्प्रनिवर्तनाय पुरदरारिणा कृतं कृतकमेवैनदृग्धारय । धारय
मनसि धैर्यम्' इत्यभिधाय तद्दृष्ट्वाय पुरोवाय लक्ष्मण तैरक्षणादेव
निकुम्भिला बले महोपहृगोद्य ॥

इतीति । इति एवमादि परिदेवमान विलपन्तम् । 'विलाप परिदेवनम्' इत्य-
मर । एन श्रीराम विदितामुरमायाविशेषो विज्ञातपक्षसमोहनव्यापारविशेषो विभी-

१ 'शरान्' इति पाठ २ 'जाह्नरमाया' इति पाठ ३ 'दीनमवस्थानम्' इति पाठ
४ 'कृत्रिममोदित्ववधार्य' इति पाठ ५ 'पुरोवाय' इति नास्ति कश्चित् ६ 'तत्क्षणादेव
पुरस्कृत्य निकुम्भिलामुनरुष' इति पाठ

पण समागत्य सनिधिं प्रत्यागत्य । देव स्वामिन् श्रीराम, भवतोऽपि । मायानियन्तु परमपुरुषस्थापीति भाव । अस्थानेऽशोचनीयस्थाने । सीतावधस्य मायिकत्वादिति भाव । करुण दीनम् । करुणशब्दाद्च् । इदमेतदवस्थान्तर दशामेद किं किमर्थम् । दुर्दशापन्नत्वेन वर्तितव्यमित्यर्थ । किंतु निरन्तराय निर्विघ्न यथा तथा मखनिर्वर्तनाय स्वविनयहेतुसन्ननिष्पादनार्थं पुरदारिणेन्द्रजिता कृतमाचरितमेतत्सीतावध रूपनृत्य कृतक कृत्रिमम् । असत्यमेवेति यावत् । अवधारय जानीहि । अतो मनसि वर्थ निर्विकारत्वम् । 'मनसो निर्विकारत्व धैर्यं सत्त्वपि हेतुषु' इति रसिका । धारय स्वीकृत्य । इत्येवमभिधायोक्त्वा तस्येन्द्रजितो वधाय सहारार्थं लक्ष्मण पुरोधाय पुरस्कृत्य तत्क्षणादेव तस्मिन्क्षणे निडुम्बिला निडुम्बिलाख्यस्थान बलैर्गानरसैन्यै सहोपद्रोह निरुद्धवान् ॥

हरिकुलारवतश्चलितस्ततो गिरिदरीकुहरादिव केसरी ।

अपरिपूर्य रणाहवमाहव स विदधे बलशासनशासन ॥ ७१ ॥

हरीति । तत उपरोधानन्तर स प्रसिद्धो बल नाम वानरं शास्तीति बलशासन इन्द्रस्त शास्तीति बलशासनशासन इन्द्रजित् । उभयत्रापि कर्तेरि त्युद् । हरिकुलारवत कपिसैन्यकोलाहलाद्येतोगिरिदरीकुहरात्पर्वतगुहागोलकारकेसरी सिंह इव चलितो निर्गत सन् । रणा वानरसमर्द्धतामर्षेण । आसमन्ताञ्जुहोत्यस्मिन्नित्यारवो याग । 'ऋदोरप्' इति जुहोतेरप्प्रत्यये गुणायादेशौ । तमपरिपूर्याममाप्चैव । आह्वयन्ते शत्रवोऽक्षित्याहव युद्धम् । चकार । 'आक्षि युडे' इति ह्यतेराङ्पूर्वादप्रत्यय । सप्रसारणम् । 'आहव सगरे यागे' इति विश्व । विदधे चकार । द्रुतविलम्बित वृत्तम् । 'द्रुतविलम्बितमाह नमो भरो' इति लक्षणात् ॥

वातूल इव तूलाना धानराणा रणाजिरे ।

विद्रावणस्ततो मायाविद्रावणसुतोऽभवत् ॥ ७२ ॥

वातूल इति । ततस्तदनन्तर माया परव्यामोहकव्यापार वेतीति मायाविद्रावणसुत इन्द्रजित् । तूलाना वातूलो वातसमूह इवेत्युपमा । 'वाताच्च' इत्यूलप्रत्यय । रणाजिरे रणात्तणे । 'अङ्गण चत्वराजिरे' इत्यमर । वानराणाम् । विद्रावयतीति विद्रावणो निरासकोऽभवत् । शरवपेण वानरान्गान्दिशीकाश्चकारेत्यर्थ ॥

अनुपदमनीकोन्मयनसरम्भं सवर्तसमयदुर्दान्त कृतान्तमिव सम राङ्गण समापतन्त स्यन्दनगत सैरुन्दनजित गन्धवहनन्दनस्कन्धवर्ती सौमिनि प्रवर्तितनिशितशरधार शतधारपाणिरिध जम्भमस्तम्भयत् ॥

१ 'अनीविनीनायनिधनसर' धतर सवत्प्रवृत्तमिव कृता तम्' इति पाठ २ 'आपतन्तम्' इति पाठ ३ 'त सङ्ग दजिनम्' इति पाठ ४ 'गन्धवाह' इति पाठ ५ 'शिततरशर धारामि' इति पाठ

अनुपदमिति । अनुपदमनन्तरम् । अनीसोन्मयने वानरसैन्यनिदारणे सरम्भ कोप सभ्रमो वा यस्य तम् । 'सरम्भ सभ्रमे कोपे' इति शब्दानव । सर्वत- समयदुर्दान्त प्रलयकालोद्भूतम् । 'सर्वत प्रलय कल्प' इत्यमर । कृतान्त यममिव स्थितमित्युपमा । 'कृतान्तो यममिद्वान्त' इत्यमर । स्यन्दनगत रथारूढ सकन्दन- जितमिन्द्रजित गन्धर्वहनन्दनस्य हनूमत स्कन्धवर्ती स्कन्धारूढ सोमिन्द्रिर्लक्ष्मण । प्रवर्तिना प्रयुक्त निशितास्तीक्ष्णा शरधारा शरपरम्परा येन स तथोक्त सन् । जम्भ जम्भाख्यमसुर शतधार पाणौ यस्य स शतधारपाणि । इन्द्र इवेत्युपमा । 'प्रहरणा- धन्य परे निष्ठासप्तम्यो भवत' इति निष्ठाया परनिपात । 'शतकोटि स्वरु शम्भ' इति वज्रपर्यायेष्वमर । अन्तम्भयदुपरुषे । 'स्तम्भु रोधने' इति धातोर्णिजन्तात् ॥

विकस्वरमदोत्कट प्रचुरवीरवादोद्भूट

पतद्भुटितकङ्कट प्रतिहतास्त्रमखेण च ।

जगन्नयभयावहं जयपराजयागोचर

वितेनतुरभाविभाविष तैदा रण दारणम् ॥ ७३ ॥

विकसरेति । विकसरो विकसनशील । प्रतिपद प्रवर्धमान इति यावत् ।

'विकसी तु विकसर' इत्यमर । 'श्लेशभासपिसकसो वरन्' इति वरच्प्रत्यय ।

तेन मदेन दर्वेणोत्कटमुद्रिक प्रचुरवीरवादे 'त्रिन्धि भिन्धि' इत्यादिप्रभूतवीरालापे-

रुद्भूटमुजृम्भितम् । 'प्रभूत प्रचुर प्राज्यम्' इत्यमर । पतन्त पतमाना कृतान्भुटिता

छिन्ना कङ्कटा उरश्छदा यस्मिन्नाम् । 'उरश्छद कङ्कटक' इत्यमर । तथाखेण ।

दिश्यास्त्रमित्यथ । प्रतिहतानि प्रतिरुद्धान्यस्त्राणि यस्मिन्ना तथोक्त । च जगन्नयभयावह

त्रैलोक्यभयकरम् । 'शुभावहम्' इति पाठे त्रिलोककण्ठकस्येन्द्रचित्तो विनाशहेतुजा-

च्छुभकरम् । जयपराजययोरगोचरमविषयम् । तुल्यजल्लादिति भाव । अत एव

दारण परस्परभयकर रण कलहम् । 'अत्रिया समरानीकरणा कल्हविप्रहौ' इत्य-

मर । तदा तस्मिन्ममये सौमिन्नीन्द्रजितौ इभी मत्तगजाविष । वितेनतुष्यकतु ।

उपमानालकार । पृथ्वीवृत्तम् ॥

शतधारकठोरशिशैर्विशिशै शतधा विरचय्य शरासगुणम् ।

विदधे विजुधेशजितं समरे हतसारयिमग्यं दाशगथि ॥ ७४ ॥

शतधारेति । अथानन्तर दाशरयिर्दशरथपुत्रो लक्ष्मण । 'अत इन्' । समरे

युद्धे शतधारकठोरशिशै कठोरवज्रायुधतीक्ष्णाशैर्विशिशैर्गणे शरासगुणमिन्द्रजि-

त्कार्मुकज्याम् । 'गुणस्त्रागृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु' इत्यमर । शतधा शत-

प्रकारेण । शतशकलितमित्यथ । विरचय्य कृत्वा । 'त्वपि लघुपूर्वात्' इत्यथादेश ।

विजुधेशजितमिन्द्रजितमपि हतसारथिं विदधे चकार । 'सुत क्षता च सारायि'

इत्यमर । तोटकवृत्तम् । 'तोटक स' इति च्छद । 'इह तोटकमम्बुधिसै प्रमितम्'

इति लक्षणमुक्त वृत्तरत्नाकरं ॥

यदुचितमहो मायाशीलस्य यद्भुजशालिन
सदृशमथ वा युक्तं नक्तचरेन्द्रसुतस्य यत् ।
शतमखजित शौर्यं यद्दानुरूपमथात्मन-
स्तदकृत रूपामन्दो मन्दोदरीतनयो रणे ॥ ७५ ॥

यदिति । अहो निकृत्तगुणो हतसारयिवेत्याश्चर्यम् । मायाशीलस्य परव्यानोदक-
व्यापाराचरणतत्परस्य यत्कृत्यमुचितमनुगुणम् । तथा भुजशालिनो बाहुपरम
शालिनो यत्सदृश समानम् । अथवेति पक्षान्तरे । नक्तचरेन्द्रसुतस्य सकललोकजै-
राषणसुतस्य बहुकर्मर्हम् । अथवेति वाक्यारम्भे । शतमखजित इन्द्रजित आत्मन
स्वस्य यत् । 'वा स्याद्विक्तपोपमयोरेवाथ च समुच्चये' इत्यमर । शौर्यं शूरत्वमनुरूप
समर्थं तत्कृत्य शौर्यं च रणे रूपा रोपेणामन्द । महारोपान्त इत्यर्थ । मन्दोदरी-
तनय इन्द्रजित् । अकृत कृतवान् । कृजो लुकि तद् । 'तनादिभक्त्यासो' इति
सिचो लुक् । मायाशीलत्वादियुगसपन्नस्य स्वस्य यदुचितं तत्सर्वमपि रणपाण्डित्य-
मकरोदित्यर्थ । हरिणीवृत्तम्—'रभयुगहयैन्सं श्रौ स्तौ गो यदा हरिणी तदा' इति
लक्षणात् । अत एवाद्यपादे द्वितीयवतिस्थाने अपदस्थयत्यारूढमकृतकृतयोऽप्या-
लकारिका न मन्तुः । 'कुत्रचिपदमध्येऽपि यतिमिच्छन्ति सूरय । यदि पूर्वापरौ
भागौ न स्यातामेकवर्णौ ॥' इति तिलकवचनमपि समाधानु न शक्यात् । तथापि 'न
नु प्रतिनिविष्टमूर्खजनवित्तमारुघदैत्' इत्यादिमहाकविप्रयोगदर्शनाददोष । निरङ्कुश-
खल्लु कवय सर्वपयिका भवन्ति ॥

एव मन्दोदरीतनयस्य लक्ष्मणेन सार्कं युध्यमानस्य त्रिदिनानि
व्यतीयु ॥

एषमिति । स्पष्टोऽर्थः ॥

अनुपदमभिषेणवति विभीषणे 'तेनाविनीतेन मुक्ता शक्तिमर्धच-
न्द्रेण दारयन्नपारयन्सोढुमदसीयमविनयममर्षाकुल सौमित्रिरमोघ
मौघवनममुञ्चदस्त्रम् ॥

अनुपदमिति । अनुपदमनन्तरम् । विभीषणेऽभिषेणवति सेनाभिगमनवति
सति । 'यत्सेनयाभिगमनमरा तदभिषेणम्' इत्यमर । 'सत्यापपाश-' इत्यादिना
सेनाशब्दाणिन् । 'स्थादिभ्रभ्यासेन चाभ्यासस्य' इति सकारस्य पत्वम् । भीषणेन
भयकरेणाविनीतेन दुर्विनीतेन तेनेन्द्रजिता मुक्ता प्रयुक्ता शक्तिमायुधविशेषमर्धचन्द्रेण
बाणविशेषेण दारयन्निभिदन् । अमुग्य इन्द्रजित इदमदसीयम् । 'त्यदादीनि च'
इति ऋक्संज्ञाया 'रुञ्चच्छ' । अविनय दुर्वनय सोढुमपरयन्नशक्तुवन् । अमर्षाकुल
क्रोधाविष्ट सौमित्रिर्लक्ष्मण । अमोघम् । शत्रुशिररुडेकमित्यर्थ । माघवनमैन्द्रम् ।
'तस्येदम्' इत्यण् । अस्त्रममुञ्चत् प्रायुङ्क्त ॥

१ 'एव व्यतीयु' इति वाक्य कचिन्नास्ति २ 'अभिषेण अभिषेणवति' इति पाठ

३ 'अविनीतेन' इति नास्ति कचिद् ४ 'माघवतास्त्रमुञ्चत्' इति पाठ

पतति स्म तत्प्रथममस्त्रमुज्ज्वलं

सशिरस्त्रमिन्द्रजयिन शिरस्तत ।

अनु पुष्पवृष्टिरनघा दिवोकसा

मथ बाष्पवृष्टिरभरारियोपिताम् ॥ ७६ ॥

पततीति । प्रथममादानुज्ज्वल वीर्य तत्प्रतिद्वमस्त्रमैन्द्रास्त्र पतति स्म न्यपतत् । इन्द्रजितीति शेष । 'लट् स्वे' इति मूत्रार्थे लट् । ततोऽस्त्रपातानन्तर सशिरस्त्र सशीर्षणमिन्द्रजयिन शिर पतति स्म । अनु पश्चात् शिर पतनानन्तरम् । 'पश्चात्साददयोरनु' इत्यमर । अनघा निर्दुष्टा । 'ऋ खेनोव्यसनेव्यधम्' इत्यमर । द्यौर्दिवमोक स्थान येषां ते दिवोकसो देवा । आद्ये पृषोदरादित्वात्साधु । द्वितीये 'त्रिदिक् स्वर्गेऽन्तरिक्षे च' इति विश्व । तेषां पुष्पवृष्टिः । तदपवर्तितप्रसूनवर्षमिष्यध । पतति स्म । अथानन्तरम् अमरारियोपिता रावणान्त पुरञ्जोणा बाष्पवृष्टि नेत्रान्धुवर्षं पतति स्म । अत्र पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तर प्रति हेतुत्वात्कारणमात्कारणालकारः । 'पूर्वपूर्वं प्रति यथा हेतु स्यादुत्तरोत्तरम् । अतः कारणमात्कारणमलकरणमुच्यते ॥' इति लक्षणात् । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥

श्रुत्वा शक्रजित सुतस्य निघन शोकेन रक्ष पते

हान्तं नि श्वसद्भ्रुपूरभरित ऋन्दच्च फूत्कारि च ।

कोपेनाथ विपाटल कुटिलितभ्रूवल्लि वृत्तेक्षणं

जज्ञे दष्टघनौघमदृष्टिसितोद्विकं समस्तं मुपम् ॥ ७७ ॥

श्रुत्वेति । सुतस्य शक्रजित इन्द्रजितो निघन मरण श्रुत्वा रक्ष पते रावणस्य समस्तं मुपम् । दद्यापि मुयानीत्यथ । शोकेन हान्तं परिम्लानम् । नि श्वसद्भ्रुपूरभरित निश्वासात् । अश्रुपूरभरित बाष्पप्रवाहापरंपूरणम् । ऋन्दच्च कोशयुक्तं च । फूत्कारि च । फूदिति । मुग्धमास्तानुकारी शब्दः । अथेति वाक्यारम्भे । कोपेन शत्रुकृतापकारेण 'मन प्रज्वलन कोप' इत्युक्तलक्षणेन कोपेन विपाटलमत्यरणं च । कुटिलिता वशीकृता भ्रूवल्लयो यस्य तत्तथोक्तम् । वृत्तानि विघ्ननाद्द्वर्तुलाकाराणीक्षणानि यस्य तत् । दद्या दत्तनिपीडिता घना लम्बमानाश्च ओष्ठा अघरोष्ठा यस्य तत्तथोक्तम् । अदृष्टितेन अतिशयिहासेनोद्विकमुद्रितं च जज्ञे जातम् । अज्ञेपाणि रावणमुत्तानि कथं परीदरसानुभावविभ्रमितान्यभूवनित्यथ । अत्र हान्तन्वाचीनामनेकगुणानां समुचितत्वात्समुच्चालकारः । 'गुणक्रियायोगपद्य समुच्चय' इति सामान्यलक्षणम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

अनन्तरमपक्रान्तासुपु विक्रान्तेषु पुरदरारिमुखेषु नन्दनेषु निर्देषु कुम्भकर्णादिषु भ्रातृषु, विघ्नस्तेषु प्रहस्तपूर्वेषु सचिवेषु, व्यापादितेषु विरूपाक्षप्रभृतिषु सेनापतिषु, विंकीणं भवति निखिले घले

१ 'अवनी' इति पाठः २ 'इतितोद्विकम्' इति पाठः ३ 'विक्रा देषु' इति नास्ति कश्चिद्
४ 'विनिहतेषु' इति पाठः ५ 'न्यतीतेषु' इति पाठः ६ 'अपि विगदनेन विशीर्णं' इति पाठः

समन्तत कंरुणपरिपूरितपौरवधूजनपरिदेवनोत्तरङ्गाया लङ्कायामा-
तङ्गातिशयरोपणो रावणस्तत्क्षणमिद्वाकुकुलनायकदयिता धरणी-
सुता जिघासुरैन्तिकगतमन्त्रिणा निवार्यमाण. सारयिना विधिना
च चोदितरथो दाशरथिविजयविहितसगर संगराङ्गणमघततार ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरं शोकरोदरसावेशानन्तरम् । विक्रान्तेषु महाशरेषु ।
'शरो वीरश्च विक्रान्त' इत्यमर । पुरदरारिमुखेष्विन्द्रजित्प्रमुखेषु नन्दनेषु पुत्रेषु
पन्नान्तामुषु निर्गतप्राणेषु । मृतेषु सत्स्वित्तरथं । 'पुषि भूङ्गसव प्राणा' इत्यमर ।
कुम्भकण आदियेषा तेषु । आदिशब्देन महोदरादयो गृह्यन्ते । भ्रातृषु सहोदरेषु
निहतेषु नष्टेषु सत्सु । प्रहस्तपूर्वेषु प्रहस्तादिषु सन्निवेशेषु मन्त्रिषु विष्वक्तेषु । मारितेषु
सत्स्वित्तरथं । विरूपाक्षप्रभृतिषु सेनापतिषु व्यापादितेषु विनाशितेषु सत्सु । निखिले
बलवति बले सैन्ये च विरिण भवति विस्मिते विष्वक्ते सति । लङ्काया समन्तत
सर्वत्र कृष्णापरिपूरित शोकपरिपूणा य पौरवधूजन पट्टणञ्जीजनस्तस्य परिदेवनेर्वि-
कापरैस्तरङ्गायामुद्रिक्तयाम् । तद्भूमिग्राया सत्यामित्यर्थं । आतङ्गातिशयेनापङ्कयस्त्वेन
रोषणो रोपवान् । 'क्रुध मण्डाथभ्यश्च' इति युच् । रावणस्तत्क्षण तस्मिन्क्षण इक्ष्वाकु-
कुलनायकस्य श्रीरामस्य दयिता भार्या धरणीसुता सीता जिघासुरैन्तुमिन्दु । हन्ते
समन्तादुप्रलय । अन्तिकगतमन्त्रिणा समीपस्थसचिवेन निवार्यमाण एतदन्याय-
मिति निविध्यमान । तथा सारयिना विधिना च चोदित प्रेरितो रथो यस्य रु-
तयोक्त । दाशरथिविजये विहितसगर कृतप्रतिज्ञ सन् । सगराङ्गण रणभुक्मवतार
प्रविवेश । 'अथ प्रतिज्ञाजिसविदापत्सु सगर' इत्युभयनाप्यमर ॥

कोपादसौ परिघतोमरकुन्तयष्टि-

चापाशुगर्हुघणशक्तिरूपाणपाणि ।

एकोऽप्यनेकमुखयाहुतया सवन्धु-

लोको यथा समिति लोचनगोचरोऽभूत् ॥ ७८ ॥

कोपादिति । कोपात्समराभिनिवेशाद्देतो परिघा अयोममगदा, तोमरा दण्ड-
विशेष, कुन्ता प्रासा, यष्टयो लघुडा, चापा कार्मुकाणि, आशुगा बाणा,
हुतया मुद्गर, शक्तय आयुधविशेषा, कृपाणा खड्गाश्च पाणिषु यस्य ॥ तथोक्तोऽसौ
रावण । एक सकलविनाशात्सहायशून्योऽप्यनेकमुखानि बाहवश्च यस्य स तथोक्त-
स्तस्य भावस्तथा तथा हेतुना सबन्धुलको यथा बन्धुजनसहित इवेत्युरपेक्षा ।
'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमर । 'श्ववद्वायथाशब्दौ' इति दण्डी । समिति रुदे
लोचनगोचर । प्रत्यक्षोऽभूदित्यर्थं । वानराणामिति शेष । वसततिलकावृत्तम् ॥

१ 'परिपूरितपरिपूरित' इति पाठः २ 'तत्क्षणमेव इत्यञ्च इव हरिणीं धरणीसुताम्' इति पाठः
३ 'अन्तिकगतमेन' इति पाठः ४ 'सारयिना च' इति पाठः ५ 'चोदित', 'सचोदितरथ' इति पाठौ
६ 'सगरभुक्' इति पाठः ७ 'परिघवष्टिकुठारकुन्त' इति पाठः ८ 'दुष्टिण' इति पाठः

अलक्ष्यत स रक्षसामधिपति कृपाण मुहु
 प्रसह्य विनिपातयन्पृथ्वगमण्डलीमालिपु ।
 अयं तत्र तत्रायमित्यभिसमीकमेकैकशो
 वरानिव विनिर्दिशन्नमरवारवामध्रुवाम् ॥ ७९ ॥

अलक्ष्यतेति । स रक्षसामधिपती रावण उवग्मण्डलीना वानरसमूहाना मालिपु
 शिर मु प्रसह्य बलात्कृपाण चन्द्रहास मुहु पुन पुनर्विनिपातयन् प्रवर्तयन् । विदार-
 गार्थमिति भाव । तत्रायमेव , तथा तत्रायमित्यनेन प्रकारेण । अभिसमीकम् ।
 युद्ध इत्यर्थ । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव । अमरवारवामध्रुवा मुरसुन्दरीगामेकैकश
 प्रत्येक वरान् प्रियतमान् विनिर्दिशन्निबालक्ष्यतेत्युत्प्रेक्षा । पृथ्वीरुत्तम् ॥

तैरक्षणमक्षौहिणीविश्वोभकन्दलितरूपमतिपरुषैर्विशिष्यै केतनं वि-
 दलितमर्धचन्द्रनिकृत्तधन्वानमस्त्रधारानिदारितसारधिमतिविसय-
 नीयकरलाघव राघवानुजर्ममर्पवेगमुक्तया शक्त्या मुहूर्तमिव मूर्च्छा-
 समीलितमुपराग इव कलाघरमाततान यातुधानपति ॥

तत्क्षणमिति । तत्क्षण तस्मिन्क्षणे । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । अक्षौहिणीना-
 मनेकाक्षौहिणीसत्याकाना वानराणाम् । अक्षौहिणीसत्या तु—'प्रयुत नवसाहस्र
 षाशत्रिंशत् भटा । पादात् पष्टिसाहस्र पद्मती दशवाजिन ॥ एकविंशतिसाहस्र-
 घतानामष्टसप्तति । द्विरदा स्यन्दना यत्र साक्षौहिण्युच्यते बुधे ॥' इत्यक्षौहिणी-
 सत्यामाहु । तथा च महाभारते—'एको रथो गजथैको नरा पद्म पदातय । त्रयश्च
 तुरगास्तज्ज्ञै पत्तिरित्यभिधीयते ॥ पत्ति तु त्रिगुणामेता विदु सेनामुख बुधा ।
 त्रीणि सेनामुखान्येको गुप्त इत्यभिधीयते ॥ त्रयो गुप्ता गणो नाम बाहिनी ॥
 गणास्त्र । स्मृतास्त्रिस्तु वाहिन्य पृतनेति विचक्षणै ॥ चमूस्तु पृतनास्त्रिस्तु
 स्वस्त्रिस्तुस्वनीनिनी । अनीकिनी दशगुणामादुरक्षौहिणीं बुधा ॥' इति । यथाहा-
 मरासह—'एकै चैकरथा त्र्यश्वा पत्ति पद्मपदातिश्च । पर्यङ्गैस्त्रिगुणै सर्वं क्रमा
 दास्या यथोत्तरम् ॥ सेनामुख गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चम् । अनीकिनी दशा-
 नानिन्यक्षौहिण्यश्च सपदि ॥' इति । विश्वोभेण विध्वंसनेन कन्दलितरूप समुत्पन्नको-
 पम् । अत एवातिपरुषेस्त्व तत्रितैर्विशिखेर्वाणै । केतनं विदलितं विदल्यन्तम् ।
 कर्तारं क्त । अर्धचन्द्रेण वाणविशेषेण निकृत्तं छिन्नं धनुयेन तम् । 'धनुषश्च'
 इत्यनञ्देश । अस्त्रधारया शरपरम्परया । 'अस्त्रिधारा' इति पाठे खड्गधारया ।
 विदारितो विदलितं मारुधियेन तम् । विसापयतीति विसायनीयम् । 'वृत्त्यनुष्टो
 बहुलम्' इति वर्तयनीयप्रत्यय । अतिविसायनीयमत्रार्थकरं करलाघव एस्त-
 पादेव यस्य ॥ राघवानुज इदमण यातुधानपती रावणोऽमर्पवेगेन क्रोधरयेण मुक्तया

१ 'प्रहस्य' इति पाठ २ 'अभिसमीकम्' इति पाठ ३ 'तदनन्तरम्' इति पाठ
 ४ 'अक्षौहिणीश्वोभ' इति पाठ ५ 'अस्त्रपरविशिखदलिनध्वनम्' इति पाठ ६ 'अमर्षा-
 वे' इति पाठ ७ 'निमीकित' इति पाठ ८ 'कमलाकरम्' इति पाठ

मपि काल न वृथा नयतीरेत्यथ । रघुवीरपङ्क्तिमुखयो श्रीरामरावणयोरश्रान्तम
विच्छिन्न यथा । असीमा निर्मर्यादो रण आसीत् । शार्दूलविकीडित वृत्तम् ॥

अथ तयोरेविश्रान्तविमुक्तदिव्यास्त्रयोराखण्डलवृत्रनिभयोरालूनेषु
मार्गणेष्वभङ्गरपरस्परविवरमार्गणेषु, अविच्छिन्नेषु धनुर्गुणेष्वव्याह
तसहजसाहसर्गुणाधीनेषु, धुरीणेषु, यानेषु निरपायसमराभियानेषु,
निर्मिञ्जे सायुर्गानि च रथे निर्वैकल्यविजयमनोरथमजायत यंशोधन-
मायोधनम् ॥

अथेति । अथानन्तरम् । आखण्डलवृत्रनिभयो सहस्राक्षट्टनासुरयोरित्युपमा ।
'आखण्डल सहस्राक्ष' इत्यमर । तयोर्भयो रामरावणयोरविश्रान्तविमुक्तदिव्या-
स्त्रयोरविच्छिन्नप्रयुक्तमहास्त्रयो सतोरभङ्गर भङ्गरहित यथा तथा परस्परविवराण्यन्वो-
न्यममस्थानानि मार्गयन्त्यन्वेपयन्तीति तयोक्तेषु । कर्तरि ल्युट् । अभङ्गरेलन
'भङ्गमास-' इत्यादिना घुरच् । मार्गणेषु सायकेषु 'मार्गणौ सायकार्यिनौ' इत्यमर ।
आलूनेषु विच्छिन्नेषु सत्सु । 'त्वादिभ्यश्च' इति निघ्नानत्वम् । तथा धनुर्गुणेषु चाप-
मौर्वीषविच्छिन्नेषु विदलितेषु सत्सु अव्याहतोऽप्रतिहत सहजो नैसर्गिकश्च य
साहसगुणसदधीनेषु तदायत्तेषु सत्सु । 'अधीनो निघ्न आयत्त' इत्यमर । धुरीणेषु
धुरंधरेषु । 'ख संबधुएन्' इत्यन योगविभागात्प्रत्यय । यानेषु श्रीरामरथाश्वेषु
निरपायसमराभियानेषु सत्सु सायुर्गानि सयुगे सावो । युद्धसमर्पे इत्यर्थे । 'सायु-
र्गानो रणे साधु' इत्यमर । रथे रावणस्यन्दने निर्भिञ्जे नितरा विदारिते सति ।
निर्वैकल्य वैकल्यरहित विजयो मनोरथो मनोभिलाषो यस्मिन्नथथा तथा । यत्र एव
धन यथा तथा । आयोधन युद्धमजायत जातम् । 'युद्धमायोधन अन्यम्' इत्यमर ॥

तूणीमुखात्वरितमुद्धरणे गुणेन

सयोजनेऽप्यथ शरस्य विमोचने वा ।

यत्र व्यलोकि तद्धीन इवातिवेगा-

ल्लोकेन राघवकरश्चिरमालुलोके ॥ ८४ ॥

तूणीमुखादिति । तूणीमुखाशिपद्भुट्टरात्वरित शीघ्रम् । 'जवोऽथ शीघ्र
त्वरितम्' इत्यमर । शरस्य वागस्योद्धरणे आकर्षणे गुणेन मौर्व्या सयोजने सधाने ।
'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुण' इत्यमर । अथानन्तर विमोचने मोक्षे वा । यत्र यस्मिन्
व्यापारे राघवकरो लोकेन द्रष्टृजनेन व्यलोकि दृष्ट । 'श्लोक दर्शने' लुकि चिण ।
अतिवेगाद्देगातिशयादेतोस्तद्धीनस्तज्यापासयत्त इवेति वेगातिशयोक्तयनुप्राणितोत्प्रेषा ।
चिर चिरकालमालुलोके । सविमर्शाश्चर्यानुसधान दृष्ट इत्यर्थे । कर्मणि लिट् ।
वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

१ अथा तमुत् 'इति पाठ २ 'विजय' इति पाठ ३ 'वाग्गणेषु विच्छिन्नेषु' इति पाठ
४ 'गुणनिष्कृतेषु' इति पाठ ५ 'समराभिहतिनिर्मिञ्जे' इति पाठ ६ 'परस्परगवन्त्य'
इति पाठ ७ मुञ्चयतयशोधन' इति पाठ ८ 'यत्रावलोकितज्ञास' इति पाठ

जघादीरितवीरवादमहरद्रामो यदहोः क्षणा-
 चेनेनाङ्कुरता मुयेन जगदे शेषं च लङ्घापते ।
 साम्ये सत्यपि चाहशारमुभयोर्धानुष्कमायात्रिनो-
 विंचिच्छाननदर्शनात्समभवद्बीडा रणे रायणे ॥ ८५ ॥

अर्घेति । रामोऽर्घादीरितवीरवाद्मवोक्तवीरालाप यद्रावणमुखमखैरहरविच्छेद ।
 क्षणात्क्षणमात्रेणाङ्कुरता वन्दलता तेनैव लङ्घापते रावणस्य मुयेन शेष पूर्वोक्तवीर-
 लापान्निग्रार्धं च जगदे उक्तम् । अतो घनु प्रहरण येषां ते धानुष्का धन्विन ।
 'धन्वी धनुष्मान्धानुष्क' इत्यमर । 'प्रहरणम्' इति ठर् । 'इमुमुक्तान्तात्' इति
 कप्रत्यय । तेषां मध्ये मायाविनोर्विचित्रशक्तिसपत्नयो । 'अस्मायामेवाक्षजो विनि' इति
 विनिप्रत्यय । अथवा धानुष्कै च तौ मायाविनौ चेति विशेषणसमास । तयो-
 र्दमयो रामरावणयोश्चारयथनुग शारा युद्धगतिविशेषा अस्त्रप्रयोगा वा यन्मिन्द्र-
 मणि तद्यथा भवति तथा । साम्ये सादृश्ये सत्यपि रणे युद्धे विच्छिन्नाननदर्शनाद्वा
 मात्रमिदन्तिसुग्यावलोकनाद्रावणे त्रीडा लज्जा समभवत् । जीवतैव मया सकल्लोक-
 ममत्र तिष्ठानि शिरसि पुनर्दृश्यन्ते । विद् मे जीवितमित्यारामनिन्दापूर्वक रावणो
 लज्जितवानित्यर्थ । शार्दूलविनीडित उक्तम् ॥

दशाननशरक्षतिक्षरदसृग्मरीतुद्बुदै-

स्तरङ्गितमहेन्द्रकद्रुटसदृशचक्षु पथा ।

रणे रघुकुलोद्भव क्षणममानि धैमानिकै-

यंया दशशतेक्षणो बलरूपा कपायेक्षण ॥ ८६ ॥

दशाननेति । दशाननशरे रावणप्रयुक्तवाणैर्यानि क्षतानि प्रहरणानि तेभ्य
 क्षरन्त्या विगलन्त्या असृग्मर्यां रक्तप्रनाहस्य युद्बुदैरास्फोटैस्तरङ्गित सजाततरङ्ग ।
 समभिव्याप्त इति यावत् । तरङ्गित इत्यत्र तारकादिलादितचू । तस्मिन्महेन्द्रक-
 द्रुट इन्द्रदत्तकवचे सदृश चक्षु पथा सहस्रसरयाननेनगोलका यस्य स तथोक्त ।
 'रुद्रपू-' इत्यादिना समासान्त । रणे रघुकुलोद्भव श्रीराम विमाने चरन्तीति
 धैमानिकैर्दशै । 'चरति' इति ठर् । बले बलामुरे रूपा रोपेण कपायेक्षण सरकलो-
 चन । दशशतेक्षणो यथा महस्याज्ञ इवेत्युपेक्षा । क्षण क्षणमात्रम् । अनन्तरं तत्स-
 वन्धाभासादिति भाव । अमान्यवयुद्ध । मन्यते कमणि उक् । इन्द्रकवचसवन्धा-
 त्तत्र सहस्राक्षेण सदृशशोणितुद्बुदसमन्धाच्च तथालेनोत्प्रेक्षित इत्यथ । एतेन स्मरण
 ध्वन्यते । पृथ्वीवृत्तम् ॥

तदनु वारुणेन वेश्वानर वैननेयेन यातघयं वायव्येन चारिदं
 प्रभाकरेण तामिस्र माहेन्द्रेण दानत्र माहेन्द्रेण च परस्पर-

१ 'चातुरीभिरमयो' इति पाठ २ 'विच्छिन्नाननदर्शनेन समभूत्' इति पाठ .
 ३ 'रघुकुलोद्भव' इति पाठ ४ 'नैशाकरेण' इति पाठ ५ 'वैष्णवीदेन माहेश्वर
 च' इति पाठ

कुलविशसनहेतो कूटधर्मानुवृत्ते-

दंशमुख ! मम यावज्जीवमासीत्कलङ्क ॥ ८९ ॥

जयीति । अयि दशमुख हे रावण ! स्मानि तुल्यतयानुभोक्तव्यानि च तां मुखदु खानि च तैरन्वितम् । मद्दिनाभावेन सुखदु खानुभवतत्परमित्यर्थ । बहुव पुत्रमित्रकलत्रादिव धुम्मभूहम् । तथा सहज सहोदर भवन्तमपि साहसेनाविवेकेन मुख तस्त्वजत । तथा कुलविशसनहेतोर्वंशक्षयकरस्य कूटधर्मे सहज भ्रातर परित्यज्यान् समाश्रयणरूपकपटसमाचारेऽनुवृत्तिरनुसरण यस्य । मम यावज्जीव जीवितपर्यन्तम् 'यावद्वधधारणे' इत्यव्ययीभाव । कलङ्क स्वस्यामवनाय भ्रातर घातितवानित्येव रूपोऽपवाद आसीत् । 'कलङ्कोऽद्वापवादयो' इत्यमर । मालिनीवृषाम् ॥

आर्यस्य रक्षितुमसूनुज स एकः

प्राणानमुञ्चत पर युधि कुम्भकर्ण ।

त्यज्जीवहृत्स्वयमहं निजजीवहेतो

रद्यापि हन्त सहते हतको विधिर्माम् ॥ ९० ॥

आर्यस्येति । आर्यस्य पूज्यस्य भवतोऽसूनु प्राणान् रक्षितुं प्रातुमनुज स प्रति एव कुम्भकर्ण पर कुम्भकर्ण एव प्राणान्युधि समित्यमुञ्चतात्यजत् । एव धन श्चि भाव । अहं तु निजजीवहेतो । आत्मप्राणप्राणार्थमित्यर्थ । 'पृष्ठी हेतुप्रयोगे' इति पृष्ठी । स्वयं साभारवज्जीवहृत्स्वप्राणापहारी । अतः । अयेदानीमपि । हतक पा इत्युपालम्भोक्ति । 'साहस्ये क' । विधिर्देव मामेवंविधश्रोहिण सहते नृप्यति हन्त ईदृगनुचितफारिणोऽपि मम मारणवेमुख्येन तृष्णा तिष्ठति विधिरिति विपाद इत्यर्थं वसततिलशङ्काम् ॥

इत्येवमस्मिन्विलपति विदितवृत्तान्ता शुद्धान्तात्करणमारटन्ती भिरन्तरितयूथपाभि करिणीभिरिव तरुणीभि सहै संमागल मध्येसमरमापतितमशनिहतमिव मन्दर देशकधर नाथ निरीक्ष्य निहतोपग्रेव लता निपतन्ती विलपन्ती नाथ नाथेत्यपरिमेयविपाद् निर्पादाहतदयितविधुरीकृतकुररीवामन्दं चक्रन्द मन्दोदरी ॥

इतीति । इत्येवमनया रीत्यास्मिन्विभीषणे विलपति सति । विदितो विज्ञापितो वृत्तान्तो रावणसंहारवार्ता यस्या सा तथोक्ता । अत एवान्तरितयूथपाभिर्विनष्टयूथनाथाभि करिणीभि बुजरीभिरिवेत्युपमा । करुणशब्दात्कृपणवचनान् अर्शआद्यच् । करुण श्रोतृणा शोकजनकरमारटन्तीभिराक्रोशतीभिस्तरुणीभि सह अन्त पुरस्त्रीभि सायम् । शुद्धात्पादकरोवात्समागल । 'शुद्धान्तथावरोधश्च' इत्यमर । मध्येसमर

१ 'मम' इति पाठ

४ 'समापल' इति पाठ

२ 'शुद्धान्तात्सवर्ण' इति पाठ

५ 'दशरुधर समीक्ष्य' इति पाठ

३ 'समम्' इति पाठ

६ 'विपादाहता' इति पाठ

स्मरस्य मध्ये । रणमध्यदेश इत्यर्थः । 'पारे मध्ये पद्मा वा' इत्यव्ययीभावः । तत्स-
नियोगादेनारत्व मयश्चन्दसः । अशानेहत वज्रविदारित मन्दर मन्दराख्यपर्वतमि-
त्युपमा । आपतेन निपतित नाथ प्राणेश्वर दशकधर रावण निरीक्ष्य निहतोपमा
दृष्टोपाश्रयदृष्टा । 'स्यादुपप्रोऽन्तिकाश्रये' इत्यमरः । एतेव निपतन्ती भुवि
निपतिता निषादेनाहतो विद्धो दयित प्रियो यस्या सा । अत एव विधुरीकृता विह्वली-
कृतेति विशेषणमासः । अथवा निषादाहतदयितेन विधुरीकृता विलिष्टीकृता ।
'विधुर प्रत्यपेते म्यान्वृष्विष्टयोरपि' इति वज्रयन्ती । अभूततद्भावे च्चि । 'अस्य
स्वां' इति वीर्ये । कुरीवोत्क्रोशयगाङ्गनेव । 'उत्क्रोशकुरगौ समौ' इत्यमरः ।
अपारिभेयविषादा निरवधिकशोका सती मन्दोदरी रावणाग्रमहिषी । नाथ नाथेति
प्रिय प्रियेति । वीसाया द्विर्भावः । अमन्दमुक्केशकृद् विचुकुशे । विल्लपेत्यर्थः ॥

सत्प्रकारमेवाह—

या वीक्षिताजनि पुरा यमराजधानी
वीर ! त्वया सकलदिग्विजयोत्सवेषु ।
तामद्य दुर्विधिबलेन समस्तलोक-
साधारणं पुनरुपैष्यसि हा किमेतत् ॥ ९१ ॥

येति । हे वीर ! पुरा पूर्वं त्वया सकलदिग्विजयोत्सवेषु समस्तदिग्विजययाना-
महोत्सवेषु या यमराजधानी यमपुरी वीक्षिता दृष्टाजनि जाता ता यमराजधानी-
मयेदाना दुर्विधिबलेन दुष्टदैववशेन समस्तलोकासाधारणं सकलजनसाधारणं सन्
पुनर्भूयोऽप्येक उपैष्यसि प्राप्स्यसि । एतदवस्थान्तरं किम् । हेति विषादे । 'हा
विषादशुर्गार्तिषु' इत्यमरः । वसन्ततिशकारुण्यम् ॥

जनक स्वयं दनुजवशनायको
दयितो जगञ्चितयजैश्रशासन ।
तनय पुरदरजयीति गर्विता
विधिनाहमेवमधुना विडम्बिता ॥ ९२ ॥

जनक इति । जनको मम पिता मयः । स्वयं साक्षान् दनुजवशनायको दानव-
कुलश्रेष्ठः । तथा श्वित प्रियन्म । जेत्रेव जैत्रम् । जेतृशब्दात्पृञ्-तात्प्रज्ञादित्वा-
त्स्वार्थेऽण्यत्प्रत्ययः । जगञ्चितयस्य त्रैलोक्यस्य जैन जयशील आत्मनमाहा यस्य स
तथोक्तः । तथा तनयः । पुरदर जयतीति पुरदरजयीन्द्रजिन् । इत्येवप्रकरेणाह गर्विता
सजातर्वा । जातेति शेषः । अजुनेदाना तु विधिना देवेन । एव परिदृश्यमानप्रज्ञा
रेणाह विडम्बितानुवृत्ता । सर्वसहायेणैकैः परिशेषितास्मात्पर्यं । तथा च रामायणे—
'पिता दानवराजो मे भर्ता मे राक्षसेश्वरः । पुत्रस्तु शरुनिपेता इत्यहं गर्विता
मृशम् ॥' इति । मधुभाषिणीवृत्तम् ॥

राजन्यधर्मविदुषोऽपि रघूद्वहस्य

हत्वा यथाप्रजमथानुजपट्टबन्ध ।

आरभ्य बालिनमसशयमाविरासी-

दिक्ष्वाकुवंशसहज. कथमेव धर्म ॥ ९३ ॥

राजन्येति । राज्ञोऽपत्यानि पुमासो राजन्या क्षत्रिया । 'राजधनुराद्यत्' इति यत्प्रत्यय । राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहण साधु । तेषां धर्मविदुषो धर्मज्ञस्यापि रघूद्वहस्य श्रीरामस्य यथा यद्वदप्रज हत्वा । अधानन्तरमनुजपट्टबन्धोऽनुजस्य साम्राज्यानि षेको बालिनमारभ्य असशय नि सदेहम् । अर्थाभानेऽव्ययीभाव । आविरासीत्प्रादुरभूत् । एषोऽयं धर्म कथं जुतो वा । इक्ष्वाकुवंशस्य परमधर्मिष्ठस्येक्ष्वाकुकुलस्य सहजो नियत । न सहज एवेत्यर्थे । अत इक्ष्वाकुकुलावनसस्य श्रीरामस्याय न धर्म इति भाव । वसं ततिलकारणम् ॥

अहह निहता लङ्का बालानलेन हनूमत

परमधनिजापातिवत्यानलेन भवानपि ।

सुखमहमिहासीना शोकानलेऽपि यदीदृशे

प्रभवति न मा हन्तुं प्राय स एव चिंतानल ॥ ९४ ॥

अहहेति । अहहेति खेदे । 'अहहेल्लङ्घये खेदे' इति विश्व । तदेवाह—हनून्मतो बालानलेन लङ्का परमत्यन्त निहता दग्धा । अवनिजायाः सीतायाः पातिव्रत्यं पतिव्रतधर्म एवानललेन भवानपि निहत अह निहतेदानीमीदृशोऽनिर्वाच्ये शोकानले सति यद्यपि मुख निर्विचारमासीनावस्थिता । दाहकाले कथमासीनेत्यत आह—स एव सोऽयं चिंतानलश्चित्तामि प्रायो भूना मा हन्तुं नाशयितुं न प्रभवति समर्थो न भवति । कथमन्यथात्मानं न दहतीति भाव । हरिणीवृत्तम् ॥

तदहमिदानीं सायंदिने भगवत सवितु प्रभेव प्रविश्य जातंवेदस्य चन्द्रिकेव चन्द्रमस तडिदिव तडिद्वन्तं भवन्तमनुसरन्ती निर्वापयामि निरन्तरविरहदहनदह्यमानमात्मानम् ॥

तदिति । तत्तस्मात्कारणादिदानीमह सायदिने सायंकाले । सायमित्यव्यय दिनशब्देन मुष्पुपेति समस्यते । भगवत पूज्यस्य सवितुरादित्यस्य प्रभा घुतिरेव जात वेदो हिरण्य यस्मात् जातवेदसमग्निम् । 'जातवेदास्तनूनपात्' इत्यमर । प्रविश्य । सवितृप्रभाया सायमग्निप्रवेशे 'आदित्योऽन्तमयज्ञग्निमनुप्रविशति' 'अस्तयमग्निं वा आदित्य सायं प्रविशति' इत्यादिश्रुतिरेव प्रमाणम् । चन्द्रमस चन्द्र चन्द्रिन्म कौमुदीव तथा । तडितोऽस्य सतीति तडिद्वान्मेष । 'तमौ मत्वर्थे' इति भद्रज्ञाया पदकार्यं न भवति । किंतु 'व्यय' इति मत्तुपो मकारस्य वकार । अपदत्वान् जडत्वम् ।

१ 'बालिनमय कथम्' इति पाठ २ 'शोकानलेन' इति पाठ ३ 'चिंतानल' इति पाठ ४ 'सायतनसमय इव सवितु' प्रभा भगवति प्रविश्य' इति पाठ ५ 'जातवेदसि' इति पाठ

तद्विद्विद्युदिवेत्युपमा । भन्तमनुभ्रं अनुवर्तमाना चिताविरोहणेनानुगच्छती सती
निरन्तरविरहदहनेनाविच्छिन्नवियोगाग्निना दह्यमान ताप्यमात्मात्मान देह निर्वापयामि
सुगयामि । त्वया साध प्रमिद्धाग्निप्रवेगमतरा वाहग्विरहशोकानलगीतसतापस्य
निर्वाणसम्भवात् । 'आर्ताते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत या नारी
मा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥' इति स्मरणान् पतिप्रतापमत्वाचेति भाव । एतेन प्रसिद्धा-
नरापेक्षया विरहानलस्यात्यन्तसतापमत्त्वं सूच्यते ॥

इत्यादिकरुणपरिदेवनवती प्रजावती निवृत्य निर्वर्त्य च निजाज्ञया
निशाचरपतेर्यथाविधि समेधं पितृमेधं सविधमेधमानविपादं विमी-
पणमशेषराजाधिपतिं विधातुमखिलतीर्थैर्हृतैरम्भोभिरम्भोधर इव
दौषदहनाकुलं वनस्पतिं रघुपतिरभ्यपिञ्चत् ॥

इतीति । इत्यादि एवमादि रुणापरिदेवनवती श्रोतृणा शोकजनकविलापवती
प्रजावती भ्रातृजाया मन्दोदरीम् । 'प्रजावती भ्रातृजाया' इत्यमर । निवृत्त्यारोह-
णाग्निभिवेशानिषिष्य निजाज्ञया । 'मरणानि चेषणि निरुक्त न प्रयोजनम् ।
क्रियतामस्य सस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥' इत्यादिरामायणोक्तरीत्या स्वनिदेशवचनेन
निशाचरपते रावणस्य यथाविधि यथाशास्त्रम् । मेधा बुद्धिविशेष । श्रद्धेति यावत् ।
ज्ञेया सहित यथा तथा पितृमेध पितृयजम् । 'प्रजापतिरभ्यमेधमसृजत्' इत्यादौ मेध-
शब्दस्य यागपरत्वेन व्याख्यानत् । निर्वर्त्य कृत्वा च । सविधम् । समीप इत्यर्थं ।
एधमानविपाद प्रवर्धमानमेध विमीपणमशेषराज्याधिपतिं लुह्यासकल्पाभ्राज्याधिपतिं
विधातु कर्तुं रघुपति श्रीरामोऽखिलतीर्थैरम्भोऽशेषपुण्यतीर्थैभ्य आहृतैरानीतैरम्भो-
भिर्दौषदहनाकुलं वनवाहिसतापित वनस्पतिं दृभम् । 'वनस्पतिर्बृहन्माने दिना पुष्यै
पल्लवमे' इति विश्व । अम्भो रतो मेध इव । अन्यपिबद्धभित्तिकवान् ॥

अथ दशरथनन्दनाभिषेका-

दधिगतराज्यपदो विमीपणोऽयम् ।

अनुदिनमभिवृद्धमण्डलोऽभू-

दरणकरामृतपूर्णो यथेन्दु ॥ ९५ ॥

अथेति । अथानन्तर दशरथनन्दनाभिषेकच्छ्रीरामविरचितमूर्धाभिषेकादधिगत
प्राप्त राज्यपद साम्राज्यस्थान यस्य स तथोक्त । 'पद व्यवसितत्राणम्यानलक्ष्माङ्गि-
स्तुपु' इत्यमर । अथ विमीपणोऽनुदिन दिने दिने । वीर्यायामव्ययीभाव । अहणकरा
सूर्यकिरणा एव अमृत तेन पूरणमाप्यायन यस्य स तथोक्त । इन्दुर्यथा इन्दुरिव ।
अभिवृद्ध प्रवृद्ध मण्डल राष्ट्र विभ्रन्ध यस्य स तथोक्तोऽभूत् । इन्दोररणकरपुत्रकमुक्त

१ 'निशाचरपतेर्यथाविधि निजाज्ञया पितृमेधममेध सविधम्' इति पाठ २ 'तीर्थोपहृतै-
रम्भोभि' इति पाठ ३ 'दावानलाकुल' इति पाठ ४ 'पूरणादिवेन्दु' इति पाठ

बराहमिहिरेण—‘सलिलमये शशिनि रवेदावितयो मूर्च्छतास्तमो नेशम् । क्षपन्नि
दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरम्यान्त ॥’ इति । श्लेषसकीर्णयमुपमा पुष्पिताप्रावृत्तम्—
‘अयुजि नयुगरेफणो यमारो युजि च नचा वरगाश्च पुष्पिताप्रा’ इति लभणात् ॥

तत ,

तत इति । ततो विभीषणाभिषेकानन्तरम् ।

सीतामुदीक्ष्य निभृतेन विभीषणेन

नीतामुदारगुणरूपवती सतीनाम् ।

देवस्य तत्क्षणमभूद्दशकण्ठकृष्टा-

मानन्दशोकरसयन्धुरमन्तरङ्गम् ॥ ९६ ॥

सीतामिति । निभृतेन निभितेन । करणात्रितयपरिशुद्धेनेत्यर्थः । विभीषणेन
नीता सनीप प्रापिता सतीना स्त्रीणा मध्य उदारानि गन्मीरानि गुणरूपाणि गुणा
सीशीत्यादयो रूप सान्दर्भ्य चास्या सतीनि तयोका निष्कलङ्का दशकण्ठकृष्टा
रावणापहृता सीतामुदीक्ष्य दृष्ट्वा तक्षणम् । तस्मिन्क्षण इत्यर्थः । देवस्य स्वामिन
श्रीरामम्यान्तरङ्गमन्त मरणमानन्द सीतादर्शनजनितहर्षे शोक ईदृशीमिमा दृष्ट्वा
दुराचारो रावण कथं तूष्णीं म्यास्यतीति दुःखम् । अथवा एतावत् कालमलान्द्र-
परिशुद्धेयमभूदिति विपादः । तावेव रमौ ताभ्या बन्धुर परिपूणमभूत् । वमन्त-
निलसावृत्तम् ॥

अनन्तरमरन्धतीव पवित्रचारित्रनिघेरधिदेवता पतिदेवतेयमना
दिपुंसोऽपि परस्य मर्त्यधर्मेण प्रत्यायनाय नायकस्य पुरं पुरदरमुखान्-
न्वर्हिमुखांनपुरस्कृत्य भगवन्तमरविन्दासनमिन्दुकलेव पुनरुदेप्यन्ती
तपनमिष दहनमनुजगाहे ॥

अनन्तरमिति । अनन्तर श्रीरामस्यानन्दशोकवेसानन्तरमिव सीता अरन्धती
वृत्तिष्ठमपनीवेत्युपमा । पवित्रचारित्र परिशुद्धममाचार एव निधिनिक्षेपस्तस्याधि-
देवताधिष्ठानदेवता । निल निरतिशयनिर्मलचारपरिपूरितेत्यर्थः । तथा पतिदेवता
परमपतिव्रता । परस्य परमाननोऽनादिपुंस पुराणपुरुषमपि नायकस्य पन्थु श्रीरा-
मस्य पुरो मर्त्यधर्मेण । स्वयं मर्त्यत्वेनावतीर्णत्वादिति भावः । प्रत्यायनाय विश्वासो
त्पादनायम् । ‘प्रलयोऽधीनदापथज्ञानविश्वासहेतुषु’ इत्यमरः । पुरदरमुखान्द्रादी
न्वर्हिर्हुताशो मुखं येषां तान्देवान् । ‘वर्हिं कुञ्जहुताशयो’ इति विश्वः । ‘अग्नि-
सुरा वै देवा’ इति श्रुतेः । तथा भगवत् पूज्यं घडुणंश्वर्यसपत्नं वा । अरविन्दा

१ ‘तन’ इति नास्ति कश्चित् २ ‘नीताम्’ इति पाठ ३ ‘सीतान्’ इति पाठ-
४ ‘सीतवतीम्’ इति पाठ ५ ‘दशकधरारे’ इति पाठ ६ ‘तदनन्तरम्’ इति पाठ-
७ ‘निधि’ इति पाठ ८ ‘पुंसोऽपि मलयधर्मेण’ इति पाठ ९ ‘पुर’ इति नास्ति कश्चित्
१० ‘अवजगाहे’ इति पाठ

सप्त ब्रह्माण च पुरस्कृत्य पुरो गाय । तासांशीकृत्येवम् । तेषां तदा सनिहितत्वादिति भावः । इन्द्रमुला चन्द्रस्त्वेव पुनर्भूयोऽपि उदेष्यन्ती सती तपन सूर्यमिव । दहन-
मग्निमनुजगाहे प्रविवेश । इन्द्रमुलाया कुह्या तपनप्रवेश आगमतिद्ध ॥

प्राविक्ष्वर्चिंपि पर निजशुद्धिहेतो-
दंवी विंशुद्धचरिता जंनकस्य पुत्री ।
अहश्चिर हि यद्गपावनवस्तुसङ्गा-
स्यक्त स्वय तदमुना दमुना धमूष ॥ ९७ ॥

प्राविक्ष्वर्चिंपि । विंशुद्धचरिता परमपवित्रचरिता देवी पूज्या जनकस्य पुत्री जागृही निजशुद्धिहेतोः । आत्मनिशुद्धयधनेष्वेवम् । 'पृथी हेतुप्रयोगे' इति पृथी । अर्चयि च्चलने प्राविक्ष्वर्चिंपिप्रवती । विश्वतेर्लुङ् । 'शल् श्लुपपादनिट् क्म' इति क्सादेशः । दमुना च्चयन्स्तु । 'सप्तार्चिर्दमुना शुक' इत्यमरः । चिरम् । चिरञ्जलमारभ्येत्यर्थः । अपावनवस्तुनादापवित्रवस्तुसपर्कात् । स्वय सर्वभक्षकत्वा-
दिति भावः । यदहो दुरितम् । सपादितमिति शेषः । 'अहो दुरितदुष्टृतम्' इत्य-
मरः । तदिलग्यथ तृतीयाथे । तेनेत्यर्थः । अहमा स्वय लक्षो विमुक्तो बभूव । आत्म-
निशुद्धयं प्रतिष्ठायाः परमपवित्रतायाः जनकपुत्र्या तत्सपर्कात्स्वय सकलदुरितविमुक्ति-
द्वारा परिशुद्धोऽभूदिति महदेनशार्थमित्यर्थः । अत्र दमुनसो दुरितसर्वधनादि-
मुक्तयोरसर्वधेषु तत्सर्वधोक्तरतिशयोक्तिमेव । एतेन ज्वलनापेक्षयाप्यतन्त-
पवित्रवमया व्यज्यते ॥

विशुद्धशीलामनलेन सङ्गाद्विदेहजा तत्र विलोक्य सीताम् ।
प्रभा पुन प्रत्युपसीव पूषा प्रैत्यग्रहीत्सोऽग्रसरो रघूणाम् ॥ ९८ ॥

विशुद्धेति । तत्र तस्मिन्समये रघूणामग्रसरो रघुनायकः ॥ श्राराम अनलेन सङ्गादपि सपर्कादेतो विशुद्धशीला परमपावनममाचाराम् । विशेषणमेतत्प्रभायामपि योज्यम् । विदेहजा जनकमहाराजपुत्रीम् । कुलीनाम्बेत्यर्थः । अयोनिजामिति च गम्यते । सीता विलोक्यात्वादरेण दृष्ट्वा पूषा सूर्यः । प्रत्युपस्थुष काले । 'उप प्रत्युपसी अपि' इत्यमरः । प्रभा निजशोभासिव । पुन प्रत्यग्रहीत्यरिगृहीतत्वात् । उपमालङ्कारः । एतेनानयोरसन्तापिनाभावसंशयो व्यज्यते । वृत्तमुपजातिः ॥

अथ दैशरथिरधिगतनिजप्रशंसाविधिना विधिना पुर प्रदृश्यमान
। विमानगत महारथं दशरथं प्रणिपत्य प्रपद्य शिरसि तदनुशासनं

१ 'पवित्र' इति पाठः २ 'जनकेन्द्रपुत्री' इति पाठः ३ 'जनलानुपकाय' इति पाठः
४ 'पर्यग्रहीताग्रसरो' इति पाठः ५ 'दैशरथीरधिगत' इति पाठः ६ 'प्रदृश्यमानम्'
इति पाठः ७ 'विमानाधिगतमहारथम्' इति पाठः ८ 'प्रणिपत्य च', 'प्रानेयम्' इति पाठौ.

पाकशासनवरप्रत्युत्थिवितै प्रमुदितैर्हरिभिरनुगम्यमान प्रमोदमान
मना सुप्रीवेण सह भाषमाणं विभीषणं सकरणमालोक्यन्ननुजेन
सीतया च सममयोध्यामभिगन्तुकाम कामचर विमानवरमाररोह
कमपि कौत्रेरम् ॥

अथेति । अथ सीतापरिग्रहानन्तरम् । दशरथि श्रीरामोऽध्यात प्राप्तो नि-
प्रगसाविधिरात्मस्तुतिविशान येन ॥ तथोक्तेन । 'भवान्नागरायणो देव धाम
श्वक्रायुध प्रभु । एकश्रोतरो वराहम्ब भूतमन्वसपन्नजित् ॥' इत्यादिनामान स्तु-
तेत्यर्थः । विभिन्ना ब्रह्मणा पुरोऽप्ये प्रदर्श्यमानम् । एषोऽयं तव पिता दशरथस्त्व
दृशानार्थमागत इति हृन्निर्देशेन लोचनगोचरीक्रियमाणमित्यर्थः । विमानगन व्यो-
मानारूढम् । 'व्योमयान विमानोऽस्त्री' इत्यमरः । महारथ महामान दशरथ प्री-
यन् नमस्कृत्य तस्य दशरथव्यानुशासनम् । 'वृत्त कर्म यथा श्लाघ प्राप्त ते शत्रु-
सूदन । भ्रातृभि सह राज्यव्यो दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥' इत्यात्मनवनमित्यर्थः । शिरसि
प्रपद्य प्राप्य । अभ्युपगम्येति याक्त् । पादस्थाननवरणेन्द्रतवरेण प्रत्युत्थिवितै-
रनुप्राणितैः । अत एव प्रमुदितैरनुगम्यमान प्रमोदमानमना प्रहृष्यमाणान्त करण ।
तथा सुप्रीवेण सह भाषमाणं सीतार्थेन किमपि सत्पन्त विभीषण सकरणं सदयमा-
लोक्यन्वदन् । अनुजेन लक्ष्मणेन सीतया च सममयोध्या निजराजधानीमभिगन्तु-
कामो जिगमिषु सन् । 'तु काममननोरपि' इति तुमुनो मध्वरलोपः । कमप्यनिर्वान्य
कौत्रेर कुत्रेणसबन्धनम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । कामचर खैरचारिण विमानवर
पुष्पकारयन्व्योमयानभ्रेष्टमाररोहाधिष्ठितवान् ॥

आरुह्य पुष्पकमथं विदितानि तानि

लङ्कोपकण्ठदशकण्ठरणाङ्गणानि ।

सिन्धुं गभीरमपि सेतुनिबन्धन च

सदर्शवन्मृगदृश स जगाम रामः ॥ ९९ ॥

आरुह्येति । सोऽयं राम पुष्पकमारुह्य तानि पूवाकचरितानि विदितानि प्रसिद्धानि
लङ्कोपकण्ठे लङ्कापुरनिकटे यानि दशकण्ठरणाङ्गणानि रावणनगरभूमयन्तानि च ।
गभीरं गाम्भीर्यगुणयुक्तं सिन्धुमपि मसृष्ट च सेतुनिबन्धनं च मृगीदृशं सीताया
सदर्शयस्तदेतदिति प्रदर्शयष्यजगाम । वनन्ततिल्लघ्वत्तम् ॥

उपरि यथा यथा मणिविमानमुदञ्चति न-

स्तरणि तथा तथा विपुलतामुपयाति नमः ।

महिवलये तु पल्वलमवेक्ष्य महाम्बुनिधिं

पवनभुवे निवेद्य च हसन्ति परे हरयः ॥ १०० ॥

१ 'प्रमुदितै' इति नास्ति क्वचित् २ 'समाप्राणो' इति पाठः ३ 'ज्वलोक्यन्'
इति पाठः ४ 'च सीतया' इति पाठः ५ 'राम' खेवरम्' इति पाठः ६ 'किमपि'
इति पाठः ७ 'मृगदृशम्' इति पाठः

उपरीति । हे तरुणि मैत्रिलि, नोऽस्माकं भवन्धि मणिविमान रत्नसचिवित्व्यो-
मयानम् । यथा यथा येन येन प्रकारेण । नोपसाया द्विर्भाव । उपर्युध्वमुदमति
गच्छति तथा तथा तेन तेन प्रकारेण । पूर्ववद्विर्भाव । नमोऽन्तरिक्षम् । त्रिपुलता
विशालतामुपयाति । अनन्तत्वात्तथा प्रतीयत इत्यर्थः । महिबलये भूमण्डले तु ।
'इयापो सृजाच्छन्दसोर्बहुलम्' इति महीशब्दस्य ह्रस्वः । महाम्बुनिधिं महासमुद-
पल्लवमल्पसर प्रायमवेक्ष्य दृष्ट्वा । पल्लवमिवेतु प्रेक्षाः । अवपूर्वादीक्षते क्तवो ल्यग-
देशः । दूरस्थस्य महतोऽप्यल्पतया प्रतीतेऽन्वैकप्रसिद्धत्वादिति भावः । पवनभुवे हनूमते
निवेद्य प्रदर्श्य च परे अन्ये वानरा हसन्ति ॥ । कृत्वोऽप्यम्बुनिधिरेव प्रतिभाति,
तदेकदेशोऽहनेन तत्र का प्रतिष्ठेत्प्रतिपायेण परिहसतीत्यर्थः ॥

अथ तप्तस्थानानि प्रदर्शयिष्यत् सीता संबोपयात्—

प्रिये विदेहराजनन्दिनि, विनतानन्दनमप्यतिशेते विमानवेगः ॥

प्रिये इति । हे प्रिये, विदेहराजनन्दिनि जनकनन्दिनि सीते, विमानवेगे
स्योमवानरयोः विनतानन्दनं गरुडान्तमप्यतिशेते । ततोऽप्यतिवेगेन गच्छतीत्यर्थः ।
'गरुडान् गरुडस्ताश्चैवैतैय खगेधर' इत्यमरः ॥

तदेव प्रतिपादयति—

तथा हि,

तथा हीति । प्रतिपादनप्रकारमेवाह—

यद्यदूरे पुर पश्यन्निच्छामि तव शक्तितुम् ।

तत्तदन्वगपि द्रष्टुमपि वक्तुं न पार्यते ॥ १०१ ॥

यद्यदिति । पुर पुरस्तात् । दूराद्यद्वस्तु स्थानं वा पश्यत् तव शक्तितुं कथयितुं
निच्छामि तत्तद्वस्तु स्थानं वा अन्वक्तुं पश्चाद्द्रष्टुमपि तथा वक्तुमपि न पार्यते न शक्यत
इति वैगतिशयोक्तिः । तथापि वक्ष्यामि शृण्विति वाक्यशेषः ॥

तरुणि घरणीसुते, पश्य श्रुष्यमूकोऽयम् । विन्नाधरे, पम्पासर
इदम् । कम्बुकण्ठ, कम्बुनिधेनमूरियम् । करभोर, खरादिकल्ह-
स्थानमिदम् । मधुरालापिनि, मम पर्णशालेयम् । मत्तेभगामिनि,
मायामृगमृगयावनमिदम् । कुटिलायतकरारि, गोदाधरीयम् । कुम्भि-
कुम्भस्तनि, कुम्भसमवायतनमिदम् । विधुमुखि, विराधविध्वंसन-
भूमिरियम् । कञ्जलोचने, महामुनेरत्रेराश्रमपदमिदम् । विदेहराज-

१ 'तथा हि' इति नास्ति कश्चिद् २ 'द्रष्टुं तत्क्षणेनाप्यार्यते' इति पाठः ३ 'निवधतम्' इति पाठः ४ 'स्यलम्' इति पाठः ५ 'इन्दुमुखि, विराधविध्वंसनवनमहीयम्' इति पाठः ६ 'विपुलविजोचने' इति पाठः

पुत्रि, चित्रकूटोऽयमिति विविधा कथाः कथयन्नेवायमञ्जसा भागी
रथीपरिसरगत भरद्वाजमुने. प्रशान्तं पावनं तपोवनमयासीत् ।
अभापत च मैथिलीम् ॥

तरुणीति । हे तरुणि मुदरि, धरणीमुते भूपुत्रि सीते, अय परिदृश्यमानं
ऋष्यमूत्रो ऋष्यमूत्राख्यपर्वतस्य पश्चावलोक्य । हे विम्बाधरे विम्बोष्ठि, पम्पासर
इदम् । यत्र मया रावणापहरणसमये यस्य तीरे त्वद्विरहवेदनया बहु विलपितमिति
भाव । हे कम्बुकण्ठि शङ्खसदृशश्रीवे, 'अङ्गगात्रमृष्टेभ्यश्च' इति ङीप् । एतेन
महाभारतयलक्षणसंपत्तिं सूच्यते । तदुक्तं सामुद्रिकशास्त्रे—'स्वाश्रीमवर्जितमुरो मृदु-
लान्नाना श्रीवा च कम्बुनिचिता च मुखानि दत्ते' इति । कम्बुनिचिता त्रिरेखा-
व्याप्तइत्यथ । इयमेषा कचन्धस्य कचन्धख्यदानवस्य निवनभूर्बिध्वसनस्थानम् ।
येन मुभावसख्य तत्प्राप्तिसाधनमुपदिष्टमिति भाव । करभाविबोह यस्यास्तस्या
सञ्जुद्धि हे करभोरु । 'ऊत्तरपदादौपम्ये' इत्युक्प्रत्यय । अत एव हस्त । 'मणि
वन्धादानिष्ठ करस्य करभो वहि' इत्यमर । इदं खरादीना कल्हस्थान युद्धभूमि ।
एतदादि त्वया दृष्टचरमिति भाव । हे मरुदुरालपिनि मनुभाषिणि, इय मम पर्णै-
शाला । अयमावबोरदृज इत्यर्थ । हे मतेभगामिनि मन्द्याने, इदं मायामृगस्य
मायामृगरूपधारिणो मारीचस्य भृगयावनम् । तद्वसनकाननमित्यथ । इटिलाउ-
चिता गता । तथाभूताया एव मोहनत्वात् । आयता शीर्षा च क्वरी केशपाशो
यस्यास्तस्या सञ्जुद्धि हे इटिलायतक्वरी, 'क्वरी केशपाश' इत्यमर । 'जान-
पद-' इत्यादिना ङीप् । इय गोदावरी । हे कुम्भिभुम्भस्तनि करिकुम्भपृथुलकुचं ।
'स्नाद्वाचोपसर्जनादसयोगोपघात' इति ङीप् । इदं कुम्भसभवायतनमगस्त्याधम ।
'अगस्त्य कुम्भसभवा' इत्यमर । हे विधुमुखि चन्द्रानने, पूर्ववत् ङीप् । इय
विराधस्य विवसनभूमिर्विनाशस्थानम् । हे कञ्जलोचने पद्मनयने, इदं महामुनेर्मुनि-
पुगवस्थानैराधमपद तपोवनमिधानम् । हे विदेहराजपुत्रि जनकनन्दिनि, अय चित्र-
कूटपर्वत । इत्यनेन प्रकारेण विविधा नागाप्रसारा कथा आख्यवाच । 'चित्ति-
पूजिवधितुम्बिचर्चश्च' इत्युक्प्रत्यय । कथयन्ससन्नेवाम श्रीरामोऽञ्जसा इत भागी-
रथीपरिसरे गङ्गाप्रातभुवि । 'पर्यन्तभू परिसर' । भरद्वाजमुने स्वग्धि । प्रशान्त
प्रसन्नम् । निर्वरमित्यर्थ । पावनं पवित्रं चेति मिथो विशेषणविशेष्यभावविवक्षायाम्
'विशेषण विशेष्येण बहुलम्' इति समास । तपोवनमाधममयासीत् । प्राविशदित्यर्थ ।
यातेर्लुङ् । 'यमरमनमाता सक्च' इति सगागम । 'अस्तिषिचोऽपृक्ते' इतीडागम ।
मैथिलीं चाभापतावोचत ॥

उक्तप्रकारमेवाह—

प्रसुप्तवर्हिणश्वासपारणासुंकृती हरि ।

कण्डविनोदनोत्कण्ठी कण्ठीरचनखैर्मृग ॥ १०२ ॥

प्रसुप्तेति । हरिभुञ्ज । 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहाशुवाजिषु । शुक्राहिकपि-
नेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥' इत्यमर । प्रसुप्तस्य निद्रालोर्गर्हिणस्य मयूरस्य ये
स्वासा नि धासमारुतासेषा पारण्या भोजनेन मुकृती धन्य । 'मुकृती पुण्यवान्ध' ।
'न्यूरो बहिणो बर्ही नीलकण्ठे भुजङ्गमुक्' इति चामर । बर्हिणभुजङ्गयो सहज-
वरे सत्यपि महामुनिमहिम्ना प्रसन्नत्वादाधमस्य निर्भयसानिध्यसम्भवादिति भाव ।
तथा मृगो हरिण कण्ठीरवनवै सिंहनखरै कण्ठविनोदनोत्कण्ठी कण्ठलपनोद-
नोत्सुक । पूर्ववद्भाव । सहजमपि वैर सत्यज्य खैर विहरन्ति मृगपत्नगादय इति
मुनेर्महातप सामर्थ्यं सून्यते ॥

तत्र भरद्वाजविहितविधिधातिष्य तदैव पदवीं दवीयसीमंति-
लङ्घय पुनरयोध्यासविधमासीदन्नप्रत एव हनूमदावेदितोदन्तमर-
न्धतीजानिपुर सरमजस्रमौनन्दराप्पाकुलितालोकैरमात्यादिलोकै
परिगतमतिपावनतपोधनत्रतमाजानभक्तिभरितमांगच्छन्तं भरतमव-
लोकयन्नर्तिवन्तस्ततया तद्विमानादधरोहणाय देवो दशकण्ठरिपुट-
दकण्ठत ॥

तत्रेति । तत्राश्रमे भरद्वाजेन विहित कृत विधिधातिष्य नानाप्रकारातिथिस-
त्करो यस्य स तथोक्त । तथैव दवीयसीं दूरतराम् । 'स्यूलदूर-' इत्यादिना पूर्व-
गुणस्यादिपरलोपो । 'द्विनचनविभज्य-' इत्यादिना ईयमुन् अवादेश । 'उगितथ'
इति ङीप् । पदवीं मार्गमतिरुहयानिरुन्धय पुनर्भूय । वास्याल्कारे वा । अयो-
ध्याया सविध समीपमासीदन् प्राप्तुवन् । अप्रत पुरस्तादेव हनूमता आवेदितो निवे-
दित उदन्त श्रीगमागमनश्रुतान्तो यस्य तम् । अत एव अहन्ती जाया यस्य स
अरुन्धतीजानिर्वसिष्ठ । 'जाया निङ्' इति निगदेश । पुर सरोऽप्रेसरो यस्य
तथोक्तत्वम् । शेषिक कप्रत्यय । तथा अत्रच निरन्तर आनन्दनाम्पराजुलिता
आलोक्य दर्शनानि येषा तै । 'आलोकी दर्शनोह्योती' इत्यमर । अमात्यादिलोकै
मुन्यादिमन्त्रिपते परिगत परिवेष्टितमनिपावनमलन्तपरिशुद्ध तपोधनत्रत जटाव
स्करधारणकन्दनराजाय शयनत्रयचर्यादितप स्वाचारो यस्य तम् । भक्ति पूज्ये-
ष्वनुगम । आनानभक्त्या स्वभावसिद्धभक्त्या भारत पमिपूर्णम् । निवभक्तितपर-
मित्यय । 'भक्तिनिषेवणे गणे रचनायाम्' इति शब्दागवे । आगच्छन्तमायान्त
भरतमवलोकयन्तालोकयन् । अतिवन्मलत्वेन हेतुना । 'श्रीमान्निगद्यस्तु वत्मन्'
इत्यमर । 'वत्नासाभ्या कामबले' इति लच्प्रत्यय । ततस्तद्विमानात्पुष्पादधरो-
हणाय देव स्वामी दशकण्ठरिपू रावणान्तक श्रीराम उदकण्ठतोत्कण्ठनवान् ।
एच्छदित्यय ॥

१ 'विनिपातियेष' इति पाठ २ 'अनील' इति पाठ ३ 'उदन्तसमागच्छन्तम्'
इति पाठ ४ 'जानन्दाशुबलविलुलिनागेवैरनात्यलोत्रे' इति पाठ ५ 'आगच्छन्तम्'
इति नास्ति इति ६ 'वन्मलमना विमानावरोहणाय दशकण्ठ' इति पाठ

तदानीं सीतामामञ्चितवाञ्छीराम इत्याह—

यानं मदाशयमवेत्य यथा यथैत
तारापथादवतरत्यवनीकुमारि ! ।
आसेदुर्षीं सविधमद्य तथा तथा भू
रत्यादरेण भवतीमनुगच्छतीव ॥ १०३ ॥

यानमिति । हे अवनीकुमारि सीते ! एतदम्बद्विष्टित यान पुष्पत्र कर्तृ मदाशय ममावरोहणमिप्रायमवेत्य ज्ञात्वा यथा यथा तारापथादन्तरिक्षात् । 'अत्यादरा' इति वा पाठ । अत एवावतरत्यवरोहति । तथा तथा भूस्त्वन्माता भूदेवी । अयोदानीं सविध समीपमासेदुर्षीमत्यादरेणात्यन्तपुत्रिकाप्रेम्णा भवती पूज्या त्वाम् । 'भातेर्भवतु' इति ऋतुप्रलय । पूर्ववदनुगच्छन्त्यभ्युद्गच्छतीवेत्युत्प्रेक्षा । यथा दूरादागता पुनीं माता अत्यन्तादरेणाभ्युद्गच्छति तद्वदित्यर्थे । वस्तुतस्तिला वृत्तम् ॥

इत्थं वदन्निन्दुमुखीं सलील देव ह्रवगाधिपदत्तहस्त ।

विभीषणावेदितया पदव्या विमानतो मन्दमवाहरोह ॥ १०४ ॥

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रसारेण । 'इदमस्थमु' इति थमुप्रलय । इन्दुमुखी सीता पति सलील सविलास वदन् । देव स्वामी श्रीराम ह्रवगाधिपेन मुप्रावेण दत्तहस्तो राजलक्षणत्वाद्वितीण हस्ताबलम्बो यस्य स तथोक्त सन् । विभीषणावेदितया इत आगन्मता देवेनेति निर्दिष्टया पदव्या भागेण । पथ करणत्व व्याख्यात पार् । विमानतो विमानात् । पञ्चम्यास्तमि । मन्द शनैरवाररोहावह्ववान् ॥

प्रणीतमणिपादुक प्रणतमग्रत पादयो-

रदस्य भरत जवादापनयन्भुजाभ्यन्तरम् ।

उदीक्ष्य च तप कृशं यपुरेमुष्य घात्सल्यत

करेण स मुहु स्पृशन्न विरराम रामधिरम् ॥ १०५ ॥

प्रणीतेति । प्रणीते श्रीरामचरणसन्निधान प्रापिते मणिपादुके पूर्व राज्यपरिपालनपुरस्कारार्थमानीते माणिन्यपादुके येन त पादयोरग्रत पुरस्तात्प्रणत नमस्कृत भरत जवादादरातिशयप्रयुक्तरयादुदस्योऽप्य । भुजाभ्यन्तरमुपनयन् । गाडमालिङ्गञ्जित्यर्थे । तथा तपसा अतोपवासादिना कृश क्षीणममुष्य भरतस्य वपु शरीरमुदीक्ष्य दृष्ट्वा च वात्मन्यत सोदरभेदान्करण मुहु पुन पुन स्पृशन् परिमार्जयन् स रामधिर न विरराम न विरतोऽभूत् । तदुपलब्धता पर्येषानन्यत्राल प्रावर्ततेत्यर्थे । 'व्याहपरिभ्यो रम' इति परस्मैपदम् । पृथ्वीवृत्तम् ॥

पश्यन्ननन्द भरत परिरभ्य दोभ्यां

सौमित्रिमार्ज्यसमदु खरुशीरुताङ्गम् ।

सोऽथ सुखोपनतरायपराङ्मुखाय

तस्मै पुन सहजभक्तिद्वन्द्वताय ॥ १०६ ॥

पश्यन्निति । भरत आर्येण पूज्येन श्रीरामेण सम दुःख दुःखानुभवो यस्य स जत एव वृशीकृतमत्र शरीर यम्येति बहुश्रीहृगर्भितो विशेषणसमास । अथवा आर्यममदु खेन वृशीवृताद् अन्तःप्रवेशाननुभूतवन्त मोक्षिन्नि लक्ष्मण पश्यन्दोर्भ्यां बाहुभ्या परिरभ्याल्लिङ्ग्य ननन्द । आर्यसहवासेनाय धन्योऽभूदिति अनुतोष । तथा सोऽय सोमिन्निश्च सुखेनोपनते ख्य संप्राप्ते राज्ये पराङ्मुखाय । आदररहितयेत्यथ । कुत । सहजभक्त्या दृढ गाढ व्रत थीगमागमनपर्यन्तमयोच्या न प्रवेद्यामीत्यादिरूपनियमो यस्य तथोक्त्याय तस्मै भरताय । पुन शब्दो वाक्याल्लकारे । ननन्द । नग्राज्यदानतत्पर भरत दृष्ट्वा पर जहपेत्पर्य । गुणाना परमादरास्पदत्वादिदम यो ना भिनन्दन युक्तमिति भाव । वसन्ततिलकादृष्टम् ॥

अथ भरतोऽपि पुरतोऽभिर्वादितपुरतः पौरपनिघ्नेन शत्रुघ्नेन संम देवीं प्रणम्य जनरुनन्दिनीमुन्मनीकृत्य सावरोधवधुकान्मुप्रीवद्-शप्रीवानुजादीन्यथोचिताभिरुपचर्याभिरभ्यर्हितवसिष्ठमामन्त्रितमन्त्रि लोकमनुग्रहालोकानुगृहीतपौरवर्गमग्रजन्मान विमानगतमेव सबहु-मानमौनन्द्यधनयदपनीतरुज निजाश्रमपदम् ॥

अथेति । अथानन्तर भरत पौरपनिघ्न पुरुषकारधीनेन । 'अधीनो निघ्न आयात्' इत्यमर । शत्रुघ्नेन सम सह पुरतः प्रथममभिवादिनो नमस्कृत पुरतः परमपुरुष धारामो यन्मि कर्मणि तद्यथा तथा देवीं जनरुनन्दिनीं चीता प्रणम्य । तथा यथोचिताभिर्यथार्हाभिरुपचर्याभिरुपचारे । उपपूर्वाच्चरते क्यन्तात् 'अप्रस्य चात्' इति क्लियामप्रत्यये टाप् । अवरोधवधुभिरन्तः पुरस्योभिः सहितान्मावरोधवधुकान् । 'तेन सहति तुल्ययोगे' इति बहुवाहि । 'नयूतध' इति क्प् । मुप्रीवद्-श-प्रीवानुजो मुप्रीवविभीषणौ आदीं येषां तावानरानुन्मनीरुद्रोऽमुन्चितान्दृत्वा । 'अभूततद्भावे निष' । 'अस्य च्वा' इति वीर्ष । 'अरर्मेनधञ्' इत्यादिना सलोप । अभ्यर्हित पूजित वसिष्ठो येन तम् । आमन्त्रित संबोधितो मन्त्रिलोक मन्त्रिजनो येन तम् । अनुग्रहालोकनेन कर्णाकटाक्षवाग्मणेनानुगृहीतोऽनुग्रहविषय-यिहृत पौरवर्ग पुरजननिबहो यन तमग्रजन्मान ज्येष्ठभ्रातर श्रीराम विमानगत विमानाण्डमेव सरहुमान सगौरवमानन्दयन् । अपनीता श्रीरामागमनादपगता रजा उपतापो यस्य त तन्नोक्तम् । 'श्री रघुना चोपताप' इत्यमर । निज स्वकीयमा-श्रमपद निदिप्रामारयमावाप्तस्थानमनयत्प्रापयामास ॥

नत्र च सामिन्निसीतासखो दाशरथिरतिलोभनीयवात्सल्या

१ 'मवाङ्मुखाय' इति पाठ २ 'अभिवादितपूर्वनोपच्छन्ननिघ्नेन' इति पाठ ३ 'सम मविनय प्रणिपत्य अनवेन्द्रपुत्रीमुन्मनीकृत्य इति पाठ ४ 'मुप्रीवद्' 'प्रीवानुजादीन्मावरोधवधुकान्' इति पाठ ५ 'अभ्यर्च्याम्यार्वा' 'पुरोहितमामन्त्रितमन्त्रिलोकमालोकानुगृहीत' इति पाठ ६ 'विमानत एव' इति पाठ ७ 'अनयदपनीतननपरिश्रम निजाश्रमम्' इति पाठ

कौसल्यामंतिशयितदु खातिरेका कैकेयीमंतिरुममझेहपरिष्वका सौ
मित्रिमातरमपि क्रमादभिवादयन्निजावलोकनरसनिरताभिरेताभि-
वंनिताभि कलाभि पूर्णिमाचन्द्र इव पयोनिधिर्वाचिकाभिरित्
प्रतिक्षण परिरन्ध्रमाणो निर्भरानन्दमविन्दत ॥

तत्रेति । तत्र भरताश्रमपदे सौमित्रिसीतासखो लक्ष्मणसीतासमेत । 'राजाह
सखिभ्यष्टच्' । दाक्षरिभि धाराम, अत्यन्त लोभयतीत्यस्तिलोभनीयम् । पुनर्दर्शन-
भिलापनिशेषजनकमित्यर्थः । तद्वात्सल्य भेदो यस्यास्ता कौसल्या च । अतिशयितो
बहुलो दु खातिरेको यस्यास्ताम् । सर्वानर्थमूलहमस्तीति समुत्पन्नदु खभरानन्तामि-
त्यय । केकेया च अतिक्रमेण क्रममतिमान्तेन झेहेन परिष्वका निमर्त्यादेमपरिपूर्णा
सामित्रिमातरमपि सुमित्रा च क्रमाद्बहुतुक्रमादभिवादयन्नमस्तुर्वन् । निजावलोकने
आत्मदर्शने यो रसोऽनुरागस्तस्मिन्निरताभिस्तत्पराभिरेताभि पूर्वाकाभिर्वनिताभिर्
तमन्नीभि कलाभिरसं । 'कला शिल्पे कालभेदे चन्द्रांशे कलना कला' इति वेज
यन्ती । पूर्णिमाचन्द्र इव । वाचिकाभिरिति पयोनिधि समुद्र इवै गुणमाह्वयम् ।
प्रतिक्षण परिरन्ध्रमाण आरतिशयात्क्षणे क्षण आश्लिष्यमाणो निर्भरानन्दममन्दा
नन्दमविन्दतालभन । परमानन्दभरितान्त ररणोऽभूदित्यर्थः ॥

अधाखिलजैनेक्षणेश्चितरघूद्वहस्यादरा-

डिधातुमभिपेचन विचरित गुरोराज्ञया ।

अनीयत समन्ततो हरिगणेन तीर्थं पुन

समाकुलितमन्थर विजहता गतिं मन्थराम् ॥ १०७ ॥

अथेति । अधानन्तर गुरोवसिष्टस्याज्ञया निदेशेनाखिलजनेक्षणेश्चिपरलोकलोच-
नेरीरित सानन्दमबलोकित स चासौ रघूद्वहश्च तस्य श्रीरामस्यादरादिचरित विशि
ष्टाचारयुक्तमभिपेचन मूर्खाभिपेक्ष विधातु कर्तुम् । मन्थरा मन्दा गतिं विजहता
त्यजता । ससन्नम प्रवृत्तेनेत्यर्थः । जहाते शतृप्रत्यय । हरिगणेन वानरसमूहेन
समाकुलितं सश्रुभिता मन्थरा कन्यीदात्री यस्मिन्स्वयया भवति तना । तत्र तस्या
व्रतवप्रयोगानवज्ञाशादिति भावः । समन्ततः । सकलदिग्भ्य इत्ययः । तीर्थं पुण्यन-
दीमलिल पुनर्भूयोऽपि । वाग्वालकारे वा । अनीयतानीतम् । पृथ्वी वृत्तम् ॥

अलकृतं कृतमभिपेक्षमादरा-

दमात्यसहृतिभिरवाप्य राघवः ।

पुरोन्मुख पुनरयमानशे रथ

मनोरथ स च भरतो महारथ ॥ १०८ ॥

१ 'अवज्ञा' शब्दजनितशोरातिरेकाम्' इति पाठ २ 'अकृत्रिय' इति पाठ ३ 'सुमित्रामपि
इति पाठ ४ 'निजावलोकनरसनिरतान्तवन्दलिता तरङ्गाभिरेताभिश्च इव पयोधिर्वाचिकाभि
प्रतिक्षण परिरन्ध्रमाणभि स लक्ष्मण केवलमानन्दधुरमविन्दत' इति पाठ ५ 'जगत्पतेरपि
इति पाठ ६ 'विचरता' इति पाठ ७ 'विद्यद्बुद्धि मन्थरा न भवता गतिम्' इति पाठ

अलकृत इति । अयं राघवो रघुशोभन् धीरामोऽमालसहृतिभिर्मन्त्रिवर्गे ।
 तत्र तेषां सुरवत्त्वादिति भावः । आदरात्मत्कारान्त्वन विरचितमभिप्रेक्यवाप्य ।
 मूर्धाभिपिक सञ्चित्यर्थः । अथालकृतो जटापटलविमोचनपूर्वकं विविधविचित्रनि-
 हारदिव्याभ्ररादिभिर्विभूषितं पुनः पुरोन्मुक्तं । अयोध्यापुरप्रवेशमिमुक्तं सञ्चित्यर्थः ।
 रथनानन्दो प्रापः । पुष्पकविहाय रथमास्टोऽभूदित्यर्थः । 'अधोतेय' इत्यभ्यास-
 दीर्घमुडागनौ । तथा महारथो महामा ॥ प्रतिद्वो भरतश्च । मनोरथ श्रीरामाभि-
 धेकल्पनिजवाञ्छितार्यसिद्धिमानन्दे । श्रीरामाभिप्रेकेण परिपूर्णमनोरथोऽभूदित्यर्थः ।
 रक्षिराजतम्—'चतुर्ग्रहेरिह रक्षिराजमौ रत्ना' इति लक्षणम् ॥

तत्र च सेवाविचक्षणाभ्यां शत्रुलक्ष्मणाभ्यामभितो विधूतव्यजन
 परिजनाचारनिरतभरतोदस्तनिर्मलमुक्तातपत्रो विचित्रोपहितनैपथ्य
 चारुत्तुशताङ्गमोतङ्कैराशरप्लुङ्गर्वाहिनीपतिभिर्नुगम्यमानं प्रवर्त्य-
 मानभ्वेतौक्षतकुसुमलाजोपचारपौरपुरन्धीकदम्बरस्मचलितमञ्जीर-
 मणिकाञ्चीघलयज्ञांचालिता वाद्यमानमाङ्गलिकतूर्यघोषणा यैरोधिरु-
 धिविधरवध्रवणसमयोच्चलितसामोदपौरसगथा सौघान्तरगवाक्ष
 चलिततदणीजनेक्षणरेखानीलोत्पल्दामतोरणाभिरामरंध्यान्तरामयो-
 ध्यामाजगाम रामचन्द्र ॥

तत्रेति । इति चेति चार्थः । तत्र तस्मिन्मये सेवाविचक्षणाभ्यानुपचाराच-
 रणतपराभ्यां शत्रुलक्ष्मणाभ्याम् । ज्येष्ठरनिष्ठमात्रेऽनं न विवक्षितः । लक्ष्मणा
 पेश्यापि शत्रुलक्ष्मणादगतिराययोनार्थः वा । तथा च महाकविप्रयोग — 'शत्रुलक्ष्मण
 मुखैरपचर्यमाणं साम्नायभोगनिरतो भरतो बभूव' इति । अभितः । उभय
 पार्श्वयोरित्यर्थः । विधूते वीजिते व्यजने आगरे यस्य स तथोक्तः । परिजनाचारनि-
 रतेन मूलचनोचितचारतपरेण भरतेनोदन्मुक्तिश्च विनलखण्ड च मुक्तातपत्र
 माक्षिकच्छन्नं यस्य स तथोक्तः । विचित्रमाध्वकर विचित्रसनिवेश वा । यथा
 तथोपहितेन विरचितेन नैपथ्येन दिव्यभूषणाभ्ररप्रपुष्पानदवप्रनाग्नेन चारु
 सुन्दरः । तथा शताङ्गा रथा, मातङ्गा गथा, ते जाट्यो अभिष्टिता यैस्तैः ।
 'शताङ्ग सन्तो रथ' इत्यमरः । जाशरप्लुङ्गर्वाहिनीपतिभिर्विनीपणमुधीवप्रमुख-
 राक्षसवानरसेनानाथैर्वनुगम्यमानोऽमुच्छ्रियमाणश्च मन् । रामचन्द्र श्वेताभयाना कुमु-
 माना लजाना चोपचारो निज्ञेपणरुपोपचारः प्रवर्त्यमानो महालाचारतया क्रिय
 माणो वैस्तानि तथोक्तानि यानि पौरपुरन्धीकदम्बानि पट्टण्णीनिवहास्तेषां सर-

१ 'लक्ष्मणाङ्गुलाभ्यान्' इति पाठः २ 'विधूयमानधवलत्वात्त्वयजन' इति पाठः
 ३ 'मणिविमल' इति पाठः ४ 'उपपानननुत्तेवचामभि' इति पाठः ५ 'यानत्रैरत्तुनै'
 इति पाठः ६ 'वाहिना' इति नास्ति कश्चिद् ७ 'शेषाङ्ग' इति पाठः ८ 'मौरम' इति
 पाठः ९ 'मङ्गमनीर' इति पाठः १० 'वाचादिदशदिगन्तरान्' इति पाठः ११ 'मेरी
 मृदङ्गवल्गादिव विविधारव' इति पाठः १२ 'तत्पौत्रयाश्वमेज' इति पाठः १३ 'रथ्या
 तथाविधाम्' इति पाठः

म्नेण सभ्रमेण चलितैर्ज्ञणक्षणायमानेर्गञ्जीरमणिकाधीवलयर्नूपुरमाणिक्यरशनाङ्क
 णेर्वाचालिता मुखरिताम् । 'तत्करोति-' इति ध्यन्तात्मणि क् । वाद्यमानानि
 ताञ्चमानानि माद्गलिकतूर्थाणि मञ्जुलवाद्यानि तद्धोषणाम् । तथा बबोधिकविविधर-
 वाणा कर्तव्यार्थविवोधरजननानाविवशब्दाना च स्तुतिपाठकशब्दाना वा । श्रवणसमये
 आकण्ठकाले उच्यते प्रचलिता सामोदा मानन्दाश्च ये पौरा पुरजनास्ते
 सनाथा सकीर्णाम् । 'माद्गलिम्' 'बेबोधिक' इत्यत्र 'प्रयोजनम्' इति ठक् । सोधा-
 म्तरगवाक्षे प्रसादमध्ययातायनश्चलिता प्रसन्ना यास्तरणीजनेक्षणरेखा मुन्दरी
 जननेत्रपङ्कयस्ता एव नीलोत्पलदामतोरणानि तेरभिरामाणि रम्याणि रथ्यान्तराणि
 प्रतोत्यभ्यतरालानि यस्यान्नामयोध्यामाजगाम । प्रविवेशेत्यथ ॥

साकेत समुपेयिवान्स विजयी ससेवितो भ्रातृभि

सुप्रीवप्रमुखानपि प्रियसखान्स्वे स्वे पदे स्थापयन् ।

स्वच्छन्द सुचिर सुखान्यनुभवन्देव्या तया सीतया

राम पालयति स कीर्तिविभवैरामोदिनी मेदिनीम् ॥१०९॥

साकेतमिति । विजयी जयशील । 'जिहृक्षि-' इत्यादिनेनिप्रत्यय । यद्वा
 प्रशस्तो रावणविजयोऽस्यास्तीति विजयी । प्रसन्नयामिवि । स प्रतिद्धो राम
 साकेतमयोध्याम् । 'साकेत स्यादयोध्यायाम्' इत्यमर । समुपेयिवान् प्रविष्ट ।
 'उपेयिवाननाधाननूचानश्च' इति कसुप्रत्ययान्तो निपात । तथा भ्रातृभिरनुजर्म-
 रतादिभि ससेवित उपचर्यमाण । तथा सुप्रीवप्रमुखासुप्रीवारीन्प्रियसखान्प्रिय-
 मुहद । 'राजाह सखिभ्यष्टचू' । स्वे स्वे पदे । निष्कि-यादिप्रतिनियतस्थानेष्वित्यर्थ ।
 वीप्साया द्विर्भाव । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इति विन्त्पात्स्मिन्नादेशाभाव ।
 स्थापयन्प्रतिष्ठापयन् । तथा देव्या सीतया सम स्वच्छन्द यथेच्छ सुखान्मेहिनी
 गाननुभवन् । दानधात्रोद्भवा कीर्तिन्तस्या विभव सामध्ये समृद्धिभिरामोदिनीमा-
 नदवती मेदिनी भुव सुचिरमनिचिरकाल पालयति स्म परिपालितवान् । 'लट् स्मे'
 इति भूतार्थे लट् । शादूलविनीडित वृतम्—'सूर्याग्नेमसजस्तता सगुरव शार्दूल
 विनीडितम्' इति लक्षणात् ॥

अथ कवि राव्यवणनारयानपूर्वक काण्टसमाप्तिं लोकेनाह—

साहित्यादिकलावता शनगरग्रामावतसायिता

श्रीगङ्गाधरश्रीरसिन्धुविधुक्ता गङ्गाभ्यिकासुनुता ।

प्राग्भोजोदितपञ्चकाण्डविहितानन्दे प्रसन्धे पुन

काण्डो लक्ष्मणसूरिणा विरचित पद्योऽपि जीयाच्चिरम् ॥११०॥

इति श्रीलक्ष्मणकविविरचिते चम्पूरामायणे युद्धकाण्ड समाप्त ॥

साहित्येति । साहित्य साव्यनाटकालकारादिमनुदायरूपविद्या तदादि प्रमुखा
 याम्ना ता । कला विद्या अस्य सन्तीति साहित्यादिकलावता । सकलविचारहस्याभिज्ञे-
 नेत्यर्थः । अत्र कर्मधारयस्याप्युद्देशकरत्वात्सर्वेदाधिकेशीलादिवर्तिवोडव्य । शनगर-
 म्नेति ग्रामस्तस्मात्सर्वदाचारितोऽवतरायितो भूषणायमान । उपमानार्थकाचारकथ-
 जन्तात्कर्तारि च । स चासा श्रीगङ्गाधरधीरश्च श्रीयुक्तो गङ्गाधरनामा पण्डितः ।
 'धीरो मनीषी ज्ञ प्राग सरयावान्पण्डित कवि' इत्यमरः । स एव सिन्धु समुद्र-
 स्तस्य विधुना चद्रेण । पुत्रत्वाद्गुणसकरत्वाच्च तद्रूपेणेत्यर्थः । अत एव श्लिष्टपरम्परि-
 तरूपकम् । 'विधुर्विष्णो चन्द्रमति' इत्यमरः । गङ्गाम्बिकासन्तुना गङ्गाम्बिकागर्भसभूतेन
 लक्ष्मणसूरिणा लक्ष्मणारयविदुषा । प्राक्पूर्वं भोजेन राज्ञोदितेर्विरचिते पञ्चभिर्बाल-
 काण्डादिमुन्द्रकाण्डाते काण्डोर्विहित आनन्दो विद्वत्प्रमाणे येन तस्मिन्नित्युत्तरपद-
 समासः । वन्द्ये चम्पूरामायणारये काये पुनर्विरचित ऋणीत पष्ठ पष्णा पूरण काण्डो
 युद्धकाण्डोऽपि विर जीयात् । सर्वात्स्वयेण वर्ततामित्यर्थः । सार्द्धलविक्रीडित वृत्तम् ॥

पूर्वेषां विदुषा मतानि विविधान्यालोन्य तत्सारम-
 प्याकृष्येयमगण्डपण्डितपरीतोपाय सदाभेता ।
 यद्यत्र प्रतिभाति दूषणमिदं विनायता भूषण
 तत्रापि प्रतिभाति चेन्नतु परामृश्य ह्यवश्य बुधे ॥
 लोकेषु प्रतिभाति मायमजगतत्र निलिङ्गाह्वयो
 देशन्तत्र तथाद्रिमौलितनयातीर पर तत्र च ।
 ग्राम काञ्चलुरीति तत्र महित श्रीरामचन्द्र मुषी
 श्रीमानुद्धृताममुष्य क्विताकन्या रघूणा पति ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रदृष्टमानसेन्वीवरसदोहान्दलागाभिनन्दितरघुनन्दनचर-
 णारवि इमन्तरन्दास्वादनवन्दलितमारम्बतेनास्तिण्डिततथ प्रचण मुनिप्रकाण्डमण्डलेश्वर-
 शाण्डिन्यमहासुनिगोत्रावगमस्यापञ्चा इवात्रमुधापावाचारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवतारा-
 न्तरस्यायुवेदप्रमुवनिखिलविशामारमर्हनावभौमस्य धन्वन्तकोदण्डवर्षस्य तन्त्रेण
 गङ्गाम्बिकागर्भलाकरमुधाकरण रामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचिताया चम्पूरामायणव्याख्याया
 साहित्यमञ्जूषिकासमाख्याया युद्धकाण्डः समाप्तः ॥

रामचन्द्रार्थरचिता रामचन्द्रपदापिता ।
 व्याख्या धीयुद्धकाण्डस्य पूर्णा मञ्जूषिकाभिधा ॥

२ अस्य श्लोकस्थाने—

'कोलाकाख्यमहाग्रहारमहिनाम स्फेन सरयावता
 मूषन्वेन विज्ञारदेन विधुना श्रीमोमनाशोदये ।
 प्राग्भेनोदितपञ्चकाण्डमहिनान्दे श्वन्ने पुन
 काण्डो निर्मित एकचतुपतिना षष्ठोऽपि श्रीयाधिरन् ॥

इति पाठः कश्चित् ।

श्लो०	का०	श्लो०	श्लो०	का०	श्लो०
एतद्विक्रमवीक्षणैर्जनि	सुन्दर	५८	क्षीराम्भोधेर्जठरभमितो	बाल	११
एते बद्धधिरे वीरा	बाल	३३	खण्डनाय वमुधावबू	अयोध्या	८९
एव निशम्य कुपित	सुन्दर	५३	खरपक्षि क्षरासने	अरण्य	२८
एव भर्त्रा भर्त्सिताप्यार्द्र	अयोध्या	२३	खरवधपरिशुद्धे	अरण्य	२९
एना पुराणनगरी	बाल	१९	गद्गा सप्ताकृतिर्नाता	बाल	८९
एवविधे प्रियतमे	किष्किन्धा	१५	गच्छता दशरथेन निर्वृति	अयोध्या	१
एषा निष्कृष्टमतिरात्म	अयोध्या	७०	गथानुबन्धरममिश्रित	बाल	-
एषा राक्षससार्वभौम	सुन्दर	१३	गुणमनिमिषचापे कचि	बाल	१०९
कद्रुभि कुलिशपाणे	किष्किन्धा	३८	घनश्यामल्पत्रस्य	किष्किन्धा	२९
कन्याद्वयमसुष्यासीत्	बाल	५६	घमे निदाघकिरणस्य	अयोध्या	४९
कपय कैकमेयाना	युद्ध	५४	घोरस्य राघवकलत्रतपो	सुन्दर	५५
करतलैरपचायमधेक्षणै	किष्किन्धा	३	चक्रे शक्रजिदाज्ञया रणे	सुन्दर	६३
कल्याणवादसुखिता	अयोध्या	३१	चुलङ्गतसमुद्रास्त्रादने	अरण्य	१९
कल्याणि त्वद्वियोगेन	सुन्दर	२७	चूडामणिं कपिवरस्य ददौ	सुन्दर	२६
काङ्कत्स्योऽप्यथ रक्षसा	अरण्य	३४	छन्दोमयीना निलयस्य	बाल	१०
कातारभाजि मयि केन्य	अयोध्या	३०	छात्राह जनकास्तीता	बाल	१०८
कामक्षिसृष्टत्वमिज	किष्किन्धा	३४	जज्ञे तदत्रभवती	युद्ध	६९
काश्य निरवधि यत्तव	किष्किन्धा	१४	जनक स्वकीयासम्	बाल	१०५
किं नागतले ध्रुवसो	अयोध्या	१७	जनक स्वयं दनुजवश	युद्ध	९२
किमिति भजथ मौन	किष्किन्धा	४५	जन्नीतिविहीना मे	अयोध्या	७१
कुशाहपकुशेशयासनाञ्ज	सुन्दर	३५	जेतारमाहवमुखे	युद्ध	४८
कुशास्तम्भेऽपि सभृतम्	किष्किन्धा	७	ज्गोत्सा विनापि	सुन्दर	१८
कृतासमजनिर्वासम्	अयोध्या	३५	ज्वलदनल त्रिशूलम्	युद्ध	५९
कृत्वा भारतिलद्वनोत्थित	सुन्दर	२	त एते तपसा दीप्ते	बाल	७०
कृत्वा मूर्धनि शासनम्	युद्ध	६८	ततस्तनयवृत्तान्त	बाल	७४
के धृयमक्षतपठे	किष्किन्धा	४०	ततस्तस्योपान्ते जनक	अयोध्या	७८
केशरस्त स्वहस्तेन	अयोध्या	७५	ततो गोकर्णमामाद्य	बाल	७५
कोपादर्सा परिघतोमर	युद्ध	७८	ततो सुतनखायुध	युद्ध	४१
कोपादुत्पतितस्त्रदा	युद्ध	३३	ततो भरतशत्रुत्रौ	बाल	११०
कोवेरस्य तु पुष्पकस्य	युद्ध	३७	ततो भाविनि सप्रामे	बाल	४३
कौसरयाय प्रथममदिभत्	बाल	२३	ततो मदपरिष्ववप्रवध	युद्ध	४०
कन्यादवपुषा सोऽयम्	बाल	६८	ततो महर्षिर्वनकस्य राज्ञ	बाल	१०२
अतार्कभवतेजसि क्षपित	युद्ध	६५	ततो हनूमान्दशकण्ठ	सुन्दर	१
क्षितिपतितनयान्य हन्त	किष्किन्धा	१९	तत्करास्त्रमसा रुद्रा	सुन्दर	११
क्षिता सयति पुष्पिता	युद्ध	५५	तत्काले पिशिताशनाद्य	बाल	४१

श्लो०	का०	श्लो०	श्लो०	का०	श्लो०
तत्र तत्पत्रसङ्घट्ट	सुन्दर	१६	तोयादानमनादपुष्कर	अयोध्या	५७
तत्र बालिकरनुश	किष्किन्धा	११	त्रैविध्यं ध्रुयता वत्स	बाल	६३
तत्र सत्र परिनातु	बाल	३६	त्वत्पिनाह परिनात	सुन्दर	५
तत्र सीताविवाहाद्यैर्भू	बाल	१०१	त्वदभिलषितपूर्णा वञ्चित	अरण्य	३७
तत्रामृत्कृतिकाप्रीत्ये	बाल	६२	त्वया मया च कर्तव्य	अयोध्या	८१
तत्रासनं द्रुमपास्य	किष्किन्धा	३५	त्वया मह प्रस्थितचित्त	सुन्दर	२८
तत्राविध्यं चक्रे भरत	अयोध्या	७६	दत्तार्जुनविकाषेन	किष्किन्धा	१३
तदनु जनकपुत्रीयात्रया	अरण्य	२५	दशमुत्तरपुरमये वाञ्छिता	सुन्दर	६९
तदनु दनुकवन्धेना	अरण्य	४३	दशमुत्तरपमाशु ध्वस्य	अरण्य	३१
तदनु शूलमखण्डय	अरण्य	३	दशरथात्मजयुग्मनिरी	अरण्य	१६
तदेनामेनसो मुक्ता	बाल	९३	दशशतनयनेऽपि वीक्ष्य	अरण्य	७
तनयविरहवार्तामात्र	अयोध्या	३३	दज्ञाननशरक्षनिकर	युद्ध	८६
तनु तनुकूल्य तदा हनुमान्	सुन्दर	८	दिलापेऽपि दिव याते	बाल	७६
तपनपवनयोर्ये प्राप्तवान्	किष्किन्धा	६	दिवाकरद्वोपमवा मदाति	किष्किन्धा	४१
तमेनम नजायन्त	बाल	३१	दु खे मुने च रण एव	बाल	९४
तया तटिन्या जाह्नव्या	बाल	८८	दुर्वारे तदनु द्वयोश्च	युद्ध	४७
तयोरैकस्य सरमो	अयोध्या	११	दृष्टे यत्र महच्छशापि	युद्ध	१
तरगाहृष्टमालेण्ड	बाल	७९	दृष्ट्वा राममनेकजन्मचित्तै	अयोध्या	४८
तस्मिन्क्षणे वरपुंगविर	अयोध्या	१२	देव तस्या प्रतिष्ठासन्	सुन्दर	७७
तस्मिन्क्षित्ये प्रायना	अयोध्या	४९	देव त्वत्तनयस्य कुन्तलभरं	अयोध्या	५४
तस्मिन्नुजृम्भितांश	अरण्य	१५	देवे स्थितेऽपि तनय तव	अयोध्या	६
तस्मिन्प्रदोषमये	सुन्दर	१२	देव्या दशाननवचोमय	सुन्दर	२६
तस्मिन्महापथधिया वदन	अरण्य	१०	देव्या यस्या वसनमुदधि	बाल	१००
तस्मिन्हनूमदरणिप्रभवे	सुन्दर	६४	देव्यास्त्ववीर्यान्वयनीते	सुन्दर	७५
तस्या विदेहदुहितु पद	अयोध्या	५५	द्रष्टुं नाल्मगाधता फणि	युद्ध	१०
तस्येदमाश्रमपद सरसी	अरण्य	८	द्राग्वारपीभजननिष्ठुत	किष्किन्धा	३६
तात खन्नाचा व्यवहृत	अयोध्या	२६	न केवल ममहरात्पुत्रात्मा	सुन्दर	२३
ताते पितृवन याते	अयोध्या	७२	न गणयसि यदि त्व	युद्ध	१६
ता नदीं त्रिभुधा हन्वा	बाल	५७	न योग्या नगरप्राप्ति	किष्किन्धा	२२
तापोपशान्तिनटनात्	किष्किन्धा	३३	नव कठिनकर्षणवृद्धित	बाल	१०५
ताभावमहशरय	बाल	१२	नानान्तात्रिदिव परै	अयोध्या	६०
तानुमो च भृगुवशसभवो	बाल	११३	नायो विनोषुमुदयुक्त	युद्ध	२३
तासु प्राचीं गतास्त्रिभ	बाल	८६	नारायणाय नलिनायत	बाल	१६
तिष्ठन्क्षत्रार्हृत्ता	बाल	९५	नाह मुकेतुतनया न च	किष्किन्धा	१८
तूष्णीमुखात्स्वरितमुदरणे	युद्ध	८४	निद्रासयादरुणितेन	सुन्दर	७१

श्लो०	का०	श्लो०	श्लो०	का०	श्लो०
निर्णयाविषयमस्य वाल्त	सुन्दर	५४	प्राप्य तत्प्रथम युद्धे	युद्ध	५२
निर्भन्नसाल्पटकोऽस्मि	किष्किन्धा	१३	प्राबोधयत्तदनु पङ्क्तिमुख	युद्ध	५३
निशाचरीस्ता निरवद्य	सुन्दर	२४	प्रारम्भयानस्य रघूद्वहस्य	अयोध्या	४६
निशिचरपतिरित्यनेस्य	किष्किन्धा	३९	प्राविशदक्षिण पर	युद्ध	९७
निश्रेयसप्रणयिनीं पदवीं	सुन्दर	४६	प्रिये जनकमन्दिनि प्रकृति	अयोध्या	३२
नून जनेन पुरुषे महति	बाल	११५	श्रेष्ठती पिशिताशया	सुन्दर	४९
नून विदितइत्ताते	सुन्दर	२२	बद्धादरोऽपि परदारपरि	सुन्दर	५०
रूपमुपविमुत्सेन खेन	अयोध्या	४५	बलेन तपसा लब्धे	बाल	३१
नेतु शोकरस निशाचर	सुन्दर	४०	बहुभिरिह किमुके	अयोध्या	७१
नैवाभवस्त्वमिह शील	अयोध्या	२१	बाहुन दननिवत्तकोटरात्	सुन्दर	५१
न्यप्रोवपत्रसमता क्रमस	बाल	२७	ब्रह्मास्त्रविस्तत्रयन्त	सुन्दर	७१
पद्माभिघातरयरेचित	सुन्दर	३	भरतस्तदनु प्रार्थ्य	अयोध्या	८१
पतति स्म तत्प्रथम	युद्ध	७६	भरतस्तेषु कैकेया	बाल	३१
परिगृह्य त क्षटिनि	युद्ध	५७	भीतो भूभरत किमन्व	अयोध्या	२१
परिणतिपरुषाणा	अयोध्या	६६	भूमौ तत ह्यवगराज	युद्ध	६१
पर्याप्तप्रमदसुपेयुषा	किष्किन्धा	४३	भूयोऽपि सोऽव रघुनाथ	सुन्दर	९
पर्याप्तभाग्याय भवान्	बाल	३४	भोजेन तेन रचितामपि	युद्ध	३
पश्यन्ननन्द भरत परि	युद्ध	१०६	मध्य तनुत्वादविभाव्य	बाल	२८
पश्येदानीमुदधिपरिखा	युद्ध	१५	मन्दम दमपमद्वलिनवा	बाल	२६
पातित्रल्यहुताशनेन	सुन्दर	३३	मम सुरनरगीतरयातिभि	अयोध्या	३
पानेन हीनजलमग्नि	अरण्य	१३	ममाद्य शलादद्य वालि	युद्ध	६१
पुरा मनोऽन्ना नाम	बाल	५५	मयूरीव महानाग	अयोध्या	६५
पुरीमयोध्यामध्यास्त	बाल	६४	मलयगिरिचलोऽयम्	किष्किन्धा	९
पूजोपहाररचनाय	युद्ध	३८	मही चूतवनादिव सृष्टि	सुन्दर	१५
पौलस्त्यपातकिममागम	सुन्दर	६६	महामहीप्रसव्रीचीम्	सुन्दर	३९
पौलस्त्यमप्रजनुप परुष	युद्ध	१७	महासमरसूचक प्रति	किष्किन्धा	२५
प्रणीतमणिपादुक प्रणत	युद्ध	१०५	मातुराश बहन्मूर्धा	अयोध्या	२५
प्रतिदिनमनदातैर्ब्रह्म	बाल	४५	मातुलो गहडस्तेषाम्	बाल	७३
प्रसन्नितालाः कृषिपुरुषेन	किष्किन्धा	१७	मा निवाद प्रतिष्ठा त्वम्	बाल	६
प्रभामिवाकीं तमसा	अरण्य	१२	मा भूर्त्त्वत्पदपद्मयो	अयोध्या	२९
प्रह्लादस्य व्यसनममित	बाल	१५	मायामृगेण तव मैथिदि	सुन्दर	३४
प्रसुप्तबर्हिणश्चासपारणा	युद्ध	१०२	मायामृगे ममनोटन	सुन्दर	५२
प्रविश्य विपिन महत्	अरण्य	१	मारीच तीचमतिराहव	बाल	५०
प्रात्मन्धरेति महिषीति	अरण्य	२२	मुद्रमुद्रितजीविताम्	युद्ध	३
प्राचीन व्यसन सुरेन्द्र	किष्किन्धा	३७	मुनिर्भूशाधोपज्ञानि	बाल	४४

श्लो०	का०	श्लो०	श्लो०	का०	श्लो०
मुनिशापकृतोत्पत्ति	अयोध्या	५९	राम राममुपाश्रयिष्यति	अयोध्या	१४
मेध्याध्वमार्गपरिमार्गण	अयोध्या	५१	रामस्तमाह विनत रजनी	युद्ध	१९
शक्र मुकेतुर्द्वहिण	बाल	३९	रामाकर्षणममक्रामुक्क	बाल	१०४
यत्कीर्तिस्तिलकायते	बाल	१०६	रामानुसाररसनिर्गत	अयोध्या	४६
यन्नो मुधा भवति यत्र	युद्ध	७०	रामाश्रमाद्विगतलक्ष्मण	अरण्य	२८
यत्र कान्ता न पश्यति	अरण्य	१४	रामास्त्रादलितेषु	युद्ध	५९
यत्र कान्तैर्वियुक्ताना	किष्किन्धा	२	रामे बाहुबल विवृण्वति	बाल	१०३
यथा यथा राघवराज	अयोध्या	४३	रामे विदेहसुतया तरु	अयोध्या	५०
यदुचितमहो मायाशीलस्य	युद्ध	७५	रुद्रापि यान्तमनुगच्छति	अयोध्या	३४
यद्बाहुराहुरसनायित	बाल	७०	रुधा विशिखमुच्छिख	युद्ध	२४
यद्यदरे पुर पश्यन्	युद्ध	१०१	रेसारथाऽसरसीरुह	अयोध्या	२८
यद्यस्ति कौतुकमपूर्व	अरण्य	३८	रक्ष्मणानुगण गमचन्द्र	युद्ध	४५
या तु न पदवी सैषा	अरण्य	४	रक्ष्मीं तनोतु नितरा	बाल	१
यान मदाद्यनमवेल यथा	युद्ध	१०३	रुद्रादाहेऽप्यनार्ता	सुन्दर	६७
यामेवाहुर्निशिचरकुलो	अयोध्या	९	रुद्रापुरोपवनसींश्रय	सुन्दर	७४
भावयति पुर पुरदर	युद्ध	४६	रुजावशाद्विशदम्बर	बाल	११६
यथा वीक्षितापनि पुरा यम	युद्ध	९१	रावण्याम्बुनिधेरसुष्य	अरण्य	१८
युगप प्राप्तयुगयो	बाल	११४	लोकातरप्रणयिन शत्रुर	अरण्य	४०
युष्मद्द्वार्तासुधासाद	किष्किन्धा	८	वत्स कठोरहृदये नयना	अयोध्या	१५
यैर्द्वारकसुन्दरीजनमुखे	सुन्दर	६१	वनचर इव साक मैथिली	अयोध्या	६४
योग वितन्वति हनूमति	किष्किन्धा	८	वनभुवि तनुमाननाण	अयोध्या	२५
योगेन लभ्यो य पुमान्	बाल	३५	वनमेतद्गते रामे	बाल	९१
रक्ष पते रघुपते	युद्ध	३५	बलनितचित्रचापवति	युद्ध	८२
रभ पता पतति लब्ध	युद्ध	८८	बलयिनतटदेशैर्बाहिनीना	युद्ध	२९
रक्ष सघृष्टूर्णाद्वितरुनक	सुन्दर	३८	बरास्त्राद्वा हृदयहारि	बाल	५२
रक्ष स्त्रीवदनारविन्द	सुन्दर	५७	वाच निशम्य भगवान्	बाल	५
रक्षोवध प्रकृत इत्यन	अरण्य	६	वाचामिदानीं किमु	सुन्दर	६५
रक्षोवरोधवसति	युद्ध	३०	वाणीविलासमपरत्र	बाल	७
रघुतनयन्ततो विदित	युद्ध	३९	वातूल इव तूलना	युद्ध	७७
रघुपतिचापघोषममयो	किष्किन्धा	३२	वारिदादपि च राम	युद्ध	५
रजनिचरमभागे वार	सुन्दर	१९	वाल्मीकिगीतरघु	बाल	४
रणे तदनु दारुणे रमस	युद्ध	४३	वासस्त्वचा भवतु किञ्चन	अयोध्या	२०
रहस्यदात्री रजनीचरैर्द्र	युद्ध	१२	विकस्वरमदोत्कटम्	युद्ध	७३
राक्षसासिक्त शिष्य	अरण्य	३२	विच्छिद्यागुमथार्थ	युद्ध	५८
राजन्यधमविदुषोऽपि	युद्ध	९३	विद्ययेव त्रयीदृष्ट्या	बाल	११७

श्लो०	का०	श्लो०	श्लो०	का०	श्लो०
त्रिपिनमवजगाहे	अरण्य	२४	सहस्रक्ष्मण तमपि	युद्ध	६४
विद्यत्तरे तदनु निलीय	युद्ध	४४	सवल्लजे दास्यरथो	अयोध्या	३०
विलङ्घय विविधान्देशान्	अयोध्या	८४	साकेत समुपेयिवाप्त	युद्ध	१०५
विशिखे विशिखे तस्मिन्	अरण्य	१	सागरेण वृत्तज्ञेन	सुरर	४
विशुद्धशीलामनलेन	युद्ध	९८	साधारणी भित्तिभुजा	किष्किन्धा	१६
विस्तीर्णाऽर्बिपिनहरिणे	अयोध्या	८५	सापि सन्नाचिपा क्षिप्त	बाल	११
शृष्यस्वन्ती शृष्यस्वन्वा	अरण्य	१७	माहिन्यादिकलावता	युद्ध	११०
बेलोद्भङ्गनमेतेषा	अयोध्या	८०	सिद्धायको महामाल्य	अयोध्या	२१
व्यापारयन्वय विलोचन	युद्ध	२२	सीतापते किसलयै परि	अयोध्या	५१
शतधारकठोरनिलै	युद्ध	७४	सीता पुरा गगनचारिनि	अयोध्या	३
शरणमथ शरव्यथा	युद्ध	२५	सीताभिधानम्मला	सुन्दर	५१
शङ्खाशक्ति समुत्सुकोऽपि	युद्ध	८७	सीतामाहर्तुक्वामा	अरण्य	११
शिरसा तव सौमित्रि	सुन्दर	२९	सीतामुदीक्ष्य निशृतेन	युद्ध	९
शिवययुञ्जतोर्वायै	बाल	५८	मुञ्चोचिताना मुच्यक्त	अयोध्या	३
श्रुत्वा शक्रजित सुतस्य	युद्ध	७७	मुत्रामपुत्रारिशीलीमुखा	किष्किन्धा	४१
श्रेय पदात्पदमुपैनि	युद्ध	२०	मुचाहुःरहरोन्मत्त	बाल	५
स एष सानुज प्राया	अयोध्या	८३	मुमुक्ति मन मुमिना	अरण्य	२
सन्नान्तवर्णान्तरगाधि	बाल	४९	सैशारम्भानुगतपोरमनो	अयोध्या	५१
सप्रामकेलिपरिघट्टनभ्रम	सुन्दर	४५	सैन्धेस्ततो रघुपति	युद्ध	१
सप्रामदुर्दिने तस्मिन्	सुन्दर	४१	सैषा मागीरथी जहो	बाल	८१
स च मुन्विर नियुध्य	युद्ध	६२	सोऽपि गात्रा विल तत्र	बाल	७
सतापन्न सकल	बाल	१३	सोऽपि श्वगमामिवीक्ष्य	सुन्दर	४१
स ता सता बुद्धिमिव	किष्किन्धा	१	सोऽय ददर्श दशकन्धर	सुन्दर	४१
सह्यविल्लवनपल्यसगत	अयोध्या	१६	सोऽय मदान्धहृदयो	सुन्दर	२०
सल्लोचा गिरमिह	अयोध्या	२०	सोऽह श्वक्वमपते	युद्ध	३१
सन्नस्य पूर्वममुतस्वत्र	किष्किन्धा	१७	सौरुयावदस्य पवनात्मज	सुन्दर	३०
स दण्डकाया वृत्तदण्ट	अरण्य	२३	स्वकृत्वे शश्वानामव	सुन्दर	३५
स पितरमनवेक्ष्य तत्र	अयोध्या	६३	स्वत सिद्ध यम्भिञ्जितर	अयोध्या	७९
स पुनीयन्तपञ्जीक	बाल	६५	स्वयमपि शरभञ्ज	अरण्य	४१
सप्राणा चेज्जनवतनया	अरण्य	३९	हरिकुलारवतश्चलित	युद्ध	७१
समभूत्समयै तस्मिन्	अरण्य	३०	हा कष्टमन नहि सा	अरण्य	३६
स माहृतैर्नैऋतपाशजामा	सुन्दर	४२	हा तात हा जननि हा	सुन्दर	६०
सरमपटीरकुञ्जवन	युद्ध	११	हा नाथ इ चिरायसीति	अरण्य	२९
सर्वे सपर्वतामुर्वी	बाल	६९	हत्वादे शिखराणि तानि	बाल	४८
			हे वीरा युधनाथा परि	किष्किन्धा	४६